De Oude Kerk te Amsterdam

Bouwgeschiedenis en restauratie

Herman Janse

bron
Herman Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam*. Waanders, Zwolle / Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist 2004

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/jans353oude01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

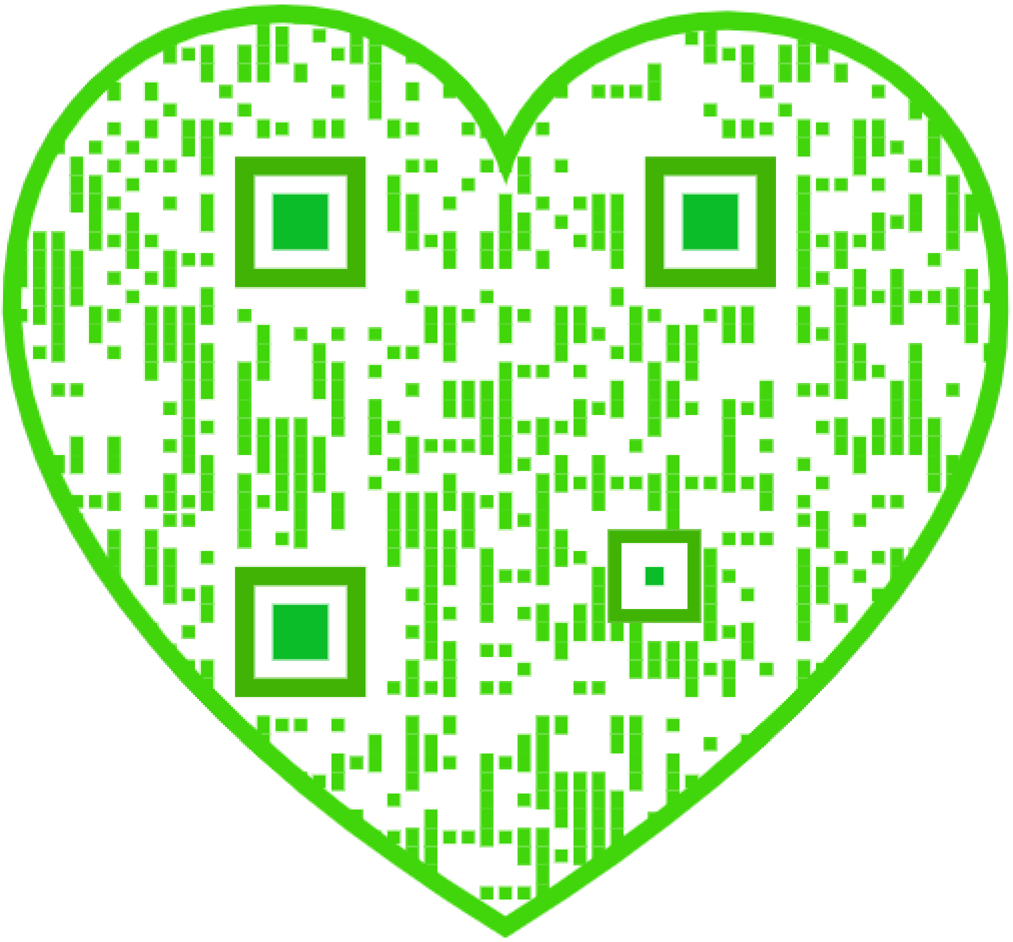

Oude Kerk

Als op ontelbare plaatsen in Europa is ook de Oude Kerk gebouwd op een plek waar al eens een kerk stond. Een houten kerkje heiligde wellicht als eerste de grond. Rond 1300 verrijst een stenen kapel. En nog geen dertig jaar later begint de uitbouw: de kapel werd kerk. Het geloof let niet op tijd. Meer dan twee eeuwen duurde het voor de huidige kerk er in haar nog altijd indrukwekkende grootheid - de grootheid ook van de Hollandse baksteen - stond. Dat was rond 1565, toen de toren zijn bekroning kreeg. De kerk was niet alleen in de breedte en hoogte gegroeid, maar had in vele kapellen ook ‘aanhangsels’ gekregen. De vele devoties zochten hun eigen kleine ruimtes voor de heiligen die de roomse gelovigen altijd begeleid hebben. Van de volheid van de kerk - achtendertig altaren - kunnen we ons nauwelijks nog een voorstelling maken. Dertien jaar nadat de toren nog spitser naar de hemel was gaan wijzen, ging de stad Amsterdam over naar de hervorming. De Oude en de Nieuwe Kerk werden ontledigd voor de eredienst van de protestanten. De pastoor van de Oude Kerk werd letterlijk aan de dijk gezet. Maar nog altijd verraadt de Oude Kerk - het kan niet anders - haar roomse verleden. Allereerst en vooral natuurlijk in het oostelijk eindpunt van de kerk. Daar was eens het priesterkoor, daar stond het altaar - het heiligdom bij uitstek - en zijn nog altijd de koorbanken aanwezig waar de priesters van dienst de getijden baden of murmelden - veel verhevens moet men zich daarbij niet voorstellen. Het koorhek dat eens de priesters van de gelovigen scheidde, zoals men dat in bijna alle oude kerken in Europa kan zien, is gebleven. Er werd zelfs in 1681 een nieuw koorhek gebouwd, het huidige, dat heel indrukwekkend is. Erop staat de beroemde tekst die de scheiding van de geesten haast definitief lijkt te willen aangeven: ‘'t Misbruyck in Godes Kerck allengskens ingebracht is hier weer afgedaen in ‘tjaer seventich acht XV c’.

Samen hebben de roomsen en de hervormden meer dan zevenhonderd jaar op dezelfde plek gebeden en gezongen, geluisterd en gekeken. Vaak, als ik uit de verte de toren zie - die weet zich terecht boven de hele omgeving verheven - moet ik aan die eeuwen denken. En in de kerk zelf aan al die gelovigen van eeuwen. Velen werden eens in de kerk zelf begraven. Dat is van een hogere symboliek: de gelovigen, dood en levend, zijn samen de grondslag van de kerk. ‘Wij bidden op wie hier baden’, heb ik eens in een oude kerk gelezen.

Met ontroering hoor of lees ik altijd de naam ‘Vrouwekoor’; dat was de Onze-Lieve-Vrouw-Kapel. Zij lag naast het priesterkoor. Hier begroef Vondel in 1635 (vierenveertig jaar voor zijn eigen dood) zijn vrouw Maaiken de Wolf. Drie van hun kinderen lagen er al. Hij schreef over de dode in de kapel een van zijn allermooiste gedichten, ‘Lijkklacht aan het Vrouwekoor’. Het begint zo:

> O Heilig koor, dat van den mijnen
> 't Vergaan en onvergaan gebeent,
> Bewaart, en zachte rust verleent.
> Totdat de zon vergeet te schijnen.
>
> Nu groeit het getal van uwe lijken
> Door een, dat meest mijn geest bedroeft,
> En met de lijkschroef 't harte schroeft,

Die voor geen jammerklacht zal wijken.

Misschien ten overvloede: de laatste regel van de eerste strofe verwijst naar het laatste oordeel; dan zullen de doden uit het graf opstaan - en zon en maan zullen niet meer schijnen. Midden in het gedicht spreekt Maaiken hem troostend toe. En dan maakt Vondel in de laatste strofe de grootheid van de grafplaats - de kapel ligt, als het koor met de ramen op het oosten - schitterend zichtbaar:

Hoe veer dees voeten mochten dwalen,
'k Zal derwaart mijn bedrukt gezicht
Nog slaan, daar voor het rijzend licht,
Uw bleke star ging onderdalen.

Het eerste licht verschijnt in dat oostelijke raam, het is het Licht van God; de sterren verdwijnen voor het licht; de ster Maaike verdween eens voor Gods licht. Dagelijks bij het opgaan van de zon zal de dichter hieraan herinnerd worden. Hij hoeft zijn ogen maar naar de kerk te richten - hij woonde er niet ver vandaan. Bij de kapel zou men de tekst van het gedicht moeten ophangen.

Wie binnen komt, ziet het meteen: de Oude Kerk is echt kerk gebleven, met dat moeilijk te omschrijven volkse karakter eigen aan een oude roomse kerk die niet de hoogte van kathedraal heeft gehaald. Daar is het eigen Hollands-volkse karakter van de hervorming bijgekomen. De twee geesten hebben zich naast en in elkaar gehandhaafd, nu al meer dan viereneenhalve eeuw. Het gebouw heeft die hogere, verheugende onoverzichtelijkheid, een in de geschiedenis van haar gebruik gegroeide kerk eigen. Het verdwijnen van nagenoeg alle gekleurd glas laat het Hollandse licht glorieus binnen. Ik herinner me dat licht als een groot geluk van jaren her: na de eerste restauratie was ik op zondagmorgen bij de eerste dienst in de vernieuwde kerk aanwezig. De kerk had niets voor het winterlicht te verbergen. De muziek van het orgel vulde bij voor- en naspel de hele kerk, triomfantelijk bijna. Het orgel bracht ook Sweelinck binnen. Aan hem, onze grootste musicus van de zeventiende eeuw (en ook van de achttiende en negentiende!) denk ik ook altijd even in de Oude Kerk. Al dateert het huidige orgel van na Sweelincks dood (in 1621, hij was toen vierenveertig jaar organist van de Oude Kerk), ik zie het als zijn erfgoed. Hij heeft de mooiste orgelmuziek geschreven en zijn ‘echo-fantasie’ zou voor mij in de stille uren in de Oude Kerk mogen klinken: het is een van de fraaiste vraag- en antwoordspelen uit de muziek en daarom zo eigen aan een kerk waarin zo veel vragen worden gesteld en - tijdelijk dan - beantwoord. Hij ligt begraven in de kerk die hij bespeelde, als zijn vader en zijn zoon, beiden ook organist van de Oude Kerk.

Wat is bij alle veranderingen al drieëneenhalve eeuw hetzelfde? Het carillon en de luidklokken. Vondel heeft ze nog gehoord en vele groten uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. Het spel van het carillon en de ernst van de luidklokken - ze klinken maar door: geluid is de grootste traditie. Tienduizenden oude klokken in Europa bewijzen het. De grote achttiende-eeuwse Engelse muziekcriticus dr. Charles Burney, die een grote muzikale inspectietocht door Europa hield en ook in Nederland kritisch kwam luisteren, werd door de carillons in de Vlaamse en Nederlandse steden geïrriteerd en voor veel van wat hij in ons land hoorde, had hij zich liever doof gehouden. Maar over de grootheid van de blinde organist M. Pothoff raakt hij niet uitgeschreven. Hij beluistert hem, volgt hem, spreekt met hem. Pothoff bespeelde het orgel van de Oude Kerk en, tot lichte huiver van Burney, het carillon van het Stadhuis op de Dam. Sinds ik over hem las in Burney's in 1775 verschenen *The Present State of Music in Germany, The Netherlands, and United Provinces* denk ik in de Oude Kerk ook even aan Pothoff. Ik kijk naar het orgel en herinner me de woorden: ‘Hij is getrouwd, heeft kinderen en hoewel niet jong meer en volkomen

blind, rent hij de nauwe treden naar de orgeltribune op en neer, alsof hij vijftien was en zich verheugde in een perfect gezichtsvermogen'.

Pothoff is voor mij een van de zielen van de kerk. Ik hoop dat hij er begraven ligt: de hele kerk die hij met zijn muziek vulde als zijn graf. En het carillon bespeelt nog altijd de lucht om zijn laatste rustplaats.

Kees Fens

Voorwoord

De Oude Kerk is het bescheiden middelpunt van oud Amsterdam. Bescheiden, omdat het geschakeerde uiterlijk met vele aanbouwen, kapellen en ingangen zich schikt naar de omgeving. Aan drie kanten, daar waar de kerk indruk zou kunnen maken, fragmenteren bomen het overzicht. Op het eerste gezicht ontbeert deze Nicolaaskerk grote rijzigheid. Des te verrassender is de ruimtelijkheid die men binnen ervaart. Door de toepassing van (destijds bont beschilderde) houten tongewelven kreeg het interieur optimale hoogte omdat zelfs de kapruimte benut werd, onmogelijk bij stenen gewelven. Het gewelfde houten plafond is een perfect klankbord. De wisselende binnenruimten culmineren in de lichte, basilicale middenbeuk die er hoog bovenuit steekt en getuigt van ambitie en de zoveelste uitbreiding c.q. planwijziging.

De kerk is gespaard gebleven voor rampen. Het gebouw is niet geteisterd door branden en er hebben geen instortingen plaatsgevonden, ondanks kwalijke scheefstand van de toren. De middeleeuwse materie uit zeker tien verschillende bouwfasen is nog aanwezig; aanpassingen uit later tijd bleven beperkt. Een synthese van de oorspronkelijke en de latere godsdienst bleef bewaard, tolerant als Amsterdam is, in de vorm van meubilair, beeldjes, beschilderde gewelven en gebrandschilderde glas naast de vele, typisch reformatorische elementen. De kerk is een levend museum van zijn eigen, unieke

geschiedenis, een onschatbare bron van kennis en een podium voor culturele manifestaties.

In tal van kronieken en beschrijvingen komt de Oude Kerk ter sprake. Een groot deel van de geschiedenis van de stad is in dit gebouw verankerd. Dit historische middelpunt weerspiegelt de groei en bloei van Amsterdam maar ook tijden van neergang en stagnatie. De namen en wapens van burgemeesters en kerkmeesters staan op glazen en wapenborden. Bestuurders, zeehelden, kunstenaars, kooplieden en ambachtslieden vonden hier hun laatste rustplaats, sommigen onopvallend onder een blauwe grafzerk, anderen nadrukkelijk met een monument of rouwbord. In 1937 promoveerde Arnoldus Noach op een proefschrift getiteld '*Materialen tot de geschiedenis van de Oude Kerk*'. In 1939 volgde zijn publicatie '*De Oude Kerk te Amsterdam. Biografie van een gebouw*', waarin de geschiedenis tot 1578 is behandeld. Bouwen en bouwers kregen daarin ook aandacht, zij het voor de latere perioden, omdat alleen daarvan geschreven bronnen beschikbaar waren. In deze sfeer voltrok zich ook het onderzoek van mejuffrouw B.M. Bijtelaar.

Herman Janse demonstreert hier dat het gebouw zelf een belangwekkende en onafhankelijke bron is voor het ontrafelen van een complexe geschiedenis. Belangstelling voor bouwkundige aspecten resulteert in een grotere waardering voor het authentieke materiële en constructieve uitgangspunt en komt daarmee de monumentenzorg ten goede. De auteur heeft het lezen van bouwsporen tot specialisme gemaakt. Hier werd voor 't eerst een nummeringsysteem op het houtwerk van de kappen gesignaleerd, door Janse *telmerken* genoemd. De Nederlandse bouwhistorie begon dus vijftig jaar geleden in de Oude Kerk waar Janse als praktikant in 1948 aantrad. Van 1950 tot 1958 bereidde hij het werk voor en had hij toezicht op de eerste jaren van de restauratie die pas onlangs is afgesloten. Janse zette een proces van onderzoek en documentatie in gang dat tot het einde van de restauratie werd voortgezet en neerslag vond in tientallen mappen met documentatiemateriaal, honderden tekeningen en duizenden foto's. Dr. ing. H. Janse werkte sinds 1958 bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en heeft daar, in verschillende functies, steeds de restauratie van de kerk gevolgd. De verzamelde gegevens, mede bijeen gebracht door A. van Rooijen en R.C. Nieuwenhuis, vormen de basis van dit boek. Het was de wens van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg hierin ordening en samenhang te brengen en te voorzien in een publicatie in de reeks Cultuurhistorische studies. Dit paste bij de behoefte van de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam die dankzij resterende middelen van de rijksoverheid in 1997 voorzag in een schrijfopdracht. Ook de gemeente Amsterdam stond met raad en daad terzijde, droeg financieel bij aan dit boek en het door dr. G. van Tussenbroek uitgevoerde archiefonderzoek van de toren waarvan de stad eigenaar is. Verder werd deze uitgave mede mogelijk gemaakt dankzij een financiële bijdrage van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

Wij zijn prof. dr. D.J. de Vries van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg dankbaar voor de moeite die hij zich heeft gegeven om het onderzoek ambtelijk in te bedden en mee te lezen met de tekst. Met collega drs. A. Reinstra boorde hij tientallen houtmonsters in de kap die daarna door de Stichting RING/ROB, Nederlands Centrum

voor dendrochronologie te Amersfoort werden gedateerd. Hiermee konden de vele bouwdelen en -fasen aanzienlijk nauwkeuriger in de tijd worden geplaatst.

Het voorliggende boek doet omvangrijk aan. Toch biedt het een overzichtelijke samenvatting van vele eeuwen bouwen en veranderen, van meters documentaire kastruimte en vijftig jaar restaureren. Wij danken alle betrokkenen voor hun inspanning en feliciteren in het bijzonder de gemeente Amsterdam, de Stichting Bouwhistorie Nederland en de auteur met het bereikte resultaat.

Mr. J.M. van den Wall Bake *voorzitter van de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam*

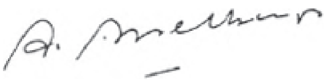

Prof. drs. A.A.L.M. Asselbergs *directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*

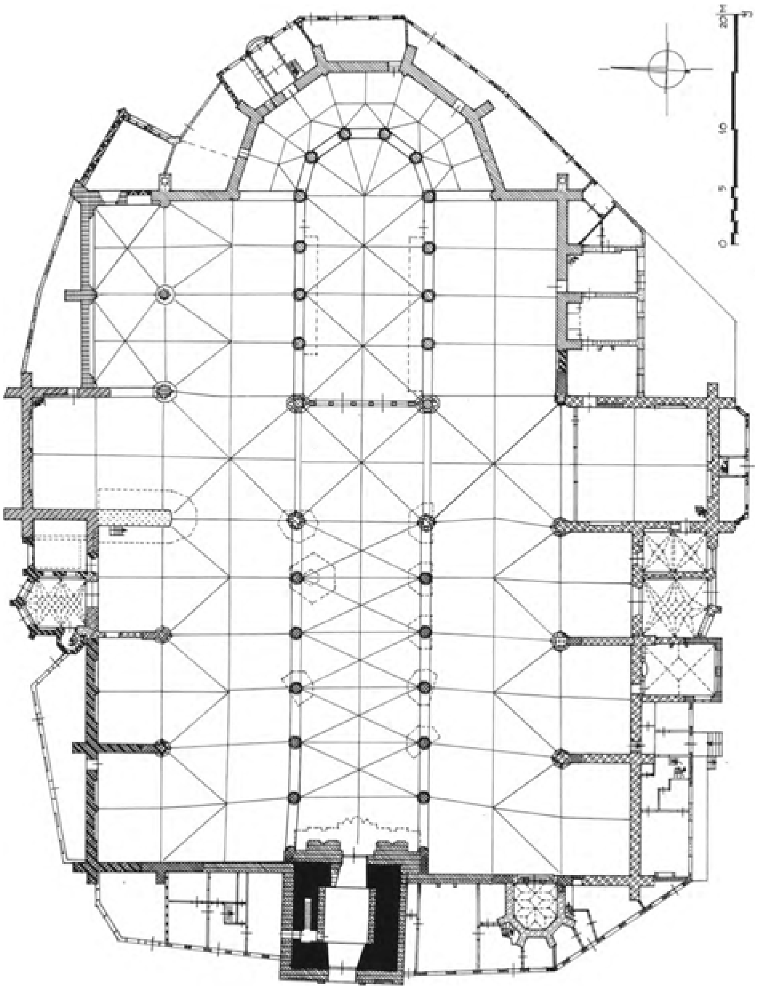

1 Plattegrond, situatie anno 2000. Schaal 1:400

Inleiding

1 Onderzoek en documentatie

Deze publicatie is gebaseerd op bijkans driekwart eeuw onderzoek naar de geschiedenis van de Oude Kerk. Het gebouw heeft vele generaties in die mate geboeid, dat zij er zo veel mogelijk van wilden begrijpen.

De grondslag legden stadsbeschrijvers in de 17de, 18de en 19de eeuw, die veel historische bronnen voor ons vastlegden. Arnoldus Noach was de eerste die het waagde zijn visie op de geschiedenis van het gebouw voor de overgang naar de hervormde godsdienst in 1578 in 1937 als proefschrift op schrift te stellen[37]. Twee jaar later verscheen het boek in uitgebreide vorm[39]. Naast de al genoemde geschreven bronnen liet hij zich inspireren door zijn intuïtie, die - hoe kon het ook anders bij een pionier - niet altijd feilloos bleek te zijn.

Na de Tweede Wereldoorlog publiceerde dr. J. van Breen zijn visie op de bouwgeschiedenis, die onder meer werd beïnvloed door een verkeerde interpretatie van de gedraaide stand van de toren ten opzichte van de as van de huidige kerk. In dezelfde tijd begon mejuffrouw B.M. Bijtelaar haar diepgaande onderzoek in de laat-middeleeuwse geschriften naar grafzerken en altaren. Dit leverde bovendien veel mogelijke verbanden met de bouwgeschiedenis op.

Bij de voorbereidingen tot de hoogstnoodzakelijke restauratie van het verwaarloosde gebouw bleken de stenen en het hout waaruit het was opgetrokken, hun eigen taal te spreken. Hierdoor konden verbanden worden gelegd tussen de aanwezige materie en de schriftelijke bronnen. Met kracht werd deze werkwijze gedurende de gehele restauratie voortgezet, hetgeen resulteerde in een indrukwekkende hoeveelheid documentatiemateriaal, zowel in tekst als in tekeningen en foto's. Op basis van alle tot dan verzamelde gegevens werd in 1997 besloten een afsluitende publicatie voor te bereiden.

Nog één keer werd een nieuwe dateringswijze beproefd, de dendrochronologie waarmee aan de hand van het jaarringenpatroon het jaar waarin hout werd geveld, meestal zeer nauwkeurig kan worden aangegeven. Zo konden van de vele middeleeuwse perioden in de kappen van de kerk vrijwel exact de bouwjaren worden aangegeven. Dit leidde soms tot grote verschillen met de tot dan aangenomen geschiedenis, maar het bleek mede aan de hand van de niet geïnterpreteerde gegevens tot een logisch en duidelijk sluitend verhaal te leiden.

Nu, bij de aanvang van de 21ste eeuw, hebben wij de overtuiging dat de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk op juiste wijze kan worden weergegeven. Alleen daar waar eens oudere fasen tot op de fundering werden afgebroken om plaats te maken voor nieuwe ruimten, moesten de gegevens door interpretatie en interpolatie tot een zo goed mogelijke datering voeren, waarin wij naar wij hopen, zijn geslaagd.

Eén ding is zeker: het gebouw dat onderwerp is geweest van deze studie, heeft in de geschiedenis van de stad Amsterdam en in de geschiedenis van de Nederlandse kunst en architectuur een belangrijke rol gespeeld. Ook in de ontwikkeling van de wetenschap die wij nu bouwhistorie noemen, neemt het een prominente plaats in.

Historisch en bouwhistorisch onderzoek

Mejuffrouw B.M. Bijtelaar die tientallen jaren archiefonderzoek heeft gedaan naar de geschiedenis van de kerk, heeft zeer veel gegevens ontleend aan het zogenoemde Zakboekje van Memoriemeesters, dat werd gestart in 1522[1] De Memoriemeesters waren priesters die tot bijzondere taak hadden het lezen of zingen van de zielmissen (memoriën, gedachtenissen van de overledenen) voor de overleden weldoeners van de kerk, voornamelijk de uitvaarten, maandstonden en jaargetijden, alsook de bij de fundatie gestichte dagelijkse zielmissen. Het zakboekje is een soort agenda waarin

van dag tot dag de graven staan opgetekend waarop kaarsen moesten worden gezet en waarop gebeden werden uitgesproken. Aangezien de graven toen nog niet genummerd waren, moest men ze aanduiden met hun merk en ten naaste bij de ligging aangeven. Daaruit is een schat aan gegevens af te lezen. Het oudste grafboek dateert van 1523 en het vroegste begraafboek, tevens ontvangboek, is aangelegd in 1553. Er is ook nog een Memorieboek uit 1557 dat voor elke dag van het jaar de namen bevat van degenen, wier memorie op die dag gehouden zou worden[2]. Het is echter gebleken dat zerken gesitueerd zijn op plaatsen die op de door mejuffrouw Bijtelaar veronderstelde begraafdatum nog buiten de kerk lagen. Er komen op zerken handmerken voor die overeenkomen met merken die in de 14de eeuw door schepenen gebruikt werden. Er is van uitgegaan dat die zerken derhalve dateren uit de 14de eeuw en dus dat bouwdeel toen ook tot stand is gekomen. De dendrochronologie heeft ons geleerd dat er tussen het vermeende en het werkelijke bouwjaar in enkele gevallen ongeveer honderd jaar ligt. De zerk in kwestie kan ooit eens verplaatst zijn. Een dergelijk merk kan wellicht ook een eeuw nadat zij door een bepaalde schepen of een andere hoogwaardigheidsbekleder gebruikt werd, door een ander gehanteerd zijn. Derhalve zouden toeschrijvingen wel eens op naam van de verkeerde persoon kunnen zijn gesteld.

Ook zijn er door verschillende auteurs altaren gesitueerd op plaatsen die op het veronderstelde tijdstip nog niet binnen de kerk vielen. Zo werden op een graf voor het Sint-Catharina-altaar, dat tegen de zuidoostelijke kolom (13) in het huidige

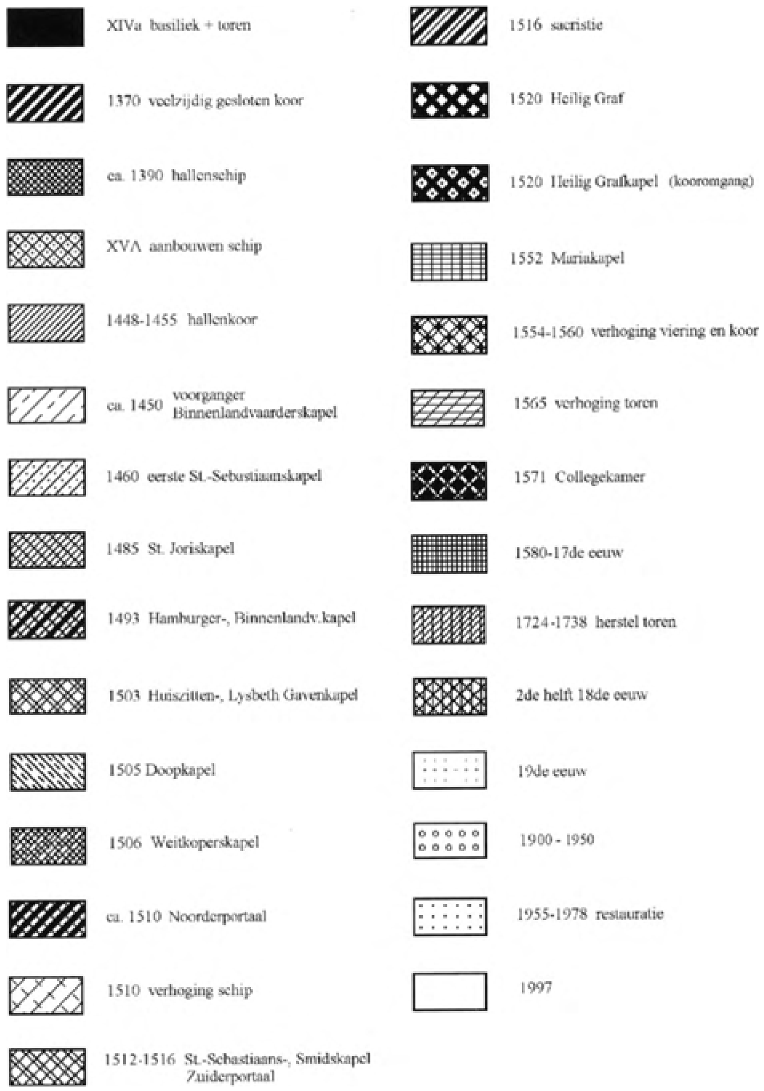

2 Arcering bouwperioden.

Snijderskoor (toen Vrouwekoor) geplaatst was, veel memories besproken voor leden van de familie Eggert[62-1]. Het is bekend dat in 1359 hertog Albrecht van Beieren aan de aartsdiaken van het bisdom Utrecht een nieuwe rector voordroeg om de capellerie op het Sint-Catharina-altaar te bedienen. In 1407 kreeg Willem Eggert het collatierecht voor dit altaar dat door zijn voorouders uit eigen middelen was opgericht[62-4]. Dat altaar moet bij de stichting een plaats in de eerste basilicale kerk gehad hebben. Eerst na circa 1460 zal het verplaatst zijn naar het toenmalige Vrouwekoor. Veel van de personen voor wie een memorie besproken was, konden niet in het Vrouwekoor begraven zijn. Op deze punten werden de gegevens nu nog eens kritisch beschouwd. Het is ook verwarrend dat sommige auteurs de woorden kapel en capellerie door elkaar hebben gehaald.

Bij het aanduiden van een (vermoedelijke) plaats van een altaar is steeds voorbijgegaan aan het feit dat er in de huidige viering nog twee kolommen hebben gestaan. Daartegen zou geen enkel altaar gestaan hebben in de gegeven interpretatie[73:14]. Wij hebben gepoogd een en ander in bijlage 6 te verduidelijken.

In een 18de-eeuws grafregister zijn door de doodgraver Willem Raex en zijn opvolger in de periode 1730-1770 aangetroffen muurresten genoteerd, die mede van dienst zijn geweest bij het opsporen van oude funderingen[3].

Het is nu mogelijk met de gegevens die bij de restauraties beschikbaar kwamen en niet de mogelijkheden die de bouwhistorie en de dendrochronologie bieden, dateringen te geven die soms sterk afwijken van die welke auteurs (waaronder schrijver dezes) in het verleden hebben gegeven. Wij volstaan met het aangeven van de huidige stand van zaken zonder daarbij uitvoerig in discussie te gaan over de al dan niet houdbaarheid van oudere dateringen. Dat zou alleen maar tot verwarring leiden.

Vastgesteld moet worden dat een groot deel van de kerk anders (later) gedateerd moet worden dan tot nu toe werd aangenomen. Dat betreft met name het hallenschip, het hallenkoor met omgang, de Sint-Joriskapel, de Sint-Sebastiaanskapel en het complex van zuiderportaal, librije en IJzeren Kapel. Het Heilig Graf krijgt hier echter een vroegere bouwdatum.

‘Zoek maar eens uit of er in de kappen iets te vinden is, waaruit in de zijbeuken de bouwnaad tussen schip en koor vastgesteld kan worden’. Met deze opdracht werd ik op een dag in 1955 door prof. ir. C. Wegener Sleeswijk - daartoe geïnspireerd door ir. R. Meischke, toen hoofd van het bureau Monumentenzorg van de Gemeente Amsterdam - naar de zolders van de kerk gezonden. Nog geen uur daarna bleek, dat deze opdracht de ontdekking van het systeem van de telmerken tot gevolg had. Het was bovendien het begin van een studie van de kapconstructies in Nederland.

Het was een gelukkig toeval, dat de Oude Kerk een ongeschonden reeks kappen uit de jaren tussen circa 1380 en 1560 bleek te bezitten. In Nederland is het de grootste oppervlakte in één gebouw, die met middeleeuwse kappen overdekt is.

In de maanden oktober tot december 1957 werd een volledige inventarisatie gemaakt van de kappen van de kerk, waardoor een goed inzicht in de bouwgeschiedenis van de kerk kon worden verkregen. Gecombineerd met gegevens die de funderingen en het opgaande muurwerk leverden, kon een duidelijk beeld ontstaan, waarvan in dit boek verslag wordt gedaan. Uit de kapconstructies was een volgorde af te lezen, waaraan, mede gebruik makend van de beschikbare gegevens

uit de archieven, een globale en soms vrij nauwkeurige datering kon worden ontleend. De dendrochronologie, waarmee het exacte veljaar van het hout kan worden vastgesteld, heeft het mogelijk gemaakt de voorlopige dateringen aan te scherpen. Daardoor was het nodig vrijwel alle vroegere publicaties drastisch te corrigeren. Dat maakt dat de nu voorliggende studie een weergave is van de meest recente kennis.

Het was in de jaren vijftig van de 20ste eeuw geheel nieuw dat de geschiedenis van een bouwwerk niet alleen uit historische en kunsthistorische gegevens werd opgebouwd, maar ook - en vooral - uit bouwkundige. Hier werd het vak bouwhistorie geboren, dat sedertdien een belangrijk instrument is gebleken bij het bestuderen van de geschiedenis van het bouwen in het algemeen en van oude bouwwerken in het bijzonder.

Het blijkt dat gegevens, die het gebouw zelf kan leveren, vaak afwijken van de interpretatie die onderzoekers aan geschreven bronnen hebben gegeven. Hierbij zijn de hulpmiddelen waarover de bouwhistorie beschikt uiteindelijk vaak effectiever dan die waarover historici, architectuurhistorici en archivisten beschikken.

De term koor

Opvallend is dat in het verleden de kapellen vaak werden aangeduid als koor. Zo spreekt het Rekenboek van de Hamburgers in 1626 van '*het Hamburger Choor*'[57-1:22],

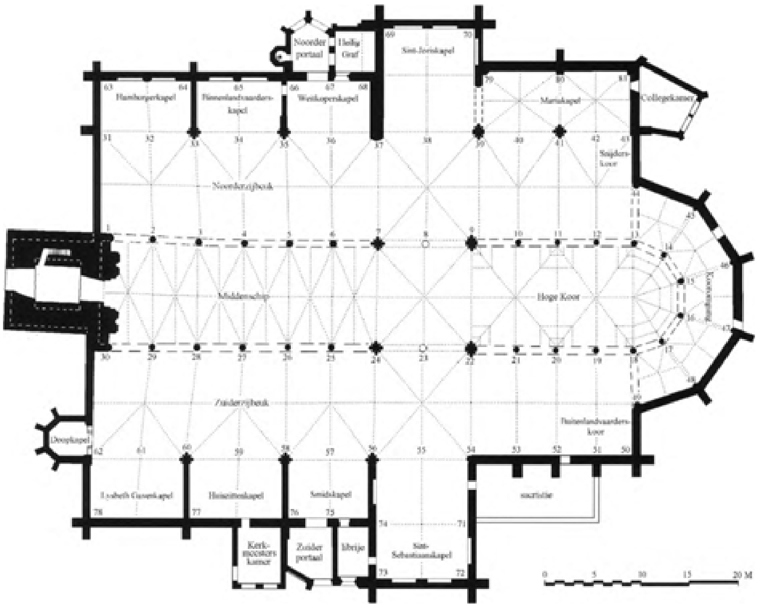

3 Plattegrond met namen kapellen en nummers steunpunten.

wordt het noordelijke dwarsschip doorgaans als Sint-Joriskoor vermeld en spreekt men bij de Mariakapel van Vrouwe(n)koor. Wij zullen echter in deze publicatie alle kapelruimten die niet tot hoofdkoor en zijkoren behoren, aanduiden als kapel.

Als gevolg van het gebruik van het begrip ‘koor’ voor ‘kapel’ werd, zeker na de verhoging uit 1559, de ruimte rond het voormalige hoofdaltaar aangeduid als het ‘Hoge Koor’. In verschillende publicaties is deze naam zelfs gebruikt voor de oudere vormen van het koor die geenszins hoog waren.

Toren

De toren moest voor deze publicatie geheel onderzocht worden. Bij de restauratie van de kerk waren alleen schaarse gegevens genoteerd die betrekking hadden op de aanrakingsvlakken van kerk en toren bij het orgel. De Gemeente Amsterdam had nog nooit een bouwhistorisch onderzoek naar de geschiedenis van de toren doen uitvoeren. In het middeleeuwse gedeelte van de romp zijn voldoende aanknopingspunten aanwezig om tezamen met de aanwezige afbeeldingen tot een verantwoorde reconstructie van vroegere fasen te komen. Ook de verhoging van 1565 laat zich goed herkennen. Met deze gegevens en het materiaal dat drs. G. van Tussenbroek over de herstelwerkzaamheden rond 1738 aan het daglicht bracht, kon de scheve positie van de oude kern ten opzichte van de ommanteling goed aangegeven worden.

Nummering van steunpunten

Van Breen hanteerde in zijn artikel van 1949 voor steunpunten en andere onderdelen van de kerk een stelsel van nummers. Bij de voorbereidingen van de restauratie in

de jaren 1950 tot 1955 werden alle steunpunten en belangrijke hoekpunten van de kerk op tekening voorzien van een aan Van Breens systeem ontleend nummer om de aanduiding van delen van de kerk gemakkelijker te maken. Deze nummering gaat

echter voorbij aan de verdwenen bouwperioden en de chronologische volgorde waarin de ruimten tot stand kwamen. Er was dus aanleiding de nummering bij de samenstelling van dit boek te herzien. Men dient er bij het raadplegen van oudere literatuur op te letten, dat de daarin gebruikte nummers niet corresponderen met de hier gebruikte.

Indeling van het boek

De bouwgeschiedenis is behandeld in drie delen: de Middeleeuwen, de periode van de overgang naar de protestantse godsdienst tot omstreeks 1950 en de restauraties tussen 1950 en 2000. De delen 1 en 2 omvatten de bouwgeschiedenis, chronologisch besproken en per hoofdstuk genummerd (1.1, 1.2 enzovoort). Daarna is een aantal onderwerpen thematisch behandeld, per hoofdstuk van een letter voorzien (1.a, 1.b enzovoort).

Tekeningen en foto's zijn in een doorlopende reeks genummerd. Tussen deel 1 en deel 2 is een serie met oude afbeeldingen opgenomen. Deze reeks vormt een belangrijke bron bij het onderzoek naar de bouwgeschiedenis. Er wordt vele malen in de tekst naar verwezen met als aanduiding: afb. OA 1, OA 2 enzovoort.

De noten zijn doorlopend genummerd en achter in het boek samengebracht. Daarnaast is er een systeem van bronvermeldingen dat bij de bronvermeldingen en literatuur nader wordt verklaard.

Literatuur en bronnen

Ten aanzien van de vermelding van literatuur geldt het volgende. Door de chronologische opzet van het boek zal een publicatie, die over de hele kerk of een deel ervan door de tijden heen handelt, meermaals aangehaald moeten worden. Als dit in eindnoten gebeurt, zal een onoverzichtelijk en eindeloos notenapparaat ontstaan. Daarom is iedere publicatie van een kenmerk voorzien, bestaande uit een (afgekort) jaartal en soms een nummer. Een aanduiding is dan:[60-1,15] of [63:14], waarin het laatste getal de pagina aangeeft.

Alleen daar, waar een publicatie wordt gebruikt, die niet in direct verband staat met de Oude Kerk, wordt die met een noot aangegeven. Eigen publicaties van de auteur worden meestal niet als bron beschouwd, alleen daar waar men zich af kan vragen waar dat gegeven in ruimere context en met nadere bronvermelding te vinden is.

Zeer veel gegevens zijn verzameld in de documentatie die is samengesteld onder verantwoordelijkheid van de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam. Die is bijeengebracht in 22 banden, waarvan slechts een beperkt aantal exemplaren beschikbaar is.

Deze banden zijn bij het samenstellen van dit boek intensief geraadpleegd en veel gegevens zijn daaraan ontleend. Wij duiden de daaruit overgenomen gegevens aan

met[b12:34], waarbij het laatste getal het paginanummer, een afbeelding of tekening aangeeft.

Publicaties van de auteur worden aangegeven in het literatuuroverzicht. In de tekst worden zij alleen als bron vermeld als relevante bronnen niet aangegeven worden of de conclusies daarin verder uitgewerkt zijn.

Arcering van bouwperioden in tekeningen

Omdat tekeningen op verschillende schalen zijn vervaardigd en weergegeven, is er naar gestreefd dat elk type arcering maar één keer voorkomt. Een gewone kruisarcering betekent altijd de bouwperiode van het hallenschip van omstreeks 1390, ongeacht de wijdte van de arcering.

Een type arcering is altijd in één richting aangegeven om verwarring met een soortgelijke arcering in spiegelbeeldige richting te voorkomen.

2 Stad en kerk

Amestelle en Amestelledam

Het zuidelijk deel van Utrecht en Holland werd doorsneden door de oude loop van de Rijn, terwijl zich noordelijk daarvan het stijgende water van de zich vormende Zuiderzee naar de duinenrij in het westen een weg baande in de vorm van de Y of IJ genoemde zeearm. Door het veen- en kleigebied tussen de Oude Rijn bij Woerden en het IJ slingerde zich een rivier die Aa of Ame werd genoemd. Aan het einde van de 12de eeuw vestigden zich mensen in het uitgestrekte veengebied ten zuiden van het IJ en ontgonnen de streek. Die kreeg de naam Amestelle, gebied aan de Ame. Langzamerhand kreeg de rivier de naam Amstel. Noordelijk van het huidige

Uithoorn en daar thans deel van uitmakend, ligt de buurtschap Tarnen. Ten zuiden van Uithoorn heet de rivier nog Aar.

De moederkerk van Amestelle stond aan de samenkomst van het stroompje Angstel en de Amstel in de plaats die nu Ouderkerk aan de Amstel heet. De kerk was op een terp gebouwd en opgetrokken in tufsteen. In 1774 werd deze romaanse kerk vervangen door het huidige bouwwerk.

Vaak overstroomde de streek; het water vormde een steeds grotere bedreiging voor het Hollandse veengebied. Aan de oostzijde van de Amstel werd achter de huidige Warmoesstraat op het veen een kleilaag aangetroffen, die daar afgezet zal zijn bij overstromingen in de tweede helft van de 12de eeuw. De bovenzijde ervan ligt nu ten noorden van de Oude Kerk op 2,50 meter -NAP, meer naar de Warmoesstraat op 2,10 meter-NAP[56-3].

Bij de uitmonding van de Amstel in het IJ had de rivier aan weerszijden langgerekte ruggen van klei opgeworpen, zogenoemde oeverwallen. Daarop vestigden zich aan de westzijde van het water aan het einde van de 12de eeuw de eerste bewoners. De opgegraven huizen blijken dicht op elkaar gestaan te hebben en hadden geen agrarische bestemming maar huisvestten ambachtslieden, kooplieden en wellicht vissers. Aan de oostzijde lijkt de bebouwing later in de 13de eeuw te beginnen[4]. Het karakter van deze nederzetting is half agrarisch en half urbaan[5].

Na 1200 werd het demografisch en economisch centrum van Amestelle verplaatst van Ouderkerk naar de monding van de Amstel. Er moest een eind komen aan de onbeperkte doorstroming van water vanaf hoger gelegen gronden en aan de dreiging vanuit zee. Daarvoor zijn dammen en dijken opgeworpen, onder andere langs IJ en Amstel. De oeverwallen werden aaneen geregen tot dijken en in de rivier werd, vermoedelijk tussen 1264 en 1275, een dam gelegd om ervoor te zorgen dat hoge vloeden niet meer landinwaarts zouden kunnen komen[6]. In die dam werd een spuisluis gebouwd om te bewerkstelligen dat het overtollige water naar zee kon stromen. Rond de dam en de monding van de Amstel ontstond een nederzetting die men Amestelledamme noemde.

Het is opvallend dat, gerekend vanaf de oostelijke dijk, het water dat wij nu Damrak noemen, in het midden van de 16de eeuw nog aangeduid werd als *Ammerack*[7].

In 1275 verleende graaf Floris V aan de bewoners van de nederzetting bij de dam tolvrijheid binnen Holland. Omstreeks 1290 werd aan de westzijde van de Amstel bij de samenkomst van de rivier met de veenstroom, die uit het Amstelveen richting IJ liep (de Boerenwetering) een versterking gebouwd[8]. Of dit door de graaf van Holland gebeurde of door de heer van Amstel is nog niet duidelijk.

In 1296 werd graaf Floris V door enkele edelen om het leven gebracht. Als meeloper van die groep werd Gijsbrecht IV van Amstel vervallen verklaard van zijn bezittingen. Floris werd als graaf van Holland opgevolgd door zijn jonge zoon Jan I. In 1299 stierf deze echter kinderloos en werd opgevolgd door zijn voogd en neef Jan van Avesnes, reeds vanaf 1280 graaf van Henegouwen[9]. Graaf Jan II beleende in 1300 zijn broer Gwijde (Guy) van Avesnes met Aemstel, Woerden, IJsselstein en Benschop. Gwijde was vanaf 1281 aartsdeken van Luik en probeerde er in 1291 bisschop te worden, hetgeen hem niet lukte[10]. In 1300 begunstigde hij de nog geen tweeduizend inwoners van de nederzetting aan de monding van de Ame met rechten die de plaats tot stad maakte. In 1301 werd hij tot bisschop van Utrecht verkozen.

In 1304 overleed Jan II en werd opgevolgd door Willem III (in Henegouwen was hij Guillaume I!). Die bracht rust in het graafschap, maar kon na een misoogst van 1315 niet verhinderen dat in het jaar daarna hongersnood heerste. Jaren duurde het alvorens de daarop volgende fiscale ramp overwonnen was. Intussen was Gwijde in 1317 gestorven, waarna zijn wereldlijke goederen terugvielen aan de graaf.

De plaats van de kerk in de oudste nederzetting

Achter de dijk aan de oostzijde van het Damrak, nu Warmoesstraat genoemd, werd in de tweede helft van de 13de eeuw een kerk gesticht, die eerst de status van kapel kreeg, ressorterende onder de moederkerk in het huidige Ouderkerk. Waarom de kerk daar gebouwd werd en niet aan de westzijde van de Amstel, is niet bekend. Wellicht werd de landtong die beschermd werd door de Amsteldijk en de schuin daarvan weglopende zeedijk (nu nog Zeedijk geheten) veiliger geacht dan de overkant, waar iets later ook de versterking werd opgetrokken. Ook in andere nederzettingen die langs een rivierdijk ontstonden, werd een dergelijke plek als bouwplaats voor het godshuis gekozen, bijvoorbeeld in Muiden en Vreeland.

De dijk aan de oostzijde van de Amstel werd in de 14de en 15de eeuw de Kerkstraat genoemd, later de Oudezijds Kerkstraat[11]. Ook heette de dijk Jodenstraat[12].

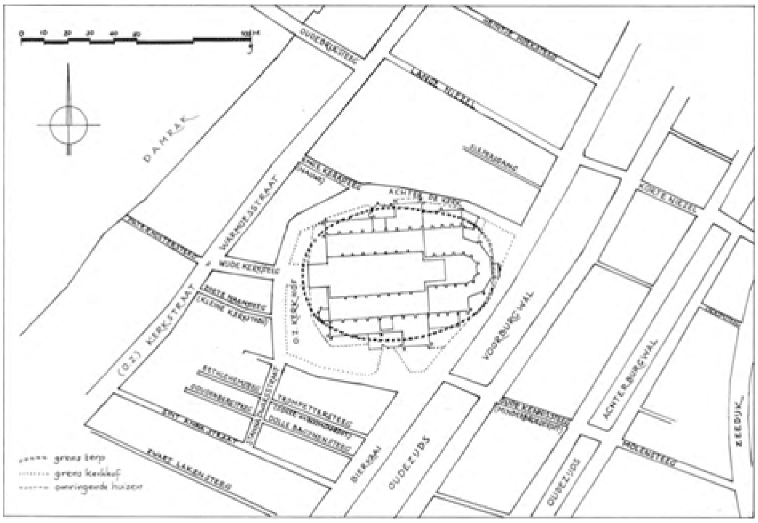

4 Plattegrond van de omgeving van de kerk. Schaal 1:2000.

Sedert de 16de eeuw werd tevens de naam Warmoesstraat gebruikt. Vanuit de dijk werd het land erachter ontgonnen in stroken grond die tot aan de zeedijk reikten en waarvan de grenzen niet haaks op de Amsteldijk stonden. Toen er aan de binnenkant van die dijk bebouwing ontstond, werden paden aangelegd die de verkaveling van het binnendijkse land volgden (afb. 4). Op enige afstand van de dijk werd een terp opgeworpen met een ovale plattegrond. Daarop is waarschijnlijk eerst een houten kapel gebouwd en daaromheen werd begraven. De oriëntatie van de lengteas van de terp en van de kapel liggen ten opzichte van het oosten iets naar het noorden gedraaid. De richting van de terp doorsnijdt het verkavelingspatroon. Daaruit zou men kunnen opmaken dat de terp na de eerste ontginningen werd opgeworpen. Rond de zich steeds vergrotende kerk lag eeuwen lang een begraafplaats, een kerkhof; nu is het een plein waarop de kerk ligt. In oude bronnen vinden we de aanduiding Sint-Nicolaaskerkhof of Oudezijds Kerkhof. Op de kleilaag werden tussen de dijk en de kerkheuvel door de bewoners vele lagen aarde en afval achtergelaten die een duidelijk stijgend verloop naar de Warmoesstraat hebben[13]. Achter de erven aan de binnenkant van de dijk was een sloot.

Van de Warmoesstraat naar het kerkhof liepen aan het einde van de Middeleeuwen drie stegen. Aan de noordzijde komt de Enge Kerksteeg op het kerkhof uit, meer naar het zuidwesten de Wijde Kerksteeg en iets verder naar het zuiden de Zoete Naamsteeg. De Wijde Kerksteeg wijkt in richting af ten opzichte van alle andere stegen ten oosten van de Warmoesstraat. Bestudering van de bronnen levert een tamelijk duidelijk beeld op. Voor omstreeks 1380 was er sprake van een Kerksteeg en een Kleine Kerksteeg. De eerste komt overeen met de huidige Enge Kerksteeg, ook wel Nauwe Kerksteeg genoemd. De Kleine Kerksteeg krijgt in de 15de eeuw andere namen en heet sedert ongeveer 1590 Zoete Naam (Jezus) steeg, naar de toen nieuwe naam van het huis op de zuidelijke hoek van Warmoesstraat[14]. In 1396 is er sprake van dat iemand vergoeding heeft ontvangen omdat hij grond had afgestaan ten behoeve van het kerkhof. Vermoedelijk houdt dit verband met het aanleggen van de *'nije kercstege'*, die later Wijde of Grote Kerksteeg wordt genoemd[15]. Het rooien van deze steeg vanaf de Paternostersteeg, die uit de Warmoesstraat naar het Damrak

voerde, in de richting van de toreningang van de kerk, kan verband houden met de vergroting van de kerk in dezelfde tijd.

Als men de stadsplattegrond bekijkt, blijkt dat de lijn door de Molensteeg en de Oude Kennis- of Minderbroederssteeg van de Zeedijk naar het kerkhof juist in het

verlengde ligt van de Kleine Kerksteeg, hetgeen erop duidt dat dit een pad is uit de verkavelingstijd. De lijn loopt ten zuiden van de kerkterp.

Een lichte knik in de Oudezijds Voorburgwal ter hoogte van de oostzijde van de kerk wijst erop, dat de gracht werd gegraven toen de terp er al was. Later, toen het koor in de 15de eeuw zijn huidige omvang kreeg, moest de gracht aan zijn westzijde versmald worden om de kerk met moeite en kunstgrepen uit te kunnen breiden. De buiging in de westelijke kademuur van de Voorburgwal is nog steeds waarneembaar.

De oudste geschiedenis van de kerk

De vroegste geschiedenis van het gebouw, dat wij nu de Oude Kerk noemen, is nauw verweven met het ontstaan en de eerste groei van de nederzetting aan de monding van de Amstel. De kerk werd gewijd aan Sint-Nicolaas en Johannes de Doper. De heilige bisschop was in Holland een veel voorkomende patroonheilige.

De tweede patroon is in de loop van de eeuwen in vergetelheid geraakt maar blijkt onder meer duidelijk uit het feit dat in 1370 het verplaatste altaar op Sint-Jansdag weer moest worden gewijd.

In hoeverre er een houten kapel als eerste godshuis in Amestelledamme heeft gediend, is niet bekend. Daarvan is nog geen spoor gevonden. Rond 1300 begon men een kerk in baksteen op te trekken.

In 1306 bezocht Gwijde de stad in juli en september. Het is goed mogelijk dat de bisschop op 17 september, Sint-Lambertusdag, de kerk heeft gewijd. Schriftelijke bewijzen daarvoor ontbreken helaas. In de rekening van Bernd van den Dorenwerde, baljuw van Amstelland van dat jaar staat: '*Item des Donresdages ende des Vridages vor sinte Lambrechtsdach, doe mijn here* (bisschop Gwijde van Utrecht) *was tot Amestelredamme, verterden Bernds knapen in die herberghe: 21 s. 9 d.*'[16]. De kerkwijding ('kermis') is eeuwen lang gevierd op de eerste zondag na Sint-Lambert[17].

De bouwsleuven voor de eerste bakstenen kerk werden niet in het natuurlijke veen gegraven maar in een aanzienlijke hoeveelheid grond, die tevoren al door mensen opgebracht was op de oorspronkelijke veenlaag[70-2:7]. De grond bestaat uit humeuze kleizoden en veenkluiten. Kennelijk hebben wij hier te doen met een welbewust opgeworpen kerkheuvel.

Onder de paalfundering van een onvoltooid dwarsschip ter hoogte van de huidige Sint-Joriskapel, onder de fundering van de eerste stenen basiliek[18] en onder de altaarfundering in het koor van omstreeks 1300 zijn begravingen geconstateerd. In het laatste geval gaat het om een boomkist[64-2:16]. Het betrof geen priestergraf omdat het gezicht naar het oosten gewend was. Aan priesters is een begraving met het hoofd naar het oosten en dus het gezicht naar het westen voorbehouden.

Op ongeveer 1,75 meter -NAP lag in het eerste koor en ook over het graf onder het altaar een schelpenlaagje van 2 centimeter dikte. Vermoedelijk behoren de graven tot het kerkhof dat behoorde bij de voorganger van de eerste stenen kerk.

De parochie Amestelle werd in 1334 gesplitst in drie parochies: Ouder-Amstel aan de oostzijde van de Amstel, Nieuwer-Amstel aan de westzijde en Amestelledamme bij de monding van de rivier[63:24][19]. Eerst toen werd de kerk zelfstandig. Omdat de

moederkerk de oudste van de parochie was, kreeg het dorp daaromheen de naam Ouderkerk.

De bebouwde oppervlakte van de kerk te Ouderkerk aan de Amstel was ongeveer 240 m^2[64-2:28]; de oudste kerk van Amsterdam was in het eerste kwart van de 14de eeuw (zonder toren) 650 m^2. Na de uitbreiding in de loop van de 14de en in het midden van de 15de eeuw was de oppervlakte 1600 m^2. De huidige oppervlakte bedraagt ongeveer 3000 m^2.

Oorspronkelijk had de graaf van Holland het recht de pastoors te Amsterdam te benoemen. In 1373 schok hertog Albrecht van Beieren, ruwaard (regent) van het graafschap Holland voor zijn krankzinnige broer Willem V, dit recht aan het in 1367 door hem gestichte kapittel van Sint-Marie in Haga, de grafelijke Hofkapel in Den Haag. Tot 1578 werden de pastoors door dit kapittel benoemd[39:19].

Oude Kerk en Nieuwe Kerk

Op 15 november 1408 ondertekende de bisschop van Utrecht een acte, waarbij Amsterdam in twee parochies werd verdeeld en de stad verlof kreeg een tweede kerkgebouw te bouwen. Aangenomen moet worden dat men al tussen 1380 en 1390 met de bouw van die kerk was begonnen[20].

Bij oorkonde van 10 oktober 1408 schonk graaf Willem VI de nieuwe parochiekerk ook aan de deken en het kapittel van de Hofkapel in Den Haag[21]. Daarin heet het: '*want die prochikerke binnen onser goeder stede van Aemsterdam teser tijt staende niet groet*

genuech en is voir onsen goeden luden ende poirteren aldair ende hoir aenval Goids dienste volcomelic dairin te horen ende him te loven als behoirlic is overmits veelheit des volcs binnen onser goeder stede voirs. wesende ende oic om der vreemderen luden wille aldair dagelicx comende ende hoir comanschip hantieren de also ons in der wairheit aengebrocht is, so hebben onse getruwe stede van Aemsterdam voirscr. in der eren Goids ende onser lever Vrouwen begonnen te maken ende te tymmeren ene andere prochikerke binnen der selver onser stede, diewelke wij voir ons ende voir onsen nacomelingen gegeven hebben ende geven puerlic om Goids wille mit desen jegenwoirdigen brieve onser geminden vrunden den deken ende capittel onser capellen in den Hage, die nu siin of namaels wesen sullen te houden, te bezitten ende te gebruken gelikerwijs ende in alra maniere als sy die oude kerke aldair ... teser tijt gehadt, bezeten en gebruict hebben'.

Opmerkelijk is dat men de Sint-Nicolaaskerk toen al aanduidde als de oude kerk. En nog steeds heten de beide godshuizen de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk. Er ligt overigens een wereld van verschil tussen de architectonische opzet van beide bouwwerken. De Oude Kerk groeide uit tot een kusthallenkerk die eerst in de 16de eeuw met geringe middelen omgebouwd werd tot een enigszins op een basiliek lijkende ruimte. De Nieuwe Kerk werd van aanvang af als een klassieke gotische basiliek opgezet. In de Oude Kerk werden de ruimten altijd aan de bovenzijde afgesloten met houten tongewelven. De Nieuwe Kerk heeft houten gewelven in de middenbeuk en de dwarsbeuk; zijbeuken, kooromgang en zijkapellen zijn alle overdekt met stenen gewelven. Tot omstreeks 1490 kreeg de Oude Kerk uitsluitend kolommen en muurpijlers met een cirkelvormige doorsnede. De Nieuwe Kerk heeft van de aanvang af bundelpijlers gehad, die de Oude Kerk pas vanaf 1490 kreeg.

Bouwplan en bouwers

Natuurlijk wordt er bij het bouwen en vergroten van een kerkgebouw van een plan uitgegaan. Van de eerste stenen kerk kunnen we de opzet alleen uit funderingen en de bestaande kern van de toren herleiden. Tegen 1370 werd het koor vergroot. Toen volgde twintig jaar daarna de ombouw tot hallenschip, waarbij men ongetwijfeld al een hallenkoor in gedachten moet hebben gehad. Dat kwam pas rond 1450 tot stand. Een groots plan was de aanleg van een dwarsschip en grote dwarskapellen. Omstreeks 1485 is men eraan begonnen en met wat moeite werd het in 1517 tot een goed einde gebracht. Inmiddels was men in 1510 gestart met een nieuwe onderneming die tot 1560 zou duren: de verhoging van het middenschip en het koor. De bouw van de Mariakapel aan de noordzijde van het koor in 1551 was eigenlijk een incident en behoort niet tot een alomvattend plan.

Van geen van de plannen is de bouwmeester bekend. Ook omtrent de bouwers zijn wij nagenoeg niet ingelicht. Uit de merken van timmerlieden en steenhouwers weten wij wel iets van de vaklieden maar namen zijn ons niet overgeleverd. Pas van de Mariakapel rond 1553 en de torenverhoging in 1565 zijn namen bekend.

Maatvoering

Voor de maatvoering werden in de Middeleeuwen talrijke eenheden gebruikt. Voor Amsterdam lijken de Amsterdamse voet (11 duim, 28,31 centimeter) en de Amsterdamse duim (2,57 centimeter) het meest voor de hand liggend. Ook de Rijnlandse voet (12 duim, 31,39 centimeter) en de bijbehorende duim (2,62 centimeter) kunnen zijn toegepast. De Amsterdamse roede (13 voeten) meet 3,680 meter en de Rijnlandse roede (12 voeten) is 3,767 meter[22].

Op de bouwplaats moest men snel en vrij eenvoudig maten van relatief kleine onderdelen kunnen berekenen. Daardoor werd het uitzetten van lijnen en het maken van mallen makkelijker gemaakt. Zo zien wij bij de Oude Kerk maten als 3 voet, 7 voet, 21 voet en 10½ voet regelmatig terugkeren en ook dezelfde getallen in duimen, alles naar Amsterdamse maat. De gebruikelijke muurdikte was circa 72 centimeter, 28 duim (21 + 7), ongeveer 2½ voet. Natuurlijk was de muurdikte ook afhankelijk van het formaat van de bakstenen.

Men dient zich echter te realiseren dat veel bouwmaterialen kant en klaar van elders zijn aangevoerd en daarom in het maatstelsel van de streek van herkomst zijn uitgevoerd. Als voorbeeld noemen wij de ronde Ledestenen kolommen die een diameter hebben van ruim 80 centimeter, ongeveer overeenkomende met 3 Brusselse voeten (82,74 centimeter).

Kleurige afwerking

De houten tongewelven van de kerk werden ruimschoots versierd met kleurige schilderingen. Op kolommen van koor en schip bevinden zich tapijtschilderingen, die

de achtergrond van beelden of altaren vormden. De talrijke vensters van het gebouw zijn voorzien geweest van gebrandschilderd glas, maar daarvan resten slechts enkele exemplaren. Er zijn nergens in de kerk resten van muurschilderingen aangetroffen. Wellicht heeft men die niet aangebracht omdat het kleurige gewelf en de gebrandschilderde vensters met de vele altaren alle aandacht opeisten en men een toevoeging van muurschilderingen een te bont geheel vond.

Geen branden

De Oude Kerk werd gespaard bij de stadsbranden van 1421 en 1452. In de kappen zijn ook geen resten te vinden van een eventuele brand, zodat aangenomen kan worden dat er nooit een brand van enige omvang is geweest. Wel werd er in 1667 melding gemaakt van een betaling aan de weduwe van een man die bij het blussen van een brand naar beneden was gevallen[69-1:36] maar het is nooit duidelijk geworden waar dat zou zijn geweest. Juist door het feit dat wij hier te maken hebben met een gebouw waarvan alle perioden, voor zover niet afgebroken, nog in grotendeels oorspronkelijke vorm aanwezig zijn, maakt de Oude Kerk zo uniek.

Opdrachtgevers

Het kerkgebouw en de aankleding daarvan kwamen tot stand door de bemoeienissen van vier groepen opdrachtgevers. Ten eerste waren dat de kerkmeesters, die door het stadsbestuur benoemd werden en niet zelden ook belangrijke posten in het stadsbestuur vervulden. Zij waren verantwoordelijk voor het kerkgebouw en de inrichting daarvan. Het stadsbestuur zelf vormde eveneens een belangrijke rol als opdrachtgever, vooral als het ging om onderdelen die van algemeen nut waren, zoals de toren en de orgels. De ambachtsgilden, schutterijen en devote broederschappen schonken en beheerden kapellen en altaren en tenslotte waren er veel individuele, meestal welgestelde parochianen, die als goede gevers fungeerden.

Eindnoten:

1 Mej. Bijtelaar heeft voor het verkrijgen van haar gegevens o.m. met elkaar vergeleken: het Memorieboek van de Oude Kerk van 1557 (archief Begijnhof), het Zakboekje van de Memoriemeesters en het Grafboek van 1523 (archief Herv. Gem.), E.A. van Beresteyn, 'De zegels van de Magistraten van Amsterdam', *Jaarboek van het Centraal Bureau voor de Genealogie* 2 (1948), p. 49 e.v. en de Inbrengregisters van de Weeskamer (GAA.). Het archief van de Hervormde Gemeente was na 1912 samengebracht in de Nieuwezijds Kapel. In 1965 werd het geheel overgebracht naar het Gemeente-archief.
2 Archief Begijnhof.
3 Archief Hervormde Gemeente (GAA).
4 A.E. v. Giffen en J.D. v.d. Waals, 'Opgraving bij het Oudekerksplein', *Amstelodamum* 41 (1954), p. 97-99; J.M. Baart, 'Een stuk kerkland voor kapelaan Jacop Dier', *Ons Amsterdam* 9 (1997), p. 277-280.

5 J.M. Baart in: Archeologische kroniek van Holland over 1983, *Holland* 16 (1984), p. 221.. J.M. Baart in: Archeologische kroniek van Holland over 1983, *Holland* 16 (1984), p. 221.

6 P.A. Henderikx, 'Amstelland en de Amsteldam in het licht van de ontginningen en de waterstaatkundige ontwikkelingen in het Hollands-Utrechtse veengebied van de tiende tot de dertiende eeuw', in: M.B. de Roever (red.), Het '*Kasteel van Amstel*', Amsterdam 1995, p. 37.

7 J.G. Kam, *Waar was dat huis in de Warmoesstraat*, Amsterdam 1968, p. 89, 138.

8 De Roever (red.), *o.c.* (noot 6); J.M. Baart, 'Het kasteel van Amstel, mythe of werkelijkheid?', *Spiegel historiael* 34 (1999), p. 398; J. Baart, 'Nieuwe feiten over het 'Kolk-kasteel', *Ons Amsterdam* 51 (1999), p. 230-234.

9 Aleid van Holland, de moeder van Floris V, was getrouwd met Jan van Avesnes.

10 Over Gwijde van Avesnes leze men: D.E.H. de Boer e.a. (red.), *1299: één graaf, drie graafschappen*, Hilversum 2000.

11 Kam, *o.c.* (noot 7).

12 *Amstelodamum* 24 (1937), p. 79.

13 Van Giffen en v.d. Waals, art. cit. (noot 4).

14 Kam, *o.c.* (noot 7), p. 312-313.

15 Kam, *o.c.* (noot 7), p. 314.

16 *De rekeningen der graven en gravinnen uit het Henegouwsche huis*, uitgegeven door H.J. Smit. Tweede deel, nalezing, Utrecht 1929, p. 409.

17 J.Z. Kannegieter, 'Oudste geschiedenis van Amsterdam en Amstelland', tweede gedeelte, *Jaarboek Amstelodamum* 24 (1927), p. 55.

18 Dagrapport IPP 14 november 1955.

19 J. Wagenaar, *Beschryving van Amsterdam*. Amsterdam 1765, derde deel, tweede boek I, p. 91, afschrift en vertaling van de brief van graaf Willem van Henegouwen en Holland betreffende de benoeming van een pastoor na de splitsing van de parochie Amestelle.

20 R. Meischke, 'De Nieuwe Kerk te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 1962, kol. 313-336, m.n. 317-321.

21 ARA, archief van het kapittel van St.-Maria op het Hof te 's-Gravenhage. Inv. A.M. Martens van Sevenhoven (1914). Inv. nr. 169, regest nr. 127.

22 G. Berends, 'Oude lengtematen', *Restauratievademecum, RVblad* Maateenheden 01 (1996).

Deel 1
De Middeleeuwen tot 1578

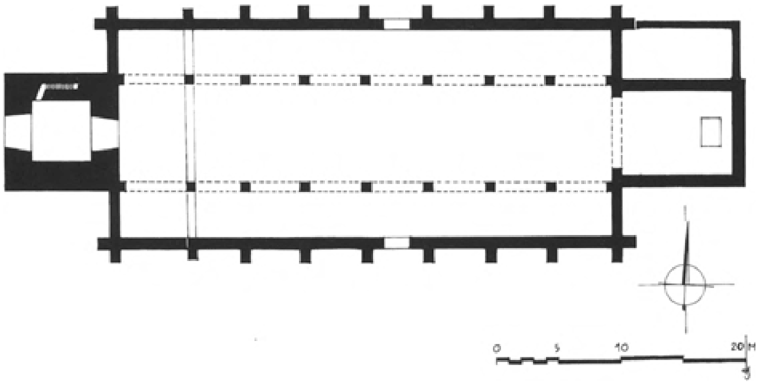

5 Plattegrond eerste stenen kerk. Schaal 1:400.

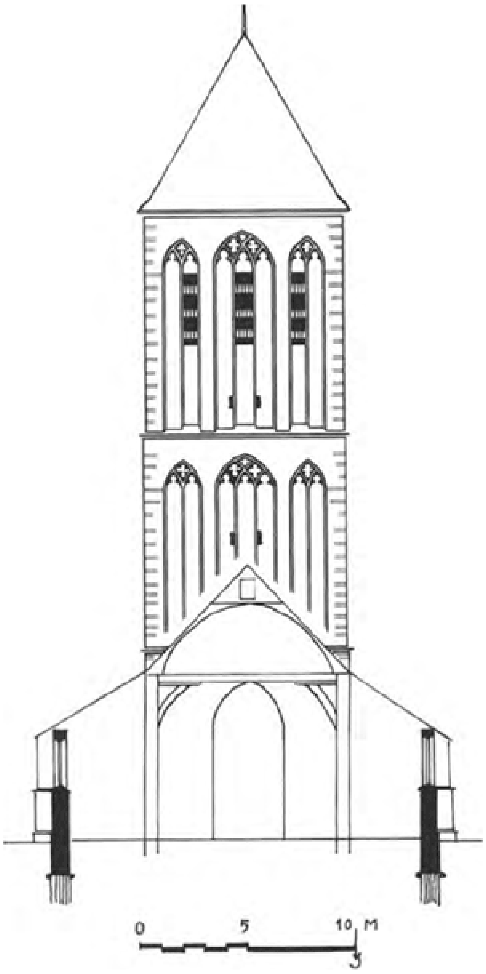

6 Doorsnede pseudobasiliek, poging tot reconstructie. Schaal 1:400.

1.1 De oudste stenen kerk

Opbouw van de ruimte

Uit opgravingen is de oudste stenen kerk bekend[56-3; 61-3; 62-3; 64-2]. Ten noorden van de huidige rij kolommen tussen het middenschip en de noordbeuk is een doorgaande fundering van circa 41 meter lengte opgegraven (afb. 5). Voor deze fundering zijn

sleuven in de opgehoogde grond gegraven[70-2:8]. De muren werden door acht steunberen in zeven traveeën verdeeld. Ook aan de zuidzijde is een fragment van een dergelijke muur blootgelegd, zodat geconcludeerd kan worden dat het schip van de kerk ongeveer 18 meter breed moet zijn geweest. Deze afstand is te breed om met de toen gangbare middelen in één keer overspannen te worden. Weliswaar kent de omstreeks 1280 gebouwde Ridderzaal in Den Haag een overspanning van 18 meter maar die heeft veel zwaardere steunberen dan de oudste stenen kerk hier[23]. Uit de maten kan worden opgemaakt dat de ruimte door twee rijen kolommen moet zijn verdeeld in een middenschip van ongeveer 8 meter breed tussen de muren en twee lagere zijbeuken van nog geen 4 meter. Aangenomen kan worden dat het dak ononderbroken over de drie beuken doorliep, vermoedelijk met een grotere dakhelling op de middenbeuk dan bij de zijbeuken. Aldus kan men spreken van een pseudobasiliek. Op de hoeken van het gebouw zijn geen steunberen aangetroffen.

Het lijkt gewaagd de dwarsdoorsnede van de kerk te reconstrueren. Toch zijn er enkele gegevens die aanwijzingen kunnen zijn voor een poging daartoe (afb. 6). Ten eerste loopt onder de onderste waterlijst van de toren aan de oostzijde aan weerszijden een hoekblok enkele decimeters door. Hieruit zou geconcludeerd kunnen worden dat dit gedeelte buiten het dak uitstak. Ten tweede lijkt het logisch dat men de latere kap van de middenbeuk boven de kap van de basiliek heeft opgetrokken. De nok van de basiliek moet in dat geval onder de latere trekbalken liggen. Dat zou inhouden dat de dakhelling tamelijk flauw geweest moet zijn, maximaal ruim 45°. Een dergelijke 14de-eeuwse kap met een houten tongewelf is aangetroffen op de Hervormde Kerk te Nieuw-Loosdrecht[24]. Bovendien tonen de muurstijlen van de balkgebinten onder die kap dat de wand daar uit een houten stijl- en regelwerk heeft bestaan. Er zouden ook hier in de Oude Kerk houten stijlen gestaan kunnen hebben in plaats van stenen kolommen.

Het vloerniveau van de basiliek ligt thans op ongeveer 0,10 meter -NAP. De plintlijst aan de buitenkant is waargenomen op 0,45 meter +NAP.

Bij de middenbeuk sloot aan de oostzijde een rechtgesloten koor aan waarvan de maten uitwendig circa 10 × 8,5 meter waren. De muurdikte bedroeg in de aanleg iets minder dan een meter. De bovenkant van het funderingshout lag op circa 1,66 meter -NAP (afb. 7). Het koor had geen steunberen op de hoeken.

Schip en koor zijn aan de zuidzijde in verband gemetseld en gelijk tot stand gekomen. Aan de noordzijde is er een verticale bouwnaad tussen koor en schip[64-2:26].

Rechtgesloten koorpartijen werden nog veelvuldig in vroeggotische kerken in het westen van Nederland toegepast van de 13de tot in de eerste helft van de 15de eeuw.

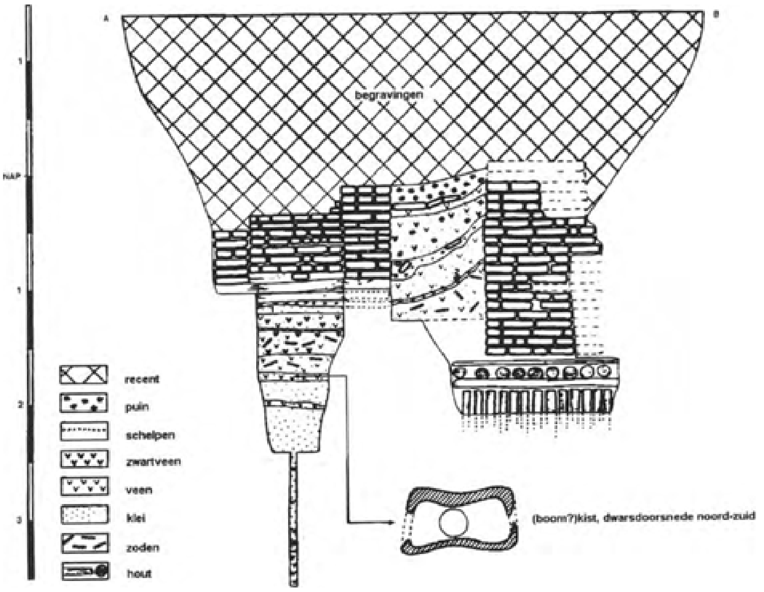

7 Doorsnede van west naar oost over de funderingen van de fundering van het rechtgesloten koor en de altaarfundering. IPP

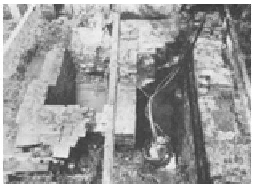

8 Fundering van het rechtgesloten koor (rechts) en het altaar. IPP

Dit was onder meer het geval in de kerken te Zevenbergen, Poortugaal, Abbenbroek, Voorhout, Katwijk aan de Rijn, Oegstgeest en Vreeland. Ook de moederkerk te Ouderkerk aan de Amstel had een rechtgesloten koor uit de late 13de eeuw[64-2:28][25].

Op 80 centimeter binnen de oostelijke rechte sluiting bevond zich de oostzijde van een rechthoekig fundament van 2,30 × 1,50 meter. Dat was van binnen open en was gemetseld in hetzelfde steenformaat als de muren van kerk en koor. De wanden waren een steen dik, de oostwand anderhalve steen. Het betreft hier de fundering van het toenmalige hoofdaltaar (afb. 8).

Tegen de noordkant van het koor is de fundering van een nevenruimte aangetroffen, wellicht een sacristie.

Aan de westzijde bouwde men een toren, die nog steeds de kern van de huidige toren uitmaakt. Omdat een dergelijk zwaar bouwwerk door het grote gewicht van het massieve metselwerk altijd na de bouw gaat zakken, heeft men vaak een toren niet onmiddellijk aan de kerk vastgebouwd. Meestal liet men eerst een travee open en vulde die pas na enige tijd op. Zo is het ook gebeurt bij de bouw van de eerste stenen kerk van Amsterdam. Bij de opgravingen is waargenomen dat er een bouwnaad zit ten westen van de steunberen die op circa vijf meter ten oosten van de toren werden gebouwd (afb. 9). In de loop van de eeuwen is het torenlichaam (mede door latere verhogingen) sterk verzakt en verdraaid, zodat de meest westelijke travee van het schip in latere perioden sterk werd gedeformeerd.

Er zijn resten van een westelijke afsluitmuur gevonden op vijf meter van de toren. De aanzet in de fundering is ongeveer een meter dik, lichter dan van de zijmuren van de kerk. Het gaat hier om een tijdelijke afsluiting die weggebroken is toen de toren en de aansluitende travee klaar waren.

De kerk meet van buitenkant toren tot achterzijde koor buitenwerks 60 meter en het schip is buitenwerks 41 meter lang en 18 meter breed.

De omvang van deze kerk was veel groter dan die van de moederkerk te Ouderkerk aan de Amstel, die niet meer dan 30 × 8 meter was[64-2:28].

De as van de kerk met toren en rechtgesloten koor ligt ongeveer een halve meter meer naar het noorden dan de as van de latere hallenkerk[64-2:17]. De as van de toren ligt nu in oostelijke richting vrij aanzienlijk naar het zuiden gedraaid. Velen hebben getracht dat te verklaren uit het feit dat de toren van het begin af een andere oriëntatie heeft gehad dan de kerk[49-1]. Wij menen dat dit verschil het gevolg is van de ernstige verzakking en verdraaiing die de toren in het begin van de 18de eeuw heeft ondergaan. In 1738 is daarom een ingrijpende funderingverbetering nodig geweest.

De hoofdtoegang tot de kerk was door de toren. Er is geen spoor van aangebouwde portalen aan noord- en zuidzijde van de basilicale kerk gevonden.

9 Funderingen aan de noordzijde bij de toren. Midden de zijmuur van de zijbeuk van de travee tussen toren en schip van de eerste kerk. Links de hoeksteunbeer van het oudste deel van de eerste kerk. Rechts boven reparatie van 1738 aansluitend tegen de westmuur van de hallenkerk en geheel rechts op de voorgrond de noordwestelijke hoek van de hallenkerk. RdMz

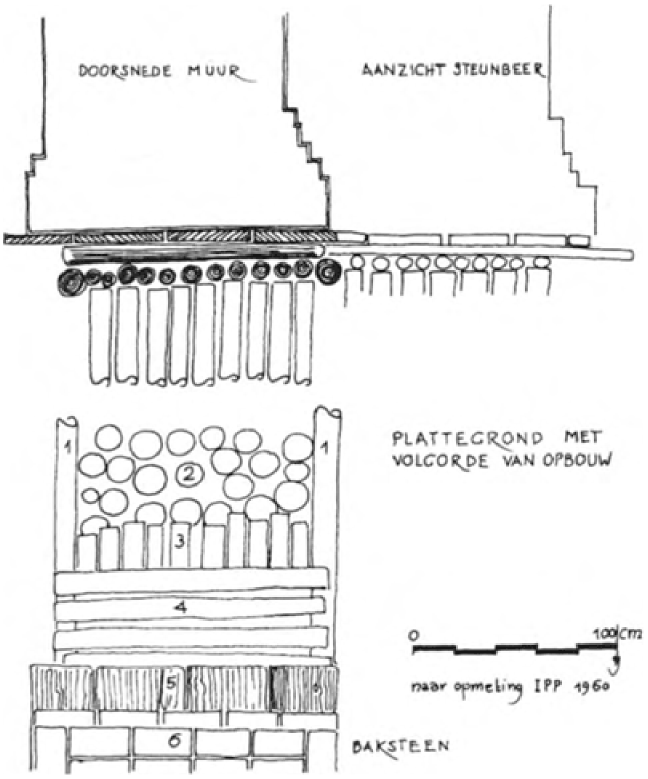

10 Opbouw slietenfundering omstreeks 1300. Schaal 1:50.

Omdat de portalen van de latere fasen van de kerk zich steeds in de vijfde travee vanaf de westzijde hebben bevonden, is het waarschijnlijk dat er ook in die travee een toegang tot de kerk is geweest in de noord- en zuidmuur van de basiliek.

Maatvoering

De traveemaat is gemiddeld circa 4,80 meter. De westelijke travee meet van het hart van steunbeer 2 tot het hart van de huidige westmuur circa 6,20 meter. De oostelijke

travee meet ongeveer 6,00 meter. Een verklaring voor deze afwijkende maten is moeilijk te geven[b20:156].

Vormgeving

Van de vorm van de steunpunten tussen de middenbeuk en de zijbeuken is ons niets bekend. In de reconstructie-plattegrond zijn zij getekend als hadden zij een vierkante doorsnede (afb. 5).

Onder de oostmuur van de zuiderzijbeuk is even ten noorden van de huidige kolom 22 een plint aangetroffen met een plintlijst die bestond uit afgeschuinde bakstenen.

In het metselwerk boven de scheibogen tussen de schipkolommen van de latere hallenkerk zijn secundair verwerkte geprofileerde bakstenen gevonden. Daarmee kan aannemelijk gemaakt worden dat de vensters in de lage zijgevels van de basiliek bakstenen dagkanten en montants hadden. Er was onder meer een steen met de gehakte aanzet van een afzaat en een vensternegge.

Over de vormgeving van het opgaande werk is verder niets met zekerheid te zeggen.

Bouwwijze

Fundering

In de oudere ophogingslagen zijn sleuven voor de fundering gegraven[b20:148]. Er werden in de lengterichting van de toekomstige muur twee dunne rondhouten (zogenoemde slieten) gelegd op ongeveer 1,20 meter uit elkaar (afb. 10). Daartussen zijn aangepunte paaltjes van circa 2 meter lengte in de veenbodem geslagen, dicht op elkaar. Evenwijdig aan de slieten zijn over de paaltjes aaneengesloten dunnere slieten gelegd. Al deze rondhouten zijn van elzen- of berkenhout. Over dit geheel zijn dwars op de slieten weer slieten gelegd van ongeveer 1,25 meter lengte. In feite is dit alles geen paalfundering maar een grondverbetering. Daarover liggen in de lengterichting ter breedte van de aanleg van de muur eiken platen van 36 tot 44 centimeter breed en (samengeperst) 4 tot 6 centimeter dik. Hierop is de muur aangelegd, circa 1,30 meter breed, die zich naar boven versnijdt. Deze muur staat niet overal in het midden van de paalfundering, die met primitieve middelen in de moerassige bodem ruw uitgezet lijkt te zijn.

In Ouderkerk aan de Amstel werden onder de funderingen van de 12de-eeuwse kerk eveneens drie lagen hout gevonden die echter niet op paaltjes rustten[26].

De bovenkant van het funderingshout ligt voor de hele basiliek op ongeveer 1,25 meter -NAP, met plaatselijke verschillen door zettingen en verzakkingen. Eronder zijn doodkisten gevonden[27].

Onder de steunberen ligt het funderingshout in dezelfde richting als onder de muren. Bij de aansluiting van de beren op de muren is daardoor ten gevolge van ongelijke belastingen een breuk ontstaan. De funderingen van de steunberen zijn vermoedelijk nog tijdens de periode dat de basiliek overeind stond van de muren afgescheurd.

De altaarfundering in het koor bestond uit eikenhouten platen van 40 × 8 centimeter op een ondergrond van kleizoden. De bovenkant van het hout lag op circa 0,80 meter -NAP en de vloer op 0,10 meter -.

Wagenaar (1765) vermeldt dat een gedeelte van de Oude Kerk tot stand zou zijn gekomen zonder heien. Hij noemt als zodanig de Mariakapel en het Hoge Koor. Hierna zal blijken dat dit onjuist is. Latere schrijvers zoals Noach verbinden daaraan de conclusie dat er dan een deel van de kerk op zandgrond zou staan. Deze misvatting zal dan weer het volksverhaal in de hand hebben gewerkt dat de kerk zou staan op een uitloper van het Muiderzand. De realiteit is dat de bovenste goede zandlaag op circa 12,5 meter -NAP ligt.

Kapconstructie

De middenbeuk van het basilicale schip zal vermoedelijk een houten tongewelf hebben gehad. In de westelijke kuststreken van Nederland en Vlaanderen was dat al sedert de 13de eeuw de gebruikelijke ruimte-overdekking voor dergelijke kerken[28]. Vroege voorbeelden zijn in Nederland onder meer te vinden in Nieuw-Loosdrecht en Vreeland.

De zijbeuksmuren vertoonden steunberen die hart op hart gemeten circa 4,80 meter uit elkaar staan. Het was kennelijk nodig zijdelingse druk van kapgebinten door het metselwerk op te laten vangen. Niet bekend is of de zijbeuken een open kap of wellicht een overdekking met een half houten tongewelf hebben gehad.

Het ontbreken van steunberen in het koor kan erop wijzen dat men daarop een open sporenkap heeft gebouwd. Er was kennelijk geen noodzaak grote zijdelingse druk van de constructie op te vangen.

Materialen

Het metselwerk van de funderingen van schip en koor van de basiliek is gemetseld in bruine tot roodbruine baksteen van 28 tot 30 centimeter lengte. De exacte baksteenformaten zijn weergegeven in bijlage 4.

Het baksteenformaat van het losse muurstuk 1-2 is iets groter. De aanbouw aan de noordzijde van het koor is van bakstenen die in formaat vrijwel overeenkomen met de noordmuur van de basiliek.

In enkele delen is rode zandsteen aangetroffen, onder meer als plintband even ten noorden van de huidige zuidoostelijke vieringkolom. Dit materiaal werd tot in het begin van de 14de eeuw in Noordwest-Nederland gebruikt, is afkomstig uit het stroomgebied van de Wezer in Duitsland en werd via Bremen aangevoerd. De steen wordt daarom ook wel rode Bremer steen genoemd[29]. In de kern van het kapiteel van de latere kolom 22 is naast rode zandsteen ook trachiet (een vulkanisch gesteente van de Drachenfels aan de Rijn) gevonden, kennelijk afbraakmateriaal van de basiliek.

Er is nergens in het opgaande werk Doornikse steen gevonden, een steensoort die tot circa 1325 in westelijk Nederland regelmatig is gebruikt.

Aanbouw

Ten noorden van het koor en ten westen van de oostelijke sluitmuur van de noorderzijbeuk van de basiliek is de fundering aangetroffen van een lichter bouwwerk zonder steunberen. Het geheel rustte op slieten waarover berkenstammetjes waren gelegd. Het gebouwtje had slechts een geringe diepte tot de noordmuur van het nieuwe koor. Men heeft wel eens gesuggereerd dat dit een sacristie geweest zou kunnen zijn, maar zeker is dit geenszins. De suggestie dat het latrines (privaten) betrof, is het gevolg van een verkeerde duiding van het woord latrine, dat in de zin van lectrine (lezenaar) uitgelegd moet worden[63:22]. In 1568 wordt in een bestek van kistenmakerswerk in de kooromgang *'een latrijn voor meester Lucas' stoel'* genoemd[66:25].

De aansluiting op de oostmuur van de noorderzijbeuk van de pseudobasiliek is

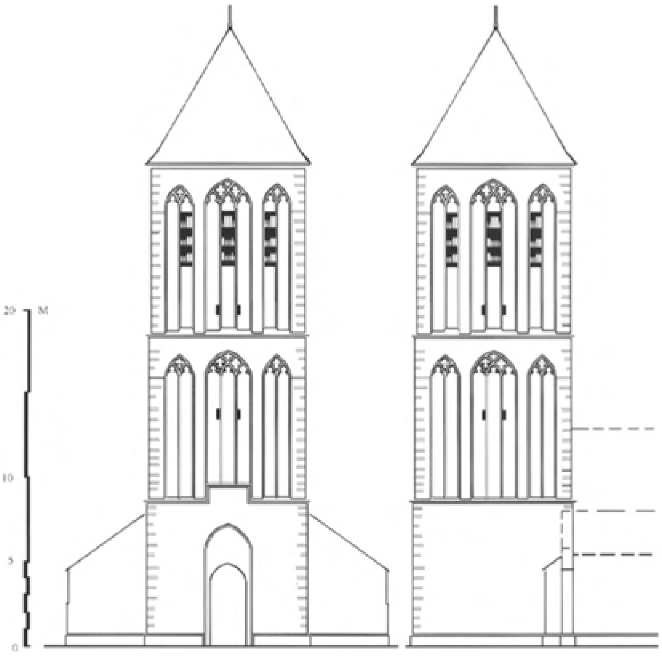

11 Reconstructie toren ca. 1325. Schaal 1:400.

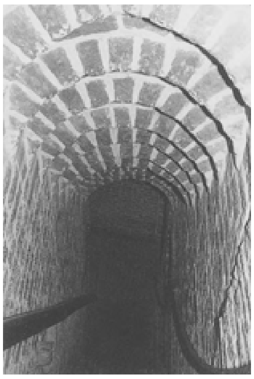

12 Torentrap met gewelfjes. HJ

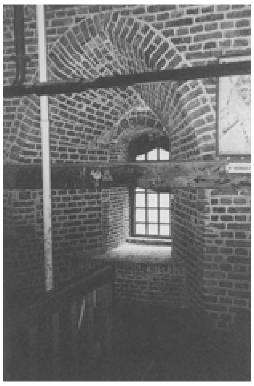

13 Interieur toren, spitsboog derde verdieping; 1999. HJ

weggebroken bij de bouw van de oostelijke gevel van het hallenschip. Derhalve moet deze aanbouw ouder zijn dan het rond 1390 vernieuwde schip. Er kon niet worden vastgesteld of de fundering van de aanbouw onder steunbeer 11 van het latere koor doorliep en dan bij het rechtgesloten koor zou hebben behoord. De steunbeer is 20

centimeter lager aangelegd dan de aanbouw. Het lijkt erop dat de aanbouw bij het eerste koor behoorde.

Toren

Opbouw

De stenen romp verhief zich ongeveer 28 meter boven het maaiveld. De toren was ten opzichte van de basiliek zwaar en hoog (afb. 11). Wellicht was het bouwwerk als baken voor de scheepvaart bedoeld.

Boven het plint had de toren drie leden. Op de scheiding van het eerste en het tweede lid en het tweede en het derde lid zal een balklaag met een houten vloer geweest zijn en vermoedelijk ook halverwege het tweede en het derde lid. In de noordmuur van het eerste lid is in de dikte een trap van 72 centimeter breed uitgespaard die aan de bovenzijde met een kwartslag in een doorgang naar de torenruimte eindigt. De trap wordt gedekt door een oplopende reeks korte tongewelfjes (afb. 12). Onder aan de trap is aan weerszijden in de muur een sponning, wellicht van een houten kozijn. De bovenzijde ervan ligt nu op 1,50 meter boven de vloer.

De opgang van de eerste vloer naar boven gaat verder met houten trappen in het inwendige van de toren.

Op circa 1,5 meter boven de waterlijst tussen het eerste en het tweede lid van de toren zit, vrijwel in het hart van de oude torenromp, de onderdorpel van een doorgang, thans naar het orgel. Dat zou de toegang tot de kap van de basiliek kunnen zijn geweest.

In het tweede lid is binnen aan vier zijden een diepe nis met schuin naar elkaar lopende dagkanten, overspannen met een spitsboog (afb. 13). Ook in het derde lid waren dergelijke nissen, die nu nog herkenbaar zijn. Bovenin waren galmgaten. In de hoeken zijn eveneens galmgaten geweest, waarvan enkele overspannende boogjes nog te herkennen zijn.

In het tweede lid kan zich de luidzolder hebben bevonden, het derde lid omvatte de klokkenstoel met de luidklokken.

Maatvoering

De oppervlakte van de oorspronkelijke toren is vrijwel 9 × 9 meter. De hoogten van de torengeledingen en de breedte van het middelste lid zijn alle ongeveer 9 meter. Zoals uit het verdere verloop van onze beschouwingen zal blijken, vormen de maten

14 Waterlijst tussen tweede en derde lid op de zuidoostelijke hoek van de toren. Links ommanteling van 1738; 1974. RCN

Amsterdamse voeten, 10½ voet, 7 en 3 voet en ook dezelfde aantallen duimen de basis van het in de verschillende bouwfasen van de Oude Kerk gehanteerde maatstelsel. 8,92 meter is 31½ voet. De juiste maat van de onderste geleding is door verzakking van de toren en ophoging van de omgeving niet meer exact te achterhalen maar kan op deze wijze gereconstrueerd worden.

Vormgeving

De toren is opgebouwd uit een plint, dat ongeveer een halve meter boven het maaiveld uitkomt, gevolgd door drie geledingen van ieder ongeveer 8,90 meter hoog (afb. 11). Het eerste en het tweede lid en het tweede en het derde lid zijn van elkaar gescheiden door een natuurstenen waterlijst van circa 21 centimeter hoog, die correspondeert met drie lagen baksteen (afb. 14).

Het onderste lid is aan de zuid- en noordzijde niet versierd en heeft aan de westkant een ingang. Op het schilderijtje, dat op de zogenoemde Roodeur was bevestigd, zijn de vormen van de kerk tamelijk grof maar wel juist weergegeven (afb. OA 7). Hierop is de ingang omgeven door een hoge spitsboog. Men zou zelfs kunnen concluderen dat de opening door een stijl in twee delen is verdeeld en ieder deel overspannen wordt door een boog. Uiteraard is er een doorgang naar de kerk. Op het schilderijtje is ook zichtbaar dat boven de spitsboogvormige ingang de waterlijst tussen eerste en tweede lid hoger lag.

Het tweede lid heeft aan vier zijden een indeling met drie nissen. De middelste nis is circa 2,70 meter breed en met twee bakstenen montants verdeeld in drie vakken. Het veld wordt aan de bovenzijde afgesloten met een stompe spitsboog. De montants eindigen in een vorktracering, de velden erboven waren vermoedelijk met vierpassen versierd. Aan beide zijden van de nis in het midden is een nis van 1,80 meter breed met een middenmontant, gedekt door een spitse spitsboog, waarvan aan de oostzijde een gedeelte in beide nissen is aangetroffen[b19:tek. 9]. De nissen aan de zijkant hebben een eenvoudige V-vormige tracering gehad. Afgaande op de redelijk betrouwbare Loterijprent van 1558 zou boven de vork een vierpas hebben gezeten (afb. OA 6).

Het derde lid kende eenzelfde indeling als het lid eronder. Er bevonden zich galmgaten in het middelste vak van de blindnis in het midden en in de aan deze nis grenzende vakken van de beide velden ter weerszijden. Dit is ook op de Loterijprent waar te nemen.

Over de vorm van de oorspronkelijke afdekking van de toren zijn wij niet ingelicht. Vermoedelijk is het een eenvoudig tentdak geweest met een dakhelling van niet veel meer dan 60°. Dat is althans de gebruikelijke vorm in het begin van de 14de eeuw geweest. In die tijd was er nog geen goede constructie ontwikkeld om een adequate achtzijdige spits te maken. De zogenoemde ster, die ook nog veelvuldig in de lantaarn van 1565 voorkomt, zal pas omstreeks 1400 tot ontwikkeling zijn gekomen. Aan een zadeldak zoals de ongeveer even oude toren te Oudewater heeft, willen wij hier niet denken[30].

Bouwwijze en materialen

Ook de toren zal zijn gefundeerd op slieten waartussen korte paaltjes de grond in zijn gedreven. Deze gebrekkige fundering is de oorzaak geweest van de ernstige verzakkingen.

De toren met de aansluitende muur aan de noordzijde is opgetrokken in baksteen van 27 tot 29 centimeter lengte en 6 tot 7 centimeter dik met zeer dikke voegen. In het tweede lid komen aan de oostzijde stenen voor die iets korter maar dikker zijn. Het metselwerk van de toren is uitgevoerd in staand verband.

In het torenlichaam zijn verschillende natuursteensoorten verwerkt. De waterlijsten tussen eerste en tweede lid en tussen tweede en derde lid zijn van trachiet en van rode zandsteen. Op de hoeken zijn steeds zes lagen baksteen afgewisseld door een laag van rode zandsteen ter hoogte van een laag baksteen en met een lengte van minder dan 30 centimeter tot 60 centimeter en meer. Aan de noordzijde van de muurtrap bevindt zich een lichtopening met een latei van rode zandsteen. De opening is later dichtgezet. Enkele treden lager bevindt zich een nis, afgedekt met een latei van Gobertanger steen. Behalve die latei zijn de dektreden van de zes bovenste treden met het bordes van de muurtrap in deze steen uitgevoerd.

Datering van de eerste stenen kerk en de toren

De archeologen van het Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (IPP) dateerden de basiliek in het einde van de 13de eeuw, echter zonder nadere precisering in verband met het ontbreken van betrouwbaar archeologisch

dateringsmateriaal[62-3]. De toren en het verbindingslid kregen een iets latere datering, omstreeks 1300[67-2].

Op grond van voorgaande gegevens zij wij geneigd het begin van de bouw van de stenen basiliek in het begin van de 14de eeuw te plaatsen en de bouw van de toren kort daarna aan te laten vangen. Het steenformaat en het aarzelende gebruik van staand metselverband in plaats van het tot kort na 1300 algemeen gebruikelijke Vlaamse verband versterken deze mening.

Veronderstellingen dat de kerk in 1306 gewijd zou zijn, kunnen wellicht waarheid zijn.

Latere bouwactiviteiten

1370: bouw nieuw veelzijdig gesloten koor.
1390: sloop basiliek en bouw hallenschip.
Circa 1500: nieuwe naaldspits op de toren.
1565: verhoging van de torenromp en bouw van nieuwe lantaarn.
1738: verbetering van de fundering en ommanteling van de toren.

Eindnoten:

23 H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*. Delft/Zeist 1989, p. 89-90.
24 Janse, *Houten kappen*, p. 156.
25 H.H. van Regteren Altena, 'Terug naar Ouderkerk', *Amstelodamum* 62 (1975), p. 80.
26 Dagrapport IPP 30 november 1955.
27 Dagrapport IPP 14 november 1955.
28 H. Janse en L. Devliegher, 'Middeleeuwse bekappingen in het vroegere graafschap Vlaanderen', *Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen* XIII (1962), p. 325 e.v.; Janse, *Houten kappen* (noot 23), p. 147 e.v.
29 A. Slinger, H. Janse en G. Berends, *Natuursteen in Monumenten*. Zeist / Baarn 1980, [2]1982, p. 65; H. Janse en D.J. de Vries, Werk en merk van de *steenhouwer*. Zwolle/Zeist 1991, p. 18; H. Janse en D.J. de Vries, 'Natuursteensoorten, die in Nederland zijn toegepast', *Restauratievademecum RVblad* Natuursteen 03 (1993), p. 7.
30 H. Janse, 'Houten torenspitsen', *Restauratievademecum RVblad* Torenspits 01 (1994).

1.2 Het veelzijdig gesloten koor

Inleiding

Nadat in 1334 de parochie Amestelle was gesplitst in drie zelfstandige parochies Ouder-Amstel, Nieuwer-Amstel en Aemstelredamme zal het bezoek aan de kerk regelmatig zijn toegenomen. Vooral het koor zal te weinig ruimte geboden hebben

aan de steeds groeiende altaardienst. In of kort voor 1367 werd aan de stadswal aan de oostkant van de kerk het belang ontnomen door de uitleg van de stad naar de Achterburgwal, die dan de ‘nieuwe gracht’ wordt genoemd[31]. Toen werd de weg vrijgemaakt om een groter koor te bouwen.

Datering

Op 2 december 1369 werd door de bisschop van Utrecht, Jan van Vernenburg, aan pastoor Jan van Deventer toestemming verleend het hoofdaltaar af te breken, mits het op 24 juni 1370, de naamdag van Sint-Jan, opnieuw gewijd kon worden[32].

Tot 1997 werd in vrijwel alle publicaties aangenomen dat er al in de eerste helft van de 14de eeuw een eenbeukig veelhoekig gesloten koor was geweest als opvolger van het kleine rechtgesloten koor. Dat veelzijdig gesloten koor zou in 1369-1370 door het huidige hallenkoor vervangen zijn. Weliswaar werden de kolommen tussen het hoogkoor, de zijkoren en de kooromgang op grond van de vormen van de kapitelen in de 15de eeuw gedateerd, maar men nam dan aan dat daar eerst de doorbroken muren van het eenbeukige koor hadden gestaan.

De dendrochronologische dateringen van het hout van de noordbeuk en de zuidbeuk van het koor geven aan dat de kappen omstreeks 1455 gebouwd zijn. De kooromgang zal enkele jaren eerder onder de kap zijn gekomen. Daarmee vervallen de raadsels rond de kolommen maar ook alle oude te vroege dateringen.

Als vaststaand kan nu worden aangenomen dat in 1370 de verplaatsing van het altaar uit het kleine rechtgesloten koor naar het toen juist voltooide grotere eenbeukige koor heeft plaatsgevonden.

Maatvoering

De maat van de westelijke travee van het nieuwe koor werd bepaald door de aanwezigheid van de oostmuur van de basiliek (afb. 15). De hartmaat van muur tot steunbeer werd uitgezet op 4,57 meter. Naar het oosten worden zijn de traveematen steeds kleiner: 4,40 meter, 4,36 meter en 4,20 meter. Wellicht is dit het gevolg van het feit dat aan de oostzijde van de kerk toen juist de stadswal was opgeruimd maar de walkant van de Voorburgwal nog steeds te weinig ruimte bood om het koor volledig uit te bouwen.

De fundering van steunbeer 11 is aangelegd op 1,46 meter -NAP.

De Ledestenen lijst boven de bogen van het huidige koor, op circa 10,70 meter boven het huidige vloerniveau van de kerk, geeft de voet van het veronderstelde houten gewelf van het eenbeukige koor aan. Dat is ongeveer 70 centimeter lager dan bij het latere hallenschip.

Vormgeving

Het koor kreeg traditioneel een sluiting, die vijf zijden van een tienhoek beschrijft, een zogenoemde vijftienden sluiting, die zes steunpunten heeft. Ook is het gebruikelijk

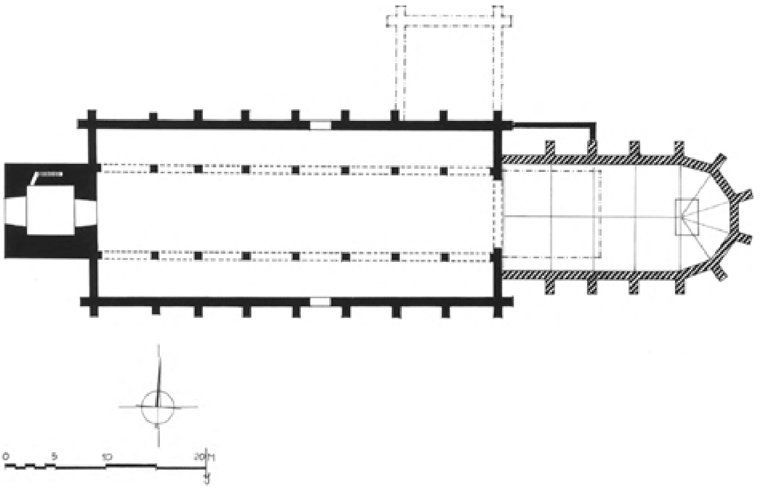

15 Plattegrond van de kerk na voltooiing van het veelhoekig gesloten koor, ca. 1370. Schaal 1:400.

dat een dergelijk koor ten oosten van de triomfboog of de viering in het geheel twaalf steunpunten kreeg, die de twaalf apostelen symboliseren. Zodoende was de lengte van het koor min of meer vastgelegd.

Materialen en bouwwijze

Plattegrond en muren

Het recht gesloten koor werd vervangen door een breder eenbeukig koor met vijfzijdige sluiting. Het nieuwe koor was dus breder dan de middenbeuk. De sluiting beslaat meetkundig de helft van een tienhoek. De buitenmuur loopt juist onder de kolommen van het huidige koor.

Het valt op dat de as van het koor iets meer naar het zuiden ligt dan die van de toen bestaande kerk. De reden daarvan is niet bekend.

Het tweede koor werd zonder het metselwerk in elkaar te werken (koud) tegen oostmuur van eerste schip opgetrokken. Het kreeg tamelijk zware steunberen, bedoeld om de zijdelingse druk van de kapconstructie op te vangen. De muren zijn, precies zoals in de voorgaande bouwperioden, gefundeerd op een slietenfundering. De funderingsmuren zijn opgetrokken in baksteen van 23 tot 25 lang en 6 centimeter dik. Van de opstanden is vrijwel niets bewaard gebleven zodat er niet bekend is welke natuursteensoorten er zijn toegepast.

Het nieuwe koor over het oude gebouwd

Het nieuwe koor werd om en over het oude gebouwd[64-2:23]. Zo kon de dienst op het oorspronkelijke hoofdaltaar ongestoord doorgaan. Toen het grotere koor vrijwel voltooid was, kon het oude koor worden afgebroken en het hoofdaltaar worden verplaatst. Hieruit is de korte periode van nog geen zeven maanden tussen de afbraak en de hernieuwde wijding te verklaren. Bovendien zal men hierdoor minder last van

het klimaat in de winter gehad hebben. In de periode van november tot maart lag het bouwbedrijf in de open lucht vrijwel stil.

Waarschijnlijk is de doorgang van het schip naar het koor, de triomfboog, bij de bouw van het grotere koor wijder en hoger gemaakt. Onder het huidige koorhek bevinden zich spaarbogen die gemetseld zijn in bakstenen van het formaat van het nieuwe koor.

Kapconstructie

Dit koor kreeg steunberen in tegenstelling tot de voorganger en zal voorzien zijn van een houten tongewelf[64-2:12]. De nog bestaande zijbeuken van zowel het hallenschip als het hallenkoor vertonen boven het houten tongewelf een rij makelaars, bedoeld om in de lengterichting van de kap een zo groot mogelijke stabiliteit te bewerkstellingen. Deze constructiewijze is eigenlijk in de bouwtijd van de beide delen (eind 14de eeuw en midden 15de eeuw) zeer ouderwets. Het is echter bekend dat men bij het vergroten van een kerkgebouw vaak oudere constructies navolgde. Derhalve is het mogelijk dat het eenbeukige koor als eerste een kap had die op een dergelijke manier geconstrueerd was.

Altaarfundering

Ter hoogte van het middelpunt van de koorsluiting is een fundering aangetroffen met een plattegrond van circa 4 × 2 meter. De fundering bestond uit in de bodem geslagen dunne elzen slieten met een diameter van 5 tot 8 centimeter, waar de afgesneden vertakkingen nog aanzitten. Over of rond de paaltjes waren geen horizontale houten gelegd[33].

Het blokaltaar is massief opgebouwd van stenen van dezelfde stenen als die van de muurfunderingen. Dit altaar is in gebruik gebleven tot 1578.

De bovenkant van de paalkoppen ligt op 2,15 meter -NAP, uitzonderlijk laag. Men verklaart dit uit het canonieke voorschrift uit 1198 dat een hoofdaltaar verbonden moest zijn met de vaste ondergrond. Voor deze bepaling kan men in de onvaste bodem van Amsterdam een schijnoplossing hebben gevonden[64-2:21].

Latere bouwactiviteiten

Rond 1450: bouw hallenkoor.
1559: verhoging hoogkoor.

Eindnoten:

31 C.L. Verkerk, ‘De Windmolenzijde’, *Jaarboek Amstelodamum* 90 (1998), p. 16.
32 De brief bevindt zich in het GAA. De volledige tekst is weergegeven door Wagenaar 1765 (noot 19), 3, tweede boek, I, p. 90.
33 Protocolboek IPP 1962-'63, dagrapport 24-5-'63.

1.3 Aanzet tot dwarsschip aan de noordzijde

Voor het verbeteren van de fundering van de sterk verzakte scheidingsmuur tussen de Sint-Joriskapel en de Weitkoperskapel aan de noordzijde van de kerk waren in 1955 uitgebreide ontgravingen nodig. Daarbij kwam ten noorden van de fundering van de muur van de basiliek een fundering te voorschijn van een dwarsschip-achtige uitbouw ter plaatse van de huidige Sint-Joriskapel (afb. 16). Het betreft wederom een roosterwerk van ronde slieten waartussen elzen paaltjes van 9 tot 14 centimeter diameter en circa 2 meter lengte waren geslagen (afb. 17)[56-3]. De randslieten lagen ongeveer 90 centimeter uit elkaar en hadden een diameter van 14 centimeter, de dwars aangebrachte slieten waren 16 centimeter in doorsnede.

De bovenkant van de palen lag op ongeveer 1 meter -NAP. De fundering zal op eenzelfde hoogte zijn aangelegd als die van de basiliek, die door zakkingen inmiddels een kleine halve meter lager ligt.

Op de paalkoppen is geen spoor van liggende lagen hout gevonden als bij de fundering van de basiliek is aangetroffen. Ook is geen metselmortel of baksteenpuin gevonden, zodat moet worden aangenomen dat de paalfundering onbebouwd is gebleven. Eronder zijn sporen van oudere begraving geconstateerd[64-2:19].

Het heeft er alle schijn van dat men het voornemen had aan de basiliek een dwarsschip

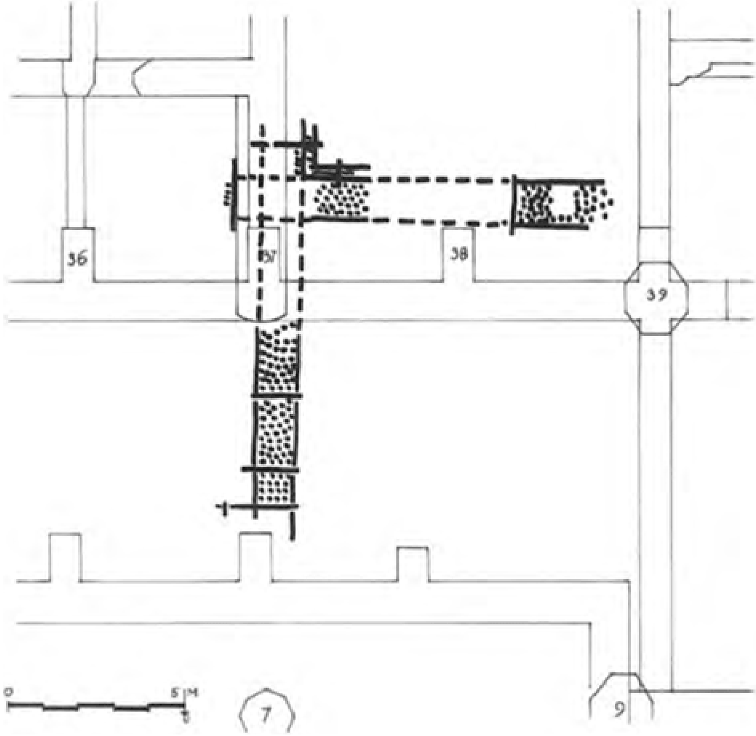

16 Slietenfundering van het dwarsschip ter plaatse van de huidige Sint-Joriskapel, ca. 1380. Schaal 1:300.

17 Onvoltooide dwarsschip, paaltjes bij steunbeer 37 hallenkerk; 1955. HJ

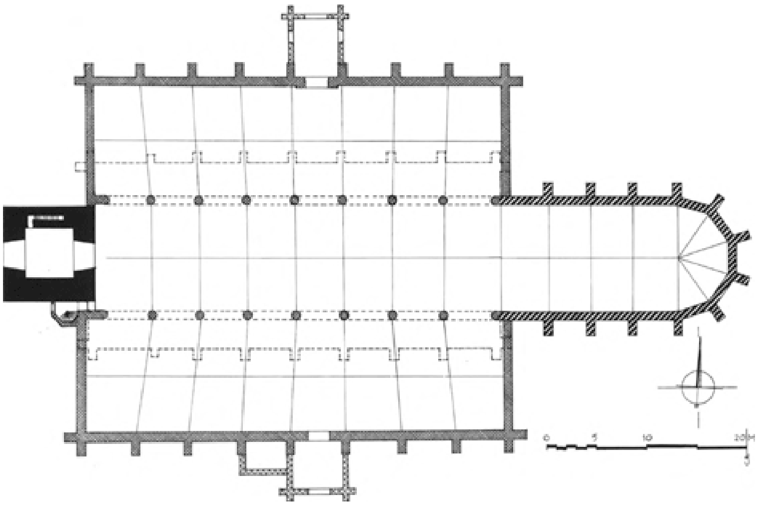

18 Plattegrond hallenschip met eenbeukig veelhoekig gesloten koor. Schaal 1:400.

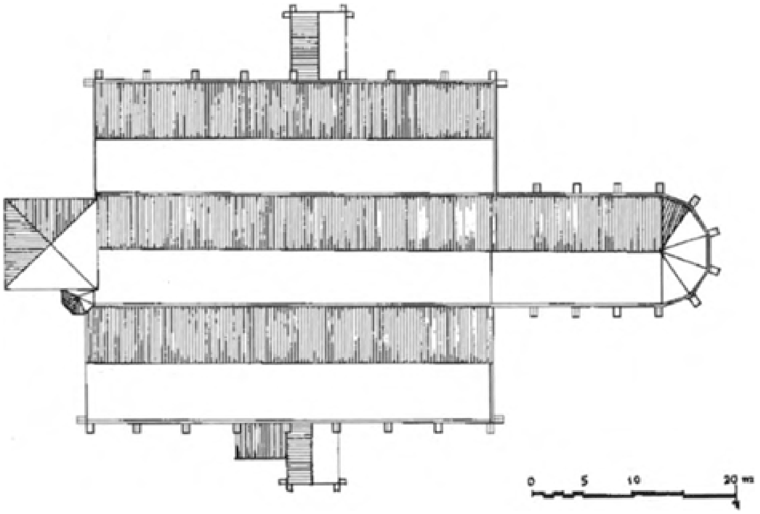

19 Dakplattegrond ca. 1400. Schaal 1:1000.

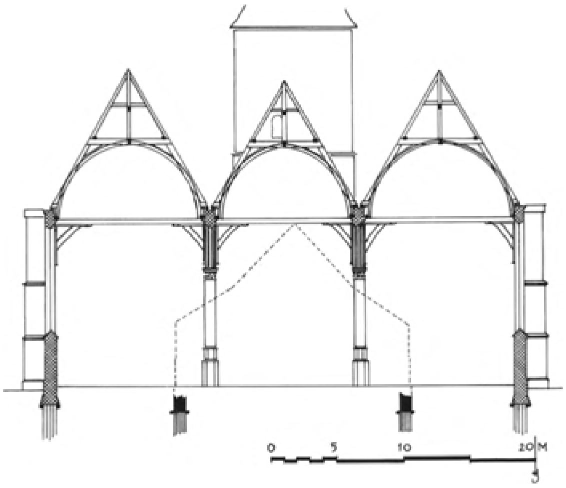

20 Dwarsdoorsnede hallenschip. Schaal 1:400.

te bouwen dat in noordelijke richting uitwendig ongeveer 10,5 meter diep moest worden en ook dezelfde breedte zou krijgen. Op de noordwestelijke hoek werden funderingen gemaakt voor twee kleine steunberen die ongeveer 70 centimeter buiten de fundering voor de muren uitsteken.

Door sterke verzakkingen ter plaatse van de steunbeer 37 van het later gebouwde hallenschip en de nog later toegevoegde scheidingsmuur tussen de Sint-Joriskapel en de Weitkoperskapel leek het alsof de zijmuur van het te maken dwarsschip niet haaks op de as van de kerk stond maar bij nadere beschouwing blijkt dit maar schijn te zijn. Het transept zou niet van de gebruikelijke richtingen van de kerk afwijken.

Datering

In het vierde kwart van de 14de eeuw heeft Amsterdam een sterke groei gekend. De stad werd uitgelegd, waartoe de stadswal, die eerst langs de Voorburgwal lag, naar de Achterburgwal werd verplaatst. De oudste stenen kerk was tegen 1370 voorzien van een groter koor. Aan de andere zijde van de Amstel werd een aanvang gemaakt met de bouw van een nieuwe kerk[34]. Uit alles blijkt dat de bevolking in die tijd sterk groeide.

Kort nadat men met de fundering van het noordelijke dwarsschip begonnen was, schijnen de plannen al weer gewijzigd te zijn. Het bestaande schip was te klein om plaats te bieden aan de vele gelovigen uit (toen nog) de hele stad en het groeiend aantal altaren. In oppervlakte was het veel te bescheiden om te wedijveren met de toekomstige Nieuwe Kerk. Het voorgenomen dwarsschip zou die behoeften niet hebben kunnen dekken. Toen zal men de plannen hebben gewijzigd en een algehele vergroting van de kerk hebben ingezet.

De hier beschreven fundering zal dateren uit de jaren tussen 1370 en 1380.

Eindnoten:

34 Meischke, ‘Nieuwe Kerk’ (noot 20).

1.4 Het hallenschip

Inleiding

Aan het einde van de 14de eeuw telde de stad nog geen 10000 inwoners[35]. Hoewel aan de andere zijde van de Amstel sedert omstreeks 1385 een nieuwe kerk in aanbouw was, werd de toen nog enige parochiekerk van de stad aanzienlijk vergroot. Het basilicale schip werd vervangen door een brede ruimte met drie ongeveer even brede en even hoge beuken, een zogenoemd hallenschip (afb. 18 en 19). Men handhaafde het eenbeukige veelzijdig gesloten koor.

Het hout van de kap van de noorderzijbeuk blijkt in 1390 of 1391 gekapt te zijn in de Baltische staten. Hieruit moet als vaststaand worden aangenomen dat het hallenschip tot stand kwam omstreeks 1391. Helaas leverden de proeven uit de zuiderzijbeuk geen dateerbare monsters op.

Bekend is dat in 1391 tegen de tweede kolom vanaf de toren aan de zuidzijde het altaar van Sint-Jan Evangelist werd gesticht[73:15].

Het grafboek van 1532 noemt de drie delen van het hallenschip *'die Noerder kerck, die middel kerck, die Zuyder kerck'*.

Onder de fundering van de steunbeer aan de noordzijde tussen de latere Sint-Joriskapel en Weitkoperskapel (nr. 37) zijn resten van begravingen van mensen aangetroffen[36].

Opbouw van de ruimte

Aan het einde van de 14de eeuw groeide het schip van de kerk uit tot een hallenkerk met drie even hoge en even brede beuken, die overdekt werden door houten tongewelven (afb. 20). Het type is ontleend aan de gotiek van de kuststreken van Vlaanderen, waar het reeds aan het einde van de 13de eeuw voorkwam. Het oudste voorbeeld is te vinden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Damme (B), waarvan het koor in het derde kwart van de 13de eeuw de vorm van een hallenkerk kreeg[37].

Het houten tongewelf leende zich uitermate goed voor de architectonische vormgeving van dit type. Omdat deze vorm voorkomt in Vlaanderen, Zeeland, westelijk Noord-Brabant, Holland en Friesland wordt hij door sommige auteurs aangeduid als de kusthallenkerk. De ruimtewerking is veel rijziger dan met stenen gewelven bij gelijke muurhoogten. Bij het houten gewelf ligt de kruin vier tot vijf meter boven de bovenkant van de muren, bij een stenen gewelf ligt die op vrijwel gelijke hoogte als de bovenkant van de muren. In de eindgevels van een hallenkerk kan daardoor een venster hoger opgetrokken worden dan bij een stenen gewelf. De middenbeuk is echter slecht verlicht.

De scheiding tussen de middenbeuk en de zijbeuken wordt in de Oude Kerk, zoals

gebruikelijk, gevormd door kolommen waarop spitse scheibogen rusten. Die dragen een doorgaande muur waarop zich de goot bevindt tussen de kappen van twee beuken, een zogenoemde zakgoot.

De ruimte is in de lengterichting opgebouwd uit acht traveeën en is ruim 40 meter lang. De as van de middenbeuk ligt ongeveer een halve meter meer naar het zuiden dan die van de (pseudo)basiliek. Het middenschip van de hallenkerk kreeg aslijn als die van het al bestaande vijfzijdig gesloten koor. De oriëntatie is gelijk aan die van de basiliek.

De oostelijke voorzijde van de halfronde muurkolom aan de noordzijde bij de toren (nr. 1) staat 1,20 meter voor de westelijke muur van de noordbeuk. De muurkolom aan de zuidkant (nr. 30) is 2,05 meter voor de westmuur van de zuiderzijbeuk geplaatst. Ten zuiden van de toren werd de westelijke sluitmuur buiten de westmuur van de basiliek opgetrokken. De westmuur ten noorden van de toren werd daarentegen op dezelfde plaats als en in het verlengde van de westmuur van de basiliek gebouwd.

Aan de oostzijde van het hallenschip zijn de sluitmuren van de beide zijbeuken aan weerszijden van het eenbeukige koor iets oostelijker geplaatst dan de oorspronkelijke oostmuur van het basilicale schip. Zo ontstonden daar twee halfronde muurkolommen, waarvan de westelijke voorzijde ongeveer 1,10 meter voor de sluitmuren stak.

De afstand tussen de steunberen bedraagt zowel aan de noord- als aan de zuidzijde meer dan de afstand tussen de kolommen doordat zowel de oostelijke als de westelijke sluitmuren buiten de eindkolommen geplaatst zijn. De zijmuren zijn bijgevolg langer dan de afstand tussen de westelijke en de oostelijke eindkolommen. Daarom liggen de corresponderende trekbalken en kapgebinten soms niet haaks op de as van het gebouw.

In de toren bevindt zich aan de oostkant een doorgang waarvan de onderdorpel ongeveer een meter boven de waterlijst tussen tweede en derde lid van de toren ligt. De opening zit niet in het hart van de toren en ook niet in de aslijn van het middenschip van de kerk. Zij kan oorspronkelijk de toegang tot de zolder boven het tongewelf van de middenbeuk zijn geweest en werd iets naar het zuiden gemaakt ten opzichte van de as van de kap omdat er in het midden een makelaar in de weg stond.

Tegen de zuidkant van de toren werd een traptoren gebouwd om de zolders van de hallenkerk toegankelijk te maken. Het is niet bekend of dat gelijk met de bouw van het hallenschip gebeurde of later. De traptoren was ook van buiten af toegankelijk. In 1539 werd melding gemaakt van reparaties aan de *wyndeltrap* door een steenhouwermetselaar (zie bijlage 1). Aan de onderzijde kon de toegang tot de trap worden gemaakt in de middenbeuk tussen de muurkolom 30 en de zuidmuur van de toren. De traptoren is afgebeeld op het schilderijtje dat op de Roodeur was aangebracht (afb. OA 7). Daar schijnt de trap te reiken tot de hoogte van de kapvoet en zou dus toegang kunnen geven tot een loopbrug over de trekbalken van de middenbeuk, die toegang kon geven tot de noordelijke zakgoot en de kap van de noordbeuk. In de kap van die beuk bevindt zich thans nog boven het houten gewelf tegen de westmuur aan de kant van de middenbeuk het restant van een trap.

In plattegrond is de traptoren te vinden op de plattegrond van Vingboons, die de situatie omstreeks 1683 weergeeft (afb. OA 22a). Bij de voorzieningen aan de funderingen van de toren in 1738 is het torentje gesloopt.

Maatvoering

De breedte van de middenbeuk is ruim 10 meter, van de zijbeuken circa 11 meter. De bovenkant van het funderingshout ligt op circa 1,00 meter -NAP. De afstand tussen het hart van de kolommen bedraagt ongeveer 4,90 meter. De aanzet van de scheibogen ligt 8 meter boven het huidige vloerniveau; de straal ervan is aan de binnenzijde 2,97 meter, 10½ Amsterdamse voet. Het trekpunt ligt op de aanzetlijn ongeveer op driekwart van de afstand tussen de aanzetten van de boog.

Door verzakkingen van de toren staan de muurkolommen 1 en 30 nu circa 65 centimeter lager dan de kolommen midden in het schip.

Het oorspronkelijke vloerniveau van de hallenkerk ligt nu circa 85 centimeter hoger dan dat van de basiliek, 0,75 meter + NAP. De huidige vloer van de kerk ligt op ongeveer 1,30 meter +. De bovenkant van het basement van de kolommen van het schip ligt nu gemiddeld op 1,80 meter boven de kerkvloer maar oorspronkelijk op 2,30 meter of meer. De plintband aan de buitenzijde lag (bij steunbeer 37) ongeveer 30 centimeter boven het maaiveld.

In de middenbeuk wordt de hoogte van de voet van het houten gewelf op circa 11,90 meter boven de huidige kerkvloer nog aangegeven door de stenen lijst onder de

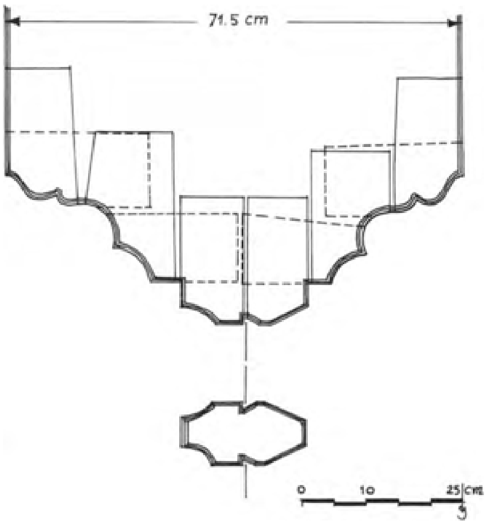

21 Profilering vensters hallenschip. Schaal 1:10.

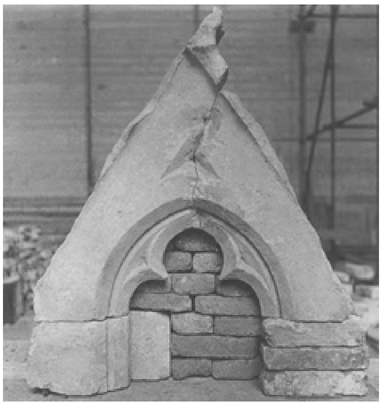

22 Fragmenten steunbeerkop hallenschip; 1955. HJ

houten lijst van het triforium die ontstond bij de verhoging van 1512. Deze stenen lijst ligt ongeveer 70 centimeter hoger dan de oorspronkelijke voet van het veronderstelde houten tongewelf in het eenbeukige koor. De hoogte van de kruin van het houten gewelf tot de vloer bedroeg oorspronkelijk ongeveer 18 meter.

De afstand russen de plintband en de waterlijst aan de buitenzijde van de muur is overal circa 3 meter, 10½ Amsterdamse voet. Boven de waterlijst bedroeg de dikte van de buitenmuren 72 centimeter. Deze maat was mede te reconstrueren uit de geprofileerde bakstenen van de vensterdagkanten die in latere gedeelten van de kerk opnieuw werden verwerkt.

Vormgeving

Buitenmuren

Het aanzien van de buitenmuren kan gedeeltelijk worden afgeleid uit bestaande muurdelen, gedeeltelijk uit gevonden bouwfragmenten. De muren waren als gebruikelijk voorzien van een plint, waarboven een vlak muurstuk van circa 3 meter

hoog. Daarboven was een waterlijst die bovendien de afzaat van de vensters vormde. Er zullen spitsboogvensters geweest zijn waarvan de dagkanten geheel waren samengesteld uit gehakte geprofileerde bakstenen. Zij konden worden gereconstrueerd met behulp van stenen die in latere gedeelten van de kerk secundair verwerkt waren. De montants waren 10 × 20,5 centimeter (afb. 21).

De steunberen van de buitenmuren hebben drie geledingen waarvan twee boven de waterlijst. Zij zijn in de tweede geleding voorzien van een casement, van boven afgesloten met een spitsboogje met driepas. Het boogje wordt geflankeerd door twee driehoekige verdiepingen. Op de hoeken werden de baksteenlagen afgewisseld door natuurstenen hoekblokjes. Ook de derde geleding zal een dergelijke vormgeving gehad hebben.

In de toppen van de Weitkoperskapel en de Sint-Joriskapel werden bij de restauratie in 1956 en 1958 stukken Ledesteen aangetroffen die delen waren van de voorzijde van de kop van een steunbeer van het hallenschip. De beren waren zadeldakvormig afgedekt (afb.22).

In de westmuren van de noorder- en zuiderzijbeuk was een venster dat twee glasvakken breed was. Als zodanig zien die afgebeeld op het schilderijtje dat op de Roodeur bevestigd was (afb. OA 7).

Kolommen

Het schip telde veertien kolommen en vier halfronde muurkolommen. Daarvan zijn nu nog acht kolommen en fragmenten van de twee muurkolommen bij de toren aanwezig. Wij beschrijven een kolom op de wijze waarop hij van onder naar boven werd opgebouwd (afb. 23).

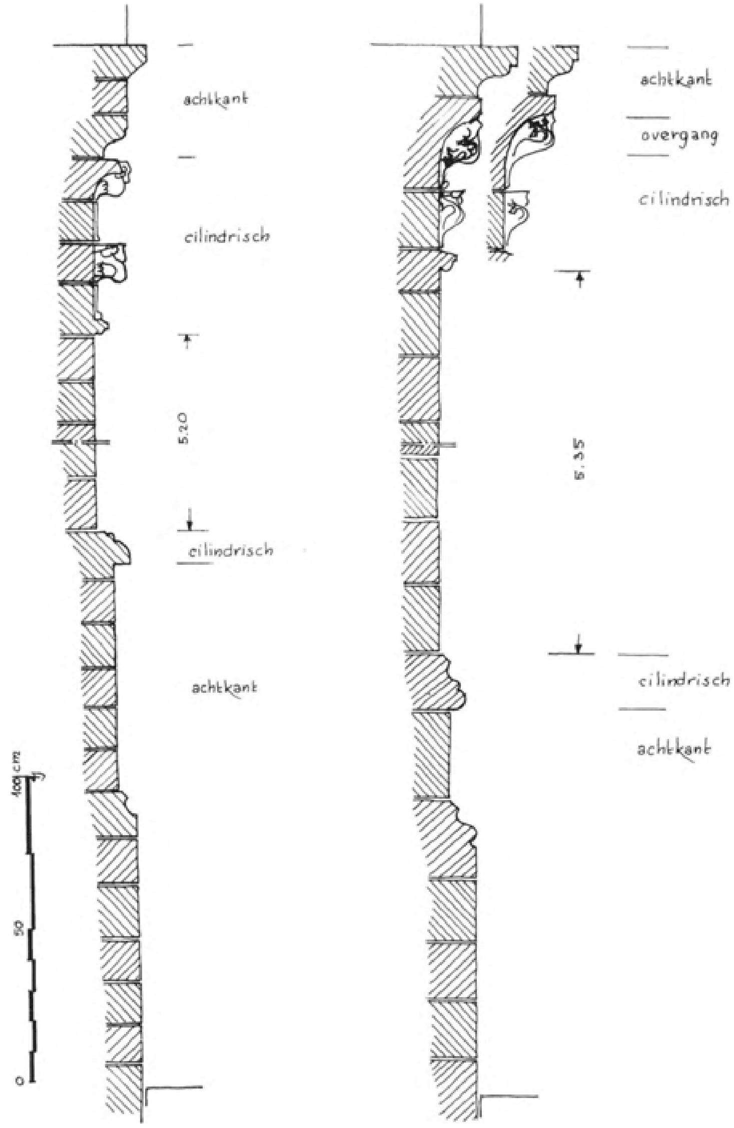

23 Profilering kolommen hallenschip (links) en hallenkoor (rechts). Schaal 1:20.

24 Basement kolom schip; 1958. RdMz

De hoge basementen hebben een achtkante doorsnede (afb. 24). Het onderste deel meet ruim 1 meter tussen de overstaande vlakken. Als overgang tot het 90 centimeter brede achtkant daarboven is een eenvoudige holle profiellijst. Het tweede achtkant is 70 centimeter hoog en wordt gedekt door een cirkelvormige ring die de overgang naar de kolomschacht vormt. Deze heeft een diameter van circa 80 centimeter en is ruim 5 meter hoog. De schacht wordt aan de bovenzijde afgesloten door een geprofileerde ring.

De vorm van de kapitelen is tamelijk statisch. Er zijn twee kransen van bladen boven elkaar. De bladen zijn in de beide kransen afwisselend ten opzichte van elkaar geplaatst en hoekig zonder de hoge reliëfs die in de 15de eeuw optraden (afb. 25 a, b, c en d). De bladen zijn precies uit één laag steen gehakt, de steeltjes eronder eveneens. Het bladgedeelte van een kapiteel is vier lagen hoog en heeft een ronde doorsnede. Aan een takje ontspruiten twee bladstelen. In een van de kapitelen (nr. 28) zijn de steeltjes in een beginstadium van bewerking aanwezig, namelijk als rechthoekige blokjes (afb. 26). De kolommen met de kapitelen werden vermoedelijk (als gebruikelijk in die tijd) in een steenhouwerswerkplaats in de Zuidelijke Nederlanden gehakt. Gezien de vrij grote onnauwkeurigheid waarmee een en ander gebeurde, was

25 a+b Kapiteel kolom 4; 1975; c Kapiteel kolom 5; 1975; d Kapiteel kolom 27; 1974. RCN

26 Kcapiteel 28 met blokjes; 2000. HJ

27 Kapiteel 1 bij orgel; 1952. RdMz

het niet mogelijk de steeltjes te hakken voordat de bladen in het werk geplaatst waren. De steeltjes verschillen per kolom zeer sterk. Bij kolom 28 is men niet meer aan het hakken van de steeltjes toegekomen.

De bovenste bladkrans is opgenomen in een naar buiten stekend hol dat afgedekt is met een cirkelvormige ring. Daarboven is een hoge achtkante dekplaat die eenvoudig geprofileerd is en bestaat uit drie lagen natuursteen.

Conclusie kan zijn dat de kolommen van het schip dateren uit het einde van de eeuw en vroege dubbele bladkransen dragen. De bundelpijlers van de Nieuwe Kerk,

die in dezelfde tijd tot stand kwamen, dragen nog een enkele bladkrans. Hiermee wordt tegelijk een opvallend verschil tussen de beide Amsterdamse hoofdkerken aangeduid. In de Oude Kerk heeft men tot omstreeks 1480 kolommen met een cirkelvormige doorsnede gemaakt. In de Nieuwe Kerk werden al sedert het begin van de bouw aan het einde van de 14de eeuw bundelpijlers toegepast[38].

De muurkolommen bij de toren zijn voorzien van een kapiteel dat een halve cirkel beschrijft met aansluitend aan weerszijden nog een recht vlak. Dit sluit aan op de zijkant van de muurdam. Op dat rechte deel werd in de bovenste krans een heel blad geplaatst. De onderste krans in eindigt met een half blad (afb. 27). Dit kapiteel heeft ook nog een soortgelijk onafgewerkt rechthoekig blokje onder de onderste bladkrans. Boven de kolommen bevinden zich zowel aan de zijde van de zijbeuken als in de middenbeuk eenvoudig geprofileerde brede kraagstenen. Daarop rusten nu in de zijbeuken ten dele nog de muurstijlen van de oorspronkelijke trekbalken. De onderzijde ervan bevindt zich op 15 centimeter boven de kapitelen.

De doorsnede van de scheibogen vertoont een profilering met een vlakke band in het midden. Die wordt geflankeerd door achtereenvolgens een schuine kant, een vlak loodrecht en een vlak evenwijdig aan het middelste vlak en tenslotte een schuine kant, overgaande in het muurvlak.

Bouwwijze

Algemene opbouw

Het valt op dat de steunberen van de basiliek in het algemeen iets westelijker hebben gestaan dan de kolommen en de steunberen van het hallenschip (afb. 18). Dit is

vermoedelijk het gevolg van de bouwwijze waarbij men het bestaande schip zoveel als mogelijk was intact liet tijdens de bouw van het nieuwe schip. Daarvoor was het nodig dat nieuwe kolommen en trekbalken konden worden geplaatst zonder er bestaande balken voor weg te halen[b20:162].

Zoals gebruikelijk zullen de buitenmuren eerst buiten de basiliek zijn opgetrokken tot even boven de bovenkant van de kapitelen van de toekomstige kolommen tussen de beuken. Vervolgens heeft men de kolommen in de zijbeuken van de basiliek opgebouwd en door het dak van de zijbeuken laten steken. Dan richtte men de trekbalkgebinten, bestaande uit balk, sleutelstukken, muurstijlen en korbelen, op. Daarbij zijn de balken waarschijnlijk juist boven de nok van de kap van de oude middenbeuk gelegd. Vervolgens heeft men het metselwerk van muren en scheibogen voltooid tot de onderkant van de muurplaten van de nieuwe kap. Hierbij werden de muurstijlen van de trekbalkgebinten ingemetseld en verankerd. Tenslotte heeft men de kappen opgetrokken. Toen die voldoende bescherming tegen weer en wind boden, kon de oude pseudobasiliek worden afgebroken.

Uit deze praktische werkwijze ontstonden ook verschillen in traveematen, vooral aan de west- en oostzijde.

Om een doorlopend sterke constructie in de buitenmuren te bereiken, werden kettingankers aangebracht, die in de vensters doorliepen als brugijzers.

Fundering

Bij de bouw van de hallenkerk moet de fundering van de kolommen tussen midden-en zijbeuken van de basiliek voor een groot deel uitgebroken zijn. Bij opgravingen vond men er niets van terug.

De fundering van het hallenschip is stabieler uitgevoerd dan in voorgaande perioden. In de bodem werd een sleuf van ruim 2 meter breed gegraven tot even onder het grondwaterpeil. Daarin werden evenwijdig aan de lengterichting van de te metselen muur twee gekantrechte eikenhouten balken gelegd met een doorsnede van ongeveer 25 × 35 centimeter, circa 2,00 meter hart op hart uit elkaar. Op ongeveer een meter uit elkaar werden daarover korte eiken balken gekeept en die werden met houten pennen op de langsbalken vastgezet. Men noemt dit een roosterwerk. Vervolgens zijn de ruimten in het rooster vol geheid met dennen palen[39] (een enkele maal berken) van ongeveer 5,5 meter lengte. De overblijvende ruimten tussen de paalkoppen werden vol geslagen met kleinere palen. Het ongelijke oppervlak boven de palen werd soms opgevuld met afgekeurde daktegels en dergelijke. Op het onregelmatige oppervlak van roosterhouten, paalkoppen en tegels werd de eerste baksteenlaag gemetseld. De muur werd aangelegd op circa 2,2 meter breedte en voorzien van versnijdingen tot de gewenste opgaande muurdikte (afb. 76).

De palen bereikten geen grondlaag met een redelijke draagkracht want de eerste vaste zandlaag ligt op circa 12,5 meter -NAP[40]. De palen werden door de wrijving met de omliggende grond, de kleef, op hun plaats gehouden.

Een onbekende Kartuizer monnik schreef omstreeks 1493 over de gebruikelijke funderingswijze: Amsterdam heeft een zo weke en modderige grond, dat de kerken en bijna alle huizen, als ook de muren om de stad alleen kunnen worden gebouwd op palen, die in de aarde geheid zijn. Dat gebeurt op de volgende wijze. Nadat de

aarde zes of acht voet is uitgegraven, worden daarin twee rijen balken gelegd, zo lang als de muur die men bouwen wil. De balken zijn zo ver van elkaar verwijderd als de breedte wordt van de muur. Men hecht deze balken met enige dwarshouten aan elkaar en heit daartussen palen in ter lengte van veertig, vijftig of wel zestig voeten, naar mate de zwaarte van het gebouw vereist. Het aantal palen is zo groot als de ruimte tussen de dwarshouten kan bevatten. Op de palen worden tenslotte de fundamenten van de muren gelegd[41]. De anonymus duidt dus aan dat de heipalen circa 11, 14 of 17 meter lang zouden zijn. Zij zouden dan zeker in een van de zandplaten in de bodem van de stad rusten. Een maat van 5½, 7 of 8½ meter, dus de helft van de opgegeven lengte, zou beter met de werkelijkheid overeenkomen. Ook bij zijn beschrijving van het sacramentshuis geeft deze berichtgever een onmogelijke maat aan van 52 voet (14,72 m), terwijl in werkelijkheid de helft wel reëel is.

Op het punt waar de roosterfundering de niet benutte fundering van dunne elzenpaaltjes van het niet gebouwde noorderdwarsschip kruiste, heeft men die oude fundering laten zitten. Die werd daar als aanleg voor de nieuwe muur en de daarbij behorende steunbeer 37 benut. Het is gebruikelijk een bakstenen muur aan de onderzijde enigszins breder te maken en met trapsgewijze ‘versnijdingen’ tot de gewenste dikte naar boven te laten verjongen. De oude fundering liep niet precies onder het midden van de nieuwe steunbeer maar iets naar het oosten. Men maakte

28 Fundering hallenkerk ten oosten van punt 32, gezien uit het zuidwesten. Breuk ten gevolge van verzakking. Rechts onder roosterhout; 1955. HJ

aan de oostzijde een normale versnijding en aan de westkant een omgekeerde die zijn aanzet ongeveer midden onder de muur had. Er ontstond een muur die in verticale richting geknikt was. In de loop der eeuwen is dit gedeelte van de muur ernstig scheef gezakt en ongeveer 25 centimeter tussen de roosterfundering door gezakt (afb. 28).

Voor de bouw van de oostmuur van de noordelijke en de zuidelijke zijbeuk van het hallenschip is de oostmuur van de basiliek met de bijbehorende slietenfundering verwijderd[b20:153]. In de onderste vier lagen van beide nieuwe sluitmuren zijn moppen verwerkt van het formaat van de basiliek[b20:164].

Bij de insteek van de fundering van de oostmuur van het hallenschip is ook een deel van de noordmuur trekstang van de aanbouw tegen het koor afgebroken. Er is een open ruimte van circa 40 centimeter tussen de oostgevel en de muurrest. Men vond het kennelijk niet nodig de muur van de aanbouw aan te helen. Daaruit mag geconcludeerd worden dat de aanbouw toen verdween.

Kolommen en scheibogen

Bij opgravingen is geconstateerd dat kolom 27 staat op een breed uitgemetselde voet van 4 × 4 meter, rustend op een houten rooster[67-2].

Op de kapitelen van de kolommen rusten scheibogen van Ledesteen, die het metselwerk onder de kapvoeten dragen. De boogaanzetten zijn juist boven de dekplaat door smeedijzeren trekstangen verbonden. De stangen hebben verschillende doorsnedematen, zoals 35 × 45 mm en 30 × 58 mm.

Aan de oostzijde zullen de beide scheibogen gerust hebben op halve kolommen die verbonden waren met een muurdam in het verlengde van de beide lange koormuren. Er is geen reden om aan te nemen dat er een nieuwe gemetselde triomfboog tussen schip en koor is gemaakt. Toen het hallenschip tot stand werd gebracht, zal er een doorgaande aansluiting zijn gemaakt met het tongewelf van het eenbeukige koor.

Kapconstructie

De dakhelling bedraagt van oorsprong 60°, maar is door krimpen van het hout iets minder geworden. Aan de voet van de kap was op iedere scheiding tussen de traveeën een trekbalkgebint aangebracht dat loopt van noord naar zuid, dus haaks op de lengterichting van de kerk. Dergelijke gebinten nemen de zijdelingse krachten op die daarop door de kapgebinten worden uitgeoefend. Ook bij de toren moet een dergelijk gebint geweest zijn, want in de sleuven van de muurstijlen daarvan werd bij de verhoging in 1510 een nieuwe stijl aangebracht. Dit versterkt de mening dat er langs de toren een loopbrug geweest kan zijn. Een dergelijk trekbalkgebint is opgebouwd uit een balk van ongeveer 43 centimeter hoog en 40 centimeter breed. Die is aan weerszijden voorzien van een hoekverstijving die bestaat uit een muurstijl, een sleutelstuk en een korbeel. De muurstijlen rusten op een eenvoudig geprofileerde

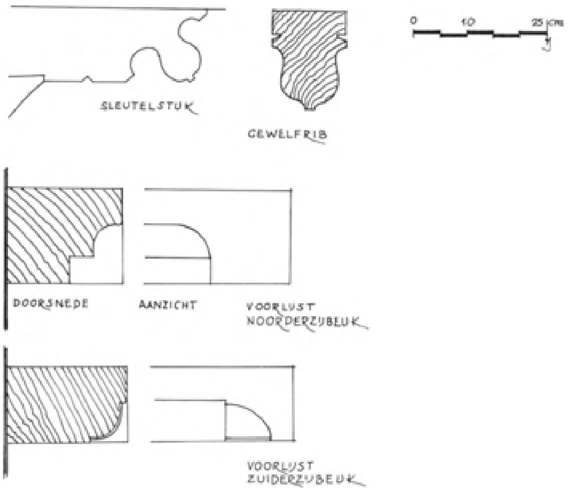

29 Profileringen van de onderdelen van de kappen van het hallenschip. Schaal 1:10.

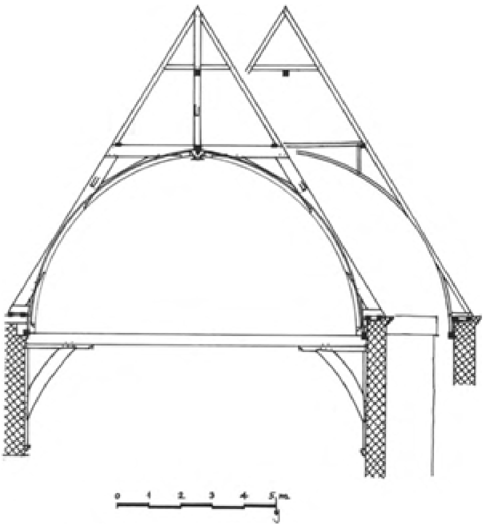

30 Dwarsdoorsnede over de kappen van de zijbeuken.

31 Standvink in kap noorderzijbeuk; 1957. HJ

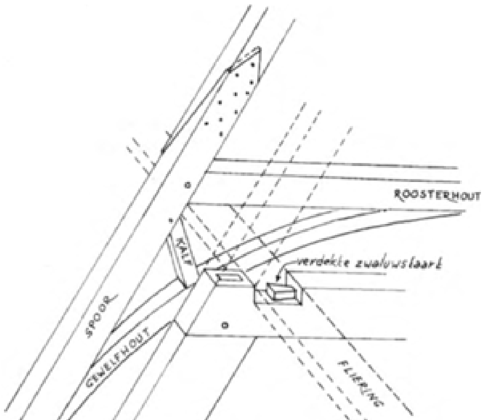

32 Houtverbindingen in kap hallenschip.

kraagsteen, waarvan de onderkant 15 centimeter boven de bovenzijde van de kapitelen ligt. De sleutelstukken zijn buiten de muur ruim 2 meter lang en 14 centimeter dik. Aan de voorzijde is een peerkraal met een diameter van circa 8 centimeter uitgeboord

en uitgestoken[42]. Tussen de peerkraal en het korbeel is de onderzijde vlak met één V-vormige groef in de breedterichting van het sleutelstuk (afb. 29).

Op de trekbalk rust een spitsbooggebint dat de vorm van het houten tongewelf bepaalt (afb. 30). Een dergelijk gebint bestaat uit twee stijlen, die onder een hoek van circa 60° naar elkaar neigen en aan de bovenkant zijn verbonden door een horizontale balk. Tussen die balk en de beide stijlen is als hoekversteviging een korbeel aangebracht. Aan de onderzijde van de schuinstaande stijlen is een vrijwel verticaal staande stijl, een zogenoemde standzoon ingelaten. De gebintstijl rust op een horizontaal element (blokkeel), dat in de standzoon is gepend en op twee muurplaten ligt. Kenmerk van een dergelijk gebint in een kap met houten tongewelf is dat de binnenkant van standzonen, gebintstijlen, korbelen en gebintbalk in een vloeiende lijn is uitgestoken en geprofileerd is. Het geheel vormt een spitsboog. Tussen de bovenste punten van de spitsbooggebinten loopt in de lengterichting van het gewelf een horizontale balk, waarin ook een profiel is uitgestoken. Dit onderdeel noemt men in oude bestekken de naald genoemd.

Het bovenste deel van de constructie wordt gevormd door een rij makelaars op de spitsbooggebinten die verbonden worden door een middenfliering met schoren in de langsrichting van de kap (afb. 31)[43]. Op de spitsbooggebinten rust aan weerszijden onder het dakvlak een fliering die de daksporen ondersteunt. Op de flieringen liggen roosterhouten, die de sporen verbinden en op de naald van het tongewelf rusten. De middenfliering ondersteunt hanenbalken, die op dat niveau de sporen verbinden. De hanenbalken zijn met een houten nagel op de middenfliering gehecht. Aan weerszijden van een makelaar is in de lengterichting van de kap een schoor aangebracht tussen makelaar en middenfliering.

Ook de sporen vormen met hun verschillende onderdelen aan de binnenzijde een spitsboog waartegen het dunne gewelfbeschot is gespijkerd. Het samenstel van twee sporen (vroeger spannen genoemd) met hanenbalken, gewelfhouten en dergelijke heet een gespan.

De daksporen zijn meer dan 11 meter lang. Het was in de bouwtijd van het schip kennelijk niet mogelijk sporen van meer dan 10 meter lengte te krijgen. Daarom zijn alle sporen aan de bovenzijde voorzien van een aangelast stuk. De lassen werden aan boven- en onderzijde voorzien van een driehoekige borst, een zogenoemde visbekborst die weer werd doorgespijkerd (afb. 32). De sporen zijn vrijwel alle duidelijk rechthoekig van doorsnede met sterk variërende maten. In de zuidbeuk hebben we onder meer de volgende maten opgenomen: 17 × 11,5 centimeter; 16 × 10,5 centimeter; 16 × 7 centimeter onder de las, 8 centimeter boven de las; 15,5 × 10,5 centimeter; 14,5 × 8-7 centimeter; 13 × 11,5 centimeter; 12 × 11 centimeter; 11,5 × 9,5 centimeter.

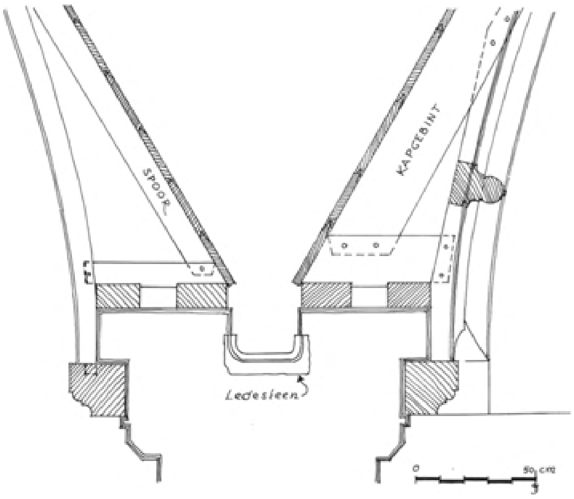

33 Monnickendam, Sint-Nicolaaskerk, zakgoot.

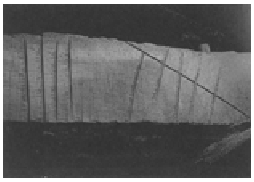

34 Kap noorderzijbeuk, telmerk 49; 1957. HJ

Aan de onderkant rusten de gewelfhouten op een geprofileerde houten balk die van trekbalk tot trekbalk langs de muur loopt. Deze balk ligt bij de gebruikelijke vorm van een houten tongewelf ter hoogte van de muurplaten en wordt voorlijst genoemd. Een speciaal probleem deed zich voor bij de zakgoten van een hallenkerk. Daar móesten de muurplaten en de blokkelen aan de kapvoet hoger worden gelegd dan de trekbalken en de voorlijst aan de voet van het tongewelf. Een dergelijke oplossing koos men bij de bouw van de Sint-Nicolaaskerk in Monnickendam, waarvan de eerste delen gereed kwamen in het begin van de 15de eeuw. Er werd een circa 5 centimeter diepe goot van Ledesteen gemaakt (afb. 33). De onderdelen daarvan werden wellicht als handelswaar uit de Zuidelijke Nederlanden aangevoerd. Dat gebeurde onder meer ook in 1407 bij de Pieterskerk te Leiden[44]. Zij waren wellicht wel geschikt voor goten op de buitenmuren maar voor zakgoten absoluut ongeschikt. Zulke ondiepe goten werden in de Oude Kerk ook aangetroffen bij buitenmuren uit latere perioden. In het voegvlak tussen twee gootblokken werd een groef uitgehakt die de holte van de goot volgt. Dit is gevonden bij een secundair verwerkt stuk in de IJzeren Kapel. Wellicht werd in die groef lood of een plantaardig materiaal aangebracht om een waterdichte aansluiting tussen de gootdelen te bewerkstelligen.

De voorlijst is aan de voor- en onderzijde voorzien van een eenvoudige profilering die bestaat uit een kwartronde uitholling gevolgd door een haaks uitgestoken sponning. Het profiel is bij de trekbalken gestopt met een kwartrond bij de uitholling en een recht vlak bij de sponning (afb. 34). De voorlijsten worden ondersteund door twee houten consoles per travee. In travee 2-3 van de noorderzijbeuk hebben die een zeer eenvoudige vorm die mogelijk nog de oorspronkelijke is. Alle andere consoles hebben een renaissanceprofilering wat op reparaties wijst.

Men zal bij het plaatsen van de kapgebinten zijn uitgegaan van de verdeling van de middenbeuk die een redelijk normaal verloop had. De beide zijbeuken waren aan de westzijde echter langer, de zuidbeuk meer dan de noordbeuk. Als men aan de westzijde van het hallenschip aan de kant van de middenbeuk beide zijbeukskappen overeen wilde laten komen met de middenbeuk, dan moest men afwijkingen voor lief nemen. Opvallend is dat de onregelmatigheden in de plattegrond zelfs in de kap terug te vinden zijn. Het gebint 28-60 bijvoorbeeld loopt duidelijk scheef en de sporen zijn er haaks (loodrecht op de as van de zuidbeuk) passend tegen gezaagd. Ook aan de oostzijde waren de zijbeuken langer dan de middenbeuk.

De gewelfribben zijn eenvoudig geprofileerd. De in verhouding smalle kapgebinten zijn alleen voorzien van een wat slap gestoken peerkraal. Daarboven is aan weerszijden de groef waarin het gewelfbeschot past (afb. 35). De ribben waren rood gekleurd,

35 Kap noorderzijbeuk, telmerk 17 (); 1957. HJ

zoals blijkt uit resten op de thans nog aanwezige ribben van de oostelijke strijkgebinten. Het gewelfbeschot bestaat uit eiken planken met breedten die variëren tussen circa 22 en 30 centimeter. De lengte bedraagt meestal ongeveer 2,5 tot 3 meter. Omdat deze planken radiaal uit een boomstam werden gekloofd, lopen zij aan de hartzijde van de stam puntig toe. Er is dus aan iedere plank een schuine kant, een zogenoemde bossing die in de groef van de volgende plank grijpt. De planken zijn horizontaal tegen de gewelfsporen aangebracht. De naad aan de kopse zijde van de planken, de stuiknaad, ligt voor alle planken op dezelfde plaats zodat er een doorgaande naad is ontstaan.

Van de kap van de middenbeuk is niets bekend. Vermoedelijk is die op dezelfde wijze opgebouwd als de beide zijbeuken. Ongetwijfeld zijn onderdelen ervan verwerkt in de kap van het verhoogde schip uit 1510 maar dat materiaal geeft geen houvast voor een reconstructie. Boven kolom 1 tekent zich bij de toren de inkassing af van een muurstijl, iets breder dan de huidige houten colonnet. Daaruit zou kunnen worden opgemaakt dat ook bij de toren een trekbalkgebint is geweest.

Telmerken

Bij het onderzoek van de kappen in 1957 viel het op, dat er op de hanenbalken en op andere plaatsen tekens voorkomen, die in het hout gesneden zijn. Zij verschillen in vorm en afmetingen van de timmermansmerken die te beschouwen zijn als de handtekeningen van de timmerlieden[45]. Deze zijn te vergelijken met steenhouwersmerken, maar zijn vele malen groter.

Bij de tekens die wij hier aantroffen, is sprake van een stelsel van strepen en dwarsstrepen, die een getal aangeven. Wij noemden die tekens daarom telmerken. Zij hebben een andere betekenis dan de zogeheten paringen. Dat zijn strepen, die een timmerman over twee te verbinden onderdelen van een houtconstructie zet om aan te duiden, dat zij bij elkaar behoren.

Al in 1931 werd gewezen op soortgelijke merken op de kapgebinten van de Sint-Maartenskerk te Zaltbommel[46]. Het hoogste getal dat toen genoteerd werd, was 8; de reeks op de hanenbalken in de zuidbeuk van de Oude Kerk telt tot 70. Het was, uitgaande van dit gegeven, mogelijk een diepgaande studie te maken van telmerken, die op nagenoeg alle onderdelen van de middeleeuwse kapconstructies in Nederland voorkomen.

Telmerken zijn opgebouwd uit eenheden en tientallen. Een eenheid heeft de vorm van een enkele streep die haaks of enigszins schuin op de lengterichting in het onderdeel is gesneden. Een tiental bestaat uit een lange schuine streep waarop haaks

een streep is getrokken. Een vijftal wordt aangeduid als een dwarsstreep aan één zijde van de tientallenstreep. Het getal 5 heeft vaak de V-vorm maar staat dan altijd op z'n kop. Meer tientallen werden genoteerd als een lange streep met meer dwarsstrepen, eventueel een halve dwarsstreep voor een vijftal (afb. 34).

Sedert omstreeks 1300 zijn de timmerlieden ertoe overgegaan een onderscheid aan te geven tussen de onderdelen aan de linker- en de rechterzijde van de constructie.

Het fenomeen telmerk wordt nergens in de vele ons bekende bestekken en werkbeschrijvingen uit de Middeleeuwen en de 17de eeuw aangegeven. Het moet voor de ambachtslieden zo vanzelfsprekend zijn geweest, dat het niet nodig was het te omschrijven.

Bij handwerk verschillen alle maten van de onderdelen en de verbindingen, zodat verwisseling ervan niet mag plaatsvinden. De vele samenstellende delen van een dergelijke constructie dienden dus in de werkplaats nauwkeurig te worden gemerkt om ze na transport bij elkaar te kunnen brengen. Het gereedschap, waarmee het merken gebeurde, is tot nu toe niet op oude afbeeldingen teruggevonden. Het is een gootvormig mesje, voorzien van een snijkant aan één zijde van de goot die een breedte heeft van enkele millimeters. Aan het schuin oplopende handvat wordt het mesje door het hout getrokken[47].

De overkapping van de noorderzijbeuk is 40 meter lang, die van de zuiderzijbeuk 41 meter. In de noorderzijbeuk zijn 62 gespannen, in de zuiderzijbeuk 70. De telmerken in noordelijke beuk hebben als onderscheid tussen links en rechts een teken dat bestaat uit twee verticaal geplaatste cirkelsegmenten van ongeveer 10 centimeter hoog, die elkaar doorkruisen (afb. 35). Doorgaans is het wat slordig gesneden omdat een gebogen lijn zich met een ritsmesje slecht laat snijden. Deze zogenoemde visjes zijn aangebracht op de onderdelen aan de zuidzijde. In zuidelijke beuk zijn het pijlvormige tekens, bestaande uit een op zijn kop staande V met een streep in het midden. Die staan aan noordzijde. De telmerken komen in beide beuken voor aan de oostzijde van de noordzuid gerichte delen.

In de noorder- en de zuiderzijbeuk verloopt de nummering van oost naar west. Boven de lijnen tussen de huidige kolommen 9 en 39 en 22 en 54 staan de strijkgebinten 1. Tegen de westgevel staat in beide beuken het strijkgebint 9. De schoren in de lengterichting onder hanenbalkfliering zijn als volgt genummerd: 1 bij gebint 1, telkens twee nummers bij volgende makelaars en 16 bij laatste makelaar aan westzijde. In de beide zijbeuken zijn de sporen zo aangebracht, dat deze vooruitlopend in de juiste volgorde kunnen worden afgelezen. Op de hanenbalken staat één merk, ongeveer in het midden. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2.

Op de middenfliering aan de westzijde van gebint 3 staat een wolfsangel-achtig merk, waarvan een gedeelte is afgezaagd[48]. Het is met een breder ritsmes gesneden dan de telmerken en heeft vermoedelijk gediend om na het aankopen van het stuk hout tijdens het transport aan te geven wie de eigenaar van de balk was.

Materialen

Al het houtwerk is van eiken. Dit geldt gedurende de gehele middeleeuwse periode.

Voor bijzondere onderdelen werd in hoofdzaak gebruik gemaakt van Ledesteen en Gobertanger steen[49]. Die delen werden aangevoerd respectievelijk uit het oostelijk deel van het graafschap Vlaanderen en uit de kern van het oude hertogdom Brabant ten oosten en noorden van Brussel. Zij zijn van omstreeks 1325 tot eind 15de eeuw veelvuldig in West-Nederland toegepast.

Beide steensoorten werden gebruikt voor hoekblokjes en versieringsonderdelen aan de steunberen.

De kolommen en de scheibogen zijn geheel van Ledesteen. De laagdikte van de stenen in de kolommen is 12 tot 13 centimeter. In de basementen komen enkele lagen van 15 centimeter voor.

Voor plintbanden aan de buitenzijde werd rode zandsteen gebruikt, onder meer bij steunbeer 37. Vermoedelijk is dit afkomend materiaal van de basiliek. Eronder was een laag witte Lede- of Gobertangersteen.

De bakstenen die voor het bouwen van het hallenschip zijn gebruikt, verschillen van punt tot punt. De gemeten lengten variëren van 23,5 tot 21,5 centimeter en de dikten van 6 tot 4,8 centimeter. Ook is er afbraakmateriaal van de basiliek gebruikt, met name in de muren boven de scheibogen, waar ook geprofileerde stenen van de basiliek werden gevonden[b20:16].

Beschilderingen van balken en gewelven

De gewelfvelden werden in het begin van de 16de eeuw voorzien van een randbeschildering bestaande uit een met sjablonen gemaakte rand met driepassen, die op de punten bloem- en plantmotieven dragen. Daarbinnen werd een figuratieve schildering aangebracht met heiligenfiguren. De trekbalken met de bijbehorende

sleutelstukken en korbelen werden voorzien van een rankenbeschildering. Ook de gewelfribben en de naald in de nok kregen een kleurige afwerking.

Deze beschilderingen worden beschreven in een apart hoofdstuk in dit boek.

Gewelfschotels

Op de plaats waar de naald in de kruin van het houten gewelf de bovenbalk van een spitsbooggebint ontmoet, bleef na het uitsteken van de profileringen een eveneens bewerkt blok hout over. Het was de gewoonte daartegen een ronde in hout uitgestoken schotel te bevestigen. Het middelste gedeelte ervan werd voorzien van een figuur in reliëf of een geschilderde voorstelling. Aan de rand van de gewelfschotel werden stralen bevestigd, waardoor een aantrekkelijk accent op de kruispunten van de ribben ontstond. Deze schotels worden met de andere houtscultuur aan de kap in een speciaal hoofdstuk in dit boek behandeld.

Nog zichtbare delen van het hallenschip

Van de kolommen tussen middenschip en zijbeuken zijn er nog acht in oorspronkelijke staat aanwezig. De halve kolommen bij de toren zijn nog fragmentarisch zichtbaar. De scheibogen en het muurwerk boven de kolommen zijn ook nog uit de laat-14de-eeuwse periode.

Van de kappen van de beide zijbeuken resten nog grote delen. Alleen waar de latere dwarskapellen in de zijbeukskappen snijden, zijn veranderingen aangebracht.

In het derde lid van de toren werd het middelste blindvenster oversneden door het dak van de hallenkerk. Er is een gleuf waarneembaar waarin kantlood gespijkerd was. De lijn is ook lager te zien en begint ter hoogte van het latere triforium.

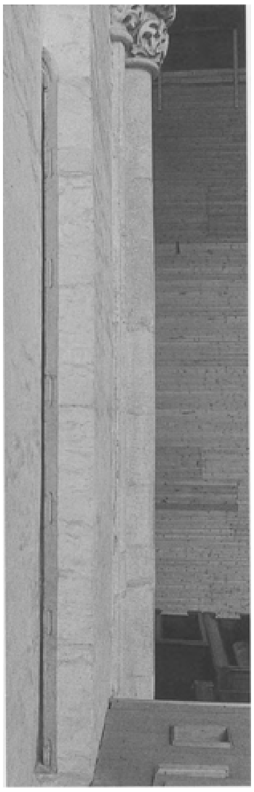

36 Steunbeer 35 van het hallenschip; 1968. RCN

Van de westelijke gevels van de beide zijbeuken rest nog het deel dat het verst van de toren verwijderd is. De tussenliggende delen zijn in de 18de eeuw vervangen.

In de muur van het Buitenlandvaarderskoor zijn nog gedeelten aanwezig van hoekbeer 54 oost van het hallenschip.

De steunberen zijn in de tweede geleding voorzien van een casement, van boven afgesloten met een spitsboogje met driepas. Dit is nog zichtbaar bij steunbeer 31 op de noordwestelijke hoek (waarvan alleen de kop verloren ging) en is ook aangetroffen in steunbeer 35 tussen Weitkopers- en Binnenlandvaarderskapel, later gedeeltelijk ingemetseld door de westmuur van het eerste noorderportaal (afb. 36). Bij de restauratie werden in de tussenmuur van Hamburger- en Binnenlandvaarderskapel steunbeer 33 en in de tussenmuur van Sint-Joris- en Weitkoperskapel steunbeer 37 teruggevonden. Van steunbeer 58 aan de zuidzijde was tijdens de restauratie op de zuidwestelijke hoek in het tweede lid een vijftal natuurstenen hoekblokjes zichtbaar.

Koorhek

Het bestaande koor sloot nu goed aan bij de middenbeuk van het hallenschip. Er moest wel een nieuwe afsluiting gemaakt worden tussen schip en koor. In dit verband is het vermeldenswaard dat er een schepenbrief bestaat uit 1414, waarin het bestaan van een oudere brief uit 1391 wordt bevestigd[63:26]. Daarin wordt bepaald dat de huiszittenmeesters jaarlijks een bepaald bedrag krijgen onder meer om *'den heyligen*

cruce mede te belichten, dat staet voir den core'. Dit kruis zal, zoals gebruikelijk, op het koorhek hebben gestaan.

Onder het huidige koorhek is een fundering aangetroffen die bestaat uit drie spaarbogen, gemetseld in bakstenen met het formaat van het eenbeukige koor, met een sluitsteen die afkomstig is van het rechtgesloten koor. De uiterste steunpunten van de bogen rusten tegen de fundamenten van de ontmoetingen van de oostmuur van de basiliek met de zijmuren van het rechtgesloten koor. Men zal het nieuwe koorhek dus geplaatst hebben op de resten van de oostelijke sluitmuren van de basiliek ter weerszijden van het oudste koor en op de drie daartussen geslagen bogen.

In de jaren 1551 tot 1554 bouwde men aan de noordzijde de Mariakapel en tegelijkertijd werd de viering verhoogd. Omdat daarbij ook de oostelijke vieringkolommen werden ommanteld, moest het koorhek plaats maken voor een nieuw. In de balklaag onder het platte dak boven de Mariakapel zijn balken opgenomen die de indruk wekken afkomstig te zijn van het oude koorhek[b8:48]. Zij dragen aan twee zijden een uitholling met rozetjes.

Latere bouwactiviteiten

Tegen de noord- en zuidzijde van het hallenschip werden gedurende de eerste helft van de 15de eeuw een aantal nevenruimten en portalen gebouwd. Rond 1450 is de oostmuur verdwenen bij de bouw van het hallenkoor. Tegen de twee meest oostelijke traveeën aan de zuidkant werd omstreeks 1460 een kapel opgetrokken, de voorganger van de huidige Sint-Sebastiaanskapel. De twee oostelijke traveeën werden tussen 1485 en 1515 doorbroken door het dwarsschip, waarbij de kolommen 8 en 23 werden gesloopt. In diezelfde periode kwamen grote dwarskapellen tot stand die in breedte overeenkomen met twee traveeën van de hallenkerk. Daarbij verdwenen de zijmuren van het hallenschip. Omstreeks 1510 werd de middenbeuk verhoogd met een lantaarn. Toen werden de kolommen 7 en 24 vervangen door zandstenen bundelpijlers. In 1554 werd de kruising van schip en dwarsschip verhoogd.

In de 18de eeuw zijn de kolommen 2 en 3 bij de toren vervangen.

Eindnoten:

35 H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, deel I. Amsterdam 1930, p. 186, 2de druk Utrecht/Antwerpen 1992, p. 124.
36 Dagrapport IPP 5 november 1955.
37 L. Devliegher en R. Didier, *Dertiende eeuwse houtsculptuur in de Onze Lieve Vrouwekerk te Damme*. (z. pl.) 1986.
38 Meischke, 'Nieuwe Kerk' (noot 20).
39 Dennenhout is afkomstig van de zilverspar, Abies alba. H. Janse, 'Het gebruik van hout in het Nederlandse bouwbedrijf in het verleden', *Restauratievademecum RVblad* Hout 01 (1988), p. 2.
40 Blijkens sonderingen van de toenmalige Dienst Publieke Werken van de Gemeente Amsterdam.
41 De tekst is in het Latijn opgenomen bij Pontanus, *Rerum et urbis Amstelodamensium historia*, Amsterdam 1611. Montanus heeft het werk vertaald en uitgegeven in 1614. Wij geven hier een

moderne versie van de vertaling die ontleend is aan P. Scheltema, *Aemstel's Oudheid of Gedenkwaardigheden van Amsterdam*, 1855, p. 10.

42 Zie voor de wijze waarop een peerkraal werd gemaakt en voor de vormgeving ervan: H. Janse, ‘Constructie, ondersteuning en versiering van balken en houten vloeren’, *Restauratievademecum RVblad* Balklaag 01 (1986), p. 3-6.

43 In de IJsselstreek heeft men in de 14de eeuw veel makelaarspanten gemaakt, echter zonder houten tongewelf. Hetzelfde is ook het geval in de kap van het koor van de Grote of Sint-Bavokerk in Haarlem, die tegen het einde van de 14de eeuw tot stand kwam. H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*. Delft/Zeist 1989, p. 98-99, 109.

44 J.C. Overvoorde, ‘Rekeningen uit de bouwperiode van de St. Pieterskerk te Leiden’, *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 30 (1906), p. 61-144.

45 H. Janse, ‘Timmermansmerken’, *Restauratievademecum RVblad* Merk op hout 01 (1988).

46 J. Beckering Vinckers, ‘Episoden uit de bouwgeschiedenis van de St. Martens-kerk binnen de stad Saltboemel’, *Oudheidkundig Jaarboek (Bulletin NOB)* 1931, p. 128.

47 Janse, *Houten kappen* (noot 23), p. 28.

48 Over dergelijke merken leze men: H. Janse, ‘Vlotmerken’, *Restauratievademecum RVblad* Merk op hout 03 (1990); C.J. Kolman en D.J. de Vries, ‘Merken op hout en handelswaar; timmermansmerken opnieuw bezien’, *id. RVblad* Merk op hout 04 (1993).

49 Slinger, Janse en Berends, *Natuursteen in Monumenten* (noot 29), p. 38-46; Janse en de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer* (noot 29), p. 11-12; Janse en de Vries, ‘Natuursteensoorten’ (noot 29), p. 11-13.

1.5 Aanbouwen van het hallenschip

Het eerste zuiderportaal

Plaats en vorm

Aan de zuidzijde van het hallenschip werd tegen de vijfde travee, gerekend vanaf het westen (travee 57-58), een portaal gebouwd. Delen ervan zijn tijdens de restauratie teruggevonden[b12:7]. De muren waren onder de plintband 96 centimeter dik (4 steen), het opgaande werk boven de waterlijst is 60 centimeter dik (2½ steen).

De oost- en westmuur werden gelijk opgetrokken met de steunberen 57 en 58[b17:1]. De ruimte had in zuidelijke richting een inwendige maat van bijna vijf meter (afb. 37). Ook in oost-westelijke richting had het portaal dezelfde maat. De huidige scheidingsmuur tussen de Smidskapel en de Huiszittenkapel liet na het ontpleisteren tot ongeveer 7 meter boven het oorspronkelijke vloerniveau de westelijke muur van het portaal zien (afb. 38). In de Huiszittenkapel is in de oostwand een natuurstenen lijst

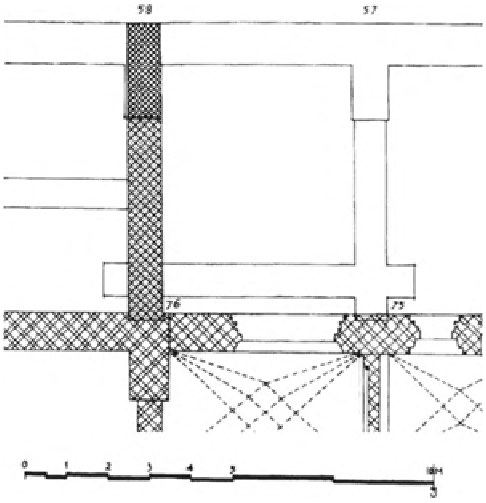

37 Plattegrond eerste zuiderportaal. Schaal 1:150.

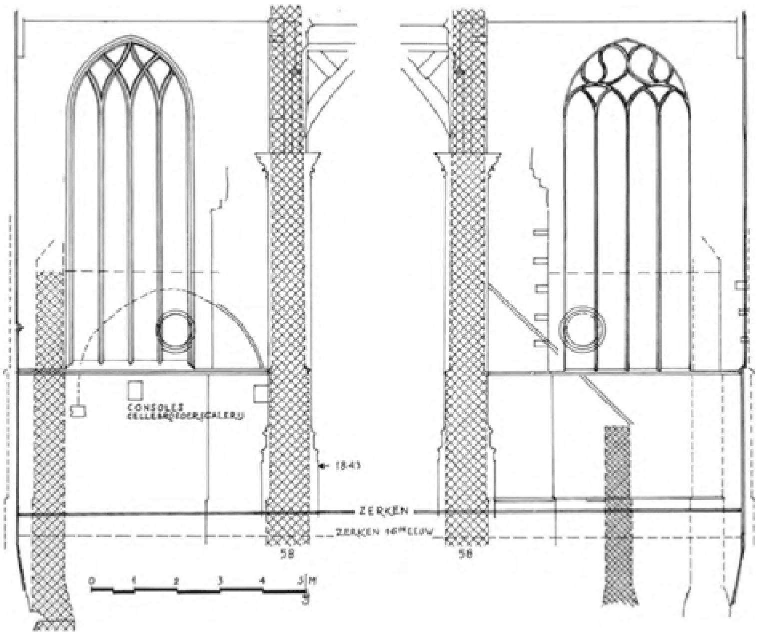

38 Westwand Smidskapel met muur eerste zuiderportaal (links) en oostwand Huiszittenkapel met dakmoet en muur Huiszittenmeesterskamer (rechts). Schaal 1:150.

die onder de neus een eenvoudige uitholling heeft. Ook die behoorde oorspronkelijk tot het zuiderportaal.

In de oostzijde van steunbeer 58 tekent zich aan de oorspronkelijke binnenzijde van het portaal nog de moet van een stenen gewelf af. Dat was in de steunbeer van het hallenschip ingehakt en heeft zijn aanzet op circa drie meter boven de vloer gehad. De top van de inkassing moet op bijna 6 meter hoogte gelegen hebben. Aan de hand van de beschikbare gegevens is niet meer uit te maken welke vorm dit gewelf heeft gehad. Het meest aannemelijk is dat het een kruisribgewelf is geweest. Deze veronderstelling wordt versterkt door de plattegrond, die exact een vierkant is.

Midden onder de top van de muraal van het gewelf is een oculus aangetroffen met een diameter van 80 centimeter in de dag. Het middelpunt ligt ongeveer een meter

onder de top van de gewelfinkassing. Er zijn aanwijzingen van glas-in-lood en een horizontale bindroede in het midden gevonden.

Daar waar de zuidzijde van de zuidelijke steunbeer op de zuidwestelijke hoek van het portaal wordt opgesloten in de muur van de latere Huiszittenkapel was een aantal natuurstenen hoekblokjes zichtbaar.

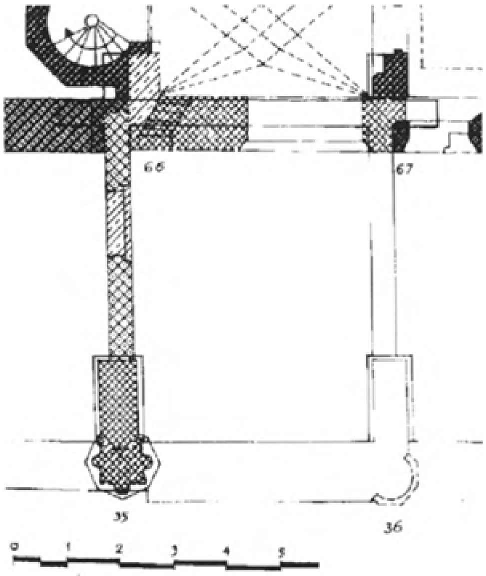

39 Plattegrond eerste noorderportaal. Schaal 1:150.

Dit eerste zuiderportaal had geen zij-ingangen in tegenstelling tot het noorderportaal.

Waarschijnlijk heeft in het portaal een houten balklaag gelegen. Daarboven was een overwelfde ruimte die zal hebben gediend als brandvrije bergplaats voor waardevolle zaken, zoals geschreven stukken, boeken en kostbaarheden. Een brief van Graaf Willem VI uit 1413 berustte *'in Sint-Nicolaus Kercke'* bij de andere handvesten[50]. Op 31 januari 1495 (=1496!) wordt in een acte de *'liberaria antique ecclesie parochialis St. Nicolay'* genoemd, de oude boekerij dus[51]. In 1498 wordt een ruimte 'het Secreet' genoemd[52]. In datzelfde jaar *'es boven in de oude kerck bij de hantvesten gebrocht een brief van privilegie'*. Wellicht betreft dit de ruimte boven het oude zuiderportaal[53]. De charterkast die later in de IJzeren Kapel een plaats zou krijgen, moet al in 1467 bestaan hebben[32].

Vermoedelijk heeft het gebouwtje aan de zuidzijde een topgevel gehad. Het is niet bekend of het dak aan de kerkzijde een schild had zoals het noordwestelijke portaal van de Grote of Sint-Nicolaskerk te Monnickendam, of dat het dak tegen de zuidmuur van het hallenschip doorliep. In het laatste geval was een venster blind of later dichtgemetsteld.

De baksteen van de fundering van de zuidmuur komt vrijwel overeen met de muren van het hallenschip. Het formaat van de bakstenen in de westmuur bovengronds is iets kleiner.

Datering

De bouwtijd van dit portaal ligt tussen die van het hallenschip en het midden van de 15de eeuw. Het steenformaat maakt een bouwtijd in het eerste kwart van de 15de eeuw aannemelijk.

Latere bouwactiviteiten

1515: afbraak portaal voor de bouw van de Smidskapel. De westelijke muur, die een deel vormde van de scheiding met de Huiszittenkapel, bleef behouden. De archiefruimte werd vervangen door een nieuwe aanbouw in de hoek tussen Sint-Sebastiaanskapel en Smidskapel. In de Smidskapel bleef een houten galerij achter als restant van de balklaag.

Nog zichtbaar deel

In de muur tussen de Smidskapel en de Huiszittenkapel bevindt zich nog een groot deel van de westmuur van het eerste zuiderportaal. Voor een deel gaat die schuil achter de traceringen van de beide blindvensters.

Het eerste noorderportaal

Plaats en vorm

In de eerste helft van de 15de eeuw werd ook aan de noordzijde van het hallenschip tegen de vijfde travee, gerekend vanaf de westzijde (travee 35 - 36), een portaalgebouw opgetrokken. In 1440 wordt een altaar genoemd bij de noorderdeur[b11:71]. Ook geschreven bronnen bevestigen dat dit gebouwtje het noorderportaal was[59-1:21]. In de bodem was in 1955 de fundering van de oostmuur nog aanwezig (afb. 39). Het onderste deel van de noordwand bevond zich onder de latere noordgevel van de Weitkoperskapel. De westelijke muur is nog vrijwel geheel aanwezig in de scheiding tussen de Binnenlandvaarderskapel en de Weitkoperskapel (afb. 36). De westwand is ‘koud’ tegen steunbeer 35 gebouwd en laat daarvan aan de buitenzijde een steen vrij. De kop van de steunbeer stak boven het portaal uit. Aan de zijde van de Binnenlandvaarderskapel geeft een blok natuursteen nog de plaats van de gootlijst aan. Het later gepleisterde metselwerk eronder was zwart aangeslagen en keurig gevoegd. Hieruit kan worden opgemaakt dat we hier met het oorspronkelijke buitenwerk te maken hebben.

Op 4,5 meter boven het oorspronkelijke vloerniveau springt de muur aan de binnenzijde van het portaal een halve steen in. Daarboven wordt de wand aan de binnenzijde afgesloten door twee bogen van totaal een steen diep, die in het midden rusten op een geornamenteerde kraagsteen (afb. 40 en 41). De muur is beneden 46 centimeter dik en boven de versnijding slechts 34 centimeter. Daarom kan worden aangenomen dat de bovenste ruimte niet in steen overwelfd is geweest. Zware muren en steunberen, noodzakelijk om de grote zijdelingse druk van een stenen gewelf op te kunnen nemen, ontbreken. De ruimte zal in hout overdekt zijn geweest. Wel waren er op de beide noordelijke hoeken twee kleine steunberen, waarvan de funderingspalen werden teruggevonden. In de westgevel was bij de noordelijke hoek een poortje,

40 Westwand eerste noorderportaal met boogjes;1952. RdMz

41 Westwand eerste noorderportaal tijdens restauratie; 1956. HJ

42 Poortje aan de westzijde eerste noorderportaal, binnenzijde; 2000. HJ

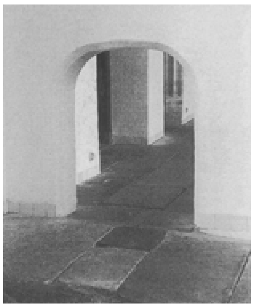

43 Poortje aan de westzijde eerste noorderportaal, buitenzijde; 2000. HJ

waarin aan de binnenzijde een deur heeft gezeten (afb. 42 en 43). Eén van de duimen waarop deze had gedraaid, is nog aanwezig. De pleisterlaag liep in de dagkant door buiten de deur tot aan de schuine kant aan de buitenzijde.

Dit poortje was stellig niet de hoofdingang van het portaal. Die zal zich in de noordelijke muur hebben bevonden. Een dergelijke kleine toegang in een zijgevel

van een portaal, dicht bij de gevel waarin zich de hoofdingang bevindt, komt meer voor, onder andere aan de kerken te Edam, Brouwershaven en Tholen. Het doel ervan zal zijn geweest om bij sterke wind of felle koude de hoofddeuren gesloten te kunnen houden, zodat de luchtstroom niet in een rechte lijn de kerk kon binnendringen.

Een ruimte boven de doorgang naar de kerk treft men op meer plaatsen aan, zoals aan de Sint-Nicolaaskerken van Monnickendam en Edam. Beide kerken bezitten aan één van de portalen een in hout overwelfde bovenruimte waarin een stookplaats was. Dit wijst erop dat de ruimte gebruikt werd voor doeleinden die een langduriger verblijf daar nodig maakten. Men kan hierbij denken aan een vergaderruimte of iets dergelijks. Gezien de wandindeling met bogen zal ook de bovenste ruimte van het oude noorderportaal van de Oude Kerk een dergelijke bestemming hebben gehad. De ruimte was waarschijnlijk met een houten plafond of tongewelf overdekt. Er is wel eens de veronderstelling geuit dat het een vergaderruimte voor de kerkmeesters is geweest[b22:51].

Vermoedelijk heeft het gebouwtje aan de noordzijde een topgevel gehad. Het is niet bekend of het dak aan de kerkzijde een schild had of dat het dak tegen de zuidmuur van het hallenschip doorliep. In het laatste geval was een venster later dichtgemetseld.

De bakstenen zijn 20,5 tot 21,5 centimeter lang, kleiner dan die van het zuiderportaal.

44 Fundering met eiken roosterwerk van de voormalige Huiszittenmeesterskamer; 1973. RCN

Datering

Omdat de gebruikte bakstenen kleiner zijn dan die van het hallenschip en het zuiderportaal kan worden aangenomen dat het portaal aan de noordzijde later tot stand kwam dan dat aan de zuidzijde. Het zou uit het tweede kwart van de 15de eeuw kunnen dateren.

Latere bouwactiviteiten

1485: begin bouw van de Weitkoperskapel aan de oostzijde, gelijk met de Sint-Joriskapel.

1506: voltooiing van de Weitkoperskapel, waarvoor het portaal werd afgebroken. Daarbij bleef de westelijke muur behouden en bleef een deel van de balklaag boven de portaalruimte als galerij bestaan.

Nog zichtbaar deel

In de muur tussen de Weitkoperskapel en de Binnenlandvaarderskapel bevindt zich nog de gehele westelijke muur van het eerste noorderportaal.

Huiszittenmeesterskamer

Vanaf 1375 was aan de Huiszittenmeesters de zorg toevertrouwd voor de behoeftigen die niet in een tehuis waren ondergebracht. Zij hebben van oudsher in de Oude Kerk kantoor gehouden[72-1:54]. In 1473 wordt melding gemaakt van het *'huyssittenhuystgijn in die Oude kerc*[66:15]. Daar vonden uitdelingen plaats van levensbehoeften.

Aan de zuidzijde van het hallenschip is aan de westzijde van steunbeer 58 op het aansluitende deel van de muur van het eerste zuiderportaal de moet gevonden van een lessenaardak (afb. 38). De dakhelling bedroeg 45°. Op drie meter ten zuiden van de hallenkerk is bovendien in 1973 de houten fundering gevonden van een muur die evenwijdig loopt aan de as van de kerk. Beide restanten zijn onderdelen van het

vertrek van de Huiszittenmeesters, dat hier gebouwd is nadat het portaal tot stand gekomen was en voordat in 1503 de Huiszittenkapel werd gebouwd (afb. 44).

Eindnoten:

50 J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam* 3, 1881.
51 W.F.H. Oldewelt, 'Notarissen te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 26 (1929), p. 34.
52 Ter Gouw, dl. 1, p. 377.
53 Ter Gouw, dl. 3.

1.6 Het hallenkoor

Inleiding

Na de stichting van de Nieuwe Kerk omstreeks 1385 was de behoefte van de groeiende bevolking aan kerkruimte voorlopig opgevangen door de tweede parochiekerk. Rond 1420 werd de stad buiten de Achterburgwallen uitgelegd en toen kon het inwonertal weer verder toenemen. Zo ontstond ook aan de Oude Zijde behoefte aan meer kerkruimte. Daaraan werd eerst tussen 1445 en 1455 voldaan door de bouw van een driebeukig hallenkoor met kooromgang (afb. 45).

Omstreeks 1345 schijnen de voorvallen in de Kalverstraat te hebben plaatsgevonden, die bekend staan onder de naam 'Het Mirakel van Amsterdam'. De Oude Kerk speelde in deze gebeurtenissen een belangrijke rol als (toen) enige parochiekerk in de stad. De Kapel ter Heilige Stede, later aangeduid als de Nieuwezijds Kapel, werd gebouwd tussen Kalverstraat en Rokin en is in 1347 gewijd. Amsterdam werd daarna een bedevaartplaats[39]. Een eeuw later werd de omgang rond het koor van de Oude Kerk gebouwd als ruimte voor processies. Overigens kreeg de Nieuwe Kerk al bij de aanleg een kooromgang.

In 1449 wordt de stichting van een Maria-altaar tegen middelste sluitmuur van de kooromgang vermeld, *'bierdragers liever Vrou'* zoals het in 1568 heet[65-1:25]. Er is in de meest zuidelijke kap van de huidige kooromgang een stuk hout aangetroffen dat dendrochronologisch na 1436 werd gedateerd. In deze koorkapjes is secundair hout verwerkt dat afkomstig zal zijn van de oorspronkelijke kap van de kooromgang. Op grond van voorgaande gegevens is het waarschijnlijk dat rond het bestaande koor eerst de nieuwe omgang werd gebouwd, welke tegen 1450 is voltooid.

De dendrochronologische datering van het hout van de kap van de noorderzijbeuk is 1454 en van die van de zuiderzijbeuk 1455. De bouw van het nieuwe koor van de Oude Kerk werd gestoord door de stadsbrand van 1452 die weliswaar de Oude Kerk onaangetast liet, maar toch wel oponthoud in de bouw zal hebben veroorzaakt. In dit verband is het interessant te weten dat de Nieuwezijds Kapel wel werd verwoest en bij de herbouw een koor kreeg dat in hoofdvorm een verkleinde uitgave was van het koor van de Oude Kerk. De kolommen werden daar echter bundelkolommen zoals in de Nieuwe Kerk.

In de periode tussen 1460 en 1475 werden er veel altaren geplaatst in de beide zijbeuken en de kooromgang en daarop werden vele capellerieën gesticht[62-1,51;63,26].

In het grafboek van 1523 wordt het *'hoegh choor'* vermeld. Men zou deze aanduiding kunnen verklaren uit het feit dat weliswaar alle kapellen van de kerk als koor werden aangeduid, maar van deze ruimte de vloer als gebruikelijk enkele treden hoger lag. Later wordt het 'Hoge Koor' de gebruikelijke aanduiding, een naam die logisch lijkt na de verhoging van het koor in 1559. Wij hanteren hierna de termen 'koor' of 'hoge koor'.

Het noordelijke zijkoor behoorde uit liturgisch oogpunt aan Onze-Lieve-Vrouwe gewijd te zijn. Het Onze-Lieve-Vrouwealtaar was ondergebracht tegen de oostwand ten noorden van de doorgang naar de kooromgang. Vandaar dat dit zijkoor oorspronkelijk de naam Vrouwekoor droeg. Het zuidelijke zijkoor was het domein van de zeevaarders, die er het Sacramentsaltaar onderhielden. De ruimte werd steeds aangeduid als *'dat buyttenlants choer'* of de Buitenland vaarderskapel. Naar analogie met het Vrouwekoor zullen wij hier de naam Buitenlandvaarderskoor hanteren. Het altaar stond ook hier tegen oostmuur en was gefundeerd op stukken scheepshout[66:12;b9:tek.6,7,8]. Ten zuiden ervan was een nis in de muur. In de oostmuur van oude Vrouwekoor is bij herstelwerkzaamheden in 1946 ook een ondiepe nis gevonden, waarboven een houten balk was gelegd[62-1:62].

Achter het koor liep *'die ommeganck omt choer'* van de drempel bezijden het Vrouwekoor tot de Buitenlandvaarderskoor. Het Vrouwekoor en het Buitenlandvaarderskoor waren beide met een hek gescheiden van het westelijk deel van de kerk, zoals blijkt uit het zakboekje van de memoriemeesters uit 1522[62-153]. Het hoogkoor werd van de beide zijkoren en de kooromgang gescheiden door een houten afsluiting.

Hoofdaltaar en sacramentshuis

Bij de verbouwing en de uitbreiding van het koor bleef het hoofdaltaar op zijn plaats. Over de vorm ervan zijn wij niet ingelicht.

Het sacramentshuis kwam op de gebruikelijke plaats, het eerste vak van de koorsluiting aan de noordzijde. De boog erboven vertoont nog resten van de beschildering die erboven werd aangebracht. Pontanus (1614) meldt dat de door hem meer geciteerde anonymus uit circa 1500 gewag maakt van een *'perfect ciraedt'* van 52 voeten hoog. Hij ziet daarin het sacramentshuis, maar 14,72 meter is een onmogelijke maat terwijl in werkelijkheid de helft ervan wel reëel is. Opvallend is dat dezelfde anonymus ook bij de opgave van de lengte van de heipalen de maat twee maal zo groot opgeeft.

Opbouw van de ruimte

Het koor kreeg twaalf kolommen ter plaatse van de steunpunten van het eenbeukige veelzijdig gesloten koor (afb. 45). Ten noorden en ten zuiden ervan kwam een zijbeuk, die in overeenstemming met het hallenschip ongeveer even breed is als de middenbeuk. Achter de oorspronkelijke vijfzijdige koorsluiting werd een kooromgang aangelegd waarvan de breedte ongeveer de helft is van de breedte van de zijbeuken.

De middenbeuk (het hoogkoor) is van de beide zijbeuken en van de kooromgang gescheiden door twaalf kolommen met een cirkelvormige doorsnede. Op de kapitelen van de kolommen rusten scheibogen (afb. 46).

De muurkolommen waarop de meest oostelijke scheibogen van het schip hadden gerust, werden vervangen door de twee nieuwe ronde kolommen (nrs. 9 en 22), die dus tot de bouwperiode van het hallenkoor behoren[b20:151,224]. Zij staan op de fundamenten van de oostmuur van de basiliek. Bij kolom 22 is geconstateerd dat die over de naad tussen de oostmuur van de eerste kerk en het eenbeukige koor is gebouwd, een weinig solide constructie[64-2:22] (afb. 47). De kolom bestaat uit stukken Ledesteen van dezelfde hoogte als de andere kolommen van het koor[b17:27].

De kooromgang is aanmerkelijk smaller dan de zijbeuken, waardoor de buitenzijden van de sluiting niet al te groot werden. Het inspringen van een kooromgang ten opzichte van het rechte koorgedeelte komt zelden voor.

De zijkoren eindigen beide aan de oostzijde in een stenen wand die voorzien is van een topgevel. De doorgang naar de kooromgang wordt gevormd door een scheiboog, geflankeerd door een kolom aan de zijde van het koor en een muurkolom aan de muurzijde (afb. 48). De ontmoeting van deze boog en de reeks scheibogen rond het hoogkoor op het knikpunt van het rechte deel en de eerste travee van de kooromgang is weinig harmonieus opgelost. Het muurwerk en de scheibogen zijn boven de kolommen 13 en 17 weggehakt om de dwars hierop staande boog op te vangen (afb. 49). De scheibogen hebben een eenvoudiger profilering dan de bogen onder de muren tussen zijkoren en kooromgang. Midden in de top is een radvenster. Het muurvlak van de sluitgevel steekt buiten de omgang uit en is doorbroken met een

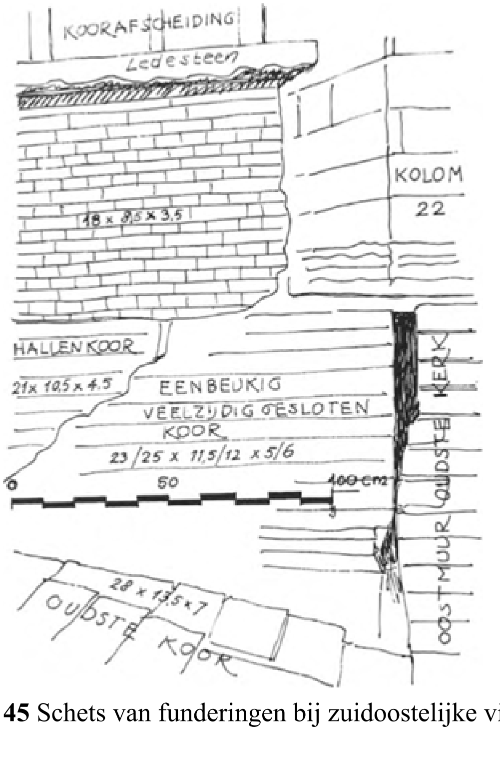

45 Schets van funderingen bij zuidoostelijke vieringkolom. Naar foto IPP.

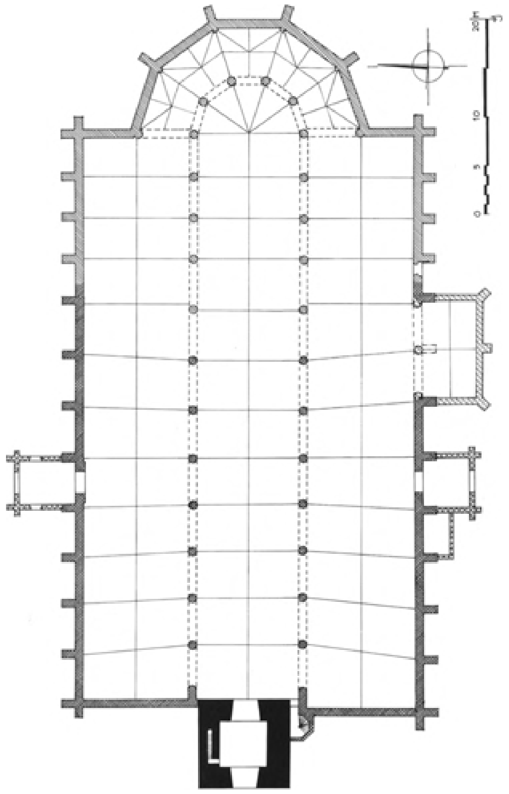

46 Plattegrond na circa 1460 met hallenkoor en kooromgang. Schaal 1:400.

spitsboogvenster. Constructief is deze opbouw problematisch want de boog naar de kooromgang draagt aan één zijde op een muurkolom die staat in de knik op de overgang van het rechte deel van het koor naar de sluiting. Aan die zijde kan de zijdelingse druk dus nauwelijks opgevangen worden, anders dan door een trekstang aan de geboorte van de boog.

Ook de Nieuwezijds Kapel had op de overgang van de zijbeuk naar de smallere kooromgang boven de boog een rond venster.

Oorspronkelijk heeft boven de koorkolommen een goot gelegen van waaruit in de sluiting vijf driehoekige dakschilden zijn opgegaan naar de koningsstijl in het dak.

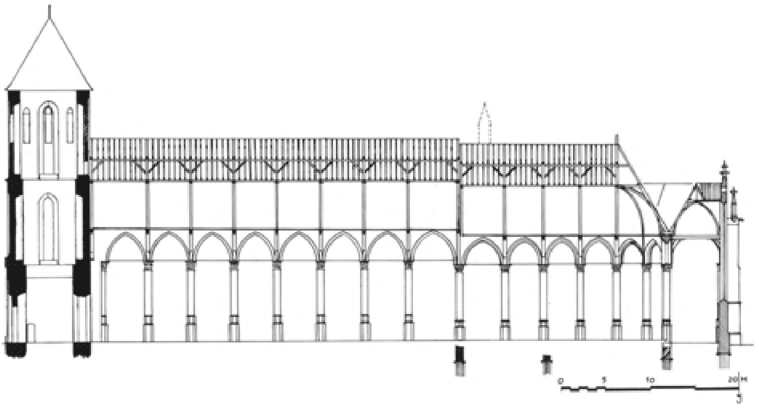

47 Langsdoorsnede middenschip, koor en kooromgang na ca. 1460. Schaal 1:400.

De kooromgang daarbuiten heeft eerst een dak gehad dat een andere vorm had dan de huidige daken. De nu aanwezige vijf zelfstandige kappen zijn ten tijde van de verhoging van het koor omstreeks 1558 ontstaan.

Het is waarschijnlijk dat de omgang werd gedekt door een doorlopend geknikt tongewelf met de as in de looprichting van de kooromgang (afb. 50). Naar de topgevels zijn steekkapjes geweest. Deze vorm levert een harmonischer aansluiting met de beide bogen naar de zijkoren op dan de huidige oplossing. Ook de gebrekkige weergave op de houtsnedekaart van Cornelis Anthonisz (1544) laat een dergelijke vorm vermoeden. De kooromgang van de Nieuwezijds Kapel kreeg na de stadsbrand

48 Oostwand Buitenlandvaarderskoor. HJ

49 Ontmoeting scheibogen bij kolom 13. HJ

van 1452 een dergelijke bekapping. De Sint-Janskerk te Gouda heeft eveneens een soortgelijke kooromgang met topgevels. Een vraag blijft hoe de afvoer van het hemelwater uit de zakgoot tussen hoogkoor en zijkoren plaats vond.

Er zijn vrij sterke overeenkomsten tussen de Oude Kerk als voltooide hallenkerk en de Sint-Nicolaaskerk te Monnickendam. De bouw van die kerk is begonnen in het begin van de 15de eeuw en duurde tot in het begin van de 16de eeuw. Ook dit gebouw heeft een schip van acht traveeën lang en een koor waarvan het rechte deel vier traveeën lang is. Alleen de koorsluiting is geheel anders, gesloten met drie achtsten van een achthoek. Er is geen kooromgang.

Op afbeeldingen van vóór 1545, bijvoorbeeld van Cornelis Anthonisz, staat op het dak van het koor ongeveer op de meest westelijke travee een dakruiter getekend. Hoewel al deze afbeeldingen vertekeningen bevatten, kan het zijn dat het torentje

tegelijk met de bouw van het hallenkoor tot stand kwam. In een dergelijk torentje hing een klokje

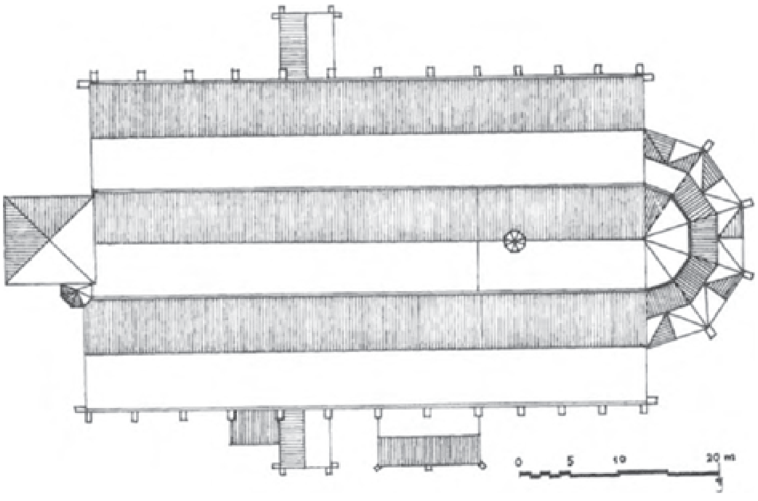

50 Dakplattegrond na ca. 1460. Schaal 1:1000.

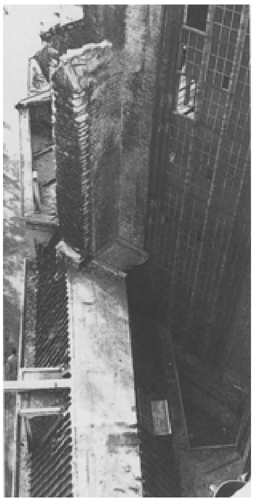

51 Steunbeer zuidoostelijke zijde van het Buitenlandvaarderskoor; 1962. PP

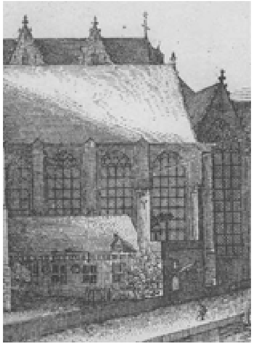

52 Detail van de gravure van Claes Jansz Visscher uit omstreeks 1612, Buitenlandvaarderskoor. GAA

dat geluid werd bij het Angelusgebed. In Nederland zijn zulke torentjes niet bekend voor de 15de eeuw. De Pieterskerk te Leiden kreeg bijvoorbeeld een dakruiter omstreeks 1460.

Maatvoering

Het zou normaal zijn geweest als het nieuwe koor dezelfde traveemaat (circa 4,80 m) had gekregen als het schip. Maar de voorgaande perioden hadden de maten al vastgelegd. Al bij de bouw van het veelzijdig gesloten koor heeft men rekening moeten houden met de aanwezigheid van het water van de Voorburgwal. Om de bouw van de kooromgang mogelijk te maken, moest de westelijke walkant van de gracht zelfs iets naar het oosten worden uitgebogen, een knik die nu nog waar te nemen is. Wellicht verklaart dit mede de geringe breedte van de omgang. De kolommen aan de noordzijde en de zuidzijde staan in het hart van de oude funderingsmuren. De hartafstanden van de kolommen in de reeksen 9-10-11-12-13 en 22-21-20-19-18 zijn steeds kleiner, analoog aan de steunbeerafstanden van het oude koor. De traveematen hart op hart van de kolommen zijn van west naar oost afgerond 5 meter, 4,4 meter, 4,2 meter en 4,2 meter. De eerste travee is groter omdat de beide westelijke kolommen daarvan de oorspronkelijke muurpijlers van het

hallenschip vervangen. Die kolommen staan op de oostmuur van de basiliek die tot dan de maatvoering van dit punt had bepaald. In de sluiting staan de kolommen aan de buitenzijde van de oude fundering, een poging om nog enige ruimte naar het oosten te winnen.

Alle vensters in de beide zijkoren zijn 2,97 meter breed, gemeten tussen de buitenzijden van de profielen van de dagkanten. Deze maat komt overeen met 10½ Amsterdamse voet. Een venster wordt in de breedte met drie montants verdeeld in vier vakken en in de hoogte door brugijzers verdeeld in 7 vakken, waarboven zich de boog met de tracering bevindt. De vensters in de beide oostelijke sluitgevels zijn 11 rechthoekige vakken hoog.

De vensters in de kooromgang zijn circa 3,85 meter breed, ook gemeten tussen de buitenzijden van de profielen van de dagkanten. Deze maat is 13½ voet. Hier zijn vijf vakken in de breedte en de hoogte is gelijk aan die van de vensters in de sluitgevels.

De bovenkant van het basement van de kolommen van het koor ligt nu gemiddeld op 1,40 meter boven de zerkenvloer.

Vormgeving

Exterieur

Er is een eenvoudige plintband, die over buitenmuren en steunberen doorloopt. De geprofileerde waterlijst onder de vensters gaat ook door over de steunberen. Die hebben nog een lijst aan de voorzijde tussen het tweede en het derde lid.

De steunberen van de zijbeuken van het hallenkoor en die van de kooromgang hebben dezelfde vormen. Het onderste lid heeft blokken Ledesteen op de hoeken en de vlakke voorzijde van het tweede en derde lid is bekleed met Gobertanger steen die in de zijkanten overgaat als hoekblokken. De zijden zijn verder geheel van baksteen. Over de oorspronkelijke vorm van de afdekking van de steunberen aan de zuidzijde zijn wij redelijk geïnformeerd. De steunbeer aan de oostzijde van de zuidoostelijke hoek van het Buitenlandvaarderskoor was voor de restauratie namelijk nog in het bezit van zijn oorspronkelijke (sterk verweerde) afdekking (afb. 51). De doorsnede ervan was driehoekig zadeldakvormig met een tophoek van ruim 60°. De voorzijde werd gevormd door een plaat Ledesteen van ongeveer 15 centimeter dikte, aan de schuine zijden van de voorkant voorzien van een profilering, die zich aan de onderzijde aan beide kanten naar achteren voortzet. Boven op het blok was de aanzet voor een achtkante finaal. Claes Jansz Visscher tekende er na 1612 een spuwer ter hoogte van de goot, maar een pinakel ontbreekt al (afb. 52). Achter de frontplaat was de beer met blokken Ledesteen afgedekt. De steunbeer op de zuidzijde van deze hoek heeft geen pinakel en spuwer gehad. De bovenkant van de beide hoekberen ligt op de hoogte van de bovenzijde van de Ledestenen goot aan de zuidzijde. De vorm van de steunberen aan de zuidzijde komt nagenoeg overeen met de afdekking van de steunberen aan de zuidmuur van het westelijke deel van de kerk te Monnickendam, daterend uit de eerste helft van de 15de eeuw[54]. In Monnickendam komt de onderkant van de steunbeerafdekking overeen met de bovenkant van de goot, een situatie die Visscher ook aangeeft voor de beren 51, 52 en 53.

De steunberen van de kooromgang zijn afgedekt met een natuurstenen ezelsrug, waarop een stuk natuursteen naar buiten uitstak, wellicht een overblijfsel van een

spuwer (afb. 53). Op de ezelsrug stond achter de spuwer aan de voorkant een kleine kruisbloem, waarachter een forse pinakel verrees. De ezelsrug werd aan de voorzijde

53 Afdekking steunbeer 48 kooromgang; 1962. PP

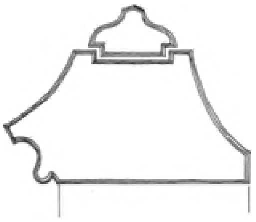

54 Hallenkoor, profilering afdekking topgevels en vensterdagkanten. Schaal 1:10.

afgesloten met een driepas. Negen lagen baksteen onder de kop van de steunbeer springen iets terug ten opzichte van het onderliggende werk. Wellicht is dit nodig geweest om een maatfout in het natuursteenwerk op te vangen.

De topgevels van de beide oostelijke sluitgevels zijn voorzien van een natuurstenen afdekking die aanzet op schouderstukken. De profilering over de schuine zijden loopt horizontaal over de schouders door. Aan de zijkanten van de schouders is het profiel in verstek naar achteren omgezet. Op de schuine zijden is het bovenste profiel opgebouwd uit aparte stukken die in een sponning in de onderliggende afdeklijst liggen (afb. 54). Op regelmatige afstanden was op de losse lijst een hogel geplaatst. De topgevels werden bekroond met een kruisbloem, waarvan er een bij de restauratie is teruggevonden (afb. 55). In alle latere bouwperioden van de kerk zijn de topgevels op dezelfde wijze afgedekt.

In de geveltop is een opening voor verlichting van de zolder. De onderdorpel ervan wordt gevormd door een rollaag en de opening wordt afgedekt met een segmentboogje. De bakstenen dagkanten en het boogje zijn voorzien van een afschuining.

De kooromgang heeft geschouderde topgevels die eveneens van natuurstenen afdeklijsten zijn voorzien. Op de toppen zijn aan weerszijden vijf hogels en de bekroning wordt gevormd door een kruisbloem. In de top is voor verlichting van de zolder boven het houten gewelf een kleine rechthoekige opening die wordt afgedekt door een driepas, gehakt in twee tegen elkaar staande bakstenen.

Vensters

De dagkanten van de vensters in de zijgevels zijn aan binnen- en buitenzijde gelijk geprofileerd. Het profiel, dat in alle hierna volgende perioden van de kerk steeds hetzelfde is uitgevoerd, bestaat van buiten naar het hart van de muur uit een ojief, gevolgd door een kraal en een geschept hol, afgesloten met een kwarthol en een rechte kant tot aan het profiel van de montant (afb. 56).

Op de oostelijke dagkant van het meest oostelijke venster in het Buitenlandvaarderskoor zijn op de onderste (oudste) pleisterlaag witte geschilderde voegen gevonden, waarvan de plaats soms wel en soms niet overeenkomt met de werkelijke voegen tussen de blokken natuursteen.

De vensters waren door drie montants verdeeld in vier vakken. Over de vorm van de traceringen in de toppen van de vensters aan de zuidzijde licht ons de gravure van Claes Jansz Visscher goed in (afb. 52). Die geeft alternerend twee typen aan. Emanuel de Witte schilderde omstreeks 1655 twee vensters, waarin een van de twee typen te zien is. De beide andere vensters bleven verborgen achter kolommen van het koor. Beide typen hebben drie rijen spitsboogjes boven elkaar in de vensterboog. Het verschil tussen de twee vormen zit voornamelijk in de wijze waarop de spitsboogjes gerangschikt zijn. Bij het ene type zijn de boogjes recht boven elkaar geplaatst, bij het andere type verspringend ten opzichte van elkaar. Het meest oostelijke venster is door Visscher in een vereenvoudigde vorm getekend, zodat aangenomen moet worden dat de tracering daarvan al voor 1612 gewijzigd was.

De toppen van de vensters in de zuidwand van het Buitenlandvaarderskoor gaan binnen schuil achter de voet van het gewelf. Dit is vermoedelijk het gevolg van een gebrek aan coördinatie tussen degenen die verantwoordelijk waren voor het metselwerk en de timmerlieden die de kap ontwierpen en maakten. De ontwerper van het steenwerk ging uit van de normale bouwwijze, waarbij de voet van een doorlopend tongewelf ter hoogte van de muurplaten boven op de muur ligt. In de voorgaande

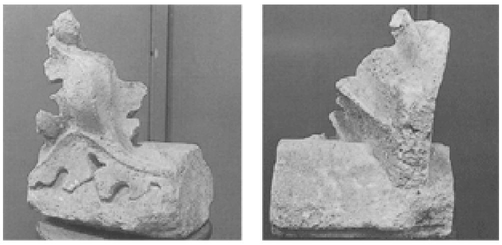

55 Kooromgang, originele hogel; 1969. RCN

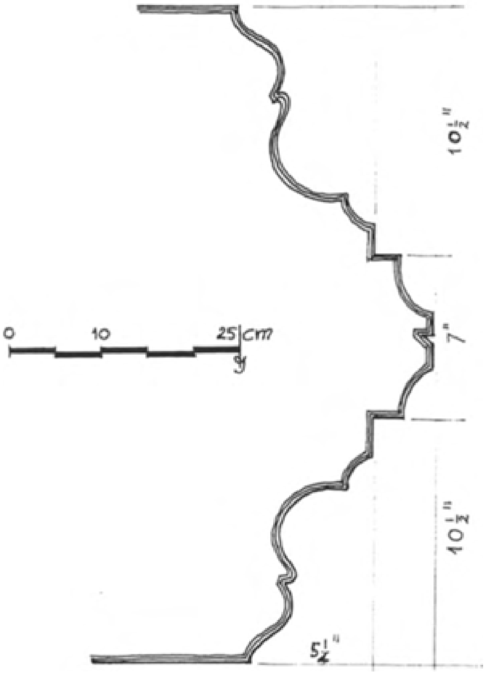

56 Hallenkoor, profilering vensterdagkanten. Schaal 1:10.

57 Basement kolom 18; 1974. HJ

perioden van de Oude Kerk had men, om de problemen bij het formeren van een zakgoot tussen twee beuken het hoofd te bieden, de voorlijst lager aangebracht dan de muurplaten. Boven de scheibogen is in beide zijkoren een natuurstenen lijst aangebracht. Aan de zijde van het middenkoor is die lijst ook nog steeds aanwezig.

De radvensters in de sluitgevels hebben een natuurstenen tracering met een cirkel in het midden vanwaar twaalf spaken met driepasvullingen uitstralen (afb. 48). De beide vensters waren later dichtgemetseld. Aan de noordzijde was nog een belangrijk deel van de omlijsting en van de tracering behouden. De profilering wijkt af van het standaardprofiel. Aan binnen- en buitenzijde is de buitenste ring gevormd door een rollaag met een schuine (lepe) kant. Daarbinnen is een tracering in tufsteen. In het noordelijke dichtgemetselde venster werden aan de rand relatief dikke stukjes glas in geel, kobaltblauw en rood aangetroffen. Aan de zuidzijde zijn aanzetten van de tracering gevonden.

De aangrenzende spitsboogvensters hebben een tracering die volgens hetzelfde verhoudingsstelsel is gecomponeerd als de radvensters. Die in het Buitenlandvaarderskoor is weergegeven op een gravure in de werken van Commelin en Wagenaar (afb. 675). De spitsboogvensters hadden een tracering met over de vier vakken drie ineen gevlochten cirkelbogen die vier spitsbogen omvatten. Daarboven bevinden zich twee ovalen met vierpas, geflankeerd door twee kleine visblazen. Alle openingen zijn versierd met toten.

De vensters in de kooromgang zijn verdeeld volgens hetzelfde patroon als die in de zijbeuk, maar omdat er vijf panden in de breedte zijn, kreeg het harnas van het meest zuidelijke venster drie rijen boogjes met toten boven elkaar. Dat valt althans op te maken uit de genoemde gravure van Claes Jansz Visscher. Hoe de andere vensters ingedeeld waren, is niet exact bekend.

Interieur

De basementen en de kapitelen van de cilindrische kolommen van het koor hebben een vormgeving die typisch Brabants-gotisch genoemd kan worden. Sedert het begin van de 15de eeuw werden door werkplaatsen in het oude hertogdom Brabant in en ten westen van Brussel kolommen als handelswaar in Ledesteen geleverd. De cilindrische schacht is opgebouwd uit blokken die samen een diameter omspannen van circa 80 centimeter. De kolommen hebben alle eenzelfde vorm van basement en een eveneens vrijwel gelijkvormig kapiteel (afb. 23). Een kapiteel heeft twee kransen met ieder acht knoppen van enkele acanthus- of wingerdbladen. Zij komen al omstreeks 1410 voor in het koor van de Grote Kerk te Breda, rond 1420 in het schip van de Pieterskerk te Leiden (met afwijkend basement) en omstreeks 1430 in het schip van de Nieuwe Kerk te Delft. Ook de hallenkerk van Monnickendam kreeg dergelijke kolommen en de kerk van Edam had voor de brand van 1603 kolommen met soortgelijke kapitelen. Tot tegen 1500 volgden in zuidwestelijk Nederland nog meer dan tien kerken met cilindrische kolommen die de typische Brabantse gotiek markeren.

De basementen hebben een achtkante doorsnede en bestaan uit twee gedeelten (afb. 57). Op het onderste achtkant is een achtzijdig rondgaande profilering van 15,5 centimeter hoog aangebracht. Daarop rust een versmald achtkant van 29 centimeter hoog. Tenslotte volgt een cirkelvormige profilering van 17,5 centimeter hoogte, overgaande in de ronde schacht van de kolom. Bij de basementen in het rechte deel van het koor lopen twee vlakken van de achtkanten evenwijdig aan de as van de kerk. De vormgeving van de basementen is geheel anders dan die van het oudere schip en sluit meer aan bij de hiervoor genoemde kerken.

De ronde schacht van een kolom wordt aan de bovenzijde afgesloten met een geprofileerde ring die deel uitmaakt van de blokken waarin de steeltjes van de onderste rij acanthusbladen van het kapiteel zijn gehakt (afb. 58). De bladen vormen daarboven een volgende laag, waarop nog een rij steeltjes volgt en naar boven een naar een achtkant verbredende uitholling waarin nogmaals acanthusbladen. De bladen van beide kransen hebben vrijwel geen stelen, in tegenstelling tot die in het schip welke vrij uitgesproken zijn. Boven de bladkransen is een achtkante dekplaat die aan de onderzijde een ojief heeft. De onderzijde van de dekplaat ligt bij de meeste kolommen iets terug ten opzichte van de achtkante ring boven de acanthusbladen, bij enkele kolommen is er geen insnoering (afb. 59).

De vier kolommen in de kooromgang staan gedraaid ten opzichte van die van het rechte deel. Basementen en kapitelen staan gericht volgens de lijn die van het hart van de koorsluiting naar de desbetreffende hoek van de omgang loopt en zijn dus respectievelijk 36° en 72° gedraaid van de as van de kerk (afb. 60).

58 Kapiteel kolom 13; 1965. RdMz

59 Kapiteel kolom 20; 1967. RCN

60 Koorsluiting naar het oosten zonder koorschot; 1971. RCN

61 Basement hoekkolom 49. RdMz

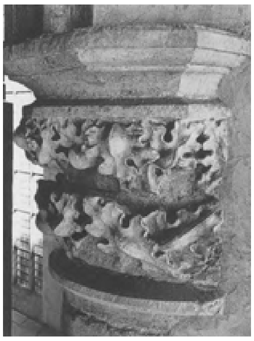

62 Kapiteel hoekkolom 49; 1967. RCN

63 Kapiteel colonnet 48. RdMz

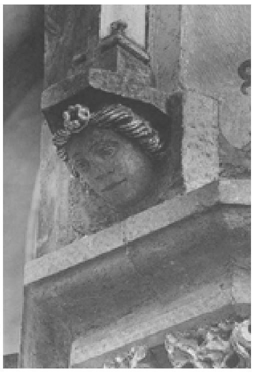

64 Console onder schalk 14; 1964. PP

65 Console onder schalk 15; 1965. RdMz

66 Console onder schalk 16; 1965. RdMz

67 Console onder schalk 17; 1965. RdMz

Onder de scheibogen tussen de zijkoren en de kooromgang is respectievelijk aan de zuid- en aan de noordzijde een halve kolom. De vormgeving van de basementen wijkt af van die van de koorkolommen (afb. 61). Het onderste profiel is 10,5 centimeter hoog, het bovenste 13,5 centimeter. Het tussenliggende achtkant heeft een hoogte van 56 centimeter. Het bladwerk van de kapitelen van de beide halfkolommen is wat zwaarder dan dat van de koorkapitelen. De dekplaten zijn fijner gedetailleerd dan die van de kolommen rond het hoofdkoor (afb. 62). Een zelfde dekplaat hebben de colonnetten in de hoeken tussen de zijden van de buitenmuren van de kooromgang. De kapitelen dragen twee rijen wingerdbladeren met onder andere in kolom 48 in de bovenste rij een druiventros (afb. 63). Elke colonnet heeft een basement waarvan het onderste gedeelte gevormd wordt door drie zijden van een achtkant. De profilering van het bovenste deel van het basement komt overeen met die van de kolommen, maar het vlakke deel tussen de beide profiellijsten is aanmerkelijk hoger.

Omdat de oude kap van het eenbeukige koor gehandhaafd bleef, de traveemaat door de voormalige steunberen van dat koor bepaald werd en ook de hoogte van de kolommen min of meer vaststond, kregen de meeste scheibogen een ongebruikelijke vorm. Alleen de beide westelijke bogen kregen hun trekpunten op de aanzetlijn.

Het midden van de nieuwe kolommen 9 en 22 staat wat westelijker dan de oude scheiding tussen het hallenschip en het eenbeukige koor. De eerste bogen van het koor konden daardoor een normale vorm krijgen. De volgende traveeën hebben vanaf de bovenkant van het kapiteel eerst een stuk rechtstand dat na ongeveer een halve meter overgaat in de boog. Bij de smalle traveeën in de koorsluiting ligt de aanzet van de bogen nog hoger.

De scheibogen zijn vrijwel gelijk geprofileerd als die van het schip, met het verschil dat de schuine kanten hol zijn.

De bogen die de scheiding vormen tussen de beide zijkoren en de kooromgang zijn anders geprofileerd dan de scheibogen tussen hoogkoor en zijkoren. Vanuit de vlakke onderzijde gaat aan weerszijden een vellingkant gevolgd door een scheppend hol dat in een kraal overgaat en eindigt in een schuine insnijding naar het muurvlak.

In de koorsluiting is boven de vier kapitelen een gebeeldhouwde kraagsteen onder een schalk. Boven kolom 14 is een vrouwenkop met haarkrans waarin een broche (afb. 64), boven kolom 15 een figuurtje met een banderol (afb. 65). Boven kolom is een engelenfiguurtje met fraai geprofileerde vleugels dat een wapenschild draagt (afb. 66). Het beeldhouwwerk van de beide laatste stenen is van hoge kwaliteit en door dezelfde beeldhouwer gemaakt. Boven kolom 17 is een mannenkop met haarkrans, overeenkomend met de kraagsteen boven kolom 14 (afb. 67). Het basement van de schalken bestaat uit een vierkant dat over gaat in een 'ojiefpeerkraal'. De schalken doorbreken de lijst die oorspronkelijk onder de voorlijst van het houten tongewelf heeft gelegen. Daarboven worden zij bekroond door een fantasierijk geprofileerd gotisch kapiteel. De kleuren daarvan zijn van onder naar boven: zwart, goudoker, rood, blauw en rood.

Onder de voorlijst van het houten tongewelf is zowel in de beide zijkoren als in de

kooromgang aan de kant van de middenbeuk een natuurstenen lijst. In het hoofdkoor is een dergelijke lijst, vanwaar in 1559 de verhoging aanzette. Die lijst is ter plaatse van de schalken in de kooromgang onderbroken. Wat de oorspronkelijke toestand geweest is, kan niet worden achterhaald.

Bouwwijze

Fundering

De nieuwe muren van het hallenkoor werden gefundeerd op een paalfundering in een roosterwerk, zoals in de voorgaande periode. De oorspronkelijke buitenmuur van het eenbeukige koor is echter gefundeerd op slieten. Het metselwerk werd gesloopt tot 0,76 meter + NAP. Op de oude muren zijn 14 lagen van een kleinere baksteen gemetseld waarop de kolommen 10 tot en met 21 zijn gebouwd[64-2:24]

Onder de voormalige triomfboog (aangenomen dat die er geweest is) ligt een slietenfundering, waarvan de bovenkant op circa 1 meter -NAP ligt. Daarover zijn in noord-zuid richting drie kleine spaar- of grondbogen gemetseld. De beide buitenste bogen zetten aan bij de binnenzijde van de muren van het rechtgesloten koor. Op deze bogen werd metselwerk aangebracht waarop een koorhek was geplaatst.

Opbouw

Geconstateerd is dat men eerst de steunbeer op de noordoostelijke hoek van het hallenschip (39 oost) heeft afgebroken en toen de noordmuur van het koor is opgebouwd[b20:165].

De buitenmuren hebben boven de waterlijst een dikte van circa 72 centimeter, overeenkomend met de lengte van drie bakstenen. De topgevels worden boven de nok van het gewelf een hele steen dunner en buitendaks is de dikte nog maar 1½ steen of circa 35 centimeter. Daarop ligt de natuurstenen afdekking. Het metselwerk van de gevels is in de volgende bouwperioden op dezelfde wijze uitgevoerd.

In de hele zuidmuur zijn kettingankers gevonden die aan de brugijzers van de vensters waren verbonden en dus een doorlopende verankering vormden. Die liep ook door in de oostgevel en sloot aan op kettingankers in de gevels en vensters van de kooromgang. De boogaanzetten boven de kolommen van het hoofdkoor zijn door trekstangen verbonden. Ook is een dergelijke stang aangebracht in de beide bogen die de zijkoren van de kooromgang scheiden.

Kapconstructies

Toen de oostelijke sluitgevels van de beide zijbeuken van het hallenschip werden afgebroken, moesten er onder de beide oostelijke kapgebinten van dat schip trekbalken aangebracht worden. Omdat de aanwezige steunpunten niet recht onder de

gebintvoeten stonden, liggen de balken ook niet recht onder de gebinten. De strijkgebinten die aan de oostzijde van de beide zijbeuken van het hallenschip stonden, bleven gehandhaafd.

De constructie van de kappen is gelijk aan die van de zijbeuken van het ruim zestig jaar oudere schip (afb. 30). De kappen van de zijbeuken zijn met telmerken genummerd van oost naar west en dus ook in die richting opgebouwd. De middenflieringen van de nieuwe kappen werden op primitieve wijze verbonden met de eerste makelaar van de gebinten van het hallenschip want er werd op deze plaatsen geen tweede gebint gemaakt. De gewelfribben van de beide voormalige strijkgebinten waren oorspronkelijk alleen aan de westkant geprofileerd. In hun nieuwe situatie werden ze aan de oostkant enigszins rond bijgestoken maar er ontstond geen volledige peerkraaldoorsnede. Het gewelfbeschot van de nieuwe periode valt hier niet in een groef maar achter een later aangebrachte afdeklijst. Alleen aan de westzijde was de rib rood gekleurd. Daarover is later een keperbeschildering gezet.

De sleutelstukken zijn 14 centimeter dik. Aan de voorzijde is een peerkraal met een diameter van circa 6 centimeter uitgeboord en uitgestoken. Aan de onderkant is aan

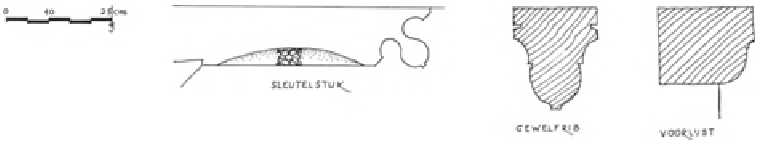

68 Profilering onderdelen kap hallenkoor: sleutelstuk, gewelfrib, voorlijst.

de beide zijden tussen peerkraal en korbeel een hol uitgestoken waarin een rozet is uitgespaard (afb. 68). Opvallend is de kromming naar boven van de oostelijkste balk in het Buitenlandvaarderskoor. De gewelfribben zijn wat breder dan in het schip en voorzien van een hol aan weerszijden dat met een vlak kantje gescheiden is van de peerkraal aan de voorzijde.

De sporen hebben een rechthoekige doorsnede, echter minder uitgesproken en minder fors dan die van het hallenschip, variërend van 12,5 × 7,5 centimeter tot 11 × 10 centimeter. In tegenstelling tot het schip zijn zij niet aangelast.

In de koorsluiting was de kap in de hoeken vermoedelijk voorzien van stijlen die onder de voorlijst naar beneden doorliepen tot op de hiervoor beschreven kraagstenen. Men noemde zo'n stijl een ‘hangereel’.

De onderdelen van de kappen van de noord- en de zuidbeuk van het hallenkoor zijn voorzien van links of rechts gebroken telmerken die ondiep en slordig in het hout zijn gesneden. De merken van de kap aan de noordzijde zijn gesneden aan de oostzijde van de noord-zuid gerichte delen, van de kap aan de zuidzijde aan de westzijde.

De noordbeuk heeft gebroken telmerken aan rechter (noord)zijde. De zuidbeuk heeft gebroken telmerken aan de linker (noord)zijde. Op de hanenbalken staat bij beide sporen een merk, waarvan één het gebroken merk. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2.

Het gewelfbeschot heeft in deze en latere perioden geen bossingen meer, zoals in het hallenschip maar bestaat uit wagenschot, dat met een groef in elkaar gestoken is.

In de zuidoostelijke hoek van het Buitenlandvaarderskoor is een hangereel waarin een beeld is uitgesneden. Ook aan de noordzijde in het Vrouwekoor zal een dergelijke sculptuur geweest zijn. Wellicht waren de hangereels in de koorsluiting ook voorzien van houten beelden, zoals ook in andere kerken in zuidwestelijk Nederland voorkomt[55]. Onder de kruispunten van de ribben in de nok van de tongewelven werden versierde gewelfschotels aangebracht. Beelden en schotels worden later in een apart hoofdstuk behandeld.

In de zijkoren kwamen in het begin van de 16de eeuw op de tongewelven schilderingen tot stand, gelijk met die in de beide zijbeuken van het schip. Ook die worden hierna besproken.

Materialen

De bakstenen van de buitenmuren zijn bruin-geel genuanceerd, gemetseld in staand verband en van verschillende formaten van 23 tot 19,5 centimeter lang en 5 tot 4,5 centimeter dik. In de funderingen zijn stenen verwerkt die uit de perioden van het hallenschip, het oudste rechtgesloten koor en het tweede veelzijdig gesloten koor stammen[b20:199]. In boogzwikken boven de kolommen aan noordzijde zijn bakstenen waargenomen die afkomstig zijn van het veelzijdig gesloten koor.

Op de funderingsmuren van het eenbeukige koor werden enkele lagen nieuw metselwerk aangebracht waarop de kolommen werden opgetrokken (afb. 47).

In de topgevel aan de oostzijde van de noorderbeuk zijn profielstenen aangetroffen, die mogelijk afkomstig zijn uit de sluitgevel van de noorderbeuk van het oudste deel van de hallenkerk of van het eenbeukige koor.

Alle natuursteen die aan onderdelen aan de buitenzijde is gebruikt, is Ledesteen, voor parementwerk, zoals de bekleding van de voorzijde van de steunberen, is Gobertanger steen gebruikt. De traceringen van de radvensters zijn van zogenoemde Hasenstoppler of Hohenleie tufsteen, een soort die in de 15de eeuw regelmatig is toegepast[56]. Ook de scheibogen tussen de zijkoren en de kooromgang zijn van dat materiaal gemaakt.

De kolommen tussen hoogkoor en zijkoren zijn van Ledesteen. De laagdikte van de blokken in de schachten is 16 tot 24 centimeter, in de omgang 27 centimeter. De bogen zijn eveneens van Ledesteen. Op de basementen is te zien dat die met de vlecht of steenbijl zijn bewerkt. Spaarzaam is een grove randslag aanwezig[57]. Ook de halve kolommen en de colonnetten in de kooromgang zijn van Ledesteen met uitzondering van nr. 46, waarvan de schacht geheel in baksteen is opgetrokken.

In de kern van het kapiteel van de huidige zuidoostelijke vieringkolom (22) zijn stukken rode zandsteen en trachiet gevonden, kennelijk afbraakmateriaal van de basiliek. De rode zandsteen was schijnbaar als dekplaat voor het kapiteel gebruikt[b20:151]. Op de tekening van Claes Jansz Visscher van na 1612 is in alle vensters een ruitvormig overhoeks glas-in-loodpatroon aangegeven. Dit is de vorm waarin tot het midden van de 16de eeuw beglazing werd aangebracht. Reparaties werden later ook nog wel in deze vorm gemaakt alhoewel vanaf het midden van de 16de eeuw een rechthoekig patroon gebruikelijk was[58].

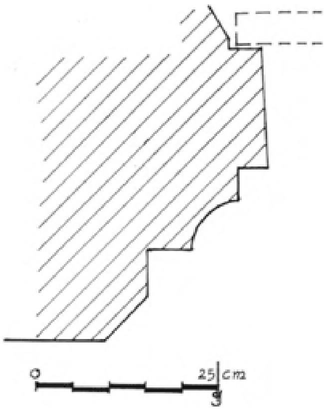

69 Profilering toegang Heilig Graf in Buitenlandvaarderskoor. Schaal 1:10.

Het is opvallend dat op alle bekende afbeeldingen tot in de 19de eeuw de daken gedekt zijn met schubvormige leien in zogenoemde Duitse dekking.

Koorafsluiting

Ter afscheiding van het hoogkoor van de zijbeuken en de omgang werd een houten schot geplaatst. Vier vakken in de koorsluiting schijnen nog uit de bouwtijd van het koor te dateren. De gedeelten langs de noord- en zuidzijde lijken gelijk met de koorbanken in een later tijdperk te zijn gemaakt. In de meest noordelijke travee van de kooromgang stond het sacramentshuis. Het schot was daar buitenwaarts omheen gebogen.

In de koorsluiting staan de kolommen enigszins excentrisch naar buiten op de funderingsmuren van het koor van 1369. Daar is aan de binnenzijde nog voldoende ruimte om het koorschot op die muur binnen de basementen van de kolommen te plaatsen. Aan te nemen is dat de afscheiding in de koorsluiting direct na het bouwen omstreeks 1460 moet zijn geplaatst.

De drie westelijke kolommen van het koor staan midden op de funderingsmuren van het oude koor. Daar bleef te weinig plaats over als het schot geheel binnen de basementen gezet zou worden. De basementen zijn er voor afgehakt en er is een verticale sleuf gemaakt om de stijl van het schot in te plaatsen. Dit zou mede een aanwijzing kunnen zijn dat deze delen van het koorschot niet tot de oorspronkelijke opzet behoren. Er is geconstateerd dat dit schot gelijk gemaakt moet zijn met de koorbanken, die er tegenaan stonden.

In de traveeën 12-13 en 18-19 is het schot enigszins uit de lijn van de kolommen geplaatst om een overgang te vormen naar de iets naar buiten geplaatste delen in de koorsluiting. In deze beide vakken zal ook een toegang opgenomen geweest zijn. In het zakboekje van de Memoriemeesters uit 1522 is de deur aan de noordzijde aangegeven, in het grafboek van 1523 de deur aan de zuidkant.

Op deze beide gedeelten van het schot en in de sluiting werd een beschildering aangebracht, die renaissance-motieven vertoont. Delen daarvan zijn nog aanwezig. Op een paneel in vak 12-13 is in een cartouche het jaartal 1531 te zien. Voor een

meer gedetailleerde beschrijving van de houten koorafsluiting verwijzen wij naar het hoofdstuk Meubilair en betimmeringen.

Schilderingen op de kolommen

Aan de zijde van het hoogkoor dragen de schachten van de kolommen tapijtschilderingen, afwisselend rood en blauw op een vergulde ondergrond[b6]. Deze schilderingen hebben gediend als achtergrond voor beelden van apostelen. Een langwerpige kale plek in elke schildering duidt de plaats aan waar een dergelijk beeld was aangebracht. Ook op de omstreeks 1555 ommantelde kolom aan de zuidoostzijde van de latere viering is eveneens een goed geconserveerde tapijtschildering aangetroffen[bl7:27]. Onder deze schilderingen zijn resten van een voorgaande beschildering gevonden. Ook de kapitelen zijn gepolychromeerd en de aanzetten van de scheibogen vertonen een versiering in zwarte lijnen. De boog 13-14 boven het voormalige sacramentshuis werd beschilderd in hemelsblauw.

Onder alle tapijtschilderingen zijn geschilderde cirkels die vermoedelijk wijdingskruisen omvatten, elk omgeven door een banderol. De kruisen moeten van omstreeks 1460 dagtekenen, omdat er van een latere herwijding geen sprake is. Uit die tijd kunnen ook de oudste schilderingen daarboven dateren. De nog aanwezige overschilderingen zouden uit dezelfde tijd als de koorbanken kunnen dateren, dus uit het begin van de 16de eeuw.

Een gedetailleerde beschrijving van deze beschilderingen wordt in een apart hoofdstuk gegeven.

Het Heilig Graf aan de zuidzijde

In het Buitenlandvaarderskoor bevond zich in de meest westelijke travee in de buitenmuur een doorgang van ongeveer 1,10 meter breedte met natuurstenen geprofileerde dagkanten die in verband met het omringende metselwerk zijn opgetrokken (afb. 69). Op de natuursteen is een helder groene kleur aangetroffen. De bovendorpel is recht en erboven is een bakstenen ontlastingsboog. Achter het kozijn wordt de muur opgevangen op een eikenhouten latei. Aan de oostzijde zijn duimen gevonden waarop de deur gedraaid heeft. De dagkant aan die kant loopt vlak langs de steunbeer en in de beer is een ruimte uitgespaard waarin de openstaande deur kon worden opgenomen. Aan de westkant loopt de dagkant schuin weg.

De opening moet toegang hebben verleend tot een ruimte, waarin een Heilig Graf was opgesteld. Al in 1473 is sprake van het Heilig Graf waarin het Zilveren Schip van de Buitenlandvaarders opgeborgen was[b5:11]. Blijkens een mededeling in het zakboekje van Memoriemeesters was de opening afgesloten met een deur die toegang gaf tot *''s Heren Graf'*[66:22,33; b9:12]. Het js onduidelijk waarom deze deur zo in een hoek weggewerkt was en hoe de omgrenzing van de ruimte voor het Heilig Graf moet zijn geweest.

Voor 1523 zou het Graf al verdwenen zijn, waarschijnlijk omdat het ruimte plaats had gemaakt voor de sacristie[52-4:8].

Omstreeks 1515 kwam een nieuw Heilig Graf tussen het noorderportaal en de Sint-Joriskapel tot stand.

De kerk kreeg rond 1520 aan oostzijde tegen de kooromgang ook een kleine kapel waarin een altaar was geplaatst dat gewijd was aan het Heilig Graf. Deze Heilig Grafkapel moet niet verward worden met de ruimte waarin het Heilig Graf was geplaatst.

Nog zichtbare delen van het hallenkoor

Het zuidelijke zijkoor (het Buitenlandvaarderskoor) is nog geheel in de oorspronkelijke staat aanwezig met inbegrip van de kap. Overgebleven zijn verder de kolommen van het koor met de scheibogen en muurgedeelten erboven, de sluitmuren van zowel het zuidelijke als het noordelijke zijkoor, de muren van de kooromgang en de kap van het noordelijke zijkoor, zij het ingesneden door de latere Mariakapel.

Latere bouwactiviteiten

Circa 1516: bouw van de sacristie aan de zuidzijde van het Buitenlandvaarderskoor.
1552: bouw Mariakapel aan noordzijde, waarbij de hele noordmuur van het zijkoor werd afgebroken.

1559: verhoging hoofdkoor, nieuwe kapjes op de kooromgang.

Eindnoten:

54 Zie *Restauratievademecum DOCblad* Muurversterking 02.
55 H. Janse, 'Houtsculptuur aan de kappen van de middeleeuwse kerkgebouwen in westelijk Nederland', *Bulletin KNOB* 1962, p. 275.
56 Slinger, Janse en Berends, *Natuursteen in Monumenten* (noot 29), p. 34; Janse en de Vries, 'Natuursteensoorten' (noot 29), p. 24.
57 Zie voor steenbewerking: F. Doperé, 'Les techniques de taille sur le grès calcareux: etc.', in: *Archeologica Loveniensia - Monographiae* 8, Leuven 1995.

58 H. Janse, ‘Glas-in-loodpatronen’, *Restauratievademecum RVblad* Glas-in-lood 01 (1987).

1.7 De eerste Sint-Sebastiaanskapel

Inleiding

Tegen de zuidgevel van de twee oostelijke traveeën van het hallenschip (54-56) werd een kapel gebouwd, waarvan de funderingen zijn gevonden, gemetseld in stenen van circa 22 centimeter lang (afb. 70, 71, 72 en 73). Deze aanbouw moet de voorganger zijn geweest van de latere kapel van de handboogschutters, die aan Sint-Sebastiaan is gewijd. De ruimte was circa 5,5 meter buiten de muur van het schip uitgebouwd. De muurdikte van de oostgevel onder plint bedroeg 64 centimeter. Op hoeken van de zuidelijke muur waren overhoekse steunberen, wat voor de Oude Kerk uitzonderlijk is. In het midden van de zuidelijke muur was nog een kleine steunbeer. Aan het restant van de zuidoostelijke hoeksteunbeer zijn Ledestenen hoekblokjes aangetroffen.

Men zal de zijmuur van het schip over de lengte van twee traveeën hebben uitgebroken. Op de noordoostelijke hoek van de huidige Sint-Sebastiaanskapel (54)

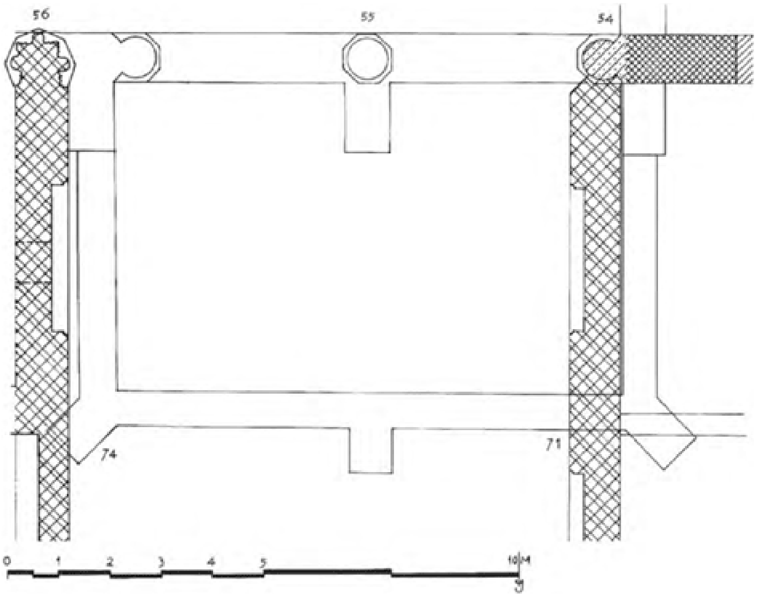

70 Plattegrond eerste Sint-Sebastiaanskapel. Schaal 1:150.

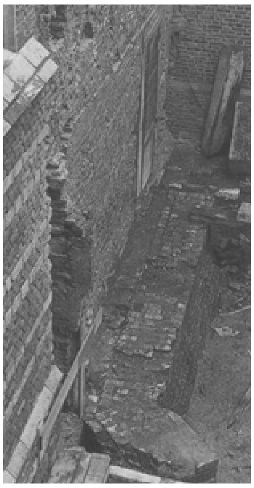

71 Fundering oostmuur eerste Sint-Sebastiaanskapel; 1968. RCN

bevindt zich een muurkolom van Ledesteen die als driekwart vrijstaande kolom deel moet hebben uitgemaakt van de kapel. Op het later ingemetselde deel van de kolom werd een dunne pleisterlaag aangetroffen. Waarschijnlijk heeft er op de andere hoek een dergelijke muurkolom gestaan en was er in het midden op de plaats van de vroegere steunbeer 55 een vrijstaande kolom opgebouwd. De muur en de kap zal men hebben opgevangen op twee bogen.

Er zal tussen de vrijstaande kolom en de steunbeer in de zuidwand een trekbalk gelegen hebben. Het is niet bekend of de ruimte afgedekt is geweest met een vlak houten plafond of een houten tongewelf.

Vormgeving

De muurkolom op de noordoostelijke hoek van de kapel (54) is van Ledesteen en niet hetzelfde gedetailleerd als die kolommen van het koor. De dekplaat is eenvoudiger van vorm en het ongelede deel van het basement hoger. Het bovenste profiel van het basement bestaat uit een bol waarboven een bandje, een hol en een schuine kant. In het koor is boven bolle deel een bol-holle lijn. Het onderste profiel is 14 centimeter hoog, het opvolgende vlakke deel 29 centimeter en de bovenste profilering 14 centimeter. De bovenkant van dit basement ligt nu op ongeveer 2,30 meter boven de kerkvloer.

De oorspronkelijk driekwartronde kolom wordt aan de bovenzijde afgesloten met een uitstekende ring die een geheel vormt met de blokken van de bovenste trommel. Daarboven is het kapiteel dat een rij blokken met dubbele acanthusbladen heeft, gevolgd door een rij blokken met een naar een achtkant verbredende uitholling aan de bovenkant waarop dubbele acanthusbladen. De dekplaat van het kapiteel heeft een eenvoudige afschuining aan de onderkant (afb. 74).

Materialen

De funderingen zijn opgetrokken in bakstenen van circa 22 centimeter lang en 4,5-5 centimeter dik, een formaat dat overeenkomt met dat van de stenen die aan het hallenkoor gebruikt zijn. De bovenste laag die werd aangetroffen van de oostelijke muur, was overhoeks gelegd als keperlaag.

Gebrandschilderd glas

Blijkens de rekeningen van de Heren van Voorne heeft Frank van Borselen in 1462 door de glazenmaker Zweer van Opbueren te Den Haag een gebrandschilderd glas laten maken voor de Sint-Sebastiaanskapel[59]. Het was negen panden hoog en vier panden breed en '*'t hernasch*' (de tracering) was vijf panden groot. Elk pand was zes (vierkante) voeten groot. De *'overmans van St. Sebastiaens gilde van den hantboge t Amstelredamme'* bevestigden de leverantie.

Bij de berekening van het aantal panden is waarschijnlijk de reeks in de spitsboogjes van de tracering als normale panden meegerekend. Het dan overblijvende harnas kan een vorm gehad hebben als die van de hoge vensters in de oostgevels

72 Fundering oostmuur, op achtergrond steunbeer hallenschip; 1964. PP

73 Fundering zuidmuur met middensteunbeer; 1968. RCN

74 Kapiteel 54; 1966. RCN

van de zijkoren. Uitgaande van de vormen van de vensters in het hallenkoor gaat het hier om een venster dat één vak hoger is dan de vensters van de zuidgevel van het Buitenlandvaarderskoor en lager dan dat van de vensters in de oostelijke sluitgevels. Vermoedelijk heeft het venster in een eindgevel gezeten die boven de goothoogte uitsteeg. Hieruit zou men kunnen concluderen dat de kapel een daknok had evenwijdig aan die van de beuken van de kerk en bovendien dat er wellicht een houten tongewelf is geweest in diezelfde richting, waar dat venster precies onder uit kwam.

Datering

De bouwtijd van deze kapel kan wellicht worden afgemeten aan de schenking van het gebrandschilderde glas door Frank van Borselen in 1462. Toen zal de kapel juist voltooid geweest zijn[60]. Het steenformaat en de vorm van de overgebleven muurkolom maken een bouwtijd rond het midden van de 15de eeuw aannemelijk.

In 1468 zond het Sint-Sebastiaansgilde een verzoekschrift aan Karel de Stoute om een geldelijke bijdrage voor de verdere bouw en volmaking van de kapel[1899:16][61].

Nog zichtbaar deel

De muurkolom op de noordoostelijke hoek van de kapel is nog geheel aanwezig, zij het dat een gedeelte schuil gaat achter de muur van de latere Sint-Sebastiaanskapel.

Latere bouwactiviteiten

Bij de bouw van de nieuwe, huidige Sint-Sebastiaanskapel in de jaren 1512 tot 1516 is de oude kapel geheel gesloopt, met uitzondering van hoekkolom 54.

Eindnoten:

59 A.A. Arkenbout, ‘De Heren van Voorne als opdrachtgevers van 15de eeuwse glasschilderkunst’, *Rotterdams Jaarboekje* 1967, p. 121-138; A.A. Arkenbout, *Frank van Borselen. Het dagelijkse leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied*. Rotterdam 1994, p. 171 en 179.

60 Mej. Bijtelaar vermeldde op grond van het grafboek van 1523 dat er in de eerste travee van de huidige Sint-Sebastiaanskapel zerken lagen met merken van schepenen, waarvan de oudsten in 1380 in functie waren. Deze zerken zullen ooit eens verplaatst zijn en daar niet vanaf het begin hebben gelegen.

61 Smeekschrift het eerst gepubliceerd door Van Heussen en Van Rijn, *Kerkelijke Oudtheden* 4de deel Nederland, Antwerpen 1715, fol. 216. Later door I. Lelong, *Historische Beschrijvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam* 1729, p. 383.

1.8 De voorgangers van de Binnenlandvaarderskapel

Inleiding

Midden in de Binnenlandvaarderskapel werd in 1956 de paalfundering gevonden van een muur die de kapel in een oostelijke en een westelijke helft heeft verdeeld. De muur was in verband gemetseld met de huidige buitenmuur en in het verlengde van een steunbeer, die midden tussen de huidige nummers 64 en 66 was opgetrokken. Over de paalkoppen was eerst een laag daktegels gevleid, waarop men is gaan metselen.

De noordelijke sluitmuur van de beide ruimten liep van het oude noorderportaal twee traveeën naar het westen (afb. 75). De fundering bestaat uit palen in een roosterwerk waarvan de langsbalken circa 1,10 meter hart op hart liggen (afb. 76). De roosterfundering van de steunbeer 65 is bij opgravingen blootgelegd (afb. 77). De bovenkant van het hout ligt op circa 0,50 meter -NAP. De muur gaat op zonder versnijdingen en is circa 1,05 meter dik. Ruim een meter westelijk van steunbeer 64 vertoonde de muur van de Hamburgerkapel een zetscheur die kan wijzen op de aanwezigheid van een hoeksteunbeer op dat punt voordat deze kapel werd gebouwd tegelijkertijd met het vernieuwen van de Binnenlandvaarderskapel omstreeks 1493.

Aan de oostzijde vormde de noordelijke hoeksteunbeer van het noorderportaal kennelijk een belemmering om op de geëigende plaats midden voor de scheidingsmuur

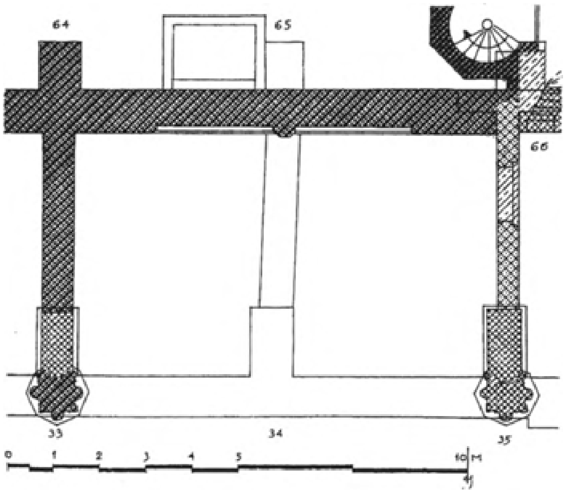

75 Plattegrond voorganger Binnenlandvaarderskapel. Schaal 1:150.

76 Roosterfundering voorganger Binnenlandvaarderskapel. Schaal 1:50.

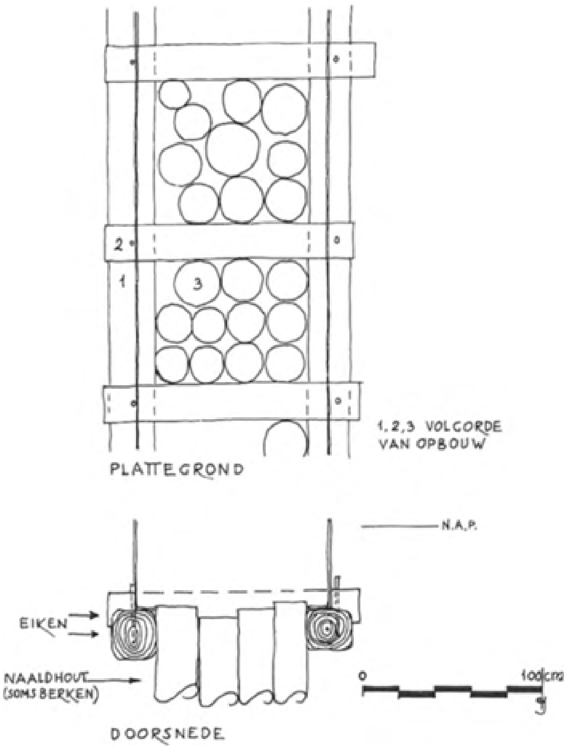

77 Roosterfundering steunbeer 65; 1955. IPP

78 Fundering van steunbeer 65 met keperlaag; 1955. IPP

een nieuwe steunbeer te plaatsen. Het funderinghout van het portaal zit (de latere verzakkingen in aanmerking genomen) 30 centimeter lager dan dat van de nieuwe fundering. Men koos ervoor de steunbeer iets naar het oosten te plaatsen.

Geschiedkundige gegevens

Er bestaat onduidelijkheid over de altaren van de Binnenlandvaarders. Aan historische gegevens hebben we weinig houvast. In de zuiderzijbeuk is in het gewelf Maria met Christus in een schip en de spreuk *'al nut, al nyet'* is afgebeeld. In de latere Binnenlandvaarderskapel aan de noordzijde kwam eenzelfde voorstelling in het gewelf met dezelfde spreuk. In 1471 werd een capellerie of vicarie gesticht op het altaar van de Binnenland vaarderskapel[73:27]. Mej. Bijtelaar vermeldt dat zij samen met de Fruitkopers en Bontwerkers het altaar van Sint-Jan-Baptist onderhielden. De Binnenlandvaarders scheidden zich in 1473 af van de Buitenlandvaarders en kregen toen een altaar in de zuiderzijbeuk. Het Sint-Jan Baptist-altaar stond vermoedelijk tegen kolom 7[73:15].

De kleine Binnenlandvaarderskapel was in ieder geval in gebruik in 1482[57-1:13]. Over een altaar in de westelijke ruimte is niets bekend.

Materialen

De buitenmuur is vanaf funderingshout tot NAP opgetrokken in bakstenen van 23-24 centimeter lengte. Dat zou afbraakmateriaal van de doorbroken noordmuur van de hallenkerk kunnen zijn. Daarboven is met een kleine versnijding steen van 22 centimeter lang.

De bovenste laag metselwerk die van steunbeer 65 bewaard bleef, was een zogenoemde keperlaag (afb. 78)[62].

Eindnoten:

62 R.J.W.M. Gruben, 'De vroegste toepassing van kruislagen: een aanzet tot inventarisatie', *Restauratievademecum RVblad* Metselen in baksteen 02 (1995).

1.9 Dwarsschip en dwarskapellen

Inleiding

Omstreeks 1485 zal men het plan hebben opgevat de kerk te voorzien van vier brede kapellen aan de noordzijde van het schip en een gelijk aantal aan de zuidzijde. De wens daartoe vloeide voort uit de behoefte aan afzonderlijke ruimten voor de altaren van gilden. De breedte van de nieuwe kapellen kwam overeen met twee traveeën van het hallenschip. Aan de noord- en zuidzijde zouden de kapellen ieder een grote topgevel krijgen waarin een breed venster geplaatst werd. De oostelijke kapellen aan noord- en zuidzijde werden verder uitgebouwd zodat een dwarsschip zou ontstaan (afb. 79). De tekst op een balk in de toen gebouwde Sint-Joriskapel is daar duidelijk over: er wordt een *'kruuswerck'* vermeld. De daken werden even hoog als die van het hallenschip. Het dwarsschip zou de drie beuken van het schip doorsnijden, de kappen van de drie kapellen aan noord- en zuidzijde sneden in de kappen van de zijbeuken maar liepen niet door tot in de middenbeuk (afb. 80).

In dit verband is het interessant dat Willem Heynricksz in 1485 de fundatie van het Sint-Hieronymusaltaar op zich neemt *'aen de zuytsyde in den transyt'*[59-1:17][63]. Of het

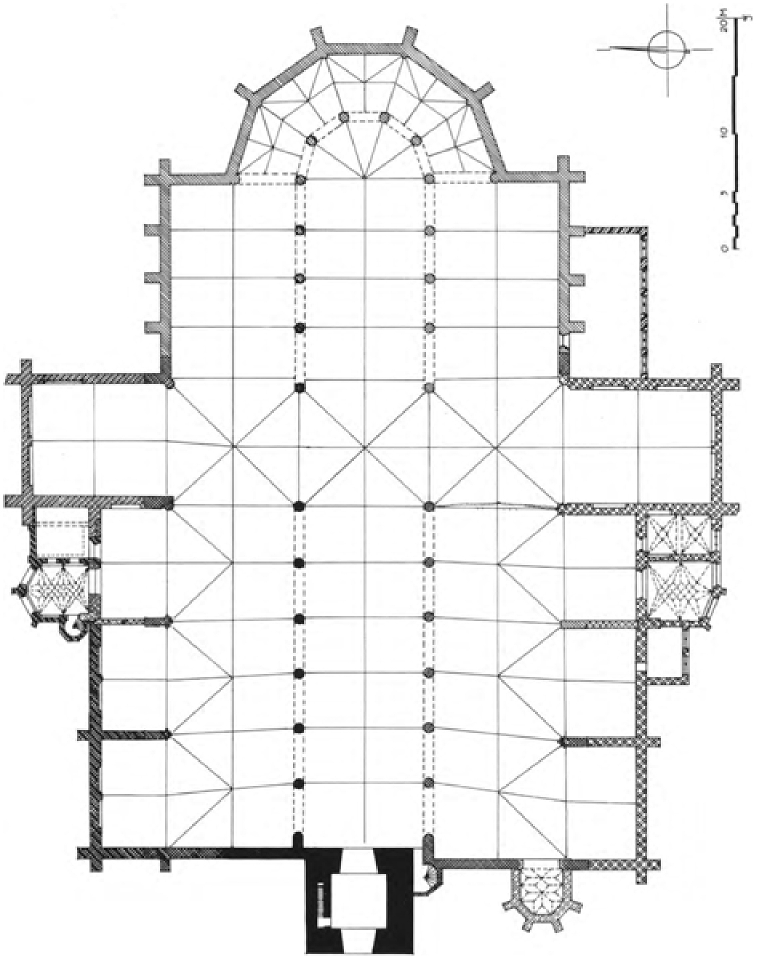

79 Plattegrond voltooide plan met dwarskapellen. Schaal 1:400.

laatste woord zonder meer als ‘transept’ mag worden geduid, valt te betwijfelen.

Het tempo van de uitvoering van het plan werd bepaald door de beschikbare financiën en de bereidheid bij de betrokken gilden en schenkers een kapel te financieren. Eerst bouwden de voetboogschutters het noordelijke dwarsschip. Daarmee overtroffen zij de handboogschutters die rond 1460 aan de zuidzijde een bescheiden kapel hadden gesticht.

Na 1490 volgden de Hamburgers en de Binnenland vaarders met twee kapellen aan de westkant van de noorderzijbeuk. Kort na 1500 bouwde de familie Benningh-van Outshoorn[71] en de Huiszittenmeesters aan de westzijde van de zuiderzijbeuk hun beide kapellen. Aan de noordzijde werd daarna op de plaats van de noorderportaal

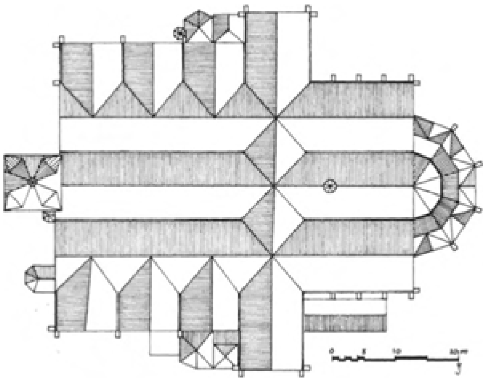

80 Dakplattegrond voltooide plan met dwarskapellen. Schaal 1:1000.

81 Insnijdingen van de gewelven van de zijkapellen in de noorderzijbeuk; 1958. HJ

en de aangrenzende ruimte in 1506 de Weitkoperskapel voltooid. Vervolgens heeft men eerst in de jaren 1510-'12 de verhoging van het middenschip ter hand genomen, waarover wij in het volgende hoofdstuk berichten. Hekkensluiters in het zijkapellenplan waren in de periode 1512-'17 de smeden op de plaats van het zuiderportaal en de handboogschutters die daarna met de Sint-Sebastiaanskapel het beoogde dwarsschip voltooiden. De laatste bouwfase ging niet zonder slag of stoot. In het Rekenboek van de Hamburgers komt een zinsnede voor uit 1512 over een bijdrage van de overheden van Sint-Peter en Paulus voor '*dat heygen* [heien] *an de sütsyde van de olde kercke*'[57-1:17]. Zij droegen een dag arbeidsloon bij om de kerkmeesters ter wille te zijn, maar van harte ging het niet.

Er is wel verondersteld dat men in dit plan reeds had opgenomen dat er aan de zuidzijde en de noordzijde van het hallenkoor ook dwarskapellen zouden komen. Daartegen pleiten echter enkele argumenten. Ten eerste zou de uitvoering van dit plan een versmalling of omlegging van de Oudezijds Voorburgwal ter plaatse van de zuidoostelijke hoek van de kerk tot gevolg gehad hebben. Ten tweede is bij de bouw van het noordelijke deel van de oostgevel van de Sint-Sebastiaanskapel rekening gehouden met het aanbouwen van een sacristie. Wel heeft men in een later stadium aan de noordkant van het zijkoor de Mariakapel opgetrokken, die ook opgezet moet zijn met twee topgevels.

Toen de kapellen gereed waren, had de Oude Kerk de vorm gekregen van een hallenkerk met drie brede dwarskapellen aan de noord- en de zuidzijde en een breed

dwarsschip. Het tongewelf van de oude zijbeuken wordt ingesneden door de noordzuid gerichte gewelven van de kapellen en het dwarsschip (afb. 81).

De constructie en de vormgeving van alle kapellen zijn in hoofdzaak hetzelfde. De Smidskapel en de Sint-Sebastiaanskapel zijn echter afwijkend in detaillering en gevelbekleding.

Bij de bouw van de zijkapellen moesten de beide portalen en de daarboven liggende ruimten vervangen worden. Zo kwam er een nieuw noorderportaal en ook een nieuw zuiderportaal met ernaast een librije waarboven een archiefruimte. Omdat bij de bouw van de sacristie aan de zuidzijde van het koor het Heilig Graf moest verdwijnen, werd daarvoor een nieuwe ruimte opgetrokken tussen het nieuwe noorderportaal en de Sint-Joriskapel.

Tot deze omvangrijke bouwperiode behoorde ook het optrekken van een doopkapel aan de westzijde van de zuidelijke zijbeuk.

In 1514 had de Oude Zijde ongeveer 5500 inwoners, zodat de kerk na de voltooiing van de uitbreidingen voldoende ruimte bood aan de gelovigen en aan de meer dan dertig altaren.

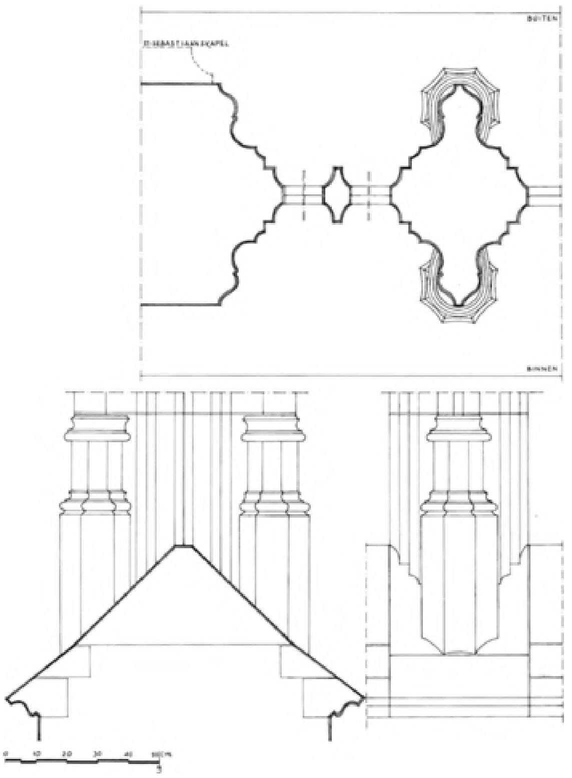

82 Profilering vensters periode 1485-1516 en basement middenmontant. Schaal 1:20.

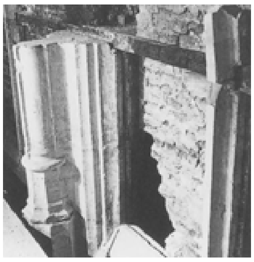

83 Huiszittenkapel, basement middenmontant venster; 1975. RCN

Vormgeving algemeen

Exterieur

Boven een plint is een vlak stuk muur dat opgaat tot aan de waterlijst, circa 2,70 meter hoger. Daarboven wordt de gevel van de drie westelijke kapellen aan noord- en zuidzijde beheerst door een hoog spitsboogvenster van 5,95 meter breed. Bij de beide transeptarmen is dat breder, circa 6,50 meter. Aan weerszijden is een steunbeer, ongeveer in het verlengde van de zijmuren van de kapel. Elke gevel is voorzien van een hoogopgaande top. Alle topgevels werden bekleed met witte Gobertanger steen. Alleen de laatste twee kapellen van deze reeks kregen een bakstenen gevel met spekbanden van Bentheimer zandsteen.

De vensters zijn gedeeld door een zware middenpost die zich ter hoogte van de boogaanzet splitst in twee delen met dezelfde straal als de vensterboog. De middenpost is voorzien van een basement, zoals op verschillende plaatsen teruggevonden (afb.

82 en 83). Bij de bewaard gebleven bouwfragmenten is een aanzet van een dagkant op een afzaat waarop twee halve basementen zitten. Er moet dus ergens ook een venster geweest zijn dat niet alleen een basement aan de middenstijl had maar ook aan de zijkanten. Zover bekend is daarvan echter geen voorbeeld gevonden. In de beide spitsbogen en de 'vlieger' tussen de beide armen van de middenmontant waren rijke gotische traceringen. De dagkanten van de vensters hebben dezelfde profilering als die van het hallenkoor. Een venster wordt om de circa 90 centimeter in de hoogte doorsneden door brugijzers, waartussen de glas-in-loodpanelen of 'panden' vastgeklemd zijn. Aan de binnenzijde is onder de vensters ook een lijst die zich als versnijdingslijst over het muurvlak voortzet. Onder de middenpost van het venster vormt deze lijst op veel plaatsen een console.

Het voorvlak van de steunberen wordt boven de plintlijst twee maal versneden, het zijvlak alleen ter hoogte van de waterlijst onder de vensters. Boven de waterlijst is het voorvlak tevens twee maal voorzien van een casement waarin een kraagsteen en een baldakijn, oorspronkelijk alles in zandsteen. De beer wordt afgedekt door een ezelsrug waarvan de zijvlakken in- en uitgezwenkt zijn. Op de noklijn was in het

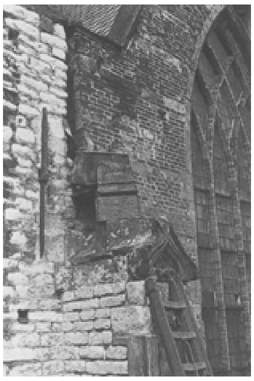

84 Aanzet pinakel op steunbeer Huiszittenkapel; 1963. PP

midden plaats voor een overhoeks geplaatste pinakel waarvan de zijden van de schacht voorzien zijn van casementen (afb. 84). Het is evenwel niet duidelijk of er ooit zulke pinakels zijn geweest. De zeer betrouwbare prent van Claes Jansz Visscher uit 1612 geeft geen enkele pinakel op de steunberen weer. Voor op de rug is een kleine finaal, waarin de geprofileerde voorzijde van de steunbeer overgaat (afb. OA 10). Dergelijke finalen zijn wel terug te vinden op afbeeldingen uit de 17de en 18de eeuw.

Tegen steunberen was op de kraagstenen en onder de baldakijns plaats voor heiligenbeelden die vastgezet konden worden aan een ijzeren haak in het steenhouwwerk van de beer. Een aantal van die haken rest nog. Er zijn geen afbeeldingen bekend waarop beelden tegen de steunberen zijn weergegeven.

In elke geveltop is een nis die overdekt wordt door een boogje waarop twee hogeltjes zijn en dat bekroond is met een kruisbloem met twee bladkransen en een pumeel. Aan weerszijden van de nis is een colonnet met basementje. Onder de nis is een kraagsteen aangebracht die versierd is met bladwerk. In iedere nis heeft oorspronkelijk een beeld gestaan, wellicht de in de kapel vereerde heilige. Op het processievaandel is in de nis in de top van de Sint-Sebastiaanskapel een dergelijk beeld aangegeven (afb. OA 1). In alle geveltoppen wordt de beeldnis geflankeerd door een kleine vensteropening aan weerszijden. In de noordelijke kapellen en de Lysbeth Gavenkapel worden die vensters vlak gedekt, bij de Smidskapel, de Huiszittenkapel en de Sint-Sebastiaanskapel met een boogje.

De topgevelafdekkingen hebben dezelfde vorm en detaillering als die van het hallenkoor en dragen meestal dertien hogels die opgesloten zijn in de afdeklijsten. Het geheel wordt bekroond met een vierarmige kruisbloem op een topstuk. Het profiel van de deklijst loopt door over de schouderstukken en wordt aan het vrije einde omgestoken.

De hoofdopbouw van de gevels komt niet op dezelfde wijze voor bij andere kerken uit dezelfde periode. Er zijn geen andere kerken bekend waar in de top een beeldnis werd gemaakt, geflankeerd door een vensteropening aan weerszijden.

Interieur

Er werd in iedere kapel niet alleen een geprofileerde lijst aangebracht onder het venster maar ook in de blinde zijmuren. Die werden bovendien voorzien van een blindvenster, dat meestal voorzien is van een in baksteen gemetselde tracering. In

de meeste kapellen zijn ook gemetselde montants aangebracht, maar in de Smidskapel en de Sint-Sebastiaanskapel ontbreken die. Opvallend is dat aan weerszijden in een als één geheel gebouwde tussenmuur de blindvensters een halve of een hele steen diep zijn, soms ruggelings ongelijk. Dat zal het gevolg zijn van het aantal (halve) stenen dat de muur dik is.

Voor de meeste scheidingsmuren tussen twee kapellen staat een driekwart bundelkolom. Bij vrijwel alle kapellen die tussen 1492 en 1516 tot stand kwamen, werd deze vorm gebruikt en ook bij de beide vieringkolommen aan de westzijde. Opvallend is dat in de Oude Kerk daarvóór altijd ‘Brabantse’ ronde kolommen met bladkapitelen zijn toegepast, terwijl in de Nieuwe Kerk van begin af bundelkolommen werden gemaakt. De nieuwe kolommen in de Oude Kerk zijn dieper ingesneden dan die in de Nieuwe Kerk. De horizontale rondstaaflijst onder de kapitelen is in de Nieuwe Kerk onderbroken ter hoogte van de vlakke band tussen de kleine rondstaaf en de uitholling. In de Oude Kerk loopt die lijst ononderbroken door.

Het basement van de bundelkolommen is opgebouwd uit een achthoek waarboven zeven cilindervormige basementen met rondstaven en hollijsten. De west-, zuid-, oost- en noordwaarts gerichte delen van de kolomschacht hebben een cirkelvormige doorsnede, de daartussen staande schalken zijn iets slanker en hebben een plat bandje, zodat een peerkraalvormige doorsnede is ontstaan. Het kapiteel heeft boven een rondgaande rondstaaf twee kransen van acanthusbladen. Daarboven gaan de uit cirkelsegmenten opgebouwde vormen over in een uit achthoeken opgebouwde dekplaat, geprofileerd met een beuling onder, een hol en een vlakke kant erboven. Dit profiel hebben ook de kolommen in de Nieuwe Kerk.

Materialen en bouwwijzen

Bij het bouwen van een nieuwe zijkapel bleef de zijmuur van de hallenkerk staan tot het dak van de kapel klaar was. De fundering van het nieuwe gedeelte was uitgevoerd met palen in een roosterwerk. Op verschillende plaatsen werd geconstateerd dat er in het metselwerk op geregelde afstanden in de hoogte keperlagen zijn toegepast, zoals ook al in eerdere perioden het geval was. De noord-zuid gerichte muren werden tegen de steunberen van de hallenkerk gebouwd en de sluitmuren aan weerszijden van het

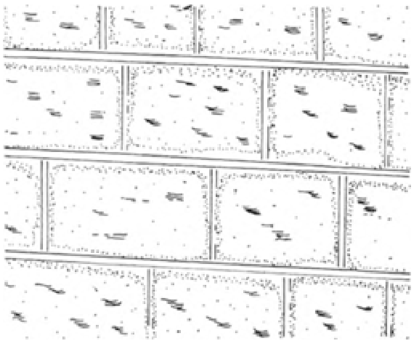

85 Dubbele dagstreep vlak 64-65 buiten. 1955. HJ

venster met inbegrip van de dagkanten opgetrokken tot de hoogte van de aanzet daarvan. Over de verticale delen vormen de kantmontants een geheel met de natuursteenblokken van de dagkanten. De brugijzers werden meteen in de vensters aangebracht. Sommige ervan waren verbonden met kettingankers in de muren die eventuele zijdelingse afwijkingen op moesten vangen. In de Smidskapel is geconstateerd dat deze ankers in ruime sparingen werden gelegd om de schadelijke gevolgen van roest tegen te gaan.

In eerste instantie bleven de montants in de vensters nog achterwege. Men metselde niet eerst de geveltop op maar plaatste de kap, uitgaande van het principe dat men de houtconstructie maakte voordat het daarbij behorende metselwerk werd opgetrokken. In de kap van de zijbeuk werd een insnijding gemaakt. Daartoe werd midden in de kap van de zijbeuk een zware koningstijl geplaatst op de plaats waar eerst een makelaar stond. Tegen die stijl werden naar de hoekpunten van de kapel diagonaalsgewijs zware kilkeperbalken geplaatst. Als dan de kap zonder gewelfbeschot gereed was, kon de topgevel voltooid worden en sloopte men de oude zijgevel van de hallenkerk. Van de hallenkerk moest steeds een trekbalk worden weggenomen. Aan de zijde van de middenbeuk werd op de plaats van de muurstijl een stijl geplaatst die van houtsnijwerk werd voorzien. Ter plaatse van de muren tussen de kapellen bleven de steunberen van de hallenkerk staan.

De vensterboog werd op een formeel gemetseld. Hier zijn de kantmontants later aangebracht, gelijk met de tracering. Als het metselwerk van de boog voldoende stabiel was, kon het formeel weggenomen worden en kon de topgevel voltooid worden. Vervolgens kwam de vork van de middenmontant aan de beurt, waarna montants en tracering gesteld werden.

De geveldikte boven de waterlijst is als gebruikelijk circa 72 centimeter, de topgevels boven het tongewelf zijn 54 centimeter dik. De zuidgevel van de Sint-Sebastiaanskapel is een halve steen dikker.

In alle topgevels zijn ankers aangebracht. Ter hoogte van de aanzet van de vensterboog is aan weerszijden een anker dat aan een muurplaat bevestigd is. Boven het venster zijn vier ankers waarvan er twee aan de flieringen op de hoogte van de dekbalk van de spitsbooggebinten zitten en daartussen twee aan het strijkgebint. Hoger zijn er twee die aan de bovenste flieringen gespijkerd werden en tenslotte één onder de top die vastzit op een koppelbalkje, dat over enkele hanenbalken is aangebracht.

De vier gevels aan de noordzijde en twee aan de zuidzijde hebben een bekleding of parement van Gobertanger steen. Het parement bestaat uit onregelmatig gevormde

blokken, die aan de voorzijde van een vlakke rechthoekige kant zijn voorzien. Aan de achterkant sluit het baksteenmetselwerk tegen de puntige stenen aan. In het onderste deel van de gevel van de Hamburgerkapel is een afwerking van de voegen gevonden met een dubbele dagstreep (afb. 85).

De westelijke zijgevels van de kapellen, de doopkapel, het noorderportaal en de gevels van de twee laatst gebouwde kapellen zijn opgetrokken in baksteen met speklagen van regelmatig bewerkte blokken Ledesteen of Bentheimer zandsteen. De bouwwijze met speklagen is ook te vinden bij de kapellenkrans van de Nieuwe Kerk, die tussen 1500 en 1515 tot stand kwam[64]. Het lijkt er dus op dat de eerste voorbeelden in Amsterdam van deze bouwwijze aan de Oude Kerk te vinden zijn.

De sleutelstukken van de nieuwe trekbalken zijn voorzien van een gemenageerde peerkraal en aan de zijkant uithollingen waarin een roosje werd uitgespaard. Onder de kap is een eenvoudig geprofileerde voorlijst (afb. 86). De profilering van de gewelfribben bestaat uit een bolle peerkraal geflankeerd door een kwart hol aan beide zijden. De zware, kilkepers zijn voorzien van een peerkraal geflankeerd door identieke peerkralen in diagonale richting. Beide profileringen zijn toegepast in alle gebinten in de zijkapellen uit de periode 1485 tot 1516.

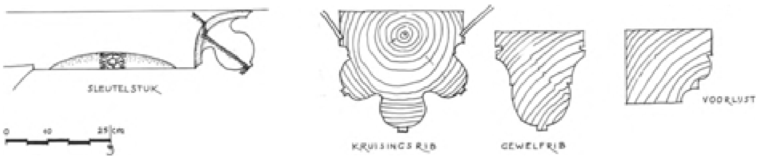

86 Profileringen kaponderdelen dwarskapellen 1490-1515. Schaal 1:10.

Onder de twee naar de zijbeuk lopende diagonale gewelfribben werden houten beelden aangebracht. Op de kruisingen van de gewelfribben in de nok zijn gewelfschotels bevestigd, die soms van fraai snijwerk zijn voorzien. Tenslotte voorzag men de tongewelven van schilderingen. Houtsnijwerk en schilderingen zijn in aparte hoofdstukken beschreven.

Sint-Joriskapel en aanzet weitkoperskapel [59-1;b14;b17]

Inleiding

Mejuffrouw Bijtelaar trof in het oudste grafboek van 1523 in de Sint-Joriskapel twee grafzerken aan welke zijn beschreven met merken van Amsterdammers die in de 14de eeuw zitting hadden in de schepenbank. Eén is tot 1384 vermeld en een ander in 1380[59-1:18]. Zij nam als vaststaand aan dat deze personen omstreeks 1385 begraven zouden zijn op de plaatsen waar de zerken in 1523 lagen. Dit blijkt geenszins het geval te zijn. In de loop der tijden zijn deze grafstenen kennelijk van een andere plaats naar de Sint-Joriskapel overgebracht. Deze misvatting is ook van toepassing op sommige dateringen die gebaseerd zijn op zerken in andere delen van de kerk.

De werkelijkheid is dat de uitbreiding van de kerk omstreeks 1485 begon ter hoogte van de twee oostelijke traveeën aan de noordzijde van het hallenschip. Daar werd een ruimte gebouwd die ongeveer 10 meter buiten de oorspronkelijke kerkmuur uitstak. Opdrachtgevers waren de voetboogschutters, die de oudste schutterij van Amsterdam vormden. Patroon was de ridderlijke Sint-Joris, die de draak doodde. In 1435 werd de schutterij in twee groepen verdeeld waarbij de handboogschutters Sint-Sebastiaan als patroon kregen[65]. Die was immers de marteldood gestorven door pijlen.

De kapel van de handboogschutters kreeg de naam van hun schutspatroon, Sint-Joris. Het begraafboek van 1532 vermeldt de *'Sint Joris cappel'* of het *'Sint Joris koer'*. Het Sint-Jorisaltaar heeft in de kapel gestaan bij de hoek met het oude Vrouwekoor[59-1:20].

De muur tussen de Sint-Joriskapel en de kapel die aan de westzijde moest aansluiten, werd tot op de volle hoogte opgetrokken. Tegelijk met de bouw van de Sint-Joriskapel begon men ook met het bouwen van de toekomstige Weitkoperskapel. Het oude noorderportaal stond er echter nog tegen de vijfde travee van de westzijde gerekend. Eerst werd tussen portaal en dwarsschip tot de hoogte van de waterlijst een muur opgetrokken die in verband werd gemetseld met de westmuur van het dwarsschip. Op de zuidwestelijke hoek bij punt 37 werd de muur van het hallenschip rond gehakt en voorzien van een kapiteel.

Er is niets gevonden dat erop zou kunnen wijzen dat aan de westzijde tijdelijk een lager dak geweest zou zijn. Het lijkt erop dat de noordmuur van de Weitkoperskapel een aantal jaren onvoltooid is gebleven.

Datering

In het verleden werd op basis van historische gegevens en veronderstellingen aangenomen dat de Sint-Joriskapel gebouwd was rond 1385 [59-1][66]. Dit vermoeden werd versterkt door een in gotische letters geschreven tekst die bij de restauratie te voorschijn kwam op de noordzijde van de noordelijke trekbalk (afb. 87). Daarop dachten wij het jaartal XIIII_c en XII (1412) te lezen. Dendrochronologische datering geeft voor het houtwerk van de kap onomstotelijk als veljaren 1487-1488 aan, dus de bouwtijd zal daar hoogstens een of twee jaar na liggen. Nadere bestudering van foto's van het jaartal op de balk, die kort na het blootleggen gemaakt zijn, geeft aan dat er wellicht XIIII_c en XCI heeft gestaan, dus zou wijzen op 1491 (afb. 88). Dit jaartal is overigens ook meer in overeenstemming met het gebruik aan de kapel van Bentheimer zandsteen, een steensoort dienerst na omstreeks 1460 in Amsterdam te verwachten valt.

De volledige tekst op de balk luidt: *'Dit kruus werck boven is gheuuulft int jaer van* XIIII_c *en XCI'*, waarbij in het zesde woord de beide eerste letters u staan voor een w, zoals de Engelse 'double u'. Blijkens het opschrift is er sprake van een *'kruuswerck'*, een dwarsschip of transept dus. In de kap blijkt inderdaad dat een volledige kruising

87 Sint-Joriskapel, beschildering op balk noordzijde.

88 Sint-Joriskapel, tekst op balk met jaartal na vrijlegging; 1956. HJ

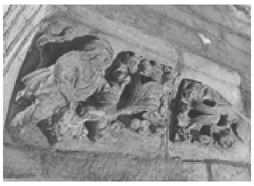

89 Sint-Joriskapel, overkraging steunbeer 70 noord; 1972. RCN

met de noorderzijbeuk tot stand is gebracht. Datzelfde is het geval bij het in 1512-'17 gebouwde zuidelijke deel van het dwarsschip, de Sint-Sebastiaanskapel. Het is echter vooralsnog niet bekend wanneer een volledige kruising met de middenbeuk tot stand is gebracht. Toen moeten ook de kolommen 8 en 23 met de erop rustende muren zijn weggenomen.

Vormgeving
Exterieur

Aan de noordoostelijke steunbeer 70 noord zit onder de waterlijst een afschuining, kennelijk om de krappe passage tussen de kerk en de omliggende bebouwing iets geriefelijker te maken. De overgang naar de haakse hoek van de waterlijst is voorzien van beeldhouwwerk dat Simson en de leeuw van Timna voorstelt, zinnebeeld van de strijd van Christus tegen de duivel (afb. 89).

In het tweede lid van steunbeer 70 noord zit een vrij gaaf voetstukje van Ledesteen, erg klein en niet in verhouding tot het beeld dat er op zal hebben gestaan. De beide kantstukken ernaast waren hoger, zodat boven op de console een apart stukje natuursteen lag. Het geheel maakt de indruk dat er gebruik is gemaakt van een ouder onderdeel.

De steunberen zijn, vermoedelijk al omstreeks 1500, circa 42 centimeter verhoogd, wellicht om op gelijke hoogte te komen met de later gebouwde zijkapellen. De voorkant werd voorzien van een stuk zandsteen van die hoogte. De verhoging staat koud tegen de gevel. In de kop van steunbeer 69 west bevond zich tegen de muur een anker dat oorspronkelijk boven de steunbeer had gezeten. De overhoekse pinakels op de steunbeerafdekking staan vrij ver naar buiten.

Boven het venster is in de geveltop een diepe en rechthoekig omrande zandstenen nis die van boven afgedekt wordt met een rondboogje waarin tootjes.

Vensters

De kapel werd voorzien van een groot venster aan de noordzijde, een klein venster aan de westzijde in het buiten de Weitkoperskapel uitstekende deel en een zelfde venster in de beide traveeën aan de oostkant. Van deze drie vensters is de vorm van de oorspronkelijke traceringen niet bekend.

De tracering van het grote venster werd door Emanuel de Witte omstreeks 1660 enkele malen op betrouwbare wijze weergegeven (afb. OA 14, OA 15).

De vier panden per vak worden gedekt door een reeks boogjes. Over twee boogjes staat een spitsboog waarin een staande visblaas. Tussen twee spitsbogen weer een staande visblaas. Daarboven twee ovalen met ieder twee ineengedraaide visblazen. Een sferische vierhoek blijft over. In de vlieger is onder een visblaas, waarboven twee omgekeerde visblazen waartussen een staande visblaas zijn aangebracht. In alle figuren zijn toten aangebracht.

90 Sint-Joriskapel, kraagsteen westzijde; 1955 HJ

91 Sint-Joriskapel, kraagsteen oostzijde; 1955. HJ

92 Weitkoperskapel, kapiteel muurkolom 37; 1954. RdMz

93 Sint-Joriskapel, kraagsteen bouwmeester noordwestelijke hoek. RdMz

Interieur

Onder het venster aan de noordzijde zijn twee nissen, gedekt door een segmentboog. Een zelfde nis werd gemaakt in de oostelijke muur. Onder het kleine venster aan de westzijde is in de muur een nis of een doorgang geweest die met een kleinere steen is dichtgemetseld. Dit wettigt het vermoeden dat ook hier in eerste instantie een nis is geweest, wellicht tijdelijk opengehouden als werkdoorgang.

De scheidingsmuur tussen de Sint-Joriskapel en de Weitkoperskapel is aan de oostkant boven de versnijdingslijst voorzien van een eenvoudige nis van één steen diep, gedekt door een spitsboog. Daarin gaan drie gemetselde montants omhoog tot bijna tegen de spitsboog. De middelste sluiten in twee spitsboogjes tegen de boog, de beide vakken aan de zijkant worden afgesloten met een spitsboogje ter hoogte van de aanzet van de boog. Aan de zijde van de Weitkoperskapel is ruggelings tegen de hiervoor beschreven nis een spitsboogvormige blindnis van een halve steen diep zonder tracering.

Onder de voorlijsten aan de voet van het houten gewelf zijn geen stenen lijsten aangebracht.

Beeldhouwwerk in steen

De overkraging van steunbeer 70 noord vertoont naast de mannenfiguur twee bladornamenten. Die kenmerken zich door scherp ingesneden nerven en knopvormige bladeinden (afb. 89). Dezelfde vormgeving hebben de bladen op de kraagstenen onder de beide muurstijlen van de balk midden in de Sint-Joriskapel (afb. 90 en 91). Ook de bladen op het kapiteel van de muurkolom 37 zijn op dezelfde wijze gevormd (afb. 92). Bij de figuur van Simson op de overkraging aan de genoemde steunbeer valt de amandelvormige opening van zijn kleding op zijn borst op. Dezelfde vorm vertonen de figuren op de beide kraagstenen onder de kapstijlen in de noordelijke hoeken in de kapel. Die in de noordwestelijke hoek houdt een passer en een winkelhaak in de handen en stelt een bouwmeester voor (afb. 93). De figuur in de noordoostelijke hoek is een steenhouwer met een hamer en een beitel (afb. 94). Beide mannen hebben bogen boven de oogkassen die vloeiend uit de neus omlopen. Bij alle vier de kraagstenen vallen de hoekige vormen van de dekplaat op. Het is duidelijk dat de vier kraagstenen, de overkraging aan de buitenkant en het kapiteel aan de zijde van de Weitkoperskapel door dezelfde beeldhouwer zijn gemaakt. Hij was ook verantwoordelijk voor een hierna te noemen kraagsteen in de Hamburgerkapel.

Materialen en bouwwijzen

De fundering van muur tussen Sint-Joriskapel en Weitkoperskapel bestond uit de steunbeer 37 van de hallenkerk, asymmetrisch rustend op de slietenfundering van het nooit gebouwde dwarsschip, op een stukje van die slietenfundering in noordelijke richting en tenslotte op een normale roosterwerkfundering.

De bovenkant van de houten fundering ligt op circa 0,67 meter -NAP, circa 2 meter onder de bovenkant van de zerken.

De latere Mariakapel is koud tegen de oostmuur van de Sint-Joriskapel gemetseld. Dat wijst erop dat er op punt 79 geen steunbeer geweest is. Datzelfde doet zich ook

94 Sint-Joriskapel, kraagsteen steenhouwer noordoostelijke hoek. RdMz

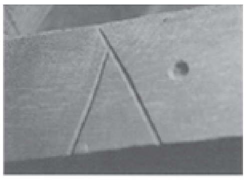

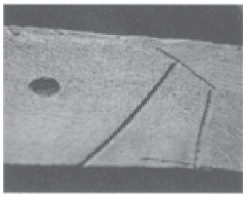

95 Sint-Joriskapel, telmerk 5° en 5 gebroken° in kruising van de kap met de noorderzijbeuk; 1957. HJ

voor bij de dertig jaar later gebouwde Sint-Sebastiaanskapel aan de zuidzijde.

Tot zeven lagen onder de versnijdingslijst is het metselwerk aan de binnenzijde opgetrokken uit bakstenen die hetzelfde formaat hebben als het hallenschip, wellicht afbraakmateriaal. Daarboven is tot de aanzet van het grote venster in de noordgevel een steen van circa 22 centimeter gebruikt en hoger een steen van ongeveer 20 centimeter lengte.

De omlijsting van de beide kleine vensters was geheel van Ledesteen, die bij het begin van de restauratie sterk verweerd was (afb. 717). Gezien het feit dat het grote venster in de 18de eeuw geheel vernieuwd is in baksteen, is het aannemelijk dat ook dat venster in Ledesteen was uitgevoerd. Ook de geprofileerde delen van de steunberen waren vrijwel alle in Ledesteen gemaakt, ook de kraagstenen en de baldakijnen. Alleen de afdekkingen van de steunberen en ook de afdekking van de topgevel waren van zandsteen. Alle genoemde beeldhouwwerken zijn in zandsteen gehakt. Uit het voorgaande blijkt dat omstreeks 1488 het gebruik van Bentheimer zandsteen in Amsterdam nog geenszins algemeen was.

In de geveltop van de Sint-Joriskapel is een stuk Ledesteen gevonden dat afkomstig is van een van de steunbeerafdekkingen van het hallenschip. Aannemende dat de noordelijke muur van de hallenkerk ter plekke pas gesloopt werd toen de kapel onder dak was en de topgevel na het dak is opgetrokken, is dit stuk afkomstig van steunbeer 38.

In het noordelijke deel van de westmuur is een onafgewerkte doorgang gevonden die later gedicht is met dezelfde bakstenen als waarmee de topgevel aan de noordzijde gemetseld is. Het lijkt erop dat dit een werkdoorgang was die dichtgezet is toen de kap voltooid was.

De kruisbloem op de geveltop werd gesteund door een anker dat op de daknok bevestigd was. Dat wordt nog afgebeeld door Schouten in 1786.

Kapconstructie van de Sint-Joriskapel

De constructie van de kap komt overeen met die van de beide delen van de hallenkerk. Alleen worden de hanenbalken van de kapgebinten onderbroken door de makelaars. De sporen staan 37 centimeter hart op hart. De bijbehorende hanenbalken zijn niet met houten nagels aan de middenfliering gekoppeld. Deze kap is nauwkeuriger gemaakt dan die van de beide vorige perioden. De telmerken op de onderdelen van de kap zijn gesneden aan de zuidzijde van de oost-west gerichte onderdelen en zijn aan de rechter (oost)zijde gebroken. De nummering is aangebracht van noord naar zuid. De eerste travee heeft de nummers 1 tot 13, de tweede 14 tot 26. De derde travee waarvan de sporen tegen de ingebrachte kilkeperbalken lopen, is opnieuw van 1 tot 11 genummerd maar nu staat naast elk merk een cirkelvormig onderscheidingsteken (afb. 95). Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2. De makelaars zijn normaal doorgenummerd (1 tot 4). Nummer 4 is de koningstijl op de kruising van het dwarsschip met de noordelijke zijbeuk. Erin komen vier diagonale kilkeperbalken samen. Voor deze koningstijl werd de makelaar 2 van het hallenschip verwijderd. Het hart van de koningstijl staat 42,5 centimeter meer naar het oosten dan de oude stijl. Makelaar 1 is 16 centimeter verder naar het oosten verplaatst [b17:tek.1-4].

De koningstijl staat midden tussen het hart van de oorspronkelijke sluitmuur van het hallenschip en het kapgebint 3 daarvan. De middenfliering van 1 naar 2 werd ingekort bij de scheiding met het hallenkoor en die van 2 naar 3 werd aan de kant van de koningstijl verlengd met een laseind. Ook de nokribben van het gewelf werden gewijzigd. Beide kregen zij het profiel van de ribben van de Sint-Joriskapel.

In zuidelijke richting moet de kap van het dwarsschip hebben doorgelopen naar het middenschip, want in de koningstijl zijn aan de zuidzijde de pengaten van een middenfliering en een korbeel te zien.

Baksteen en natuursteen

Tot zeven lagen onder versnijdingslijst zijn in de noordgevel van de Sint-Joriskapel bakstenen verwerkt van circa 23,5 centimeter lang en 5,5 centimeter dik, waarschijnlijk afkomstig van de afbraak van de muur van de hallenkerk. Erboven zijn stenen gebruikt van 21,5 tot 22 centimeter lang en 4,5 tot 5 centimeter dik die tijdens de bouw nieuw zullen zijn aangevoerd. Vanaf de aanzet van de vensterboog zijn in de noordgevel nog kleinere stenen gebruikt. Zie het overzicht van steenformaten in bijlage 4.

In de periode van 1480 tot 1490 was men druk doende met het bouwen van de stadsmuren en de bijbehorende poorten en torens. Daarvoor waren natuurlijk heel veel stenen nodig. Wellicht zijn uit het daardoor ontstane gebrek aan bakstenen de verschillende formaten te verklaren.

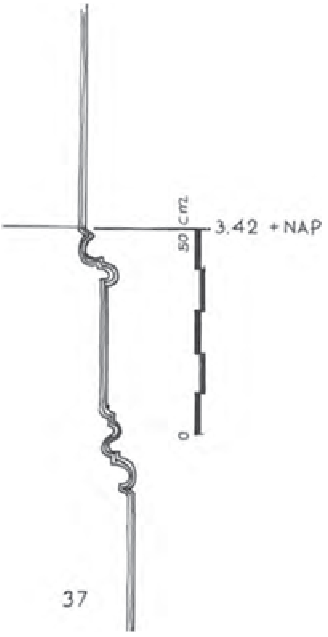

96 Weitkoperskapel, basement 37, profilering. Schaal 1:20.

De noordgevel is aan de buitenkant bekleed met Gobertanger steen. De westgevel is onder de waterlijst van baksteen en daarboven ook met Gobertanger bekleed. De oostgevel is geheel van baksteen opgetrokken.

Op de westgevel werd een goot van Ledesteen gelegd. Dezelfde steensoort werd ook aan vensters en steunberen toegepast. Voor afdekkingen en ornamenten van steunberen gebruikte men ook veel Bentheimer zandsteen.

Latere bouwactiviteiten

In 1553 werd de Mariakapel aan de oostzijde van de Sint-Joriskapel gebouwd. De zuidelijke travee van de oostmuur van de Sint-Joriskapel werd grotendeels tot de grond doorgebroken en geeft aldus toegang tot de Mariakapel. Op de hoek tussen de Sint-Joriskapel en het noordelijke zijkoor kwam een kolom te staan.

Ruimte ten oosten van het noorderportaal

Oostelijk van het oude noorderportaal werd tegelijk met de Sint-Joriskapel een muur opgetrokken, vermoedelijk slechts tot de versnijdingslijst. Het muurstuk eindigde tegen de noordoosthoek van het noorderportaal en werd aan de buitenzijde afgewerkt met Gobertanger steen. Zowel in dit muurstuk als in de westzijde van de scheidingsmuur met de Sint-Joriskapel werd een nis van circa 35 centimeter diep gemaakt, afgedekt met een segmentboog en van gelijke vorm als de nissen in de Sint-Joriskapel. Het is mogelijk dat de ontstane ruimte onvoltooid bleef totdat het

oude noorderportaal in 1505 werd gesloopt en de Weitkoperskapel werd afgebouwd. Op welke wijze de ruimte werd afgedekt, is niet bekend.

Aan de zuidwestelijke kant van de scheidingsmuur van de Weitkoperskapel en de Sint-Joriskapel (punt 37) bevindt zich een halfronde muurkolom met een bladkapiteel (afb. 92). De schacht is uit baksteen opgebouwd. De muurkolom steekt aan de zijde van de Weitkoperskapel buiten het muurvlak uit en ligt aan de kant van de zijbeuk binnen het oorspronkelijke muurvlak van de hallenkerk, dat nog juist behouden bleef. Het valt op dat de dekplaat dikker is dan die van het koor, dat rond 1450 tot stand kwam. Het kapiteel, dat maar één bladkrans heeft, is hiervoor bij de Sint-Joriskapel beschreven. Het basement, teruggevonden in 1956, vertoont van beneden naar boven een achtkant deel met een profilering van 20 centimeter hoog met twee rondstaven gescheiden door een hol, dan een vlak achtkant van 29 centimeter hoog waarboven een cirkelvormig deel van 14 centimeter hoog met een rondstaaf, gevolgd door een hol en een schuine kant. Daarboven gaat de bakstenen schacht op, in feite een stuk van de muur van de hallenkerk (afb. 96). De bovenkant van het basement lag in 1956 op 3,42 meter + NAP, ongeveer 2,30 meter boven de zerkenvloer. In het schip was de bovenkant van de basementen 1,80 meter boven het huidige niveau van de zerkenvloer, in het latere koor 1,40 meter. De hoogte van het basement in de Weitkoperskapel komt wel overeen met die van de nog aanwezige muurkolom van de eerste Sint-Sebastiaanskapel. Deze kolom is evenwel bij het bouwen van die kapel geheel nieuw in natuursteen opgetrokken.

Hamburgerkapel en binnenlandvaarderskapel

Inleiding

De dendrochronologische datering van het hout van de beide kappen is 1493. Dit komt overeen met de geschiedkundige gegevens van de Hamburgerkapel. De aanvoer van Hamburger bier was in Amsterdam al in het midden van de 14de eeuw van belang[67]. Reeds in 1421 was er een Hamburger Broederschap, bestaande uit kooplieden uit Hamburg, die hier voornamelijk bier importeerden. De overlieden van deze broederschap waren verantwoordelijk voor het *Sunte Pouwle altaer*[68]. In 1494 is de broederschap opnieuw opgericht en verkregen de Hamburger kooplieden medewerking van de Raad van Hamburg voor de bouw van een kapel aan de Oude Kerk. De stad Hamburg gaf een toelage van 3 *Caroli stuyver* voor elke ton Hamburger bier die in Amsterdam verkocht werd $_{[1899:28]}$.

De Hamburgers hadden acht graven in de kapel, een recht dat zij in de 17de eeuw (als Luthersen) nog bezaten $_{[b4:14]}$. In 1625 gaven de Hamburgers bij een herstelling van het gebrandschilderde glas aan dat de kapel in 1495 *'gefondert'* was.

Voor de Binnenlandvaarderskapel is de historie wat gecompliceerder. Hiervoor werd reeds beschreven dat er ten westen van het noorderportaal de fundering van twee ruimten is gevonden. Die werden al dan niet voltooid en in de hier behandelde bouwcampagne omgebouwd tot één ruimte. Voor het bouwen van de huidige Binnenlandvaarderskapel werd de oudere noordmuur ongeveer op maaiveldhoogte afgebroken. Het grafboek van 1532 vermeldt *'die Binnlants cappel'*.

97 Binnenlandvaarderskapel, detail nis top.

98 Hamburgerkapel, detail nis top.

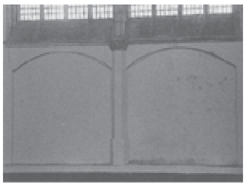

99 Hamburgerkapel, spaarnissen onder venster; 2001. HJ

De Binnenlandvaarders (schippers die de binnenwateren bevoeren) scheidden zich in 1471 of 1473 af van de Buitenlandvaarders en deelden toen een altaar tegen de kolom 23 in de zuiderzijbeuk met de fruitverkopers en de bontwerkers. In 1495 zullen zij een eigen altaar in de nieuwe kapel in gebruik genomen hebben.

Tegen oostmuur is een altaarfundering gevonden van 2,05 meter breed, geplaatst op enkele balkjes zonder paalfundering. Het geheel stond koud tegen de fundering van de westmuur van het voormalige noorderportaal. Waarschijnlijk was dit het Kruis- of Sint-Pietersaltaar.

Tegen de westelijke helft van de gevel van de Binnenlandvaarderskapel was aan de buitenzijde een latrine gebouwd. Die wordt genoemd in het Zakboekje van Memoriemeesters (aangelegd omstreeks 1519) [b5:9]. De in 1955 gevonden fundering daarvan bestond uit drie planken waarover een vloer van naaldhout was aangebracht. Hierop was een eensteens muur gemetseld. De onderste laag lag op 0,17 meter -NAP [56-3].

Uit correspondentie van 1565 blijkt dat er in de Binnenlandvaarderskapel een beeld van Sint-Maarten is geweest [39:165]. In de kolom tussen deze kapel en de Weitkoperskapel, gereedgekomen in 1506, werd een uitholling aangetroffen, die bij de restauratie dicht is gezet (afb. 130). Wellicht heeft zich hier dat beeld bevonden.

Maatvoering

De beide kapellen meten tussen de buitenzijde van de noordmuur van de hallenkerk en de binnenzijde van hun noordmuur onder de waterlijst circa 5,45 meter. Deze maat is bepaald door de plaats van de noordmuur van het noorderportaal, dat uitgangspunt werd bij de opzet van de Weitkoperskapel.

Vormgeving
Exterieur

Boven de top van het venster van de Binnenlandvaarderskapel is een in zandsteen gehakte beeldnis die aan de bovenzijde wordt afgesloten door een ezelsrug (afb. 97). Die van de Hamburgerkapel is bekroond met een rondboog waarboven een kielboog met aan weerszijden drie hogels en bekroond met een kruisbloem met een kruisbloem daarop (afb. 98). De aansluitingen op het muurvlak zijn als colonnetten uitgevoerd met een basement in reliëf.

Vensters

Op een niet geheel betrouwbare tekening van Cornelis Pronk naar een schilderij van Emanuel de Witte van omstreeks 1660 staat de tracering van de Hamburgerkapel grotendeels en die van de Weitkoperskapel voor een klein deel aangegeven (afb. OA 16). In de Hamburgerkapel staan dooreen gevlochten spits- en kielbogen, boven uitlopend in visblazen. In de Weitkoperskapel lijkt een soortgelijk patroon te zijn aangegeven.

Interieur

De noordgevel van beide kapellen is ter hoogte van de aanzet van de onderdorpel van het venster een halve steen versneden maar heeft alleen onder het venster een versnijdingslijst. Onder de lijst loopt de muur een halve steen schuin naar binnen. Er zijn twee nissen van een halve steen diep onder elk venster, overspannen door een segmentboog. De muurdam in het midden steekt iets buiten het muurvlak uit. De versnijdingslijst vormt een kapiteelachtige verbreding, die het basement van de middenpost van het venster draagt (afb. 99).

De westelijke en oostelijke zijwanden van de kapellen gaan zonder versnijding van beneden tot boven door.

De oostelijke muur van de Binnenlandvaarderskapel heeft als voortzetting van de steunbeer van de hallenkerk buiten het vlak van het voormalige portaalgebouw een spitsboog die tegen de noordgevel eindigt. Op die manier wordt een eenvoudig blindvenster geformeerd. De westelijke muur is aan de binnenzijde voorzien van een spitsboognis, verdeeld met drie montants. Vanuit de middelste daarvan gaat bij de boogaanzet een halfcirkel naar de beide dagkanten en uit de beide andere spruiten cirkelsegmenten naar de halfcirkel, zodat een reeks van vier spitsbogen ontstaat. Uit

de beide middelste boogjes zetten de montants zich naar boven door en ontplooien zich tot een heraldische (zogenoemde Franse) lelie. Die wordt geflankeerd door twee visblazen. De profilering is slechts een halve steen diep (afb. 100).

Ruggelings daartegen is aan de oostkant van de Hamburgerkapel een blindvenster van een steen diep. Ook hier is de aanzet van de tracering gevormd door vier spitsbogen onder twee rondbogen. Daarboven is een cirkel waarin een 'Maltezer kruis' is geformeerd (afb. 101).

100 Binnenlandvaarderskapel, blindtracering westzijde; 1965. ZR

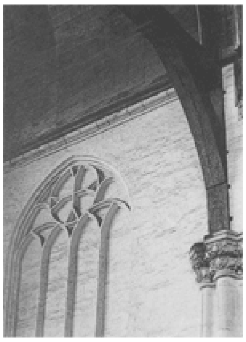

101 Hamburgerkapel, oostwand met blindvenster; 1967. RCN

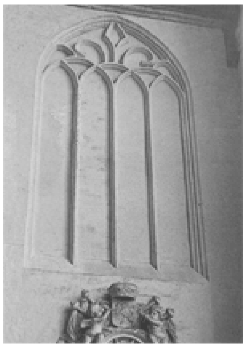

102 Hamburgerkapel, westwand met blindvenster; 1967. RCN

In de westelijke (buiten)muur van de Hamburgerkapel is een blindvenster van eveneens een hele steen diep. De tracering vertoont dooreen gevlochten spits- en rondbogen, bekroond door een 'Franse' lelie (afb. 102).

In de Binnenlandvaarderskapel is onder de voorlijst aan de voet van het houten gewelf alleen aan de oostzijde boven de oude portaalmuur een natuurstenen lijst, geprofileerd met een kwart hol en een rondstaaf. In de Hamburgerkapel zijn aan weerszijden stenen lijsten onder de voorlijst.

Voor de scheidingsmuur tussen de beide kapellen staat een driekwart bundelkolom. Het basement is een deel van een achtkant met hoekpunten midden onder de

103 Basement muurkolom tussen Hamburger- en Binnenlandvaarderskapel; 1955. RdMz

104 Kapiteel muurkolom tussen Hamburgeren Binnenlandvaarderskapel; 1955. RdMz

105 Hamburgerkapel, kraagsteen onder schraagbeeld boven kolom 33; 1956. HJ

106 Hamburgerkapel, kraagsteen onder schraagbeeld boven kolom 31 westzijde; 1955. HJ

schalken van de kolom (afb. 103). Het kapiteel heeft boven een rondgaande rondstaaf twee kransen van krullerige acanthusbladen met opliggende nerven. De bladen van de onderste krans dragen boven het midden van de rondstaven van de kolombundel stelen van waaruit de bladen naar links en rechts uitstralen (afb. 104).

Het oostelijke houten beeld in de Hamburgerkapel, boven kolom 33, rust op een natuurstenen kraagsteen met een gedrongen mannenfiguurtje, deel uitmakend van een eenvoudig geprofileerd muurstijltje dat zonder basement rust op de dekplaat van het kolomkapiteel (afb. 105). De dekplaat en de vorm van het figuurtje vertonen sterke verwantschap met de kraagstenen in de noordelijke hoeken van de Sint-Joriskapel, zodat aangenomen kan worden dat hier dezelfde beeldhouwer heeft gewerkt. Het westelijke schraagbeeld bij punt 31 rust op een kraagsteen met bladmotief, dat afwijkt van dat in de Sint-Joriskapel en dus door een andere beeld- of steenhouwer gemaakt moet zijn (afb. 106).

Het oostelijke schraagbeeld in de Binnenlandvaarderskapel behoort tot de bouwperiode van de Weitkoperskapel.

Materialen en bouwwijzen
Muren

Uit alles blijkt dat men eerst de tussenmuur tussen Hamburgerkapel en Binnenlandvaarderskapel tegen steunbeer 33 heeft opgetrokken en de buitenmuren heeft gebouwd. De westmuur van het noorderportaal die tegen steunbeer 35 van de

hallenkerk was gebouwd, werd gehandhaafd en verhoogd. Nadat de muren buiten de hallenkerk waren opgetrokken, is de muur 31-33 doorgebroken en de al doorbroken delen 33-34 en 34-35 tot een geheel geopend. Zodoende bleef steunbeer 33 van de hallenkerk in de scheidingsmuur behouden.

Voor het bouwen van de huidige Binnenlandvaarderskapel werden de noordmuur van de oude kapellen en de steunberen 64 en 66 afgebroken tot 7 lagen onder de tegenwoordige plintband. Van daar (circa 0,67 meter + NAP) is nieuw parementwerk gemaakt. De excentrische plaatsing van steunbeer 66 bleef gehandhaafd.

Kapconstructie

De constructie is in beide kapellen gelijk. Hier heeft men het systeem met de makelaar verlaten en is overgegaan tot een modernere bouwwijze. De A-vormige spanten boven de zoldervloer zijn wat mager uitgevallen (afb. 107 en 108). Blijkens de telmerken zijn de gebinten van beide kapellen gelijk gemaakt. De sporen zijn per vak genummerd van 1 tot 14 of 16. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2.

De telmerken zijn gesneden aan de zuidzijde van de kaponderdelen en alle gebroken aan de oostelijke (rechter) zijde. In driehoek naar het midden van de noordbeuk van de hallenkerk zijn de telmerken bij de Hamburgerkapel gebroken aan westzijde, bij de Binnenlandvaarderskapel aan de oostzijde. Blijkens de plaats van de merken zijn de sporen passend gemaakt bij de kilkeperbalken, dus niet ter plaatse op maat gezaagd.

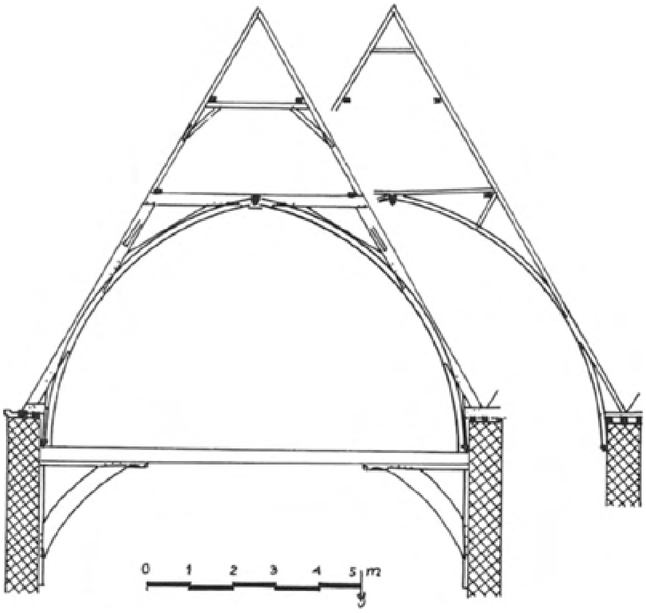

107 Hamburger- en Binnenlandvaarderskapel, doorsnede over kappen. Schaal 1:200.

108 Binnenlandvaarderskapel, kapgebint ////.

Op de westelijke kilkeperbalk van de Hamburgerkapel komt een timmermansmerk voor, op de oostelijke kilkeperbalk van de Binnenlandvaarderskapel twee maal hetzelfde swastika-achtige merk (zie bijlage 3).

De kilkeperbalken meten onder circa 28 × 26 centimeter in doorsnede, boven circa 25 × 20 centimeter. De koningstijl is gehakt uit een balk van circa 40 × 50 centimeter in doorsnede en heeft boven de zoldervloer een veelhoekige doorsnede van circa 30 centimeter.

Waar de trekbalk met muurstijl van de hallenkerk in het midden van de beide kapellen verwijderd werd, kwam een houten stijl met een schalkbeeld, die rust op de oorspronkelijke 14de-eeuwse kraagsteen.

Lysbeth Gavenkapel, Huiszittenkapel en Huiszitten-Meesterskamer[b11; b22; 70-1; 71]

Inleiding

Kort na 1500 is men aan de zuidzijde van het hallenschip begonnen aan de twee westelijke zijkapellen. De beide kappen moeten blijkens de constructie en de telmerken gelijk tot stand zijn gekomen. De dendrochronologische datering van het hout is 1503[69].

De westelijke kapel werd gesticht door Lysbeth Jansdr van Outshoorn, echtgenote van de in 1487 overleden Gaeff Benningh. '*Lysbeth van Outshoorn dien men noemde Lysbeth Gaeven nae Gaeff Benninck haren man*'[1899:14]. De naam van de kapel werd op verschillende manieren aangeduid, namelijk als Elisabeth Gaeven- of Gavenkapel en als Lysbeth Gaeven- of Gavenkapel. Wij kozen hier voor Lysbeth Gavenkapel. Lysbeth hertrouwde met Willem Andriesz, die in 1505 overleed. De stichteres stierf in 1515 en beide echtelieden zijn begraven voor het Verrijzenisaltaar in de kapel[71:31]. Er liggen nog steeds twee blauwe zerken met het wapen van het geslacht Van Outshoorn.

De tweede kapel gerekend van het westen was het domein van de Huiszittenmeesters, die er ook een nieuw kantoor tegenaan bouwden.

Het grafboek van 1532 noemt de '*Huyszitten cappel*' en de '*Elisabeth Gaeven cappel*'.

De oostelijke muur van de Huiszittenkapel omvat de oudere muur van het eerste zuiderportaal (afb. 38). Bij de bouw van de kapel werd in het verlengde van de muur van het portaal de oostelijke steunbeer (76) opgetrokken.

Maatvoering

De beide kapellen zijn, gemeten tussen de buitenzijde van de hallenkerkmuur en de binnenzijde van hun zuidelijke wand onder de waterlijst, circa 5,95 meter diep, dus wederom 21 Amsterdamse voet. Men heeft zich hier niet, zoals aan de noordzijde, laten leiden door de plaats van de buitenmuur van het oude zuiderportaal. De steunberen steken circa 90 centimeter naar buiten.

109 Lysbeth Gavenkapel, topgevel: a. beeldnis; 1977; b. afdekking; 1977; c. kielboog boven nis; 1969; d. basementjes colonnetten; 1969; e. kraagsteen; 1969. RCN

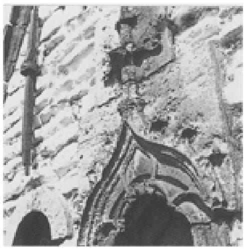

Vormgeving
Exterieur

De top van de Lysbeth Gavenkapel loopt aan westzijde lager door dan bij de zakgoot tussen deze kapel en de Huiszittenkapel. Het gevolg daarvan is dat drie gevel-afdekkingen zijn voorzien van 12 hogels en de meest westelijke 13 hogels heeft. Het onderste deel van de afdekking van de Huiszittenkapel is aan weerszijden

afwijkend. Hier is de geprofileerde band die elders los in de groef zit, een geheel met de blokken van de afdekking. De hogels waren los aangebracht (afb. 109b).

De beeldnis in de top van de beide kapellen vertoont een kielboog met aan weerszijden drie hogels en op de top een kruisbloem (afb. 109). In de kielboog is een vijflobbige versiering met een bladmotief op de toten.

In de steunberen hebben de baldakijnen drie zijden en twee halve zijden van een achtkant, waarin per zijde een ezelsrugboog met driepas, bekroond door een kruisbloem. De kraagstenen hebben een omvang als de baldakijnen en ook drie zijden en twee halve zijden van een achtkant, versierd met bladornament.

De nissen in de top van beide kapellen zijn geheel in Bentheimer zandsteen omlijst. Het achtervlak is recht en bekleed met Gobertanger steen.

Vensters

Over de vorm van de traceringen worden wij door de tekening van Claes Jansz Visscher van omstreeks 1612 nauwkeurig ingelicht (afb. OA 8). In het venster van de Lysbeth Gavenkapel worden de glasvakken van ieder vensterdeel overspannen door kielboogjes van waaruit zich een netwerk van visblazen ontwikkelt. De vlieger tussen de twee armen van de middenpost wordt gevuld met vijf visblazen in drie rijen boven elkaar. Alle elementen zijn van toten voorzien. Het venster van de Huiszittenkapel is ter hoogte van de boogaanzet voorzien van een reeks rondboogjes. In ieder van de deelvakken tussen de middenpost en de daaruit spruitende vork gaat de middelste montant verticaal omhoog, geflankeerd door twee visblazen boven elkaar. De beide onderste daarvan worden weer geflankeerd door een visblaas. In de vlieger gaat in het midden eveneens een montant verticaal omhoog. Daaruit gaan in het midden twee gebogen lijnen opzij, waaronder twee visblazen met de koppen tegen elkaar zijn aangebracht. Daarboven wordt de verticaal geflankeerd door twee zijwaarts uitwaaierende visblazen.

Opvallend is dat de onderzijde van het venster van de Huiszittenkapel op de afstand van een glasvak boven de versnijdingslijst is geplaatst, afwijkend van alle andere vensters in deze periode. Wellicht is dit het gevolg van de aanwezigheid van het dak van de Huiszittenmeesterskamer.

Interieur

In beide kapellen is het blindvenster aan de oostzijde een halve steen diep en dat aan de westzijde een steen. Aan de westzijde is de opbouw van de tracering in beide kapellen gelijk. Van de middenmontant loopt naar beide zijden een rondboog, waarbinnen van de linker en rechter montant een spitsboog wordt gevormd. Het vlak boven in het midden wordt omsloten door een cirkel, geflankeerd door een visblaas aan weerszijden. In de Lysbeth Gavenkapel zijn in de cirkel drie driehoeken gevormd die uit cirkelsegmenten zijn opgebouwd (afb. 110), in de Huiszittenkapel drie achter elkaar draaiende visblazen (afb. 112). Beide blindnissen zijn een steen diep.

In de oostelijke nis in de Lysbeth Gavenkapel worden vanuit de middenmontant

110 Lysbeth Gavenkapel, westelijk blindvenster. HJ

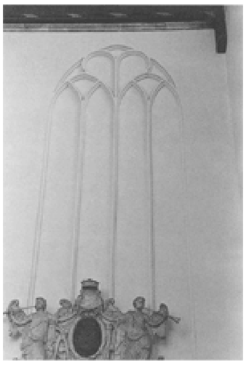

111 Lysbeth Gavenkapel, oostelijk blindvenster. HJ

112 Huiszittenkapel, westelijk blindvenster. HJ

113 Huiszittenkapel, oostelijk blindvenster. HJ

twee spitsbogen gevormd, waarbinnen weer twee spitsbogen. De middenmontant loopt verticaal door en splitst zich in twee staande visblazen (afb. 111).

In de Huiszittenkapel wordt het oostelijke blindvenster gedekt door een lagere spitsboog dan die in de Lysbeth Gavenkapel. Het is opgebouwd als een halfsteens verdikking van de oude muur van het zuiderportaal. Hier gaan vanuit de montants twee cirkelbogen die ieder twee spitsbogen omvatten. Erboven zijn twee ovalen met daarin twee visblazen (afb. 113).

In beide kapellen rusten de voorlijsten aan de voet van het tongewelf op een stenen lijst.

In de Lysbeth Gavenkapel is aan de zuid- en westzijde een zandstenen versnijdingslijst met een hol en rondstaaf onder de neus. Aan de oostkant is alleen een zandstenen bandje met twee overhoekse vlakken. In de Huiszittenkapel is aan de westzijde een bandje met twee overhoekse vlakken, aan de zuidkant een neus met hol en rondstaaf. Aan de oostkant van de Huiszittenkapel is een lijst met onder de neus alleen een uitholling. Die behoorde tot het oorspronkelijke zuiderportaal en kreeg een verlenging. De lijst aan de zuidkant ligt enigszins hoger dan die aan de oostkant en wordt iets voor het oostelijke muurvlak beëindigd in een hoekblok dat niet aansluit op de lijst aan de oostzijde.

De muur tussen de beide kapellen werd aan de zijde van de zijbeuk afgesloten met een driekwart bundelkolom. De vormgeving ervan is vrijwel gelijk aan kolom 33 tussen Hamburgerkapel en Binnenlandvaarderskapel. De onderste bladkrans van het kapiteel is aan de onderzijde iets minder afgerond dan bij kolom 33 het geval is.

Materialen en bouwwijzen
Muren

De zuidgevels zijn voorzien van parementwerk in Gobertanger steen. De westgevel van de Lysbeth Gavenkapel is van baksteen met speklagen van Gobertanger of Ledesteen en Bentheimer zandsteen. Steeds wisselen tussen de spekbanden drie en zeven lagen baksteen elkaar af. De zuidwestelijke steunbeer (78 west) heeft een bekleding van Gobertanger, de voorzijde van zandsteen.

De topgevelafdekking van de Huiszittenkapel was van zandsteen met enkele stukken Ledesteen. De afdekking van de Lysbeth Gavenkapel was geheel van zandsteen.

Steunbeer 76, behorend tot de Huiszittenkapel, is opgetrokken van roodbruine baksteen van 21-22 centimeter lang en 5 centimeter dik. De voet van deze steunbeer is bekleed met zandsteen, Ledesteen en Gobertanger steen. In de topgevel is een iets grotere bleekrode steen verwerkt die mogelijk afkomstig is van afbraak van de hallenkerk. In beide kapellen waren de vensteromlijstingen en de vorken van Bentheimer zandsteen, het onderste deel aan de oostzijde van Ledesteen.

Bij de doorbraak van de buitenmuur van de zijbeuk van de hallenkerk voor de Lysbeth Gavenkapel werd de binnenzijde van de kapelmuur bij de westzijde boven

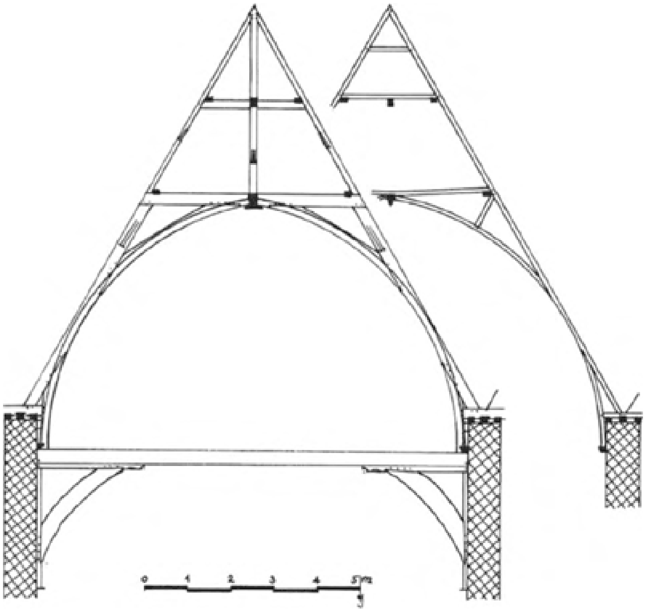

114 Doorsnede kap Huiszitten- en Lysbeth Gavenkapel. Schaal 1:200.

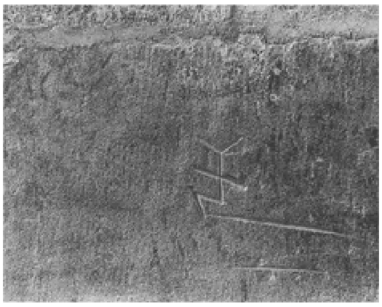

115 Steenhouwersmerk op basement kolom 60. HJ

de versnijdingslijst ongeveer een halve steen meer naar het westen geplaatst dan de westzijde van de zijbeuk. Daar is dus een sprong in de muur. Onder de lijst loopst het muurvlak van de kapel in noordwaartse richting door tot de opening naar de doopkapel. De overgang tussen het vlak boven en onder wordt gevormd door een eenvoudige afschuining. Het geheel lijkt een wat slordige oplossing voor de aansluiting van de kapel op de westmuur van de zijbeuk.

Kapconstructie

Beide kappen zijn gelijktijdig tot stand gekomen. De sporen dragen in de zakgoot tussen de beide kapellen op gemeenschappelijke blokkelen.

Merkwaardig is dat de bouwers hier weer zijn teruggevallen op de makelaars in het gedeelte van de kap boven het tongewelf en in het midden een hanenbalk en een middenfliering (afb. 114). De doorsneden van de sporen variëren van 7 × 8 centimeter tot 9 × 10,5 centimeter, een enkele maal zijn ze rechthoekiger: 6,3 × 9,5 centimeter.

De telmerken van beide kapellen vertonen veel overeenkomst. Zij staan op de noordzijde van de oost-west gerichte onderdelen. De gebinten zijn genummerd met

een wat onoverzichtelijk systeem. De timmerlieden hebben zich tijdens het merken van de onderdelen kennelijk vergist. De gespannen in de Lysbeth Gavenkapel dragen naast de getrokken telmerken een half maantje, dat met een guts is ingehakt ter onderscheiding van de onderdelen in de Huiszittenkapel. In de driehoekige velden die in de zijbeuk snijden, dragen de merken bij de Huiszittenkapel één cirkelvormige uitholling als onderscheid van die in de Lysbeth Gavenkapel, die twee gaatjes hebben. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2.

Waar de trekbalk met muurstijl van de hallenkerk in het midden van de beide kapellen verwijderd werd, kwam een houten stijl met een schalkbeeld, die rust op de oorspronkelijke 14de-eeuwse kraagsteen.

Bij een latere reparatie kreeg het trekbalkgebint boven de westmuur van het zuiderportaal (58) in de driehoek tussen het korbeel, de muurstijl en het sleutelstuk een schuingeplaatste versteviging (een zogenoemd kalf). Korbeel en kalf werden van een eigentijdse beschildering voorzien (afb. 275).

Steenhouwersmerk

Op kolom 60 tussen de beide kapellen is een steenhouwersmerk aangetroffen (afb. 115). Zie ook bijlage 5.

Huiszittenmeesterskamer

Tegen de oostelijke helft van de gevel van de Huiszittenkapel werd, tegelijk met de bouw van de nieuwe kapel, een ondiep vertrek gebouwd, het nieuwe kantoor van de Huiszittenmeesters. Dat blijkt uit het feit dat de voet van steunbeer 76 en de oostmuur van het kantoor in verband zijn gemetseld. Het zuiderportaal is er later tegenaan gebouwd. Het Huiszittenmeesterskamer is gebouwd in dezelfde baksteen als de kapel. De met Gobertanger steen beklede westelijke muur van de oude kamer bleef bewaard. De goot lag op circa 3,5 meter boven de straat ter hoogte van de waterlijst van de kapel. Aangenomen mag worden dat de buitenzijde van het vertrek geheel bekleed was met Gobertanger en Ledesteen.

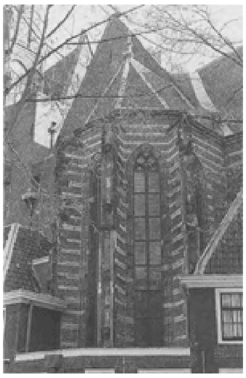

116 Doopkapel, exterieur; 2001. HJ

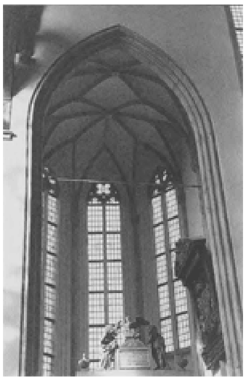

117 Doopkapel gezien uit zuiderzijbeuk. HJ

118 Doopkapel, onderaanzicht gewelf; 2000. HJ

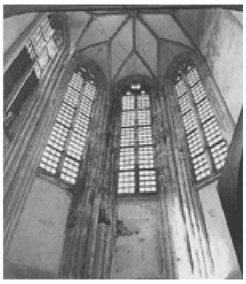

119 Doopkapel interieur; 1952. RdMz

Het gebouwtje werd vermoedelijk afgedekt met een zadeldak, omdat bij de bouw van de kapel rekening gehouden is met een goot aan de achterzijde. De onderdorpel van het venster is namelijk een glasvak hoger geplaatst dan de versnijdingslijst. Op

de Loterijprent komt de kamer voor met aan de westzijde een bekroning op de daknok. Vermoedelijk was dat een piron op een makelaar van de kap, hetgeen inhoudt dat aan die zijde een afsluitend dakschild was.

In het zuiderportaal is de oostelijke muur van de kleine kamer van de Huiszittenmeesters nog te zien.

Latere bouwactiviteiten

1611: vergroot.
1655: Kerkmeesterskamer.
1761: verbouwd, gemoderniseerd.

Doopkapel[77]
Inleiding

Tegen de westmuur van de zuiderzijbeuk werd bij de overgang met de zojuist voltooide Lysbeth Gavenkapel een doopkapel opgetrokken. De dendrochronologische datering van de onderdelen van de kap is 1504. De plattegrond is een vierkant waaraan aan de westkant drie zijden van een achtkant zijn toegevoegd met op de hoeken diagonaal een steunbeer. De zuidelijke muur omvat de westelijke hoeksteunbeer van de hallenkerk. De bovenkant van de muren ligt op dezelfde hoogte als die van de Lysbeth Gavenkapel. Een gewelf overspant de ruimte. De opening naar de kerkruimte werd gevormd door een spitsboog die in de kerkmuur werd gebroken. Op de plattegrond van Vingboons staat de kapel aangegeven als '*van outs De Vundt*'.

Een zelfde vorm had de doopkapel van de Nieuwe Kerk in Amsterdam[70]. De Nieuwe Kerk in Delft heeft eveneens een veelzijdig gesloten doopkapel tegen de westgevel. De Pieterskerk te Leiden en de Westerkerk in Enkhuizen hebben een dergelijke kapel tegen het meest westelijke deel van de zuidgevel.

Vormgeving
Exterieur

De steunberen zijn op de gebruikelijke wijze voorzien van geledingen met casementen waarin kraagstenen en baldakijnen (afb. 116). De kraagstenen hebben dezelfde ingezwenkte vormen als die in de hierna te bespreken Sint-Sebastiaanskapel. Blijkens de afbeelding op het processievaandel zou de doopkapel aan de dakvoet een stenen borstwering gehad hebben met pinakels boven de hoeksteunberen, maar aan de kapel niets gevonden wat hierop wijst.

De tweelichts lancetvensters hebben nog de oorspronkelijke eenvoudige traceringen (afb. 119). Boven de vensters zijn nog drie speklagen, een patroon dat

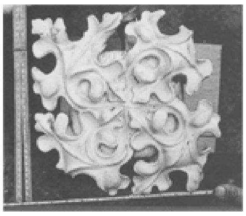

120 Naarden, Grote of Sint-Vituskerk, losse versiering sluitsteen, onderzijde; 1967. HJ

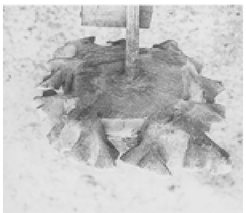

121 Naarden, Grote of Sint-Vituskerk, losse versiering sluitsteen, bovenzijde met ophangstaaf; 1967. HJ

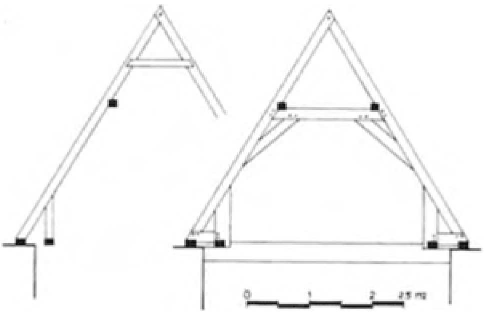

122 Doopkapel, kapconstructie. Schaal 1:200.

naar beneden over de zijkanten van de steunberen en de dagkanten van de vensters doorloopt.

Op de koningstijl op de punt van het dak staat een piron met drie gepunte kragen.

Interieur

De opening naar de zijbeuk wordt gevormd door een hoge zandstenen spitsboog waarvan de profilering aangeeft dat daarin geen afsluiting is geweest (afb. 117). Een relatief smal vlak in het midden gaat na een schuine kant over in een hol en na een vlak kantje in een rondstaaf die weer overvloeit in een hol. Een peerkraal vormt de overgang naar het muurvlak. Even boven de versnijdingslijst zijn beide staafprofielen voorzien van een basementje. Wellicht liep de lijst horizontaal door en was daaronder een afzonderlijk poortje[71]. Tussen de doopkapel en de Lysbeth Gavenkapel is nog de aanhechting te zien van de oorspronkelijke zuidmuur van het hallenschip.

De ruimte wordt gedekt door een stenen netgewelf (afb. 118, 121). De gewelfribben komen op acht plaatsen neer op een kraagsteen met bladornament. Daaronder zet zich een colonnet voort tot op de versnijdingslijst.

In het gewelf zijn de stenen op de samenkomst en de kruising van de ribben voorzien van een gat. Hierin was oorspronkelijk een siersteen bevestigd met een

ijzeren staaf, die door het gat stak en aan de bovenzijde zal zijn vastgezet met een wig. In de Sint-Vituskerk te Naarden is een dergelijke originele versiering aangetroffen (afb. 120 a en b).

In de zuidmuur bevindt zich dicht bij het afsluitende hek een diepe nis, overspannen door een boogje. In het noordwestelijke muurvlak is een uitholling in de muur in de vorm van een bolsegment.

In de doopkapel stond een geelkoperen doopvont dat in 1531 gegoten was door Cornelis van der Eynde uit Mechelen[72]. In de muur zit nog een kram waarin de stang zal hebben gedraaid waaraan de deksel was opgehangen.

Waarschijnlijk heeft de vloer van de doopkapel van oorsprong af drie treden boven de kerkvloer gelegen. Tussen kerk en kapel zal wellicht een hek hebben gestaan.

Materialen en bouwwijzen
Muren

De zuidmuur is gebouwd tegen de zuidwestelijke steunbeer van de hallenkerk, als zodanig herkenbaar als een stuk van de gevel zonder speklagen. De kapel kreeg spekbanden van twee lagen witte Belgische arduin, corresponderend met drie lagen baksteen, afgewisseld door vijf lagen baksteen of één laag Ledesteen van twee lagen baksteen. In beide gevallen corresponderen de speklagen met een zandstenen blok in de dagkant van een venster.

Dit is niet hetzelfde patroon als van de Lysbeth Gavenkapel. De steunberen zijn voorzien van zandstenen onderdelen. Langs de vensters zijn zandstenen neggenblokken en ook de traceringen zijn van zandsteen.

Kapconstructie

Tegen de westmuur van de kerk is een gebint bestaande uit twee van voet tot nok doorlopende schaarstijlen, verbonden door een hanenbalk en voorzien van blokkeels, standzonen en korbelen tussen schaarstijl en hanenbalk (afb. 122). Aan het begin van de driezijdige sluiting is een soortgelijk gebint, voorzien van een makelaar waartegen twee halve gebinten staan. Op de hanenbalken dragen aan weerszijden flieringen.

De onderdelen van de kap zijn voorzien van telmerken, die aan de linker (= zuid-) zijde een schuine dwarsstreep hebben en aan de andere kant een gebroken streep, een

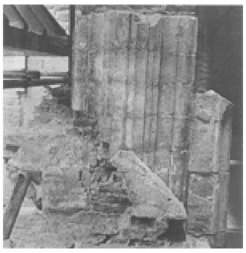

123 Weitkoperskapel, onderzijde venster oostzijde; 1958. RdMz

124 Weitkoperskapel, aanzet middenmontant venster; 1958. RdMz

125 Weitkoperskapel, geveltop; 1957. HJ

zogenoemd ‘stoeltje’. Dit systeem is precies gelijk aan de merken op de onderdelen van de kap op de Sint-Sebastiaanskapel. Hieruit blijkt dat de kap door dezelfde timmerlieden gemaakt zal zijn. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2.

Op veel sporen en de flieringen zijn strepen ingesneden, die gedeelten zijn van zogenoemde vlot- of eigendomsmerken.

De koningstijl is buitendaks bekleed met lood en versierd met drie in lood gemaakte stervormige elementen. Deze vorm van piron komt op veel plaatsen aan de daken voor.

Latere bouwactiviteiten

In 1648 kocht Cornelis de Graaf de graven in de doopkapel. Het oude hek werd in 1651 vervangen door een marmeren afsluiting.

Weitkoperskapel[b11; 61-1; 61-2]

Inleiding

Ten westen van de Sint-Joriskapel was omstreeks 1488 al een aanvang gemaakt met de bouw van een kapel volgens het nieuwe schema, maar het oude noorderportaal verhinderde vooralsnog het afbouwen van de ruimte. Dat kon pas gebeuren omstreeks 1505 nadat het portaal was gesloopt. De dendrochronologische datering van de kaponderdelen is 1506.

Er wordt een altaar genoemd in 1500, wellicht geplaatst in de onvoltooide ruimte[73]. De kapel werd aangeduid als de Weitkoperskapel. Het woord weit betekent tarwekoren, maar het is onduidelijk hoe de kapel aan zijn naam is gekomen, want er is in Amsterdam nooit een Weitkopers- of Graankopersgilde geweest[74]. De groothandel stond echter buiten het gildeverband en uit die gelederen werd de stadsregering gerekruteerd[75]. Jan Claesz van Hoppen en zijn vrouw hebben een vicarie gesticht op het '*Weijd-koopers outaer*' (Sint-Jacobsaltaar)[54-1]. Van Hoppen was in de periode tussen 1469 en 1502 vele malen schepen en burgemeester van de stad. Het is ons niet bekend of hij graankoper was. Wel was zijn ene schoonzoon korenkoper en zijn andere '*commissaris van 't incomen ende vuytgaen vant coren*'. Jan Claesz overleed omstreeks 1520. Man en vrouw werden voor het altaar begraven[61-1:86]. De memoriemeesters spraken ook van het Sint-Jacobskoor en het grafboek van 1532 noemt '*die weetcoppers cappel*'. De kapel werd ook Jan Claesz van Hoppenkapel genoemd. In de noorderzijbeuk

126 Basement kolom 35; 1968. RCN

127 Kapiteel kolom 35; 1955. RdMz

zijn ter hoogte van de Weitkoperskapel een gewelfschotel en een schalkbeeld opgenomen met de beeltenis van Jacobus Major.

De maten van de kapel waren bepaald door die van de elementen waaruit zij ontstaan is: het noorderportaal en de kapel ernaast. Aan de westzijde bleef op de plaats van de verdieping van het oude portaalgebouw een galerij over, die toegankelijk was langs de traptoren van het nieuwe noorderportaal en een doorgang met een paar treden in de muur van de kapel boven de versnijdingslijst. Over de vorm en de functie ervan is niets bekend. Op geen van de ons bekende afbeeldingen is er iets van aangeduid. Omdat ook Emanuel de Witte op zijn schilderijenreeks uit het midden van de 17de eeuw er niets van aangeeft, nemen wij aan dat de galerij in die tijd al niet meer bestond. Wel heeft hij de boogjes boven de voormalige galerij weergegeven (afb. OA14 en 15).

Vormgeving
Vensters

De vormgeving van het venster is, met uitzondering van de tracering, identiek aan de vroegere kapelvensters. Hoekaanzetten en basement van de middenmontant bleven door de eeuwen heen bewaard (afb. 123 en 124). Omdat de versnijdingslijst van de Binnenlandvaarderskapel een andere hoogte heeft dan die van de Sint-Joriskapel deed zich een probleem voor. Ook de toegang tot het portaal en de ingang van het Heilig Graf deden de bouwers besluiten de versnijdingslijst ter plaatse van het basement van de middenmontant aan de oostzijde een halve meter omhoog te laten verspringen.

De tracering van het venster werd omstreeks 1660 enkele malen weergegeven door Emanuel de Witte. De vorm was ongeveer als in de Sint-Joriskapel (afb. OA 14 en 15).

Zoals overal elders is ook hier ruitvormige overhoekse beglazing aangegeven. De onderste reeks vakken is blind, dan volgen vier vakken gebrandschilderd glas. In de tracering waren eveneens beschilderde panden.

Interieur

Bij de voltooiing van de kapel is men van de oorspronkelijke plannen afgeweken. De beide nissen die in de oostmuur en de zuidmuur van het oudste deel waren gemaakt, werden dichtgemetseld, de oostelijke met een halve steen en de noordelijke helemaal vol. De doorgang naar het portaal werd onder een boog geplaatst. Die werd door Emanuel de Witte enkele keren geschilderd maar verdween in 1911.

De driekwart bundelkolom tussen de Weitkoperskapel en de Binnenlandvaarderskapel (35) is tot stand gekomen bij de voltooiing van de Weitkoperskapel. Het basement ervan vertoont verschillende ‘wafelmotieven’ of honingraatmotieven (afb. 126). In de Nieuwe Kerk is het basement van de kolom op de scheiding van noordertransept en de tweede zijbeuk van het schip vrijwel identiek. Het kapiteel verschilt sterk van 33 en 60. Aan de bovenkant van de kolomschacht is een rondgaande rondstaaf waarop een kapiteel volgt met twee kransen van sterk gemodelleerde wingerdbladen die van binnen uit het vlak komen en gedeeltelijk ajour zijn uitgehakt. In de onderste krans ontrollen de bladeren zich van links onder naar rechts boven. In de bovenste krans wikkelen de bladen zich afwisselend van rechts onder naar links boven en van links boven naar rechts beneden (afb. 127 en 128). Daarboven gaan de uit cirkelsegmenten opgebouwde vormen over in een vrij dikke dekplaat die uit achthoeken is opgebouwd. Die plaat is geprofileerd met een halfrond profiel onder, een tamelijk hoog iets naar voren neigend vlak, een rondstaaf van iets meer dan kwartcirkelvormige doorsnede en een vlakke kant erboven. In het meest westelijke gedeelte daarvan is in dat vlak nog een groef gehakt.

Op het basement van de kolom staat het merk van een steenhouwer, die later ook aan de verhoging van het schip heeft gewerkt (afb. 129). Zie bijlage 5.

De kolom is zo geplaatst dat de ontmoeting met de oude steunbeer aan de westzijde in het vlak van de steunbeer valt en aan de oostzijde de steunbeer wat afgehakt moest worden. De overgang naar de oude binnenzijde van het noorderportaal werd gevormd door een niet volledig halfcirkelboogje van iets minder dan een steen diep, dat voorzien is van een lange afgeschuinde kant. Er is geen kraagsteen aangebracht aan de noordelijke voet van het boogje op de overgang naar het boogje van het oude portaal (afb. 40).

Aan de zuidwestzijde van de kolom was een nis uitgehakt of van het begin af uitgespaard, waarin vermoedelijk een beeld geplaatst was (afb. 130).

Het westelijke houten beeld boven deze kolom onder de kap wordt ondersteund

128 Kolom 35 en gewelven erboven na restauratie; 1958, H.J

129 Steenhouwersmerk op basement 35. HJ

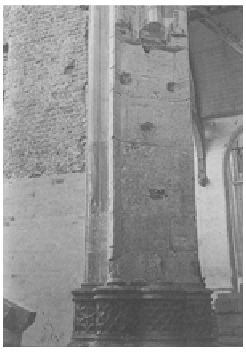

130 Kolom 35 met uitgespaarde nis aan zijde Binnenlandvaarderskapel; 1956. HJ

door een colonnet met basement en koolbladkapiteel. Midden in het colonnet is een ringvormige verbreding. Het beeldje aan de oostzijde van de kolom heeft dezelfde ondersteuning.

Onder de voorlijsten aan de voet van het tongewelf ontbreken stenen lijsten.

Materialen en bouwwijzen
Muren

In de noordwestelijke hoek is de rondboog, behorend tot de verdieping van het noorderportaal, afgesneden. De noordmuur van het portaal was dunner en stond iets naar het noorden dan de muur van de Weitkoperskapel werd opgetrokken. Over de

oude te smalle fundering heeft men een ontlastingsboog gemetseld die aan de westzijde rust op de fundering van de excentrisch geplaatste steunbeer 66 en aan de oostzijde op een speciaal gemaakte kleine fundering onder de aansluiting van het noorderportaal en het deel dat gelijk met de Sint-Joriskapel werd gebouwd. Deze boog is later ernstig verzakt door overbelasting van punt 66.

De gevel van de Weitkoperskapel staat aan de oostzijde boven de versnijdingslijst koud tegen de zijmuur van de Sint-Joriskapel. Omdat onder de lijst gebruik is gemaakt van de gelijk met de Sint-Joriskapel gemaakte muur is die hier wel in verband gemetseld.

Voor de bouw van het Heilig Graf werd een poortje aangebracht, waartoe de nis op die plaats werd dichtgezet. Wij weten niet of toen ook de oostelijke nis gedicht is. Het westelijke poortje van het oude noorderportaal werd toen wel dichtgemetseld.

In de geveltop zijn stukken Ledesteen gevonden die afkomstig zijn van de steunbeerafdekking van de hallenkerk. Aannemende dat de noordelijke muur van de hallenkerk pas gesloopt werd toen de kapel onder dak was en de topgevel na het dak is opgetrokken, is dit stuk afkomstig van steunbeer 35, die nog boven het noorderportaal uitstak. Steunbeer 36 moet al geheel in de (tijdelijke) Weitkoperskapel zijn opgenomen.

Aan de voorzijde van de bundelkolom 35 bracht men een trekstang aan, die als anker diende en door de muur van het voormalige noorderportaal naar de buitenzijde van de kerk in steunbeer 66 liep. Omdat de beer niet midden voor de scheidingsmuur tussen Weitkopers- en Binnenlandvaarderskapel staat, was het anker bij de noordgevel

van de kapel buiten de oude portaalmuur zichtbaar. Men was zich kennelijk wel bewust van de gecompliceerde en slechte constructieve toestand van de muren in deze omgeving.

Kapconstructie

De constructie is vrijwel gelijk aan die van de beide andere kapellen aan de noordzijde. De telmerken staan aan de noordzijde van de kaponderdelen. Aan oostzijde zijn de merken (links) gebroken. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2.

Waar de trekbalk met muurstijl van de hallenkerk in het midden van de kapel verwijderd werd, kwam een houten stijl met een schalkbeeld, die rust op de oorspronkelijke 14de-eeuwse kraagsteen.

Koororgel

Aan de scheidingsmuur tussen Sint-Joriskapel en Weitkoperskapel werd een klein zogenoemd koororgel opgehangen waarvan de vloer van de galerij ongeveer ter hoogte van de versnijdingslijst lag. Bekend is dat er voor 1544 reeds een koororgel bestond, '*het Edammer werck*' genoemd omdat het vermoedelijk gemaakt was door orgelmakers uit Edam[59-1:24]. In 1544 werd een tweede orgel gebouwd door Hendrick Niehoff. In 1567 kwam al een derde orgel, dat gebouwd werd door Pieter Jansz de Swart. Dit is weergegeven door Emanuel de Witte op twee schilderijen uit de jaren kort voordat in 1658 weer een nieuw orgel werd gebouwd (afb. OA11 en 13). Aan de zijde van de Sint-Joriskapel was onder de galerij een insteekje, waardoor de trap liep die het orgel toegankelijk maakte. In de scheidingsmuur met de Weitkoperskapel werd in de voormalige steunbeer van het hallenschip een uitholling gemaakt voor de opgang naar het koororgel. Of dit wellicht samenhing met de bouw van een nieuw orgel in 1544 is niet bekend. De wanden waren ruw gepleisterd en er waren houten traptreden die in de muur waren ingelaten. De opgang was toegankelijk vanuit de Weitkoperskapel. Op een van de schilderijen van Emanuel de Witte is de toegangsdeur te zien (afb. OA11).

Latere bouwactiviteiten

1658: bouw nieuw koororgel. Beklamping muurstuk 37-68, doorbraak balgenkamer in zelfde muur. Nieuwe toegang tot orgelgalerij door Heilig Graf.

1710: nieuwe bakstenen venstertracering en dichtmetselen onderste vakken.

1821: sloop van het pijpwerk van het orgel.

1911: versterkingen door middel van gewapend beton en nieuw hard metselwerk.

Doorgang naar noorderportaal verplaatst, toegang door Heilig Graf tot orgelgalerij dichtgemetseld. Plaatsing portaal uit Nieuwezijds Kapel.

Noorderportaal en Heilig Graf[b13; 61-1; 61-2]

Inleiding

Na de voltooiing van de Weitkoperskapel moest er een nieuw portaal gebouwd worden. Tussen het nieuwe portaal en de westmuur van de Sint-Joriskapel bleef een ruimte over, waarin men het Heilig Graf onderbracht (afb. 131, 132 en 133).

In de kapel was als restant van de bovenverdieping van het vorige portaal een galerij overgebleven. Die werd bereikbaar gemaakt langs een traptoren aan het portaal en een trapje door de kapelmuur, dat schuin loopt in verband met de aanwezigheid van steunbeer 66.

Noorderportaal

Omdat er weinig origineel hout in de kap is overgebleven, was een dendrochronologische datering niet mogelijk. Vermoedelijk kwam het portaal omstreeks 1510 tot stand.

In de 19de eeuw is men dit portaal ‘Nonnendeur’ of ‘Nonnenpoort’ gaan noemen. De reden daarvan is onbekend maar zou kunnen samenhangen met de verdwenen galerij in het Weitkoperskapel.

Plattegrond

De oostelijke muur van het portaal is aan de binnenzijde 4,30 meter lang. De westmuur heeft in principe ook die lengte maar wordt onderbroken door steunbeer 66, een restant van de voorganger van de Binnenlandvaarderskapel. De noordzijde wordt gesloten met twee schuine zijden die een hoek van 120° met elkaar maken. In de schuine zijden zijn toegangen gemaakt. Op de noordelijke en de noordwestelijke hoek is een steunbeer van relatief geringe afmetingen. Aan de noordoostkant en aan de

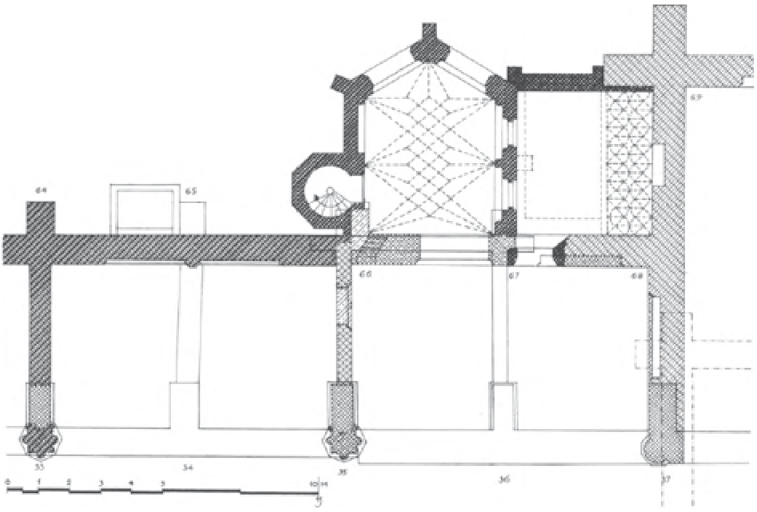

131 Plattegrond noorderportaal, Heilig Graf en aangrenzende kapellen. Schaal 1:150.

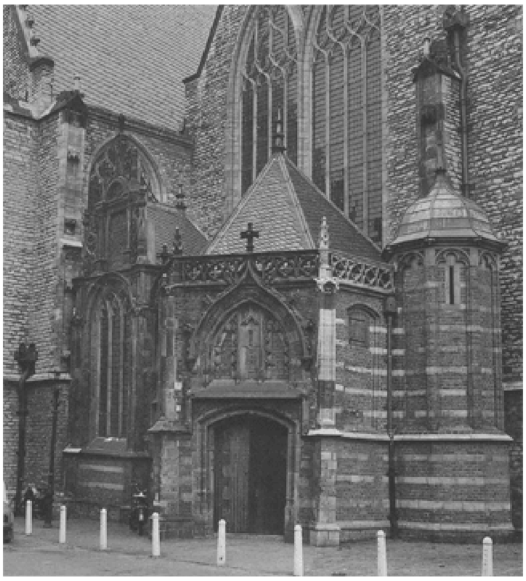

132 Noorderportaal en Heilig Graf; 1964. RdMz

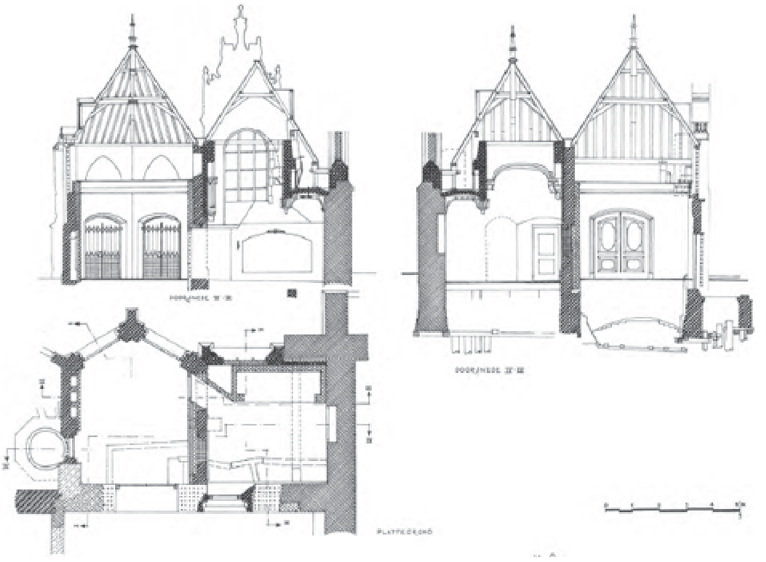

133 Noorderportaal en Heilig Graf, doorsneden en plattegrond, toestand 1953. Schaal 1:150.

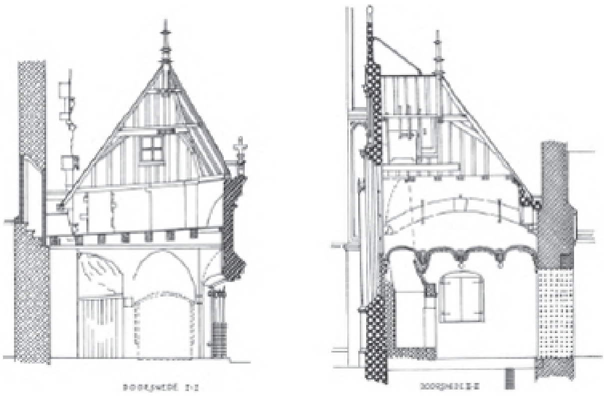

oostzijde zijn soortgelijke steunberen geweest voordat het Heilig Graf gebouwd werd.

De doorgang vanuit de Weitkoperskapel naar het portaal komt niet in de as van het portaal uit maar veel verder naar het oosten. Dat was blijkbaar nodig omdat aan de westkant van de kapel ter hoogte van de versnijdingslijst een galerijvloer lag.

De traptoren bevindt zich in de hoek tussen het portaal en de gevel van de Binnenlandvaarderskapel. De buitenomtrek is een deel van een achtkant, de binnenomtrek een cirkel. Naast de steunbeer 66 is vanuit het portaal de toegang tot de trap.

In de oostmuur zijn twee vensteropeningen die een blik op het Heilig Graf mogelijk maakten.

134 Noorderportaal, detail waterlijst; 1963. PP

Vormgeving
Exterieur

De toegangsopeningen aan de noordzijde worden omgeven door een gotische profilering van rondstaven en hollen, die aan de bovenzijde als segmentboog rondgaan. Aan de onderkant zijn op de gebruikelijke wijze basementjes aangebracht. Boven de boog is een waterlijst die aan de zijkanten neergaat tot de hoogte van de lijst tussen het eerste en het tweede lid van de steunberen. Op de hoeken zijn op salamanders lijkende figuurtjes gebeeldhouwd (afb. 134). Boven de waterlijst vormt zich de afzaat van een nis die wordt overspannen door een spitsboog. Daarbuiten is een ezelsrugboog, die doorloopt in de borstwering rond het dak van het portaal. Binnen de spitsboog zijn drie velden, gescheiden door twee verticaal opgaande rondstaven. Het rechter en het linker vak worden omzoomd door tootjes. Het middelste vak werd afgesloten door een bakstenen vlak. De borstwering wordt gevormd door cirkelbogen die elkaar als een netwerk doorkruisen. De openingen daartussen zijn versierd met toten. Omtrent de oorspronkelijke versiering op de borstwering zijn wij niet ingelicht.

De steunberen hebben een plint dat met een brede lijst versnijdt naar het vlakke eerste lid. Met een brede waterlijst gaat de beer over naar het tweede lid dat aan de voorkant een casement heeft. De steunbeer wordt aan de voorkant afgedekt met een kielboogje. Aan de beide zijkanten gaan ellipsbogen naar de lijst onder de borstwering. Boven de steunbeer staat in de ajour bewerkte borstwering een achtkantig basement waarboven een korte cilinder met spiraalvormig bladmotief. Daarop staat de hiervoor genoemde pinakel.

De zijgevel aan de westzijde werd al in de 17de eeuw ingebouwd, waarbij ook de traptoren zal zijn afgebroken. Over de vormgeving van het uitwendige van de traptoren is vrijwel niets bekend. In de zijgevel was een nis, afgedekt door een segmentboog. Daarin was een met een luik gesloten opening die de verlichting van de ruimte boven het gewelf mogelijk maakt. Ook in de oostelijke zijgevel is een dergelijke opening, die later door het Heilig Graf aan het oog werd onttrokken.

Interieur

Aan oostzijde zijn twee nissen, aan de westzijde één nis en de toegang tot de traptoren. In de beide nissen aan de oostkant is een opening, die uitzicht geeft op het Heilig Graf.

De portaalruimte wordt overspannen door een netgewelf. Uit de hoekpunten spruiten drie ribben, uit de aanzetten midden in de lange zijden gaan vijf ribben omhoog. Boven het gewelf is een ruimte die verlicht kon worden door de genoemde openingen in de zijgevels. De muren vormen boven het gewelf een borstwering van ongeveer anderhalve meter. Die ruimte heeft derhalve een behoorlijke gebruiksmogelijkheid gehad.

De zandstenen treden van de traptoren vormen aan de onderkant een spiraalvormig vlak.

Materialen en bouwwijzen

Het metselwerk van de fundering bestaat uit bakstenen van 23 centimeter lang en 5-5,5 centimeter dik. De bakstenen van het opgaande werk zijn iets kleiner. Het vlakke gevelwerk is opgebouwd is uit rode baksteen afgewisseld door speklagen die meestal van Ledesteen zijn gemaakt. Er zijn enkele geslepen bakstenen aangetroffen, waaruit kan worden opgemaakt dat de gevels geheel van geslepen stenen waren opgemetseld. Het oppervlak ervan is door de eeuwen heen verweerd. Grote delen van de steunberen, omlijstingen van deuren en nissen, de borstwering en andere versieringen zijn van Bentheimer zandsteen.

Naast de sterk verzakte steunbeer 66 van omstreeks 1460 werd de fundering van de traptoren gelegd, bestaande uit een vierkant roosterwerk waartussen palen zijn geheid. Dat fundament kwam gedeeltelijk buiten het opgaande werk van het torentje te liggen. De bovenste laag van het hout lag in 1955 op 0,33 meter -NAP. De onderdorpel van de traptoren is ook scheefgezakt, dus de zakking heeft zich ook na bouw portaal voortgezet. De bovenkant lag links circa 25 centimeter onder de zerken, 1,10 meter +NAP.

De kap is opgebouwd als een vijfzijdig tentdak met een koningstijl. Die is buitendaks spits en rond bijgestoken en voorzien van een loden bekleding met drie stervormige ringen en een opengewerkte peervormige bekroning.

Tussen de traptoren en de kap van het portaal moet een steekkapje zijn geweest, evenals aan de achterzijde bij de doorgang naar de galerij in de Weitkoperskapel. Aan

135 Noorderportaal, westwand, sporen van gewelf en bovenste trede trap (links boven); 1954. HJ

136 Weitkoperskapel, verhoging onderdorpel venster voor poortje Heilig Graf; 1958. RdMz

de westzijde werd de hele kapvoet in een later stadium gewijzigd. Aan de zijde van de kapel rust de muurplaat ten oosten van de doorgang op een uitmetseling. Later werd daaraan een stuk gelast met een ijzeren strip. Deze verlenging loopt voor de dichtgemetselde opening langs (afb.133).

Latere bouwactiviteiten

Op een plattegrond uit 1683 ontbreekt de traptoren al, zodat moet worden aangenomen dat die voordien gesloopt is.

Een gewelfaanzet is nog zichtbaar op schets en aquarel Schouten 1786. Toen was de noordoostelijke deur dichtgemetseld.

Openingen naar Heilig Graf en noordoostelijke toegang zijn dichtgemetseld.

Na sloop van de gewelven werd een houten balklaag in het portaal gelegd en zijn de gehavende muren grotendeels afgedekt met voorgezette muurtjes.

1911: aan de buitenzijde zijn enkele gebeeldhouwde elementen toegevoegd. Beide toegangen werden voorzien van hekken.

Heilig Graf

Inleiding

Het oude Heilig Graf in de ruimte ten zuiden van het Buitenlandvaarderskoor zou voor 1523 verdwenen zijn. In het grafboek van dat jaar is het '*Heilich Graff*' later toegevoegd, dus was de nieuwe ruimte toen nog niet geschikt om in te begraven. Er waren in het Heilig Graf slechts twee graven: van Gillis Jansz. genaamd de wisselaar[76]

en van zijn schoonzoon Cornelis Anthonisz.[77] die ook wel de naam de wisselaar droeg[61-1:91][78]. In 1597 werden beide graven naar de Hamburgerkapel overgebracht.

Proost Saffius deelt in zijn kopieboekje[79] mee dat het Sint-Jacobsaltaar in de Weitkoperskapel stond en dat dit nabij het ‘prope Sepulchrum Domini’ stond. Hiermede is de bestemming vastgelegd van het vertrek, dat wij nog steeds het Heilig Graf noemen[1899:26].

Een Heilig Graf is een gebeeldhouwde navolging van het graf van Christus. Voor het midden van de 14de eeuw was het een eenvoudige houten of zilveren capsa (kist) of sarcofaag. Tot in de 16de eeuw was een dergelijke grafkist verbonden met een voorstelling van de graflegging, meestal met nagenoeg levensgrote figuren. Het werd bezocht en vereerd in de laatste helft van de Paasweek en bij de ‘Visitatio Sepulchri’ op Paasmorgen. De plaatsing was verschillend: in het hoogkoor, de kooromgang (Dom van Utrecht), in het schip (vooral in Duitsland en Italië), in een afzonderlijke kapel of nis en ook wel in de torenwand. Vaak gaf de voorstelling een synthese van de Paasgebeurtenissen: balseming, verrijzenis enzovoort. Men nam de wachters, de drie Maria's en de engel erin op, zelfs de zalfkoopman uit het liturgisch drama, zoals in de Domkapel van Konstanz (D). De Nieuwe Kerk in Amsterdam had eveneens een Heilig Graf[80].

Over de vormgeving van het Heilig Graf in de Oude Kerk zijn wij niet ingelicht. Het curieuze hanggewelf waaronder de beeldengroep was geplaatst, bleef behouden. In dit verband is interessant een post in de kerkelijke boekhouding van Pasen 1560 waarin sprake is van het branden van waskaarsen ‘*opt lyke*’, waarmee wellicht het graf van Christus wordt bedoeld[39:162].

De dendrochronologische datering van het hout van de kap van het Heilig Graf geeft aan dat er hout in verwerkt is uit de periode na 1505-1510. Er is ook ouder hout van omstreeks 1460 gebruikt.

De geveltop vertoont renaissancistische trekken en zou volgens de gangbare meningen pas omstreeks 1535 tot stand zijn gekomen. Het lijkt erop dat de ruimte als zodanig al kort na de bouw van het noorderportaal in gebruik is genomen. Bij de bouw van het noorderportaal zijn aan de oostkant twee vensters gemaakt, die uitzicht boden op het Heilig Graf. Het toegangspoortje tot het Heilig Graf in de Weitkoperskapel is nog uitgesproken gotisch van vorm en ook het hanggewelf vertoont niet de duidelijke renaissancevormen van de geveltop. Wellicht is de geveltop de vroegste uiting van de renaissance in de Noord-Nederlandse bouwkunst.

In ieder geval is het poortje van het Heilig Graf geplaatst nadat de Weitkoperskapel zijn definitieve vorm met groot venster had gekregen. De top van het poortje doorbrak de onderdorpel en de versnijdingslijst werd oostelijk ervan 83 centimeter omhoog gebracht (afb. 136). Aan de noordzijde van de muur werd de onderdorpel van het venster gedeeltelijk weggehakt om plaats te maken voor de kraagsteen in de zuidwestelijke hoek van de ruimte van het Heilig Graf.

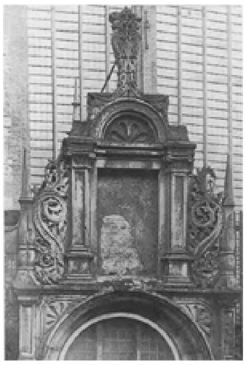

137 Heilig Graf, geveltop; 1905. GAA

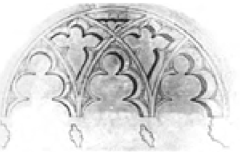

138 Heilig Graf, uitslag venstertracering.

Vormgeving
Exterieur

De waterlijst ligt lager dan die van het portaal. Dientengevolge is ook de bovenkant van de steunberen lager dan die van het portaal. De gevel van het Heilig Graf heeft onder de waterlijst en in de zijkant van de westelijke steunbeer spekbanden, gelijk aan die aan het portaal. De afdekking van die beer en van die welke tegen de steunbeer van de Sint-Joriskapel staat, zijn gelijkvormig aan die van het portaal. Vermoedelijk zijn hiervoor onderdelen gebruikt die eerst behoorden tot de beide steunbeertjes aan de oostkant van het portaal. De profilering van de dagkanten van het venster is nog gotisch. Datzelfde geldt voor het toegangspoortje uit de Weitkoperskapel en voor het hanggewelf.

Boven de beide steunberen is een korte pilaster opgebouwd waarvan de bovenzijde overeenkomt met een kroonlijst die boven het venster loopt. In de boogzwikken tussen pilasters, kroonlijst en vensterboog bevinden zich schelpmotieven. Boven de kroonlijst is een topgevel die de kenmerken heeft van de renaissance (afb. 137). Zo zijn er pilasters en balusters gescheiden door rolwerkvoluten met steekbandmotief en scherpe acanthusbladen. De pilasters dragen weer een kroonlijst waarboven een rond fronton een schelpmotief omsluit. Tussen de pilasters is een terug liggend rechthoekig bakstenen veld waarin zich ongetwijfeld een ornament of voorstelling in beeldhouwwerk heeft bevonden. Boven de pilasters staan balusters en op het fronton is een bekroning bestaande uit rolwerk en een merkwaardig gevormde finaal.

Het lijkt erop dat het gedeelte van de gevel in renaissancevormen een latere toevoeging is op een deel dat dezelfde vormgeving heeft als het portaal. Het is echter niet uitgesloten dat dit deel van de gevel tegelijk met het onderste deel ervan tot stand kwam. Immers dergelijke vormen zijn ook aangebracht op het processievaandel van ongeveer 1515 en de gewelfschilderingen in de Grote of Sint-Vituskerk te Naarden

uit de jaren kort voor 1518. De vormgeving is vergelijkbaar met die van het epitaaf voor Willem Eggert in de Nieuwe Kerk, dat tussen 1519 en 1522 werd aangebracht.

De ruimte van het Heilig Graf is waarschijnlijk kort na het portaal tot stand gekomen. Daaruit laten zich dan ook de beide openingen in de oostwand van het portaal verklaren. Een topgevel is bij een bijgebouw van de Oude Kerk uitzonderlijk.

Het geheel wordt overdekt door een dak met de nok in noord-zuid richting en de dakvlakken naar het oosten, zuiden en westen. Daarvoor moest van het venster van de Weitkoperskapel een rij vakken aan de onderzijde worden dichtgezet. Op de samenkomst van de dakvlakken aan de achterzijde staat een koningstijl. Die is buitendaks vrijwel gelijkvormig aan die van het portaal afgewerkt.

Venster

In de gevel is een venster, dat wordt gedekt door een rondboog. De profileringen van de vensteromlijsting en de tracering verlopen van schuin aan de westkant naar min of meer haaks aan de oostkant, als staat de as van het venster in een hoek ten opzichte van de gevel voor de belichting van het Heilig Graf onder het baldakijn. Ook de beide montants hebben een in de schuinte verlopend profiel (afb. 138). De achterzijde van de montants ligt in het vlak van de binnenkant van de gevel. Hierdoor is het venster aan de buitenzijde diep ingesneden. Op een tekening van H.P. Schouten uit 1786 is de tracering nog aangegeven en vertoont een dubbele vork waarvan alle openingen voorzien zijn van toten.

Interieur

Het spitsboogvormige poortje in de Weitkoperskapel heeft dagkanten die geprofileerd zijn met een opvolging van bolle en holle lijnen. Die kregen alle eigen basementjes die op laatgotische wijze in hoogte ten opzichte van elkaar verspringen. De opening wordt afgesloten met een deur.

Het Heilig Graf kreeg het meest curieuze en ‘barokke’ laatgotische netgewelf met doorlopende druipers, dat waar ook in Nederland te vinden is. De overhuiving is op ingenieuze wijze als hanggewelf geconstrueerd (afb. 139, 140 en 141). Het is opgelegd op drie vrij hangende lampetten en twee halve die in de beide zijmuren zijn gemetseld. Daarop liggen in noord-zuid richting vier boogvormige lateien, waarop in west-oost richting ajour bewerkte platen steen zijn opgelegd, die de eigenlijke overhuiving vormen. Het patroon van het hanggewelf komt min of meer overeen met dat van de opengewerkte borstwering op het portaal. Over de platen is een troggewelfje geslagen met de as in noord-zuid richting. In de boogvormige onderzijde van de lateien is een sponning waarin een gordijnboogvormige versiering was aangebracht, die verwant is aan details aan de buitenzijde van de Sint-Sebastiaanskapel.

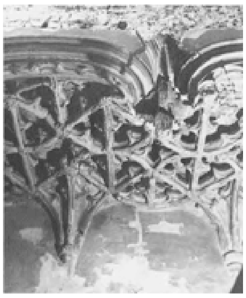

139 Heilig Graf, hanggewelf; 1948. HJ

140 Heilig Graf, hanggewelf en kraagsteen; 1948. HJ

141 Heilig Graf, constructie hanggewelf; 1959. PP

De drie hangende lampetten zijn zeer gedetailleerd bewerkt en eindigen aan de onderzijde in een gotische profilering. De consoles tegen de eindwanden zijn op dezelfde wijze gevormd maar eindigen in een bolvormig element. De pseudo-gewelfribben van het hanggewelf sluiten weinig harmonisch aan op de bovenzijde van de lampetten. Ook de opgaande gewelfribben aan de buitenzijde van de overhuiving vinden geen logische voortzetting. Veel onderdelen van gewelven en bogen en de kraagstenen in het interieur maken de indruk niet voor deze plaats en dit doel te zijn gemaakt.

Links is tegen de opgaande wand op de lateien van het hanggewelf een zandstenen console ingemetseld, die frontaal naar het noorden is gericht en niet diagonaal zoals men op deze plek zou kunnen verwachten. De vorm ervan bestaat uit een zwaar geprofileerde kraagsteen waaronder een wapenschild dat het midden houdt tussen een klaverblad en een heraldische (zogenoemde Franse) lelie. Aan de linkerzijde zijn gedeelten in de zijwand ingemetseld. Aan de andere zijde tegen de Weitkoperskapel in de hoek bij het portaal is een overhoekse kraagsteen aangebracht die versierd is met twee wapenschilden aan de bovenzijde en één eronder. Voor deze steen is een gedeelte van het basement van de middenmontant van het venster van de Weitkoperskapel weggehakt. Beide kraagstenen vormen de aanzet van een dubbele boog. Tegen de muur is een halfsteens segmentboog en ervoor en erboven is een

halfsteens korfboog. De overhoekse kraagsteen draagt ook een halfsteens korfboog die langs de muur van het portaal loopt. Aan de andere kant rust die op een kraagsteen midden in deze wand, die een zelfde schild draagt als de steen in de zuidoostelijke hoek, maar minder ver vooruit steekt. Langs de portaalmuur gaat vanaf deze kraagsteen een tweede korfboog naar de noordwestelijke hoek van het vertrek. Daar is een overhoekse kraagsteen met dezelfde vormen als die in de zuidoostelijke hoek. Ernaast bij het venster is nog een kraagsteen met een klein schild. Daarop rust niets. Deze kraagstenen rusten op een geprofileerde rechtstand, die de indruk wekt een stuk secundair verwerkte vensterdagkant te zijn. Het geheel rust op een kraagsteen waarop een wapenschild dat links omgekruld is. In de vierde, noordoostelijke hoek van het vertrek is geen kraagsteen geplaatst.

In de muur van de Sint-Joriskapel werd onder het baldakijn een nis uitgehakt waarvan de segmentvormige overdekking geen gemetselde boog heeft. Onder het baldakijn was een kleine verhoging als een soort podium.

Materialen en bouwwijzen

De gevelonderdelen zijn van Bentheimer zandsteen, de onderdelen van het hanggewelf van Baumberger steen, een kalkzandsteen uit Westfalen.

Het hanggewelf heeft een bijzondere opbouw. Van steunbeer 69 west van de Sint-Joriskapel naar de muur van de Weitkoperskapel is een segmentboog geslagen. Daarin zijn drie staven bevestigd waaraan drie lampetten zijn opgehangen. Daarop liggen in noord-zuid richting vier lateien die aan de onderkant boogvormig zijn uitgehakt. Hierop zijn in west-oost richting ajour bewerkte platen steen opgelegd, die de eigenlijke overhuiving vormen. Over deze platen is een troggewelfje geslagen met de as in noord-zuid richting. Op de knooppunten van het ajourwerk waren aan de bovenzijde ijzeren staven ingegoten die in het gewelfje waren opgehangen.

De onderdelen van de geveltop worden op hun plaats gehouden door een anker dat op de daknok is bevestigd.

Het hemelwater uit de zakgoot tussen de Sint-Joriskapel en het dak van het Heilig Graf wordt afgevoerd door een gat dat in steunbeer 69 west werd gehakt. Tussen de beide steunberen van de kapel liep al de loden afvoer van de hoge goot. Beide afvoeren komen in een gezamenlijke loden vergaarbak uit, vanwaar een loden leiding verder het water naar beneden afvoert. Om die goot te kunnen maken, moest het onderste glasvak van het westelijke venster van de Sint-Joriskapel worden dichtgezet.

Kapconstructie

Het kapje heeft drie dakschilden, aan west-, zuid- en oostzijde. Er was een origineel west-oost gericht spant met een makelaar waartegen de kilkepers en het halve spant van het achterste driehoekige dakvlak lopen. Het hoofdspant was voorzien van de stoeltjesmerken 2, de drie halve spanten aan de achterzijde 3, 4 en 5 met een schuine dwarsstreep. Deze merken komen overeen met die van de doopkapel en van de Sint-Sebastiaanskapel (zie hierna). In het halfspant 3 zit een korbeel dat oorspronkelijk als standzoon in het hallenschip heeft gediend. Het is herkenbaar aan het profiel en bezit resten van een keperbeschildering in wit en rood.

Steenhouwersmerken

Op zandstenen onderdelen van het Heilig Graf zijn vier steenhouwersmerken aangetroffen, waarvan er twee ook voorkomen in de verhoging van het schip. Zie bijlage 5.

Datering

Uit bovenstaande gegevens blijkt dat het Heilig Graf tot stand moet zijn gekomen in de periode dat het schip werd verhoogd en de Sint-Sebastiaanskapel tot stand kwam, maar nadat het noorderportaal was voltooid. Derhalve kan men concluderen dat dit omstreeks 1515 moet zijn geweest.

Smidskapel en Sint-Sebastiaanskapel, Librije en Ijzeren Kapel, Zuiderportaal[b7; b8; b17; b21; 67-1; 68-1]

Inleiding

Hekkensluiters in het plan met de dwarskapellen waren in 1515 de smeden op de plaats van het zuiderportaal en de Handboogschutters die tegelijkertijd het beoogde dwarsschip voltooiden (afb. 142). Tegelijkertijd werden ook een nieuw portaal en een librije met archiefruimte gebouwd. Opvallend is dat de Handboogschutters in of kort na 1512 ook een nieuwe doelen bouwden op het Singel bij de Heiligeweg. In 1517 werd de oude Sint-Sebastiaansdoelen verkocht[81].

Op het processievaandel, dat de toestand van de kerk omstreeks 1515 weergeeft, staan de drie zuidelijke kapellen en het zuiderdwarspand afgebeeld (afb. OA 1)[60]. De lichtbeuk van het schip, die al eerder was gebouwd, ontbreekt daarop.

In het Rekenboek van de Hamburgers komt een zinsnede voor uit 1512 over een bijdrage van de overheden van Sint-Peter en Paulus voor het heien aan de zuidzijde van de kerk.

De dendrochronologische datering van het hout in de kap van de Smidskapel is 1515, van de Sint-Sebastiaanskapel 1516 en van het zuiderportaal 1516.

Vormgeving
Algemeen

De nieuwe Sint-Sebastiaanskapel is gefundeerd naast de muren van de oude kapel waardoor de plaats van de kapel niet overeenkomt met de overal gevolgde opzet, corresponderend met de travee-indeling van de zijbeuken (afb. 144). Hierdoor werd de Smidskapel smaller dan de andere kapellen.

In het hele complex zijn zeer ‘barokke’ gotische vormen gebruikt. De vormgeving van veel onderdelen, zoals venstertraceringen en steunbeerversieringen, draagt een ‘stekelig’ karakter. In de steunberen van de Sint-Sebastiaanskapel en ook in de toegangen van het zuiderportaal werden gordijn- of tootboogachtige versieringen aangebracht. Een veel voorkomend motief zijn de doorstekende ribben op de punten waar de bogen van toten en venstertraceringen samenkomen. Dit motief komt in die tijd ook in de schilderkunst voor[82]. De naderende renaissance is voelbaar, onder andere in ruitvormige elementen in het fries van het portaal en een kandelaber onder de kraagsteen in een steunbeer.

Spiraal- en ruitversieringen komen voor aan basementen van rondstaven rond de

142 Sint-Sebastiaanskapel en Smidskapel, aanzicht zuidzijde; 2000. HJ

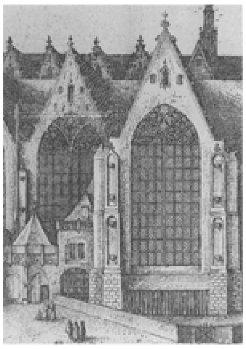

143 Claes Jansz Visscher, 1612, detail.

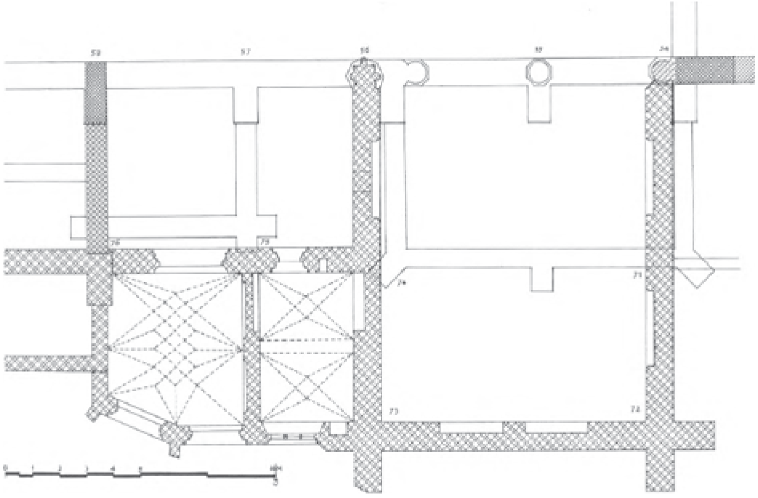

144 Plattegrond Sint-Sebastiaans- en Smidskapel met librije en zuiderportaal. Schaal 1:150.

145 Werkdoorgang in spaarnis westzijde van Sint-Sebastiaanskapel; 1968. RCN

portaaldoorgangen en in de beeldnis in de topgevel van de Smidskapel en aan het colonnet van een schalkbeeld boven kolom 25.

Exterieur

De vormgeving van het exterieur van de beide kapellen wijkt sterk af van die van de zes ervoor gebouwde kapelgevels. Het verschil wordt vooral beklemtoond door metselwerk in baksteen met spekbanden dat in de plaats kwam van Gobertanger parementwerk over de hele gevel.

In beide geveltoppen is een beeldnis, gemetseld in baksteen met zandstenen onderdelen. De vormgeving van de twee nissen verschilt op onderdelen.

Vensters

Claes Jansz Visscher is ook hier met zijn prent van omstreeks 1612 een welkome bron voor de vorm van de traceringen (*1.9.07.2*). De beide grote vensters hebben een vormgeving die anders is dan van de oudere kapellen. Ook hier valt, zoals bij andere elementen van deze beide kapellen, het merkwaardige 'stekelige' karakter op. Boogjes eindigen niet op maar na de kruising met een ander boogje, zodat er recht afgesneden einden zijn.

Interieur

Voor de scheidingsmuur van Sint-Sebastiaanskapel en Smidskapel is een driekwart bundelkolom (56) geplaatst die een zelfde doorsnede heeft als die van de eerdere bundelkolommen. Het huidige kapiteel is van later datum. Op een aantal blokken van de drie halfronde schachten zijn vaag geschilderde cijfers te zien, die aan hebben gegeven op welke plaats een blok bij het optrekken van de kolom moest komen.

In de scheidingsmuur tussen de beide kapellen, in het zuidelijke deel van de westmuur van de Sint-Sebastiaanskapel, het noordelijke deel van de tegenoverstaande muur en in de oostmuur van de Smidskapel zijn blindvensters gemaakt. Die hebben wel een tracering maar geen montants in het onderliggende muurveld. De aanzetten van de traceringsboogjes worden gevormd door kraagsteentjes. Ook de profilering

van de dagkanten is afwijkend van die uit voorgaande perioden maar gelijk aan die van de binnenzijde van het blindvenster in het noordelijke deel van de oostelijke muur (afb. 157).

Beide schutterskapellen vormden de zuidelijke en noordelijke arm van een dwarsschip dat de drie parallelle beuken van het hallenschip heeft doorsneden. Op de balk in de Sint-Joriskapel staat al te lezen, dat men een '*kruuswerck*' had gebouwd, dus de armen echt als transept bedoelde. Hoe de doorsnijding van het dwarsschip met de middenbeuk er heeft uitgezien, is niet bekend. Boven de kapitelen van de huidige vieringkolommen 7, 22 en 24 zijn afgezaagde einden van trekstangen gevonden, die er mede op wijzen dat er kolommen van het hallenschip in de viering hebben gestaan[b17:10]. Het lijkt erop dat men bij het verwijderen van de kolommen 8 en 23 de constructie van het zo ontstane vierkante vak heeft versterkt met vier steunbalken. Het tijdelijke karakter ervan blijkt uit het feit dat er geen korbeelstellen aan werden gemaakt, zoals onder meer is afgebeeld door J. Goeree, eind 17de eeuw. Onder ieder oplegpunt van een balk staat een houten stijl waarop een ronde colonnet met een bladwerkkapiteel en een hoog basement is gesneden.

Omstreeks 1510 werd de middenbeuk van het schip al verhoogd. Het is mogelijk dat er in de lagere viering een aansluiting naar het westen was die naar de zijde van de lichtbeuk werd afgesloten met een houten schot. Het valt op dat de vormgeving van de houten colonnetten onder en boven de trekbalken aan de westzijde aansluit bij de vormgeving van het verhoogde schip en anders is dan die aan de andere drie kanten van de viering. Wij bespreken dit verder bij de verhoging van de viering.

Bouwwijze en materialen
Muren

In de scheidingsmuur tussen de Sint-Sebastiaanskapel en de Smidskapel is een dichtgemetselde opening aangetroffen, die waarschijnlijk als werkdoorgang gediend zal hebben tijdens de bouw (afb. 145).

In de Sint-Sebastiaanskapel lopen bij de beide zijmuren de voorlijsten aan de voet van het houten gewelf voor de toppen van de vensters langs, zodat hier hetzelfde gebrek aan overleg tussen metselaars en timmerlieden kan worden geconstateerd als in het hallenkoor. In de Smidskapel is dit aan de oostzijde ook het geval, aan de westkant niet. Elders zitten de voorlijsten meestal boven een stenen lijst die boven de toppen van de vensters en blindvensters is gemetseld.

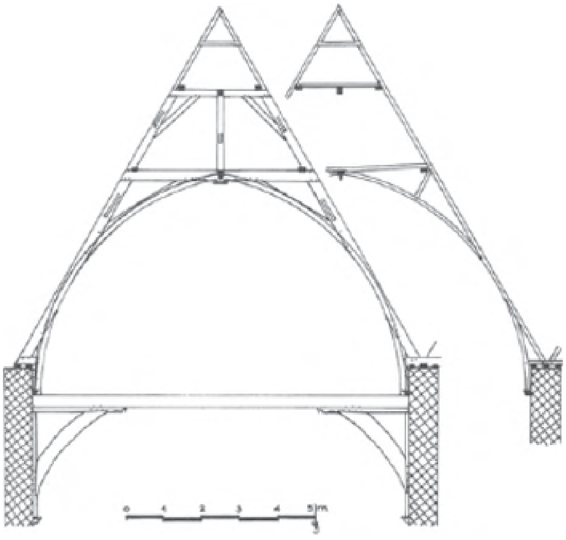

146 Sint-Sebastiaanskapel en Smidskapel, doorsnede kap. Schaal 1:200.

147 Kapvoeten tussen Sint-Sebastiaans- en Smidskapel; 1968. RCN

De funderingsmuren van de Sint-Sebastiaanskapel zijn gemetseld in steen van 21,5-23 centimeter lang en 5-5,5 centimeter dik en daarboven komt kleinere rode baksteen. In de muur 73-74 zijn stenen van 25 centimeter lang secundair verwerkt. Dit materiaal, dat overeenkomt met dat van het eenbeukige koor uit 1369, werd ook in de onderste gedeelten van de Sint-Joriskapel gebruikt.

Voor de gevels heeft men baksteen met speklagen en zandsteen voor steunberen en andere onderdelen gebruikt. In de voorgaande delen van dit bouwplan zijn de paramenten de Gobertanger, geprofileerde delen van zandsteen. Mogelijk koos men nu uit financiële overwegingen voor baksteen en zandsteen. De bewerking tot kant en klaar verwerkbare steen en het vervoer van Gobertanger was waarschijnlijk in verhouding kostbaar. Bentheimer zandsteen kwam langs een veel kortere vaarroute en de bewerking ervan was betrekkelijk eenvoudig[83]. Voor speklagen zijn vermoedelijk secundair verwerkte Ledesteen en Gobertanger en nieuwe Bentheimer zandsteen toegepast. Het plint is op die gedeelten, waar in oorsprong geen aanbouw was, bekleed met Gobertanger steen. De bekledingen aan voorzijde van de steunberen en het beeldhouwwerk zijn hoofdzakelijk uitgevoerd in Bentheimer zandsteen. De kantblokken van de vensters zijn van zandsteen.

De topgevelafdekking van de Sint-Sebastiaanskapel was grotendeels van Ledesteen, die van de Smidskapel was overwegend van Bentheimer zandsteen.

Kapconstructies

Beide kappen zijn gelijktijdig tot stand gekomen. Dit valt op te maken uit het feit dat de sporen in de zakgoot tussen de beide kapellen op gemeenschappelijke blokkelen rusten.

Op de normale spitsbooggebinten staat een schaargebint waarin in het midden een stijl tussen de beide gebintbalken is aangebracht die niet tot in de nok doorloopt (afb. 146). Tussen die stijlen loopt in de lengterichting van de kap een middenfliering. Daarop volgt een enkele sporendriehoek tot in de nok. In feite is dit een nieuwere constructiewijze waarin een deel gehandhaafd is van de bouwwijze die in het hallendeel van de kerk voorkomt. De middenstijl loopt niet meer boven de middenfliering door, zoals nog wel bij de Huiszittenkapel en de Lysbeth Gavenkapel (1503). De onderste hanenbalken rusten wel op de flieringen maar zijn niet met de sporen verbonden. De korte hanenbalken daarboven zijn wel op de normale wijze aan de sporen verbonden.

De Smidskapel is smaller dan de Sint-Sebastiaanskapel, maar de nokken van beide kapellen liggen op één hoogte. Daarom is de dakhelling van de Smidskapel steiler dan die van de andere kapellen. Bij de oostelijke voorlijst aan de voet van het gewelf in deze kapel is de aanzet van het gewelfbeschot meer naar achteren geplaatst dan oorspronkelijk de bedoeling was. Daardoor is een reeks pengaten van de standzonen van de gewelfsporen zichtbaar. Hier is te zien dat om de andere standzoon met een houten nagel bevestigd had moeten worden.

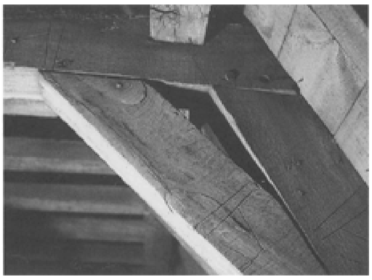

148 a en b:Telmerken // op gebint Sint-Sebastiaanskapel; 1957. HJ

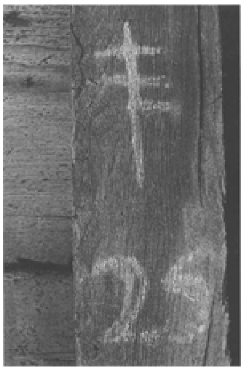

149 a en b Geschilderde telmerken Sint-Sebastiaanskapel; 1967, RCN

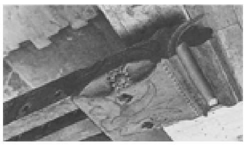

150 Sleutelstuk Sint-Sebastiaanskapel; 1967. RCN

Gezien het feit dat de ingebrachte makelaar bij de kruising van de Sint-Sebastiaanskapel met de zijbeuk voorzien is van een kilkeperbalk naar vier zijden, heeft men een complete kruising met het tongewelf van de zuiderzijbeuk gemaakt, gelijk dat ook aan de noordzijde bij de Sint-Joriskapel het geval is.

De telmerken zijn aangebracht aan de noordzijde van de kaponderdelen. Aan de linker (oost)zijde zijn de merken voorzien van een schuine streep die aan de telmerken is gesneden, rechts van een haaks omgebogen lijn. Dat laatste geeft ons aanleiding deze merken stoeltjesmerken te noemen (afb. 148). In de kap van de Smidskapel kregen de merken van meerdere onderdelen twee schuine of gebroken lijnen. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2. In de Sint-Sebastiaanskapel zijn op het strijkgebint 1 over korbelen en schaarstijlen bovendien bij wijze van paring drie lijnen aangebracht.

De sporen hebben vrijwel vierkante doorsneden met zijden van circa 8,5 tot 10,5 centimeter. Er is wellicht ook afbraakmateriaal gebruikt.

Een vreemd verschijnsel is een reeks met witte verf aangebrachte telmerken op een aantal sporen (afb. 149). Onder deze merken staan dezelfde getallen in Arabische cijfers geschilderd. Deze merken zijn in een oplopende reeks van noord naar zuid aangebracht. De betekenis ervan is vooralsnog onduidelijk.

De sleutelstukken van de trekbalken hebben een gemenageerde peerkraal. Aan de onderzijde is daarachter een schulprand aangebracht. Aan de zijkant is een uitholling

met roosje zoals bij de sleutelstukken uit de voorgaande kapellen (afb. 150). Op slikblokkeels onder strijkgebinten zijn fratskoppen gesneden (zie hoofdstuk 1.d).

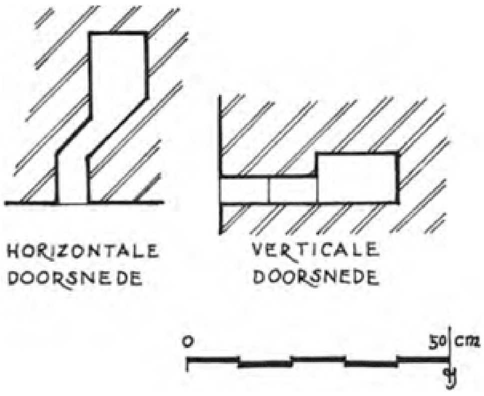

151 Smidskapel, vogelgat topgevel. Schaal 1:20

Op de plaats waar de trekbalk met muurstijl van de hallenkerk in het midden van de Smidskapel verwijderd werd, kwam een houten stijl met een schalkbeeld. Het beeldje rust op de oorspronkelijke 14de-eeuwse kraagsteen.

Gewelfschilderingen

De gewelven van de Sint-Sebastiaanskapel en de Smidskapel zijn met de aansluitende delen van de zuiderzijbeuk voorzien van schilderingen. In de Sint-Sebastiaanskapel komt daarop het jaartal 1517 voor. De schilderingen zullen in een apart hoofdstuk worden behandeld.

Smidskapel[b12; b21]

Er is in 1491 al een altaar van de smeden vermeld, maar dat kan nog niet in de huidige kapel gestaan hebben[84]. Dat altaar was gewijd aan Sint-Matthijs, die volgens de legende de marteldood stierf door onthoofding[85]. Hij voert soms als attribuut een bijl of een hellebaard en werd daarom ook door de smeden vereerd.

Voor de bouw van de Smidskapel moest het oude zuiderportaal afgebroken worden.

Maatvoering

Omdat de oostelijke en westelijke muur van de Sint-Sebastiaanskapel iets ten westen van de steunberen van de hallenkerk werden opgetrokken en de plaats van de westmuur van de Smidskapel bepaald werd door de muur van het oude zuiderportaal, werd de Smidskapel smaller dan de andere dwarse kapellen aan zuiden noordzijde. Die zijn ongeveer zo breed als twee traveeën van de hallenkerk.

De versnijdingslijst ligt in de zuidgevel van de Smidskapel hoger dan de gebruikelijke 3 meter boven de plintband. Dit houdt verband met de toegangsopening naar het zuiderportaal.

Vormgeving
Exterieur

De topgevel kreeg aan weerszijden 12 hogels. Op oude afbeeldingen zijn die hogels en een forse kruisbloem te zien. De zandstenen afdeklijst van de topgevel en de schouders was voor de restauratie nog geheel origineel. Als gebruikelijk waren de vulstukken en de hogels verdwenen. Het profiel gaat aan het uiteinde van de schouderstukken haaks om langs de verticale zijde van de schouders. Op de hoek stond een finaal.

In de geveltop is een beeldnis, gemetseld in baksteen met zandstenen kraagsteen die met bladwerk versierd is. De nis wordt geflankeerd door bakstenen rondstaven met zandstenen basementstukken en is bekroond door een zandstenen baldakijn met een driepas waarin gebladerde toten, waarboven een pinakel en kruisbloem. Aan de zijkanten zijn geen flankerende pinakels zoals bij de Sint-Sebastiaanskapel. Het achtervlak is hol en van baksteen. Naast de nis is aan weerszijden een tamelijk groot rondboogvenster dat de zolder verlicht. In de dagkant is een rondstaaf en de onderdorpel is van zandsteen. De aanzetstenen van het boogje komen overeen met een speklaag en er is een zandstenen sluitsteentje.

Venster

De tracering van het venster, nauwkeurig afgebeeld door Claes Jansz Visscher, vertoont bij de boogaanzet twee rondbogen die twee panden overspannen (afb. 158). Daarboven is over de middelste twee panden weer een rondboog, geflankeerd door twee even grote boogfragmenten naar de omlijsting. Het bovenste deel vertoont een sferische ruit die in het midden omgeven is door vier lancetvormige openingen. De vlieger vertoont een netwerk van gebogen lijnen waarin een in kleinere elementen verdeelde visblaas te herkennen valt.

Interieur

De scheiding tussen de Smidskapel en de Huiszittenkapel kreeg geen bundelpijler, zoals verder in het kapellenplan gebruikelijk was, maar bleef een eenvoudig recht stuk metselwerk. Het kan zijn dat de galerij - die de plaats innam van de verdieping op het oude portaal - daar de oorzaak van was. Naar men zegt werd die eerst in 1547 door de Cellebroeders in gebruik genomen ‘*boven 't portael van de zuyder doer, omme misse ende prediche daer op te hooren, ende alzoe die zelve broeders by tyde van peste ende andere contagieuse ziekten vuyten luyden te houden*’[68-1:29]. In een soort hangkamer waren de broeders, die zieken (waaronder pestlijders) verpleegden, geïsoleerd van de

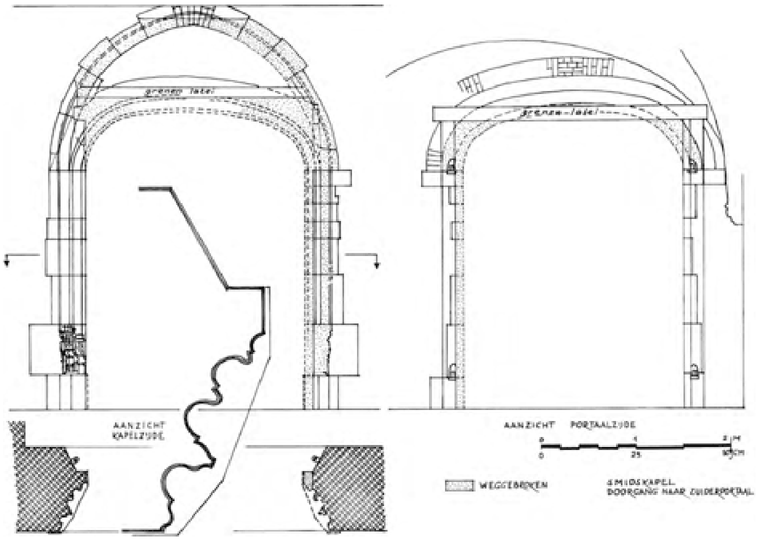

152 Smidskapel, doorgang naar zuiderportaal, aangetroffen situatie voor restauratie. Schaal 1:50 en 1:12,5.

153 Smidskapel, gereconstrueerde doorgang naar zuiderportaal en verplaatste doorgang naar librije; 1971. RCN

154 Smidskapel, basementje doorgang zuiderportaal; 2000. HJ

155 Poortje naar librije in zuiderportaal, dichtgemetseld; voor 1946. GAA

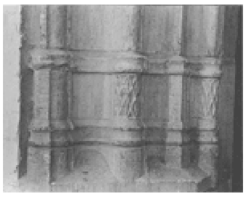

156 Poortje naar librije, basement links; 2000. HJ

kerkgangers[86]. Van Domselaer (1665) vermeldt hierover: '*De zuyderdeur in komende, ziet men ter slinkerhandt, een houten hangkamer omtrent twaalf voeten boeven de Vloer, dit is de plaats, daar eertijts de Cellebroers quamen, om de Predikatien, of Mis te hooren: nademaal het haar niet geoorloft was, om zich onder 't volk te vermengen...*'. Commelin (1693) zegt het anders: '*Hier na ontmoet men de zuyder Deur, of de Smits Capel, daer in men ter lincker hand siet een houten hangende kamer. Dit is eertyts geweest daer de Cellebroers in den Godsdienst geplaetst wierden...*'. Wagenaar (1765) is nog uitvoeriger over de Cellebroeders '*die, beneden onder 't volk, in de Kerke, niet werden toegelaaten, om dat zy verpligt waren, die kranken, zelfs in Pesttyden, te bezoeken, de dooden te ontkleeden, te kisten en te helpen begraaven, en hierom als meer of min besmettelyk, geschuwd werden*'. De toegang tot de Cellebroedersgalerij is vanuit het portaal schuin oplopend door de muur gebroken. De opening werd afgedekt met een tongewelf en voorzien van een aantal treden in de muur met aan de voorzijde 6 centimeter dikke houten 'welstukken' die rechthoekig van doorsnede waren. Het is niet bekend of er eerder een andere toegang tot de galerij was.

De doorgang naar het zuiderportaal zit niet in de as van het portaal. Ook dit zal verband houden met de aanwezigheid van de galerij. De neggekanten zijn opgebouwd uit blokken natuursteen (afb. 152 en 153). Aan de zijde van het portaal gaan ze in het schuine vlak tandsgewijs over in het metselwerk, aan de oostkant zijn alle blokken zandsteen, aan de westkant afwisselend zandsteen en Ledesteen. In de dag meet de

opening circa 2,30 meter. De deuren draaien naar het portaal en hebben een 8,5 centimeter brede aanslag in de natuurstenen omlijsting. Aan de zijde van de kapel gaan vanuit een basement vier rondstaven omhoog (afb. 181 nr. 2). Iedere staaf heeft een eigen basementje dat in hoogte van de andere verschilt (afb. 154). Het grootste basement heeft een ruitvormige versiering en wordt onder doorstoken door een ander basement, de andere basementjes zijn versierd met een spiraal. Op circa 2,5 meter boven de vloer zet vanuit de beide binnenste rondstaven een ellipsboog aan waarvan de top ongeveer 60 centimeter hoger ligt. Boven die natuurstenen boog zijn twee bakstenen bogen gemetseld, respectievelijk driekwart steen en een hele steen hoog. Aan de zijde van de kapel valt de voorzijde daarvan in het vlak van het veld boven de boog, 33 centimeter terug liggend van het muurvlak. Uit de beide buitenste rondstaven van de omlijsting gaat een gedrukte spitsboog op tot vlak onder de versnijdingslijst die op circa 4,20 meter boven de vloer ligt.

Het poortje uit Smidskapel naar de librije heeft vlakke afgeschuinde plintstukken waarboven aan weerszijden de basissen van vier basementjes opgaan (afb.155). De buitenste en de derde zijn veelhoekig, de tweede en de binnenste cilindrisch en versierd met ruitwerk in reliëf, een motief dat ook aan de buitenzijde van dit complex voorkomt (afb. 156). Boven de basementen rijzen de profielen van de omlijsting op, aan de buitenkant en de derde staaf een peerkraal en de tweede en de binnenste staaf een gewone kraal (afb. 181 nr. 1). Zij vormen een geprofileerde omlijsting die eindigt in een spitsboog. In de top daarvan zijn in de hoeken de profielen dooreen gevlochten. Dit motief komt ook voor in de hoeken van het tweelicht van de IJzeren Kapel. Binnen de omlijsting is ter hoogte van de boogaanzet een latei aangebracht die aan de onderzijde ellipsvormig is afgewerkt. Aan de bovenkant is de latei vlak en loopt schuin op naar de boogvulling. In boog is een driepas waarvan de toot aan de rechterzijde eindigt in een granaatappelbloem en aan de linkerzijde in een fleur de lis. In de boogjes van de driepas zijn weer driepassen. In het binnenste hol van de omlijsting waren aan de linkerzijde drie zware duimen aangebracht. Bij de verplaatsing (waarover later meer) tijdens de restauratie zijn die duimen verdwenen. Wellicht heeft hierop een traliehek gedraaid, dat de kostbare inhoud van het vertrek moest beschermen.

Het blindvenster aan de westzijde wordt gevormd door een spitsboogvormige nis, verdeeld door drie montants die elkaar in de tracering spitsboogvormig doorkruisen en in het midden een kielboog vormen. Het is gebleken dat de top van het venster oorspronkelijk achter de voorlijst van het gewelf is schuilgegaan[b12:5]. Aan de oostzijde rust de tracering op drie kraagsteentjes. Het onderste deel van de montants is tegen de oude muur van het noorderportaal geplaatst (afb. 38).

Bouwwijze en materialen

Het gevelmetselwerk heeft een onregelmatige opvolging van lagen baksteen en om de 10 tot 12 lagen zandstenen speklagen ter hoogte van twee lagen baksteen.

Tijdens de restauratie werd geconstateerd dat de ankers, waarmee de geveltop verbonden is met de kapconstructie, bij de passage door het metselwerk waren omwikkeld met een stuk geïmpregneerd grof textiel, een methode die eertijds werd toegepast om roestvorming tegen te gaan.

In het muurvlak tussen de eerste en de tweede spekband boven het venster werden in de muur uitgespaarde nisjes aangetroffen (afb. 151). Aan de buitenzijde is de opening één laag hoog en een klezoor breed. Het gat erachter is een kop diep, waarop een sleuf onder 45° horizontaal naar een kamertje van 15 centimeter diep, 10 centimeter breed en 10 centimeter hoog leidt. In totaal zijn tien gaten gevonden. Het betreft zogenoemde vogelgaten, nestgelegenheden voor vogels, in dit geval vermoedelijk voor spreeuwen[87]. Waarom deze gaten op voor de mens onbereikbare plaatsen zijn gemaakt, is niet duidelijk. Op tekeningen uit de 17de eeuw zijn een groot aantal gaten in de gevels van Smids- en Sint-Sebastiaanskapel aangegeven (afb. OA 18, OA 19). Dergelijke gaten zijn alleen mogelijk in baksteen metselwerk. Daarom zijn ze niet in de met Gobertanger beklede gevels gevonden, maar daarin zijn wel gaten van de kortelingen voor steigers aangetroffen.

In de zuidoostelijke hoek zijn zowel in de oost- als in de zuidmuur nissen aangetroffen die gevuld zijn met steen, blijkens het formaat afkomstig van de eerste basilicale kerk[b12:5]. De betekenis hiervan is niet duidelijk.

Latere bouwactiviteiten

Tussen 1693 en 1765: sloop hangkamer; Wagenaar (1765) schrijft erover in de verleden tijd.

Na 1708: sloop gebrandschilderd glas en tracering uit venster.

1756: herstel kapconstructie, overschilderen gewelf.

1770: doorgang naar zuiderportaal verbouwd. Verplaatsing toegang tot librije naar portaal.

1843-'45: gipsen kolom op scheiding met Huiszittenkapel (58).

1851: bepleisteren buitengevel.

1902: vernieuwen baksteen en glas venster, ontpleisteren en inboetwerk.

1912: plaatsing tochtportaal uit Nieuwezijdskapel.

Sint-Sebastiaanskapel[b7, b8]

Het grafboek van 1532 noemt de '*Sinte Sebastiaens cappel*'. Andere namen: Handboogskapel, Handboogschutterskapel, Handboogschutters-Choor (Wagenaar).

In 1512 zal men begonnen zijn de oude Sint-Sebastiaanskapel te vervangen. Bij de bouw van de nieuwe kapel herinnerde men zich vermoedelijk de problemen die er waren gerezen bij het bouwen van de Sint-Joriskapel en de Weitkoperskapel op en over oude funderingen. Men fundeerde de oostelijke en de westelijke muur van de kapel juist ten westen van de muren van de oude kapel, zodat de plaats van de nieuwe kapel niet overeenkomt met de travee-indeling van het hallenschip, die toch in grote lijnen maatgevend is geweest bij de uitbreidingen van de kerk. De oostmuur staat koud tegen de noordoostelijke hoekkolom (54) van de eerste Sint-Sebastiaanskapel. De buitenzijde van die muur is niet gevoegd over het gedeelte

dat naast de fundering van de oudere muur is geplaatst[b7:7]. Er was voor het afvoegen geen ruimte omdat de oude muur er nog stond toen de nieuwe werd opgetrokken. De fundering van de zuidmuur van de eerste kapel is onderbroken voor de nieuwe oostmuur.

De nieuwe zuidwand kwam 13 meter zuidelijker te liggen dan de muur van de hallenkerk. De ruimte werd derhalve in twee traveeën verdeeld. Ter plaatse van het kapgebint in het midden werd de zijdelingse druk aan de oostzijde niet (zoals gebruikelijk) opgevangen door een steunbeer maar door de buitenmuur van de aangebouwde sacristie die rustte op de fundering van de overhoekse steunbeer van de oude kapel. Aan de westkant werd de druk opgenomen door de gevel van de gelijktijdig gebouwde Smidskapel.

Voor het gebrandschilderde glas van Frank van Borselen was in de nieuwe kapel vermoedelijk geen plaats meer. Er is in de kapel geen venster dat voldoet aan de specificaties van de maker uit 1462. In 1612 werd het glas ook niet meer door A. van Buchell vermeld.

Afbeeldingen

De zuidgevel komt voor op het processievaandel (afb. OA 1)[60]. Duidelijk is hier een bakstenen gevel met speklagen weergegeven. De gevelafdekking vertoont hogels en de top een kruisbloem. In de nis in de topgevel staat een beeld. Hogels zijn op de zuidelijke kapellen het laatst weergegeven op een tekening van H.R Schouten uit 1778. Bij sommige kapellen was toen de kruisbloem al verdwenen.

Jan de Beyer tekende in 1768 op het dak van de Sint-Sebastiaanskapel een Duitse leibedekking (afb. OA 27), Schouten in 1778 op hele zuidzijde.

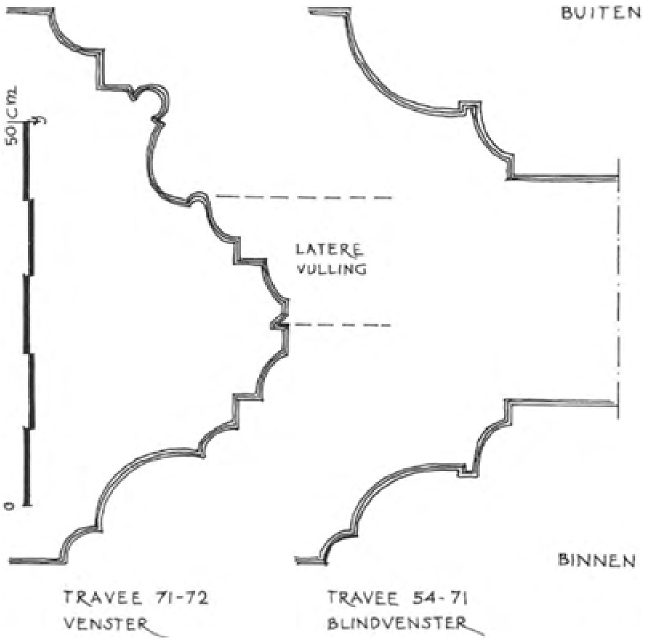

157 Sint-Sebastiaanskapel, vensters oostzijde, profileringen. Schaal 1:10.

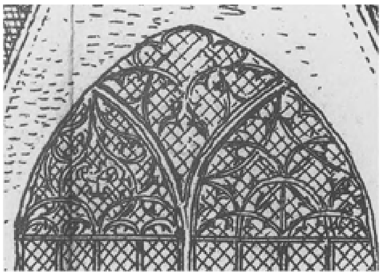

158 Claes Jansz Visscher 1612, venstertracering Sint-Sebastiaanskapel.

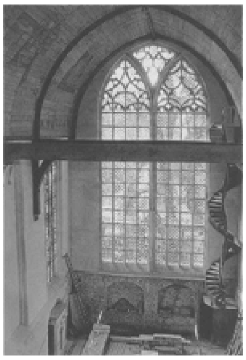

159 Sint-Sebastiaanskapel interieur; 1969. RCN

Maatvoering

Over het algemeen kan worden gezegd dat men bij de bouw van de zuidmuur van de kapel uit is gegaan van zwaardere maten dan bij alle voorgaande kapellen. De zuidgevel is namelijk een halve steen dikker dan gebruikelijk, dus boven de

versnijdingslijst circa 83 centimeter dik. De steunberen steken circa 1,30 meter buiten de kerkmuren uit, meer dan bij de voorgaande kapellen.

Vormgeving
Zuidgevel
Geveltop

De Sint-Sebastiaanskapel heeft een tweetal kleinere zoldervensters dan de Smidskapel. De dagkant gaat met een kwart hol over in het gevelvlak. De beeldnis is forser dan die van de Smidskapel en heeft een andere vormgeving. Aan de onderzijde is een met bladwerk bezette kraagsteen. Een baldakijn sluit de nis aan de bovenkant af. Die loopt uit in een forse pinakel met kruisbloem en hogels op de boog. Aan weerszijden zijn colonnetten, die afwisselend in baksteen en zandsteen zijn uitgevoerd. De basementjes van de colonnetten verjongen zich een maal en gaan met enkele profielen over in de gebogen achterwand van de nis. De consoles waarop de basementen staan, zijn met bladwerk versierd. Zij flankeren de kraagsteen in het midden. De colonnetten worden bekroond door pinakeltjes, bezet met hogeltjes, die het baldakijn flankeren (afb. 161).

De gevelafdekking is van het gebruikelijke type. De ronde afdekking vormt op het westelijke schouderstuk een geheel met de onderliggende profilering. Het oostelijke schouderstuk van de topgevel heeft een bewerkt sluitstuk. Aan de voorzijde daarvan is een hoefijzerboog waarbinnen een kielboog met naar binnen gewerkte zijden. Uit de top ontspringt een kruisbloem. Beide bogen zijn met hogels bezet.

Venster

De tracering van het grote venster heeft een ongebruikelijke asymmetrische opbouw. De westelijke spitsboog heeft een ander patroon dan de oostelijke. In het westelijke deel vertoont het onderste deel van de tracering vier rondboogjes waar overheen twee rondbogen gespannen zijn en waaruit twee kielbogen ontspruiten die naar boven een visblaas vormen. Daarnaast zijn nog krommen en visblaasjes gevormd. Het oostelijke deel heeft in het onderste deel een soortgelijke opbouw als in het venster van de Smidskapel te zien is. Naar boven vormen kromme lijnen ruiten en lancetten. In de vlieger waaieren een vijftal puntige visblazen naar opzij uit, boven in het midden een platte visblaas vrijlatend (afb. 159).

Op de tekening van Claes Jansz Visscher is zelfs iets waarneembaar van het glaspatroon in de tracering (afb. 158). In het westelijke vak lijkt een Bourgondische vuurslag te zien, in het oostelijke twee kruisende pijlen. Deze elementen keren ook terug in de decoraties binnen in de kapel.

160 Smidskapel detail beeldnis in geveltop.

Omdat de zuidelijke buitengevel van de Sint-Sebastiaanskapel dikker is dan gebruikelijk vertonen de vensterdagkanten aan de buitenkant een extra hol profiel (afb. 82).

Steunberen

De vier steunberen op de beide hoeken van de zuidgevel zijn met veel zorg gedecoreerd. Zij zijn boven het plint opgebouwd uit een vlak eerste lid. Bij 72 zuid en west is dat lid aan de zijkanten van baksteen met speklagen die dikker zijn dan in het hoger gelegen metselwerk. Aan de voorzijde zijn de beren over dat eerste lid bekleed met witte Belgische arduin, met uitzondering van 72 oost die speklagen vertoont.

Boven de waterlijst die onder het grote venster doorloopt, zijn alle beren opgebouwd uit twee geledingen. Daarvan is de voorzijde geheel bekleed met zandsteen en voorzien van casementen van circa 9,5 centimeter diep. Steunbeer 73 west vertoont, gezien de verwevenheid met de IJzeren Kapel, een afwijkende opbouw. De casementen zijn omzoomd door een profilering die bestaat uit twee kwartholIen, gescheiden door een haakse insnoering. De nissen in het tweede lid worden aan de bovenzijde afgesloten met een spitsboog die aan de naar binnen gerichte zijde bezet is met tootvormige tanden en aldus een kleine tootboog vormt. De casementen van de bovenste leden vinden hun beëindiging in de gebruikelijke ezelsrugafdekking van de steunberen (afb. 171). Zowel in het tweede als het derde lid zijn kraagstenen en baldakijnen aangebracht, waartussen een beeld moet hebben gestaan. In de ‘hemel’ van het baldakijn zijn ribben aangegeven als ware het een gewelfje. De haken waaraan de heiligenbeelden bevestigd waren, zijn in het tweede lid circa 1,20 meter boven de kraagsteen geplaatst, in het derde lid 1,40 meter erboven. De vormgeving is

flamboyanter dan in voorgaande bouwperioden gebruikelijk was. De zijden van de plaat boven de kraagsteen, waarop het beeld heeft gestaan, hebben een ingezwenkte

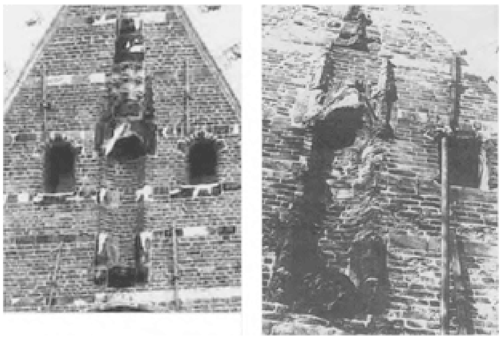

161 Sint-Sebastiaanskapel, detail beeldnis in geveltop.

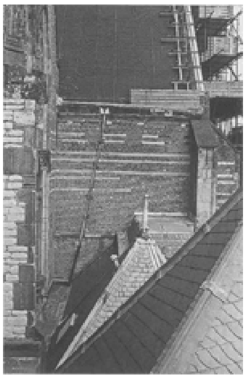

162 Westgevel Sint-Sebastiaanskapel met versnijding boven IJzeren Kapel en balkgaten uit 1756; 1967. RCN

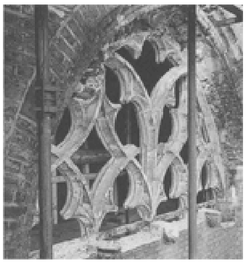

163 Sint-Sebastiaanskapel, venster oostgevel zuidzijde; 1966. AvR

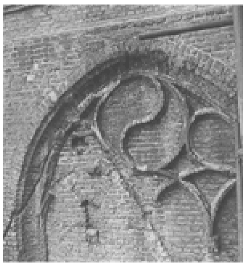

164 Sint-Sebastiaanskapel, noordoostelijk blindvenster buitenzijde; 1965. AvR

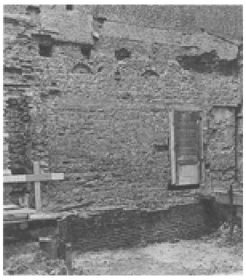

165 Sint-Sebastiaanskapel, onderste gedeelte oostmuur met boogjes bij sacristie;1968. RCN

vorm. Onder de kraagstenen in de zuidoostelijke steunberen is een geknikte rondstaat op een basementje (afb. 168 beide onder, 170 rechts boven). In de vrijstaande zuidwestelijke beer is de onderste rondstaaf getordeerd (afb. 169 links onder) en de bovenste heeft een kandelabervorm (afb. 170 links boven). De baldakijnen hebben soms een bizar te noemen vorm (afb. 168 beide boven). In hoofdopzet zijn de onderdelen gelijk maar er zijn onderling opmerkelijke verschillen. Een uitzondering vormen de baldakijnen in het bovenste lid van de beide zuidwaarts gerichte beren.

Die maken door materiaalgebruik (Ledesteen) en vormgeving de indruk afkomstig te zijn uit een vroeger deel van de kerk (afb. 169 rechts boven). Van steunbeer 73 zuid is het onderste lid in noordwestelijke richting afgeschuind. Het overhangende stuk dat de overgang vormt van het schuine vlak naar het haakse deel van de beer erboven, wordt opgevangen door een overkragend blok waarin een fratskop met de tong uit de linker mondhoek en met pijpenkrullen is uitgehakt (afb. 167).

Steunbeer 73 west heeft naar de librije ook een afgeschuinde kant, kennelijk om betere lichttoetreding tot het vertrek mogelijk te maken. Het vlak van de afschuining is met natuursteenblokken bekleed. Daarboven kraagt de steunbeer uit met drie lagen zandsteen volgens de kromming van het venster van de librije. Daaruit blijkt de intensieve verbondenheid tussen kapel en librije. In de overkraging zijn van boven naar onder uitgehakt: het wapen van Amsterdam, een scherphoekig opgewonden zigzaglopende banderol en aap aan een ketting die met een doodshoofd speelt (afb. 166). Het laatste zal een zinspeling zijn op het kerkhof.

De vormgeving van de spitsboogafsluiting van de onderste nissen verschilt onderling. In de spitsboog die het casement van 72 oost afdekt, omsluit een driepas een fratsmasker. De toten van de driepas zijn verbonden door een naturalistische bladgroep (afb. 169 links boven). In de spitsboog zijn aan weerszijden zeven tanden en er staat één boven in het midden. 72 zuid (afb. 170 rechts onder) heeft een gelijk aantal tanden in de spitsboog, bij 73 zuid (afb. 170 links onder) zijn aan weerszijden vier tanden en er is geen in het midden. De spitsboog omsluit vijf lobben, waarvan onderste toten klaverbladfiguren dragen en de bovenste elkaar raken en daar eveneens van klaverbladen zijn voorzien. Een zelfde motief is aan de zuidwestelijke toegang van het zuiderportaal te vinden. De boog van 72 zuid (afb. 170 rechts onder) omsluit vijf lobben, waarvan de scheiding tussen de onderste lobben klaverbladfiguren dragen en bij de bovenste de ribben elkaar doorkruisen op soortgelijke wijze als de ribben in de tracering van het venster aan de oostzijde van de kapel.

De beren worden afgesloten door kielboogvormige afdekkingen met naar buiten gezwenkte voet. De in de top verwerkte driepassen sluiten de bovenste geleding af.

De kielbogen hebben aan de binnenzijde een hol profiel meer dan de steunbeerafdekkingen van de oudere kapellen. In het tweede hol vanaf de binnenkant van het casement gerekend, zijn in de boog aan weerszijden vier tootjes opgenomen (afb. 171). Aan de bovenkant is de steunbeerafdekking aan de voorzijde bezet met twee hogels waartussen lofwerk is gemodelleerd. De bogen ontstaan uit een bladmotief. De overhoekse pinakels staan verder van de voorkant dan bij de oudere dwarskapellen omdat de beren verder voor het gevelvlak uitspringen. Aan de voet worden de pinakels geflankeerd door vier haaks geplaatste kleinere pinakels. Die vorm kwam in die tijd vaak voor bij de bouwwerken waarbij leden van het Mechelse bouwmeestersgeslacht Keldermans betrokken waren. Met name geldt dit voor Anthonis I († 1512) en zijn zoon Rombout II († 1531)[88].

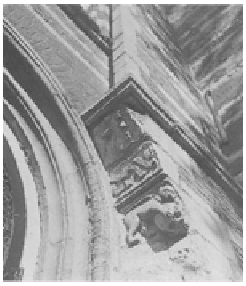

166 Steunbeer Sint-Sebastiaanskapel naast librije, beeldhouwwerk; 1948. HJ

167 Steunbeer 73 zuid, beeldhouwwerk; 1968. RCN

Oost gevel

Het zuidelijke gedeelte van deze gevel (travee 71-72) heeft vrij gestaan en had een venster dat later werd dichtgemetseld. Direct bij de bouw werd tegen de onderzijde van het noordelijke deel (travee 54-71) de sacristie opgetrokken. In dit deel kwam aan binnen- en buitenzijde een blindvenster.

Het westelijke gedeelte van de gevel wordt afgedekt met een natuurstenen goot die iets zuidelijker dan de gevel van de sacristie bij punt 71 omgezet is in oostelijke richting. In het oostelijk deel van de gevel is deze goot eveneens aanwezig en komt in hoogte overeen met de goot van het Buitenlandvaarderskoor. De goot is later over het zuidelijke deel in natuursteen op afschot verhoogd. Het noordelijk deel kreeg een houten goot.

Travee 71-72 heeft Ledestenen en zandstenen speklagen, afwisselend om de drie en zeven lagen baksteen. Boven de waterlijst lopen ten noorden van het zuidelijke venster nog twee speklagen door tot bij het dak van de tegen travee 54-71 gebouwde sacristie. In dat deel van de gevel is een reeks boogjes in het metselwerk opgenomen, die al direct bij de bouw van de Sint-Sebastiaanskapel moeten zijn gemaakt. Het muurvlak was later ongeveer 13 centimeter afgehakt maar aangenomen kan worden dat onder de boogjes het muurvlak een halve steen terug lag. De sacristie was kennelijk in het bouwplan opgenomen.

Zuidelijke venster in de oostgevel

Dit telde blijkens de korte neggeblokken in de dagkant 7 vakken van 3 voet hoog. De dagkanten zijn uitgevoerd in baksteen met zandstenen blokken. De profilering is geheel anders dan die van het noordelijke venster, dat direct als blindvenster is

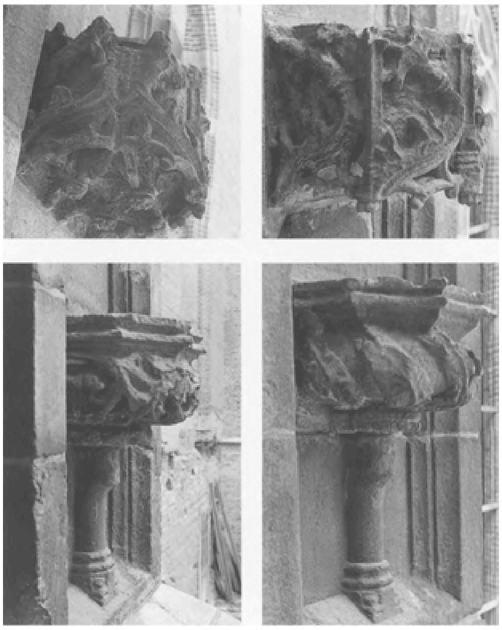

168 Sint-Sebastiaanskapel, details steunbeer 72 oost; 1968. RCN

169 Sint-Sebastiaanskapel, details steunberen 72 oost (boven) en 73 zuid (onder); 1968. RCN

uitgevoerd (afb. 157, 163). De tracering bestond uit vier getote spitsboogjes, waarover twee keer een kielboog is gespannen. Vanuit de middenmontant gaan uit een vork twee cirkelsegmenten op, zodat boven de spitsboogjes twee maal twee spiegelbeeldige getote en spitse visblazen ontstonden. Ook de sferische vierhoek die boven in het venster is overgebleven, is van toten voorzien. Het middelste spruitstuk, dat de vork draagt, bestaat uit twee helften, een ongebruikelijke oplossing. Eén van de armen van elk kruisstuk dat de vier spitsboogjes afsluit, gaat nog iets door en eindigt dan abrupt. De glassponning loopt door over het einde van de staaf.

170 Sint-Sebastiaanskapel, details steunberen 73 (links) en 72 (rechts) zuidzijde; 1968. RCN

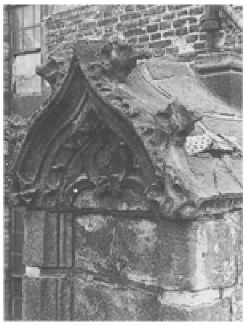

171 Sint-Sebastiaanskapel, kop steunbeer 72 zuidoostzijde; 1966. RCN

172 Sint-Sebastiaanskapel, kraagsteen onder muurstijl 71; 1966. PZ

173 Sint-Sebastiaanskapel, schouder topgevel zuidoostzijde; 1968. RCN

Blindvenster

Het blindvenster in de noordelijke travee (54-71) heeft een tracering die aan de onderzijde is opgebouwd met een reeks spitsboogjes die rusten op gebeeldhouwde zandstenen kraagsteentjes met een uitgewerkt bladmotief. De steentjes zijn zeer verweerd en bovendien in de 18de eeuw beschadigd door het dak van de kosterij (afb. 172). De spitsboogjes zijn twee aan twee gevat in een rondboog. Het overblijvende gedeelte erboven is opgevuld met een cirkel die twee visblazen omvat. De cirkel wordt geflankeerd door twee staande visblazen. De kruispunten van deze tracering zijn uitgevoerd in zandsteen, de rest in baksteen (afb. 164).

Westgevel

De westgevel van de Sint-Sebastiaanskapel is op ongeveer een meter boven de grond ongeveer een meter dik. Ter hoogte van de waterlijst wordt de muur aan de binnenkant

een halve steen dunner maar aan de buitenkant is die versnijding pas te vinden op circa 7,5 meter boven de grond. De uitspringende laag aan de buitenzijde is afgedekt met een band van Ledesteen. Daar werd de mogelijkheid geschapen een muurplaat voor de kap van de IJzeren Kapel te leggen. Op circa 2 meter daarboven bevindt zich de onderste spekband, pas op ruim 3 meter onder de gootlijst. Dat zal samenhangen met het feit dat het dak van de IJzeren Kapel vanaf het maaiveld het metselwerk onder de laagste speklaag onzichtbaar maakte. Het metselwerk daaronder is opvallend slordig. Er is zelfs 19 lagen boven de versnijding een spielaag of 'varken' te zien die naar het zuiden afloopt en gemaakt is om de lagen daarboven weer waterpas te leggen.

Er is in dit gevelvlak geen blindvenster zichtbaar zoals aan oostzijde, wel aan binnenkant.

De speklagen zetten zich door over de gevel van de Smidskapel. In het westelijke gedeelte van die gevel zijn ook lager speklagen aangebracht, die vanaf de straat zichtbaar zijn.

Interieur

Er waren in het onderste gedeelte van alle wandtraveeën nissen. De nis in het noordelijke deel van de oostwand is dichtgezet toen er een doorgang werd gemaakt naar de ondertrouwkamer in de voormalige sacristie. In de oostwand en de westwand zijn de nissen 30 centimeter diep en circa 2,10 meter breed en ze worden afgedekt met een segmentboog. Als overgangsprofiel tussen het muurvlak en de dagkant van de nis is een kwart hol. In zuidwand zijn twee iets kleinere nissen die niet tot op de vloer doorgaan en 40 centimeter diep zijn. Hier is geen overgangsprofiel.

Het zuidelijke blindvenster in de westmuur heeft onder de tracering kraagsteentjes die aan de onderzijde afgesloten zijn met een rozet. Het linker kraagsteentje heeft een reeks naar beneden verkleinende profielen (afb. 175 links boven), het middelste heeft ajour bewerkte eikenbladeren (rechts boven), het rechter met bladlobben versierd bol element (afb. 175 links onder). Het blindvenster in de noordelijke helft van deze muur heeft soortgelijke kraagsteentjes, waarvan een met wingerdranken en een ander met een vogelkarikatuur (afb. 175 beide rechts). Beide blindvensters aan deze zijde hebben een tracering die gelijk is aan die van het blinde venster aan de oostzijde en dat aan de oostkant van de Smidskapel.

Op het muurvlak naast de noordoostelijke muurkolom is een minimaal restant aangetroffen van een zwart geschilderde bekroning die vermoedelijk bij het Sint-Anna-altaar behoort heeft. De schildering stelde een samenstel van pinakels voor met

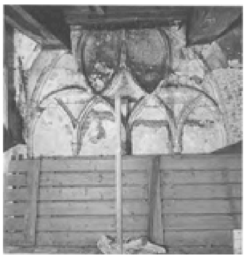

174 Sint-Sebastiaanskapel, zuidwestelijk blindvenster met balken uit 1756; 1968. RCN

175 Sint-Sebastiaanskapel, vier kraagsteentjes zuidwestelijk blindvenster; 1968. RCN

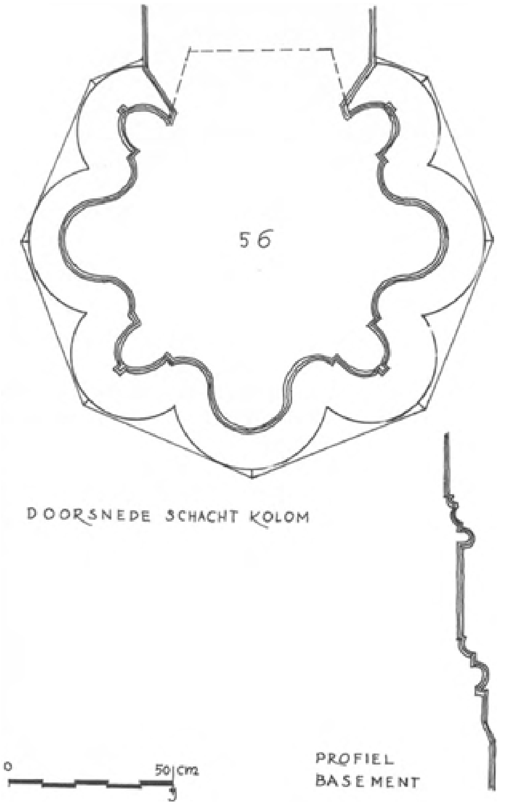

176 Profileringen bundelkolom 56 op scheiding Sint-Sebastiaans- en Smidskapel. Schaal 1:20.

177 Basement kolom 56. RdMz

178 Enkhuizen, Sint-Pancras- of Zuiderkerk, Heilig Kruiskamer, kapiteel; 1949. RdMz

hogels en kruisbloemen[b7:14]. Het was niet mogelijk er bij de restauratie iets van te behouden.

Al vanaf de bouw werd de handboogschutterskapel van de kerkruimte gescheiden door een wand of hekwerk. In het grafboek van 1523 wordt melding gemaakt van een graf voor de deur van Sint-Sebastiaan[b7:18]. In het zakboekje van de memoriemeesters werd vermeld (zonder jaartal) dat er hek was op een stenen voet met een deur met optrede van de kerk naar de kapel[89].

Materialen en bouwwijzen

De gevels hebben aan de buitenzijde een afwerking die samengesteld is uit rode baksteen afgewisseld door speklagen. Het noordelijke gedeelte van de oostmuur is echter geheel uit baksteen opgetrokken. Dit versterkt het vermoeden dat men de bedoeling heeft gehad dit muurgedeelte als tussenmuur te laten fungeren. Dat werd met de uitvoering van de sacristie slechts ten dele gerealiseerd.

Onder de plintband was de muur van de Sint-Sebastiaanskapel aan de zuidzijde over een hoogte van 78 centimeter bekleed met Gobertanger steen. Daaronder was baksteen, onder het maaiveld dus.

In de oostmuur is geconstateerd dat er op geregelde afstanden in de hoogte keperlagen zijn toegepast. Bovendien is daar opgemerkt dat er een donker gekleurde laag mortel is, die kennelijk enige tijd aan weer en wind blootgesteld is geweest. Onder die laag is gemetseld in kalkspecie met grove ongebrande schelpdelen, daarboven met fijner schelpmateriaal. Het lijkt erop dat het hier een vrij langdurige tijdelijke onderbreking van de bouw betreft, hetgeen overeenstemt met de bouwtijd van ongeveer vijf jaar die uit de gegevens blijkt.

Op de blokken van bundelkolom 56 zijn vaag geschilderde plaatsingsmerken waargenomen[b7:10].

Latere bouwactiviteiten

De nis in noordoostelijke travee is omstreeks 1580 dichtgemetseld voor de Roodeur.

In 1595 werd op de scheiding met de zijbeuk een houten wand geplaatst met daarin een dubbele deur.

Het zuidoostelijke venster is vermoedelijk na 1625 dichtgemetseld.
Het gipsen kapiteel van bundelpijler 56 dateert uit 1756.
In de 18de eeuw is de zandstenen middenstijl van het zuidelijke venster vervangen door een bakstenen.
In 1902 is dit venster nogmaals gerepareerd waarbij nieuw glas werd geplaatst.

Relatie met andere gebouwen

Vermoedelijk heeft men omstreeks 1515 de kolommen 8 en 23 tussen middenbeuk en zijbeuken gesloopt om plaats te maken voor het dwarsschip. Een van de kolommen werd in 1516 opnieuw gebruikt bij de bouw van de Heilig Kruiskapel of Kruiskamer in de Zuiderkerk in Enkhuizen[76-2][90]. Het kapiteel van de kolom op de scheiding van de noordelijke beuk en de nieuwe kapel is daar zo volledig gelijk aan die van het hallenschip van de Oude Kerk dat er geen twijfel mogelijk is (afb. 178). De schacht werd wat lager door minder steenlagen te gebruiken dan in Amsterdam het geval was. De nergens anders toegepaste archaïsche vorm van basement en kapiteel bleef echter herkenbaar. Het is bekend dat er een levendige handel was in tweedehands bouwmaterialen en dit is er een uitzonderlijk voorbeeld van.
Het type telmerken met stoeltjes zoals dat in de kap van de Sint-Sebastiaanskapel voorkomt, werd ook aangetroffen in een gedeelte van de helaas in 1966 verbrande kap van de Sint-Olofskapel in Amsterdam, in de kort na 1500 gebouwde delen van het dwarsschip in de Grote of Sint-Vituskerk te Naarden en ook in de Heilig Kruiskamer in de Zuiderkerk te Enkhuizen. Het is mogelijk dat bij al deze gevallen dezelfde bouwploeg betrokken is geweest.
In de hierna opgenomen beschrijving van de gewelfschilderingen zal blijken dat ook daarin een relatie bestaat met de kerk te Naarden.

Bouwloods

Tegen de zuidzijde van de Sint-Sebastiaanskapel was tussen de beide steunberen onder de waterlijst een open loods gebouwd. Die komt al voor op de Loterijprent van 1558 en ook op de gravure van Claes Jansz Visscher. De loods is in 1767 gesloopt toen daar het huidige huisje werd gebouwd. Op het zijvlak van de zuidoostelijke steunbeer is de moet van een lessenaardak gevonden die van deze loods afkomstig moet zijn.

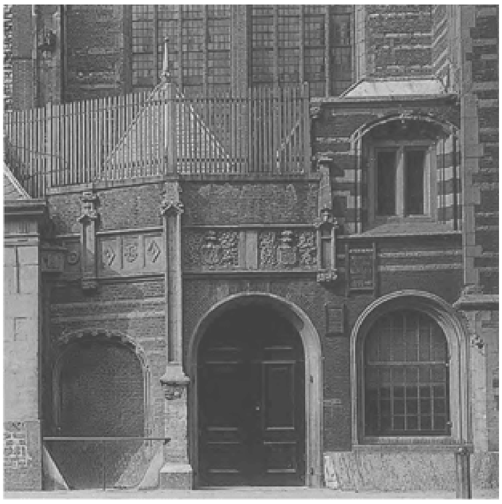

179 Zuiderportaal en IJzeren Kapel; 1920, Steenbergh

Librije, IJzeren Kapel en Zuiderportaal

Opbouw van het complex

Tegelijk met de Smidskapel en de Sint-Sebastiaanskapel werd in de hoek tussen de beide kapellen een conglomeraat van ruimten opgetrokken, waarin een nieuw portaal, een vertrek dat wellicht de boekerij van de kerk bevatte en boven het zuidelijke deel van die librije een brandvrije overwelfde archiefruimte (afb. 179). Bij de bouw is al rekening gehouden met die ruimte op de verdieping, welke pas in de 19de eeuw de naam IJzeren Kapel zou krijgen. In de librije eronder is midden tussen de beide kruisgewelven een brede gordelboog geslagen waarop de achtermuur van de archiefruimte moest rusten. De archiefruimte beslaat dus de helft van het oppervlak van de librije. Overigens blijkt dat tijdens het optrekken van de Sint-Sebastiaanskapel het de bouwers nog niet duidelijk voor ogen heeft gestaan hoe de IJzeren Kapel eruit zou zien. De westmuur van de kapel heeft aan de westkant tot op vrij grote hoogte het karakter van een binnenmuur en versnijdt hoger dan normaal naar de gebruikelijke dikte van circa 72 centimeter.

Oorspronkelijke aanduiding van de archiefruimte: *Secreet Vertreck*.

Plattegrond en aansluitingen op kapelmuren

Tegen de westelijke muur van de Sint-Sebastiaanskapel is de rechthoekige librije opgetrokken en ten westen daarvan werd het portaal gebouwd, waarvan de plattegrond een vijfhoek vormt (afb. 180).

De westmuur van het portaal werd gevormd door steunbeer 76 (die behoort tot de periode van de Huiszittenkapel), de oostmuur van de Huiszittenmeesterskamer en in het verlengde daarvan een zelfstandig stuk van het portaal, aansluitend bij een overhoekse hoeksteunbeer, die verdween toen het vertrek van de Huiszittenmeesters

in 1611 vergroot werd. Het portaal kreeg aan de buitenzijde twee toegangen, zoals ook het noorderportaal heeft. Een opening kwam in een gevel die evenwijdig aan de zuidgevels van de kapellen is opgetrokken en ten westen daarvan een die iets naar de kerk toe gericht is. Oorspronkelijk zullen die openingen dezelfde vorm en omvang gehad hebben. De oostelijke ingang is in 1770 enigszins vergroot.

Tussen de beide doorgangen is een steunbeer, waarvan de as iets meer naar het zuiden is gericht dan de bissectrice van de hoek aangeeft. Het voorvlak van het

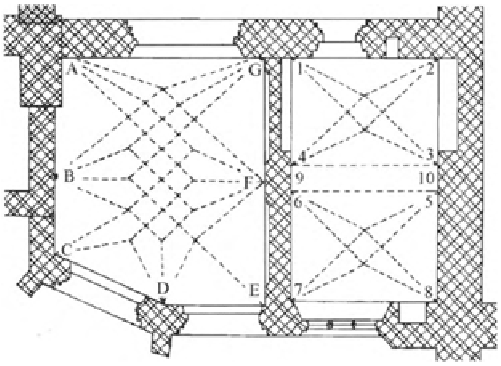

180 Plattegrond zuiderportaal en librije met aanduiding van kraagstenen.

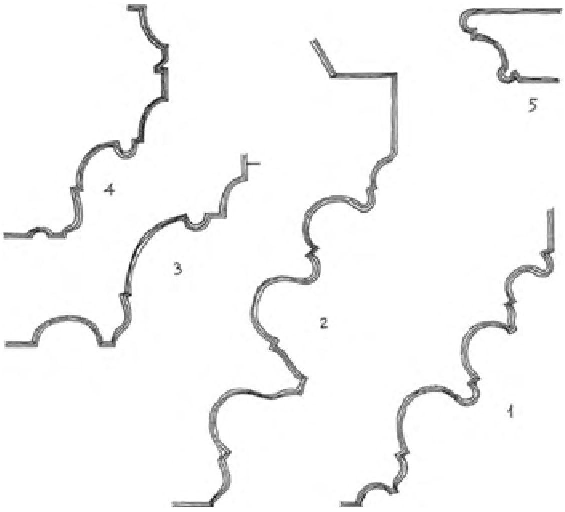

181 Profileringen zuiderportaal, librije en IJzeren Kapel. 1. librije, toegang portaal; 2. doorgang Smidskapel naar portaal; 3. venster IJzeren Kapel; 4. venster librije; 5. goot IJzeren Kapel. Schaal 1:100.

onderste deel is meer naar het noordwesten gedraaid, wellicht om een nauwe passage tussen het portaal en de graven op het kerkhof beter mogelijk te maken. Naar de kerk kwam een doorgang naar de Smidskapel.

De zuidgevel van de librije is ingekast in het voorvlak van steunbeer 73 west. Erboven staat bij de IJzeren Kapel de buitenzijde koud tegen de zandstenen voorzijde van de steunbeer maar aan de achterzijde vormt het baksteenwerk een geheel. De achtermuur van de IJzeren Kapel is ongeveer om de zes lagen een klezoor in de muur van de Sint-Sebastiaanskapel gekast.

De muur tussen librije en portaal is tegen de al gereed zijnde muur van de Smidskapel gezet. Enkele centimeters ten oosten van de aansluiting is een verticale kraslijn op de muur van de Smidskapel aangetroffen die de plaats van de tussenmuur moest aangeven.

Uit een en ander kan men opmaken dat men bij het bouwen van de beide kapellen en de nevenruimten op verschillende plaatsen ad hoc beslissingen heeft genomen.

Vormgeving exterieur

Librije en IJzeren Kapel

De dakvoet van de IJzeren Kapel werd aan zuid- en westkant omzoomd door een ajour stenen hekwerk, dat tot in de 18de eeuw op afbeeldingen voorkomt. Op de hoeken en midden in het westelijke gedeelte stond een cilindervormige pinakel met ruitversiering op een bolvormige kraagsteen met bladornament. Het zuiltje aan de zijde van de steunbeer van de Sint-Sebastiaanskapel is een geheel met het corresponderende steenblok in de steunbeer, hetgeen wijst op gelijktijdige bouw van de kapel en de naastgelegen vertrekken. Het is versierd met een wafelmotief zoals aan zoveel onderdelen in dit complex voorkomt. Ongeveer 20 centimeter erboven is een dook van de borstwering aangetroffen. De kraagsteen aan de westzijde van de IJzeren Kapel heeft een zelfde vormgeving als de aanzetstenen van het gewelf van het portaal.

In de voorgevel van de IJzeren Kapel bevindt zich een tweelicht, omgeven door een geprofileerde dagkant (afb. 181 nr. 3), die wordt omgezet in de overdekkende segmentboog. Beide zijn opgetrokken uit afwisselend baksteen en zandsteenblokken. In de boog zit een sluitsteen, versierd met een dierfiguur.

Het venster van de librije daaronder heeft een soortgelijke profilering (afb. 181 nr. 4) is gesloten door een halve cirkelboog. Uit vondsten tijdens de restauratie is de vorm van de oorspronkelijke venstertracering te reconstrueren[b21:6]. Er waren twee montants die zich ter hoogte van de geboorte van de vensterboog splitsen en hoger weer samenkomen, waardoor ezelsrugvormig begrensde velden ontstaan. Hier vervlechten de montants zich tot een eenvoudige tracering. In de boog bevonden zich op zeven plaatsen aanzetten van een versiering, die doen denken aan de versieringen aan de boog aan de zuidwestelijke kant van het zuiderportaal.

Op de Loterijprent (1558) en bij Claes Jansz Visscher heeft het onderste venster van de librije traliewerk.

182 Zuiderportaal, zuidwestelijke ingang na verwijderen van vulling; 1979. RCN

183 Zuiderportaal, kraagsteen in steunbeer; 1986. RCN

184 Zuiderportaal, kruisbloem op middenbeer; 1972. RCN

Zuiderportaal

Het portaal kreeg twee toegangen, een in een gevel die evenwijdig aan de zuidgevels van de kapellen is opgetrokken en ten westen daarvan een die iets naar de kerk gericht is. Beide zijden worden aan de bovenzijde afgesloten met een gebeeldhouwd fries, waarin men de naderende renaissance kan herkennen.

De omlijsting van de zuidwestelijke ingang is nagenoeg nog in oorspronkelijke staat. De duimen waaraan de deuren hebben gehangen, zijn nog in de muur aanwezig. Een gedeelte van de profilering werd bedekt door de oostmuur van de in 1611 uitgebreide Huiszittenmeesterskamer. De ingang werd toen dichtgemetseld (afb. 182).

De zuidwestelijke ingang is overdekt door een ellipsboog. Het vrij hoge basement is tweedelig. Het hoge onderstuk heeft de vorm van een veelzijdig prisma. Het heeft aan de buitenzijde vanaf het gevelvlak drie vlakken. Het minder hoge bovenstuk is sterk geprofileerd. Er zijn vier basementjes die de basissen vormen van de naar voren springende profielen van de deuromlijsting. Die zijn afwisselend halfrond en peerkraalvormig en worden van elkaar gescheiden door een hol. Naar buiten neemt

de omvang van de profielen toe. Het eerste basementje is voorzien van een spiraalvormige versiering, het derde van ruiten.

De boog is aan de voorzijde versierd met boogjes die aan de buitenste band van de omlijsting in het gevelvlak ontspringen. De snijpunten van de boogjes worden versierd met een motief dat uit drie blaadjes bestaat. De vormgeving ervan is verschillend. Er is verwantschap met de ornamenten van de spitsbogen in het tweede lid van de steunberen van de Sint-Sebastiaanskapel.

De steunbeer tussen de beide doorgangen heeft tussen plint en waterlijst een voorvlak dat meer naar de zij-ingang geneigd is dan de voorzijde boven de waterlijst, die haaks op de beide zijkanten staat. De overgang tussen beide richtingen wordt onder de waterlijst gevormd door een verlopend vlak waarop een grillig gevormd bladornament dat ontspruit uit de opengesperde mond van een mannenkopje dat met golvend haar is getooid (afb. 183). Positie en vorm van het ornament herinneren sterk aan het beeldhouwwerk aan steunbeer 70 noord van de Sint-Joriskapel.

Het bovenste deel van de steunbeer is voorzien van een casement, waarin aan de onderzijde oorspronkelijk een kraagsteen is geweest en op bijna een meter erboven een baldakijn. De onderste lijst van het fries heeft doorgelopen over het casement van de steunbeer. Die steekt boven het fries uit en eindigt aan vier zijden in een aanzet tot een, bestaande uit een kielboog waarin het casement wordt afgesloten met een driepas. Op de hoeken tussen de kielbogen gaan de zijden van de pinakel omhoog tussen hogels. Van de pinakelschacht was een gedeelte met een krans van hogels bewaard gebleven (afb. 185). De rest van de verdwenen schacht is bij de restauratie gereconstrueerd met twee hogelkransen en een pumeel.

Opvallend is dat de beide delen van het fries sterk van elkaar verschillen in opbouw en karakter (afb. 185). Het oostelijke deel van het fries bestaat uit twee sterk geornamenteerde velden gescheiden door een vlakke pilaster die niet de indruk wekt ooit een bekroning gedragen te hebben (afb. 186). Een dookgat doet veronderstellen dat er op dit vlak eertijds een object bevestigd is geweest. De velden ter weerszijden zijn voorzien van wapens, omgeven door de keten van het Gulden Vlies en door dekkleden bestaande uit een rijk ranken- en bladwerk in vormen die de overgang naar de renaissance aankondigen. Het westelijke veld bevat het wapen van Maximiliaan

185 Zuiderportaal, fries. Foto Jacob Olie; ca. 1895, detail. GAA

186 Zuiderportaal, oostelijk gedeelte fries; 1985. Console eindpilaster fries oostzijde;1986. RCN

187 Zuiderportaal, consoles onder middenpilaster westelijk fries; 1986. RCN

188 Zuiderportaal, kruisbloem op westelijk fries; 1972. RCN

van Oostenrijk. Die leefde van 1459 tot 1519 en werd in 1493 tot keizer gekroond. Het wapenschild toont het Duitse keizerlijke wapen met tweekoppige adelaar waarvan het helmteken een kroon draagt. Het oostelijke veld toont het wapenschild van Philips de Schone (1478-1506). Het schild is gevierendeeld: 1. Oostenrijk (dwarsbalk); 2. Nieuw Bourgondië; 3. Oud Bourgondië (drie maal geschuind); 4. Brabant (leeuw). Het hartschild zou de Vlaamse leeuw moeten dragen, maar die is in de loop der tijden verdwenen. Er zijn geen sporen van polychromie gevonden.

Aan de oostzijde wordt het fries afgesloten met een pilaster die bekroond is met een kielboog waarop een korte kruisbloem staat. Daarboven verheft zich een vlakke halve pinakel met pumeel. Dit element is geïntegreerd in de gevel van de IJzeren Kapel. In het casement van de pilaster loopt de waterlijst door die correspondeert met de afzaat onder het tweelichtvenster van de archiefkamer. Er bestaat russen het

fries en de IJzeren Kapel geen organisch geheel. De pinakel rust op een kraagsteen die voorzien is van blad- en rankwerk onder een reeks boogjes die eindigen in eikeltjes (afb. 186).

Het westelijke deel van het fries is veel strakker geornamenteerd dan het oostelijke deel. Het bestaat uit twee velden die gescheiden zijn door een pinakel midden boven de deuropening (afb. 188), rustend op een gebeeldhouwde kraagsteen (afb. 187). Daarin zijn twee fratskoppen verwerkt onder een reeks boogjes van vrijwel dezelfde vorm als bij de pilaster tegen de IJzeren Kapel. Onder deze steen steekt een ijzeren staaf uit, waaruit blijkt dat er vroeger nog een element aan gehangen heeft. Rechts van de pinakel zijn drie panelen uitgespaard in zandsteenplaten. In het middelste paneel is in hoogreliëf het wapen van Holland aangebracht, voorzien van een gravenkroon. Aan weerszijden is het paneel voorzien van een ruit in hoogreliëf. De linker helft heeft een dergelijke indeling gehad. In het midden was het wapen van Amsterdam weergegeven zonder bekroning. Door de latere vergroting van de Huiszittenmeesterskamer is het deel aan de uiterste westkant verdwenen.

Vormgeving interieur
Librije

De doorgang uit de Smidskapel ligt aan de zijde van het vertrek in een ondiepe nis. De dagkanten zijn voorzien van een smalle afschuining die in de afsluitende segmentboog is voortgezet. In die boog is een stuk van de oorspronkelijke pleisterlaag bewaard gebleven.

In de noordmuur tussen de oostwand en de deur is een diepe kaarsnis, die overspannen wordt door een segmentboogje.

In de scheidingsmuur met de Sint-Sebastiaanskapel is in het noordelijke deel een nis van 48 centimeter diep en 2,10 meter breed. De onderzijde van de nis bevond zich oorspronkelijk op circa 75 centimeter boven de vloer en werd overspannen door een segmentboog die zijn toppunt heeft op circa 1,55 meter boven de onderzijde van de nis. Ook in de tussenmuur met het portaal was een dergelijke nis maar die zat wat

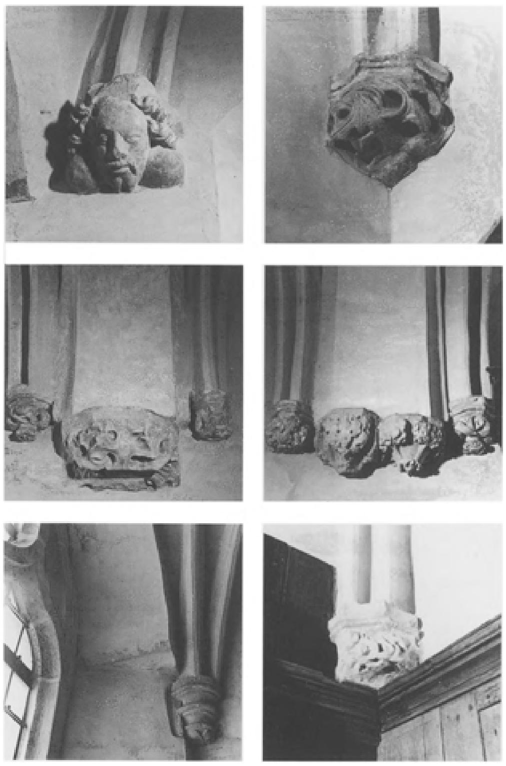

189 Librije, kraagstenen librije: boven links 2; boven rechts 1; midden links 6, 9 en 4; midden rechts 5, 10 en 3; onder links 7; onder rechts 8; 1986. Zie voor de nummering afb. 180. RCN

lager en is minder diep omdat de betreffende muur dunner is dan de scheidingsmuren met de kapellen. Wat de functie van deze nissen was, is niet bekend.

Het feit dat de nissen bij het bouwen in de wanden zijn uitgespaard en niet zijn uitgehakt, bewijst de gelijktijdigheid van alle onderdelen van dit complex.

Het gewelf is opgebouwd uit twee stergewelven gescheiden door een gordelboog. De kraagstenen onder de aanzetten van de ribben maken de indruk van verschillende herkomst te zijn (afb. 190). De hierna gebruikte nummering is aangegeven in afb. 180.

De gewelfribben van het noordelijke veld rusten aan de noord westzijde op een kopje omgeven door haarkrullen zonder dekplaat (1). In de noordoostelijke hoek heeft een dekplaat met ingezwenkte zijden, een bladkrans en een rozet aan de onderzijde, vergelijkbaar met kraagstenen in het zuiderportaal (2). Naast de gordelboog is aan de oostkant een kleine steen met dekplaat en bladmotief (3), aan de westzijde een soortgelijke steen met een gevouwen banderol (4).

De ribben van het zuidelijke veld rusten naast de gordelboog aan de oostzijde op een kleine steen met dekplaat, een gevouwen banderol en nadrukkelijk gevormde rozetknop (5). Aan de westzijde is een soortgelijke kraagsteen met bladmotief (6).

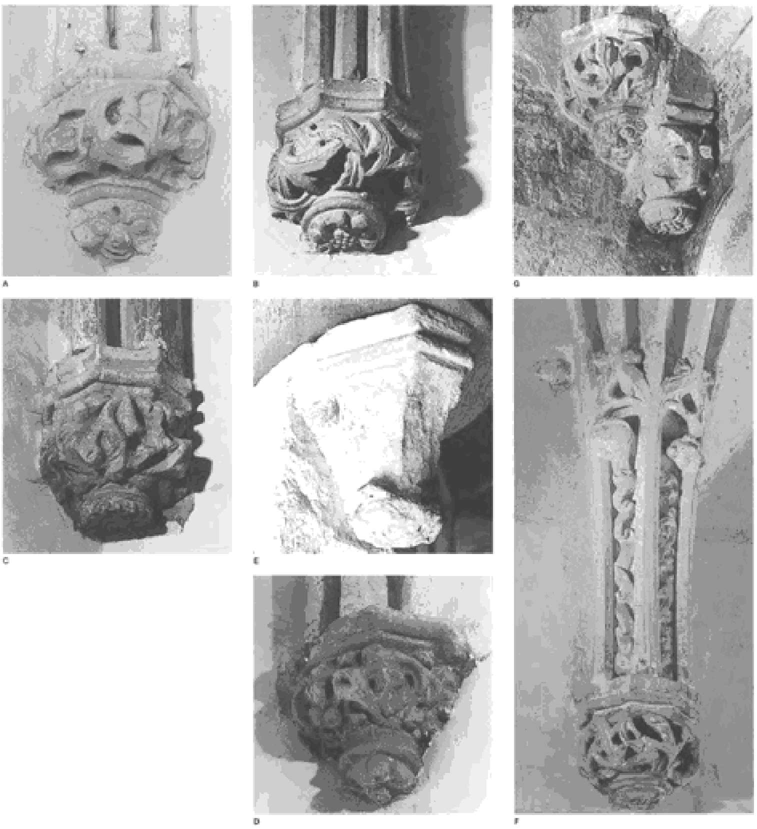

190 Zuiderportaal, kraagstenen; 1986. Zie voorde nummering afb. 180. RCN

Aan de zuidoostzijde bij steunbeer 73 west is de kraagsteen gelijkvormig aan de noordoostelijke hoek (7); zuidwest bij het venster is een geheel afwijkend type met drie kraalvormige ringen en een bladrozet aan de onderkant (8).

Onder de gordelboog is aan de westzijde een grote kraagsteen met vlakke dekplaat waaronder een dynamisch bladmotief (9), aan de oostzijde zijn twee kraagstenen van verschillende vorm (10). Aan de noordzijde is een bol statisch bladmotief onder een dunne dekplaat, aan de zuidzijde twee koolbladen met stelen op een omgekeerd kegelvormige kern onder een dunne dekplaat en boven bloemrozet.

IJzeren Kapel

De ruimte is toegankelijk door een ijzeren deur, die op ongeveer vier meter boven de zerkenvloer van de Sint-Sebastiaanskapel de enige toegang vormt. Daarachter bevindt zich een houten deur (afb. 191).

191 IJzeren Kapel, deuren: boven links ijzeren deur zijde Sint-Sebastiaanskapel, rechts beide deuren in kapel, 1966; onder houten deur in gesloten toestand, 1973. RCN

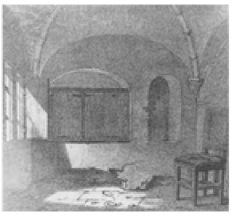

192 IJzeren Kapel, gravure D. Veelwaard, 1820.

193 IJzeren Kapel, venster; 1973. RCN

De ijzeren deur was aan de buitenkant voorzien van het stadswapen en aan de binnenkant waren de wapens van Maximiliaan en Philips de Schone geschilderd[1899:17]. In 1847 waren die nog zichtbaar, maar zij zijn later onder een dikke gele verflaag verdwenen. De deur bestaat uit drie ijzeren platen die op de naden aan de achterzijde zijn versterkt met een horizontale strip en op elkaar zijn geklonken. Rondom loopt aan de achterzijde een band waarop de platen eveneens zijn geklonken. Aan de zijde van de Sint-Sebastiaanskapel lopen nog twee diagonale strippen over de deur. De deur draait naar de kapel en hangt links aan twee duimen; rechts is een grendelslot.

Aan de binnenzijde is een houten deur die draait op twee staartgehengen aan de rechterzijde, gezien vanuit de Sint-Sebastiaanskapel. De deur bestaat uit vijf verticale stroken met diepe bossingen; aan de binnenzijde is de vlakke kant ervan bevestigd op drie horizontale klampen. Aan de buitenkant is een grendelslot dat secundair werd aangebracht. Voordien was er een klink aan de binnenzijde, waarvan de klinkneus, gevat in een blok zandsteen, nog te zien is. Voor het slot is de deur versterkt met een plank tussen de beide onderste klampen.

De ruimte ontvangt daglicht door een getralied zandstenen tweelicht dat aan de binnenzijde met luiken gesloten kan worden (afb. 192 en 193)

Op de gewelven van de librije is een bakstenen vloer aangebracht. In de zuidwand is in steunbeer 73 west een nisje uitgespaard. Het wordt afgedekt met een Ledestenen latei, die een hergebruikt stuk goot is met op de kop een halfronde groef. Wij beschreven deze constructie in het hoofdstuk over het hallenschip.

De achtermuur aan de noordzijde rust op de gordelboog en is aan de naar de Smidskapel gekeerde zijde geheel uitgevoerd in baksteen en keurig afgevoegd. Hieruit mag niet de conclusie worden getrokken dat die muur dus in het zicht is geweest, want men had vroeger de goede gewoonte ook metselwerk dat aan het oog werd onttrokken goed af te werken. Omdat het noordelijke gewelf van de librije tegen indringend water moest worden beschermd, zal er altijd wel een dak aan de achterkant geweest zijn. Toch moet de juiste oplossing tijdens de bouw niet geheel helder voor ogen gestaan hebben, getuige de verspringing in de oostmuur van de Sint-Sebastiaanskapel, waarvan de zin niet geheel duidelijk is. De achtermuur wordt aan de bovenkant afgesloten door een overkragende lijst die uit oudere bouwfragmenten is samengesteld. Het driehoekige deel van de westmuur aan de zijde van de Smidskapel is gebrekkig gemetseld, niet in verband met het voorste deel.

In de westmuur zijn vlak boven de vloer twee spaarbogen van ongelijke breedte. Daaronder ligt de muur circa 40 centimeter naar achteren. Boven deze bogen zijn weer een brede en een smalle nis, elk overspannen door een segmentboog. De breedten daarvan komen niet overeen met die van de onderliggende bogen. De nissen zijn twee stenen diep (afb. 194). In de brede nis stond tot 1892 de archiefkast, nadien een brandkast. De smalle nis heeft het uiterlijk van een deuropening.

De ruimte is overdekt met een kruisribgewelf. De gewelfribben zijn eenvoudig met een afschuining geprofileerd en rusten op vier zandstenen kraagstenen in de hoeken. Die vormen een gedeelte van een achthoek, zijn eenvoudig gevormd en bestaan uit

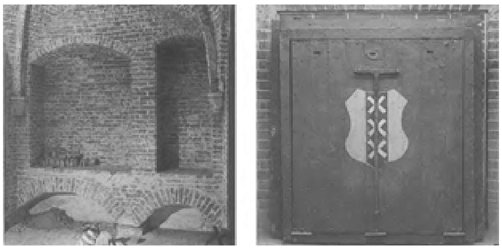

194 IJzeren Kapel westzijde; 1973. RCN

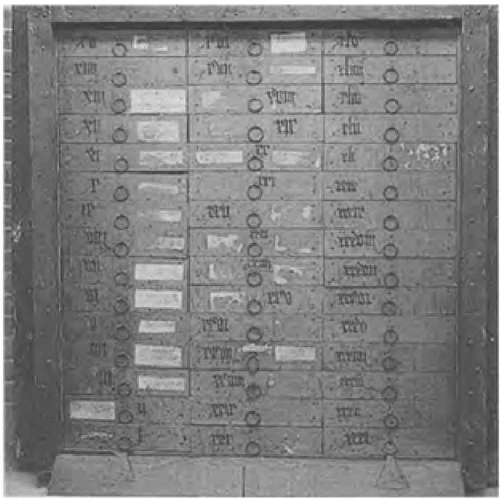

195 Charterkast uit IJzeren Kapel in depot Gemeentearchief; 1972. RCN

196 Zuiderportaal, gewelf; 2001. HJ

een vlak geprofileerde dekplaat en een kraal, waaronder de steen zich iets hol versmalt en wordt opgevangen op een eveneens achthoekige ring.

De oude charterkast is circa 1,20 meter hoog, 1,015 meter breed en 40 centimeter diep[32][91] (afb. 195). De deur kan naar beneden geklapt worden. De kast wordt gesloten met drie sloten aan de bovenzijde van de deur. Op de deur is een draaibare stang bevestigd die in geopende toestand op de grond kan steunen en dan het blad horizontaal stelt. In de kast zijn drie maal 15 laden naast elkaar. De linker rij is voorzien van nummers in Romeinse cijfers 1 t/m 15, de middelste rij 16 t/m 30, de rechter rij 31 t/m 45. De opschriften op de laden zijn gemaakt tussen 1462 en 1467, waaruit geconcludeerd moet worden dat de kast uit de vorige ruimte afkomstig moeten zijn. De charterkast is in 1892 naar het Gemeentearchief overgebracht.

Zuiderportaal[b21; 59-2; 68-1; 69-1]

De portaalruimte wordt overspannen door een netgewelf waarvan het patroon vrijwel gelijk is aan dat in het noorderportaal (afb. 196). In de scheidingsmuur met de librije zijn twee ondiepe nissen die de muraalbogen van de gewelfvelden vormen. De westelijke muur bestaat grotendeels uit de zijmuur van de oude Huiszittenmeesterskamer en is niet geleed.

De gewelfribben rusten in de hoeken op kraagstenen (afb. 190). De aanzetten midden in de oostelijke en de westelijke wand bestaan uit een element dat drie ribben toont waartussen beeldhouwwerk en aan de bovenzijde de overgang naar vijf ribben vormt.

De kraagstenen zijn alle uit één stuk zandsteen gehouwen. Zij zijn opgebouwd uit een bolvormig gedeelte met bladmotief, waaronder een fratskop of een bloemrozet. De steen wordt afgedekt met een profiel dat een gedeelte van een achtkant beschrijft.

Tegen de wijzers van de klok rondgaande, beginnend in noordwestelijke hoek, zijn de kraagstenen als volgt gevormd (zie letters afb. 180):

A: dekplaat voorzien van een halfronde kraal, bol bladrankenmotief, waaronder een kraalprofiel en een knopvormige fratskop. Van de kraagsteen gaan drie gewelfribben omhoog.

B: ingezwenkte zijden, dekplaat voorzien van vlakke kant en halfronde kraal waaronder soortgelijk motief als A. Daaronder cirkelvormige ring en rozet. Op de kraagsteen gaan vier gewelfribben omhoog.

C: ongeveer als B met minder uitgewerkte bladeren, twee gewelfribben.

D: dekplaat met een dik en een dun halfrond, bladmotief als A, onderkant een rozet als B. Drie opgaande gewelf ribben.

E: dekplaat met rechte zijden, geprofileerd als B, bladkrans afgehakt, rozet als B. Een opgaande hoekrib.

F: ongeveer als B, iets minder ingezwenkt. Op de kraagsteen gaat een gewelfaanzet met drie ribben omhoog. In de ruimten tussen de ribben is links een banderol geplooid en rechts een bladrank. Van links naar rechts is daarboven een dier (kalf?) achter de middenrib uitgehakt. Daarboven vormt zich in beide vakken een driepas onder een kielboog waarop weer een gewelfrib ontspringt, zodat er tenslotte vijf ribben omhoog gaan.

G: In de hoek tegen de librije is schuin onder de gewelfaanzet een geschonden kraagsteen van het type B. Daarvoor werd later (zie hoofdstuk 2.2) een andere geplaatst in een zachtere steensoort.

Conclusie: Alle kraagstenen dateren uit dezelfde periode. Die in de hoeken tegen de Smidskapel zijn gelijkvormig. Een enigszins andere vorm hebben de beide tegenoverstaande stenen midden in het portaal en de kraagstenen in de beide hoeken aan de zuidzijde. De uitholling van de inzwenking van de dekplaten varieert. De kraagsteen midden tussen de beide toegangen aan de zuidzijde heeft een enigszins afwijkende vorm.

Op beide muren onder kraagsteen G is een zwarte beschildering aangetroffen die met een rode lijn is omgeven. Het ligt voor de hand dat ook de andere kraagstenen op deze wijze visueel werden benadrukt.

Materialen en bouwwijzen
Kettingankers

In de achtermuur van de IJzeren Kapel is onder en boven een kettinganker ingemetseld waarvan in de Sint-Sebastiaanskapel de twee schieters zichtbaar zijn. Ook in het bovenste deel van de voorgevel zit een dergelijk anker, waarvan in de Sint-Sebastiaanskapel eveneens een schieter zichtbaar is. Zoals overal in de kerkgevels moesten deze ankers ervoor zorgen dat eventuele zijdelingse afwijkingen voorkomen werden.

Daken

Het zuiderportaal wordt gedekt door een vijfzijdig tentdak, waarvan de onderdelen dendrochronologisch 1516 gedateerd zijn. De makelaar is buitendaks bekroond met een eenvoudige loden piron. Aan de onderkant daarvan is een ring met een achtkant niet ingezwenkte zijden uit zwaar bladlood, voorzien van opstaande punten onder en boven tegen de loodbekleding van de makelaar. De piron wordt gekroond door een pumeel.

De IJzeren Kapel droeg een vierzijdig tentdak waarvan het achterste schild naar onderen doorloopt tot de onderdorpel van het venster van de Smidskapel, aldus het venster vrijlatend voor lichttoetreding. In een later stadium is de onderste reeks glasvakken echter dichtgemetseld.

Materialen

Het portaal is opgetrokken uit roodbruine bakstenen van 19-20,5 centimeter lang en 4-4,5 centimeter dik. Afwisselend, meestal om de drie en zeven lagen baksteen, is een speklaag van Ledesteen aangebracht.

De omlijsting van de zuidwestelijke ingang is van zandsteen. Het onderste deel van de steunbeer tussen de beide toegangen is aan de voorzijde opgetrokken uit een mengsel van blokken zandsteen, Ledesteen, Gobertanger steen en tufsteen, het bovenste deel uitsluitend uit zandsteen.

Het fries is opgebouwd uit platen Baumberger steen van circa 11 centimeter dik. De ertussen staande pinakels en andere onderdelen zijn van Bentheimer zandsteen gemaakt.

Librije en IJzeren Kapel zijn opgebouwd uit dezelfde bakstenen als de Sint-Sebastiaanskapel. Het metselwerk is in staand verband, waarbij opvalt dat in de koppenlagen op de hoek naast de kop op de hoek een driekwart steen of drieklezoor is gemetseld in plaats van de meestal gebruikelijke kwart steen of klezoor. De speklagen zijn van Gobertanger. Het gewelf van de IJzeren Kapel is gemetseld in kleine gele en bruingele baksteentjes van 16,3 × 8 × 3,8 centimeter in visgraatpatroon.

Het toegangspoortje tot de librije heeft een omlijsting die zowel uit zandsteen als kalksteen (Ledesteen?) bestaat.

Latere bouwactiviteiten aan librije, IJzeren Kapel en zuiderportaal

1611: zuidwestelijke deur dichtgemetseld bij de vergroting van de Huiszittenmeesterskamer.

1770: verbouwing, waarbij de zuidoostelijke toegang, het gewelf en de doorgang naar de Smidskapel werden gewijzigd. Modernisering voorgevel librije en sloop tentdak. Verplaatsing toegang librije uit Smidskapel naar portaal.

Sacristie[b2; b3]

Functie en plaats

Iedere kerk van enige omvang had in de Middeleeuwen een sacristie. Waar die voor 1515 bij de Oude Kerk moet hebben gestaan, is onduidelijk. In ieder geval zou dat tegen de noord- of de zuidzijde van het hallenkoor geweest moeten zijn.

Na de bouw van de Sint-Sebastiaanskapel heeft men tegen de zuidzijde van het Buitenlandvaarderskoor een nieuwe sacristie opgetrokken. Daarvoor moest het

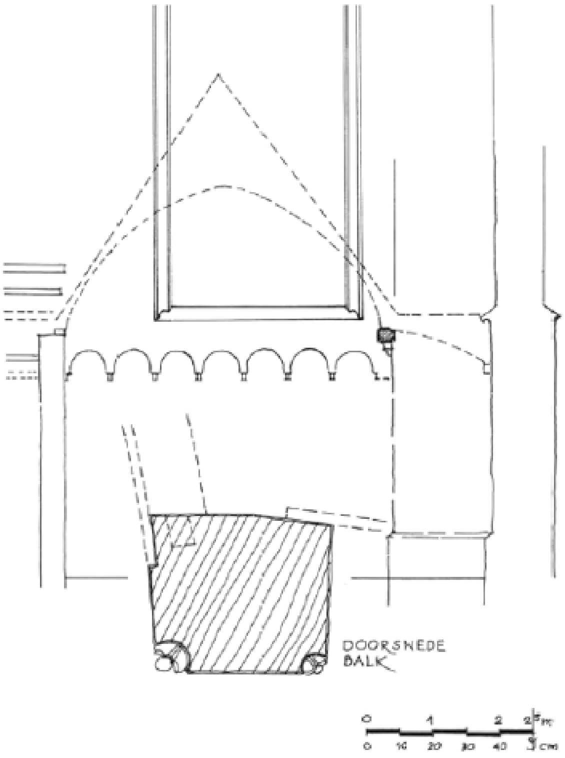

197 Sacristie, dwarsdoorsnede.

toenmalige Heilig Graf wijken. Dat blijkt in 1523 al verdwenen te zijn. In de zuidmuur van travee 53-54 was de ingang, omlijst met eenvoudig geprofileerde zandsteen.

De sacristie kreeg een lengte die overeenkwam met drie traveeën van het Buitenlandvaarderskoor. De oostelijke travee bleef vrij. Daar was trouwens geen plaats omdat er de kade langs de Voorburgwal loopt. De breedte van het gebouw kwam ongeveer overeen met de lengte van de noordelijke travee van de Sint-Sebastiaanskapel.

De meest betrouwbare afbeelding van de gevels komt voor op de gravure van Claes Jansz Visscher, gemaakt kort na 1611. De omvang van de sacristie is ook op plattegrond van Vingboons uit 1681 nog in de oorspronkelijke vorm weergegeven.

Exterieur

Het gebouw is opgetrokken in bakstenen van ongeveer hetzelfde formaat als van de Sint-Sebastiaanskapel en andere gedeelten uit de periode rond 1515-1520. Opvallend is dat de gevels niet, zoals elders aan de kerk steeds in deze tijd, van speklagen zijn voorzien.

In het complex van de voormalige sacristie zijn op verschillende plaatsen rode en grijze daktegels gevonden van 25 × 11 × 1,6 centimeter. Dit maakt het aannemelijk dat het gebouw gedekt was met dat materiaal. Op een gekleurd exemplaar van de gravure van Claes Jansz Visscher van omstreeks 1612 is een rood dak aangegeven.

De gevel werd aan de dakvoet afgesloten met een borstwering, bestaande uit een reeks vierpassen die op regelmatige afstanden gescheiden werden door een pilaster.

Op de oostelijke hoek van het gebouw was een schoorsteen.

Vensters

In de zuidgevel waren vier kruisvensters van Bentheimer zandsteen in het geveldeel dat overeenkomt met de twee westelijke traveeën van het zijkoor (afb. 198). Daarvan zijn in de meest westelijke ruimte belangrijke delen teruggevonden, alhoewel gebroken en beschadigd. Het zandstenen venster lag 9 centimeter diep in de gevel en de stijlen waren 21,5 centimeter dik. De onderdorpel was aan de onderkant 2,5 centimeter breder en kwam aan de binnenzijde gelijk met het metselwerk van de muur eronder. Aan de buitenkant was een aparte afgeschuinde lijst van 9 centimeter dik onder de onderdorpel. In de onderste vakken waren twee sponningen achter elkaar van elk 2 centimeter diep, een ongebruikelijk detail. Het kalf was geprofileerd

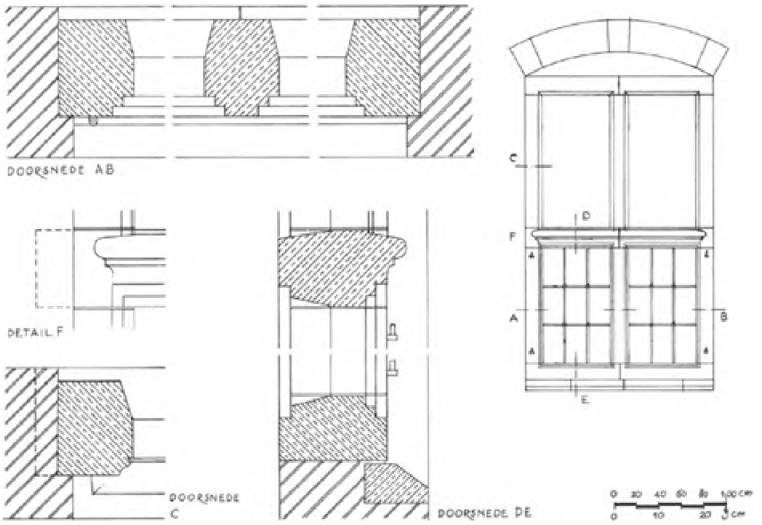

198 Sacristie, kruisvenster. Schaal 1:50 en 1:12,5.

199 Sacristie, resten kruiskozijnen interieur; 1964. PP

200 Sacristie, resten kruiskozijnen exterieur; 1964. PP

met een kraal waaronder een recht vlakje en een hol. In de bovenste vakken stond het glas-in-lood ongeveer 4 centimeter binnen de voorkant van het kozijn. Buiten de glassponning was in de stijlen een ojief. In het meest westelijke venster is in de onderste vakken binnen de luiksponningen een traliewerk aangetroffen, in het andere venster zijn de gaten ervan gevonden. In die vakken bestonden de tralies uit twee liggende en twee staande ijzers. In de bovenste vakken waren geen resten meer aanwezig. Wel waren er in de onderste vakken nog duimen van de luiken. Daarbij viel het op dat de stift van de bovenste duim langer was dan die van de onderste, wat dient om het afhangen van de luiken te vergemakkelijken. In de onderdorpels zijn krammen gevonden om uitzethaken van de luiken te bevestigen.

Boven de kruisvensters waren segmentbogen van anderhalve steen hoog, waaronder een boogveld dat een halve steen terug lag, in het vlak van het zandstenen kozijn. In 1724 werden die ‘onthoofd’ bij het verhogen van de twee westelijke traveeën met

een verdieping (afb. 199 en 200). De bogen waren voorzien van zandstenen aanzetstenen. Tussen de vensters schijnen cirkelvormige nissen geweest te zijn.

In het meest oostelijke deel van de gevel was een kruiskozijn waarboven in de borstwering nog twee lichtopeningen waren opgenomen. Daarboven was een dakkapel.

Interieur

Vermoedelijk was de ruimte oorspronkelijk ongedeeld. In de muur van de Sint-Sebastiaanskapel is onder de versnijdingslijst van het blindvenster een rij van zeven

boogjes opgenomen (afb. 163). Het muurvlak daaronder moet een halve steen hebben achteruit hebben gelegen maar werd later verder afgehakt.

Er is tussen steunberen 52 en 53 een geprofileerde balk gevonden, die opgelegd was aan de buitenzijde van de beren en vermoedelijk ook doorliep in de vakken 51-52 en 53-54. Daaruit is op te maken dat het gedeelte buiten de steunberen overdekt was met een houten tongewelf. Wellicht was het deel tussen de steunberen voorzien van een gebogen plafond op dezelfde manier als dat het geval is in de sacristie van de Sint-Laurenskerk te Alkmaar.

Om ruimte voor de oplegging van de balk te krijgen, zijn de steunberen 52 en 53 uitgehakt en er zijn geprofileerde kraagstenen van Ledesteen uitgemetseld.

De balk is aan de onderzijde voorzien van een hol aan weerszijden, waarin roosjes zijn uitgespaard. Het hol aan de buitenzijde is groter dan dat aan de naar de kerk gerichte kant. De bovenzijde vertoont aan de zijde die van de kerk af gericht is een sponning voor het gewelfbeschot en daarachter pengaten voor gewelfsporen. Aan de kerkzijde is de bovenkant van de balk enigszins afgeschuind, vermoedelijk om het gebogen plafond aan de achterzijde op te bevestigen (afb.197).

Vaag was tegen travee 54-71 de moet van een dak zichtbaar tussen de voorzijde van de gevel van de sacristie en de voorzijde van de steunberen van de zuidgevel van het zijkoor. Van de noordelijke voet van dit dak naar de kerkmuur loopt een onder 10° aflopende lijn van een schuin plat. Binnen deze daklijnen kan een tongewelf en een hol gewelf naar de kerkmuur worden gereconstrueerd.

In travee 52-53 zijn twee bouwnaden gevonden, 1,29 meter uit elkaar. In een van de dagkanten zijn de resten aangetroffen van twee duimen voor gehengen. Later was de opening ontdaan van de overspannende boog en gedicht met een anderhalf steens muur.

Een deur in de travee 51-52 gaf later toegang tot de sacristie vanuit het Buitenlandvaarderskoor.

Eindnoten:

63 Mej. Bijtelaar plaatst dit altaar in een latere publicatie[73:14] in de Huiszittenkapel.

64 J. van Breen, ‘De geschiedenis van den bouw der Onze Lieve Vrouwe parochiekerk of Nieuwe Kerk te Amsterdam’, *Jaarboek Amstelodamum* 40 (1944), p. 78.

65 Brugmans I (noot 35), p. 292-304, 2de druk p. 187-193.

66 Mej. Bijtelaar vond in het grafboek van 1523 twee graven met merken van schepenen die resp. in 1380 en 1384 in de schepenbank zaten. Er werd van uitgegaan dat die zerken nooit verplaatst zouden zijn, hetgeen een misvatting is gebleken.

67 J. Romein, *De lage landen bij de zee*, Utrecht (1934), p. 131.

68 Wagenaar 1765 (noot 19), III, 2, p. 94-95.

69 De Bont[1899:3] en J.E. Elias (*De vroedschap van Amsterdam 1578-1795*, Haarlem 1903, I, p. 41) dateren tussen 1487 en 1497.

70 Deze kapel komt voor op het maquetteschilderij dat tussen 1490 en 1508 gemaakt zou zijn. Van Breen, art. cit.(noot 64), p. 64.

71 Op een onbetrouwbare 18de-eeuwse kopie van een zoekgeraakt schilderij van Saenredam is een rondboogpoortje te zien[77:18].
72 Wagenaar 1765.
73 I. Le Long, *Historische beschrijvinge van de reformatie der stadt Amsterdam*, Amsterdam 1729, p. 480.
74 Brugmans, *o.c.* (noot 35), p. 217-237.
75 Brugmans, p. 206; tweede druk p. 133.
76 Zijn naam komt voor als getuige bij de opdracht voor de altaarluiken in 1537 aan Maerten van Heemskerck Zie bijlage 1.
77 Schepen 1544 en raad 1547.
78 De conclusie van Bijtelaar, dat beiden dan ook de stichters van het Heilig Graf zouden zijn, lijkt mij te gewaagd.
79 *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 9, p. 129.
80 Van Breen, art. cit. (noot 64), p. 71.
81 *Jaarboek Amstelodamum* 64 (1972), p. 34.
82 Bijvoorbeeld op een altaar uit Krailsheim dat Hans Holbein de Oude in 1502 schilderde. Afgebeeld in *Winkler Prins Encyclopaedie*, zesde druk, deel 10, Amsterdam/Brussel 1951, p. 725.
83 Janse en de Vries, *Werk en merk van de steenhouwer* (noot 29), p. 15.
84 GAA, Keurboek C fol. 54.
85 J. Hall (red. I.M. Veldman en L.D. Couprie), *Hall's Iconografisch Handboek*, Leiden 1993, p. 232.
86 Zie over de Cellebroeders: S.M.C. Leupen, ‘De kloosters van cellebroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie’, *Holland* 30 (1998), p. 63-93.
87 Gaten voor duiven zijn groter. H. Janse, ‘Vogelgaten’, *Restauratievademecum RVblad* Baksteenconstructie 02, Zeist/'s-Gravenhage 1987.
88 Zie o.m. Th. Haakma Wagenaar, ‘Het voltooiingsontwerp voor de Sint-Lievens Monstertoren te Zierikzee’, *Bulletin KNOB* 1971, p. 31-37; H. Janse, ‘De Bakenessertoren in Haarlem’, *Nieuwsbulletin KNOB* 1973, p. 72-74; J.H. van Mosselveld (eindred.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage/ Bergen op Zoom 1987.
89 Notitie B. Bijtelaar 12-6-1974.
90 H.M. van den Berg, *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde beschrijving. VIII, 2, Westfriesland, Tessel en Wieringen*, 's-Gravenhage 1955, p. 54.
91 Merkwaardig is dat Wagenaar (III, 2, p. 96) eenzelfde fout maakt als de anonymus bij Pontanus als hij de charterkast 8 voet hoog meet, terwijl die in werkelijkheid 4 voet is.

1.10 Aanbouwen van de kooromgang

Heilig Grafkapel[65-1:21]

Tegen de middelste travee van de kooromgang was een gebouwtje opgetrokken. Het vertrek moet de Heilig Grafkapel zijn geweest, niet te verwarren met de ruimte waarin een Heilig Graf was geplaatst, in de wandeling steeds het Heilig Graf genoemd. Wij kennen de aanduiding van de ruimte als zodanig van de verplaatsing van een zerk van een overledene die in 1483 in het Minderbroedersklooster was begraven en later overgebracht werd naar de Oude kerk: *‘Dese sarck heeft... van Sonnevelt nae de kerckschenneryе van 't Minnebroedersconvent doen brengen in ons choor van 't heylich Graff in S. Nicolaaskerck binnen Amsterdam’*[1899]. In 1520 werden officies gesticht op het altaar in de kapel, die dan in gebruik moet zijn[65-1:21]. Het was een zeer bescheiden ruimte, gedekt met een lessenaardak dat tegen de kooromgang aansloot onder de waterlijst. De kapel was tegen de zuidoostelijke steunbeer (47) gebouwd, inwendig circa 2,40 meter diep en ruim 4,5 meter breed en liet aan de

noordzijde nog ruimte over tot de andere steunbeer (afb. 201). Midden in de lange oostgevel was een smalle steunbeer en aan weerszijden daarvan was een kruisvenster.

Het bouwwerkje was gemetseld in baksteen van 18,5 centimeter lang en circa 4,5 centimeter dik. Het muurwerk bestond uit afwisselend 10 lagen baksteen in kruisverband en een speklaag van Bentheimer zandsteen, twee lagen baksteen hoog. Ertussen was steeds een hoekblokje van zandsteen. De plint lag op zelfde hoogte als van kooromgang (afb. 203). Tot 1964 waren de oostelijke muur en de fundering van het geheel behouden gebleven. Die zijn bij de restauratie verwijderd. Alleen de toegang naar de kapel uit de kooromgang bleef bewaard. Die wordt gevormd door een zandstenen poortje dat in de uiterste hoek van de travee van de kooromgang moest worden geplaatst, omdat midden tegen het muurvlak het Onze-Lieve-Vrouwe-altaar stond. De dagkanten staan in de schuinte van de steunbeer 47. Dat heeft tot gevolg dat de geprofileerde dagkanten schuin verlopen, een techniek die ook bij het venster van het Heilig Graf naast het noorderportaal is toegepast. De profielen zijn aan de onderzijde op gotische wijze van basementjes voorzien.

In het poortje is een eiken deur afgehangen (afb. 202). Aan de zijde van de kooromgang is die vlak. De plaatsing van de klampen aan de andere zijde tekent zich af door spijkerkoppen op de kruispunten van kraslijnen. Er zijn twee staande klampen en zeven dwarsklampen. Drie daarvan zijn zwaluwstaartvormig in de staande klampen gewerkt. Tussen vier dwarsklampen zijn tussenstukken aangebracht die als

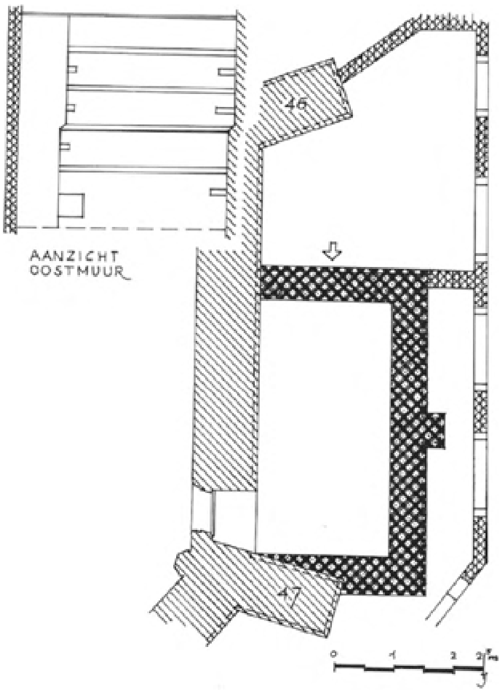

201 Fundering Heilig Grafkapel. Schaal 1:100.

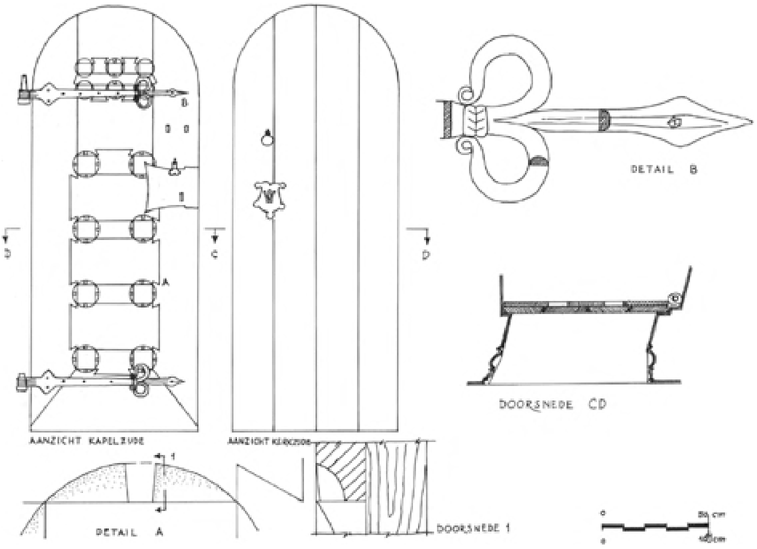

202 Deur uit kooromgang naar Heilig Grafkapel. Schaal 1:20.

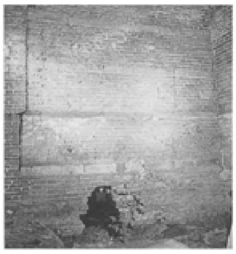

203 Noordmuur Heilig Grafkapel; 1964. E. Puettmann

204 Paalfundering kerkmeesterskamer; 1964. PP

het ware een staande middenklamp formeren. In de omranding van de aldus ontstane acht vierkante terug liggende paneeltjes is een cirkel uitgestoken, waarin weer kleine blokjes zijn gespaard. Daarin is geen versiering aangebracht. Boven in de deur zijn nog eens drie rechthoekjes naast elkaar geformeerd zonder uithollingen. Op de deur zijn aan de buitenzijde twee smeedijzeren staartgehengen bevestigd met slechts zes spijkers. Het einde van de staart is uitgesmeed in de vorm van een uitgerekte heraldische lelie. Het sluitwerk bestaat uit een slot met een grote min of meer trapeziumvormige slotplaat. Het sleutelplaatje is voorzien van een zogenoemde zoeker, waardoor de sleutel makkelijker het gat vindt. De deur was aan de buitenzijde roodbruin gekleurd, aan de kerkzijde groen.

De vloer van de kapel lag lager dan die van de kerk, zodat er achter de deur enkele treden naar beneden werden gemaakt.

Het gebouwtje komt voor op de houtsnedekaart Cornelis Anthonisz van 1544, de gravure van Claes Jansz Visscher van kort na 1611, de kopergravure van Balthasar Florisz van 1625 en ook nog op plattegrond van Vingboons uit 1682.

Latere bouwactiviteiten

De zuid- en oostmuur verdwenen bij het bouwen van de woonhuizen in 1763.

De overgebleven noordelijke muur en de fundering zijn gesloopt bij de restauratiewerkzaamheden in 1964.

Devotiekapel

Ten noorden van de Heilig Grafkapel kwam een devotiekapel die van de openbare weg bereikbaar was. De oostgevel ervan stak uit ten opzichte van de Heilig Grafkapel

en lag in de huidige rooilijn. Die muur werd gefundeerd op een 40 centimeter brede laag van kruislings over elkaar gelegde berken stammetjes, circa 8-10 centimeter in diameter[b10:25]. De ruimte komt nog voor op de plattegrond van Vingboons uit 1682.

Eerste Kerkmeesterskamer

Tegen de oostmuur van het Buitenlandvaarderskoor en begrensd door steunbeer 50-oost aan de zuidkant en de muur van de kooromgang aan de noordkant was een smalle ruimte gebouwd van nauwelijks twee meter breed. De deur uit de kooromgang er naar toe wordt omstreeks 1568 aangeduid als *'memoriemeestersdoor'*[69-1]. Het zal dus eerst het verblijf van de memoriemeesters geweest zijn en later na de Alteratie het eerste onderkomen van de kerkmeesters.

Teruggevonden is de paalfundering bestaande uit een roosterwerk met afwisselend palen binnen en voor de langskesp en een leeg vak (afb. 203). De funderingsmuur was twee stenen dik en bestond uit bleekrode bakstenen van 19 centimeter lang[b10:28].

Volgens de plattegrond Vingboons uit 1682 had het vertrek twee kruisvensters, die uitzagen op de gang ernaast. Deze liep naar de zijde van de Voorburgwal wat wijder uit en verleende toegang tot de kerk door een deur in dezelfde travee van de kooromgang[b10:29].

Aan weerszijden van de fundering bevonden zich twee stenen tongewelven, opgemetseld van bruinkleurige baksteen met dezelfde maten als de muren van de fundering. Die waren als beenderputten gebruikt.

Latere bouwactiviteiten

Het vertrek is gesloopt in 1763, toen ook de toegang tot de kerk vanaf de Oudezijds Voorburgwal verviel. Er werd op die plaats woonruimte gebouwd.

1.11 De verhoging van het schip[73; 74; 75-2; 76-1; b18; b19; b20]

Inleiding

Nog voordat alle dwarskapellen voltooid waren, bleek dat de zijwaartse uitbreiding van de kerk een groot nadeel had. De middenbeuk van het schip werd nog maar spaarzaam verlicht door de meer dan 15 meter verwijderde vensters in de noord- en zuidgevels. Bovendien werd het licht getemperd doordat de vensters gaandeweg van gekleurd en gebrandschilderd glas voorzien waren. Daarom besloot men de middenbeuk boven de zakgoten te verhogen in metselwerk en daar vensters aan te brengen (afb. 539). Er werd een kap gemaakt waarvan de nok circa 4,20 meter hoger kwam te liggen dan die van de middenbeuk van het hallenschip (afb. 206).

Men nam zich wellicht voor ook het dwarsschip, gevormd door de Sint-Joriskapel en de Sint-Sebastiaanskapel, te verhogen, een onderneming die nooit tot een goed einde is gebracht.

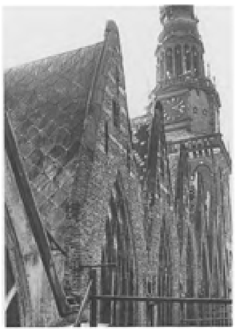

205 Lantaarn schip uitwendig noordzijde; 1961. RdMz

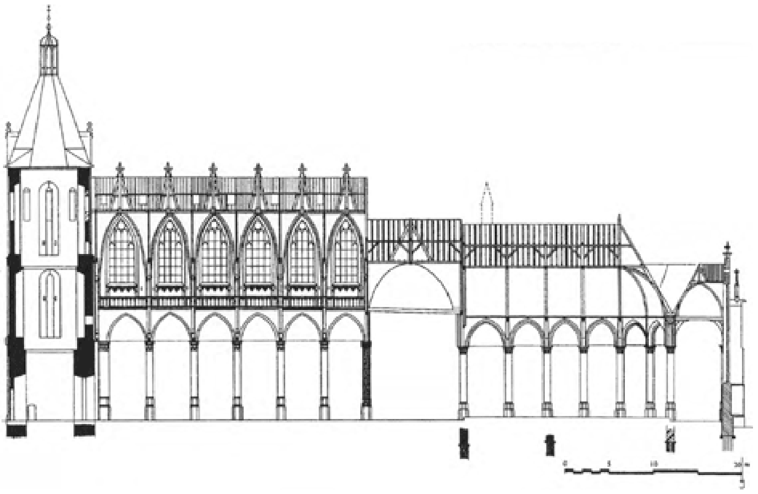

206 Langsdoorsnede schip en koor, situatie tussen 1510 en 1550. Schaal 1:400.

Op het processievaandel, dat de situatie van de kerk omstreeks 1515 weergeeft, ontbreekt de lichtbeuk op het schip nog (afb. OA 1). Toch moet die er toen al enkele jaren geweest zijn. De dendrochronologische datering van onderdelen van de kap is in of rond het jaar 1510. Wel is op het processievaandel een hoge naaldspits op de toren aangegeven, die waarschijnlijk in dezelfde periode is gebouwd. Zuster Alyt Lambertsdr in het Ursulaklooster vermeldde in 1512 het *'nuwe orghel in die Oude Kerck binnen Amstelredam after die toerre'*[92]. Een nieuw orgel zal pas zijn gebouwd nadat de werkzaamheden aan toren en schip gereed waren.

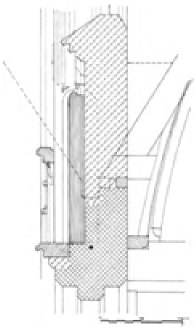

207 Doorsnede triforium. Schaal 1:50.

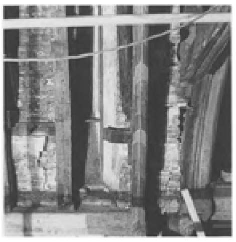

208 Verhoging schip, situatie westelijk boven zuidwestelijke vieringkolom met poortje naar triforium; 1971. RCN

Hoofdopzet

De nieuwe kap begint relatief laag, zodat men een soort pseudobasiliek zou hebben gekregen, ware het niet dat de lange kap met het tongewelf wordt doorsneden door steekkappen van gelijke hoogte die eindigen tegen bijzonder rijzige topgevels waarin plaats is voor hoge vensters. Op iedere travee van de oude hallenkerk werd aan noord- en zuidzijde een steile dwarskap geplaatst waarin een lancetvenster tot aan de nok van het houten gewelf opgaat. De dwarskappen doorsnijden de langskap zodat een reeks houten kruisgewelven is ontstaan. Het houten gewelf sluit in elke travee vrijwel direct aan op de vensteromtrek en begrenst de ruimte aan de bovenzijde. De weinig stabiele constructie is versterkt met doorlopende houten stijlen en veel ijzeren ankers.

Onder de vensters werd met primitieve middelen een zeer smalle triforiumgalerij geformeerd met een houten balustrade[93] aan de buitenzijde (afb. 207). Het loopvlak ligt op de hoogte van de kapvoet van de hallenkerk op circa 87 centimeter boven de top van de scheibogen. De doorgangen achter de muurstijlen zijn zeer smal, zodat de galerij nauwelijks praktisch nut gehad kan hebben.

Opvallend is dat men nog uitging van de traveemaat van de hallenkerk, terwijl bij het plan met de dwarskapellen eerder een dubbele traveemaat is gebruikt. Die maat is later ook bij de verhoging van de viering en van het hoogkoor gehanteerd. Het is niet geheel duidelijk hoe men de aansluiting van de schiplantaarn op het in ontwikkeling zijnde dwarsschip vorm heeft gegeven. Vaststaat dat gelijk met de verhoging van het middenschip twee ronde 14de-eeuwse kolommen vervangen werden door twee kruisingskolommen in de vorm van bundelkolommen. Op zandstenen onderdelen van de lantaarn en van de beide nieuwe pijlers zijn dezelfde steenhouwersmerken aangetroffen.

Vormgeving
Exterieur

De dakhelling van de steekkappen is 74°, de helling van de topgevels bedraagt 70°. De bovenste gedeelten van de zes steile topgevels aan noord- en zuidzijde (zichtbaar van enige afstand) waren afgedekt met zandstenen lijsten met een losse strook en hogels in een sponning, zoals ook elders aan de kerk het geval is (afb. 54). Daaronder is een eenvoudige ezelsrug in baksteen gemetseld. Het geheel was bekroond met een kruisbloem. Op de Loterijprent van 1558 zijn de dwarskappen van de schiplantaarn aan de zuidzijde afgebeeld met hogels en een kruisbloem.

Een deel van de oorspronkelijke afdekking is nog aanwezig. De gedeelten van het metselwerk die boven de daken van de zijbeuken uitsteken, zijn voorzien van speklagen. Hieruit blijkt dat dit als versiering bedoeld is en niet (zoals wel verondersteld wordt) als versterking van de muur.

Vensters

In de steile topgevels van de lichtbeuk zijn vensters met een lancetboog aangebracht. Drie montants verdelen ieder venster in vier vakken in de breedte. Aan de buitenzijde zijn eenvoudige bakstenen dagkanten en een spitsboog van anderhalve steen hoog. De montants liggen slechts een halve steen terug ten opzichte van het gevelvlak. Aan de binnenzijde zijn de vensters geplaatst in het bovenste deel van de nissen die oprijzen van het loopvlak van de triforiumgalerij. De zijvlakken van de nissen worden over de hoogte van het venster gevormd door een in zandsteen geprofileerde dagkant, waarvan de raaklijn onder 45° met het muurvlak staat. De bovenzijde van de onderdorpels van de vensters is op circa 2,76 meter boven het genoemde loopvlak.

De oorspronkelijke tracering werd weergegeven door Emanuel de Witte in 1661 (afb. OA 15). Die is opgebouwd uit twee spitsboogjes aan de zijkanten ter hoogte van de aanzetten van de boog en in het midden twee hoger geplaatste spitsboogjes waarboven een cirkel. Op dit schilderij staan de vensters afgebeeld met een overhoekse (ruitvormige) beglazing en een gebrandschilderd wapen in bovenste vakken. Aangenomen kan worden dat dit de middeleeuwse beglazing was, omdat men na omstreeks 1550 overging op rechthoekige ruitjes.

Interieur

De trekbalken van de middenbeuk van het hallenschip werden verwijderd en de muurstijlen ervan maakten plaats voor houten stijlen die doorlopen tot de trekbalken aan de voet van de nieuwe kap (afb. 209). Daaruit zijn colonnetten uitgehakt die naar boven doorlopen tot dicht onder de korbelen van de nieuwe trekbalkgebinten. Elke nieuwe stijl staat op een kraagsteen, waarop oorspronkelijk de muurstijl van een

209 Lantaarn schip inwendig zuidzijde; 2000. HJ

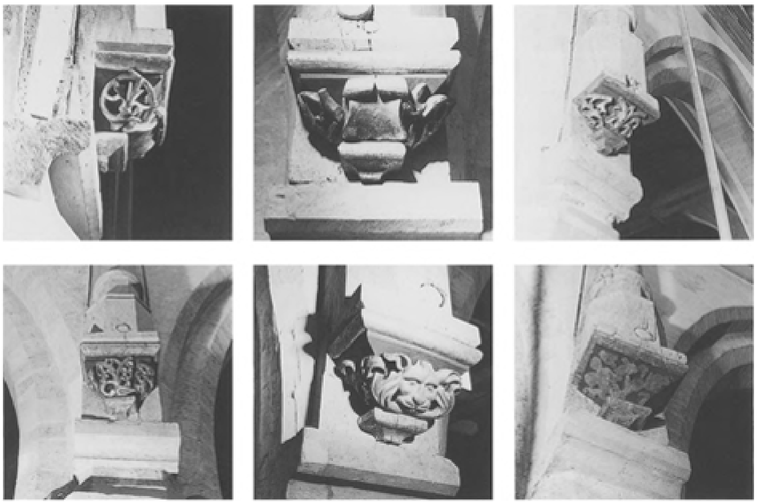

210 Schip, ornamenten op kraagstukken colonnetten; boven van links naar rechts: kolom 4, 5 en 4; onder van links naar rechts: kolom 6, 26 en 27; 1975. RCN

trekbalkgebint van de eerste hallenkerk was geplaatst. De colonnet rust op een naar drie zijden uitkragend element met aan de onder- en bovenzijde een rondstaaf, eveneens deel uitmakend van de muurstijl. Op de vlakke delen ervan werd een los, uit hout gesneden, ornament gespijkerd. Daarvan zijn enkele bewaard gebleven, bladornamenten, een wapenschildje en een masker (afb. 210). De beide laatste vertonen invloed van de renaissance. De achtergrond was blauw gekleurd, het ornament en de begrenzende rondstaven werden verguld. Boven de rondstaaf heeft de console een dekplaat waarop het basement met een half achtkante doorsnede rust. Daarop volgt een eveneens half achtkant van geringere doorsnede waarboven een rondstaaf de overgang maar de halfronde colonnet vormt. Console, basement en colonnet vormen één geheel met de muurstijl.

211 Lantaarn schip, houten colonnetten boven kolom 2; 2000. HJ

Boven de lijst aan de onderzijde van het triforium wordt een colonnet geflankeerd door twee kortere diagonaal gerichte colonnetten die ieder een eigen basement hebben (afb. 211). Aan de bovenzijde zijn eenvoudige kapitelen. Ook hierop was oorspronkelijk ajour snijwerk aangebracht.

Met de kapspanten corresponderen de bijbehorende neerdalende ribben van de kruisgewelven. Die van de strijkspanten en de diagonale spanten ontspringen op de kapitelen van de colonnetten onder de muurstijlen van de trekbalkgebinten.

Triforium

Bij de vormgeving van het triforium heeft men zich laten inspireren door de galerij onder de vensters in de lichtbeuk van de Nieuwe Kerk. Daar zetten de natuurstenen balustraden zich naast de vensternissen voort over de muurdammen. Datzelfde deed men met de houten hekwerken in de Oude Kerk (afb. 209). Elders is deze oplossing niet aangetroffen.

Boven de scheibogen ligt een uitkragende rollaag, die lager ligt dan de voorlijst van de oude kap van de middenbeuk (afb. 207). Een vroegere veronderstelling dat deze lijst eertijds onder de voorlijst van de oude kap zou hebben gelegen[b18:17], blijkt onjuist te zijn. Bovendien lagen de voorlijsten van de hallenkerk niet op een stenen lijst. Op de rollaag ligt een geprofileerde houten plaat van 17 × 40 centimeter, waarvan de voorkant 22 centimeter voor het muurvlak steekt. Op dit uitstekende deel staat een houten hekwerk waarvan de stijlen 44 centimeter hart op hart gemeten uit elkaar staan. Daarop ligt de geprofileerde handlijst die 19 × 22 centimeter meet. Tussen de stijlen zijn onder tegen de lijst houten elementen bevestigd die in de vorm van een halfcirkelvormig boogje met driepassen zijn uitgestoken.

In de onder 45° staande dagkanten bij de muurdammen is een smal poortje gemaakt dat toegang geeft tot een nauwe doorgang naar de volgende travee. De bovenzijde wordt afgesloten door een gewelfje met een gedrukte boogvorm. Dit gewelfje wordt al enkele decimeters achter het muurvlak geknikt in een richting van de lengteas van het schip. De kruising die aldus ontstaat van twee onder een hoek van 135° op elkaar staande gewelfjes is gehakt uit één stuk zandsteen. In het middelste deel van het gewelfje is dit in baksteen uitgevoerd.

Onder de afzaten van de vensters is in iedere travee een reeks van vier stenen

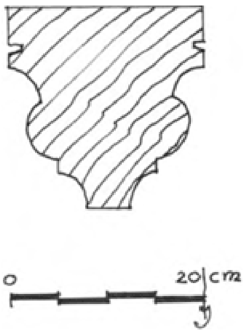

212 Middenbeuk, profiel gewelfrib. Schaal 1:10.

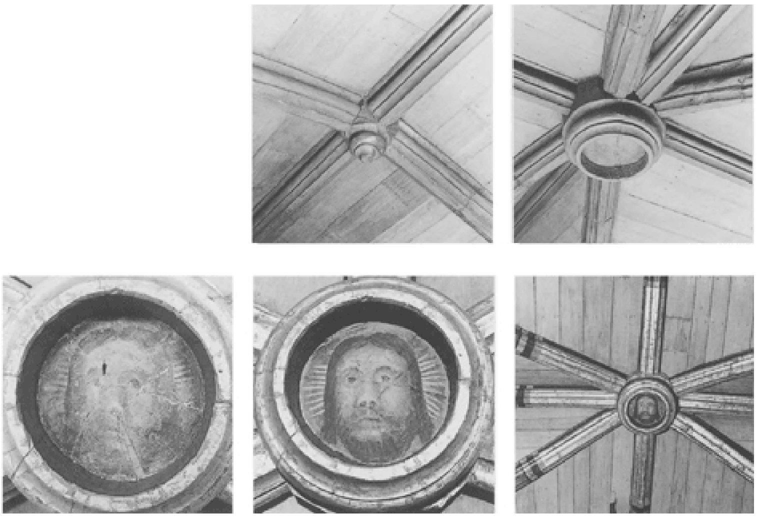

213 Gewelfribben en -schotels; 1975. RCN

214 Middenbeuk, kap boven zoldervloer; 1958. HJ

215 Triforium noordzijde, fratskoppen; 1952 en 1975. HJ en RCN

216 Triforium zuidzijde, fratskoppen; 1952 en 1975. HJ en RCN

217 Kapiteel noordwestelijke vieringkolom, zuidwestzijde; 1963. RdMz

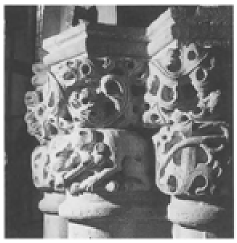

218 Kapiteel noordwestelijke vieringkolom, oostzijde; 1975. RCN

219 Kapiteel zuidwestelijke vieringkolom, zuidwestzijde; 1975. RCN

220 Kapiteel zuidwestelijke vieringkolom, noordwest; 1975. RCN

korfboogjes met driepassen aangebracht. De drie verticale stijlen tussen de boogjes rusten op kraagsteentjes met karikaturaal gemodelleerde stenen kopjes, zogenoemde fratskoppen (afb. 215 en 216).

Vieringkolommen

Voor de beide westelijke vieringkolommen koos men een eigentijdse vorm die overeenkomt met die van de wat oudere driekwart kolommen op de scheidingen tussen de zijkapellen: een samengestelde schacht in de vorm van een bundelkolom en een kapiteel dat versierd is met dooreen gestrengelde wingerdtakken, druiventrossen en fabeldieren.

De basementen hebben onderaan een overhoeks achtkante doorsnede. Daarboven vormen cilinders tussen horizontale rondstaven en holle profileringen de overgang

naar de schacht. Die is opgebouwd uit vier ronde colonnetten in de asrichting van de kerk en haaks daarop en vier peerkraalstaven met een iets geringere doorsnede in de diagonale richtingen. De overgang tussen de schacht van de kolom en het kapiteel wordt gevormd door een horizontale rondstaaf waarin de bandjes van de peerkralen niet zijn opgenomen, gelijk dat ook het geval is bij de driekwart bundelkolommen.

De dekplaat van de beide kolommen bestaat uit een relatief dunne geprofileerde plaat waarvan de omtrek het beloop van de colonnetten van de schacht volgt. De uitspringende rondingen van de kolommen corresponderen hier met halve zeskanten die elkaar raken boven de verticale holle profielen tussen de colonnetten. Het geornamenteerde deel van het kapiteel bestaat uit twee kransen boven elkaar van dooreen gestrengeld bladwerk waarin dierfiguren zijn verweven. De bovenste krans is iets hoger en breder dan de onderste. De kransen volgen in grote trekken de profilering van de colonnetten, waarvan elke colonnet als het ware een eigen bekroning heeft.

Vrijwel overal gaat de bladstructuur van de bekroningen van de colonnetten zijdelings in elkaar over.

Bij het kapiteel van de noordwestelijke vieringkolom zijn aan de noordzijde in de bovenste bladkrans, vervlochten met het bladwerk, twee honden weergegeven die in een bot bijten (afb. 218). Aan de zuidoostzijde staan twee drakenkoppen, aan de zuidwestzijde een draak in een vruchten dragende boom (afb. 217). In de onderste bladkrans zijn aan de zuidzijde twee draken met in elkaar gestrengelde halzen uitgebeeld.

Aan de zuidwestelijke vieringkolom bevinden zich alleen dierfiguren in de bovenste bladkrans (afb. 219 en 220). Aan de noord-, west- en zuidzijde zijn draken met ineen gestrengelde halzen weergegeven. Aan de oostkant is een varken uitgebeeld met een bel om de nek, een Antoniusvarken[94].

Boven op kapiteel van de noordwestelijke vieringkolom is in diagonale zuidoostelijke richting de moet gevonden van een stenen colonnet met peervormige doorsnede. Die zal hebben doorgelopen tot de aanzet van het later te maken gewelf van de viering en het eventueel te verhogen dwarsschip.

Materialen en bouwwijzen

De muren zijn gemetseld in rode baksteen die aan de buitenzijde na zeven lagen afgewisseld wordt door speklagen van twee lagen baksteen hoog.

De beide westelijke vieringkolommen werden uitgevoerd in Bentheimer zandsteen met een laaghoogte van 40 centimeter. De kolommen zullen geheel vernieuwd zijn en

niet ommetseld, zoals later bij de oostelijke vieringpijlers zou gebeuren. De minste doorsnede, gemeten in de holten tussen de rondstaven, bedraagt circa 80 centimeter, ongeveer gelijk aan de doorsnede van de oude ronde kolommen. Door ontbreken van voldoende tegendruk zijn de beide kolommen later scheef gaan staan.

Het metselwerk van de lantaarn is op de muurplaten van de zijbeuken van het hallenschip geplaatst. Sporen en kapgebinten zijn ingemetseld (afb. 207 en 208).

De verhoging van het middenschip was constructief een waagstuk, gezien de wankele onderbouw. Het optrekken ervan geschiedde waarschijnlijk met behulp van steigers die vanuit de vloer van de kerk werden opgebouwd. Daarbij moesten zij aan weerszijden de kapvoet van de zijbeuk passeren.

Boven de zuidwestelijke vieringkolom blijkt het triforium een doorgang in de richting van de zijbeuk gehad te hebben. De zijkanten ervan zijn gepleisterd en de opening werd later met een schot dichtgezet (afb. 208). De meest zuidelijke muurplaat onder de zakgoot van het hallenschip is naast het kapgebint schuin afgezaagd. Niet duidelijk is of er een verbinding was naar een loopbrug.

De muur van de laat-14de-eeuwse kerk heeft boven de scheibogen een dikte van 86 centimeter. De 14,5 meter hoge topgevels van de lichtbeuk zijn op die muur opgetrokken; zij hebben bij de muurdammen een dikte van circa 80 centimeter. Onder de vensters is de muur slechts ruim 50 centimeter dik. Tussen de muur en de handlijst van de houten balustrade bedraagt de ruimte op het triforium slechts 38 centimeter. In horizontale doorsnede bedraagt de breedte van de muurdammen nog geen 1,5 meter en van het dunne deel onder de vensters circa 3,5 meter. Daarbij moet worden opgemerkt dat de 80 centimeter dikke muurdam doorboord wordt door een doorgang van circa 35 centimeter breed, zodat ook daar de dragende dikte van het metselwerk slechts een halve meter bedraagt. Aan de uiterst slappe constructie wordt enige stijfheid verleend door de houten stijlen, die eerder beschreven zijn.

In het loopvlak van de galerij is in de doorgangen een kettinganker zichtbaar. De staven worden in het midden van de doorgang gekoppeld door een schieter die in sommige gevallen ongeveer 10 centimeter boven het loopvlak uitsteekt.

Vanuit de toren werd een trapvormige doorgang gemaakt die toegang geeft tot de zolder van de kap op het verhoogde schip.

Hout- en kapconstructies

Bij de bouw van de lichtbeuk werden in het middenschip de trekbalken onder de oude kap weggehaald. In de daardoor ontstane sleuf in de muur werd een ongeveer 9 meter hoge stijl aangebracht die met het korbeelstel van de hoge trekbalk een geheel vormen. Op de stijl is een colonnet uitgehakt. In het nieuwe werk boven het loopvlak van het triforium wordt de stijl aan weerszijden geflankeerd door een kleinere stijl met nevencolonnet. Aan de onderkant is tegen de achterzijde van de doorgaande stijl een zware eikenhouten klos gespijkerd waarmee de belasting die erop rust naar de kolom wordt overgebracht. Voor het aanbrengen van de nieuwe stijl moest aan weerszijden een stuk van de scheiboog weggehakt worden, dat met een stuk hout in profiel opgevuld is. De stijlen zijn over de totale hoogte op zes plaatsen in de achterliggende constructie verankerd. Aan de buitenzijde is door de drie ogen van

de ankers één lange doorlopende schieter gestoken. Op die wijze zal men stijfheid hebben willen brengen in de labiele lichtbeukmuren. Boven op de trekbalken zijn ankers gespijkerd die met schieters aan de gevel zijn verbonden en van daar met stangen over de zakgoten aan de zolderbalken van de zijbeukskappen zijn bevestigd. Het is niet bekend of dit al bij de bouw is gebeurd of later.

Langs de toren is een strijkbalk die een sleutelstuk met een gemenageerde peerkraal zoals in de dwarskapellen maar met gestopte vellingkantjes aan de zijkant. Dit zou een balk kunnen zijn die afkomstig is van het hallenschip. Daartegen spreekt echter dat omstreeks 1390 nog geen gemenageerde peerkralen voorkwamen. Wij zien dat in de Oude Kerk pas een eeuw later optreden.

De sleutelstukken van de andere trekbalken aan de voet van de nieuwe kap hebben een eenvoudige profilering, bestaande uit een kwartrond en een kwarthol gescheiden door een smal bandje. Een dergelijk profiel wijst op de naderende renaissance.

Boven op de trekbalken grijpen bij de muur vijf gebintstijlen aan, twee van strijkspanten, een van een hoofdspant en twee daartussen van diagonale spanten.

Toen in 1510 de middenbeuk verhoogd werd, kwam de bovenkant van de stenen romp van de toren nog juist boven de nok van de middenbeuk uit. De galmgaten aan de oostkant werden dichtgemetseld. Zelfs moest in het meest westelijke deel van de kap de nok iets lager gelegd worden. De kappen zijn in twee gedeelten opgetrokken. Eerst werden de twee westelijke traveeën van een kap voorzien en vervolgens de vier

221 Steenhouwersmerk op noordwestelijke vieringkolom; 2000. HJ

oostelijke. Het feit dat de gespannen van de dwarskappen alle van een overeenkomend telmerksysteem zijn voorzien, geeft aan dat er weinig tijdsverschil tussen de twee fasen kan zijn geweest. De kap is gebouwd van west naar oost. Er zijn veel sporen van de kap van de middenbeuk van de hallenkerk opnieuw in verwerkt.

Het meest oostelijke gebint van de kap met bijbehorende lange muurstijlen werd boven de huidige westelijke vieringkolommen geplaatst.

Houten kruisgewelven.

De gewelfribben zijn voorzien van een profilering die afwijkt van die in alle voorgaande delen van de kerk. De peerkraal is vervangen door een klein kwarthol aan weerszijden van een breed bandje, aan beide zijden geflankeerd door een halfrond met aansluitend weer een kwarthol (afb. 212).

De koningstijlen zijn gehakt uit een zeer zware boomstam. De doorsnede is ter hoogte van de ontmoeting van de horizontale gebintbalken en de ribben in de nok van het houten gewelf achtkant van doorsnede. Daaronder is uit de stijl een cirkelvormig gewelfschotelachtig element gehakt (afb. 213). De profilering van de gewelfribben en de ‘gewelfschotels’ is vrijwel identiek. Circa 25 centimeter boven de zoldervloer wordt de doorsnede van de koningstijl teruggebracht tot een vierkant (afb. 214). Waar de dwarsribben van de normale spitsbooggebinten de nokribben snijden, bevindt zich een ronde geprofileerde knop die uit de dikte van de kapbalk is gesneden.

Telmerken

Naast de telmerken zijn in deze kappen cirkelvormige gaatjes, streepjes en halve maantjes met gutsen en beitels ingehakt. Dit is een vroeg voorbeeld van deze merktypen. Vele andere onderdelen zijn voorzien van de gebruikelijke gesneden telmerken.

In de langskap zijn de merken aan de oostzijde van de noord-zuid gerichte onderdelen aangebracht, in de dwarskappen aan de zijde die naar het midden is gericht. In de langskap zijn het getrokken merken, rechts gebroken. Het strijkgebint tegen de toren draagt nummer 1. Boven de lijn tussen de kolommen 3 en 28 staat gebint 3. Hierna volgt, overeenkomende met lassen in de flieringen, een nieuwe

nummering. Het tweede deel van de langskap heeft links gebroken merken. De gespannen van alle dwarskappen zijn, met uitzondering van de westelijke dwarskap, voorzien van onderscheidingstekens, zoals gehakte gaatjes, streepjes en halve maantjes. Er blijkt weinig systeem in de onderscheidingstekens te bestaan. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2.

Dakkapellen

Op de Loterijprent staan tussen de topgevels op de langskap dakkapellen aangegeven, voorzien van een luik met een kleine lichtopening erin. Elke dakkapel is afgedekt door een zadeldakje, bekroond door een piron. De juistheid van deze weergave werd bij de restauratie bevestigd door de vondst boven kolom 3 van een stukje oorspronkelijk eiken dakbeschot boven de dakkapel waarbij over een driehoekig gedeelte het beschot niet was voorzien van leinagels. Dat gedeelte was begrensd door kraslijnen, overeenkomend met de projectie van een dakje boven de dakkapel. Thans zijn alle dakkapellen vlak afgedekt.

Steenhouwersmerken

De westelijke vieringkolommen, triforiumdoorgangen en lichtbeukvensters zijn gemaakt door een ploeg steenhouwers van in totaal 15 man[b18:93]. Wij vergeleken de daarop voorkomende merken (bijlage 5) met die welke uit andere kerken bekend zijn[95]. Merk 2 komt overeen met merken in de Sint-Laurenskerk te Alkmaar uit 1502. Merk 3 komt ook voor in de Buitenkerk te Kampen in de periode 1450-1490 en te Lochem in de eerste helft van de 16de eeuw. Merk 5 komt overeen met merken in de Lebuïnuskerk te Deventer uit de periode 1459-1470, de kerk te Delden (1464-80), de Sint-Plechelmuskerk in Oldenzaal (1480) en de Annakerk te Gildehaus bij Bentheim (1480). Merk 15 is ook aangetroffen in de Sint-Laurenskerk te Alkmaar (1502). Hetzelfde merk komt onder meer ook voor in de kerk te Gildehaus (1480), de Bovenkerk te Kampen (1460-85), de Dom te Utrecht (1468-75) en de toren te Winterswijk (1507). Het merk 16 komt ongeveer overeen met een merk in de Lebuïnuskerk te Deventer uit de periode 1486-1502. Het merk 10 tenslotte is aangetroffen in een aantal kerken in de buurt van Gildehaus uit de periode kort na 1500. Ook zijn dergelijke merken aangetroffen aan de Martinitoren te Groningen (1470-80) en weer in de Lebuïnuskerk.

Uit het voorgaande kan men opmaken dat de meeste steenhouwers afkomstig zijn

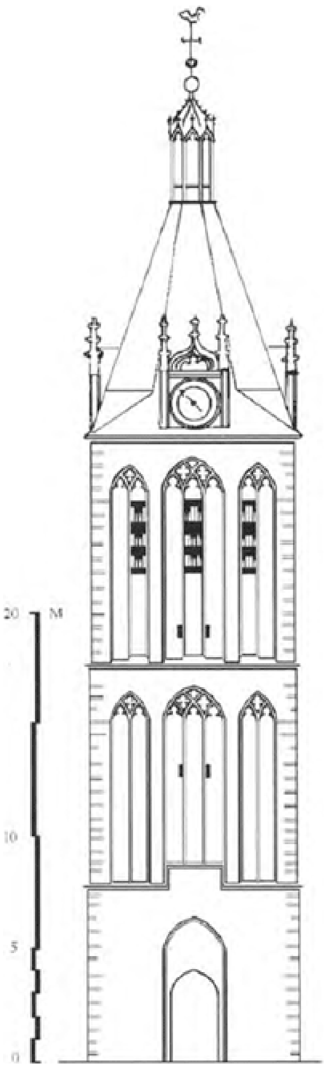

222 Toren met spits van 1510.

uit het oosten van Nederland en wellicht behoorden tot de mensen rond de zandsteengroeven te Gildehaus.

Het merk 12 komt slecht een enkele maal voor op een triforiumdoorgang boven kolom 29. Het komt overeen met een merk dat in de Sint-Catharijnekerk te Brielle op Ledesteen voorkomt omstreeks 1465. Het is niet zeker of het hier dezelfde steenhouwer betreft.

Conclusies

De bouw van de lantaarn van het schip is uitgevoerd door een bouwploeg die uit geheel andere tradities werkte dan de bouwers die de dwarskapellen tot stand brachten. De profilering en vormgeving van de vensters sluit niet aan bij die van alle voorgaande perioden. De ribben van de houten gewelven zijn anders gedetailleerd. De onderzijde van de koningstijlen is voorzien van een gesneden cirkelvormig element, dat weliswaar in de geest op een gewelfschotel lijkt maar geen losse houten schijf is en in profilering

gelijk is aan de gewelfribben. De kap lijkt niet in de Hollandse bouwtraditie te zijn gemaakt.

Alleen in dit deel van de kerk zijn alle zandstenen onderdelen voorzien van merken van steenhouwers die uit de omgeving van Gildehaus kwamen.

Het blijft onduidelijk waarom men in hoog tempo in de jaren 1510 tot 1512 het middenschip verhoogde terwijl tegelijkertijd in een traag tempo de voltooiing van het bouwplan met de dwarskapellen werd voltooid. Een verklaring zou kunnen zijn dat men bij het bouwen van de kapellen afhankelijk was van de bijdragen van gilden en andere instellingen en van personen en dat de verhoging van het schip door de overheid gefinancierd werd.

Het dwarsschip

Blijkens de houtsnedekaart van Cornelis Anthonisz uit 1544 was het verhoogde schip aan de oostzijde afgesloten met een houten schot, dat als tijdelijk bedoeld zal zijn (afb. OA 4). Het moet doorgelopen hebben tot binnen in de kerk om daar het in het zicht komende deel van de kap van de lage viering af te dekken.

Waarschijnlijk werden de doorsnijdingen van de drie beuken van het oude hallenschip volgens één plan maar niet tegelijkertijd voorzien van een volledige kruising van twee tongewelven. Die met de zuiderzijbeuk kwam eerst omstreeks 1515 tot stand. De scheibogen en de eronder staande oude kolommen (8 en 23) werden gedurende deze bouwcampagne gesloopt (afb. 206).

De nieuwe torenspits

De toren werd in de 14de eeuw waarschijnlijk afgedekt met het toen gebruikelijke lage vierzijdige tentdak. Toen het schip werd voorzien van een hogere lantaarn zal men ook de behoefte hebben gevoeld de torenbekroning een meer uitgesproken vorm te geven. De mogelijkheid daartoe werd geboden door de ontwikkeling van de constructie van de achtkante spits in de tweede helft van de 15de eeuw, waarmee hoge torenbekroningen konden worden uitgevoerd[96].

In de loop van de 15de eeuw waren ook torenuurwerken in Nederland gebruikelijk geworden[97]. Daarmee kon de openbare tijdaanwijzing op torens door middel van grote wijzerplaten verwezenlijkt worden. Bovendien bood dat de mogelijkheid een klokkenspel aan te brengen dat de uren en onderdelen ervan aankondigde met een melodie.

De Oudekerkstoren kreeg een achtkante naaldspits met open lantarentje aan de bovenkant. Op het processievaandel werd dit weergegeven (afb. OA 1). Op eenzelfde wijze is de toren tot 1565 steeds afgebeeld. Zoals reeds is vermeld, werd in 1512 een nieuw orgel achter de toren gebouwd en in hetzelfde jaar *'quamen in de Sinte Nicolaeskerck die nuwe clocken daer men op spelen'*[98]. In de toren hing een luidklok die in 1511 gegoten was door Willem en Jasper Moer[99]. Alles wijst erop dat kort tevoren de nieuwe spits op de toren gereed was gekomen.

De torenspits werd bekroond door een open lantaarn met een bol kapje. Over de vorm van de lantaarn zijn wij redelijk ingelicht door de houtsnedekaart van Cornelis

Anthonisz uit 1544, de tekening van Anthonie van Wijngaarden van omstreeks 1550 (afb. OA 5) en de Loterijprent van 1558. De maten van de lantaarn zullen overeenkomen met datgene wat in een bestek voor de spits van de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Zwolle (de zogenoemde Peperbus) werd beschreven[100]. Die doorluchtige lantaarn moest daar 10 voeten hoog en 7 voeten breed worden.

De spits zal met leien gedekt zijn geweest, de lantaarn was met lood bekleed.

De ribben van de bekroning van de lantaarn waren voorzien van loden hogels.

Een open lantaarn is een element dat sedert het einde van de 15de eeuw werd gemaakt. Een voorbeeld is de toren van de Sint-Laurenskerk te Weesp[101]. In de lantaarn van de Oudekerkstoren werden de klokken van de voorslag opgehangen, die op de Loterijprent compleet met hamers zijn weergegeven. Aan de voet van de laatgotische spits was naar de vier windrichtingen een wijzerbord in een rijk versierde dakkapel ondergebracht[102]. De wijzerplaten werden geflankeerd door pinakels en gedekt door een ezelsrugboog met een pinakel (afb. 222). Het geheel zal zijn uitgevoerd in hout, bekleed met lood. Deze elementen droegen bij tot een levendig silhouet en vormden een speciaal Nederlandse oplossing. Op de Loterijprent ontbreekt een wijzerplaat aan de oostzijde, maar deze afbeelding is op meer punten onjuist.

Boven het orgel hing tot omstreeks 1950 een klokje met het jaartal 1508, waarvan het slagwerk door het uurwerk in de toren werd aangedreven[52-5] (afb. 656).

Uit 1547 wordt vermeld dat men een zolder in de toren liet maken waarop de klokken geluid konden worden, omdat het meer dan eens was gebeurd dat iemand die onder het luiden door de toren ging, door de *reepe gequetst* werd[39:170].

Eindnoten:

92 I.H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het eind der 16e eeuw*, Amsterdam 1941, p. 313.
93 Deze term is feitelijk onjuist omdat dit type hekwerk geen balusters heeft. De originele aanduiding is ons echter onbekend.
94 *Hall's Iconografisch Handboek*, (noot 85), p. 20-21.
95 Janse en de Vries, *Werk en Merk van de steenhouwer* (noot 29).
96 H. Janse, ‘Houten torenspitsen’ (noot 30).
97 G. Roosegaarde Bisschop, ‘Wijzerplaten aan oude gebouwen’, *Bulletin KNOB* 64 (1965), p. 142.
98 I.H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en Begijnhof* (noot 92), p. 313.
99 B. Bijtelaar, *De zingende torens van Amsterdam*, Amsterdam 1947, p. 55.
100 *Jaarboek Monumentenzorg* 1992, Zwolle/Zeist 1993, p. 95.
101 H. Janse en L.J. Hart, *Torens. Hoogtepunten in de Lage Landen*, Amsterdam 1977, nr. 5; H. Janse, ‘Houten torenspitsen’ (noot 30), p. 7.
102 Roosegaarde Bisschop, ‘Wijzerplaten’ (noot 97), p. 146.

1.12 De bouw van de Mariakapel en de verhoging van viering en koor

Bouwen in de nadagen van de rooms-katholieke periode

Er braken na de voltooiing van de dwarskapellen roerige tijden aan voor Amsterdam[103]. Al in 1508 deed hertog Karel van Gelre aanvallen op Amsterdam, maar hij kwam niet verder dan Muiden en Weesp. In 1517 plunderden Geldersen en Friezen

verschillende Noord-Hollandse steden en stonden voor de poorten van Amsterdam, maar ook deze aanval werd afgeslagen. De dreiging van de Geldersen bleef echter tot 1543, toen Karel V tenslotte de heerschappij over het laatste vrije Nederlandse gewest verwierf.

Dan was er omstreeks 1531 ook nog de verdreven Deense koning Christiaan II, die het Amsterdam en Holland met een huurleger zo lastig maakte dat de Noord-Hollandse steden hem, om van hem af te wezen, tenslotte een vloot ter beschikking stelden om zijn verloren gegane rijk te heroveren. Na het mislukken van deze onderneming werd de Sont gesloten voor Hollandse schepen, een economische ramp.

Intussen ontstonden ook de bewegingen tot kerkhervorming, die door de machthebbers vanaf het begin werden onderdrukt. Amsterdam had weliswaar een gematigd klimaat maar toch moesten sedert 1522 de keizerlijke plakkaten uitgevoerd worden. Zo werden in 1524 negen personen berecht. In het vonnis stond dat de beklaagden op 22 mei in de processie van de Oude Kerk zouden meegaan met een brandende kaars in de hand. Die kaars moesten zij na de omgang brengen tot voor het sacrament, het sacramentshuis in het koor dus.

Toch wonnen de Lutheranen meer en meer veld, maar van kettervervolging was voorlopig geen sprake. Een andere stroming, die vooral aanhang vond onder de kleine burgerij en arbeiders, waren de Wederdopers. Nadat in 1534 velen van hen ter dood waren veroordeeld en gebracht, overvielen zij op 10 mei 1535 het stadhuis. Het oproer van deze volgelingen van ‘koning’ Jan van Leiden werd bloedig neergeslagen. Daarna werden nieuwe godsdienstige groeperingen met harde hand geweerd. Het stadsbestuur werd streng katholiek en weinig toegeeflijk ten opzichte van ketters.

In 1547 werd de grote zilveren monstrans uit het sacramentshuis gestolen. Weliswaar werd de dader gepakt, maar het kunstwerk was al versmolten. Twee jaar later kreeg de kerk een nieuwe monstrans, die 610 gulden kostte, een bedrag overeenkomende met meer dan zeven maal een jaarloon van een geschoolde bouwvakker[104]. Er werd een kostbare saffier in verwerkt, schenking van Cornelis Jacobsz, Brouwer, kerkmeester en later burgemeester. Deze monstrans bevindt zich nu in de Sint-Nicolaaskerk te Kalkar (D). Uit dit en andere voorbeelden blijkt dat er in die periode onder de rijke Amsterdamse katholieken een grote offerbereidheid bestond.

De Oude Kerk groeide na 1547 uit tot een bolwerk van de contra-reformatie. Pastoor Florentius Egbertsz was onder-inquisiteur[39:31]. In dit licht moet de hernieuwde stroom bouwactiviteiten aan de Oude Kerk tussen 1551 en 1560 worden gezien. Eerst bouwde men aan de noordzijde van het koor een nieuwe Mariakapel en verhoogde vrijwel tegelijkertijd de viering. Als logisch gevolg daarop werd in 1558 en 1559 ook de middenbeuk van het koor van vensters voorzien. In 1564 en 1565 werd de toren verhoogd en met een rijke opengewerkte lantaarn bekroond, die tot ver in de 17de eeuw het voorbeeld voor vele andere torens zou zijn.

Eigenlijk zijn die bouwactiviteiten in de broeierige sfeer kort voor de beeldenstorm verwonderlijk. In 1566 werden tijdens de beeldenstorm in de kerk vernielingen aangericht. Daarna vonden herstellingen plaats en werd in 1571 zelfs nog een speciaal vertrek gebouwd voor de broeders van het Onze-Lieve-Vrouwegilde. In 1578 vond tenslotte de overgang plaats naar het calvinisme.

Mariakapel[b15;b16;62-1]

Inleiding

Door de opzet met een kooromgang was de ruimte waarin het Maria-altaar was ondergebracht gedurende een eeuw na de bouw een doorloopruimte. Er bestond ter verering van de Heilige Maagd een Onze-Lieve-Vrouwegilde of -broederschap, een godsdienstige vereniging van bemiddelde bewoners van de Oude Zijde, die volgens Jan ter Gouw in 1445 zou zijn opgericht[105]. De leden ervan hebben zich ingezet om een aparte ruimte te stichten voor de verering van Onze-Lieve-Vrouw. Daarvoor was nog plaats ten noorden van het toenmalige Vrouwekoor. In het plan met de zijkapellen heeft men vermoedelijk ook gedacht aan kapellen ten noorden en ten zuiden van het koor, alhoewel (wij vermeldden dat al) aan de zuidkant onvoldoende ruimte was.

Een van de belangrijkste stichters was Jan Claesz van Hoppen (II, eigenlijk Jan Jan Claesz), afwisselend burgemeester, lid van de vroedschap en fabriekmeester van de stad[106]. Hij zou na de voltooiing ook een gebrandschilderd glas in de kapel laten plaatsen.

In 1552 wordt Henrik van den Berg, oppersteenhouwer bij de herbouw van de verbrande Goudse Sint-Janskerk, naar Amsterdam gehaald, mogelijk in verband met de bouw van de Mariakapel[49-1:601][107].

Er zijn een aantal bouwberichten bewaard gebleven die erop wijzen dat de bouw van de kapel in 1552 is begonnen[39:156]. De belangrijkste posten zijn opgenomen in bijlage 1.

In 1553 was er uitverkoop van bouwmaterialen[b14:39]. Vermoedelijk betrof dit afkomende materialen van de zijbeuk, die niet gebruikt konden worden of ging het

223 Mariakapel uit noordoosten; 1997. W. Krook, Afd. Archeologie, dienst Amsterdam Beheer

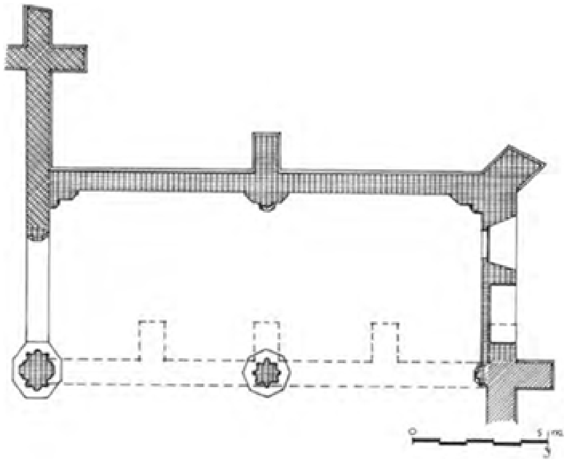

224 Mariakapel, plattegrond. Schaal 1:300.

om overschotten van de zojuist afgesloten bouwcampagne. De Mariakapel moet toen onder de kap geweest zijn. Een onbewerkte balk werd verkocht aan de stadsfabriekmeester Jan van Hoorn[108].

In 1556 blijken de kerkmeesters nog een schuld te hebben aan Gerrit Heijn wegens *'ij* (2) *quartiier heijdelen'* (planken die bij het heien gebruikt werden)[62-1:54]. In datzelfde jaar leverde Coenraad van Neurenburg samen met Jacob Pierson de Lambillon grafzerken *'int nuwe vrouwenkoer'* (zie bijlage 1).

Coenraad II van Neurenburg (circa 1525-1595)[109] was een zoon van Willem, die evenals zijn vader Coenraad (I) in Maastricht woonde[110]. Na zijn huwelijk met een lid van een vermogende Naamse familie vestigde hij zich in die stad. Het geslacht De Lambillon staat te boek als natuursteenhandelaren, steenhouwers en beeldhouwers te Namen[111].

Toen de bouw van de kapel voltooid was, werd het oude Maria-altaar in het noordelijke zijkoor overgedaan aan het Snijdersgilde. Het noordelijke zijkoor werd toen Snijderskoor, maar men noemde het nog geruime tijd het 'oude Vrouwekoor'. Het nieuwe altaar kreeg een plaats tegen de oostwand van de nieuwe kapel en werd gesierd door een drieluik dat geschilderd was door Pieter Aertsz bijgenaamd Lange Pier (1509-1575). Karel van Mander (1548-1606) beschrijft het altaarstuk als een *'heerlijk, ongemeen kunstig en zeer gloejend geschilderd Tafereel'*[112]. Lange Pier werd in het Buitenlandvaarderskoor begraven[113].

In 1560 kreeg de Leidse tapijtwever Willem de Raet opdracht een hangtapijt te weven, dat waarschijnlijk voor het nieuwe Vrouwekoor bestemd was[62-1:55].

Opbouw van de kapel

De kapel strekt zich uit over de vier traveeën ten noorden van de zijbeuk van het koor en is inwendig iets dieper dan de kapellen van het schip. Aan de westzijde bleef een deel van de scheidingsmuur met de Sint-Joriskapel staan (afb. 223).

De open boog, die de verbinding vormt tussen de Sint-Joriskapel en de Mariakapel, is geheel samengesteld uit geprofileerde stukken Ledesteen, die afkomstig zijn van

oude vensterdagkanten. In tegenstelling tot vroegere veronderstellingen blijkt deze boog geen doorgebroken venster te zijn maar werd hij nieuw opgebouwd. Hij overspant bijna vier meter terwijl de gebruikelijke dagmaat van een smal venster circa 2,60 meter is. Een gedeelte van de rechtstand onder de boog aan de noordkant zou de dagkant van het oorspronkelijke venster kunnen zijn, waarvan de kantmontant is weggehakt. In de boog is een trekstang te zien ver boven de aanzet van de huidige boog. Dit kan het bovenste brugijzer van het oude venster geweest zijn.

Bij het bouwen van de Mariakapel is de hele zijmuur van de Sint-Joriskapel ten zuiden van de noordelijke dagkant van het venster weggebroken. De kappen kunnen tijdelijk opgevangen zijn op houten palen, zoals dat ook bij de restauratie in 1956 gedaan is bij het tegenoverliggende muurstuk tussen Sint-Joriskapel en Weitkoperskapel. Nadat de nieuwe kolom op het hoekpunt 39 was opgetrokken, is de nieuwe boog tussen de kolom en de oude dagkanten geslagen.

De hele noordmuur van de zijbeuk van het koor werd afgebroken. Op de fundering van de voormalige steunbeer 41 bouwde men een zandstenen kolom. Er kwamen twee dwarskappen, die in de langskap van de koorzijbeuk snijden. Twee trekbalken (10-40 en 12-42) werden verwijderd. Tegen de koormuur werden de muurstijlen vervangen door stijlen met schalkbeeldjes.

Het zal oorspronkelijk de bedoeling geweest zijn aan de noordzijde twee topgevels te maken met in ieder een groot venster en daartussen een zakgoot tussen de noordgevel en de kolom. Ook aan de oostzijde zal men een topgevel bedoeld hebben. De topgevels waren echter strijdig met het nieuwe schoonheidsideaal van de renaissance. Daarom werden de gevels boven de vensters vlak afgedekt met een kroonlijst (afb. 223). Het gedeelte van de kap boven de kroonlijst werd voorzien van dakvlakken met een flauwere helling dan die van de oorspronkelijke opzet en de ruimte tussen de beide noord-zuid gerichte daken werd flauw hellend afgedekt. De daken werden boven de kroonlijst voorzien van wolfeinden. In de kap zijn allerlei wijzigingen, ophogingen en ombouwen te zien, die ook een gevolg van de wijziging van de uitwendige vorm zijn.

Op de noordoostelijke hoek was geen ruimte voor twee steunberen, zoals tot dan op een hoek gebruikelijk was. Er kwam één overhoekse steunbeer waarvan de voorzijde bovendien niet haaks staat op de zijkanten maar schuin omdat er kennelijk weinig ruimte was voor een doorgang russen de kerk en de omringende bebouwing.

De onderdorpel van het oostelijke venster ligt hoger dan die in de noordgevel. Dat wijst erop dat er ter plaatse van de latere Collegekamer tegelijkertijd een gebouwtje tot stand kwam of althans bedoeld was.

Binnen werden voor de wandkolom of schalk 43 delen van een Ledestenen vensterdagkant gebruikt.

Aan de buitenzijde, waar in 1571 de Collegekamer werd aangebouwd, bevond zich een brede nis, overspannen door een korfboog in schoon werk. Het voegwerk liep aan de zijde van de Collegekamer door en stopte op 40 centimeter van de binnenzijde van de Mariakapel, waaruit geconcludeerd kan worden dat de muur aan de kant van de kapel in de nis twee steen dik was. Boven de korfboog is een ontlastingsboog gemaakt. De onderzijde van de noordelijke hoeksteunbeer van het hallenkoor (43 noord) bleef - compleet met natuurstenen hoekblokken - behouden tot even boven de bovenkant van de onderdorpel van de doorgang, hetgeen erop duidt dat de nis niet doorliep tot het maaiveld. Later is die nis doorgeslagen en voorzien van een vulling van 42 centimeter dik aan de zijde van de Collegekamer. Daarin is direct onder de boog een rechthoekige lichtopening uitgehakt. Nog later, nadat het altaar verdwenen was, is alles weer gedicht met een halfsteensmuur bestaande uit bakstenen die groter zijn dan die van de Collegekamer.

De Mariakapel was van het Snijderskoor en de Sint-Joriskapel afgescheiden met een hekwerk op een stenen voet[114].

Vormgeving
Algemeen

Bij de opzet van deze kapel wilde men enerzijds niet afwijken van het middeleeuwse stramien in plattegrond en opstanden van de kerk maar wenste anderzijds de nieuwe vormen in de architectuur gestalte te geven. Conflicten tussen de oude verticaal gerichte vormgeving en het nieuwe horizontalisme werden niet opgelost. In de

noordgevel maakte men twee spitsboogvensters die in maat en hoofdvorm overeenkomen met die uit de voorgaande perioden. In de oostelijke muur werd eveneens een spitsboogvenster gemaakt dat boven de kapvoeten uitsteekt, in tegenstelling tot de zijmuren van de oudere kapellen die gesloten bleven. Elk venster werd niet in een eigen topgevel geplaatst maar boven de toppen van de vensterbogen werd de muur horizontaal afgedekt met een doorgaande kroonlijst. Dat had een aantal verstrekkende gevolgen voor de proporties van de aanbouw. De muurvlakken rond de vensters zijn veel groter dan bij de afgewogen verhoudingen van de dwarskapellen gebruikelijk was. De noordoostelijke hoek rijst hoger op dan waar ook in de oudere bouwdelen. De steunberen moesten een lid hoger gemaakt worden dan op alle andere plaatsen rond de kerk. De oude maatvoering wordt door de hogere muren en steunberen verstoord. Een halfslachtige oplossing vormen de zuidelijke afsluiting van de oostgevel en de westelijke beëindiging van de noordwand. Die volgen namelijk de schuinte van de daken van de voet tot onder de kroonlijst. Daardoor is een hybridisch geheel ontstaan. Het ware beter geweest beide gevels ook bij de hoek een schuine zijde te geven, zodat een lichtere en symmetrische vorm was ontstaan.

Inwendig wordt de dwarsrichting, die zo kenmerkend is voor de kapellen van het schip, doorbroken door een spitsbooggewelf in de lengterichting van de kapel, die overeenkomt met de as van hoofdkoor en nevenkoren. Hierdoor is een harmonieuze ruimtewerking ontstaan.

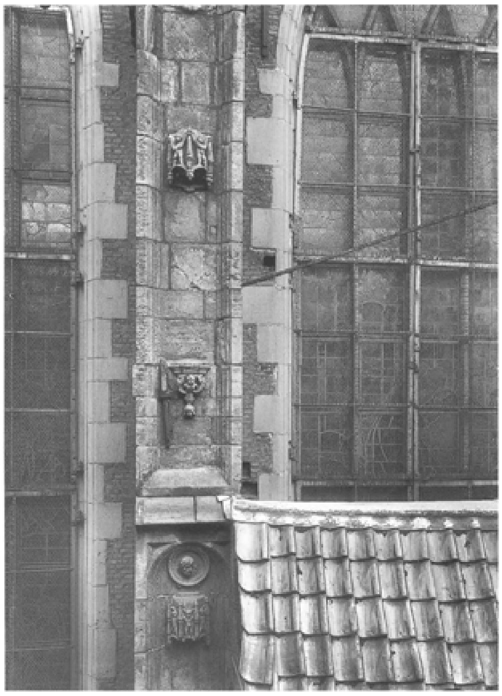

225 Mariakapel, steunbeer 80 derde en vierde lid; 1920. RdMz

226 Mariakapel steunbeer 80 baldakijn; 1960. RdMz

227 Mariakapel steunbeer 81 afdekking; 1960.

Exterieur

In verticale zin zijn de beide steunberen 80 en 81 boven de plintband opgebouwd uit vier geledingen. De plint heeft een holle plintlijst, de voor- en zijkanten vertonen spekbanden en metselwerk in baksteen. Daarboven ligt het uit blokken zandsteen

opgebouwde voorvlak van de steunbeer 9 centimeter (een halve steen) terug ten opzichte van de plint. De zijkanten hebben hier spekbanden. De tweede geleding heeft zijvlakken van gescharreerde en geschuurde baksteen, zandstenen hoekblokken maar geen speklagen. Het voorvlak heeft een casement waarin een kraagsteen en een baldakijn zijn opgenomen. De kraagsteen is half achthoekig en heeft een rijk geprofileerde rand waaronder een plantenornament. Het baldakijn is half achtkant en versierd met drie putti en kandelaberbalusters op de hoeken. Het casement van het tweede lid van beide steunberen wordt bekroond door een rondboog die gevuld is met een zorgvuldig bewerkt medaillon met een mannenhoofd dat in de geest van de renaissance uitsluitend decoratieve betekenis heeft (afb. 225 en 226).

Het derde lid heeft een kraagsteen met een borstbeeldje boven een hangend plantenornament. Het baldakijn heeft een cilindervormige kern en is tweezijdig gesloten met ellipsboogjes, waarop tussen kandelaberzuiltjes putti geplaatst zijn die bloemenslingers dragen. Het casement wordt afgesloten met een schelpvorm. De lijst op de scheiding tussen het derde en het vierde lid loopt zowel aan de voorkant als de zijkanten. Dit kan er op wijzen dat oorspronkelijk hier de afdekking van de steun-

beren bedoeld was. Het vierde lid is aan de voorzijde wel voorzien van een verdieping maar heeft geen kraagsteen en baldakijn. Het casement wordt afgedekt met een schelp die deel uitmaakt van de ronde afdekking van de steunbeer (afb. 227). De voorzijde daarvan wordt omzoomt door een lijst met hogeltjes en de kop bestaat uit twee voluten die een gestileerde ontluikende knop flankeren.

De afdekking van de oost- en noordgevel bestaat uit een eenvoudige kroonlijst met in het fries aan de oostzijde drie trigliefen, aan de noordzijde vijf. Er zijn verschillen in detaillering. Bij de middelste triglief aan de noordkant zijn de gleuven gevuld, in het bovenste deel is een ingehakt bolsegmentje. Op de noordoosthoek is in het hoekblok aan weerszijden een triglief uitgehakt, waarvan de middelste gleuf boven en onder recht is in plaats van halfcirkelvormig. De onderste lijst van het fries is omgezet als afdekking van de schuine zijden van de oost- en noordgevel en loopt door op de schouderstukken.

Vensters

De profilering van de natuurstenen dagkanten de drie vensters is anders dan die uit de perioden tussen 1450 en 1520. Het glas is weliswaar in het midden van de muurdikte geplaatst maar het profiel aan de buitenzijde wijkt ook af van dat aan de binnenkant. Er is geen scherpe scheidingslijn tussen het vensterprofiel en de gevelvlakken maar het venster gaat met een kwartrond over in de muurvlakken. Het profiel omvat 72 centimeter en de dagmaat van de vensters aan de noordzijde is 5,95 meter, gemeten vanaf de overgang van gevelvlak op ronding, gelijk dus aan de vensters uit de voorgaande perioden (afb. 228).

De zandstenen middenstijlen van de beide brede vensters aan de noordzijde hebben wel een basement aan binnen- en buitenkant maar dit heeft een geheel andere vorm dan bij de laat-middeleeuwse vensters (afb. 229). De sterk geprofileerde waterlijst is onder de middenmontant voorzien van een gevleugeld engelenkopje. Daarboven gaat een rechthoekig blok omhoog waarop een piëdestal dat aan de voorzijde terugspringt ten opzichte van het onderliggende blok. In de voorzijde is een casement waarin het vooraanzicht van een leeuw is uitgehakt. Aan de oplopende zijkanten is eveneens een casement waarin schuin omhoog liggend de zijkant van de leeuw is gesuggereerd. Boven het piëdestal is het basement van de middenmontant gevormd uit een cilindrisch element dat overgaat in een achtkant, tenslotte met een rondstaaf en een sterke uitholling overgaand in de vensterprofilering.

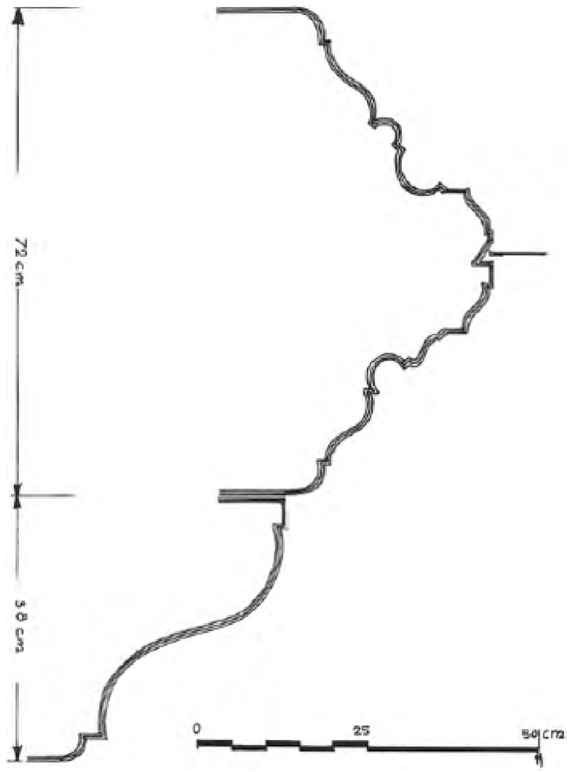

228 Mariakapel, profilering vensters. Schaal 1:10.

229 Mariakapel, basement middenmontant noordoostelijke venster binnenzijde; 1974. RCN

230 Snijderskoor en Mariakapel, interieur uit zuidwesten; 1928. RdMz

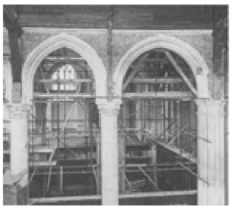

231 Snijderskoor, scheidingsmuur met Hoge Koor boven 9-11 ontpleisterd;1960. PP

Aan de binnenkant vormt een 38 centimeter breed zandstenen ojiefprofiel de overgang van de vensterdagkanten naar de binnenzijde van de opgedikte muren.

In de beide helften van de twee noordelijke vensters lopen de buitenste montants recht door tot in de boog. De middelste vakken worden aan de bovenzijde afgesloten met een spitsboogje waartussen een plompe visblaas de afsluiting in de spitsboog vormt. Er zijn geen driepassen of toten. De vlieger is opgedeeld in vijf eenvoudige visblazen. In het oostelijke venster is de oorspronkelijke tracering bewaard gebleven.

De onderdorpel van het oostraam ligt hoger dan bij de vensters in de noordgevel. Dit lijkt samen te hangen met de plaatsing van het altaar en met de deur die later de toegang tot de Collegekamer vormde. Die laatste moet dus al bij de bouw van de kapel zijn gemaakt. Het muurwerk vertoont geen tekenen dat er later iets is ingeboet. Ruim boven de bovendorpel is er een steens ontlastingsboog gemetseld.

Het venster aan de oostkant kreeg vijf glasvakken in de breedte die alle aan de bovenzijde worden afgesloten met een eenvoudige spitsboog.

Gebrandschilderde glazen

In het grote venster aan de noordwestzijde werd een gebrandschilderd glas geplaatst dat Maria Boodschap en Maria bij Elisabeth uitbeeldt. Het noordoostelijke venster verbeeldt de Aanbidding van de Herders. Beide glazen werden ontworpen door Lambert van Noort en uitgevoerd door Digman Meynaart.

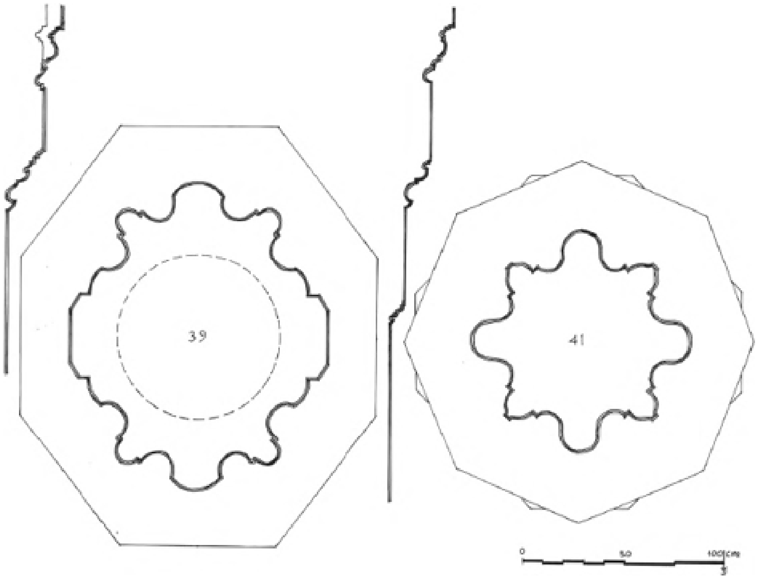

232 Mariakapel, doorsnede basementen kolommen. Schaal 1:20.

In het kleinere venster aan de oostzijde, dat boven het altaar geplaatst was, werd waarschijnlijk door Dirck Crabeth uit Gouda het Sterfbed van Maria geschilderd. Het was een schenking van de familie Brunt, die mede daarvoor van de kerkmeesters twee graven in de Mariakapel (vermoedelijk 51/52) ten geschenke kreeg[62-1:59]. De tekst in het begraafboek luidt: *'dese twye enkele graven coemen thoe die kinderen van Cornelis Brunt, hyervan ghyen gelt ontfangen, overmits dat glas ende een nieuwe cilveren arck die zij die kerck ghegeven hebben, mit noch ander veel goeds die kerck van hoerluyden ghescydet'*.

De glazen zijn gedateerd 1555 en worden beschreven in het hoofdstuk over de gebrandschilderde glazen.

Interieur

Kolom 39 op de scheiding met de Sint-Joriskapel is in feite een bundelpijler, waarbij aan de oost- en de westzijde een vlak deel tussen is geschoven. In tegenstelling met de bundelpijlers van de voorgaande perioden zijn de hoekpunten van het basement niet midden onder de schalken gelegen maar lopen de vlakken aan vier kanten evenwijdig aan de hoofdrichtingen van de kerk. Dit is mede de consequentie van de pilaster aan west- en oostkant (afb. 232 links).

De kolom is voorzien van een renaissancistisch aandoend geometrisch versierd kapiteel. Dit repeteert de beweging van de schacht: de golflijn in de doorsnede daarvan wordt in het kapiteel in strakke vormen herhaald. In feite bestaat het kapiteel uit een architraaf, een fries en een kroonlijst. De architraaflijst bestaat uit een ojief waarboven een rondstaaf is geplaatst. Daarboven volgt het fries de doorsnede van de kolom. De kroonlijst is opgebouwd op een rondstaaf waarboven profileringen met twee tandlijsten en een dekplaat die met een staand ojief uitkraagt (afb. 233).

De profilering van de doorsnede van kolom 41 is vrijwel gelijk aan die van de bundelkolommen uit de periode 1495-1516. De peerkraal van de diagonale rondstaaf

233 Mariakapel, kapiteel westelijke kolom. RdMz

234 Mariakapel, kapiteel oostelijke kolom. RdMz

235 Mariakapel, kapiteel pilaster noordmuur. RdMz

wordt echter gevormd door twee vloeiende ojiefachtige lijnen, gescheiden door een vlak bandje. Bij de oudere kolommen was er een rechthoekig ribbetje op de rondstaaf (afb. 232 rechts). Het basement is rijker geprofileerd dan dat van kolom 39 en van beide gelijkvormige oostelijke vieringkolommen. Het wordt doorsneden door een ander achtkant. Daardoor is het omvangrijker.

Ook dit kapiteel heeft een profilering als van een klassiek hoofdgestel (afb. 234). Aan de vormgeving van dit kapiteel ligt de Ionische orde ten grondslag. Onderaan is een architraaflijst als bij kolom 39. Het fries volgt de schachtdoorsnede en in iedere uitholling is een voluutvormige console aangebracht. De voorkant heeft de vorm van de zijkant van een Ionische voluut. Hierop volgt de kroonlijst die in hoofdlijnen dezelfde opbouw heeft als kolom 39 maar verloopt in de vorm van een achtkant met overhoeks uitstekende delen die om de peerkraalstaven zijn gekornist. Aan de onderzijde van dit gedeelte is een astragaal- of parellijst aangebracht. Daarboven zijn enkele vlakke banden, waarop hier slechts een enkele tandlijst is gemaakt. Daarboven is de profilering gelijk aan die van kolom 39.

Pilaster 43 is opgebouwd uit delen van een oude vensterdagkant in Ledesteen waarvan de profilering van de kantmontant is weggehakt. Het is ongetwijfeld afbraakmateriaal uit de noordgevel van het hallenkoor.

Het kapiteel ervan heeft dezelfde vormgeving van het kapiteel van kolom 39 maar is aangepast aan de profilering van het verticale deel.

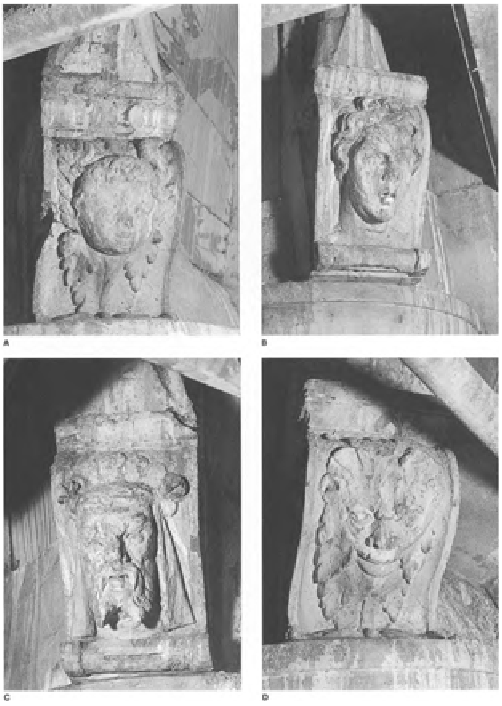

236 Mariakapel, consoles onder kap boven kolom; 1960. RdMz. a. zuidoostzijde; b. noordoostzijde; c. noordwestzijde; d. zuidwestzijde.

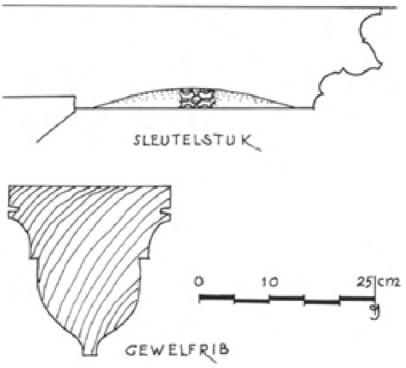

237 Mariakapel, profilering kaponderdelen. Schaal1:10.

Het kapiteel van de geprofileerde pilaster aan de noordzijde tussen de beide vensters verbeeldt twee omstrengelde putti tussen acanthusbladmotieven (afb. 236).

De kapitelen in de beide hoeken aan de noordzijde vertonen een acanthusmotief, sterk verwant aan gotische wingerdbladeren. De pilasters zijn opgebouwd uit een rondstaaf geflankeerd door twee die geringer van doorsnede zijn.

Op kolom 41 rusten de stijlen van vier trekbalkgebinten. De ruimten daartussen is met hout opgevuld. De overgang naar de diagonale gewelfribben wordt gevormd door consoles waarin een masker is gesneden. De zuidoostelijke vertoont een engel, zuidwest een sater, noordoost is een jongeman en noordwest een oude man (afb. 236).

Deuropening naar de Collegekamer

De toegangsdeur is omlijst door een zandstenen profilering met in de beide bovenhoeken consoles (afb. 268). Zij zijn versierd met iele voluten en in het vlak erboven is eikenloof in reliëf uitgehakt. De rechter console is aanmerkelijk fijner en scherper bewerkt dan de linker. Aan de voet van de profilering zijn basementjes die nog gotisch aandoen. Blijkens afgekapte duimen in de dagkant aan de noordzijde heeft oorspronkelijk aan die kant een deur gedraaid. In de opening zit nu een deur die niet als buitendeur kan hebben gediend en die aan de andere kant is afgehangen. Omdat die deur waarschijnlijk werd aangebracht toen de Collegekamer in 1571 werd aangebouwd, wordt hij bij dat vertrek beschreven.

Houtconstructies en gewelven

De vormgeving van de sleutelstukken heeft nog gotische kenmerken zoals een peerkraal en rozetten in uithollingen aan de zijkanten (afb. 237). De gewelfribben werden voorzien van een peerkraalprofilering die bestaat uit twee spiegelbeeldig geplaatste ojieven gescheiden door een plat bandje. Aan de kleine houten consoles boven de middenkolom komt een steekbandversiering voor zonder de kenmerkende inkepingen in de bandvormige sparing.

De gewelven waren voorzien van beschilderingen. De daarvan aanwezige resten zijn beschreven in het hoofdstuk over de gewelfbeschilderingen. Hetzelfde geldt voor de gewelfschotels.

Pirons

De beide koningsstijlen in de kapconstructie zijn buitendaks met lood omkleed. Daar omheen zijn twee losse schijven geschoven, bestaande uit twee tegen elkaar gesoldeerde kegels met een geringe helling. Er zijn twee gaten in gemaakt door de beide toppen van de kegels acht keer straalsgewijs in te knippen en de punten terug te vouwen. Er ontstond een soort kraag boven en onder aan de schijf. De piron wordt bekroond door een opengewerkte bol, ontstaan door inknippen en openbuigen van een iets toelopende loden koker (afb. 241).

Materialen en constructies
Muren

De noordmuur van de Mariakapel is koud tegen de oostmuur van de Sint-Joriskapel opgetrokken. De oostelijke muur werd aangesloten op de noordoostelijke steunbeer van het hallenkoor, waarvan het gedeelte onder het maaiveld geheel bewaard bleef. De noordoostelijke steunbeer is in verband gemetseld met de noordmuur. Tussen deze beer en de oostelijke muur is een bouwnaad en een verschil in lagen. Het gaat hier om een bekleding van een halve steen dikte. De muren zijn gemetseld in kruisverband in een kleine rode baksteen die aan de buitenzijde wordt afgewisseld door speklagen van zandsteen. Het voegwerk vertoont een dagstreep, zowel in de lint- als de stootvoegen. De stenen zijn aan de buitenkant gescharreerd en licht geslepen en vertonen dus een tamelijk glad oppervlak. Boven de aanzetten van de vensterbogen is het metselwerk iets bruiner van kleur.

De muur aan de noordzijde werd naast de vensters 38 centimeter dikker gemaakt. Deze verdikking geeft de gewenste stevigheid aan de verhoogde gevels, sluit op de beide vensters aan met een groot ojief en zet zich rond en boven de vensters voort. Zo ontstond tevens de mogelijkheid boven achter de kroonlijst-borstwering een looppad te maken. Onder de versnijdingslijst die onder de vensters loopt, gaat de verdikking onder een hoek van 45° over op het muurvlak.

De muur bij de Collegekamer is onder ongeveer 1,25 meter dik tegen circa 1 meter bij de aansluitende muur van de oude sluitgevel van de noorderzijbeuk.

In de oostgevel werd onder een anker een blok Ledesteen gevonden dat een hogel bleek te zijn. De hogel is groter dan die van de schipkapellen. De rug aan de

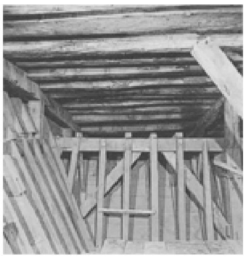

238 Mariakapel, kap naar noorden. Boven secundair verwerkte gewelfrib; 1965. AvR

239 Mariakapel, kap naar oosten. Links boven profiel van koorhek?; 1965. AvR

240 Mariakapel, kap naar zuidoosten boven kolom 41; 1965. AvR

bovenzijde is recht. De breedte van de groef, waarin de hogel op de topgevellijst zat, is 13 centimeter, de totale breedte 21,5 centimeter. De herkomst is onbekend. Er is voor de Mariakapel geen topgevel afgebroken. Diverse tekenaars geven in de 17de en 18de eeuw op de geveltoppen van de kooromgang grote hogels aan.

Kapconstructie

Dendrochronologisch onderzoek van het hout in de kap geeft als veljaar 1551 aan.

Toen men de kappen van de Mariakapel ging bouwen, werd eerst het gehele noordelijke dakvlak van de noorderzijbeuk inclusief onderdelen van gebinten en daksporen weggenomen. Daarbij werden ook de trekbalken 10-40 en 12-42 verwijderd. In het Snijderskoor waren tijdens de restauratie bij het ontpleisteren de plaatsen zichtbaar waar men trekbalken weghaalde (afb. 231).

Op de plaats van de makelaars 2 en 4 van die noorderbeuk (dus in de lijnen 12-42 en 10-40) werden nieuwe koningstijlen geplaatst waartegen kilkeperbalken naar het hoekpunt 43 en de nieuwe kolommen 41 en 39 rusten. De overblijvende driehoekige dakvlakken van de zijbeuk zijn aangeheeld met het materiaal van de oude daksporen ervan, die evenwel door elkaar verwerkt werden. Ook een deel van het gebint tussen de punten 11 en 41 werd vernieuwd. De kapvoet ligt boven punt 43 circa 1,5 meter

hoger dan van het hallenkoor. De gewelfrib is van de voet tot de aanzet van het korbeel recht en loopt voor de vensterboog langs.

De beide dwarskappen hebben zeer steile dakhellingen (circa 70°) en werden gemaakt met een wolfeind aan de noordzijde (afb. 242). In west-oost richting kwamen op de eigenlijke scheiding van de zijbeuk met de nieuwe kapel twee spitsbooggebinten. Boven de kapel zijn twee koningstijlen geplaatst waarop bij elk twee kruisende gebinten aansluiten. Ook werd nog een spitsbooggebint geplaatst tussen de middenkolom en de buitenmuur. Zoals in die tijd gebruikelijk, door toenemende schaarste aan lang hout, lopen de daksporen niet meer door van de dakvoet tot de nok maar van voet tot fliering en van fliering tot nok. Dit gaf ook de mogelijkheid veel oud materiaal te verwerken. De ruimte wordt dus afgedekt met een hoog tongewelf in west-oost richting, gekruist door twee gewelven in noord-zuid richting die in de kap van de oude noorderzijbeuk snijden. Ook aan de noordzijde en de oostzijde van de kapel lopen de kapbenen op verschillende plaatsen voor de vensterbogen langs.

Men had de bedoeling een platte afdekking te maken tussen de beide noord-zuid lopende daken en bracht daartoe onder meer eiken dakbeschot aan op het nieuwe noordelijke dakvlak van de zijbeuk. Er bleef boven de zoldervloer van de noorderzijbeuk een strook oorspronkelijk dakbeschot bewaard, bestaande uit eiken ‘bord’. Een dergelijke oorspronkelijke 16de-eeuwse bebording behoort in Nederland tot de zeldzaamheden.

Vermoedelijk realiseerde men zich te laat dat een dergelijk plat problemen zou hebben gegeven met de afwatering en bracht op een hoger niveau een flauw hellend dak aan. Dat heeft een tamelijk provisorisch karakter en is voor het grootste deel samengesteld uit balken die van vorige bouwperioden afkomstig zijn (afb. 238, 239 en 240)[b15:tek.16]. Op de kolom in het midden van de kapel werd een stijl geplaatst waarop in vier windrichtingen onderslagbalken rusten, verstevigd met een korbeel in elke richting. Rondom werden tegen de dakvlakken ringbalken gelegd op slordig aangebrachte ondersteuningen. Daarop rusten de onderslagbalken die de balklaag van het plat dragen. In deze balklaag zijn voorlijsten en delen van kapgebinten met profileringen en beschilderingen gebruikt. Ook zijn er balken toegepast met een

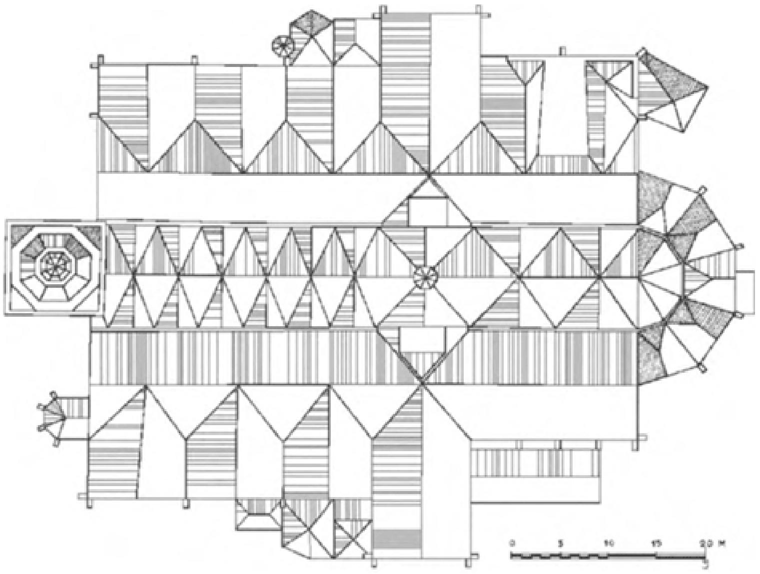

242 Dakplattegrond met Mariakapel en Collegekamer. Schaal 1:1000.

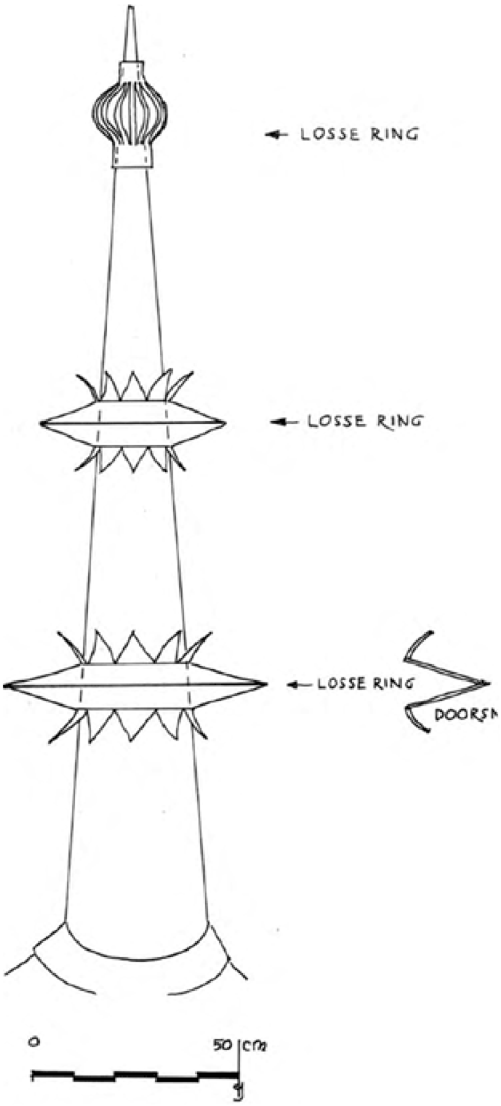

241 Mariakapel, piron. Schaal 1:20.

uitholling aan een van de lange zijden en hier en daar ook een sponning, waarvan niet duidelijk is of die voor het opsluiten van een dun houten beschot of voor glas-in-lood heeft gediend. Een balk heeft een uitholling aan alle vier de zijden waarin roosjes zijn uitgespaard. Het is mogelijk dat die onderdelen afkomstig zijn van een koorhek, dat het veld moest ruimen toen er bij het verhogen van de viering in dezelfde periode nieuwe en zwaardere vieringkolommen werden gebouwd.

Op de noordoostelijke hoek is op de kap een hoek bijgemaakt om het dak tot aan de omgaande kroonlijst te laten lopen.

De gebinten van de beide noord-zuid gerichte kappen zijn voorzien van gehakte telmerken. Er is nauwelijks een systeem in deze nummering te herkennen. De timmerlieden zullen een ‘handleiding’ voor de montage gehad moeten hebben, anders dan dat in de voorgaande middeleeuwse perioden het geval geweest is. Toen was er vrijwel altijd een logische volgorde in de merken te herkennen. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2.

Steenhouwersmerk

Op een zandstenen onderdeel van de oostgevel is een steenhouwersmerk aangetroffen (bijlage 5, nr. 19).

Bouwloods

Ten behoeve van de bouw van de Mariakapel werd tegen de Binnenlandvaarderskapel een steenhouwersloods gebouwd[95-1; b5:9]. Hieruit blijkt dat het kerkhof op die plaats toen buiten gebruik was. In de loods mochten later ook buurtbewoners tegen betaling timmeren.

Als doorgang daarheen uit de kerk werd de toegang tot de voormalige latrine tegen de Binnenlandvaarderskapel benut. De fundering bestond uit palen met een kesp. De hoogte van de onderste laag metselwerk was 0,40 meter -NAP.

Verhoging van de viering[b17;b18;b19;b20]

Inleiding

Het logische gevolg van de verhoging van het schip in 1510 was het verhogen van de viering en het koor. Op de houtsnedekaart van Cornelis Anthonisz uit 1544 is de viering nog niet verhoogd. Op de Loterijprent uit 1558 blijkt de viering tot de huidige hoogte opgetrokken te zijn en voorzien van een dakruiter. Deze gegevens stemmen overeen met de dendrochronologische datering van onderdelen van de kap: 1554.

In 1554 of 1555 werd dus de stap gewaagd het vak boven de kruising van de middenbeuk en het dwarsschip te verhogen. Omdat de scheibogen en de tussenliggende kolom van de hallenkerk aan de noord- en zuidzijde (8 en 23) bij het

maken van het dwarsschip verwijderd waren, was er bij de verhoging van de middenbeuk ter plaatse van de viering geen mogelijkheid aan de noord- en zuidzijde een stenen gevel te maken. Het is niet bekend of er ook nog een plan tot verhoging van het dwarsschip heeft bestaan. Constructief gezien moet dit niet mogelijk zijn geweest. De verhoging van het vak boven de viering werd geheel in hout uitgevoerd en kreeg een provisorisch karakter. De gevels overspannen twee oorspronkelijke traveeën in tegenstelling tot de indeling bij de verhoging van het schip, maar dat was al zo nadat Sint-Sebastiaanskapel en Sint-Joriskapel verbonden waren tot een 'kruiswerk'.

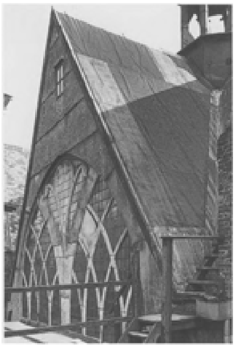

243 Gevel viering; 1961, RdMz

Boven het tongewelf van de noordelijke en zuidelijke dwarsbeuk werd door het wegnemen van het bovenste deel van de kapconstructie een plat dak gemaakt dat met lood werd afgedekt. Daarboven kreeg de verhoogde viering aan weerszijden in de houten topgevel een spitsboogvenster (afb. 540). Midden op de verhoogde viering werd een houten torentje gebouwd, een zogenoemde dakruiter (afb. 691).

Vormgeving

Eerst geven wij een beschrijving van de vier hoekpunten van de viering boven de kolommen. De latere onderbrekingen door de korbelen onder de onderste trekbalken zijn buiten beschouwing gelaten.

Het valt op dat de vormgeving van de houten colonnetten onder en boven de trekbalken aan de westzijde aansluit bij de vormgeving van het verhoogde schip en anders is dan die aan de andere drie kanten van de viering.

Boven de westelijke vieringkolommen is onder de onderste balk een houten stijl met een colonnet, waarvan het kapiteel bewaard bleef. Boven een rondstaaf gaat het halfrond over in een half vierkante dekplaat. Boven de balk is een stijl met een colonnet met een klassiek basement van min of meer Ionische vormgeving. De voetplaat is half vierkant van plattegrond, daarboven is het basement halfcirkelvormig. Het eenvoudige kapiteel gaat boven een halfcirkelvormige ring over naar een achthoekige dekplaat. De vormgeving van deze colonnetten is anders dan die van de lantaarn van het schip. Het trekbalkgebint (7-24) heeft simpel geprofileerde sleutelstukken die gelijk zijn aan die van het verhoogde schip. Het gebint staat iets naar het westen ten opzichte van het hart van de colonnetten. Wellicht heeft dit te maken met het tijdelijke beschot dat tegen de oostzijde van balk en kapgebint werd aangebracht. Dat is weergegeven op de houtsnedekaart van Cornelis Anthonisz uit 1544.

Overhoeks stond tussen het kolomkapiteel en de onderzijde van de gewelfrib (op de hoogte van de onderkant van de stijl onder de bovenste trekbalken) een stenen colonnet met basement en kapiteel. De doorsnede daarvan is een ojiefvormig peerkraalprofiel. Op de dekplaat van de noordwestelijke vieringkolom is een moet van het basement gevonden. Later werden beide colonnetten op de hoeken vervangen door zwaardere halfronde stijlen. Bij de restauratie is de oude vorm weer teruggebracht.

De beide oostelijke vieringkolommen hebben een vormgeving die vrijwel gelijk is aan die van kolom 39 in de Mariakapel. De verticale doorsnede van het basement vertoont met een klein verschil een combinatie van de profielen van de basementen van de kolommen 39 en 41. Het onderste deel is dat van 39, het bovenste van 41.

Boven deze beide vieringkolommen is onder de trekbalken in diagonale richting naar het middelpunt van de viering een hele en een halve stenen colonnet toegevoegd tussen de houten stijlen. Ieder colonnet heeft een basement op het kolomkapiteel en een kapiteel ter hoogte van de kapitelen onder de bovenste trekbalkgebinten. De vormgeving sluit aan bij die van deze kolommen. Bij de zuidoostelijke kolom is er aan de zijde van de zijbeuk eveneens een dergelijk colonnet toegevoegd met een veel geringere hoogte. Bij de noordoostelijke vieringkolom ontbreekt thans die colonnet maar vroeger zal er wel een gewest zijn.

In noordelijke en zuidelijke richting maakt de viering een onvoltooide indruk. Hoe men zich de voltooiing van een volledig verhoogd dwarsschip heeft gedacht, is onduidelijk. In ieder geval is dat voornemen niet tot uitvoering gekomen. Er diende, althans zolang het transept niet verhoogd was, een venster te komen als afsluiting van het noord-zuid gerichte gewelf. Omdat er geen muur onder was, heeft men een geheel eikenhouten gevel gemaakt op de wijze die toen alom gebruikelijk was voor woonhuisgevels. De ongeprofileerde buitenzijde is thans geheel met een lood bekleed. De gevel aan de zuidzijde heeft op de prent van Claes Jansz Visscher (na 1611) staand schotwerk. Ook de detaillering van de ontmoeting van de beide windveren is daar te zien (afb. OA 8).

Op de Loterijprent uit 1558 steekt de toen recent verhoogde viering boven de zijbeuk uit, de houten gevel is afgesloten met houten windveren, bekroond door een makelaar in de vorm van een kruisbloem. De gevel heeft een rechthoekige opening met middenstijl waarvan de rechter helft een deuropening was ten gerieve van hijswerk.

De vensters aan noord- en zuidzijde hebben een provisorisch karakter. Boven de toppen van de houten gewelven van het lage dwarsschip is aan weerszijden een trekbalkgebint aangebracht. De ruimte boven het tongewelf is afgedekt met een eenvoudig schot. Daarboven is een houten venster aangebracht dat alleen een spitsboog omvat. Uit het midden boven de trekbalk ontspringen thans twee boogsegmenten

244 Dakruiter; 1949. HJ

zoals dat ook bij de natuurstenen vensters in de kerk het geval is. Het venster wordt daardoor in drie vakken verdeeld. De beide spitsboogvormige delen worden verdeeld door elkaar kruisende 'ribben' van een vorktracering, waarvan de middelpunten van de cirkels overeenkomen met de trekpunten van de hoofdbogen. Daardoor wordt de straal telkens kleiner, zodat de snijpunten met de hoofdboog steeds verder naar buiten liggen. De sferische vierhoek tussen beide armen van de hoofdvork, de 'vlieger', wordt doorsneden door een kromme band aan weerszijden, die zich splitst in twee armen welke beide in een krul eindigen. De bovenste krullen raken elkaar in het midden (afb. 243).

Op een zeer betrouwbaar schilderij van Emanuel de Witte uit 1661 (afb. OA 15) is de spitsboog aan de noordzijde gedicht met verticale stijlen en horizontale regels, waarin een overhoekse beglazing met bindroeden nauwkeurig is aangegeven. Het is waarschijnlijk dat de beide vensters voorlopig voorzien werden van een stijl- en regelwerk waarin glas-in-lood werd aangebracht. De huidige vulling zal in de 18de eeuw zijn gemaakt.

Materialen en constructie
Oostelijke vieringkolommen

De beide oostelijke vieringkolommen waren kolommen van het hallenkoor die werden ommanteld. Bij de zuidoostelijke kolom is waargenomen dat het oorspronkelijke kapiteel is afgehakt. Er werden stukken rode zandsteen en trachiet in aangetroffen, die kennelijk afbraakmateriaal zijn van de basiliek[b20:224]. De ommanteling is uitgevoerd in Bentheimer zandsteen. De kern is versterkt met ijzeren banden. De ommanteling van de noordoostelijke kolom bestaat voor een groot deel uit gepleisterd metselwerk van kleine gele steen, kennelijk een latere reparatie. In de basementen is Ledesteen verwerkt, die afkomstig moet zijn van een vroegere periode.

Hout- en kapconstructie

Toen de viering nog niet verhoogd was, moeten er vier trekbalken geweest zijn op de hoogte van de toenmalige kapvoeten. Toch behoort één balk, die aan de westzijde, tot de periode van de verhoging van het schip en zijn de andere balken die er nu zijn,

bij de verhoging van de viering aangebracht. Dat valt op te maken uit de organische wijze waarop de balken overeenkomen met de kapitelen die deel uitmaken van de houten colonnetten. De balken hebben geen sleutelstukken en de korbelen lijken later te zijn toegevoegd. Zij snijden in de ronde colonnetten in en sluiten slecht aan op de hoge basementen.

Boven de hiervoor bedoelde balken zijn eveneens houten colonnetten aangebracht. Daarop staan de stijlen van de bovenste trekbalkgebinten, die wel voorzien zijn van sleutelstukken.

De viering is overdekt met een kap waarin een houten kruisgewelf is opgenomen waarvan de ribben dezelfde profilering hebben als de ribben van de Mariakapel.

De kap is aan de westzijde tegen het meest oostelijke gebint van de schiplantaarn aangebouwd zonder eigen gebint.

Aan noord-, oost- en zuidkant is een zelfstandig gebint en in diagonale richtingen rusten kilkepers tegen een koningstijl in het midden.

In de viering zijn alle onderdelen van de kapgebinten voorzien van merken die met een beitel of een guts zijn ingehakt. Sporen en bijbehorende onderdelen zijn niet gemerkt. Zie verder het overzicht van telmerken in bijlage 2. Enkele onderdelen zijn afkomstig van een oudere bouwperiode blijkens hun maten en oude merken.

Loopbrug

Over de vier trekbalken onder de kap van de viering waren loopbruggen die onder 45° van balk tot balk langs de opstijgende gewelfribben liepen. Dit werd weergegeven door Ruysdael omstreeks 1650 en Emanuel de Witte in 1661 (afb. OA 15). De loopbruggen vormden een verbinding tussen de noord- en de zuidzijde van de daken.

Dakruiter

Midden op de kruising werd een achtkantig houten torentje gebouwd. Over de balken van de onderste kapgebinten zijn vier balken gelegd waarop acht stijlen rusten die doorlopen tot even boven de daknok. Daarop is een constructie van kruisende balken gelegd in de vorm van een zogenoemde ster. Daarbij werd een balk gelegd van de oostnoordoostelijke hoek naar de westzuidwestelijke hoek. Haaks erop werden twee halve balken daarin bevestigd. In de hoeken tussen deze balken werden vier balkstukken (zogenoemde zwaarden) gelegd die tezamen een vierkant vormen. Vanuit

de vier overblijvende hoeken werden korte balkstukken in de zwaarden gepend. Dit geheel werd met een loden plat afgedekt. Hierop staat een open deel met acht met lood beklede stijlen die een schoor hebben naar de ster eronder en erboven. Dan volgt een gesloten, toelopend deel dat met leien gedekt is. Daarboven staan in kleinere maat een open lantaarn en een versmallend gesloten deel met leien. Hierin is een makelaar opgenomen die boven het volgende loden plat omsloten wordt door acht met lood beklede eiken krommers die een open peer vormen.

De onderdelen van de dakruiter dragen - rechts rondgaande van oostnoordoost - merken die een half maantje (c) als onderscheidingsteken dragen: Ic, IIc, IIIc, IIII, <c, <Ic, <IIc en <IIIc.

Op de Loterijprent en op 17de- en 18de-eeuwse afbeeldingen[115] zijn de bogen van de open peer van de dakruiter bezet met hogels. Die zullen van lood zijn geweest en waren gesoldeerd op het lood dat de houtconstructie omgeeft. Op de hoeken van de eerste en tweede ‘verdieping’ staan pirons, zoals te zien is op het schilderijtje dat op de Roodeur was bevestigd. De makelaar van de dakruiter wordt bekroond door een smeedijzeren kruis, waarop oorspronkelijk een windvaan in de vorm van de beeltenis van Sint-Nicolaas, zoals de Loterijprent en Roodeur laten zien. Ook de prent van Claes Jansz Visscher van na 1611 geeft dit beeldje weer. Nu is het een koperen vaantje in de vorm van het wapen van Amsterdam, waarin het jaartal 1684 gekrast is.

Verhoging van het koor[b6;b18;b19;b20;63;64-1]

Inleiding

Als vervolg op de verhoging van de viering werd het hoger optrekken van het koor ter hand genomen, zodat tenslotte in het belangrijkste deel van de kerk het daglicht ook ruim van boven kon binnenstromen. Eerst toen werd de ruimte in letterlijke zin het ‘hoge koor’. Om geld in te zamelen voor deze bouwcampagne werd in 1558 een loterij uitgeschreven. Op de bij die gelegenheid uitgegeven prent zijn de te verrichten werkzaamheden suggestief weergegeven (afb. OA 6). In 1560 was de bouw voltooid.

In de boekhouding van de kerk komen in 1560 enkele posten voor die betrekking hebben op het branden van waskaarsen op *‘d nuwe traly’*[39:156]. Vermoedelijk heeft dit betrekking op het nieuwe koorhek. Als verdere aankleding worden uiteraard het altaar genoemd, *‘d muenych taffele’* (koorbanken?), de apostelen, Sint-Nicolaas, het kruis, het sacrament(shuis) en de engelen. De gewelfschotel onder de koningstijl in de sluiting is voorzien van het jaartal 1560.

In 1560 kreeg Willem de Raet opdracht vier grote tapijten te weven die in het Hoge Koor werden opgehangen. Het ontwerp was van Maarten van Heemskerk[63:48].

Vormgeving
Muren

Bij de verhoging van het koor werd steeds één venster boven twee traveeën van het 15de-eeuwse koor geplaatst. Hierdoor is de indeling meer in overeenstemming met die van de dwarskapellen. De architectuur heeft een veel ruimer karakter dan die van de schiplantaarn. Een schijntriforium bleef achterwege; onder de vensters is alleen een reeks nissen opgenomen die door boogjes overspannen is. Aan de noord- en de zuidzijde staan boven de brede vensters dwarse steekkappen met topgevels. De koorsluiting is niet van steekkappen voorzien maar aan de bovenzijde horizontaal afgesloten en kreeg per travee een smal venster gedekt door een ellipsboog.

Onder ieder groot venster is een terug liggend veld met in het midden een liseen. Iedere helft heeft onder de afzaatlijst van de vensters vier boogjes met driepassen, rustend op leeuwenmaskers (afb. 250). Opvallend is dat in de driepassen de beide helften van het motief worden gescheiden door een recht geprofileerd horizontaal stukje natuursteen. Hierdoor lijken de boogjes afgeplat. Er is kennelijk sprake van een vooraf klaargemaakt product dat in het werk aan de situatie is aangepast. De buitenste boogjes van ieder viertal zijn breder dan de beide binnenste. De boogjes corresponderen niet precies met de montants van het bovenstaande venster. Onder de kleine vensters in de koorsluiting zijn nissen die gedekt worden door twee rondboogjes naast elkaar.

Vensters

De vensters van het koor zijn voorzien van een profilering zoals die in de perioden tussen 1450 en 1520 gebruikelijk was. Dit is opvallend omdat de Mariakapel andere profileringen heeft.

Er bestaat een carton voor een gebrandschilderd glas, door Lambert van Noort in 1561 gemaakt, waarop de tracering is weergegeven (afb. 673). In beide vakken lopen

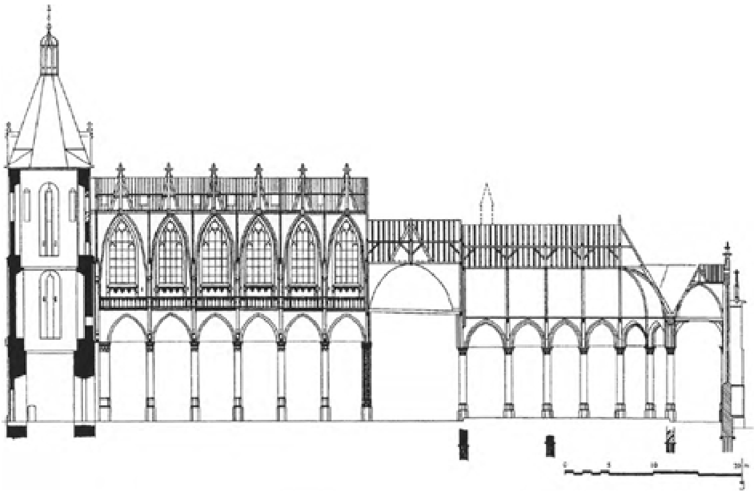

245 Langsdoorsnede middenbeuk 1560. Schaal 1:400.

links en rechts de montants tot tegen de bogen en de beide middelste stroken worden in de boog voorzien van een boogje. Erboven zijn twee eenvoudige visblazen. In de vlieger werden in drie lagen boven elkaar vijf vereenvoudigde visblazen getekend. Boven de boogaanzet is nog een brugijzer aangegeven. Bij de restauratie zijn de vensters weer in deze vorm teruggebracht (afb. 249).

De kleine vensters in de koorsluiting hebben nog hun oorspronkelijke verdeling en zijn door een middenstijl in twee vakken verdeeld. De traceringen vertonen alle een boogje boven beide vakken. Daarboven verschillen de vormen. In het venster in het midden is het een hart, aan weerszijden daarvan een visblaasje in het midden, in de beide uiterste vensters twee naar elkaar toegewende visblazen (afb. 247).

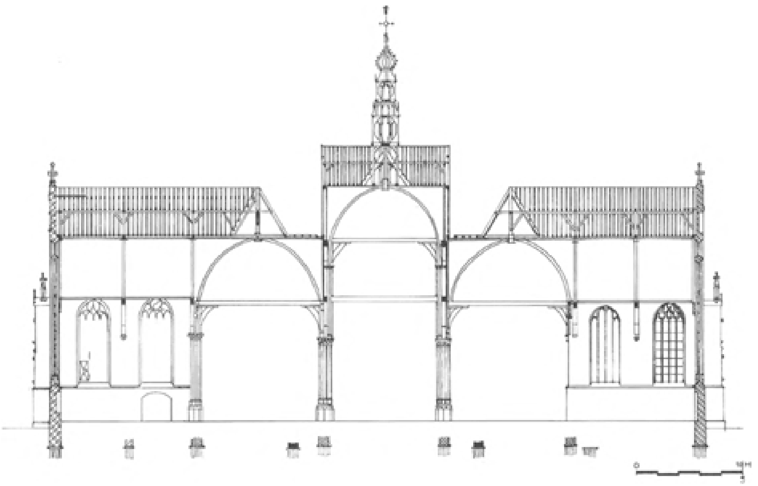

246 Dwarsdoorsnede dwarsschip en viering 1560. Schaal 1:400.

247 Koorsluiting zuidoostzijde; 1962. PP

Dakversiering

Het oostelijke einde van de nok wordt gemarkeerd door een smeedijzeren kruis op de koningstijl. Dat wordt bekroond door een windvaan in de vorm van een (bazuin blazende?) engel. Deze komt voor op de prent van Claes Jansz Visscher (na 1611) en de aquarel van Reinier Vinckeles (1765). De oostelijke dakkapel heeft een zadeldakje, zoals vroeger vele of alle dakkapellen van de kerk gehad moeten hebben. Het wordt bekroond door een in lood gedreven vaas.

Materialen en constructies
Muren

Het metselwerk van de lichtbeuk is uitgevoerd in rode baksteen en vertoont een mengeling van staand- en kruisverband. De geveltoppen zijn gemetseld met afwisselend zeven lagen baksteen en speklagen, overeenkomend met twee lagen baksteen, hoofdzakelijk van Ledesteen en spaarzaam van zandsteen. Er zijn geen speklagen aangebracht lager dan de aanzetten van de vensterbogen, want daaronder

248 Viering en koor; 1976. RdMz

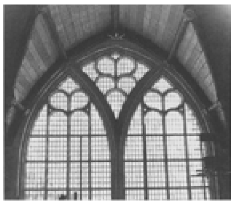

249 Hoge Koor, tracering venster noordzijde; 1962. PP

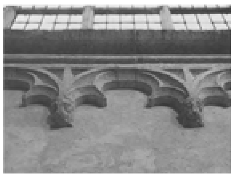

250 Hoge Koor, boogfries met leeuwenmaskers onder venster; 1962. PP

zijn de gevels niet zichtbaar vanaf de straat. De schouders van de topgevels van de lichtbeuk zijn aan de smalle zijden geheel in zandsteen opgetrokken.

In iedere top is een zoldervenster, voorzien van afgeschuinde dagkanten en een natuurstenen onderdorpel en afgedekt met een rondboogje. Twee speklagen gaan in de dagkanten door, de bovenste als aanzetsteen voor het boogje.

Bij de vensters zijn de middenstijl en de vork van zandsteen. De dagkanten werden gemaakt van secundair gebruikte Ledesteen en van zandsteen. Aan de buitenkant zijn op de stompe hoeken van de sluiting blokjes Ledesteen verwerkt. De speklagen en de kleine vensters zijn van zandsteen.

Hout- en kapconstructies

De trekbalken onder de kap van het hallenkoor werden bij het verhogen van het koor verwijderd. Midden onder de grote vensters is geen aanduiding te vinden dat de muurstijl daar vervangen is door een ander element. Op de plekken boven de kolommen 11 en 20 en boven 13 en 18 werden in de 18de eeuw de stijlen van nieuwe gebinten aangebracht, zodat ook daar niet meer te achterhalen is of er ooit een stijl of colonnet voor de 15de-eeuwse muurstijl in de plaats is gekomen. Boven de latere trekbalken gaat een houten stijl, die geprofileerd is als een gewelfrib, omhoog tot aan de kapvoet. Iedere stijl is met twee ankers in de muur bevestigd. Aan de binnenzijde zijn de spieën daarvan zichtbaar, aan de buitenkant is een lange schieter door de daar uitstekende ogen van de ankers gestoken. Ook in de koorsluiting zijn dergelijke stijlen, die op de kraagstenen van het hallenkoor rusten.

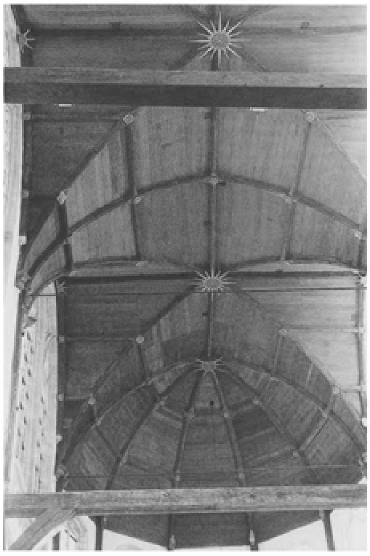

251 Hoge Koor, onderaanzicht gewelf; 2001. HJ

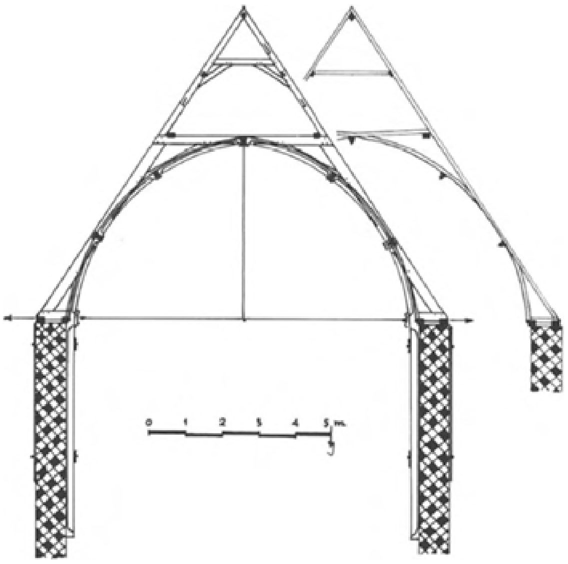

252 Hoge Koor, doorsnede kap. Schaal 1:200

Er zijn aan de voet van de nieuwe kap geen trekbalken, maar in de wankele lantaarn werden bij de bouw wel ijzeren trekstangen aangebracht, die in het midden met een stang zijn opgehangen aan onderdelen van de kapconstructie. De trekstangen werden bovendien doorverbonden met de kappen van de beide zijbeuken. Deze koppelstangen lopen van de zijbeuken naar de lantaarn schuiner naar beneden dan tussen de zijbeuken van het schip en de schiplantaarn.

Rond de plaatsen waar de trekstangen de kapvoet doorsnijden, bracht men kleine houten beelden aan, die in het hoofdstuk over de sculptuur aan de kappen besproken worden. Ook in de koorsluiting zijn dergelijke beeldjes.

De constructiewijze van de kap van het hoge koor wijkt op verschillende punten af van de traditionele bouwwijzen uit de perioden daarvoor (afb. 252). Voor de ondersteuning van de daksporen is behalve van flieringen, waarvan de bovenzijde horizontaal ligt, ook gebruik gemaakt van een ‘modern’ element, de gording, waarvan twee zijden evenwijdig lopen aan het dakvlak. Tussen de kapvoet en de balk op het

spitsbooggebint is iets onder het midden een gording aangebracht, die zich aan de binnenzijde als horizontale gewelfrib manifesteert. Uit esthetische redenen werd tussen deze gewelfrib en de nokrib nog een horizontale rib aangebracht die geen constructieve betekenis heeft. In de doorsnede heeft deze kap dus vijf horizontale gewelfribben, die in de kruisende kappen een interessant patroon vertonen[116]. De plaats waar de ribben elkaar kruisen, is voorzien van een gesneden achtkante knop die deel uitmaakt van het omhooggaande onderdeel van de kap (afb. 251). De gewelfribben zijn voorzien van een peerkraalprofilering die gelijkvormig is aan die in de Mariakapel en de viering.

Opvallend is ook de constructie in de top van de gebinten boven het tongewelf met tot in de nok doorlopende spantbenen waarop aan weerszijden een gording is ingelaten. Bovenaan is een overhoeks geplaatste nokgording die wordt gesteund door windschoren die onder één van de dakvlakken zijn aangebracht.

De gebinten van deze kap zijn voorzien van telmerken die met een beitel of een guts zijn ingehakt (afb. 253). Aan de zuidzijde is één van de strepen van elk merk

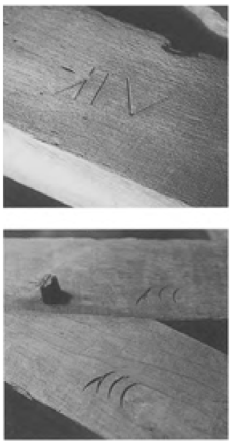

253 Hoge Koor, telmerk 7 en 3 links; 1956. HJ

voorzien van een schuin naar beneden gerichte dwarsstreep op de wijze zoals in de Zuidelijke Nederlanden toentertijd een richtingmerk werd aangegeven[117]. Er is in de telmerken meer systeem te ontdekken dan in de Mariakapel. Zie verder het overzicht in bijlage 2. Sporen en dergelijke zijn niet gemerkt. In deze kap zijn veel oude kaponderdelen verwerkt.

Op onderdelen van de kap zijn aan de voeten verschillende merken gevonden die als vlot- of eigendomsmerken aangeduid kunnen worden (bijlage 3).

Gezien het feit dat deze constructie een uitgesproken zuidelijk karakter draagt en ook dit type telmerken in Zuid-Nederlandse regio's gebruikelijk was, zou men kunnen concluderen, dat hier geen Amsterdamse of Noord-Nederlandse timmerlieden aan het werk zijn geweest, maar lieden uit de Zuidelijke Nederlanden.

De dakhelling van de langskap van het koor is ongeveer 60°, van de dwarskappen 65°. Er zijn in de koorkap veel oudere onderdelen verwerkt.

De kerk te Medemblik, herbouwd na een brand in 1555, heeft een soortgelijke kap, waarin echter wel trekbalken zijn gemaakt. Het valt op, dat de constructie in beide kerken nagenoeg dezelfde merkwaardigheden heeft, onder meer de overhoeks geplaatste nokgording met windschoren in de richting van één van de dakvlakken en dat bovendien de telmerken van hetzelfde afwijkende type zijn. Het lijkt daarom aannemelijk, dat beide kappen werden gemaakt door dezelfde timmerlieden. Op die wijze kan ook het zo noordelijk voorkomen van vijf gewelfribben worden verklaard, want deze vorm bereikt in beide kappen zijn meest noordelijke verspreiding gekregen[118].

Kooromgang

Voor de verhoging van het koor moesten steigers worden gebouwd, waarschijnlijk vanaf de bodem. Op de rechte stukken aan de noord- en de zuidzijde kon dat vermoedelijk door na de sloop van de oude koorkap aan de zijde van de zijbeuken een gedeelte van de beschieting en het dakbeschot aan de voet van het tongewelf weg te nemen. Over vrijwel de gehele lengte van de zijbeuken naast het koor is in

ieder geval geen oorspronkelijk gewelfbeschot meer aanwezig. In de kooromgang zaten te veel kapgebinten in de weg, zodat waarschijnlijk daarom de doorlopende kap boven de traveeën van de kooromgang gesloopt is. Ook zou de oorspronkelijke kap de

254 Kooromgang, gewelf zuidelijke travee vanonder; 1969. RCN.

255 Kooromgang, renaissance kraagsteen boven 18; 1969. RCN

lichtinval voor de vijf kleine vensters in de lantaarn van de koorsluiting te veel belemmerd hebben. Nadien werd de kooromgang voorzien van vijf afzonderlijke kapjes.

De thans aanwezige daken hebben een nok die van de topgevel in de richting van de sluiting van de koorlantaarn loopt en halverwege eindigt aan de bovenzijde van een driehoekig dakschild dat oprijst van de goot onder de vensters van de sluiting. Met de middelen van de dendrochronologie zijn onderdelen van het meest zuidelijke dakje van de kooromgang gedateerd op 1556. Een onderdeel dateerde uit ongeveer 1450 en was dus afkomstig van de oude kap.

Inwendig heeft ieder vak van de kooromgang een eigen houten gewelf met de nok haaks op de overeenkomende zijde van de koorsluiting. In ieder vak wordt het gewelf afgesneden met een schild dat evenwijdig aan die zijde loopt (afb. 254).

Tussen de kolommen van de koorsluiting en de knik tussen elke twee zijden van de buitenmuur is steeds een trekbalk aangebracht. Daarop rusten de voeten van de steekkappen boven iedere omgangstravee. Al deze balken schijnen in de 18de eeuw vernieuwd te zijn.

Elk kapje is opgebouwd uit gebinten die bestaan uit een spitsbooggebint met daarop een driehoeksgebint. Halverwege de buitenmuur en de scheiboog tussen koor en omgang staat een dergelijk gebint, maar omdat de afstand tussen de voeten van de gebintstijlen kleiner is, ligt de bovenzijde van het spitsbooggebint lager. De nokrib van het gewelf loopt daardoor 24 centimeter af. Bij dit gebint voegen zich tegen een koningstijl twee hoekkepers naar de punten waar de onderliggende trekbalken tegen de koorsluiting liggen. De benen van hoofdgebint en hoekkepers zijn tegen de stijl gespijkerd. Een nokgording koppelt de stijl en het strijkspant tegen de gevel. Tussen een van de spantbenen en de nokgording is in de schuinte van het dakvlak een windschoor gespijkerd, eenzelfde oplossing als in de kap van het hoge koor voorkomt. Ook tussen de koningstijl en de nokgording is een windschoor aangebracht. De sporen steunen tegen de nokgording maar door de scheluwe dakvlakken verlopen de sporen. In de richting van de topgevel hebben de sporen steeds langer wordende aangelaste stukken. De sporen zijn ongenummerd. De gehakte telmerken op de gebinten van de zuidelijke en de noordelijke trapeziumvormige kap vertonen overeenkomst met die van de hoge koorkap. Zie verder bijlage 2.

In de hoeken boven 44 en 49 rust het kapspant op een overhoeks geplaatste zandstenen console met een renaissance-profilering (afb. 255).

De constructie van de nieuwe kappen van de kooromgang had het nadeel dat de topgevels achterover getrokken werden. Bij de restauratie waren daarom ingrijpende maatregelen nodig. Zie daarvoor hoofdstuk 3.2.

Bij de samenkomst van de nokrib en de hoekribben is onder ieder kapje een cirkelvormige gewelfschotel aangebracht en tegen de gevel een halve schotel. Het gewelfbeschot is niet beschilderd geweest.

Eindnoten:

103 Brugmans (noot 35), deel II, p. 397-468; tweede druk deel 1, p. 257-298.
104 B. Dubbe en W.H. Vroom in: *Kunst voor de beeldenstorm*, catalogus, 's-Gravenhage 1986, p. 20.
105 Ter Gouw, deel 3, p. 275.
106 Ter Gouw, deel 5, p. 148.
107 J. Walvis, *Beschrijving der stad Gouda*, 1713, deel II, p. 58.
108 Jan Jansz van Hoorn was houtkoper en tevens van 1544 tot 1555 stadsfabriekmeester; *Jaarboek Amstelodamum* 64 (1972), p. 34.
109 Vriendelijke mededeling drs. G. van Tussenbroek. Zie zijn dissertatie *Bouwen voor stad en land*, Utrecht 2001.
110 H. Huisman, *Het steenhouwersgeslacht Neurenburg en de donkere Belgische steen*. Doctoraalscriptie RU Leiden 1986.
111 R. Meischke, 'De Sint Catharinakerk te Zevenbergen', *Bulletin KNOB* 1960, kol. 203.
112 Karel van Mander, *Het schilder-boeck*, Haarlem 1604, herdruk 1618, uitgegeven door Jacobus de Jongh, 2 delen 1764, I p. 238.
113 Graf 92/93.
114 Commelin 1693, IV, 425-426.
115 Ca. 1670 schets Eeckhout, 1760 schilderij van Jan de Beyer en 1765, aquarel van Reinier Vinckeles.
116 Janse, *Houten kappen* (noot 23), p. 187-188.
117 Janse, *Houten kappen* (noot 23), p. 34 en 53.
118 Janse, *Houten kappen* (noot 23), p. 182-189.

1.13 De verhoging van de toren

De toren van de Oude Kerk was de enige hoge toren van Amsterdam. Het kleine torentje van het stadhuis was niet als kenmerk van de stad te beschouwen. Door de verhoging van het middenschip was de toren, ondanks de nieuwe hoge spits, visueel wat in de verdrukking gekomen. Daardoor ontstond de behoefte de stad een hoger herkenningspunt te geven dat al van ver zichtbaar was. Bovendien waren er aan de oostkant geen galmgaten meer zodat aan die kant van de stad de luidklokken niet goed hoorbaar waren. Er moest naar de behoefte van die tijd ook meer ruimte voor een klokkenspel geschapen worden.

In 1563 besloten de kerkmeesters tot het opmetselen van 36 voet (circa 10,20 m) om daarin de klokkenstoel te plaatsen. In werkelijkheid werd de toren ongeveer 6,5 meter hoger. Bestudering van het nog aanwezige metselwerk en van afbeeldingen uit de periode tussen 1565 en 1738 maakt het aannemelijk dat men 1,5 meter van de toren heeft afgebroken tot de bovenkant van de toen bestaande galmgaten. Deze werden alle dichtgemetseld met moppen, die van de afbraak afkomstig moeten zijn. Daarna werd de romp ruim 8 meter verhoogd zonder dat er een nieuwe lijst werd aangebracht of een versnijding is gemaakt[119].

In het bovenste en nieuwe deel van de toren kwam een nieuwe klokkenstoel die uit twee delen bestaat.

De stad zou de houten bekroning daarboven (*'een nijewe cappe'*), waarin het klokkenspel zou worden ondergebracht, betalen[120]. Hieruit blijkt dat de stad grote waarde hechtte aan het hoger maken van de toren.

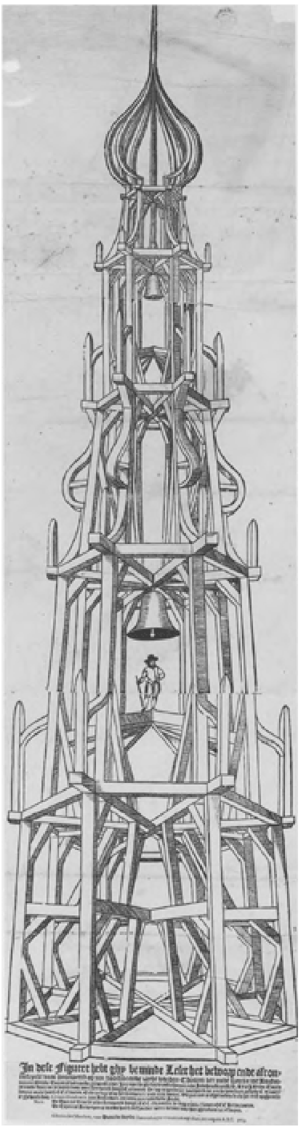

256 Adriaen Danckertsz, houtsnede van het houtwerk van de torenbekroning, 1613. Onderschrift: *'In dese Figuere hebt ghy beminde Leser het beworp ende afcontrefeytsel vant houtwerck op zijn hoochde ende wyde vanden Thooren der Oude Kercke tot Amsterdamme. Welcke Tooren is volmaeckt gheweest inden Jare naer de gheboorte onses Heeren ende Salichmakers M.D.LXVI. Desen Tooren is vanden straet tot de boven kant vant steenwerck hooch C.xx voeten De kap te weeten het houtwerck tot aen de weerhaen gelijcke C.xx voeten/ somma in als hooch CC.xl voeten, Ende de kap is op het steenwerck wijd xxxij voten. Dit patroon is afgetrocken so als het eerst opgherecht is gheweest/ door Adriaen Dankertsz. van Amsterdam/ ter eeren zijne vaderlijcke Stadt*. Nota. *De Dom tot Utrecht is het steenwerck hoogh CCC.xlij voeten. De kap xxxiiij. t'samen CCCLxxvij voeten/ De Toren tot Antwerpen is in alles hooch vijfhondert voeten/ de voet wort hier gherekent tot elf duym.*
Ghedruckt t'Haerlem, voor *Daniel de Kepser/* Boeckverkoper vvoonende op 't Sant, int verguld A,B,C. 1613.'
De cursief weergegeven gedeelten staan in gotische letters, de rest in Romeinse letters. De opgegeven hoogte van de romp van de Oudekerkstoren is 120 voet = 33,97 m, hetgeen correspondeert met de huidige hoogte vanaf de straat, die ongeveer 33,40 m bedraagt. De hoogte van de spits is nu echter tot de haan ongeveer een meter meer. De buitenmaat van de romp is geheel juist als 9,06 m aangegeven. De hoogte van de Domtoren wordt opgegeven als 106,73 m en die bedraagt nu 112,5 m na de verhoging van de spits in 1910. De hoogte van de toren van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen is nu 123 m, dus is door Adriaen Danckerts met 141,5 m te hoog opgegeven. De tekening komt redelijk overeen met de werkelijkheid. De constructie van de elkaar kruisende balken in de zeven horizontale

balklagen is echter onjuist weergegeven, daar deze alle als gebruikelijk als ster zijn geconstrueerd. Hieruit zou men kunnen opmaken dat de graveur geen timmerman is geweest. Wellicht was hij verwant aan de toenmalige stadsmetselaar Cornells Danckertsz (1561-1634).
De tweede druk van deze prent is in 1646 uitgegeven door Gerrit Jansz, boek- en prentverkoper in de Anjelierstraat in het Overijssels Lam. Het bijschrift is iets uitgebreider en vermeldt ook: *'Van welcke Thooren inventeur geweest is Joost Jansz. vermaert Architecteur en Beeldhouwer aldaer. Maar dit houtwerck, 't welck men hier siet, (voor soo veele ick hebbe konnen vernemen;) is gheordonneert door Jelis Jansz. van Groningen; en na dat hy 't selve met behulp van derselver Stadts Mr Timmerluyden, (als namentlyck, Hendrick Jacobsz. dewelke overleden is een Jaar na dat den Thooren begonnen was, en Pieter Jansz., die wederom in syn plaetse volgde;) volmaakt ende opgherecht hadde;...'*.

Vermoedelijk ontwierp stadsmetselaar Reyer Cornelisz de verandering en verhoging van het stenen gedeelte. Waarschijnlijk heeft de landmeter en beeldhouwer Joost Jansz Bilhamer (1541-1590) de vorm van de houten bekroning ontworpen of althans getekend[121]. De stad betaalde hem in 1566 het relatief hoge bedrag van *f* 50 *'voer een schenkagie voor zekere diensten ende arbytsloon by hem deser stede gedaen, zoe in 't maicken van zekere caerten deser stede als anders'*. Van de houten torenbekroning werd in 1613 een houtsnede uitgegeven (afb. 256). De tweede druk daarvan uit 1646 vermeldt dat *'inventeur is geweest Joost Jansz. vermaert Architecteur en Beeldhouwer...'*. In 1764 werd geveild: *'Een extraordinaire lange opgerolde tekening, zeer konstig en uitvoerig op parquement geteekend, verbeeldende een concept tot het bouwen van een extra schoonen tooren te Amsterdam van de Oude kerk door Joost Janzen Bilhamer architect van de stad Amsterdam'*[122].

Overeenkomstig de gildebepalingen werden de werkzaamheden per ambacht aanbesteed. Timmerman Dirck Jacopsz schreef in voor *f* 5000 en metselaar Jaep Coensz voor *f* 3200. Daarbij kwam een bedrag voor ijzer, lood enzovoort van *f* 3000, alles bij elkaar dus *f* 11200.

Jan Cornelisz, timmerman in de Nieuwstraat te Utrecht, diende ook een begroting in voor het metselwerk. Onduidelijk is hoe dat bij de geldende gildebepalingen mogelijk was. Hij rekende voor elke voet in de hoogte tienduizend bakstenen, in totaal dus 360 000 stenen voor de totale som van *f* 375. Het vermetselen kwam op *f* 325, waarbij *f* 150 voor kalk en zand kwam. Het natuursteenwerk was op *f* 1000 geraamd. Het stenen deel kwam dus op *f* 1850. De Utrechtse timmerman kreeg de opdracht.

Volgens het bijschrift van de tekening uit 1646 werd het houtwerk 'geordonneerd' door Jelis Jansz van Groningen, waarmee bedoeld zal zijn dat hij de constructie zal hebben bepaald. Hij werd daarbij bijgestaan door de stadstimmerman Hendrick Jacobsz en na diens dood door zijn opvolger Pieter Jansz. Het timmerwerk werd uitgevoerd door een timmerman die Jelis Quirynsz wordt genoemd. Er waren twee partijen timmerwerk: de klokkenstoel en de houten bekroning.

Coenraad van Neurenburg en Jacob Pierson de Lambillon namen samen aan *'.. het hartsteenwerck van de thoorn derselve kerck... van zeer goede Naemze arduyn van de alderbeste steen'*. Met hardsteenwerk wordt in het algemeen het natuursteenwerk bedoeld, hier gepreciseerd als te maken in Naamse steen. In het contract dat in augustus 1564 met hen werd gesloten, zijn alle te leveren onderdelen omschreven. Deze moesten gehakt worden naar de patronen en mallen die hen ter hand waren gesteld. Het contract is weergegeven in bijlage 1. Hier volgt een korte omschrijving. De steenhouwers moesten de omlijstingen en middenstijlen van de galmgaten leveren. Onderdelen daarvan zijn nog steeds aan de binnenzijde van de toren aanwezig. Vervolgens worden de te leveren delen van de omloop op de stenen

romp beschreven. Die komen in maat en vorm volledig overeen met datgene wat er nu nog is. Alleen zijn de materialen in de loop van de tijden bij herstellingen veranderd. In het contract zijn niet opgenomen de obelisken, die op de hoeken op de afdeklijst geplaatst werden. Het steenhouwwerk werd in juni en september 1565 afgerekend, in totaal *f* 1024, redelijk in de buurt van de begroting[39:170][123].

Al het hout in de romp van de toren is dendrochronologisch gedateerd op 1563. Wij kunnen dus aannemen dat de torenromp geheel leeg gesloopt werd en alle balklagen, de klokkenstoel en een aantal laddertrappen bij de verbouwing van de toren tot stand kwamen. In de houten opbouw zijn stukken oud hout opnieuw gebruikt. Omdat de stad het hout leverde, is niet meer te bepalen of het oude hout uit de toren of van de voorgaande spits afkomstig was of van elders kwam.

Commelin meldt in 1693 *'... dat dese oude Toorn in 't begin van den Jare 1560 is afgebroken, en 't geene van de oude Toorn te nutte quam, is daar weder toe gebruykt geworden, als dat afte nemen is uyt 'et Messel-werk, daer in men siet Speck-stucken die aen de hoeken zijn gebragt; en uyt dit volgende is het seker en klaer bluykende, dat die door Kerkmeesteren is herbout, en veel cierlyker en hoger gemaekt id als de oude is geweest'*[124]. Veel geschiedschrijvers na hem hebben geschreven dat de toren werd afgebroken, maar dat is absoluut onjuist, want in het inwendige is nog zeer veel metselwerk in grote bakstenen te herkennen. Wat hier spekstukken worden genoemd, zijn de oude hoekblokken van de 14de-eeuwse toren.

De toren komt in de gedaante die in 1565 tot stand kwam voor op een schilderijtje dat op de Roodeur was bevestigd (afb. OA 7). De situatie is het meest juist weergegeven op een schets van Gerbrand van den Eeckhout (afb. 257). Op welke wijze de vormgeving van het bovenste lid aansloot bij die van het middeleeuwse deel is niet geheel duidelijk.

Boven in de tweede geleding bevindt zich boven het huidige uit 1738 daterende venster aan de westzijde een jaartalsteen uit 1565.

De reeds vermelde houtsnede uit 1613 van het skelet van de bekroning werd gemaakt door Adriaen Danckertsz. In de begeleidende tekst wordt de hoogte van de romp en van de houten bekroning voor beide opgegeven als 120 voet, 33,97 meter. Voor de romp komt dit overeen met de huidige hoogte vanaf de straat, die ongeveer 33,40 meter bedraagt. De hoogte van de spits tot de haan is nu echter ongeveer een meter meer. De buitenmaat van de romp is als 9,06 meter aangegeven, hetgeen vrijwel nauwkeurig overeenkomt met de maat die zich laat reconstrueren in de situatie voor 1738.

De ruimte boven de eerste verdieping duiden wij aan als de balgenkamer. Hier bevinden zich de trapbalgen voor de windvoorziening van het orgel. Deze ruimte is bereikbaar langs een doorgang in de torenmuur vanuit de ruimte achter het orgel.

Op de tweede verdieping is een doorgang naar het orgel op de plek waar eertijds de doorgang van de toren naar de kap van de basiliek moet zijn geweest. Hier waren lichtopeningen aan drie zijden. In de spitsboog op de derde verdieping zit nog een doorgang naar het orgel.

De vierde verdieping ter hoogte van het onderste deel van de klokkenstoel is de luidzolder (afb. 260) die lichtopeningen had aan drie zijden. Boven de vloer waarop de klokkenstoel rust, is een doorgang op de plaats waar oorspronkelijk de toegang naar de kap van het hallenschip is geweest. Daarboven is schuin omhoog lopend de doorgang naar de kap van de huidige schiplantaarn. Op de zesde en laatste verdieping in de stenen romp zijn uurwerk en speeltrommel ondergebracht. In het onderste open deel van het achtkant hangen de speelklokken. Wij bespreken klokken en uurwerk in een apart hoofdstuk.

Vormgeving
Torenromp

De onderbouw werd bij de verhoging geheel in de 14de-eeuwse vormen gehandhaafd (afb. 258). In de ommanteling van 1738 is boven een venster aan de westkant een steen opgenomen waarop drie leeuwenmaskers en daartussen 15 en 65, omgeven door enig rolwerk. Waar die steen oorspronkelijk werd geplaatst, is niet bekend.

De nissen van het oude derde lid werden recht omhoog doorgetrokken en tussen het oude en het nieuwe deel kwam in die nissen een horizontale band, die zowel op het schilderijtje op de Roodeur als in de schets van Van Eeckhout goed zichtbaar is. De nissen werden aan de bovenzijde voorzien van een eenvoudige tracering zonder toten. In de middelste nis werden twee galmgaten gemaakt, die gescheiden werden door een zware stijl.

De oude galmgaten werden dichtgemetseld maar zijn nu nog aan de binnenkant herkenbaar.

De stenen romp wordt afgedekt met een omgang die aan de buitenzijde een uitkragende balustrade heeft. Op de hoeken daarvan staan obelisken van aanzienlijke hoogte[125].

Uit de opmetingstekening van Vingboons uit 1682 blijkt dat er in de torenhal voor de deur naar de torentrap twee treden waren.

Houten bekroning

De Nederlandse houten torenbekroningen waren sedert de 15de eeuw voorzien van vele geledingen en verdiepingen[126]. De Oudekerkstoren kreeg een samenstel van open lantaarns, ingezwenkte vlakken en gesloten en open peren. Deze vormen, nog geënt op de laat-gotische vormgeving, luidden de nieuwe generatie van renaissancetorenbekroningen in Nederland in. Het is de eerste toren waarbij de wijzerplaten, gevat in klassieke aediculae, een integrerend onderdeel van de compositie vormen[127].

Op het fries boven de wijzerplaten en op de sokkel eronder waren teksten aangebracht, waarschijnlijk in vergulde letters. De afbeelding op de Roodeur geeft daarvan een impressie en op de gravure van Claes Jansz Visscher is daar iets van weergegeven maar het laat zich niet ontcijferen.

Op de ribben van de stompe peer boven de klokkenverdieping en op de bogen van de peer waren loden hogels aangebracht.

Materialen en constructies

Het poortje, dat in de torenhal de toegang tot de muurtrap vormt, is omlijst door blokken Naamse steen. De traptreden zijn bijgewerkt in baksteen van 21 tot 22,5

257 G. van den Eeckhout (1621-1674), schets van de toren. In 1930 in coll. J. van Eck, Amsterdam.

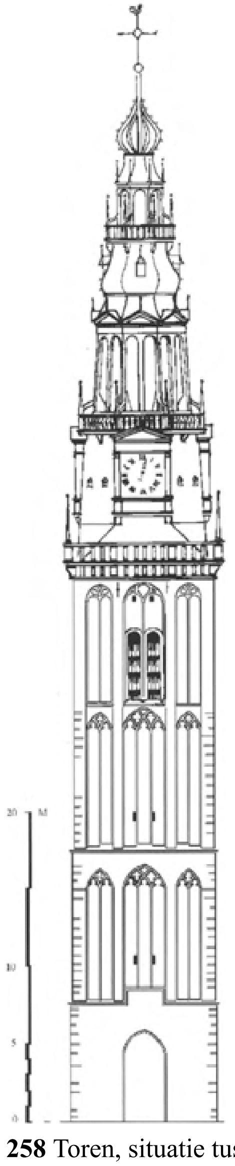

258 Toren, situatie tussen 1565 en 1738. Schaal 1:400.

259 Spits in huidige situatie.

centimeter lengte waaronder meestal de middeleeuwse moppen nog zichtbaar zijn. Het bovenste deel van de toren werd uitgevoerd in een rode baksteen van ongeveer 20 centimeter lang en 5 centimeter dik. Het maaswerk in de nissen en de galmgaten waren uitgevoerd in Naamse steen evenals alle elementen van de balustrade van de omloop om de voet van de houten bekroning.

De houten bekroning heeft in hoofdvorm een constructie die niet afwijkt van het gebruikelijke laat-middeleeuwse schema zoals dat ook bij de dakruiter op de viering te zien is. Bij veel torens uit de late 15de eeuw en de eerste helft van de 16de eeuw is het eerste achtkante lid van steen, de bekroning daarboven in verschillende variaties van het hierna te omschrijven schema van hout. Bij de Oudekerkstoren is het eerste achtkante lid geheel in hout gebouwd omdat men waarschijnlijk beducht was voor een te grote gewichtsvermeerdering. Op de stenen romp staat een gesloten achtkant van 8 meter hoog met twee verdiepingen, naar boven iets toelopend. Aan de voet zijn in diagonale richting schuine vlakken die de overgang van het vierkant van de romp naar het achtkant vormen. De dakvlakken zijn met leien gedekt en de vier erop aangebracht wijzerplaten met lood. Boven dit onderste gedeelte is een iets smaller open achtkant, 7,40 meter hoog en eveneens iets versmallend naar boven. De hoofdstijlen zijn aan de onderzijde voorzien van een schoor naar de ster eronder. Ieder vak is door een toegevoegde stijl in twee openingen verdeeld. Het geheel is met lood bekleed. Het verschil in omvang tussen het eerste en het tweede achtkant wordt benut als omgang. Hierop volgt een gesloten naar binnen toelopend deel van 5 meter hoog dat aan de buitenzijde uivormig is opgevuld en met lood gedekt is. Daarboven is een achtkant van 4 meter hoogte met verticale stijlen, een toelopend deel van 2 meter hoogte en tenslotte een open peer met makelaar en kruis. Het hele bovenste deel is met lood bekleed.

Inwendige houtconstructies en balklagen

Vermoedelijk is de hele romp van de toren bij de verhoging leeg gesloopt en vervolgens van nieuwe balklagen voorzien. Op ongeveer 6, 9, 11,5 en 15,5 meter boven het straatniveau liggen lagen van elkaar kruisende eiken balken. Op de laatste staan de stijlen van elkaar kruisende gebinten met korbelen, waarvan de balken op ongeveer 18½ meter een balklaag met kinderbinten vormen. Daarop rust het onderste gedeelte van de klokkenstoel, ter hoogte van de oorspronkelijke galmgaten. Dit deel

is circa 5,5 meter hoog en bestaat uit vier van oost naar west lopende vakwerken van zware elkaar kruisende schoren (afb. 280). Opvallend is dat de beide schoren die in

260 Ondersteuning klokkenstoel. GAA

261 Klokkenstoel. GAA

het midden onder de dekbalk boven uitkomen niet in het verlengde lopen van de schoren die daarmee aan de onderzijde corresponderen. Op de dekbalken van het onderste deel van de klokkenstoel bevindt zich ter hoogte van de galmgaten van 1565 een circa 3 meter hoge constructie die eveneens uit vakwerken bestaat maar hier is ook in het midden een stijl die het gewicht van de luidklokken mede moet opvangen (afb. 281). De klokken rusten op de dekbalken van deze vakwerken en zwaaien in oost-westrichting.

De klokkenstoel staat geheel los ten opzichte van de stenen romp van de toren opdat er geen slingerbewegingen worden overgebracht. Alleen de balken waarop de onderste vakwerken rusten, zijn in het muurwerk ingelaten.

Trappen

Vanaf de eerste verdieping naar boven is in de romp een aantal houten trappen opgesteld. Laddertrappen en spiltrappen wisselen elkaar af. De opgang van de luidzolder naar de klokkenzolder wordt gevormd door een laddertrap van ongeveer 3,5 meter hoog, gevolgd door een bordes en een spiltrap. Blijkens vormgeving en constructie van de laddertrap moet deze tot stand zijn gekomen in 1565. Naar de toegang tot de zolder van de schiplantaarn loopt eveneens een laddertrap die jonger schijnt te zijn.

Bekroning

Op het muurwerk is eerst een stelsel van twee elkaar kruisende balken (een zogenoemde molenbalklaag) gelegd en daarop ligt een ster, bestaande uit een constructie van elkaar onder 90° en 45° kruisende en doorsnijdende balken, dat onder 22½° ten opzichte van het torenlichaam ligt. Daarop rusten de onderste stijlen van het achtkant met hun schoren. Bij iedere balklaag in de lantaarn herhaalt zich deze constructie, naar boven steeds in geringere omvang. De in- en uitzwenkende vlakken en lijnen van de gesloten delen boven het eerste en het tweede open deel worden verkregen door opvulling van de hoofdconstructie met kromme stukken hout.

De onderdelen van de lantaarn zijn voorzien van telmerken die met een beitel zijn ingehakt. De I staat op de zuidelijke hoek van het westelijke vlak en de nummering is dan rondgaande met de wijzers van de klok, zodat de VIII op de westelijke hoek van het zuidelijke vlak staat. De sporen en gebogen verticale delen in de gesloten vlakken zijn per vak voorzien van het nummer van de voorgaande hoek.

Latere bouwactiviteiten

1738: verbetering fundering en ommanteling torenromp.

Eindnoten:

119 Van Breen[49-1,578] schrijft dat bij de opbouw van de toren na 1560 een nieuwe fundering is aangebracht; hij gaat er van uit dat het muurwerk van de eerste toren tot op de beganegrond is afgebroken.
120 GAA, Resoluties Vroedschap I, f. 252, 252 vo.
121 Zie een samenvatting van de werken van Joost Jansz. bij: R. Meischke e.a., *Huizen in Nederland. Amsterdam*. Zwolle / Amsterdam 1995, p. 37 en p. 116, noot 102; A. Staring, 'Joost Jansz. Bilhamer als beeldhouwer', in: *Opus Musivum*. Assen 1964, p. 201-213.
122 GAA, Ms. Ir. B. de Boer.
123 Ter Gouw, 5 (1886), p. 508.
124 Commelin, noot a op p. 440.
125 Deze waren volgens opgave in het natuursteenbestek 16 voet hoog. GAA, Archief van kerken en kloosters, inv.nr. 116.
126 Janse, 'Houten torenspitsen' (noot 96).
127 Roosegaarde Bisschop, 'Wijzerplaten' (noot 97), p. 150.

1.14 De beeldenstorm en de bouw van de Collegekamer

De beeldenstorm en de gevolgen ervan

Een laatste poging van de rooms-katholieke kerk om greep op de toestand te houden, was de vorming van nieuwe en kleinere bisdommen in de Nederlanden in 1559. Hierdoor kwam Amsterdam te ressorteren onder het bisdom Haarlem.

Na 1559 kreeg het calvinisme steeds meer aanhangers in alle lagen van de inmiddels tot circa 30000 zielen aangegroeide bevolking, maar de stadsregering volgde deze stroming niet en vervreemdde meer en meer van de burgerij[128]. In 1562 werd het

houden van alle godsdienstige en kerkelijke bijeenkomsten buiten die van de publieke kerken verboden. Ook het dopen en huwelijksinzegeningen moesten in de kerken gedaan worden. Het kwam echter niet tot geloofsvervolgingen. De in 1562 aangetreden geestelijk herder van de Oude Kerk, Symon Alewijnsz, was een goedaardig en weinig daadkrachtig man [39:33]. Hij werd in 1573 begraven en zijn zerk is nog op nr. 45 in de Sint-Sebastiaanskapel te vinden.

Sedert juli 1566 werden buiten de muren van de stad in de open lucht hagenpreken gehouden. Op 10 augustus begon de beeldenstorm in het zuidwesten van Vlaanderen. De volkswoede verplaatste zich naar het noorden en op 20 augustus werden te Antwerpen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk en andere kerken de beelden gebroken. Kooplieden die twee dagen later terugkwamen van een bezoek aan de Scheldestad, lieten stukken zien van altaren en beelden uit de Antwerpse kerken. Toen deze berichten Amsterdam bereikten, werden kostbaarheden uit de kerken zoveel mogelijk in veiligheid gebracht. De Nieuwe Kerk werd gesloten maar de Oude Kerk bleef toegankelijk. Op 23 augustus wilde Jacob Jansz Sael zijn petekind in de doopkapel van de Oude Kerk in het Nederlands laten dopen en niet in het Latijn. Daardoor ontstond enig rumoer. In de middag liepen de emoties hoog op en begonnen enkelen

vernielingen aan te richten. De schout en zijn dienders en de later te hulp geroepen schutterij konden niet verhinderen dat aan het sacramentshuis schade werd aangericht, het hoofdaltaar met het vijfluik aan stukken werd geslagen, andere altaren en beelden werden vernield en nog niet opgeborgen kostbaarheden werden gestolen[39:35; 98-1:9][129]. Jacob Sael werd later onthoofd[77:17].

In het rekenboek van de Hamburgers staat onder 1566: *'In ditt sulvige Jare in de manthe van September worden de Altare in denn Karcken gedistruertt und afgeworpen so datt unser altar ock meist gebroken wortt behalven de pilers de vor datt altar stann unde de doren bleven nog heel / de hebbe wij laten affnemen unde bewaere laten in andres Silm sin hus ...'. 1567: 'Datt Misgewandt so bij de kappelle horet hefft unsse pastor M. Harmen Clantt in sine bewaring genhame (vuthbenamen de kellick is van denn karckbreckers gestalen.*

Het stadsbestuur sloot met de hervormingsgezinden een overeenkomst die aan veel van hun wensen tegemoet kwam, maar de Spaanse landsregering keurde deze maatregelen af. Willem van Oranje verklaarde als stadhouder en in naam van de landvoogdes de overeenkomst nietig. De gereformeerden (zoals de hervormden toen genoemd werden) mochten wel binnen de stad kerkelijke bijeenkomsten houden. Later trok de katholieke stadsregering alle macht weer aan zich en met de vrijheid van de gereformeerden was het gedaan. Er vonden weer terechtstellingen plaats en duizenden gingen in ballingschap.

Ondertussen moesten in de kerk de nodige herstellingen worden verricht om de schade van de beeldenstorm te herstellen. Het rekenboek van de Hamburgers meldt reparaties en aanschaffingen, onder meer in 1572 omdat *'de vorige kelck mitt het plattelken wertt gestolen do de belde in der kercken gestormtt werden'*[b4:14]. Meester Cornelis Willemszen beeldsnijder herstelde in 1573 de pijlers in de kapel.

In het Buitenlandvaarderskoor moesten tegen de zuidelijke muur over de twee oostelijke traveeën twee rijen banken en een beschieting tegen de muur gemaakt worden. Die werden in 1568 gemaakt door de kistenmaker Hendrick Jansz. Het bestek bleef bewaard en is afgedrukt in bijlage 1. Een tweede bestek handelt over banken voor de zangers en een beschieting tegen de muur van de twee zuidelijke traveeën van de kooromgang. Ook die banken werden door Hendrick Jansz gemaakt. Er wordt in dit bestek melding gemaakt van twee deuren: naar de kamer van memoriemeesters (later kerkmeesters) en de 'trapdeur'. Aangenomen moet worden de laatste de deur was die vanaf de Voorburgwal toegang bood tot de kooromgang. Omdat de straat daar lager lag dan de kerkvloer zullen er voor of in de muur treden zijn geweest om in de kerk te komen. De plattegrond van Vingboons is wel die toegang aangegeven maar geen treden.

Er werd een nieuw altaarstuk voor het hoofdaltaar gemaakt, dat (naar Karel van Mander meedeelt) door Pieter Aertsz, bijgenaamd Lange Pier, is geschilderd. Er is een fragment van een schilderij bewaard gebleven, waarop het hoofd van een hogepriester staat afgebeeld. Dat zou van de altaarschildering afkomstig kunnen zijn. Het fragment werd ingelijst en is later in de kerkmeesterskamer opgehangen[69-1:27].

De collegekamer[b1]

Inleiding

Het is eigenlijk een wonder, dat in deze roerige en onzekere tijd nog een kamer voor de Onze-Lieve-Vrouwebroederschap verrees tegen de oostzijde van de Mariakapel[57-1:19] (afb. 263). Er was ook nauwelijks ruimte voor dit vertrek. De noordmuur sluit aan op de schuine voorzijde van de hoeksteunbeer van de kapel en verloopt in

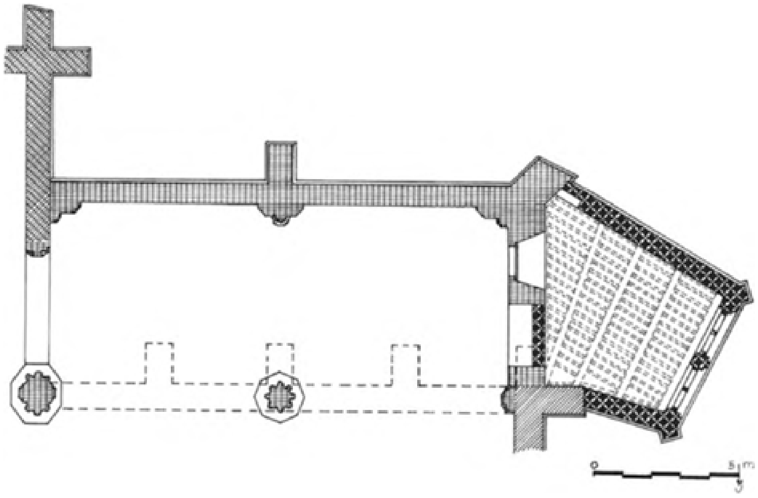

262 Plattegrond Mariakapel met Collegekamer 1571. Schaal 1:300.

263 Collegekamer; 1949. Spies.

264 Collegekamer, riool en put, resten van kerkhofsloot; 1962. PP

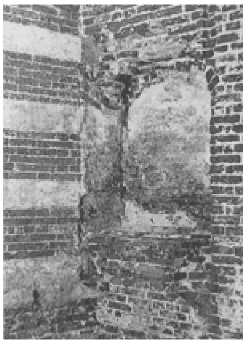

265 Collegekamer, nis in noordmuur; 1963 PP

dezelfde schuinte langs de grens van het kerkterrein. De oostwand staat daar haaks op en de zuidelijke muur staat schuin op de steunbeer tussen de Mariakapel en het Snijderskoor, maar loopt niet evenwijdig aan de noordmuur. De zuidoostelijke hoek is dus niet haaks (afb. 262). Het terrein voor de hoek tussen kooromgang en Snijderskoor bleef in eerste instantie onbebouwd.

De ruimte kreeg een balkenzoldering met vier balken op kraagstenen en kinderbinten. Moer- en kinderbinten zijn een bijzonderheid in de Oude Kerk. Er was geen stookplaats in het vertrek.

De nis in de muur van de Mariakapel werd aan de buitenzijde dichtgezet met een muur van anderhalve steen dik en aan de kapelzijde opengemaakt. In de nieuwe vulling is aan de bovenkant een rechthoekige

opening gehakt die met glas-in-lood gedicht werd. Het was op die manier mogelijk een deel van het Maria-altaar vanuit de kamer te zien.

Naast de hoeksteunbeer van de Mariakapel werd in de noordelijke muur een nis van circa 80 centimeter breed gemaakt die werd overspannen door een korfboog (afb. 265).

In de Collegekamer is de (vermoedelijke) voortzetting en tegelijk de afsluiting geconstateerd van het overkluisde riool dat in het begin van de 15de eeuw in de plaats is gekomen van de sloot om het kerkhof[64-2:13] (afb. 264).

Vormgeving
Buitenzijde

Er is een rondgaande geprofileerde plintband. Op de beide hoeken werden overhoekse pilasters aangebracht die gemodelleerd zijn volgens de Toscaanse orde. In de oostgevel kwamen twee terug liggende kruisvensters die omgeven zijn door geprofileerde dagkanten en korfboog. In de gevel werden twee gebeeldhouwde zandstenen boven elkaar aangebracht (afb. 270). De onderste is 42 × 84 centimeter en toont in een cartouche het jaartal 1571. De bovenste meet 28 × 84 centimeter en verbeeldt de Annunciatie. Aan de linkerzijde is de aartsengel uitgebeeld die een scepter met een knop in de hand draagt. Om de scepter krult een lint. In het midden staat een kan met leliën. Maria zit rechts geknield met de rug naar de engel en heeft in de handen een spinrok die op een boek rust. Het geheel is omgeven door een langwerpige cartouche met voluutkrullen.

Het gebouwtje wordt gedekt met een hoog tentdak, bekroond met een loden piron van hetzelfde type als op de Mariakapel voorkomt maar met drie kragen.

Vensters

Uit de dagkanten, die bij de restauratie na het wegnemen van de latere houten kruiskozijnen tevoorschijn kwamen, bleek dat er achter de profilering aan de buitenzijde een aanwijzing voor een natuurstenen kalf te zien was maar niet van een bovendorpel (afb. 271). Op basis daarvan zijn de bovenste vakken gereconstrueerd met boogjes. De binnenkanten zijn afgeschuind.

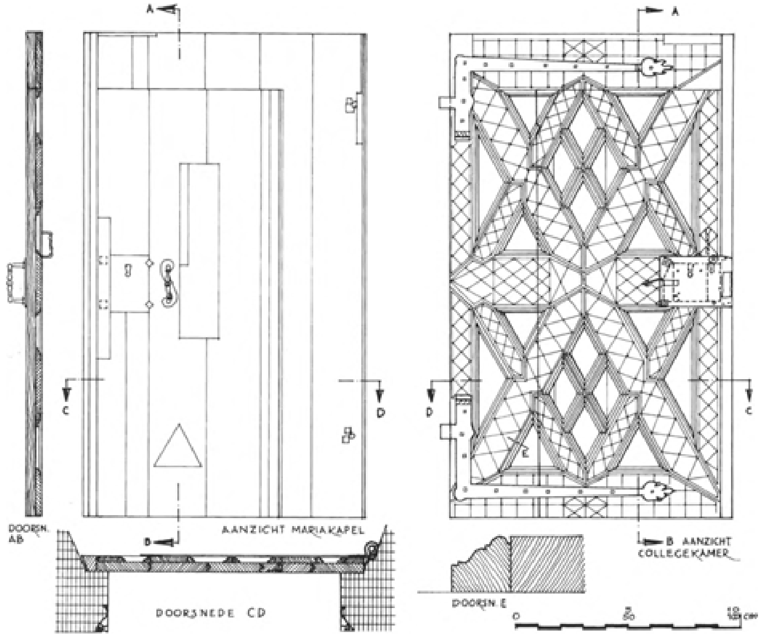

266 Collegekamer, toegangsdeur. Schaal 1:20.

267 Deur uit Collegekamer; 1964. PP

268 Toegang tot Collegekamer uit Mariakapel; 1964. PP

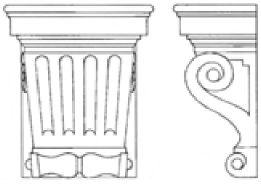

269 Collegekamer, balkconsole. Schaal 1:10.

270 Collegekamer, gevelstenen; 1963. PP

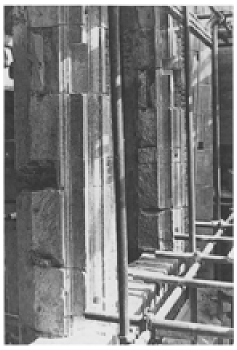

271 Collegekamer, dagkanten vensters; 1963. PP

Interieur

De kraagstenen onder de balkopleggingen zijn van het type dat men vroeger ‘krulneuten’ noemde. Onder de dekplaat is een voluut waarvan de vormgeving uitgaat van het Ionische kapiteel (afb. 269).

De doorgang naar de Mariakapel is voorzien van een deur, waarvan wij hiervoor al constateerden dat die bij de bouw van de Collegekamer in de oudere doorgang moet zijn geplaatst. Aan de zijde van de Mariakapel is de deur vlak, aan de zijde van de kamer voorzien van een stelsel van klampen, spiegelklampen en diagonaal gerichte steekklampen (afb. 267 en 268). Aan de zijden lijkt de deur smaller te zijn gemaakt, hetgeen doet veronderstellen dat de deur vroeger elders een plaats heeft gehad. Vroeger is er in de grote deur een loopdeur (klinket) geweest, maar die is later vastgezet. De deur hangt aan twee haaks omgebogen gehengen. Aan de buitenzijde is een handgreep in de vorm van een fijn gemodelleerd kandelaberzuiltje, bevestigd op een bewerkte S-vormig gesmede plaat. Aan de binnenzijde is het oude slot nog aanwezig. Gezien vanuit de Mariakapel is links in de zandstenen omlijsting een gat, rechts een sleuf. Op de deur waren aan die zijde twee haken, die dienden om er een

sluitboom in te leggen. De deur was oorspronkelijk met rode dodekop oranjerood gekleurd.

Materialen en constructie

Het gebouwtje is opgetrokken van kleine rode baksteen en het metselwerk was aan de buitenzijde geslepen. Alle natuurstenen onderdelen zijn van Bentheimer zandsteen. In de vensteromlijstingen bleek tussen de blokken een plaat lood te zijn aangebracht.

De kap wordt gesteund door vier hoekkeperbalken, die door hanenbalken zijn gekoppeld en bijeenkomen in een zware koningstijl. Halverwege de dakvlakken liggen gordingen die de daksporen ondersteunen.

De moerbalken zijn 27×40 centimeter in doorsnede en dragen kinderbinten die om de twee van zwaluwstaarten zijn voorzien om de moerbalken te koppelen.

Latere activiteiten

Na 1578: kerkenraadskamer (1592: *Cantoor int vrouwen Coor*; 1594 *Kerckeraetscamer*). Nis gedicht aan zijde Mariakapel, vulling opengehakt in kamer ten behoeve van kast. 1625: vergroting naar het zuiden.

1649: vertrek van de Kerkenraad naar Nieuwe Kerk. Nadien insteek en spiltrap aangebracht.

Naschrift

In 1572 brak in de Lage Landen een volksopstand uit. Tal van steden schudden het Spaanse juk af en werden belegerd en soms heroverd. Het zou evenwel tot 1578 duren voor het conservatieve Amsterdamse stadsbestuur en de katholieke geestelijkheid verdreven konden worden, waarmee de weg voor de overgang tot het nieuwe geloof (de Alteratie) vrijgemaakt werd.

De kerk moet voor de beeldenstorm een rijk aanzien gehad hebben. Het was de bedoeling dat aan de buitenzijde tegen elke steunbeer twee beelden opgesteld werden maar of dat ooit het geval is geweest, weten wij niet. Er zijn geen afbeeldingen bekend, waarop iets dergelijks is aangegeven. De steunberen waren bekroond met een

pinakel. In de geveltoppen van de dwarskapellen waren de beeldnissen ook gevuld, wellicht met de patroonheilige van de desbetreffende kapel. Met de hogels en de kruisbloem op elk van de topgevels van de dwarskapellen, op de topgevels rond het koor en op de toppen van de lantaarn van schip en koor moet dat een boeiend en verzorgd uiterlijk hebben opgeleverd.

In het interieur moeten de 38 altaren een overdadige indruk hebben gemaakt. Daaraan zijn dan nog de apostelbeelden tegen de beschilderde koorkolommen en het sacramentshuis toe te voegen. Als men de blik omhoog wendde, werd het beeld gevormd door de kleurig beschilderde tongewelven, de trekbalken, de houten beelden en de gewelfschotels met hun vergulde stralen. Voeg daaraan toe talrijke sprankelend gekleurde gebrandschilderde glazen en er ontstaat een overweldigende sfeer die op de toenmalige bezoekers een grote indruk moet hebben gemaakt. Toch bleven de maten en verhoudingen van deze architectuur menselijk, waardoor ook nu de ruimte, ontdaan van al die pracht en praal, de bezoeker nog steeds imponeert.

Eindnoten:

128 Brugmans II, p. 495-519.
129 Wagenaar I, p. 283.

1.15 Het kerkhof en begraven in de kerk

Kerkhof

Rond de kerk lag uiteraard een kerkhof dat oudtijds de namen Sint-Nicolaaskerkhof of Oudezijds Kerkhof droeg. Bij huizen ten zuidwesten van de Wijde Kerksteeg wordt in oude bronnen soms vermeld dat zijn doorliepen tot de muur van het kerkhof[130]. Het woord kerkhof moet hier letterlijk worden genomen in de zin van hof rond de kerk[131]. Het is gebleken dat de hof een terrein omspant dat een opgeworpen terp is en waarop al begraven werd voordat rond 1300 de bouw van de eerste stenen kerk werd aangevangen (afb. 4).

Ten noorden van de kerk was bij opgravingen in 1955 een kleine ringwal gevonden waarbuiten de overblijfselen van een sloot te vinden waren[56-3] Op de wal zijn resten van enige boompjes en van aangepunte palen gevonden en op de bodem van de sloot werd een ongeroerd gekist stoffelijk overschot van een vrouw aangetroffen[61-2:70].

In de sloot is later een bakstenen overkluizing gemaakt, een soort riool. Dit alles zal de begrenzing zijn geweest van het kerkhof, behorende bij de hallenkerk en het noorderportaal. Ook in de noordoostelijke hoek van de latere Sint-Joriskapel is de sloot met riool teruggevonden. In de Collegekamer kwam een put te voorschijn die het oostelijke einde van het riool geweest schijnt te zijn.

Het riool was gefundeerd op eiken paaltjes waarop een houten vloer was gelegd. Het was gemaakt van bakstenen van een formaat dat in het begin van de 15de eeuw te dateren valt. Het riool loopt door onder de westmuur van het huidige noorderportaal. De hoogte van de vloer bij de steunbeer tussen de Hamburger- en de Binnenlandvaarderskapel is 0,73 meter -NAP, bij het noorderportaal 0,77 centimeter -NAP, dus het water liep af naar het oosten in de richting van de Voorburgwal.

Omdat de afvoerbuis ook doorbroken werd door de fundering van de Sint-Joriskapel moet het riool dateren van voor 1485. Eronder werd tussen allerlei huisafval zoals kippenbotjes en dergelijke een vrijwel volledige Jacobakan gevonden die op zijn vroegst omstreeks 1340 te dateren is[61-2:71].

Ter hoogte van de Binnenlandvaarderskapel was het riool volgestapeld met schedels en in de richting van het noorderportaal met beenderen, die in de lengterichting van het riool zijn neergelegd. Ook in de Sint-Joriskapel zijn er in een gedeelte beenderen aangetroffen. Die zullen er evenwel zijn ingestopt nadat de doorbraak omstreeks 1485 werd gemaakt[132].

Toen omstreeks 1390 het hallenschip werd gebouwd, waardoor een groot deel van het oude kerkhof bebouwd werd, zal men het kerkhof vergroot hebben. Aan de noordzijde was daarvoor weinig ruimte. Aan de westzijde en aan de zuidkant was daartoe wel voldoende mogelijkheid. Nog nijpender werd de ruimte op het kerkhof toen het dwarsschip en de zijkapellen tot stand kwamen.

Er was een knekelhuis ten zuiden van de toren, dat te zien is op de Loterijprent van 1558. Bij het zuiderportaal laat die prent links en rechts van portaal een hek zien dat naar de Voorburgwal schuin wegloopt. Voor de librije staat een lattenhek en tussen de steunberen van de Sint-Sebastiaanskapel is de al besproken open loods afgebeeld.

In 1603 zijn ruim tweehonderdduizend bakstenen gekocht die afkomstig waren van de afbraak van de stadsmuren[53-2]. Die zijn gebruikt om een muur om het kerkhof te maken.

Claes Jansz Visscher tekende na 1612 bij het zuiderportaal dezelfde situatie en een zitbank tegen de oostgevel van de Huiszittenmeesterskamer. Voor dat bijgebouw was op enige afstand een hek, dat een vrije ruimte voor de gevel afperkte. Daarnaast stond

voor de helft van de Huiszittenkapel en voor de Lysbeth Gavenkapel het huis van de doodgraver en voor de ingang daarvan was een bestraat gedeelte.

De indruk bestaat dat het kerkhof niet intensief werd gebruikt voor het begraven van doden. Op de Loterijprent worden de beide delen ten zuiden van de kerk in beslag genomen als bouwplaats voor het verhogen van het koor. Grafstenen of andere tekenen zijn niet aangegeven. Ook op de prent van Claes Jansz Visscher is het kerkhof weergegeven als een lege ruimte met enkele bomen. De omheining bestond uit muren en hekken (afb. OA 8).

Op de vogelvluchtkaart van Amsterdam uit 1625 door Balthazar Florisz van Berckenrode staan alle omheiningen van het kerkhof weergegeven (afb. OA 9).

Regelmatig maakten buurtbewoners van het kerkhof gebruik als bouwwerf bij het bouwen of verbouwen van hun huis[b5:9]. In 1556 gebruikte Marten ten Berge het voor het bouwen van zijn achterhuis[133]. Van Gerrit Heijn ontvingen de kerkmeesters 8 gulden *'over het gebruyck van het kerckhoff datt he syn holttwerck daroppe rede make als hij tymmerde syn achterhuys'*. In het volgende jaar betaalde Arent Bouwer eveneens een vergoeding voor zijn bouwactiviteiten[134]. De zeepzieder Pieter Paeuw gebruikte enkele maanden later ook *'meede'* het kerkhof.

Het kerkhof is in 1655 gesloten[67-1:54]. Omstreeks 1660 tekenden Schut (afb. OA 18) en Beerstraten (afb. OA 19) geen hekken meer naar het zuiderportaal, dus is het kerkhof weg. Wel is er een hoog hek op een stenen plint voor de kerkmeesterskamer opgetrokken. De loods tegen de Sint-Sebastiaanskapel stond er ook nog steeds.

Het kerkhof van de Nieuwe Kerk was al enkele jaren eerder verdwenen ten gevolge van de bouw van het nieuwe stadhuis en het formeren van het grote Damplein.

Commelin meldt in 1694 dat beide kerkhoven in 1681 geruimd zijn. In 1666 wordt melding gemaakt van de straat van de Oude Kerk, in 1678 van het plein van de Oude Kerk, in 1687 spreekt men weer van de straat bij de Oude Kerk. Op een plattegrond uit 1834 staat het gedeelte ten noorden van de kerk aangeduid als 'Achter de kerk'. Pas in de loop van de 19de eeuw werd de naam Oudekerksplein gangbaar voor het hele terrein rond de kerk.

Begraven in de kerk

Van oudsher werden priesters in de kerk begraven, doorgaans bij het hoofdaltaar of een ander altaar.

Hooggeplaatsten, stadsbestuurders en welgestelden gaven er de voorkeur aan in de kerk begraven te worden en kochten er een graf. In de Middeleeuwen was de motivatie dat men dan zo dicht mogelijk bij een altaar lag, dus in heilige omgeving. De veenbodem werd uitgegraven en na de begraving is de kuil met zand gevuld. Het graf werd bedekt met een zerk van meer of mindere zwaarte naar ieders stand of financiële positie. De minder met aardse goederen bedeelden stelden zich tevreden met een aantal kleinere tegels. Op de grafbedekking werden kentekens als een miskelk (voor een priester), familiewapen en huismerk aangebracht en opschriften die de naam van de begravene, geboorte- en overlijdensdatum aangeven. Daarbij kan men dan nog een afbeelding van de overledene en versieringen voegen. Vaak was de

laatste rustplaats voor een echtpaar bedoeld en werden er later ook nazaten in ter aarde besteld.

Overal in de kerk werd begraven maar niet in de portalen. Stichters van een altaar en priesters zijn vaak ter aarde besteld in de nabije omgeving van hun favoriete altaar. De Hamburgers konden beschikken over acht eigen graven in hun kapel. Zelfs zijn twee graven bekend in het Heilig Graf, maar die zijn in 1597 overgebracht naar de Hamburgerkapel.

Veel gegevens over graven in de Rooms-Katholieke periode kunnen worden ontleend aan het zogenoemde zakboekje van de memoriemeesters[63:23]. Dit aantekenboekje werd aangelegd in 1522 en loopt tot 1557. De memoriemeesters waren priesters die de memorie van overledenen onderhielden. Zo een memorie werd besproken, soms door de betreffende persoon zelf tijdens het leven, soms door familieleden na de dood. Op de sterfdag werden kaarsen op het graf gezet en gebeden gelezen. Ook werd een mis opgedragen. Er werd een fonds gesticht, vaak bestaande uit een rentebrief op een huis of een stuk land, uit de opbrengst waarvan de kosten bestreden konden worden.

Omdat de ongenummerde graven voor het onderhouden van de memories nauwkeurig omschreven moesten worden, is in het zakboekje een schat aan gegevens over de kerk in de eerste helft van de 16de eeuw vastgelegd. Veel van die gegevens grijpen terug op oudere perioden.

Een andere bron van gegevens over de graven zijn de grafboeken, waarvan het oudst bewaarde uit 1523 dateert. Daaruit blijkt dat overal in de kerk begraven is, behalve in de toren en de doopkapel.

De doodgravers tekenden in de boeken bijzonderheden over de graven aan. In de 18de eeuw tekende Willem Raecx nauwkeurig op onder welke graven die hij geruimd had, een fundament of een muur was aangetroffen. Aan zijn notities en aan die van zijn opvolger Jan Middelboer danken wij verschillende gegevens over de bouwgeschiedenis van de kerk[59-1:16].

Begraven na de Alteratie

Na de reformatie nam met de groeiende bevolking het aantal begravingen steeds toe. Een keur van 1602, opnieuw afgekondigd in 1617, verbood het begraven in de kerken op zondag en tijdens de avondpredicaties *alsoo door het openen van graven, groote stanck komt, so in de kercken ende kapellen als op de kerckhoven, ende deselve stanck groote oorsake geeft tot haestige ofeenige andere steckten, waardoor eenige van de Burgers en Ingezetenen dezer stede, gewoon zijnde ter kercke te komen om Godswoord te hooren, oorsake souden mogen nemen, haar daarvan te onthouden*. Dezelfde keur geeft bepalingen omtrent het hout van de doodskisten en omtrent het aanbrengen van nieuw zand bij het ruimen van graven, alles ter wille van de volksgezondheid.

Er werden maatregelen genomen om het beschikbare aantal graven te vergroten. Tussen 1555 en 1614 werden de zerken verkleind om meer ruimte vrij te krijgen voor begravingen[50:103; 62-1:72; 75-1:27]. De oude maat was 225 × 100 centimeter, de nieuwe 200 × 70 centimeter. Daarbij verdwenen van oudere zerken delen van de randschriften[57-1:15,22]. Ook dubbele zerken werden ingekort en versmald. In 1640 werden de bijna 2000 graven van een nummer voorzien[63:23]. Grafkelders zijn alleen bekend uit de tweede helft van de 17de eeuwen de eerste helft van de 18de eeuw, met name in de Hamburgerkapel en in en voor de doopkapel. Voor bijzonderheden over de grafzerken zie hoofdstuk 2.d.

Omdat de doodkisten in de vochtige bodem vergingen en regelmatig invielen, zakte het zand onder de zerken weg. Op gezette tijden moesten de grafstenen opgehaald worden om de vloer weer op hoogte te brengen. In elke zerk zit daarom een wigvormig gat, waarin een soort klauw (wolf) geplaatst kan worden, waaraan met een hefboom de zerk opgetild kon worden. Die werd daarna op houten rollen verplaatst.

De eigenaren van de graven moesten meebetalen aan die verhogingen. Wanneer dit niet gebeurde, verviel het graf aan de kerk die het weer kon verkopen of in eigendom behouden en er minder draagkrachtigen tegen betaling in kon laten begraven. In het laatste geval sprak met van kerkgraven, die met een K gemerkt werden.

Toen op het kerkhof niet meer begraven werd, werd de mogelijkheid geschapen dat minder bedeelden in de kerk begraven konden worden in de kerkgraven[135]. Er werd met de ruimte gewoekerd hetgeen mede blijkt uit het feit dat op veel plaatsen de funderingen van de kerkmuren aan de binnenzijde zijn uitgehakt.

Voor het beheer van de graven was de kerkelijke doodgraver verantwoordelijk. Er zijn steeds aantekeningen gemaakt van de begravingen in grafboeken, waarvan het oudst bewaarde exemplaar uit 1523 dateert. Omdat zerken tot 1640 niet genummerd waren, moesten de graven nauwkeurig omschreven worden.

Een tekening van Cornelis Pronk uit 1658 toont op de voorgrond een graf waarvan de zerk gelicht is (afb. OA 16). Een afbeelding van H.P. Schouten uit 1786 toont een opengelegd graf in de Mariakapel. De zerk is door de doodgravers terzijde gerold, het zand naast het graf opgeworpen en over de grafkuil zijn planken gelegd (afb. 272).

De doodgravers dreven handel in oude grafzerken, waardoor een oude zerk, soms nog voorzien van de oude opschriften, op een andere plaats terecht kwam en daar dan in een aantal gevallen weer van een tweede opschrift en ander nummer werd voorzien.

Als een graf vol was, werden de beenderen soms verzameld en in één kist onder in het graf herbegraven. In andere gevallen werden de beenderen ondergebracht in putten en kelders, die op verschillende plaatsen rond de kerk zijn gemaakt, onder meer in de toren, de portalen en andere dienstruimten. Soms werd het ruimtegebrek zo groot dat beenderen op zolders in en om de kerk zijn opgeslagen.

Op sommige graven rustte de notarieel vastgelegde verplichting de laatste rustplaats voor eeuwig gesloten te houden. Er was voor het verhogen een som geld gestort, waaruit het onderhoud bekostigd moest worden.

Bij de restauratie moest in 1955 voor funderingverbetering toch een aantal graven, waarop een dergelijke verplichting rustte, geopend worden. Toen werd in een aantal

272 H.P. Schouten, Mariakapel, detail met doodgravers; 1786.

dagbladen een advertentie geplaatst met de oproep aan belanghebbenden zich te melden. Er heeft evenwel niemand gereageerd.

Bij decreet van keizer Napoleon van 12 juni 1804 werd in Frankrijk het begraven in kerken niet meer toegestaan. Toen Nederland in 1810 werd ingelijfd, werd het decreet ook hier van kracht. Willem I maakte de maatregel in 1813 weer ongedaan. In 1829 werd het verbod toch weer van kracht. Alleen voor bestaande eigen graven werd nog een uitzondering gemaakt. Tot 1865 is er nog regelmatig in de Oude Kerk begraven, in het laatste jaar zelfs nog zestig keer. Per 1 januari 1866 werd begraven in de kerken (met uitzondering van leden van het Koninklijk Huis) definitief verboden[136].

Mejuffrouw Bijtelaar heeft van het wel en wee van de graven een diepgaande studie gemaakt en die neergelegd in talrijke publicaties en tekeningen. Bij de restauratie is daarvan gebruik gemaakt om vele zerken weer op hun oorspronkelijke plaats of in de buurt daarvan te leggen.

Eindnoten:

130 J.G. Kam, *Waar was dat huis in de Warmoesstraat*, Amsterdam 1968, p. 313.
131 P.C.J. van Dael, 'Kerkhoven in Amsterdam', *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 34 (1992) p. 9-24, m.n. p. 9-12.
132 Dagrapport IPP 21 november 1955.
133 Marten ten Berge woonde in het huis 'De Roode Leeu', later 'Het Wapen van Riga' in de Warmoesstraat, thans nr. 38: Kam, *o.c.*, p. 33.
134 Bouwer woonde in 'De Zilveren Berch', Warmoesstraat 88: Kam, *o.c.*, p. 87.
135 Na 1600 waren er ook begraafplaatsen die niet bij een kerk lagen, met name op bolwerken rond de stad. De hof van het voormalige Karthuizerklooster in de Jordaan werd eveneens kerkhof. I.H. van Eeghen, 'Bizonderheden over het begraven in Amsterdam', *Amstelodamum* 37 (1950), p. 51-57.
136 Th. van Straalen, 'Stenen vloeren in kerken', *Restauratievademecum RVblad* Kerkvloer 01(1991).

1.a Schilderingen op gewelven en balken

Algemene inleiding

In 1956 begon men met het verwijderen van de vele verflagen die de eikenhouten gewelven bedekten. Tot ieders verrassing kwamen daarbij resten van schilderingen

te voorschijn. Er was in het geheel geen vermoeden dat er zich op de gewelven schilderingen zouden bevinden. Behalve door de groengrijze laag van 1843 en de blauwgroene laag van 1756 bleken de voorstellingen in het midden van de velden na de alteratie overstreken te zijn met een zwarte laag. Ook een groot aantal trekbalken met bijbehorende stijlen en korbelen was van ornamentschilderingen voorzien.

Er is heel wat geëxperimenteerd voor de vele verflagen op een aanvaardbare wijze verwijderd konden worden. De documentatiemappen geven daarover uitgebreide informatie.

Het aanbrengen van beschilderingen op houten gewelven is in westelijk Nederland een traditie[137]. Bij een van de oudste houten tongewelven, dat van de Janskerk in Utrecht, gedateerd omstreeks 1300, werd op het grenen gewelfbeschot een beschildering aangebracht. Er zijn bij dit tongewelf nog geen ribben die deel uitmaken van de constructie. Men heeft er kruislings banden op geschilderd, voorzien van kepers die de ribben van een kruisgewelf moesten suggereren[138].

De constructie van het houten gewelf leent zich niet zo goed voor beschildering. De eiken delen sluiten aan hun lange zijde bij elkaar aan door een verbinding met een messing en groef. In veel gedeelten zijn de wagenschot planken nog voorzien van een afschuining (bossing) zodat het oppervlak steeds wordt onderbroken. In de zuiderzijbeuk zijn de schilderingen vermoedelijk pas aangebracht toen het gewelfbeschot al geruime tijd op zijn plaats zat. In de zijkapellen zijn ze vermoedelijk direct na het aanbrengen van het beschot geschilderd zodat er hier en daar grote krimpnaden zijn ontstaan.

Het lijkt erop alsof de hele eiken beschieting een okerkleurige grondsaus heeft gekregen voordat de kleuren van de decoratie en de afbeeldingen er op werden gezet. Tegen het oostelijke kapgebint van de noorderzijbeuk van het hallenschip was een plankje gespijkerd, dat deel heeft uitgemaakt van het gewelfbeschot. De beschildering was uitgevoerd in wit en rood met zwarte contouren op een geheel lichtbruin geschilderde onderlaag. Eerst werden de ornamenten en figuren in kleur opgezet en daarna van contouren voorzien. Dit is ook op andere plaatsen op gewelven en balken

273 Snijderskoor, randschildering; 1960. PP

274 Buitenlandvaarderskoor, gewelfrib keperbeschildering; 1966. RCN.

275 Buitenlandvaarderskoor, beschilderde gewelfrib tak en banderol; 1966. RCN

geconstateerd. Op de balken, voorlijsten en ribben zijn schilderingen aangebracht van gevarieerde aard. Eerst werden de randmotieven geschilderd en daarna de voorstellingen in het midden. Dat is gebleken in de Sint-Vituskerk te Naarden waar de randmotieven gedeeltelijk overdekt zijn door de schilderingen in het midden van het veld.

Aan de trekbalkgebinten, toch altijd ruimtelijk een storend element, werd de massa ontnomen door het aanbrengen van weelderige en kleurige beschilderingen met slingers van planten, bloemen en vruchten. Ranken slingeren zich spiraalsgewijs op de balken en korbelen.

De houten ribben in de gewelven zijn beschilderd met kepers of takken die omwonden zijn met banderollen.

Op de gewelfvelden werd langs de randen een beschildering aangebracht die bestaat uit een reeks driepassen waarop plantenmotieven zijn geschilderd. Midden op de velden is een figuratieve voorstelling aangebracht.

Het was gebruikelijk dat de landsheer, gilden, schutterijen, welgestelde families, stads- en gewestelijke besturen aan een kerk schenkingen deden in de vorm van een versiering. Ook in de beschildering van gewelven en balken zijn daar voorbeelden van te vinden. Vaak bestaat er een relatie tussen de beschildering en een altaar in de ruimte daaronder.

De schilderingen zijn uitgevoerd in zogenoemde temperatechniek met caseïneverf. De kleurstoffen werden gebonden met eiwitten die uit melk gewonnen en met water verdund zijn. De verf droogt snel en is dan in beperkte mate waterbestendig. De schilder wordt hierdoor gedwongen in een hoog tempo te werken. De kleuren krijgen niet de helderheid die men kan bereiken met olieverf waarbij lijnolie als bindmiddel wordt gebruikt. De olieverven werden omstreeks 1410 ontwikkeld. Voor het maken van grote schilderingen op onbewerkt hout, zoals voor de beschildering van houten tongewelven, heeft men echter nog heel lang lijmverven gebruikt. De relatief kleine schilderingen in de Mariakapel zijn wel uitgevoerd in olieverf, maar van de specifieke mogelijkheden is in deze donkere schilderingen geen gebruik gemaakt.

De restauratie van de schilderingen op gewelven en balken werd uitgevoerd door F. Smoorenburg, pater L. van den Berg, franciscaner van de Mozes en Aäronkerk, mevr. Mea van Leeuwen-Knufman, Emile H.F. Puettman, Niemöller, Dick Schoonekamp en Pieter de Ruyter. Het verborgene werd zichtbaar gemaakt, verdwenen delen zijn niet bijgeschilderd. Hooguit zijn verbindende contouren aangegeven.

Gewelfribben

In het noordelijk deel van de kerk vertonen de gewelfribben in de Sint-Joriskapel een keperbeschildering met achtereenvolgens de volgende kleurenbanden: blauwgroen, rood, wit, zwart en weer rood enzovoort. In de Hamburgerkapel en het aangrenzende deel van de zijbeuk zijn ribben en voorlijsten voorzien van een keperbeschildering in rood, wit en zwart. In de gelijktijdig gebouwde Binnenlandvaarderskapel zijn de ribben van het strijkspant en de kilkepers voorzien van kepers in zwart, groen, wit en rood. De ribben van de hoofdspanten in beide kapellen zijn voorzien van een beschildering die bestaat uit een okerkleurige tak met afgesneden zijtakken op een

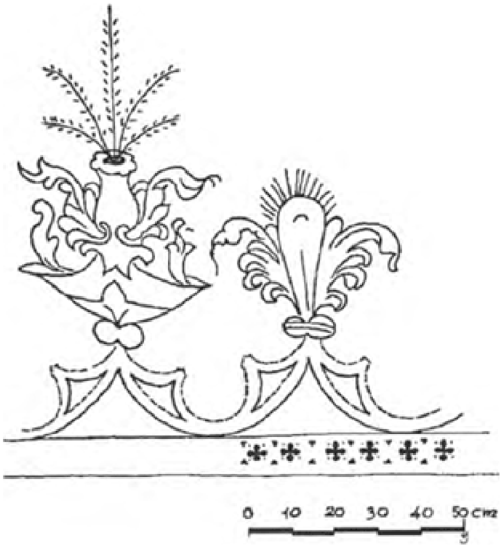

276 Zuiderzijbeuk bij Sint-Sebastiaanskapel, randmotieven. Schaal 1:20.

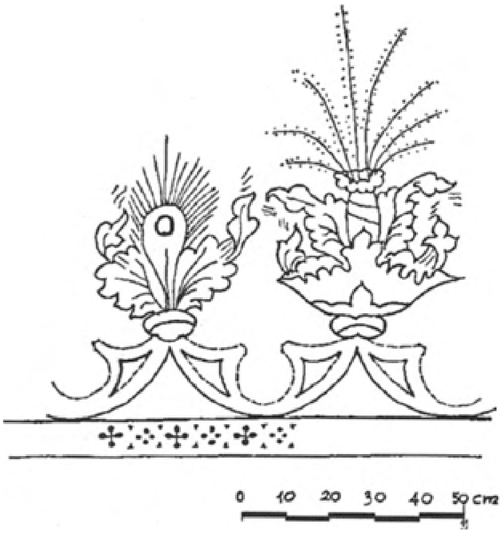

277 Binnenlandvaarderskapel, randmotieven. Schaal 1:20.

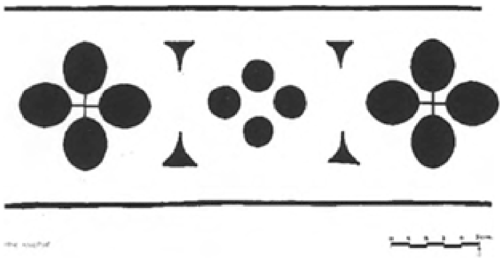

278 Buitenlandvaarderskoor, sjablonenrand. Schaal 1:5.

rood fond, omslingerd door een witte banderol die een groene keerzijde heeft. Deze versiering heeft ook het hoofdspant in de Weitkoperskapel.

In het Snijderskoor zijn alternerend ribbenschilderingen met kepers en met een omslingerde tak te zien, waarbij opvalt dat het zichtbare deel van de banderol veel steiler staat dan het deel dat achter de tak schuil gaat (afb. 273). In het Buitenlandvaarderskoor zijn de ribben van de spanten eveneens afwisselend

beschilderd met kepers (afb. 274) en met de omslingerde takken (afb. 275). Het bijgehakte oorspronkelijke strijkspant van het hallenschip is rood gekleurd maar vertoont daaronder resten van een keperbeschildering uit de eerste periode.

In de zuiderzijbeuk zijn de ribben afwisselend beschilderd met kepers en met een omslingerde tak.

In de Huiszittenkapel en de Lysbeth Gavenkapel zijn de ribben van het hoofdspant en de nokribben voorzien van het motief van de omslingerde tak. Het hoofdspant in de Smidskapel heeft een omslingerde tak evenals het zuidelijke spant midden in de Sint-Sebastiaanskapel. Het oostelijke spant in de laatste kapel heeft kepers op de gewelfribben. De nokribben in beide kapellen hebben een keperbeschildering.

In de Mariakapel zijn de ribben voorzien van een keperbeschildering in rood, wit en blauwgroen. Het buitenste holle profiel is donker gekleurd en bezet met vergulde roosjes.

Randschilderingen

Algemeen

Op de gewelfribben is steeds langs de gewelfribben en de voorlijst aan de onderzijde een sjablonenrand van zwarte figuren tussen twee zwarte lijnen op een witte ondergrond aangebracht.

Binnen het kader is weer een rand van elkaar rakende halve cirkels met twee toten daarbinnen. Daarop zijn verschillende blad-bloemmotieven getekend. Twee vormen wisselen elkaar steeds af (afb. 276). Het meest voorkomende motief is een rode bloem met vijf lange puntvormige meeldraden, een motief dat ontleend is aan de granaatappel. Het is aan beide zijden voorzien van twee uitwaaiende bladen. De granaatappel komt ook veelvuldig voor in de takvormige versieringen op de trekbalken. Het motief was in de late Middeleeuwen zeer geliefd[139]. De heester komt voor in de streken rond de Middellandse Zee en was de schilders niet uit eigen aanschouwing bekend. Daarom komen nogal eens varianten in vormen voor.

De schilders maakten voor de bloemmotieven in de randschilderingen gebruik van sjablonen, waarmee zij kleurvlakken aangaven. Daarna brachten zij de omlijning aan, meest maar aan één kant, zodat een niet consequent soort schaduwwerking is ontstaan.

Geconstateerd werd dat de randschilderingen door minder gekwalificeerde schilders werden gemaakt dan de voorstellingen in het midden. Zelfs is hier en daar te zien dat de beschilderingen van de ribben die de velden van elkaar scheiden, door nog minder geroutineerde schilders moet zijn gemaakt.

Buitenlandvaarderskoor

Er is een sjablonenrand van zwarte figuren tussen twee zwarte lijnen op een witte ondergrond aangebracht. In het Buitenlandvaarderskoor bestaat dat motief (nr. 1) uit een afwisseling van vier zwarte cirkels die kruislings verbonden zijn door dunne lijnen en vier kleinere cirkels zonder verbinding. Tussen de groepen cirkels zijn driehoekjes met twee holle zijden getekend (afb. 277 en 278).

Op de driepassen is - zoals gebruikelijk - afwisselend een groot en een klein bloemmotief aangebracht. Het grote motief is de uit een bladkrans spruitende uitgerekte granaatappelbloem met vijf meeldraden, aan weerszijden geflankeerd door één gekruld blad. In het Buitenlandvaarderskoor bestaat het kleine motief uit een ballonvormige figuur met een rand van haarachtige strepen en één blad aan weerszijden. Men kan ook denken aan een pauwenveer (afb. 276). Deze laatste figuur komt ook voor in de schilderingen op de gewelven van de Grote of Sint-Laurenskerk te Alkmaar[140] en op het gewelf van de sacristie van diezelfde kerk.

Snijderskoor

In het Snijderskoor is een randschildering in contouren aanwezig (afb. 273). De buitenste rand is onduidelijk. Daarop wisselen granaatappelbloemen met vijf lange meeldraden af met de pauwenveren.

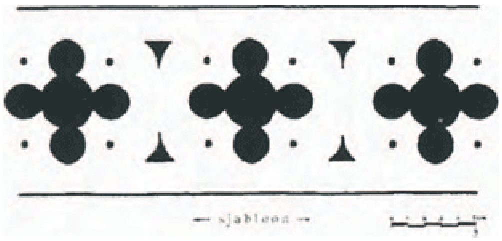

279 Zuiderzijbeuk, sjablonenrand. Puntjes en driehoeken met de hand gezet. Puntjes niet in alle vakken. Schaal 1:5.

Noorderzijbeuk

Elders aan de noordzijde van de kerk zijn de schilderingen te fragmentarisch overgebleven om te beoordelen hoe de randen eruit hebben gezien. In de noorderzijbeuk zijn op alle gewelfvlakken heel vaag de resten van de randbeschildering zichtbaar.

Zuiderzijbeuk

In de zuiderzijbeuk werd voor de randen een sjabloon gebruikt dat bestaat uit een grote zwarte cirkel die geraakt wordt door vier kleinere cirkel (motief nr. 2). Daaromheen zijn met de hand vier punten getekend en tussen de cirkelmotieven weer twee driehoekjes (afb. 276 en 279). De puntjes komen niet in alle vakken voor.

In de randbeschilderingen wisselen granaatappel en pauwenveer elkaar af (afb. 281). De hoeken zijn in elkaar gewerkt zoals het uitkwam (afb. 282). De bloemmotieven in zuiderzijbeuk en zuiderzijkoor zijn gelijk.

Kapellen noordzijde

In de Sint-Joriskapel zijn op alle gewelfvlakken heel flauw de resten van de randbeschildering zichtbaar. Hetzelfde geldt voor de Weitkoperskapel.

In de Hamburgerkapel en de Binnenlandvaarderskapel zijn de schilderingen omzoomd door een kader dat bestaat uit twee zwarte lijnen. Erbuiten is langs de gewelfribben een witte band overgebleven waarop soms vaag resten van een ornament dat met behulp van sjablonen is aangebracht. Binnen die rand zijn elkaar rakende halve cirkels met toten. Op de raakpunten zijn afwisselend figuren bestaande uit dooreen gestrengelde bladmotieven en gefantaseerde dierenkoppen en bladfiguren die afgesloten worden met een ballonvormig element met een aantal uitstralende strepen daarop (afb. 303 en 304). In de hoeken heeft men die figuren diagonaal in elkaar gewerkt. Er was in de schilderingen na het schoonmaken nog hier en daar rood te onderscheiden.

Kapellen zuidzijde

In de vier zijkapellen en de insteken in de zijbeuk is het randmotief (nr. 3) samengesteld uit langere reeksen sjabloonfiguren. Er is een patroon van overhoekse witte ruiten ontstaan die een vierpas omsluiten en in de driehoeken tussen de ruiten en de doorgaande band in de lengterichting halve vierpassen (afb. 283). In de hoeken heeft men niet de moeite genomen het motief 'in verstek' om te zetten (afb. 284). Motief nr. 3 is ook gebruikt bij alle randschilderingen in de Sint-Viruskerk te Naarden en in de sacristie van de Sint-Laurenskerk in Alkmaar.

Binnen het kader is weer een rand van elkaar rakende halve cirkels met twee toten daarbinnen. Daarop zijn verschillende blad- en bloemmotieven getekend. Twee vormen wisselen elkaar steeds af (afb. 285). Het meest voorkomende motief is een

280 Zuiderzijbeuk boven kolom 28, gewelfrib en randbeschilderingen.

281 Zuiderzijbeuk tegenover Smidskapel, randbeschilderingen.

282 Zuiderzijbeuk tegenover Buitenlandvaarderskoor, rand oostvak.

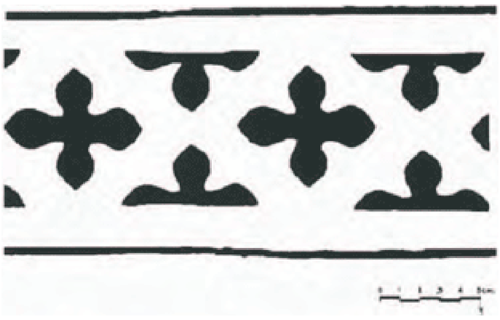

283 Smids- en Sint-Sebastiaanskapel, randsjabloon. Schaal 1:5.

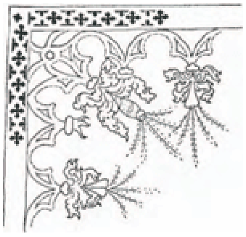

284 Huiszittenkapel, hoekmotief. Schaal 1:20.

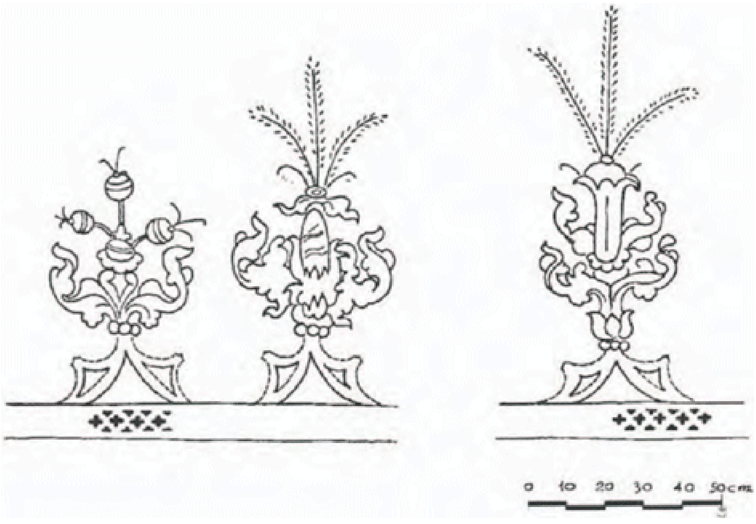

285 Sint-Sebastiaanskapel, randmotieven. Schaal 1:20.

286 Sint-Sebastiaanskapel, hoek randbeschildering; 1974. HJ

287 Sint-Sebastiaanskapel, hoek randbeschildering; 1974. HJ

rode granaatappelbloem met vijf lange puntvormige meeldraden. Het is aan beide zijden voorzien van twee uitwaaiende bladen.

Het tweede motief varieert. In de kapellen komen verschillende plantenvormen voor waaronder een gentiaanachtige bloem die precies zo in Naarden te bewonderen is (afb. 285 en 286). Datzelfde geldt voor een figuur met drie bolvormige bloemetjes (afb. 287).

288 Sint-Sebastiaanskapel, randbeschildering; 1974. HJ

289 Smidskapel, randbeschildering; 1974. HJ

290 Huiszittenkapel, randbeschildering; 1974. HJ

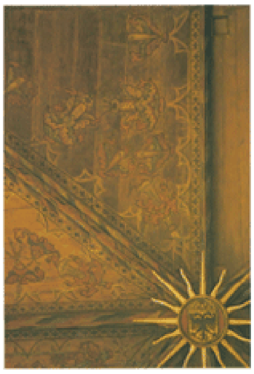

291 Zuiderzijbeuk voor Sint-Sebastiaanskapel, kruising met beschilderingen; 1974. HJ

In de Huiszittenkapel en de Lysbeth Gavenkapel komen de granaatappel en een bekerkelk voor (afb. 290).

Het sluitstuk moet de Sint-Sebastiaanskapel geweest zijn. Op een van de gewelfvelden staat het jaartal 1517.

Juist de randbeschildering van dit veld heeft veel overeenkomsten met randbeschilderingen in de Sint-Vituskerk te Naarden. Ook in de Smidskapel zijn dezelfde motieven toegepast (afb. 288 en 289). In Naarden zijn dezelfde schilders tussen 1509 en 1518 aan het werk geweest[141].

Tussen het hoekmotief en de haakse hoek van de rand blijft een onregelmatig gevormd vlakje over. Naast de diagonale hoekmotieven blijft vaak te weinig ruimte over voor een volledig bloemmotief. Daarvoor zijn dan soms uitstralende figuren gebruikt (afb. 291).

Mariakapel

Deze kapel werd gebouwd toen de renaissance de vormenwereld beheerste. Hier kan men de randschilderingen beschouwen als een vertaling in moderne vormen van de laat-middeleeuwse voorbeelden (afb. 294). De sjablonenrand is vervangen door twee

292 Zuiderzijbeuk voor Smidskapel, beschilderingen; 1974. HJ

293 Zuiderzijbeuk voor Huiszittenkapel, beschilderingen; 1974. HJ

294 Mariakapel, randschildering; 1961. PP

door elkaar slingerende lijnen. De boogjes met driepassen zijn omgezet in drie aan elkaar geregen boogjes en de plantenmotieven zijn wat massiever geworden.

Beschrijving van de voorstellingen in het midden van de gewelfvelden

Voor het gebruik hebben wij de velden met middenbeschildering voorzien van een nummer, te beginnen in de noordbeuk van west naar oost en vervolgens de zuidbeuk van west naar oost. De beschrijving volgt ongeveer de chronologische volgorde.

Noorderzijbeuk

Aan de noordzijde van de voormalige hallenkerk bleef helaas weinig van de gewelfschilderingen bewaard. Vage resten van randschilderingen zijn bij gunstig licht enigszins waarneembaar.

In het vak 3-4 in de noorderzijbeuk tegenover de Binnenlandvaarderskapel is een vage aftekening van een middenbeschildering te zien.

Snijderskoor

In het Snijderskoor, de noordbeuk van het hallenkoor, zijn op het veld 10-11 tegenover de Mariakapel enkele onduidelijke resten aanwezig van een schildering die een ruiter met kaars en zwaard voorstelt.

Buitenlandvaarderskoor

Het Buitenlandvaarderskoor, de zuidbeuk van het hallenkoor, herbergt slechts één gedeeltelijk bewaarde schildering op het noordwestelijke veld: een koggeschip (afb. 296). Verder zijn er nog enkele onduidelijke resten van een heilige (mogelijk Christoforus) zichtbaar.

Zuiderzijbeuk

Het westelijke gewelfvak aan de noordzijde van de zuidbeuk tegenover de Lysbeth Gavenkapel heeft ooit de beeltenis van de heiligen Cornelis en Ciprianus gedragen in de nabijheid van het Sint-Corneliusaltaar tegen de eerste kolom vanaf de toren[75-2:12]. Het vak was voor de restauratie geheel met grenenhout beschoten, wellicht in 1843.

Het tweede vak van de westzijde vertoont een heiligenfiguur die nogal beschadigd is (afb. 297). De heilige draagt een lange mantel en in de hand een voorwerp dat een miskelk zou kunnen zijn. Wellicht is dit Sint-Jan-Evangelist, wiens altaar in het middenschip aan de zuidzijde tegen de tweede kolom vanaf de toren stond.

De belangrijkste schilderingen zijn te vinden op de volgende noordelijke velden van de zuiderzijbeuk tegenover de Huiszittenkapel. In vak 27-28 zijn de heiligen Crispinus en Crispinianus, patroons van het Schoenmakersgilde, afgebeeld (afb. 298). Het verhaal gaat dat zij schoenen maakten voor de armen. De heiligen zijn enigszins

295 Plattegrond met nummering gewelfschilderingen.

Noordzijde

1. Maria met knielende heilige.
2. Maria op maansikkel met kind op de arm.
3. Pietà in schip. Spreuk *Al nut Al nyet*.
4. Laatste oordeel. Christus met lelietak en zwaard.
5. Zittende figuur.
6. Fragment.
7. Wapen van Sint-Joris
8. Wapen van Sint-Joris.
9. Fragment van het wapen van Sint-Joris.
10. Engel met kruis
11. Wapen met engelen.
12. Ruiter met kaars en zwaard.

Zuidzijde

13. Sint-Jan Evangelist.
14. H.H. Crispinus en Crispinianus
15. Sint-Maarten geflankeerd door bisschoppen.
16. Christus als Man van Smarten (Verrijzenis).
17. Genadestoel (Drie-eenheid).
18. Wapen van Holland geflankeerd door vier keer het wapen van Amsterdam.
19. Piëta in schip. Spreuk *Al nut Al nyet*.
20. Sint-Pieter of Sint-Matthijs.
21. Sint-Eloy.
22. Schild met Jeruzalemkruis, handboog waarin 1517
23. Sint-Sebastiaan of Sint-Hubertus.
24. Engel, resten met wapen.
25. Sint-Ursula en (11000) maagden.
26. Koggeschip.
27. Christoforus?

296 Buitenlandvaarderskoor, 26, koggeschip.

297 Zuiderzijbeuk, 13, Sint-Jan Evangelist.

298 Zuiderzijbeuk, 14, H.H. Crispinus en Crispinianus..

299 Zuiderzijbeuk, 15, Sint-Maarten.

naar elkaar toegewend. In de hand die zij naar elkaar toekeren, dragen zij hun martelwerktuigen, een zwaard en een hakmes. In de andere hand dragen zij een schoenmakersleest. Haardracht en kleding zijn in principe hetzelfde maar verschillen in details. De groene mantel van de heilige links hangt tot juist boven de grond en is gesloten met een koordje om twee knopen. De blauwe mantel van de rechter heilige is met een enkele gesp gesloten en hangt tot op de grond. Buis en rok zijn links en rechts wit en rood. Zelfs de aureolen verschillen; links is de tekening binnen de rand ervan een reeks naar buiten gekeerde halve cirkeltjes en bij de rechter heilige zijn die boogjes binnenwaarts gekeerd. Het zijn echter in hoofdzaak de verschillen in beenhouding en postuur die maken dat de broers als twee individuen op ons overkomen, terwijl de hele compositie toch een sterke eenheid laat zien.

Het Schoenmakersgilde is in 1468 uit het Smidsgilde ontstaan en beheerde het Sinte-Barbara-altaar dat tegen kolom 27 stond. De schildering kan dus omstreeks 1470 zijn ontstaan. Ook de kleding van de heiligen wijst daarop[75-3:11].

Bij kolom 26 stond het altaar van het Grootkramersgilde dat gewijd was aan Sint-Maarten[74:39]. De schildering toont de inwijding van een bisschop, vermoedelijk dus

300 Zuiderzijbeuk, 18, wapen van Holland.

301 Zuiderzijbeuk, 19, O.-L.-Vrouw van de Binnenlandvaarders.

Sint-Maarten (afb. 299). Deze heilige is ook weergegeven op een gewelfschotel dicht bij deze schildering. Op de schildering is de heilige gekleed in een wit onderkleed en een rood bovenkleed en gezeten op een groene troon. Hij maakt met twee vingers van de rechter hand een zegenend gebaar. In de linker hand ontvangt hij de bisschopsstaf van andere bisschop die aan zijn linker zijde staat. Aan zijn rechter zijde staat eveneens een bisschop, die Sint-Maarten de mijter opzet. De schildering mist het individuele karakter van de personen zoals bij Crispinus en Crispinianus, vooral in de gelaatsuitdrukkingen. In de kleur van de kleding is wel variatie in sterke kleuren aangebracht. Mijter en tabbaard van Sint-Maarten zijn groen en bij de flankerende bisschoppen rood en blauw, en bruin en rood. Het aureool heeft hetzelfde patroon als bij de linker heilige op de vorige schildering.

De schildering op veld 25-26 tegenover de Smidskapel is ernstig gehavend. Hier is het wapen van Holland weergegeven (afb. 300). Op de vier hoeken werd het wapen van Amsterdam geschilderd en midden eronder is nog een schild, dat te zeer gehavend is om te kunnen zien wat het voorstelt.

In het veld hier ten oosten van is eveneens een erg beschadigde schildering te zien. Toch is deze Onze-Lieve-Vrouw van het Binnenlandvaardersgilde van groot belang (afb. 301). Maria met het dode lichaam van Christus op schoot zit in een scheepje. Het bootje heeft één mast met een sprietzeil. In het topje van de mast is een vogel geschilderd. Aan weerszijden is een omgekeerde beurs aangegeven waarboven de tekst '*al nut / al ny*(et)' staat. Hiermee wordt de betrekkelijke waarde van geld bedoeld. De Binnenlandvaarders scheidden zich in 1473 af van de Buitenlandvaarders en kregen hun altaar in de zuiderzijbeuk[73:19]. Later kreeg het een plaats in de eigen kapel van dit gilde aan de noordkant van de kerk, die omstreeks 1495 gereed kwam. Daar werd een soortgelijke schildering aangebracht.

Kapellen noordzijde

In de Hamburgerkapel (opgetrokken kort na 1490) zijn twee schilderingen. Het westelijke schild vertoont - niet duidelijk te onderscheiden - een zittende madonna met een heilige, knielend met gevouwen handen. De andere, aan de oostzijde, vertoont een schildering met de Heilige Maagd met het Kind op de arm, staande op de maansikkel. Eronder is het wapen van Hamburg, gehouden door twee leeuwen, geflankeerd door de knielende apostelen Petrus (rechts) en Paulus, beide met gevouwen handen (afb. 302). Zij waren de schutspatronen van het altaar van de Hamburgers dat daaronder gestaan heeft. De schildering is fragmentarisch bewaard gebleven.

In dezelfde tijd bouwden Binnenlandvaarders hun kapel aan de noordkant. Daar werd op het westelijke gewelfveld wederom Maria in een scheepje geschilderd met het dode lichaam van Christus op schoot (Piëta) (afb. 303). Dit bootje heeft twee zeilen. In het topje van de mast is een vaan met de drie kruisen uit het Amsterdamse wapen en een klein dier, mogelijk een hermelijn[b5:3]. Aan weerszijden is een omgekeerde beurs met uitvallende munten aangegeven waarboven de tekst '*al nut / al nyet*' staat. In deze schildering waren geen kleuren meer te onderkennen.

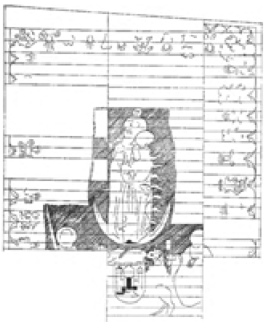

302 Hamburgerkapel, 2, Maria op maansikkel.

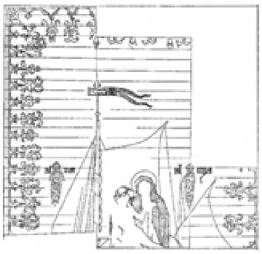

303 Binnenlandvaarderskapel, 3, Piëta in schip.

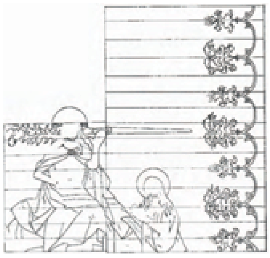

304 Binnenlandvaarderskapel, 4, Laatste Oordeel.

Aan de andere zijde is een Laatste Oordeel met links van Christus een lelietak en rechts een horizontaal zwaard. Rechts is een knielende apostel te onderscheiden, vermoedelijk Johannes de Evangelist (afb. 304).

In de Weitkoperskapel zijn aan de westkant de resten van een schildering zichtbaar. Het schijnt een zittende figuur te zijn, waarvan alleen het geplooide kleed rond de knieën en de onderbenen zichtbaar is. De figuur is in het zwart gehuld en draagt een rood overkleed. Aan de oostzijde zijn de resten zo miniem dat niet te zeggen is wat de voorstelling was.

In de Sint-Joriskapel is op beide zuidelijke gewelfvelden en op het westelijke veld aan de noordkant een Sint-Joris-wapenschild te herkennen, een wit veld gevierendeeld door een rood kruis, voorzien van helm en dekkleden.

Kapellen zuidzijde

In de Huiszittenkapel, gebouwd kort na 1500, zijn twee schilderingen te zien die smart en offerbereidheid uitbeelden. Het westelijke gewelfveld draagt een voorstelling van Christus als Man van Smarten (afb. 305). Christus, gekleed in een vuilwitte lendendoek, zit op de rand van een eenvoudige grafkist. Hij draagt een rode mantel met vergulde zoom die om de hals gesloten is met een grote ronde licht gekleurde (vergulde) fibula. Twee flankerende engelen in sepia-achtige witte gewaden staan achter hem en nemen de mantel weg waarmee zijn gewonde lichaam bedekt werd. Daardoor worden de wonden getoond. Christus draagt lang haar en heeft een baardje. Achter het hoofd is een nimbus geschilderd, omgeven door een zwarte lijn. De onbedekte lichaamsdelen hebben een roodachtige vleeskleur. In de houding van armen en handen wordt de nadruk gelegd op de stigmata. De voeten staan nog in de

305 Huiszittenkapel, 16, Verrijzenis.

306 Huiszittenkapel, 16, Verrijzenis, detail.

307 Huiszittenkapel, 17, Genadestoel.

grafkist. Het hoofd van de linker engel ontbreekt door reparaties. De rechter engel draagt boven het hoofd een zwart kruisje. De schildering is vrij sterk beschadigd.

Het oostelijke gewelfveld draagt een vrij goed bewaard gebleven voorstelling van de Heilige Drievuldigheid. De voorstelling wordt ook wel aangeduid als de Genadestoel. God de Vader, gekleed in een rood gewaad en gezeten op een massieve troon omarmt het dode lichaam van Christus op Zijn schoot, terwijl op Zijn schouder de Heilige Geest in de gedaante van een duif met opslaande vleugels en een kleine nimbus, is neergestreken (afb. 307). Een geknielde wenende engel rechts aan de voet van de troon neemt de lijkwade weg. Een engel ter linkerzijde laat op dezelfde doek de rechterhand van Christus met de wonde van de spijker zien. De linker hand toont eveneens het spijkergat en bedekt de wonde in de zijde. Het geheel wordt gedragen door een groen geschilderd podium. De nadruk in de voorstelling ligt ook hier op het tonen van de wonden van Christus.

Onder de voorstelling bevinden zich resten van een geschilderde banderol met opschrift. Commelin meldt in 1693 dat in de Huiszittenkapel boven tegen het gewelf onder een met verf bestreken beeld de tekst HOUT GODS GEBODT, EN GEEFT DEN ARMEN OM GODTS WIL was aangebracht. Wagenaar (1765) geeft deze gegevens in verleden tijd

308 Smidskapel, 20, Petrus (voor retouche).

309 Smidskapel 20, Petrus (na retouche).

310 Smidskapel, 21, Sint-Eloy.

311 Sint-Sebastiaanskapel, 22, wapen 1517.

zodat aangenomen kan worden dat het opschrift bij de werkzaamheden omstreeks 1756 verdwenen is.

In de gelijktijdig met de Huiszittenkapel gebouwde Lysbeth Gavenkapel zijn slechts fragmenten van een randbeschildering bewaard gebleven, ook in de driehoeken naar de zijbeuk. Op het originele beschot midden in de velden is geen beschildering te ontwaren. Wellicht zijn daar nooit voorstellingen aangebracht.

De Smidskapel, in de jaren 1512 tot 1516 gebouwd, werd beheerd door het gilde van de smeden, tot welk gilde ook de slotenmakers behoorden. Hier is op het oostelijke gewelfveld een schildering van de edelsmid-bisschop Sint-Eloy, patroon van de smeden (afb. 310). De heilige is naar rechts gewend en hij is gekleed in een grijs-paarse mantel met rode en witte onderkleden. In zijn linker hand houdt hij een bisschopsstaf en in de rechter tussen duim en wijsvinger zijn attribuut, de hamer. Aan de voeten waren planten afgebeeld, thans grotendeels verdwenen.

Op het veld aan de westzijde van de kapel is de zeer beschadigde schildering van Sint-Pieter waar te nemen (afb. 308 en 309). De heilige is licht naar links gewend en kijkt naar rechts. In zijn rechter hand draagt ook hij zijn attribuut, de sleutel. Het voorwerp in de andere hand is niet meer waar te nemen. Aan de voeten zijn eigenaardige langwerpige planten weergegeven. Er wordt ook een andere uitleg aan de voorstelling gegeven. De smeden onderhielden oorspronkelijk vermoedelijk het Sint-Matthijsaltaar dat een plaats zou hebben gehad tegen kolom 23 of 24. Mattheus stierf volgens de legende de marteldood door onthoofding. Hij voert soms als attribuut een bijl of een hellebaard en werd daarom ook door de smeden vereerd. De Pieter zou ook Matthijs kunnen zijn met als attributen een zwaard en een bijl of een

hellebaard. De sleutel die nu is terug gerestaureerd, wordt over de arm gedragen of het een bijl is.

Op de gewelven van de Sint-Sebastiaanskapel, gelijk met de Smidskapel gebouwd, werden heiligen en wapenschilden op het beschot aangebracht. Van het zuidwestelijke veld is slechts een klein fragment overgebleven, een vissenstaart. Wellicht is het een helmteken boven een wapenschild geweest want ook op het naastgelegen veld is een wapen afgebeeld (afb. 311). Het is een Jeruzalemkruis, in oker op een rode ondergrond. Dit wapen van de handboogschutters is omgeven door bladmotieven. Eronder is een handboog en in oude Arabische cijfers het jaartal 1517.

Aan de oostzijde zijn in gehavende vorm twee heiligen te zien. Op het noordelijke veld is dat vermoedelijk Sint-Sebastiaan (afb. 312). De heilige draagt een paars-rode mantel en heeft in de linker hand een pijl. Het voorwerp in de rechter hand is niet goed te herkennen. Op het zuidelijke veld is een schildering die (symboliserend) de heilige Ursula met haar elfduizend gezellinnen weergeeft, waarvan één een pijl vasthoudt (afb. 313). De handboogschutters vereerden Sint-Ursula omdat zij met een pijl is vermoord[142].

312 Sint-Sebastiaanskapel, 23, Sint-Sebastiaan.

313 Sint-Sebastiaanskapel, 25, Ursula.

In dit verband: In de Sebastiaanskapel werd in 1560 het ‘Maagdengild’ opgericht ter ere van de H. Moeder Gods[1899:19].

De vier schilderingen in deze kapel zijn ontstaan rond 1517 en vertonen, met name in de randschilderingen, aanmerkelijke overeenkomsten met de schilderingen in het gewelf van de Sint-Vituskerk te Naarden, die tot stand zijn gekomen tussen 1509 en 1518.

Middenschip en koor

In de kap van het verhoogde schip (1511) zijn de gewelfribben bij de koningstijl en bij de gevels in de meest westelijke travee gedeeltelijk verguld en afgesloten door dwarslopende rood-blauwe banden[b18,:9; b20:218] (afb. 213).

Op de gewelven van het verhoogde koor zijn geen schilderingen aangetroffen.

Mariakapel

In de Mariakapel bleef in de westelijke vakken fragmentarisch een het bovenste deel van een ‘annuntiatie’ (Verkondiging aan Maria door de engel Gabriël) bewaard die omstreeks 1555 zal zijn aangebracht (afb. 314)[75-3:31]. Rechts beneden zijn het hoofd en de vleugels van de verkondigende engel Gabriël zichtbaar. Daarboven bevindt

zich zwevend als een engel de Christusfiguur met fleur-de-lis-straling aan het hoofd en

314 Mariakapel, schilderingen nr. 10 en 11. IPP

315 Zuiderzijbeuk, korbeel 60: rechts onderaanzicht

316 Zuiderzijbeuk, balk 24-56, zijkant; 1971. RCN

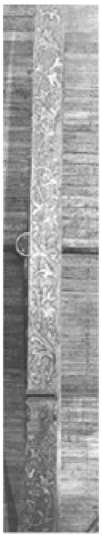

317 Zuiderzijbeuk, balk 24-56, onderzijde; 1971, RCN

een klein kruis over de schouder. In het linker vak van beneden af is een deel van de aura van Maria bewaard gebleven en daarboven een duif, die de Heilige Geest voorstelt. Nog hoger dragen twee engeltjes een kroon waarmee Maria, de koningin des Hemels, wordt gesymboliseerd.

De randbeschilderingen zijn hier niet met behulp van sjablonen gemaakt. Zij zijn zwaarder van vorm en kleiner dan bij de schilderingen uit voorgaande perioden.

Balken

Noorderzijbeuk en Snijderskoor

Op de balken van de hele noorderzijbeuk zijn geen betrouwbare sporen van beschilderingen aangetroffen.

Zuiderzijbeuk

Hier is bij de bouw van de zijkapellen iedere tweede balk weggehaald. De overgebleven balken hebben alle een schildering op een ondergrond van donker blauwachtig groen. Het is de vraag in hoeverre deze schilderingen behoren bij de oorspronkelijke reeks in de zijbeuk. Dan was er oorspronkelijk wellicht een afwisseling van rood en groen.

Trekbalk 28-60 tussen de Lysbeth Gavenkapel en de Huiszittenkapel heeft een sterk slingerende rankenbeschildering en draagt in het midden aan drie zijden een familiewapen.

De trekbalk 26-58 in de zuidbeuk tussen de Smidskapel en de Huiszittenkapel is beschilderd met regelmatig golvende bladranken die overwoekerd zijn door zijranken met rondkrullende bladeren, bloemen en vruchten. Opmerkelijk is de geschilderde tenen hengselmand die op muurstijl 26 afhangt van de onderste bladrank.

Het korbeel tussen Smids- en Huiszittenkapel is veel grover beschilderd en zal uit een latere periode dateren (afb. 315).

Balk 24-56 tegenover de oostelijke muur van de Smidskapel is aan drie zijden voorzien van een schildering van lange puntige bladeren en vruchten, die ontspruiten aan een golvende tak en daar omheen slingeren (afb. 316). Het fond is blauwgrijs, de vegetatie rood. Bij de schildering aan de zijkanten ontmoeten de takken elkaar in het midden en zijn ineen gestrengeld. Aan de onderkant loopt de tak door van zuid naar noord (afb. 317). Op het zuidelijke korbeel zijn de bladeren op de voorkant gedrapeerd om een rechte tak, aan de zijkanten om een tak die met de kromming van het korbeel meeloopt (afb. 318). Onder op de muurstijl staat een wapen dat op een rood veld een zwarte tweekoppige adelaar aangeeft, het Duitse rijkswapen (afb. 319).

Buitenlandvaarderskoor

In het Buitenlandvaarderskoor heeft de meest oostelijke balk als enige een rode ondergrond. De daarop volgende balken hebben een blauwgroene ondergrond.

De oostelijke balk (19-51) is voorzien van een slingerende tak waaromheen bloemstengels gekruld zijn die een langgerekte granaatappelbloem dragen in dezelfde vorm als in randbeschilderingen in gewelven uit dezelfde periode waar te nemen is (afb. 331). De hierop volgende balk heeft vreemdgevormde bloemen waarbij uit een

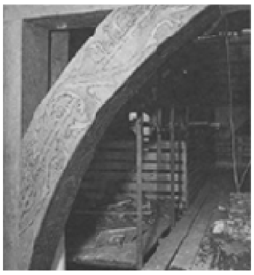

318 Zuiderzijbeuk, korbeel 56; 1971. HJ

319 Zuiderzijbeuk, muurstijl boven kolom 56; 1967. RCN

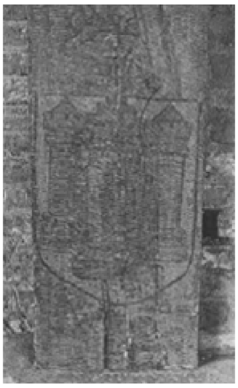

320 Hamburgerkapel, wapen van Hamburg op stijl; 1956. RdMz

kelk van puntige bladen een aronskelk-achtig element ontspruit (afb. 330). De balk 21-53 vertoont een slingerende tak waaraan zijspruiten zitten met bloemen die bestaan uit bolletjes omgeven door een kelk (afb. 332).

Kapellen noordzijde

Op beide trekbalken in de Sint-Joriskapel, gebouwd rond 1490, is aan drie zijden een slingerende tak met bladeren en bloemen geschilderd. In het midden is het wapenschild van Sint-Joris weergegeven, een wit veld gevierendeeld door een rood kruis. Dit wordt geflankeerd door een voetboog en een arendsklauw, het symbool van de voetboogschutters (afb. 87). Aan de noordzijde van de noordelijke balk staat op en banderol de tekst geschilderd die wij in het hoofdstuk over de zijkapellen besproken hebben.

In de Hamburgerkapel (1495) is de trekbalk met de korbelen is beschilderd met bladornament in rood en zwart. Op de korbelen staat het wapen van Hamburg. Op oostelijke stijl staat aan de onderzijde ook het wapen van Hamburg (afb. 320).

De trekbalk 33-35 in de Binnenlandvaarderskapel is als volgt beschilderd: aan de noordzijde vertoont de schildering okerkleurige bladranken met zwarte contouren op een rode ondergrond. Op het korbeelstel aan de westzijde gaat dit motief door over sleutelstuk en korbeel. De muurstijl is rood gekleurd. De onderzijde van de balk is op dezelfde wijze beschilderd, maar in het midden zit hier een witte roos. Het rankenmotief gaat van de onderzijde door op de voorzijde van beide korbelen. Bij het korbeel boven punt 33 schijnt de stengel te ontspruiten uit een kandelaberachtige vaas die op een boek staat. Hieronder vertoont de muurstijl een op zichzelf staande schildering voorstellende een overnaads schip met wit sprietzeil en fok. Aan de andere kant zijn op het korbeel vaag bloemenranken zichtbaar die uit een vaas komen.

Kapellen zuidzijde

Op de trekbalk in de Lysbeth Gavenkapel is een rankenbeschildering, die minder sterk slingert dan die in de zijbeuk. Alle onderdelen van het trekbalkgebint in de Huiszittenkapel zijn beschilderd met een wild slingerende witte tak met daarop bolvormige witte en rode bloemen, vermoedelijk ontleend aan het granaatappelmotief (afb. 321 en 322). Aan de gesnoeide takken ontspruiten bladen en draakachtige figuren. De takken eindigen in een bloemmotief met twee uitzwaaiende bladen aan de zijkant, overeenkomend met sommige motieven in de gewelfschilderingen. De achtergrond van deze balk is donkergroen gekleurd.

Op de balk in de Smidskapel vertoont aan alle zijden op een rode ondergrond een doorlopende horizontale stok waaromheen in een krachtige lijnvoering een acanthusbladachtige bladslinger krult (afb. 323). De plantendelen zijn groengeel, de contouren, bladnerven en schaduwen zwart. Ook op de korbelen komt een verwante schildering voor (afb. 324 en 333).

De trekbalk in het midden van de Sint-Sebastiaanskapel is beschilderd op een rode ondergrond. Bladmotieven, dieren en banderollen zijn geelgroen gekleurd met bruine tinten. Aan de beide zijkanten is de balk voorzien van een motief dat opgebouwd is uit een tak waaraan bladkransen en bladslingers ontspruiten en waarin bovendien vogels verwerkt zijn. De schildering loopt aan de einden van de balk over de sleutelstukken door. Ook de korbelen zijn beschilderd met bloemen en bladranken rond een slingerende tak (afb. 325 en 334).

321 Huiszittenkapel, balk; 1976. RCN

322 Huiszittenkapel, korbeel 58, zijkant en voorkant; 1976. RCN

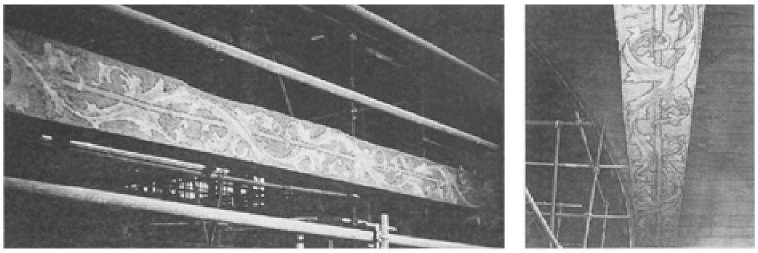

323 Smidskapel, balk zijkant en onderzijde; 1971. HJ

324 Smidskapel, korbeel 56 zuidzijde; 1971. HJ

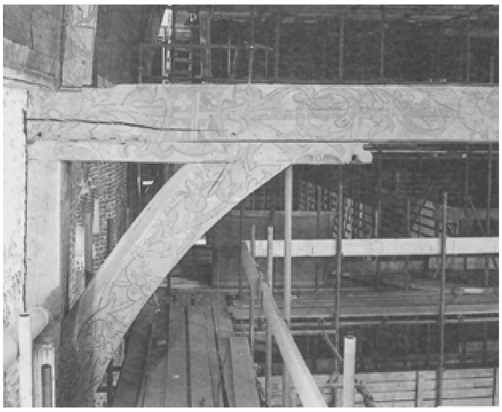

325 Sint-Sebastiaanskapel, balk, westelijk einde; 1971. HJ

326 Sint-Sebastiaanskapel, balk, wapenschildje; 1969. RCN

327 Sint-Sebastiaanskapel, balk, banderol; 1969. RCN

328 Sint-Sebastiaanskapel, balk, overschilderd wapen; 1969. RCN

329 Sint-Sebastiaanskapel, balk, overschilderd Jeruzalemkruis; 1969. RCN

Aan de noordzijde staat links een groen wapenschild met vier uitstekenden hoekflappen waarop drie rode schildjes (afb. 326). Links van het midden staat op twee delen van een banderol het opschrift '*Max - Maria*' (afb. 327). Dit heeft betrekking op Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519) en zijn tweede echtgenote Maria Blanca Sforza. Maximiliaan was regent over de Bourgondische Nederlanden voor zijn kleinzoon Karel V van 1506 tot 1515. Rechts van het opschrift is het Duitse keizerlijke wapen geplaatst: in rood een tweekoppige adelaar in zwart. Ongetwijfeld was er oorspronkelijk goud op het rood. Aan weerskanten zijn er fabeldieren naar het schild toegewend. Het rechter dier heeft een staart die om het lichaam is gestrengeld. Het linker beest is zwart gespikkeld en heeft afhangende flaporen. Rechts hiernaast is wederom een banderol waarop geen tekst te onderscheiden is. Geheel rechts staat een rood wapenschild met een klimmende leeuw in zwart, dat vermoedelijk het wapen van Holland weergeeft. Het is overschilderd met het wapen van Amsterdam (afb. 328).

Op de zuidzijde van de balk zijn eveneens vogels in het ornament verwerkt en is in het midden een rood wapenschild aangegeven met vier uitstekenden hoekflappen en een handmerk. Aan de linkerzijde is een schild met het Jeruzalemkruis in rood. Dit is overschilderd met een ander wapen, waarvan het heraldische linker deel drie vogels in blauwzwart draagt (afb. 329). Op de onderzijde is een tak geschilderd met in brede slingers daaromheen bladeren. In het midden staat een rood wapenschild met drie diagonale banen in blauwgrijs. Dit kan het Bourgondische wapen zijn.

De beschilderingen van de balken in de zijkapellen en de insteken in de zuiderzijbeuk vertonen zeer veel overeenkomst met balkbeschilderingen in de Sint-Vituskerk te Naarden[143].

Mariakapel

In de Mariakapel zijn de oost-west lopende balken beschilderd met grotesken en bladranken, aan de oostzijde op een donkerblauw fond, aan de westkant rood. De korbelen aan de oost- en westzijde van de centrale kolom dragen een schildering met een staande vrouwenfiguur op een voetstuk en onder een baldakijn. Aan de westkant is op de muurstijl een vrouwenfiguur met een banderol.

Conclusies

De schilderingen zijn in hoofdzaak in vier perioden aangebracht. De beschilderingen in de beide zijkoren lijken, te oordelen naar de sjabloonranden, iets ouder te zijn dan

330 Buitenlandvaarderskoor balk 20-52; 1974. HJ

331 Buitenlandvaarderskoor balk 19-51; 1974. HJ

332 Buitenlandvaarderskoor balk 21-53; 1974. HJ

333 Smidskapel, korbeel 56 onderzijde; 1974. HJ

334 Sint-Sebastiaanskapel middenbalk, korbeel; 1974. HJ

die in de zuiderzijbeuk en kwamen wellicht vrij snel na het gereedkomen van de bouw omstreeks 1460 tot stand. Vermoedelijk heeft ook het hoofdkoor eenzelfde beschildering gehad.

In de zuiderzijbeuk zijn de bloemmotieven gelijk aan die in de beide zijkoren. Deze schilderingen zullen dus na het hallenkoor tot stand zijn gekomen en (ruim) voordat men tegen 1500 begon met de bouw van de zuidelijke zijkapellen. De stichting van de bijbehorende altaren in 1468 en 1473 is in overeenstemming met deze datering. De ouderdom van de schilderingen in de noorderzijbeuk is moeilijk te dateren omdat zij te fragmentarisch bewaard zijn gebleven.

In de noordelijke kapellen is een groep te onderkennen die vermoedelijk iets ouder is dan die aan de zuidzijde.

De zuidelijke zijkapellen hebben alle een rand met hetzelfde motief en gezien de overeenkomsten met Naarden moeten deze schilderingen in een periode tussen 1510 en 1517 tot stand zijn gekomen.

De traditie van de beschilderde ribben in een houten gewelf heeft lang stand gehouden. In de Lutherse Kerk op het Spui te Amsterdam (gebouwd 1632-'33) zijn de ribben ook nog met kepers beschilderd geweest. Dat blijkt uit een gravure in het boek van Dapper uit 1664.

Verdere lotgevallen van de schilderingen

Een aantal voorstellingen is na de Alteratie met zwart overschilderd.

Na 1676 zijn de gewelven oker-bruin overschilderd, wellicht in 1708.

In 1755-'56 werd alles blauwgroen geschilderd.

In 1843-'44 werd daarover een licht grijs aangebracht.

Veel vergane planken zijn in de loop van de tijd vervangen. In 1755 waren dat eiken planken die direct na het aanbrengen overschilderd werden en derhalve niet donker verkleurd zijn. In 1843 vonden de herstellingen plaats met grenen delen. Op veel plaatsen zijn uitstekende randen weg geschaafd, waardoor gedeelten van de schilderingen verloren gingen.

Eindnoten:

137 H. Janse, *Stads- en dorpskerken in Noord-Holland*, Zaltbommel 1969, p. 33; H. Janse, ‘Kleur in Hollandse kerkinterieurs’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 4 (1977), p. 63.

138 W. Haakma Wagenaar, ‘De reconstructie van het houten tongewelf in de Janskerk’, *Bulletin van Het vijf kerken restauratieplan* 8 (1980), nr. 2/3, p. 1; herzien in: *Restauratie vijf Hervormde kerken in de binnenstad van Utrecht*, Jaarverslag 1979-1980-1981, nr. 6, p. 159.

139 L. Behling, *Die Pflanze in der mittelalterlichen Tafelmalerei*. Weimar 1957, p. 95 e.v.

140 Deze bevonden zich van 1885 tot 2000 in het Rijksmuseum te Amsterdam. Nu zijn ze weer naar de oorspronkelijke plaats teruggebracht.

141 H. Janse, Naarden Grote Kerk, bouwgeschiedenis, gewelfschilderingen. Voorlopig verslag. Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist 1974-1976; (H. Janse), *Grote of St. Vituskerk te Naarden* (gids 1978); H. Janse, ‘De Grote of Sint-Vituskerk van Naarden’, in: A.C.J. de

Vrankrijker e.a., *Het Gooi bekeken en besproken*, Bussum / Antwerpen 1982, p. 98; J. Kroonenburg e.a., *De Grote Kerk van Naarden in historisch perspectief.* Naarden 1984, p. 18-49 met afbeeldingen van alle schilderingen.

142 *Hall's Iconografisch Handboek* (noot 85), p. 346.

143 Zie afbeeldingen in: J. Kroonenburg e.a., *De Grote Kerk van Naarden in historisch perspectief*, p. 18-40. Dit geldt ook voor de beschilderingen van de ribben en de randmotieven op de gewelven die hierna besproken worden.

1.b Schilderingen op kolommen en bogen

Inleiding

Alle kolommen van het koor en een kolom van het schip zijn voorzien van schilderingen. De kapitelen van het koor en de kraagsteentjes in de koorsluiting zijn rijk gepolychromeerd. De boog boven het voormalige sacramentshuis is blauw geschilderd en draagt enkele figuren. Op de boogaanzetten in het koor is een eenvoudige beschildering in zwarte lijnen aangetroffen.

Voor de restauratie ging het onderste gedeelte van de schilderingen schuil achter de balustrade, die in 1608 op het middeleeuwse koorschot was geplaatst (afb. 342).

Kolommen van het koor

Aan de zijde van het hoogkoor dragen de schachten van de kolommen van het koor tapijtschilderingen die imitaties van Venetiaanse brokaten weergeven. Zij zijn aangebracht op een vergulde ondergrond, ter weerszijden van de as van het koor afwisselend een rode en een blauwe schildering in caseïneverf, met dien verstande dat de twee middelste kolommen in de koorsluiting beide rood zijn[144]. Deze schilderingen hebben gediend als achtergrond voor beelden van apostelen. Een langwerpige kale plek iets onder het midden in de schildering duidt de plaats aan waar een dergelijk beeld was bevestigd.

De schildering is opgebouwd uit een verticaal rechthoekig deel waarop de eigenlijke tapijtschildering is aangebracht. Aan de onderzijde is een franje aangeduid en links en rechts een rand waarvan het motief per kolom verschilt. Aan de bovenzijde is aan weerszijden een wapenschildje geschilderd. De schildjes op de schilderingen aan de zuidzijde dragen de symbolen van de zogenoemde Arma Christi, die momenten uit het lijden van Christus in herinnering brengen. De andere schildjes dragen familiewapens en handmerken. De tapijtschilderingen zijn over oudere schilderingen aangebracht waarvan resten op verschillende plaatsen zijn aangetroffen. Onder alle tapijten zijn geschilderde cirkels zichtbaar, elk omgeven door een banderolle. De onderkant daarvan is op enkele centimeters boven de bovenregel van de rechte stukken van het koorschot.

Onder de cirkels zijn op sommige plaatsen resten van wijdingskruisen gevonden[b18:71]. De oudste schilderingen en de wijdingskruisen moeten van omstreeks 1460 dagtekenen en hebben geen verbinding met het koorschot. De nog zichtbare

335 Kolom 10; 1974. HJ

336 Kolom 11; 1974. HJ

tapijtschilderingen dateren wij ongeveer in de jaren tussen 1510 en 1520, mede op grond van de renaissancistische randbeschilderingen van de kolommen 13, 19 en 21.

In 1589 werden de schilderingen oversneden door de balustrade, die op het koorschot werd geplaatst. Daarna zijn ze overgewit. De Witte geeft dat aan op zijn schilderijen (afb. OA 13).

Omstreeks 1907 zijn de witsellagen verwijderd onder leiding van architect C.B. Posthumus Meyjes. Daarna zijn de schilderingen sterk verweerd. In 1964 en 1965 zijn zij gerestaureerd door Emile Puettmann.

Beschrijving van de schilderingen afzonderlijk

Kolom 9. Latere vieringkolom. Hoofdkleur rood.

Kolom 10. Hoofdkleur blauw. De tekening vertoont een omsloten granaatappelmotief waartussen bladranken en vruchten (afb. 335). Het motief is verwant aan dat op de kolommen 20 en 21. Op de randen en de schildjes is geen tekening meer te herkennen.

Kolom 11. Hoofdkleur rood. De hoofdstructuur bestaat uit wingerdranken met granaatappels tussen elkaar kruisende banden waarop elkaar kruisende lijnen zijn geschilderd met rozetjes waarop een lotuspatroon (afb. 336). Deze tekening is het spiegelbeeld van die op kolom 19. Het bandmotief komt ook voor op kolom 16. De randen zijn versierd met groene cirkels waarin kleine cirkels op goud zijn getekend.

Links boven op het wapenschildje het handmerk van Grietje Allertsdr., zuster van Simon Allertsz. die in 1475 een vicarie stichtte op het Sint-Pietersaltaar tegen kolom 20 (afb. 343). Dit merk komt voor op de zerk op graf 107 in het Buitenlandvaarderskoor. Rechts staat vermoedelijk het wapen van de familie Reaal, 3 ‘spijkers’ van zilver op een veld van azuur (afb. 344). Het kan ook zijn dat hier de nagels zijn aangeduid waarmee Christus aan het kruis werd genageld.

Onder de schildering zijn resten van een vorige beschildering in rood en zwart. Van de cirkel vertonen zich resten in blauw of groen.

Kolom 12. Hoofdkleur blauw. Granaatappelmotief in een gesloten kader met een

337 Kolom 12; 1974. HJ

338 Kolom 18; 1974. HJ

aanvulling van ranken (afb. 337). De rand heeft een ruitverdeling in rood. Het wapenschildje boven links vertoont twee voorwerpen in zilver (wit) op een groen veld (afb. 345). Het rechter schildje draagt een handmerk (afb. 346).

De cirkel onder het tapijt is een rode schijf met gotisch schrift en tekening. Ook zijn resten van een oudere schildering waargenomen.

Kolom 13. Hoofdkleur rood. De structuur van de tekening is verloren gegaan. Het linker wapentje draagt hetzelfde handmerk als kolom 12 (afb. 347). Het rechter wapenschild vertoont een gaande stier in sabel (zwart) waarboven drie zilveren sterren op een veld van keel (rood) (afb. 348). Dit wapen komt overeen met dat van de stad Edam. De rand van het tapijt heeft een blauwe ondergrond en is gevuld met een renaissance-motief van witte s-vormige figuurtjes waarvan de contouren zwart zijn. In het midden hebben ze een verdikte ring waardoor het vervormde kandelabers lijken.

Van de cirkel rest een blauwe schijf met summiere resten van gotisch schrift waaronder de resten van een oudere schijf.

Het kapiteel heeft vergulde bladeren met rood in de voering en blauw op de schacht. Aan de oostzijde (die naar het sacramentshuis gekeerd was) zijn ook de afsluitranden onder en boven de bladeren goud.

Boog 13-14. Deze overspande het sacramentshuis en is blauw gekleurd. Boven iedere kolom staat een engel met een wierookvat die naar het sacramentshuis is gekeerd. Boven de engel aan de westzijde is aan de noordzijde een zon weergegeven (afb. 349), aan de zuidkant de maan. Aan de oostkant is dit andersom (afb. 350).

Kolom 14. Hoofdkleur blauw. De structuur van de tekening is verloren gegaan. De rand vertoont sporen blauw. Beide wapens zijn niet meer herkenbaar. De cirkel vertoont resten van de oudste schildering, een groene band met een summiere tekening van rode strepen.

Het kapiteel is spiegelbeeldig gekleurd ten opzichte van kapiteel 13.

Kraagsteen: van het vrouwenkopje zijn het haar en de broche daarin verguld. De dekplaat is aan de onderkant rood gekleurd op goud en heeft een zwarte bies op

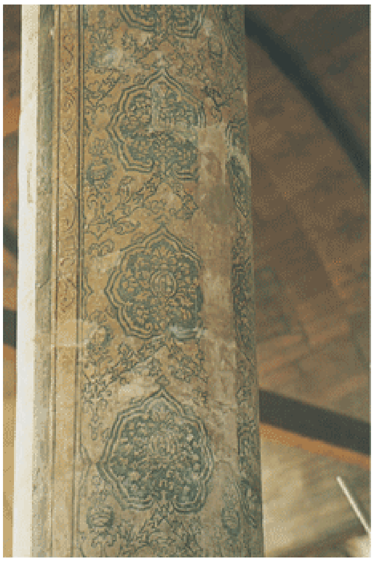

339 Kolom 21; 1974. HJ

341 Kolommen 17 en 18; 1974. HJ

340 Kapiteel 19 en randschildering scheiboog; 1974. HJ

enige afstand van de rand. Beschadigingen in neus en lip zijn beschilderd, hetgeen inhoudt dat deze beschildering in een latere fase is aangebracht.

Kolom 15. Hoofdkleur rood. De rand bestaat uit een dubbele zigzaglijn die zijdelings is opgevuld met driepassen. Er is op het rechter wapenschildje een handmerk zichtbaar (afb. 351). De cirkel vertoont rode resten van de oudste schijf.

Kraagsteen: de mannenfiguur heeft een oxidegroen kleed en draagt een vergulde banderol.

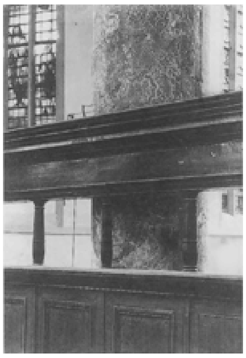

342 Kolom 19; 1907. GAA

343 Kolom 11 linker wapen; 1965. RdMz

344 Kolom 11 rechter wapen; 1965. RdMz

345 Kolom 12 links; 1965. RdMz

346 Kolom 12 rechts; 1965. RdMz

347 Kolom 13 linker wapen; 1965. RdMz

348 Kolom 13 rechter wapen; 1965. RdMz

Aan de zijde van de kooromgang heeft een ornamentale beschildering gezeten, die wellicht behoorde bij het Sint-Agatha-altaar dat daar heeft gestaan[65-1:20].

Kolom 16. Hoofdkleur rood. De tapijtschildering bestaat uit kruisende banden met granaatappels zoals ook op kolom 11 voorkomen. Er is op de rand geen motief waarneembaar en van de oudste cirkel is een restant in rood overgebleven.

Kraagsteen: engel met oxidegroen kleed, rood gezicht en rode handen, gouden vleugels waarvan het reliëf zwart is geaccentueerd. Het halve rozet onder de figuur is verguld. Op het wapenschild is een grauwe kleur met goud waargenomen.

Kolom 17: Hoofdkleur blauw. De structuur van de schildering bestaat uit brede banden in opgaande richting en wingerdranken. Er is geen versiering in de rand gevonden. Het linker schildje draagt een handmerk dat het spiegelbeeld is van dat op

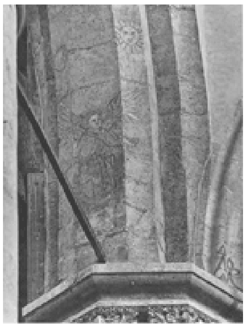

349 Boog boven kolom 13; 1965. RdMz

350 Boog boven kolom 14; 1965. RdMz

351 Kolom 15 rechter wapen; 1965. RdMz

352 Kolom 17 linker wapen; 1966. RdMz

353 Kolom 17 rechter wapen; 1966. RdMz

354 Kolom 18 linker wapen; 1965. RdMz

355 Kolom 18 rechter wapen; 1965. RdMz

kolom 15 (afb. 352). Het rechter schildje vertoont het wapen van de familie Boelens met heraldisch rechts een zwaan van zilver (wit) op azuur, links drie balken (afb. 353).

Ook hier is onder het tapijt een rest in rood van de oude schijf zichtbaar.

Kraagsteen: Het gezicht is bruinachtig rood, de haren zijn goud waarin de diepte zwart zijn gemaakt.

Kolom 18. Hoofdkleur rood. De structuur van het tapijt bestaat uit opengesneden granaatappels (afb. 338 en 354). De rand bestaat uit sjabloonfiguren, zoals die ook op de gewelfschilderingen voorkomen. Het wapenschild links geeft het wondenteken van Christus weer, aan de rechterkant vertoont het een kop en schotel (afb. 355).

Onder de tapijtschildering is een blauwe schijf zichtbaar.

Kolom 19. Hoofdkleur blauw. De tapijtschildering is opgebouwd uit een kruisbandmotief

356 Kolom 19 wapen links; 1965. RdMz

357 Kolom 19 wapen rechts; 1965 RdMz

358 Kolom 20 wapen links; 1965. RdMz

359 Kolom 20 wapen rechts; 1965. RdMz

360 Kolom 21 wapen links; 1965. RdMz

361 Kolom 21 wapen rechts; 1965. RdMz

met rozetjes waarin een lotuspatroon. De randen bestaan uit een serie grotesken: griffioenen, vogels afgewisseld met engelenkopjes, een fratskop en een zalffles. De tekening bestaat uit zwarte en witte lijnen op een roze en gouden ondergrond. Kolom 19 gaf de oorspronkelijke toestand het beste aan. De tekening is spiegelbeeldig ten opzichte van kolom 11. Het linker wapenschildje verbeeldt een lantaarntje met daarachter gekruist een rietstok met spons en een speer (afb. 356). Het rechter wapenschild de zweetdoek van Veronica (afb. 357)

De cirkel vertoont resten in rood met zwarte contour en een gedeelte van de boog van de oudste beschildering.

Kolom 20. Hoofdkleur rood. De tapijtschildering bestaat uit overlangse banden en een wingerdstructuur met granaatappeltjes. De rand bestaat uit een groene omsluiting om gouden bloemen met begrenzende lijnen in zwart. Het linker schildje vertoont de haan op de geselpaal (afb. 358), het rechter een gekruiste roede en een karwats (afb. 359).

De cirkel is fragmentarisch bewaard gebleven en heeft een blauwe band. *Kolom 21*. Hoofdkleur blauw. De tekening vertoont een omsloten granaatappelmotief

362 Kolom 22 achter ommanteling uit 1559; 1976. RCN

363 Kolom 18 aanzet scheiboog; 1964, PP

waartussen bladeren en vruchten (afb. 339). De randen bestaan uit langgerekte bladranken die onderbroken worden door koppen en een lantaarntje, roze op goud. Het linker wapenschild draagt een vrouwenkop met een tang en een sikkel (?) (afb. 360), het rechter een mannenkop met een sabel (Petrus) (afb. 361).

Van de cirkel zijn resten aanwezig met sporen rood.

Kolom 22. Latere vieringkolom. Hoofdkleur rood. De rand is afgebiesd in rood en groen. Omstreeks 1555 ommanteld, goed geconserveerde tapijtschildering in 1977 aangetroffen (afb. 362)[b17:27; b20:224]. De rand was rood en afgebiesd met groen.

Ook de *kapitelen* van het koor waren beschilderd. De bladeren zijn goud en het hele verticale deel van de kapitelen daarboven eveneens (afb. 340 en 341). Hier en daar zijn op de bladeren summiere resten van een zwarte schildering van de bladnerven gevonden. Die zijn bij de restauratie niet aangegeven omdat ook de vergulding in beperkte mate is aangebracht. De rand van de rondstaaf aan de onderkant is zwart, aansluitend op de zwarte rand langs de tapijtschildering. Het opstaande randje aan de rondstaaf correspondeert in kleur met de hoofdkleur van het tapijt, dus rood of blauw. Hetzelfde is het geval bij het schuine randje aan de bovenkant bij de bladeren. De bladeren hebben een rode voering. De binnenwand is blauw evenals het overstekende deel boven de bladerenpartij. Die is door gouden banen omsloten.

Alle aanzetten van de *scheibogen* hadden een zwarte randbeschildering, die op enkele plaatsen nog goed zichtbaar was (afb. 363). Die bestond uit omgekeerde spitsbogen met driepassen, gestileerde granaatappelmotieven en bladwerk. Er zijn twee typen: bij de kolommen 10, 11 en 12 en 19, 20 en 21 is een dunne dubbele lijn gebruikt, bij de kolommen in de sluiting een zwaardere lijn. Bij de restauratie zijn deze randen in het koor weer overal aangebracht.

In het rechte deel van het koor zijn de motieven in luchtige lijnen geschilderd en vergelijkbaar met de randbeschilderingen op de gewelven (afb. 340). In de koorsluiting is het een op kant lijkende beschildering in wat dikkere zwarte lijnen (afb. 341).

Schildering in het schip

Op de kolom 25 tegenover de preekstoel is een laatgotische tapijtschildering, behorend bij het Jezusaltaar[73: 32,52]. In het grafboek van 1523 wordt de kolom meermalen vermeld als '*dye bloedyghe Ihs pylaer*'. In het zakboekje van de memoriemeesters worden altaar en kolom met vele namen aangeduid: *py.ihs, al.salvatoris, al.ihs* en *py.salvatoris flagellati*. De laatste naam maakt duidelijk hoe de kolom aan de naam uit het grafboek komt. Er zal een realistisch beschilderd beeld van de Gegeselde Verlosser aan bevestigd zijn geweest.

Deze schildering begint niet direct onder het kapiteel maar op de tiende laag Ledesteen, geteld van boven af. Van de compositie is helaas weinig meer overgebleven dan een rest van arabesken bovenaan[b18:70]. Het best bewaard zijn de randen aan de zijkanten van het tapijt, voornamelijk bestaande uit een groene band die gevat is tussen zwarte lijnen. De band is onderverdeel in vier smalle groene stroken, waartussen drie even brede stroken zijn gevuld met een kabelmotief in goud. De scheiding van de strengen schijnt in groen te zijn getekend. een dergelijke band beëindigt de schildering ook aan de bovenzijde. Onderzijde en hoekoplossingen zijn slecht zichtbaar. De schildering is vermoedelijk ouder dan de schilderingen in het koor.

De restauratie werd in 1976 uitgevoerd door P. de Ruyter van het restauratie-atelier D. Schoonekamp te Amsterdam.

Eindnoten:

144 Soortgelijke schilderingen zijn beschreven door A.A.H. Friedrichs, 'De verfdwarsdoorsnede bij het onderzoek van de historische binnenruimte: "Persbrokaat" op steen', *Bulletin KNOB* 99 (2000), p. 166-172.

1.c De inrichting van het Hoge Koor voor de reformatie

Het koor, waarin zich het hoogaltaar en het sacramentshuis bevonden, wordt omsloten door een koorhek aan de westzijde en een houten schot aan de noord-, oost- en zuidzijde. Tegen de lange noord- en zuidwanden staan koorgestoelten.

Koorhek

Over de voorganger van het huidige koorhek (1682) zijn wij goed ingelicht dankzij de afbeeldingen door Jacob van Ruysdael (afb. OA 10) en Emanuel de Witte (afb. OA 12, OA 13). Bij de modernisering van de oostelijke vieringkolommen in 1554

zal een oudere afscheiding plaats hebben moeten maken voor dit hek[b18:44].
Horizontaal waren er drie zones: onder een met panelen gesloten strook, daarboven een hoger doorzichtig deel en als afsluiting aan de bovenzijde een brede kroonlijst.
In de breedte

was er aan de zijde van de kolommen aan weerszijden een breed vak gevolgd door een smaller dat aan de naar de kolom gerichte zijde draaibaar was. De gedeelten werden gescheiden door houten stijlen.

In de open gedeelten geven de afbeeldingen traliewerk weer, waarvan de gesuggereerde vormgeving doet denken aan het uit 1562 daterende koorhek in de Sint-Nicolaaskerk te Monnickendam. Daar zijn de tralies van hout, maar gezien het feit dat de geelgieter va het nieuwe hek in 1683 veel oud koper in mindering bracht op zijn rekening, lijkt het erop dat het hek in de Oude Kerk koperen tralies had. Onder het huidige koorhek is boven de spaarbogen van het koorhek van 1390 een drietal blokken zandsteen aangetroffen die als steunpunten voor de stijlen van een koorhek moeten hebben gediend[64-2:13; b8:48] Een vierde blok is verdwenen. Aan de voet van de beide vieringkolommen is een verzwaring gemaakt. De hartafstand van de blokken bedraagt circa 1,80 meter en verschilt enigszins van die van het huidige koorhek. Wel was dit oudere hek zoals het huidige verdeeld in vijf vakken.

Daarover is in de zuidelijke helft een twee bredere boog geslagen in een wat kleiner formaat. Over de noordelijke helft werd geen boog gevonden. Daarboven is onzorgvuldig metselwerk van secundair verwerkt materiaal. Fragmenten ingemetselde zandsteen hebben alle hun bovenzijde op 0,77 meter + NAP. Deze muur heeft in verschillende perioden een koorhek gedragen.

Koorschot

Als afscheiding tussen het hoogkoor, de zijbeuken en de omgang werd een houten schot geplaatst. Vier vakken in de koorsluiting schijnen nog uit de bouwtijd van het koor te dateren. In de meest noordelijke travee van de kooromgang stond het sacramentshuis. Het schot was daar buitenwaarts omheen gebogen. In de koorsluiting bestaat het koorschot uit eiken stijl- en regelwerk, dat staat op een voetregel die op een laag muurtje rust (afb. 364). Tussen twee hoofdstijlen zijn vier tussenstijlen. De hoofdstijlen lopen boven door tot boven de regel en werden bekroond met een bladkapiteeltje. Alleen bij de stijl voor kolom 14 is het onderste deel nog bewaard.

In de travee 14-15 is bovenaan de dichtgetimmerde opening, waaromheen aan de zijde van de kooromgang ingekraste en geschilderde concentrische cirkels zichtbaar zijn. Tussen drie zwarte banden zijn een witte, groene en bruine cirkel te herkennen. Waarschijnlijk betreft dit een soort hagioscoop waardoor men zich van buiten het priesterkoor een blik op het hoofdaltaar kon gunnen. Onder de opening zijn boven de voetregel van het schot aanduidingen van een verhoging waarop men kon staan om door de opening te kijken. Ook in enkele andere delen van het koorschot zijn in de omgang soortgelijke gaten te ontdekken, echter zonder een omranding.

De panelen dragen aan de zijde van de omgang talrijke inscripties zoals contouren van schepen, jaartallen, huismerken, monogrammen en ‘brilletjes’ die uit ingekraste cirkels zijn samengesteld en van het jaartal 1657 zijn voorzien. Onder die inscripties komt ook het jaartal 1460 voor maar dat is grof met een type Arabische cijfers geschreven dat onmogelijk uit de 15de eeuw kan zijn.

Ook de rechte stukken aan noord- en zuidzijde van het koor hebben eiken stijl- en regelwerk op een voetregel die op een muurtje ligt. Aan de koorzijde zijn tussenregels op halve hoogte op plaatsen waar koorbanken zijn of waren. Tussen de regels zijn panelen. Waar geen banken zijn of waren en ook aan de buitenzijde lopen de panelen door van onder tot boven. De stijlen staan 66,5 centimeter hart op hart. Aan de binnenzijde zijn zij vlak, aan de buitenkant voorzien van een symmetrisch profiel. De bovenregel heeft vellingkanten. Er bevindt zich daarin een aantal lassen, waarbij telmerken zijn ingehakt met een guts[b18:54]. Aan de zijde van de koorsluiting heeft het nummer 1 gestaan. Dit geeft aanleiding deze gedeelten van het koorschot gelijk met de koorbanken omstreeks 1500 te dateren.

In de traveeën 12-13 en 18-19 is het schot enigszins uit de lijn van de kolommen geplaatst om een overgang te vormen naar de iets naar buiten geplaatste delen in de koorsluiting. In deze beide vakken zal ook een zijtoegang tot het koor opgenomen geweest zijn. De detaillering van deze delen en van de stukken waartegen de koorbanken stonden, is gelijk.

Het schot staat zo dicht bij de kolommen dat de bovenregel op enkele plaatsen enkele centimeters diep moest worden uitgehakt. Voorts zijn de basementen afgehakt om het schotwerk te laten passeren, terwijl bovendien in de afgehakte steen weer een sleuf is gehakt om ruimte te maken voor een tussenstijl van het schotwerk.

Op de beide gedeelten van het schot en in de sluiting werd in het bovenste

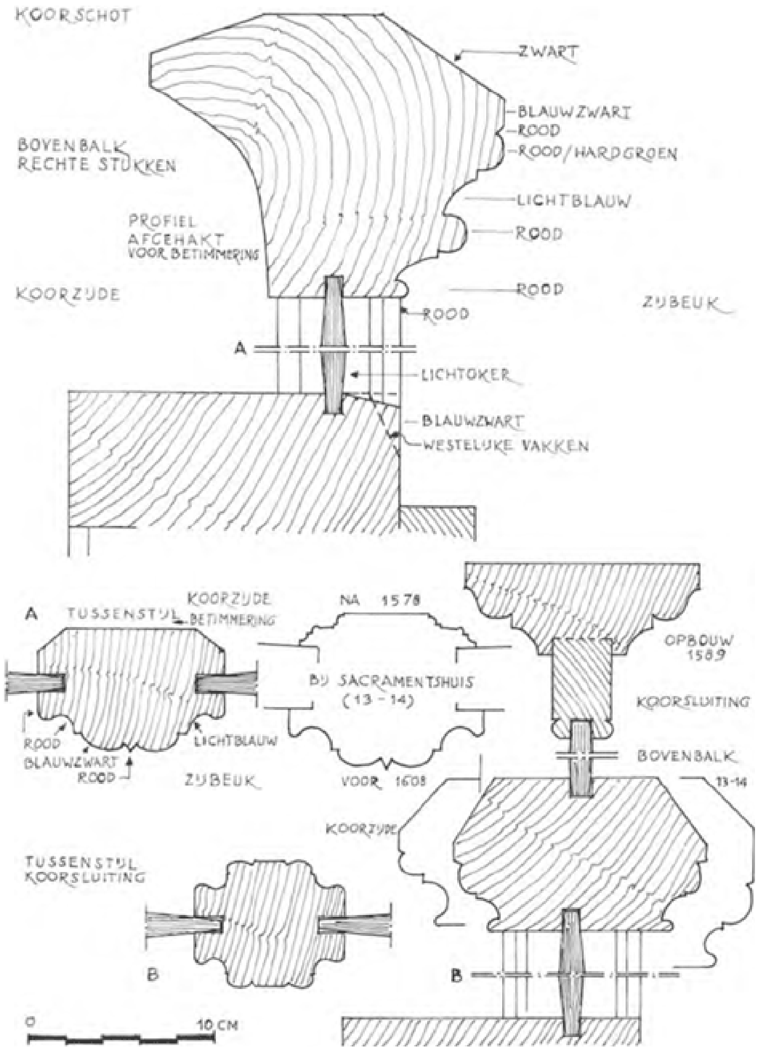

364 Koorschot, details. Schaal 1:5.

365 Koorschot, renaissance schildering; 2000. HJ

driekwart deel een beschildering aangebracht, die renaissance-motieven vertoont (afb. 365). Op een paneel in vak 12-13 is in een cartouche het jaartal 1531 geschilderd. Het is een tweezijdig symmetrische ornamentele beschildering met grotesken in wit, crème en bruin op een donkerblauw ondergrond. Daaronder is het hout blauw-zwart geschilderd. Op sommige plaatsen is de schildering over de dichtgezette kijkgaten aangebracht.

Op stijlen, regels en voetplaat zijn kleurresten aangetroffen (afb. 364). De binnenzijde van het overhuivende deel van de bovenregel was rood. Aan de buitenzijde waren de panelen donker blauwgrijs, op stijlen en bovenregels werden resten helderrood, lichtblauw, helder groen en blauwzwart gevonden.

Op de binnenzijde van het koorschot waren op de bovenste panelen snijwerk en figuren aangebracht. De Witte geeft ze weer, samen met de opbouw (afb. OA 13). De regels in het schotwerk zijn daarom niet van een profilering voorzien.

Koorbanken

Aan de noord- en zuidzijde van het koor bevinden zich tegen het koorschot laatgotische koorgestoelten met gesneden misericordes[b18:62,98]. In de loop van de eeuwen hebben deze banken veel veranderingen ondergaan maar een groot deel ervan is nog aanwezig. Gezien de overeenkomst van enkele motieven in de misericordes en in gewelfschilderingen en -schotels lijkt het erop dat de banken omstreeks 1500 gemaakt zijn.

Amsterdam had geen kapittelkerk, zodat deze gestoelten niet voor koorheren gediend kunnen hebben. Er was wel een Getijdencollege dat de kerkelijke eredienst opluisterde door gezamenlijk te bidden of getijden te zingen[145]. Het college was aanvankelijk uitsluitend samengesteld uit priesters, later echter door de invoering van de meerstemmige muziek tevens uit leken. Zij allen zullen 21 plaatsen aan de zuidzijde van het koor en 21 aan de noordkant bezet hebben. De graven onder de koorbanken waren normaal genummerd, hetgeen inhoudt dat de banken voor het begraven weggehaald konden worden.

In 1846 werden de koorbanken beschreven en opgemeten door D.D. Büchler (afb. 366). Hij neemt aan de noordkant 21 zitplaatsen waar en aan de zuidkant

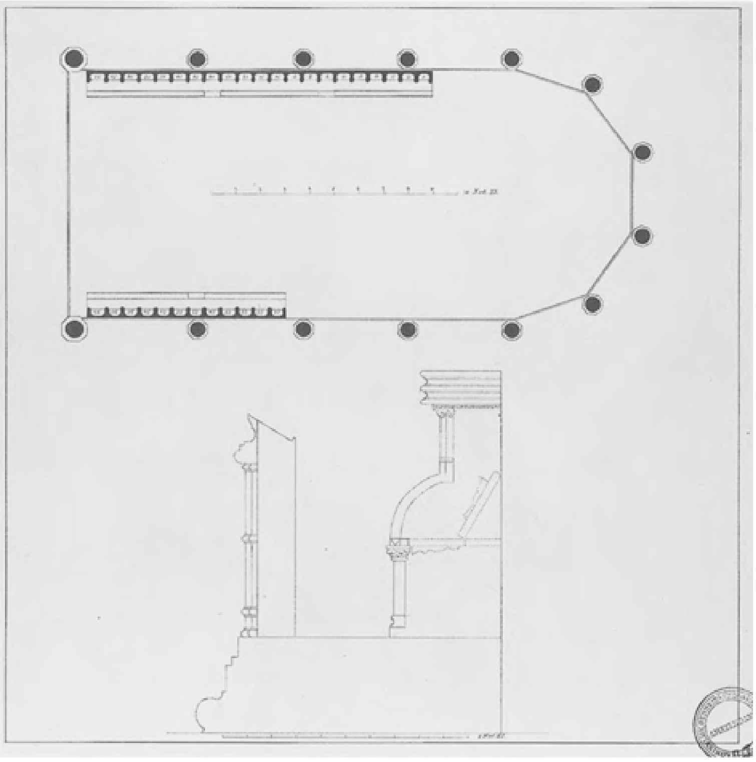

366 D.D. Büchler, 1846. Plattegrond en doorsnede koorbanken. Kon. Oudheidk. Genootschap.

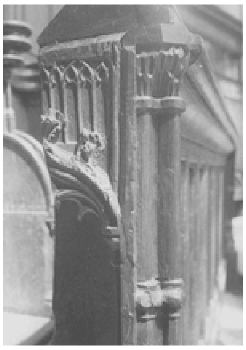

367 Koorbanken, zijwang noordwest zijde; 1952. HJ

twaalf en schrijft: '*Waarschijnlijk is het gestoelte aan de Noordzijde nog in den staat van oorspronkelijke aanleg en zullen aan de Zuidzijde een gelijk aantal zitplaatsen aanwezig zijn geweest,...*'[b18:122]. Op de plattegrond van de zitplaatsen in de kerk die Daniël Stoopendaal in 1725 maakte, staat in de noorderzijbeuk tussen de beide noordelijke vieringkolommen een losse bank getekend met negen zetels met ronde achterzijden (afb. OA 26). Dit is ongetwijfeld het ontbrekende deel van het zuidelijke koorgestoelte. Dat heeft wellicht in het begin van de 18de eeuw het veld moeten ruimen voor de nieuwe brede toegang tot het koor recht tegenover de toegang uit de kosterij tot de zuiderzijbeuk. Helaas tekende Vingboons op zijn plattegrond van 1681 geen meubilair. Wel is daar alleen de oorspronkelijke kleine deur te zien.

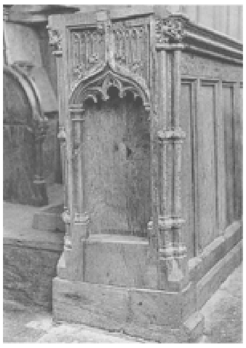

368 Koorbanken, hoek zuidoostzijde na restauratie. Linker deel nieuw; 2000. HJ

369 Koorbank noordzijde; ca. 1910. RdMz

370 Koorbanken noordzijde, tussenschot; 2000. HJ

371 Koorbanken, binnenzijde wang; 2000. HJ

Emanuel de Witte schilderde op een werk uit de jaren voor de vervanging van het koororgel (1658) aan de westzijde van de zuidoostelijke vieringkolom een losse koorbank (afb. OA 14). Het is niet bekend of dit al het weggenomen deel van de koorbanken is.

Voor de rijen banken aan noord- en zuidzijde zijn schotten met een lezenaarplank aangebracht. De delen van het voorschot bestaan aan beide zijden uit een geprofileerd stijl- en regelwerk. Daartussen zijn panelen gevat die aan de voorzijde vlak zijn en aan de achterkant rondom een bossing hebben. Aan de bovenzijde is een zware geprofileerde afdeklijst en aan de einden zijn zijwangen, voorzien van snijwerk. Twee panelen met tussenstijl komen overeen met één zetel. De voorzijde van de bovenregel ligt in het vlak van de tussenstijlen en heeft dezelfde profilering. De profilering komt min of meer overeen met die van het schotwerk in de koorsluiting. Aan de achterzijde liggen de panelen circa 1,5 centimeter binnen bij de daar ongeprofileerde tussenstijlen die 1 centimeter terug liggen ten opzichte van de bovenregel.

De oorspronkelijke westzijde van de noordelijke bankenrij behield een deel van de gebeeldhouwde zijwang (afb. 367). Aan de voor- en achterzijde was een bundelzuiltje waartussen een holle nis is uitgesneden, die afgesloten is met een ezelsrugboog waarop twee hogeltjes. Aan de binnenzijde ervan bevindt zich een driepas met toten. Boven de boog is een reeks spitsboogjes gesneden. Erboven was een lijst die in de loop van de tijd verloren is gegaan. De wang is bij de restauratie gecompleteerd en bevindt zich thans aan de oostzijde van de zuidelijke bankenrij (afb. 368).

De zetels zijn van elkaar gescheiden door tussenschotten met leuningen (afb. 369). Die zijn verbonden door een bodemplaat en een zware afdeklijst. Halverwege is een horizontale regel waaraan de opklapbare zittingen zijn bevestigd. Tussen de bodemplaat en de regel is een horizontale plank die de achterzijde van het gestoelte vormt. Boven de zittingen is een schuingesteld schot met staande planken tot onder de afdeklijst.

Het onderste gedeelte van de tussenschotten is aan de voorzijde versierd met een colonnet dat aan de onderzijde een vierkant plint heeft overgaande in een achtkant. Daarop is een basementje met half-achtkante doorsnede. De schacht is rond en draagt een half-achtkant kapiteeltje met bladsnijwerk. Boven de dekplaat van het kapiteeltje is het niveau van de onderkant van de opklapbare zittingen. Daarboven is de zijkant van het tussenschot ongeveer een centimeter weggehakt, zodat voor de zitting een draagvlak en ruimte voor de opklappende zijkant is gevormd. De voorzijde van het tussenschot volgt met drie rondstaven de kwartcirkel die voor het opklappen is uitgespaard (afb. 370). In de terug liggende voorzijde van het schot is erboven een driedelig bundelzuiltje gestoken. Elk colonnetje heeft een geprofileerd basementje met een half-achtkante doorsnede en een met bladornament versierd kapiteeltje dat zich langs de zijvlakken van het schot voortzet als een fries waarin roosjes zijn gestoken. Hierop rust de zware afdekbalk van het koorgestoelte, die geprofileerd is met drie rondstaven waartussen twee uithollingen. Ter hoogte van het midden van de

372 Misericordes; 1952 en 1971. HJ en RCN

zetels is de afdekplaat diep uitgehaald en het profiel is er vrijwel verdwenen. Aan de voorzijde van de tussenschotten vormen zich armsteunen en daar is het profiel zeer geprononceerd.

De bank die nu aan de zuidkant staat, heeft aan de oostzijde (oorspronkelijk de westzijde) een beëindiging die grotendeels origineel is. Daartegen sluit de bank met een halve armsteun aan. Aan de voorzijde is over de volle hoogte een bundelzuiltje waarvan de colonnetten staan op achtkante basementjes die rusten op een vierkant plintje. In de bundelzuil bevindt zich een geprofileerd tussenkapiteeltje ter hoogte van de basementjes van de tussenschotten. De vormgeving van de bundelzuiltjes vertoont verwantschap met de colonnetten tussen de zetels. Het lijstwerk van het kapiteel en van het aansluitende fries loopt naar de voorzijde kwartcirkelvormig omhoog en vormde vermoedelijk de overgang naar een houten beeld als bekroning van de beëindiging. Op de oplopende lijst is een monster gesneden met een vogelkop en een fratskop (afb. 371).

Aan de zijde van het koorhek zijn beide bankenrijen voorzien van een eindschot met dezelfde vormgeving als de tussenschotten.

De banken die van oorsprong af aan de zuidzijde stonden, dragen op de kwartcirkels een monster dat onder een schildje of dekkleed verborgen zit. De extremiteiten zijn mensenvoeten, vinnen, poten enzovoort. Hij lijkt erop dat dit restanten zijn van grotere knoppen.

In het bovenvlak van de afdeklijst van het huidige oostelijk deel van de zuidelijke rij (oorspronkelijk westelijk deel van de noordelijke rij) is een sponning geschaafd voor een schot. Op dezelfde lijn zijn in het hart van de armsteunen pengaten uitgehakt voor stijlen. Bij andere delen van het koorgestoelte ontbreken deze aanduidingen voor een achterschot boven de bank. In het hart van de armsteunen is vier maal om de andere een gat ingehakt dat omringd is door spijkergaten. Hier zou een kandelaar gestaan kunnen hebben. Twee maal komt een dergelijk gat voor bij de overige armsteunen op deze rij. De hartafstand van de zetels bij het oostelijk gedeelte van de bank is 62 centimeter, bij de oorspronkelijke delen van de noordzijde 68,5 centimeter. Aan de noordzijde is op de armsteunen twee keer zo'n gat voor een kandelaar gemaakt.

De opklapbare zittingen zijn met bochtknieren aan de achterliggende tussenregel bevestigd. Onder de zitting is een console, een rustklamp of misericorde die iets uitsteekt. De reeks is soms wat ruw maar toch niet onaardig gesneden en beeldt spreekwoorden en zegswijzen uit[146]. Er zijn bij de oorspronkelijke rustklampen twee paar kunstenaarshanden te herkennen. De ene geeft korte gedrongen figuren met grote hoofden weer, de andere langere figuren met slanker ledematen.

Bij de restauratie heeft een herschikking van de banken plaatsgevonden. Daarbij zijn de twaalf westelijke zetels van het gestoelte aan de noordkant naar de zuidzijde van het koor verhuisd. Wij zullen hier een beschrijving geven van de misericordes in de oorspronkelijke volgorde van oost naar west. Daarbij zijn de nummers 14 tot en met 21 thans aan de zuidzijde te vinden en hebben nu dus een volgorde van west naar oost. Van oudsher waren al de nummers 22 tot en met 33 aan de zuidzijde en die nummeren dus wel van oost naar west. 14, 21, 26 en 33 hebben hun houtsnijwerk verloren. De bij de restauratie toegevoegde houtsnijwerken worden in het desbetreffende hoofdstuk beschreven.

Banken die oorspronkelijk aan de noordzijde stonden (afb. 372):

1. Zittende monnik, die de linkerhand op de borst houdt, de (verminkte) rechterhand uitstrekt en iets vasthoudt.
2. Kat onder een kleed, de kop en rechter voorpoot vrij, lezend in de bijbel.
3. Bladwerkconsole.
4. Oude vrouw die een jonge naakte vrouw de darmen uit het lijf trekt en die op een haspel windt. Ook heeft men wel als verklaring gegeven dat het slachtoffer van een lintworm wordt bevrijd. Vermoedelijke betekenis: Iemand de darmen uit het lijf trekken = iemand het bloed onder de nagels vandaan halen.
5. Bladwerkconsole.
6. Gehurkt mannetje dat munten uitpoept: ‘patertje schijtgeld’ = geld voor het opscheppen hebben.
7. Man die tussen twee stoelen met drie poten (schemels) gaat zitten. Betekenis: ‘In 't slampampen en mocht mij niemand verrasschen, al quit, sit ick tusschen twee stoelen in d'asschen’.
8. Twee mannen van wie er links een met het hoofd tegen een muur loopt. Betekenis: ‘Men can met het hoofd geen muren breecken’, of ‘Crygel ben ick en van sinnen stuer, dus loop ick met den hooffde tegen den muer’.

9. Bladwerkconsole.
10. Kat die naar een vleermuis met uitgespreide vleugels boven zich kijkt. Waarschijnlijke betekenis: spel van kat en muis.
11. Uil met gespreide vleugels.
12. Man die zijn mond met twee handen openspert voor een oven. Betekenis: 'jegen een oven gapen' = onnut werk doen. Kan ook zijn: Zijn mond moet wel zijn gekloven, die overgapen zal een oven.
13. Twee mannen die aan een (gedeeltelijk verdwenen) stok trekken en met de voeten tegen elkaar steunen. De linker figuur heeft een ontbloot achterwerk, de andere grijnst. Zij spelen het zogenoemde 'steygerspel', waarvan de bedoeling is dat de een de ander optrekt.
15. Onderste deel van de omgekeerde beurs met geldstukken (zie 19).
16. Onderste deel van een omgekeerd zeilschip, waarvan alleen nog het sprietzeil zichtbaar is.
17. Zeilschip met twee mannen, waarvan de rechter een roeiriem in het water hout tegen de vaarrichting in. De andere man houdt het roer vast. Betekenis: Men moet zeilen terwijl de wind dient.
18. Twee zittende mannen, waarvan de linker uit een kruik drinkt en de vrije hand uitstrekt naar een tweede kruik die de andere man vasthoudt.
19. Omgekeerde beurs waaruit geldstukken vallen. Dit motief komt voor op een gewelfschotel in de Binnenlandvaarderskapel en ook twee maal in de gewelfschilderingen in verbinding met de Binnenlandvaarders en is dan vergezeld van de spreuk 'Al nut, al nyet' ofwel: Geld is nuttig maar je kunt ook zonder.
20. Lopende man met een (afgebroken) stok in de hand, die uit een kruik drinkt en zich omwendt. Vermoedelijke betekenis: Doe wel en zie niet om.

Banken zuidzijde:

22. Man met stok vechtend tegen een (sterk gehavende) vogel.
23. Masker tussen bladwerk.
24. Bladwerkconsole.
25. Bladwerkconsole.
27. Hond met een pot over zijn kop (een open pot of kuil, daarover steekt (al)licht geen hond zijn muil) waarboven enkele vissen met hun kieuwen aan een lijn hangen (iedere haring moet aan zijn eigen kieuwen hangen = ieder moet zijn eigen huid naar de markt brengen.
28. Bladwerkconsole.
29. Gelaat onder een kap, met twee neuzen, drie ogen en een mond. Januskop.
30. Smid die op een aanbeeld een stuk ijzer smeedt en dat met een tang vasthoudt. Alleen het onderste deel van de voorstelling is bewaard gebleven. Betekenis: Men moet het ijzer smeden als het heet is.
31. Twee vechtende mannen met korven in de rechterhand. De rechter man pakt de linker bij het haar.

32. Varken, bezig met spinnen: ‘Die met gemack sijn kost wil winnen, die set zijn varcken aen het spinnen’.

In de timmerwinkel van de kerk bevond zich in de 19de eeuw een misericorde met een Januskop. Deze behoort sedert 1889 tot de collectie van het Museum Amstelkring en werd in 1978 in langdurig bruikleen gegeven aan de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam.

De panelen, de bovenregel en de bovenzijde van de afdeklijst dragen een aantal inscripties, voornamelijk huismerken en monogrammen. Op het bovenvlak van de voorschotten aan de zuidzijde zijn verschillende inscripties gesneden[b18:64]. Daaronder zijn de jaartallen 1535, 1549, 1553, 1578, 1594, 1655 en 1663.

Hoogaltaar

In 1536 of 1537 kreeg Jan van Scorel (1495-1562) de opdracht het middenpaneel van een nieuw vijfluik op het altaar te beschilderen[63:33]. Voor het decoreren van de vier deuren werd contact opgenomen met Van Scorels leerling Maerten van Heemskerck (1498-1574)[147]. Het met hem eind 1537 gesloten contract is bewaard gebleven en weergegeven in bijlage 1[18;63:35]. Daarin lezen wij (kort samengevat) het volgende. Eerst zouden in een tijdsbestek van een jaar de binnenzijden van de beide binnenste deuren beschilderd worden. Dan zouden de kerkmeesters bezien of ook de buitenzijden van die deuren door Van Heemskerck geschilderd moesten worden, ook binnen een jaar. Tenslotte kreeg de schilder anderhalf jaar om ook de binnenzijden

373 Hoogaltaar, Calvarieberg. Middenluik van het vijfluik op het hoogaltaar. 16De-eeuwse kopie naar het vernielde origineel van Jan van Scorel (Verz. H.J. de Koster, Wassenaar) en de binnenzijden van de binnenste luiken van het vijfluik; links de kruisdraging, rechts de verrijzenis (kopie in het Aartsbisschoppelijk Museum Utrecht).

van de buitendeuren van een voorstelling te voorzien. Voor iedere deelopdracht werd een bedrag van 135 gulden overeengekomen. Over de buitenzijden van de buitenste deuren is niets vastgelegd. Die schijnen tenslotte voorzien te zijn van vier heiligenfiguren in wit en zwart[63:37].

Carel van Mander schrijft in zijn *Schilderboeck* uit 1604 dat het middenpaneel van Van Scorel een Crucifix vertoonde, aan de binnenzijden van de deuren Passiestukken en aan de buitenzijden de Verrijzenis. Er zijn vermoedelijke drie kopieën van dit altaarstuk uit de 16de eeuw bewaard gebleven (afb. 373). De juiste jaren en makers van alle onderdelen van het altaar zijn niet bekend[18].

Hangtapijten

Tot de uitmonstering van de kerk behoorden ook een aantal hangtapijten. Zij werden in 1560-1563 gemaakt door de Leidse '*tapessier*' Willem Andriesz de Raet[52-6]. In bijlage 1 zijn de overeenkomsten voor vier tapijten in het koor opgenomen. Kort samengevat werd het volgende overeengekomen. Er moesten vier tapisserieën worden geweven, waarvan de maat uiteindelijk werd bepaald op ongeveer 1,80 × 7,15 meter, zodat ze goed zouden passen aan weerszijden van het koor. Aan meester Willem werd een vidimus geleverd van hetgeen hij moest maken. Twee taferelen hadden betrekking op het leven van Sint-Nicolaas, twee op Johannes de Doper, de beide patroonheiligen van de kerk. Voor de structuur werd verwezen naar tapijten in de Nieuwe Kerk en het tapijt dat meester Cornelis Dobbesz aan de Oude Kerk had gegeven. De totale kosten zouden (omgerekend) 200 gulden bedragen. De helft daarvan werd betaald door Lysbeth Brunt, die ook een aandeel had bij het tot stand komen van het Maria-Sterfbedglas. Volgens Commelin waren de ontwerpen van de hand van Maerten van Heemskerck. De tapijten worden vermeld in de in 1582 opgemaakte inventaris van de kerk en deden tot ver in de 17de eeuw dienst bij huwelijksbevestigingen. In die inventaris worden ook nog vermeld een tapisserie '*van petrus scheepgien*' en twee oude tapijten die voor de bruiden gespreid worden[b18:59].

Willem Andriesz. de Raet was uit Brussel afkomstig en woonde sedert 1540 in Leiden[148]. Hij overleed er in 1573 of begin 1574. Van hem bleven drie tapijten bewaard, waarvan er twee langwerpig zijn in horizontale richting en ons een indruk kunnen geven van de vier tapijten in het koor. De brede omranding bestaat uit een parelrand waarbuiten een lange reeks bladmotieven. Maten: 1,70 × 6,65 meter en 1,75 × 5,48 meter. Verondersteld wordt dat ook deze beide tapijten voor kerkelijk gebruik bestemd waren.

Toen Willem Andriesz de Raet aan de koortapijten werkte, was hem ook nog het maken van een hangtapijt voor de Mariakapel opgedragen. Het ontwerp daarvoor zou worden geleverd door meester Lucas uit Haarlem[62-1:62]. Deze meester Lucas maakte in 1559 een schilderij voor het Kerstaltaar in de Sint-Bavokerk te Haarlem[149].

In de smidsrekening van 1559 (zie bijlage 1) komen onder meer houvasten, duimen en ogen en roeden aan of bij de apostelen voor. Wij kunnen aannemen dat het hier bevestigingsmiddelen voor de hangtapijten betreft.

Tussen 1591 en 1643 is zes keer melding gemaakt van reparaties aan de tapijten. Toen Commelin in 1693 zijn boek publiceerde, waren de tapijten niet meer aanwezig.

Eindnoten:

145 Chr.S. Dessing, ‘De Zeven Getijden-zangers te Amsterdam’, *Amstelodamum* 16 (1929), p. 76-78; Chr.S. Dessing, ‘De Zeven Getijden in de Oude en de Nieuwe Kerk te Amsterdam’, *Jaarboek Amstelodamum* 27 (1930), p. 27-42.

146 J.S. Witsen Elias, *Koorbanken, koorhekken en kansels*, serie De Schoonheid van ons Land, Beeldhouwkunst. Amsterdam 1946,[2]1948, p. 27-28.

147 Zie voor beide schilders onder meer: W.Th. Kloek e.a., *Kunst voor de beeldenstorm*, 's-Gravenhage 1986 en J.P. Filedt Kok e.a. (red.), *Kunst voor de beeldenstorm*, catalogus, 's-Gravenhage 1986.

148 *Kunst voor de beeldenstorm*, p. 137; *id.*, catalogus, p. 381.

149 J.M. Sterck-Proot, *De historische schoonheid van Haarlem*, Amsterdam[2]1942, p.30.

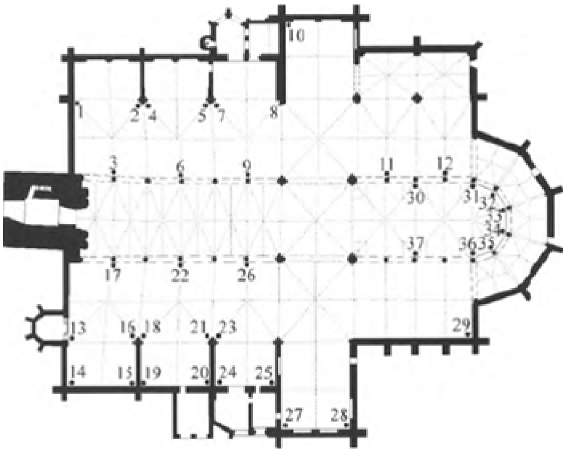

374 Plattegrond met nummering kapbeelden.

375 a en b Buitenlandvaarderskoor, schraagbeeld 29. HJ, RCN

1.d Houten beelden

Van de 14de tot na het midden van de 16de eeuw is het in het kustgebied van Holland en Zeeland gebruikelijk geweest onderdelen van kappen met houten tongewelven te voorzien van figuraal houtsnijwerk[62-2; 2002]. Daarbij kan men onderscheid maken tussen beelden die in onderdelen aan de onderzijde van een kap zijn gesneden en versieringen, die boven in het tongewelf zijn aangebracht.

Aan de kappen van de Oude Kerk zijn 37 in hout gesneden figuren aangebracht, die deel uitmaken van de houtconstructie of er als versiering tegen zijn aangebracht (afb. 374). In het totaal moet de kerk ongeveer vijftig beelden onder de kap hebben geteld. Zij dateren uit verschillende perioden tussen circa 1455 en 1560.

In het navolgende zullen wij onderscheid maken tussen schraagbeelden en schalkbeelden. Schraagbeelden noemen wij die beelden welke zijn gestoken uit het hout van de naar beneden doorlopende stijlen van de kap. Schalkbeelden zijn gestoken uit muurstijlen die onder verticale onderdelen van de kapgebinten zijn geplaatst.

Onder de kap van het *Buitenlandvaarderskoor*, gereedgekomen omstreeks 1455, bevindt zich in de zuidoostelijke hoek een schraagbeeldje (nr. 29) dat uit deze bouwperiode moet stammen. Het stelt Jacobus Major voor in een rode mantel met een boek in de rechterhand en in de linker hand een stok waarop een schelp (afb. 375). De console waarop de apostel staat, is versierd met een fratskop met een blauwe

kap. Het beeldje zal deel hebben uitgemaakt van een groep van vier onder de strijkspanten van beide zijkoren.

Het beeldje dat hier in datering op volgt, is onverbrekelijk verbonden met de kap van de *Sint-Joriskapel* van omstreeks 1490 (nr. 10). Het is het enige dat overbleef van een reeks die onder de strijkspanten en de kilkeperbalken van het '*kruuswerck*' en zijn

376 a en b Sint-Joriskapel, schraagbeeld 10. HJ

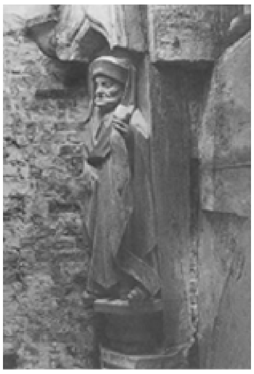

377 Hamburgerkapel, schraagbeeld 1 1957. HJ

378 Hamburgerkapel, schraagbeeld 2 1956. HJ

379 Binnenlandvaarderskapel, schraagbeeld 4 1956. HJ

380 Binnenlandvaarderskapel, schraagbeeld 5 1956. HJ

doorsnijdingen met de beuken van de oorspronkelijke hallenkerk hebben gezeten. Het schraagbeeldje dat behandeld is als hoogreliëf, stelt een zittende figuur voor met een groot bol hoofd (afb. 376). Het mannetje houdt beide handen op de knieën, daarmee uitdrukking gevend aan zijn schragende functie. De man is geplaatst op een zeer eenvoudige console en onder een mannenkop, waarvan het hoofddeksel onze datering schijnt te bevestigen[150].

Aan de noordzijde zijn bij de bouw van de *Hamburgerkapel* en de *Binnenlandvaarderskapel* daar onder de kilkepers vier schraagbeeldjes aangebracht. Het westelijke beeld in de Hamburgerkapel (1) is een profeet met een afrollende banderol in de linker hand, staande op een console met rondgaande profilering (afb. 377). Erboven is een eenvoudig ezelsrugvormig baldakijn uit de kapstijl gehakt. De figuur draagt een blauw hoofddeksel met afhangende doek (lamfer) en een wijde geplooide beige mantel die rood gevoerd is. Bij de restauratie werd door F. Smoorenburg het opschrift 'piet - renov - A-D-1959' aangebracht.

Het oostelijke beeld in dezelfde kapel is eveneens een profeet met een banderol in de opgeheven linker hand, die ook door de rechter hand wordt vastgehouden (afb. 378). Hij draagt een donker gekleurde kaproen met rode voering en een rode geplooide mantel. Het gezicht is getooid met een zwarte baard die uit gekrulde strengen bestaat. Een soortgelijke vormgeving heeft de profeet van beeld 4 aan de westkant van de Binnenlandvaarderskapel (afb. 379). Zijn schouders worden gedekt door een schoudermantel met aan de onderzijde een rij kwastjes. De mantel was rood geschilderd. Op de banderol staat vaag iets te lezen als 'vaint'. Beeld 5 aan de oostzijde heeft een minder scherpe neus dan de drie voorgaande beelden maar de rest van de vormbehandeling komt overeen (afb. 380). De figuur houdt de banderol onder een oog aan de bovenkant met de rechterhand vast en houdt het midden ervan links omhoog. Ook hier was de mantel rood en bleven vaag letters op de banderol behouden. De schoenen van alle vier de beelden geven duidelijk zichtbaar een zool aan.

Ter vervanging van de stijlen van de trekbalkgebinten zijn aan de zijde van de middenbeuk twee schalkbeelden aangebracht. Zij staan onder een ezelsrugvormig baldakijn waarin een driepas en op een console van gelijksoortige vorm als van de voorgaande beelden. Op de ezelsrug is aan weerszijden een hogel. Onder de console is de muurstijl geprofileerd als een rib van het houten gewelf. Aan de onderzijde is een fratskop gesneden (afb. 381). Tegenover de Hamburgerkapel (3) is wederom een profeet met de banderol onder een oog vast in de rechterhand en links afhangend vastgehouden (afb. 382). Hij draagt een zwierige puntmuts en een schoudermantel als beeld 4.

Tegenover de Binnenlandvaarderskapel staat ook een profeet (6), met de banderol onder het oog vast in de linkerhand en iets opgetild in de rechter (afb. 383). Het hoofd is gedekt met een hoed met rechts afhangende doek. De kraag van zijn mantel heeft dezelfde vorm als bij 1 en 2.

De schraagbeelden onder de strijkspanten aan de noordzijde zijn alle verdwenen.

381 Noorderzijbeuk, fratskop onder stijl van beeld 6 1955. RdMz

382 Noorderzijbeuk, schalkbeeld 3 1966. AvR

383 Noorderzijbeuk, schalkbeeld 6 1966. AvR

384 Weitkoperskapel, schraagbeeld 7. HJ 1956

Alle zes beelden vertonen dezelfde stijlkenmerken. Zij kunnen met het beeld nr. 9 uit de periode van de Weitkoperskapel en een aantal hierna te bespreken gewelfschotels worden toegeschreven aan één begaafde beeldhouwer.

In de koorsluiting van de in later tijd sterk gewijzigde Hervormde Kerk te Ilpendam zijn vier schalkbeeldjes, die in stijl zeer veel overeenkomst vertonen met de hiervoor

besproken beelden. Zij zitten op dezelfde wijze op de muurstijl (hangereel) als de drie aan de zuidzijde van de noorderzijbeuk. De schalk eronder vertoont eveneens een gewelfribprofiel. Plooivalling, handhouding en architectonische opvatting zijn zo gelijkend, dat wij aan kunnen nemen dat dit werk door dezelfde meester is vervaardigd[62-2: 288].

In de hierop volgende bouwperiode, die van de *Lysbeth Gavenkapel* en de *Huiszittenkapel* (omstreeks 1505) komen acht schraagbeeldjes voor onder strijk- en kilspanten (13-16 en 18-21). Het is een complete rij mannenfiguren, waarvan ieder geplaatst is onder een eenvoudige baldakijn en op een geprofileerde console (afb. 387-391). De beelden komen geheel los van de achtergrond. De figuren onder de strijkspanten zijn diagonaal gesneden ten opzichte van het kaponderdeel en kijken dus naar het midden van de kapel. Het beeld 19 vormt geen geheel met de hangstijl maar is bevestigd met een houten pen in het lichaam en een nagel in de console. De figuren hebben alle nagenoeg dezelfde houding. Ze zitten met de rechterhand op de knie en de linker even onder de knie aan de buitenzijde van het scheenbeen. Alleen nr. 21 wijkt enigszins af. Deze man rust op zijn linker knie en omvat met twee handen zijn rechter been[151]. Beeldje 18 werd, gezien de zeer slechte staat waarin het werd aangetroffen, gekopieerd worden.

Er zijn ook twee schalkbeeldjes ter vervanging van de weggenomen muurstijlen (17 en 22) (afb. 392-394). Die zijn geplaatst op een eenvoudig colonnet, dat door een vrouwenkop met hoofddoek wordt gedragen. De nummers 17, 21 en 22 onderscheiden zich van het middelmatige werk van de rest door een betere houding en enige opvallende stijlkenmerken. De handen hebben lange slanke vingers, een geknikte pink en een buitenwaarts gebogen duim. De scheenbenen zijn naar voren kantig gehouden en de hozen lopen spits toe bij de tenen. Hun ondermouwen zijn manchetvormig, hun jak gaat van voren open en wordt gesloten met een riem. Het vlezige gelaatstype komt onderling overeen, de mond met de dikke onderlip, de brede neus evenals de behandeling van ogen en wenkbrauwen.

In de *Weitkoperskapel* (1507) is aan de westzijde een beeld (7) dat sterke overeenkomst vertoont met nr. 21 uit de Huiszittenkapel (afb. 384). Het stelt een geknielde man voor, die een wijwateremmer vasthoudt. Aan de oostzijde is een schraagbeeld (8) van een man, drinkend uit een kruik van het Hansa-type (afb. 385). Hij is geplaatst tussen een baldakijn en een geprofileerde console en vrijwel los van de stijl waaruit hij gehakt is. Kennelijk had de beeldsnijder te weinig hoogte ter beschikking, zodat hij de voeten maar heeft weggelaten.

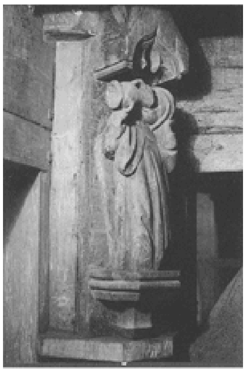

385 Weitkoperskapel, schraagbeeld 8. HJ 1956

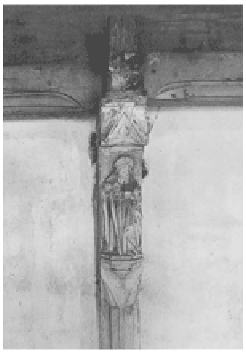

386 Noorderzijbeuk, schalkbeeld 9 (Jacobus). AvR 1966

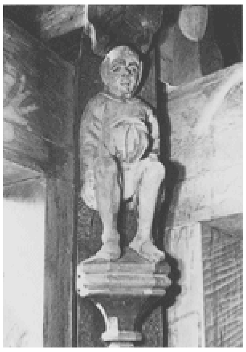

387 Huiszittenkapel, schraagbeeld 18; 1976. RCN

388 Huiszittenkapel, schraagbeeld 19; 1976. RCN

389 Huiszittenkapel, schraagbeeld 20; 1976. RCN

390 Huiszittenkapel, schraagbeeld 21; 1976. RCN

391 Huiszittenkapel, schraagbeeld 21, detail hoofd. HJ

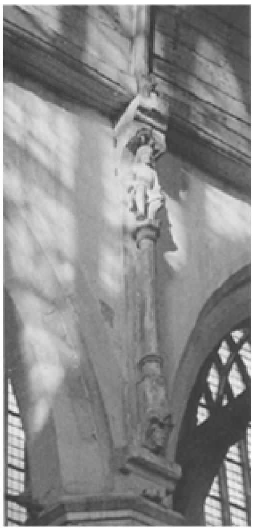

392 Zuiderzijbeuk, schalkbeeld 17. HJ

393 Zuiderzijbeuk voor Huiszittenkapel, schalkbeeld 22; 1973. RCN

394 Zuiderzijbeuk, colonnet 22, kraagkop. HJ

De bij de Hamburger- en de Binnenlandvaarderskapel genoemde stijlkenmerken zijn ook aanwezig bij het schalkbeeld nr. 9, Jacobus de Meerdere voorstellende (afb. 386). Hij draagt een opengeslagen boek, pelgrimsstaf met knop, vilthoed met opgeslagen rand die wordt vastgehouden door een opgespelde schelp. De figuur is gekleed in een houppelande of tabberd, die op de voeten valt en in de taille is gegord. Daarover een manteldoek, die door de uitgestoken armen zijdelings wordt opengehouden. Het baldakijn dat uit het slikblokkeel is gestoken is eenvoudig van vorm, driehoekig met daarin een driepas.

In 1512 werden voor de Hamburgerkapel twee gesneden houten zuilen geleverd door '*mester Otten Albertsz*'. In het grafboek van de Oude Kerk heet hij Ot de beeltsnider, in het Memorieboek is het Ot Gersterman[57-1:16;65-1:31] Hij word ook in 1520 genoemd[b4:13]. Wellicht heeft hij een deel van de genoemde beelden aan de kap en bijbehorende gewelfschotels gesneden.

Bij de bouw van de *Sint-Sebastiaanskapel* en de *Smidskapel* omstreeks 1515 werden HJ schalkbeeldjes onder de strijkspanten aangebracht. De blokkelen tussen spant en stijl zijn versierd met een bolle fratskop. De beeldjes in de Smidskapel zijn nog geheel compleet. In de zuidoostelijke hoek bevindt zich een zittende vrouwenfiguur (25), wellicht een non, die met de handen op de knieën steunt en op een console geplaatst is (afb. 395 en 396). Het beeldje is nog enigszins in hoogreliëf gesneden. Gezicht en handen zijn bleek roze, ogen en mond zijn aangezet in rood en zwart. De kap is vuilwit evenals het hemd, de tabbaard is rood. Boven het beeldje is een overhuiving, die op een baldakijn lijkt. Omdat het zich in een hoek bevindt, zijn de figuur en het baldakijn diagonaal aangebracht. Dit is niet zo duidelijk in het er tegenover geplaatste schalkbeeldje (24). Hier sneed de beeldhouwer de overhuiving aan de oostzijde van de stijl waardoor duidelijker de vorm van een baldakijn ontstaan is dan bij het hiervoor genoemde beeldje (afb. 398). Dit baldakijn wordt gevormd door een ezelsrugboog met krulvormige hogels en pinakeltjes op de hoeken. Het beeldje, ook een vrouwenfiguur, werd diagonaal geplaatst in tegenstelling tot het baldakijn. De blokkelen boven de beide beeldjes zijn versierd met een fratskop, die het gezicht van het beeldje heeft afgewend (afb. 397 en 399).

De beide kilkeperbalken van de Smidskapel werden ieder ondersteund door een standzoon met een schraagbeeldje. Het westelijke (23) is nog aanwezig en stelt vermoedelijk Eva voor (afb. 400). Het was zo sterk aangetast dat behoud niet meer mogelijk was. Aan de hand van bewaard gebleven delen is door J.F. van Huisstede een kopie gemaakt. Het is vrij primitief gesneden en niet meer in het bezit van de oorspronkelijke baldakijn.

Bij de bouw van de Smidskapel moest een trekbalk van de hallenkerk verdwijnen. Op de plaats waar aan de zijde van de middenbeuk een sleuf van de weggenomen muurstijl zichtbaar bleef, werd een stijl met fraai beeldhouwwerk geplaatst (26). Op een rijk bewerkte colonnet zit een gepolychromeerd mannetje onder een kleine ezelsrugboog (afb. 401-403). Baldakijn, bladwerkkapiteel en geprofileerde lijsten zijn

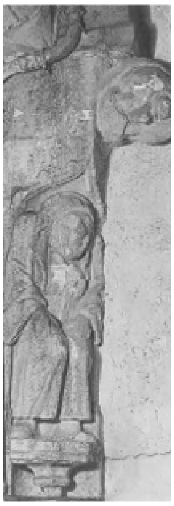

395 Smidskapel, schraagbeeld 25 voor restauratie met kop erboven 1967. RCN

396 Smidskapel, schraagbeeld 25 na restauratie 1970. RCN

397 Smidskapel, fratskop 25 1970. RCN

398 Smidskapel, schraagbeeld 24 1970 RCN

399 Smidskapel, fratskop 24 1970. RCN

400 Smidskapel schraagbeeld 23 1971 RCN

401 Zuiderzijbeuk, schalkbeeld en colonnet 26. HJ

402 Zuiderzijbeuk, schalkbeeld 26. HJ

403 Zuiderzijbeuk, schalkbeeld en colonnet 26 na restauratie 1971. RCN

verguld tegen een achtergrond van azuriet. De getorste schachten zijn Engels rood. Onder het basement van het colonnet bevindt zich een fijnbesneden vrouwenkopje met een geplooide doek om het hoofd. Ook hier heeft men op het blokkeel een bolle fratskop aangebracht. Kenmerkend zijn de krachtige oogbogen en de plooi tussen de wenkbrauwen en de neus. In de neus zijn duidelijk neusgaten aangegeven.

In de Sint-Sebastiaanskapel zijn tegen de zuidgevel twee blokkelen (27 en 28) met een fratskop die dezelfde kenmerken vertonen als van de kop boven schalk 26 (afb. 404 en 405). De ene is eivormig met zichtbare tanden in de half geopende mond; het gelaat is vleeskleurig geschilderd, de ogen blauw met grote zwarte pupillen, de wenkbrauwen zijn zwart en de lippen rood. Ook de kap is rood, de rand aan de bovenzijde blauwgrijs. De andere kop is bolvormig met bolle wangen, uitpuilende

404 Sint-Sebastiaanskapel, fratskop 27 na restauratie 1967. RCN

405 Sint-Sebastiaanskapel, fratskop 28 na restauratie. 1968 RCN

406 Sint-Sebastiaanskapel, schraagbeeld 27, museum Amstelkring. Lichtbeeldeninstituut.

ogen en een dichtgeknepen mond. De kap is half rood, half blauw, de bolle kant van de rand is rood. Onder de beide koppen waren schalkbeeldjes, waarvan er één (28) zich bevindt in het museum Amstelkring. Het stelt een staande burger voor, die in de diagonale richting is geplaatst (afb. 406). Het werk vertoont zowel aan het baldakijn als aan de figuur veel overeenkomst met nr. 24 in de Smidskapel. Bij de restauratie werd op de oorspronkelijke plaats een kopie aangebracht, gemaakt door J. van Huisstede.

Bij de bouw van de *Mariakapel* in 1551 werden ter vervanging van de muurstijlen van de trekbalken in de Snijderskapel aan de zijde van het koor twee schalkbeelden (11 en 12) aangebracht in renaissancestijl (afb. 407 en 408). Onder het met een cherub versierde blokkeel zijn Petrus en Paulus weergegeven, staande op een console, waarin

een kopje is gesneden. Deze figuren bevinden zich boven het kapiteel van een gecanneleerde Ionische pilaster. Tegen kolom 10 stond het Petrus en Paulusaltaar[62-1:51].

Aan de ondereinden van de vier kilkepers boven de middenkolom in de Mariakapel bevinden zich vier consoles waarvan de zijkanten voorzien zijn van plantenmotieven in reliëf. Aan de voorzijden zijn snijwerkjes, voorstellende van noordwest met de wijzers van de klok meegaande: een kop van een oude man op een doek (Veronicadoek, afb. 409), de kop van een jonge man (afb. 410), een engelenkopje met vleugels en een duivelsmasker. Deze consoles zijn ongetwijfeld gesneden door dezelfde man die de consoles aan de blokkeels boven Petrus en Paulus sneed.

Tenslotte werden aan de voet van de kap van het in 1559 verhoogde koor nog acht vrouwenfiguurtjes (nrs. 30-37) tegen steekband aangebracht (afb. 411). Men heeft er de Deugden in gezien. Dit lijkt twijfelachtig aangezien er acht beeldjes zijn en zeven Deugden. Wij geven hier de toeschrijvingen onder voorbehoud. Boven kolom 11 Fides

407 Snijderskoor, schalkbeeld 11 (Paulus) boven kolom 10 1974. RCN

408 Snijderskoor, schalkbeeld 12 (Petrus) boven kolom 12.

409 Mariakapel, kolom 41, console noordwestzijde. HJ

410 Mariakapel, kolom 41, console noordoostzijde. HJ

411 Hoge Koor, beeldjes 1962. PP

(geloof), in de sluiting rondgaande van noord naar zuid Spes (hoop), Temperantia (matigheid), Caritas (liefde), mens humilis (nederigheid), Fortitudo (kracht), Prudentia (voorzichtigheid) en boven 20 Iustitia (rechtvaardigheid). Daarvan bleven er zes behouden: Geloof, Hoop, Matigheid, Gerechtigheid, Geduld en Voorzienigheid. De beeldhouwer Ketting sneed er twee bij: Liefde en Nederigheid.

Boven de punten 11, 13, 18 en 20 worden de beeldjes doorboord door een trekstang.

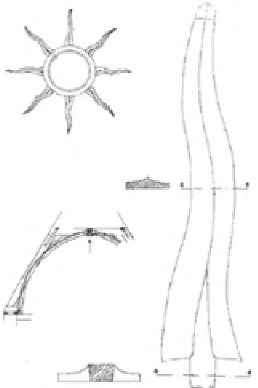

412 Gewelfschotel met straal.

Eindnoten:

150 Volgens mededeling in 1963 van de heer J. Leeuwenberg, eertijds conservator bij het Rijksmuseum.

151 Dit beeldje was te zien op de tentoonstelling *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden* in het Rijksmuseum te Amsterdam in 1958 (cat. nummer 334). Het was ten tijde van de restauratie uitgenomen.

1.e Gewelfschotels

Onder houten tongewelven werden vaak bij de afwerking van de kap op plaatsen waar de gewelfribben elkaar in de nok van het gewelf ontmoeten, cirkelvormige houten ge welfschotels aangebracht[62-2;2002] Deze zijn soms voorzien van een gestoken versiering, die echter zelden een hoog artistiek gehalte bereikt. De schotels zijn op de kruising van de ribben van een spitsbooggebint en de nokrib eenvoudig met spijkers bevestigd tegen de uit de gebintbalk gespaarde knoop of de onderzijde van de koningstijl. De kleine schotels zijn doorgaans uit één stuk hout gesneden, grotere bestaan meestal uit twee stukken die met deuvels aan elkaar zijn bevestigd.

Vrijwel altijd zijn de gewelfschotels voorzien geweest van een krans van stralen. Dit blijkt uit de zwaluwstaartvormige sleuven of gaten die er aan de bovenkant in worden aangetroffen. Menigmaal zijn stralen en uitkepingen voorzien van telmerken of geschilderde gotische cijfers. Afhankelijk van de grootte waren er meestal acht of zestien stralen. Die waren overal verwijderd of ruwweg afgebroken. Onder de zogenoemde loodgieterszolder boven de Weitkoperskapel, die als werkplaats dienst heeft gedaan, kwam omstreeks 1956 uit de gewelven een originele straal van een gewelfschotel te voorschijn, compleet met resten verguldsel (afb. 412). Het is een slingerend en naar het einde dun toelopend model, dat ondanks zijn bewegelijke lijnen een statische vorm heeft. Bij grote schotels zijn er tussen de slingerende stralen dunne rechte naaldvormige stralen geweest. Bij de restauratie zijn na deze vondst overal nieuwe stralen aangebracht. Alleen in de Sint-Joriskapel zijn enkele probeersels

uit de periode voordien te zien (afb. 420). Stralen en sleuven werden ook van telmerken voorzien. De schotels zullen overeenkomstig de gildebepalingen door schrijnwerkers zijn gemaakt, het houtsnijwerk door beeldsnijders.

In de periode tussen 1450 en 1520 is de rand van de schotels altijd voorzien van een profilering waarin een rondstaaf het belangrijkste element vormt. Tussen 1550 en 1560 zijn ook vlakke profielen gebruikt die aan de vormen van de renaissance beantwoorden (afb. 413).

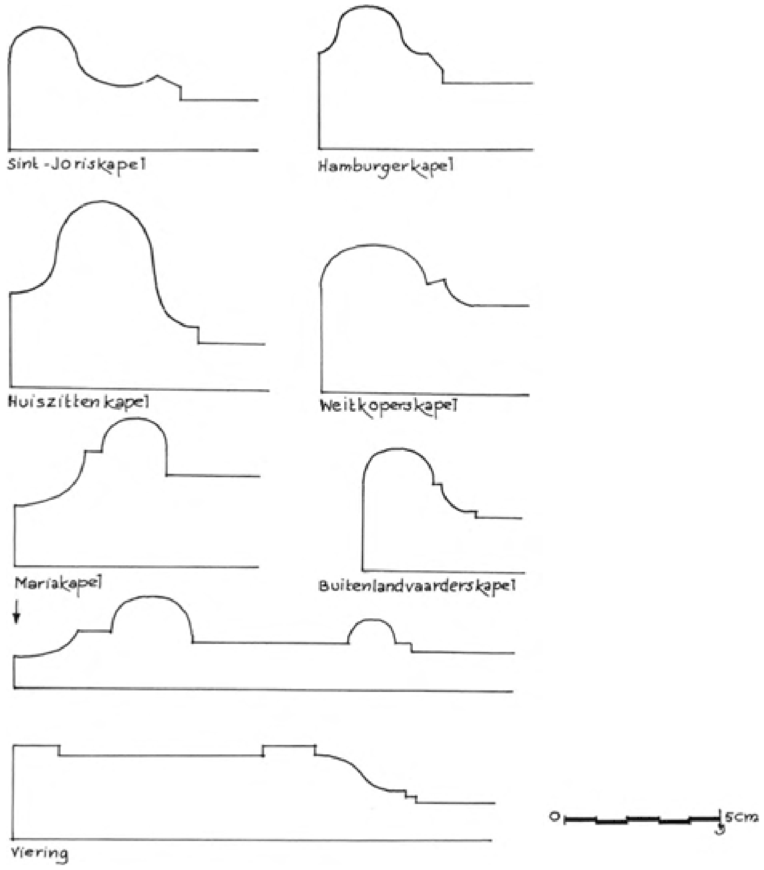

413 Profielen randen gewelfschotels. Schaal 1:2.

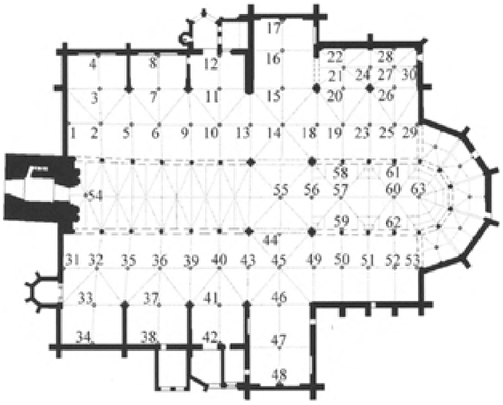

414 Plattegrond met nummers gewelfschotels

1. Lam Gods.
2. Uitgezaagd.
3. Wapen van Hamburg.
4. Wapen van Hamburg, 1957.
5. Geen voorstelling
6. Uitgezaagd.
7. Varend schip.
8. Varend schip.
9. Rozet.
10. Jacobus de Meerdere.
11. Rozet.
12. Rozet.
13. Rozet.
14. Sint-Nicolaas.
15. Voetboog.
16. Arendsklauw.
17. Wapen van Sint-Joris, 1957.
18. Geen voorstelling
19. Maria Magdalena
20. Mannenkop.
21. Geschilderd rozet.
22. Mannenkop.
23. Geschilderd rozet.
24. Mannenkop.
25. Christus als Salvator Mundi.
    Randschrift ‘STERCKT ONS GODT HOUT SYN G(ebod)’.
26. Engel.
27. Sint-Nicolaas.
28. Vrouwenkop.
29. Drievuldigheid.
30. Mannenkop.
31. Brandende hostie (?).
31. Sint-Nicolaas.
33. Maria op de maansikkel.
34. Bloedend hoofd van Christus (opgeplakte houtsnede).

35. Johannes de Doper.
36. Zegenende Christus.
37. Bloedend hoofd van Christus (opgeplakte houtsnede).
38. Bloedend hoofd van Christus (opgeplakte houtsnede).
39. Sint-Maarten.
40. Kwartieren van Philips de Schone en Johanna van Aragon.
41. Wapen van Holland.
42. Bourgondische vuurslag.
43. Jaartal 1970.
44. Wapen van Holland.
45. Wapen van Maximiliaan van Oostenrijk. Dubbele adelaar met kroon.
46. Bourgondische vuurslag met knuppelkruis of tondelstokken.
47. Wapen Sint-Sebastiaansgilde. Jeruzalemkruis.
48. Bourgondische vuurslag.
49. Sint-Nicolaas.
50. Geen voorstelling.
51. Sterren.
52. Sterren.
53. Gelaat van Christus.
54 Gelaat van Christus.
55. Sint-Nicolaas.
56-62. Rozet.
63. Jaartal 1560.

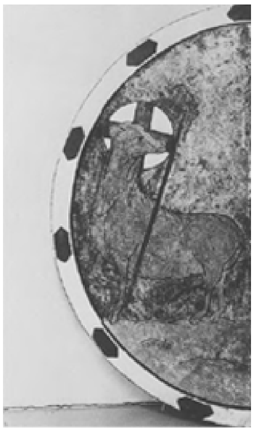

415 Noorderzijbeuk tegen westgevel, Lam Gods; 1959. PP

Voor de ordening nummerden wij de gewelfschotels van west naar oost, eerst aan de noordzijde van de kerk, vervolgens aan de zuidzijde en tenslotte in de middenbeuk (afb. 414). Deze nummers zijn in de hierna volgende tekst steeds tussen haakjes aangegeven. De schotels worden zoveel mogelijk in chronologische volgorde besproken.

Onder het gebint tegen de westgevel van de noorderzijbeuk bevindt zich een halfcirkelvormige schotel (1) met een diameter van 40 centimeter. De rand is slechts even verhoogd. Daarbinnen is het Lam Gods geschilderd (afb. 415). Wellicht dateert

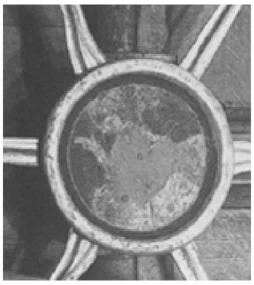

416 Buitenlandvaarderskoor onder scheiding met hallenschip, Sint-Nicolaas; 1967. RCN

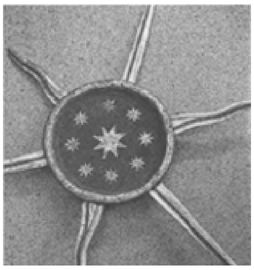

417 Buitenlandvaarderskoor, sterren; 1965. AvR

418 Buitenlandvaarderskoor, driekwart schotel met Christuskop; 1965. AvR

419 Noorderzijbeuk bij Sint-Joriskapel, Sint-Nicolaas; 1958. HJ

420 Sint-Joriskapel, voetboog; 2000. HJ

421 Sint-Joriskapel, vogelklauw; 1958. HJ

deze schotel nog uit de bouwtijd van het hallenschip, dus van kort voor 1400. Er is verder geen exemplaar gevonden dat hiermee vergelijkbaar is.

Het Buitenlandvaarderskoor kwam als deel van het hallenkoor tot stand en behield later zijn oude vorm. Daarom zullen de hier aanwezige schotels van omstreeks 1455 dagtekenen. Zij hebben alle een geprofileerde rand en zes stralen. Op de schotel op de scheiding met het vroegere hallenschip (49) is Sint-Nicolaas, de patroon van de kerk, geschilderd in goud op een blauwe ondergrond (afb. 416). De heilige houdt de rechterhand zegenend opgeheven en heeft de bisschopsstaf in zijn linker hand. Oostelijk daarvan is een schotel met een blauwe ondergrond waarop geen afbeelding is aangetroffen. De beide volgende schotels (51 en 52) dragen op een blauwe achtergrond een achtpuntige gouden ster omgeven door acht kleine achtpuntige sterren (afb. 417). Tegen de oostmuur is een driekwart schotel, beschilderd met Christuskop in een aureool met vier rode bladen. Deze schotel heeft vijf stralen (afb. 418).

Hierop volgt een reeks schotels uit de periode 1490-1510, die van houtsnijwerk is voorzien.

Op de kruising van de noorderzijbeuk met de Sint-Joriskapel kwam onder de omstreeks 1487 ingebrachte koningstijl een schotel (14) met een diameter van 56 centimeter, 2 Amsterdamse voeten. Het snijwerk vertoont Sint-Nicolaas, staande op een console (afb. 419). Naar het noorden volgen twee schotels met een doorsnede van 38 centimeter, respectievelijk in hoogreliëf gesneden met een voetboog (15) (afb. 420) en een arendsklauw (16), het symbool van de voetboogschutters (afb. 421). De rand van deze schotels was verguld op een rode ondergrond.

Bij de restauratie werd tegen de noordgevel een schotel (17) toegevoegd met het wapen van Sint-Joris, een rood kruis op een wit vlak met het jaartal 1957.

Omstreeks 1495 is in en voor de Hamburgerkapel en de Binnenlandvaarderskapel een reeks schotels tot stand gekomen. Bij twee schotels in de noorderzijbeuk tegenover de Hamburger- en de Binnenlandvaarderskapel (2 en 6) werden de figuren door een schendende hand uitgezaagd en het daardoor ontstane gat werd met een plankje

422 Noorderzijbeuk onder koningstijl Binnenlandvaarderskapel, figuur uitgezaagd; 1956. HJ

423 Hamburgerkapel, wapen van Hamburg; 1967. RCN

424 Binnenlandvaarderskapel, schip; 1956. HJ

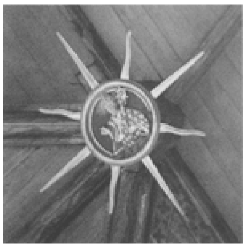

425 Zuiderzijbeuk voor Lysbeth Gavenkapel, Sint-Nicolaas;2001. HJ

426 Zuiderzijbeuk tussen Lysbeth Gaven- en Huiszittenkapel, Sint Jan met Lam; 1967. RCN

afgedekt. Bij de restauratie zijn de plankjes verwijderd en acht golvende en acht rechte stralen weer aangebracht (afb. 422).

In de Hamburgerkapel is een kleine gewelfschotel (3) bevestigd met een diameter van 29,5 centimeter. Hij geeft het wapen van Hamburg weer in rood en goud, in hoog

relief gesneden. De rand is verguld met rode zeshoekjes op een gele ondergrond, de achtergrond is blauw (afb. 423). Bij de restauratie werd tegen de noordgevel een kopie van deze schotel aangebracht.

De schotel (5) in de zijbeuk heeft een verguld profiel en een blauwe ondergrond zonder versiering. De dikte is met rood aangegeven. Er zijn acht stralen.

In de Binnenlandvaarderskapel is een schotel (7) met de emblemen van de beurtschippers (afb. 424). De roodgeverfde rand gaat zonder bandje over in een ojief waarvan de hoge kant met bladgoud bezet is; het hol is rood gekleurd. Een klein schuin gouden bandje vormt de afscheiding met de blauwe ondergrond. Hiertegen steekt een in relief gestoken gouden overnaads schip af, dat vaart op blauwe golven. Het schip heeft een roer en een mast met sprietzeil en voorstag. Aan de voet van de mast is een kajuit (of lading?). In het zeil vertoont zich een omgekeerde rode geldbuidel waaruit tien geldstukken vallen. Stag en touwen zijn verguld, de zijkanten ervan zwart geschilderd. De diameter is 32 centimeter, de grootste dikte 4 centimeter. De schippersemblemen, die ook in de gewelfschilderingen te zien zijn, komen op gelijke wijze gesneden ook voor op de miséricordes van de koorbanken, die dus ook omstreeks 1500 gemaakt kunnen zijn.

Omstreeks 1505 kwamen aan de zuidzijde van de kerk twee kapellen gereed en ook hier werden enkele fraai gesneden schotels aangebracht op de kruisingen met de oude zuiderzijbeuk. Tegen de westgevel van de zijbeuk is een schotel (31) waarop vermoedelijk een brandende hostie is afgebeeld. Onder de koningstijl op de kruising met de Lysbeth Gavenkapel is een gewelfschotel (32) waarop de halve figuur van Sint-Nicolaas (zonder baard) met staf op wolkjes is uitgesneden. De diameter van deze schotel is 56 centimeter (ongeveer 21 Amsterdamse duim) (afb. 425).

In de Lysbeth Gavenkapel vertoont schotel 33 een vlakke schildering van Maria op maansikkel. De diameter is 33 centimeter. Er zijn acht stralen waarvan de inkepingen genummerd zijn van de westzijde en rondgaande tegen de wijzers van de klok. Tegen de zuidgevel is een vlakke schotel (34) waarop een gravure met een Christuskop is geplakt. De diameter is 34 centimeter en er zijn vier stralen onder een hoek van 60° met elkaar.

In de zuiderzijbeuk tussen de beide kapellen is een gesneden schotel (35) met een diameter van 56 centimeter. Daarop is de halve figuur van Sint-Jan met het Lam aan zijn linkerzijde uitgebeeld, boven wolkjes uitkomend (afb. 426). De kepen voor de stralen zijn ongeveer 5 centimeter ingesneden en zwaluwstaartvormig van doorsnede, op het diepste punt 4 centimeter breed. Zij zijn gemerkt 1 tot 8 van oost rondgaande naar zuid.

Het vaardige snijwerk van de schotels 32 en 35 is van de hand van dezelfde kunstenaar, die later ook aan de noordzijde in de Weitkoperskapel werkzaam is geweest.

Onder de koningstijl van de Huiszittenkapel is een schotel (36) van 59 centimeter diameter. Daarin is een zegenende Christus uitgebeeld als man van Smarten, zittend op een bank (afb. 427). De mantel en de rand zijn verguld, het lichaam is rood. Het

427 Zuiderzijbeuk voor Huiszittenkapel, zittende Christus; 1967. RCN

428 Huiszittenkapel, gravure Christuskop; 1967. RCN

429 Noorderzijbeuk voor Weitkoperskapel, Jacobus Major; 1956. HJ

430 Weitkoperskapel, rozet; 1956. HJ

geheel is stuntelig gesneden met ‘klompvoeten’ en veel te grote handen. In de Huiszittenkapel zijn twee kleine schotels (37 en 38) waarop afdrukken van een zelfde houtsnede zijn geplakt. Zij geven het bloedende hoofd van Christus weer (afb. 428). Schotel 37 heeft acht stralen die met een haalmes gemerkt zijn. De schotel tegen de gevel heeft vier stralen in de vrije richting, voorzien van C-vormige merken die met een guts zijn ingehakt. Bij kolom 26 stond het altaar van het Grootkramersgilde dat gewijd was aan de beschermheilige van de kooplieden Sint-Maarten[74:39]. De gewelfschildering daarboven toont de inwijding van een bisschop, vermoedelijk dus Sint-Maarten. Deze heilige is als ruiter te paard ook weergegeven op de gehavende gewelfschotel (39) dicht bij deze schildering. De voorstellingen op de schotels 36 tot 39 hebben betrekking op de thema's Lijden en Barmhartigheid, hetgeen verwijst naar de werkzaamheden van de Huiszittenmeesters.

Tegen 1510 kwamen de gewelfschotels in en bij de Weitkoperskapel aan de noordzijde tot stand. Op de ontmoeting van de kap van de zijbeuk met de Weitkoperskapel (waar het Sint-Jacobsaltaar was) is de fraaiste schotel, voorstellende Jacobus Major, in slechts 4,5 centimeter reliëf uitgebeeld (afb. 429). Hij wordt weergegeven ten halven lijve op wolkjes van gelijke vorm als die op de schotels 32 en 35. Op het hoofd heeft hij een pelgrimshoed met een schelp, in de rechterhand een rood gekleurd boek, in de linker de pelgrimsstaf. De baard bestaat uit vier haargolven[152]. De diameter is 46,5 centimeter. De voorstelling is zeer vaardig gesneden.

In de schotels 9, 11 en 12 is een rozet gesneden waarvan de bloembladen dezelfde gestileerde vormen hebben als de wolken op de voorgaande schotel (afb. 430). De diameter is eveneens 46,5 centimeter, de dikte van de rand is 4,8 centimeter en bij het hart 9 centimeter. Bovenkant van de rondstaaf is rood, een smal horizontaal bandje is blauw evenals ondergrond. De roos is verguld en heeft zeven kroonbladen en een hart. Er zijn acht golvende stralen.

In Sint-Sebastiaanskapel en Smidskapel zijn omstreeks 1517 schotels aangebracht zonder snijwerk. Op het vlakke middendeel zijn wapentekens en emblemen van het Habsburgse huis geschilderd. Daarbij komt onder meer de Bourgondische vuurslag voor, een stukje ijzer met twee krulvormige handvatten. Men maakte vuur door

431 Smidskapel, wapen met acht kwartieren van Philips de Schone en Johanna van Aragon; 1968. RCN

hiermee tegen een steen te slaan. Sedert de stichting van de Orde van het Gulden Vlies in 1430 was de vuurslag het orde-symbool onder de zinspreuk: 'Ante ferit quam flamma micet', hetgeen betekent: men moet slaan om vuur (het vuur des geloofs) te krijgen.

Onder de koningstijl op de kruising met de Smidskapel is een grote gewelfschotel (40), waarop de acht kwartieren van Philips de Schone en Johanna van Aragon, de ouders van Karel V (afb. 431 en 432). Karel volgde in 1516 op in Aragon en Castilië. Er zitten aan de achterzijde 16 sleuven voor stralen in. Bij de restauratie hebben die afwisselend een rechte en bewogen vorm gekregen. In de Smidskapel zijn achtereenvolgens het wapen van Holland (41) (afb. 433) en een Bourgondische vuurslag met knuppelkruis (42) (afb. 434). De diameter van deze schotels is 32 centimeter. De laatste heeft altijd tegen een muur gezeten, getuige de vijf stralen die erin zijn aangebracht.

Zuidelijk van de zuidwestelijke vieringkolom is bij de restauratie een nieuwe schotel (43) aangebracht met het jaartal 1970. In de Sint-Sebastiaanskapel vinden wij van noord naar zuid vijf schotels. Tegen de doorsnijding van de middenbeuk is op een

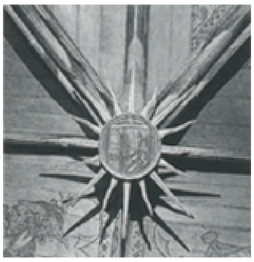

432 Zelfde schotel in gewelf.

433 Smidskapel, wapen van Holland; 1968. RCN

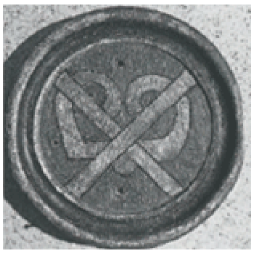

434 Smidskapel tegen zuidgevel, vuurslag met knuppelkruis; 1968. RCN

435 Sint-Sebastiaanskapel, halve schotel wapen van Holland; 1968. RCN

436 Sint-Sebastiaanskapel, wapen van Oostenrijk, dubbele adelaar; 1967. RCN

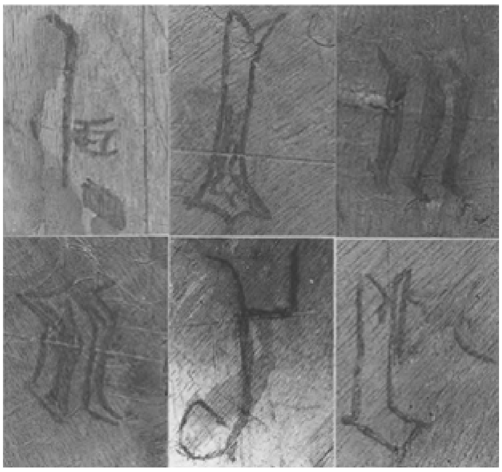

437 Merken op achterzijde van schotel 45 1968. RCN

438 Sint-Sebastiaanskapel, vuurslag met knuppelkruis; 1967. RCN

439 Sint-Sebastiaanskapel, Jeruzalemkruis; 1967. RCN

tweederde cirkel het wapen van Holland geschilderd (44) (afb. 435). Daarop volgt op de kruising met de zuiderzijbeuk het wapen van Maximiliaan van Oostenrijk († 1519), een dubbele adelaar onder kroon (45), diameter 47 centimeter (afb. 436). Op de achterzijde zijn merken behorende bij zestien stralen, acht met cijfers en acht met letters (afb. 437). In de kapel zijn achtereenvolgens een Bourgondische vuurslag met knuppelkruis of tondelstokken (46) (afb. 438), een Jeruzalemkruis, het wapen van het Sint-Sebastiaansgilde (47) (afb. 439) en een Bourgondische vuurslag in een hele cirkel (48) (afb. 440).

De gewelfschotels in de schiplantaarn (1512) maken deel uit van de koningstijlen van de kap. Boven het orgel is een beschilderd exemplaar (54). De geprofileerde rand is verguld. Het middenstuk draagt het gelaat van Christus, met baard. Aan de zijkanten is een stralennimbus. De onderzijde van de voorstelling is naar het westen gericht. De onderzijden van de andere koningstijlen in het schip zijn niet van een bijzondere beschildering voorzien (afb. 441).

Ten tijde van de bouw en afwerking van de Mariakapel omstreeks 1555 werden hier en in het aangrenzende deel van het hallenkoor (sedertdien de Snijderskoor) gewelfschotels

440 Sint-Sebastiaanskapel, vuurslag; 1967. RCN

441 Onder koningstijl middenschip, Christuskop.

442 Snijderskapel, Maria Magdalena; 1960. PP

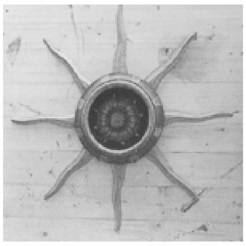

443 Snijderskapel, rozet.

aangebracht. Vrijwel alle schotels hebben een rode rand en het vlakke middelste deel is blauw geschilderd. Daarop is een afbeelding geschilderd. Op de scheiding met het oude hallenschip bevindt zich een schotel met acht stralen (18) zonder voorstelling. Oostelijker volgt in het Snijderskoor onder de nieuwe koningstijl een grote vlakke schotel (19) met zestien stralen en een diameter van 62 centimeter. De schotel heeft een rand met een dubbele profilering en in het midden een schildering voorstellende Maria-Magdalena met de zalfpot (afb. 442). De schotel heeft zestien inkepingen waarin voor de restauratie resten van stralen zaten die bij de rand van de schotel waren afgezaagd.

Schotel 20 waarop een mannenkop met ringbaard en rode mantel is geschilderd, heeft acht stralen. De rand en de achtergrond zijn blauw.

Midden in de westelijke travee van de Mariakapel bevindt zich een schotel (21) met zestien stralen, een brede rand waarop vergulde cirkels zijn aangebracht en in

het midden een roos met een gouden hart. Het buitenste holle profiel van de rand is rood, het middendeel blauw.

Noordelijk daarvan is tegen de noordgevel een halve schotel met vijf stralen (22) waarop de kop van een baardeloze jongeman met krullend haar is weergegeven. De rand is rood.

In het Snijderskoor is onder de oorspronkelijke kruising van een kapgebint van het hallenkoor met de nokrib een kleine gewelfschotel (23) met acht stralen aangebracht waarin een rozet is geschilderd (afb. 443). De diameter is 31,5 centimeter. Tussen de kolom midden in de Mariakapel en de noordmuur is een schotel waarop een man met lauwerkrans en profil afgebeeld (24). Op de rode rand zijn vijf vergulde cirkeltjes gemaakt.

Naar het oosten volgt in het Snijderskoor onder een bij de verbouwing ingebrachte koningstijl een schotel (25) die gelijkvormig is aan nr. 19. Op de vlakke cirkelvormige band tussen de rondstaven staat de tekst 'STERCKT ONS GODT HOUT SYN G(ebod?)'. In het centrum is Christus afgebeeld als Salvator Mundi in staande houding, een zegenend gebaar met de rechterhand makend. Als teken van Zijn macht houdt Hij een aardbol vast die bekroond wordt met een kruis. Om het hoofd is een stralennimbus met een as in de vorm van een Franse lelie. De diameter is 61,2 centimeter (afb. 444).

Noordelijk van deze schotel is een kleiner exemplaar met acht stralen (26). Hierop staat op een blauwe ondergrond een engel met rode vleugels, die de rechterhand in een zegenend gebaar opheft. De volgende schotel (27) heeft zestien stralen. Op de brede rode rand is een verguld rijgsnoer weergegeven. In het midden is Sint-Nicolaas met witte mijter en kleed geschilderd. Tegen de noordgevel boven het oostelijke venster van de Mariakapel is een halve schotel met vijf stralen (28). Daarop is een vrouw en profil op een blauwe ondergrond afgebeeld. Het haar is opgestoken en haar overkleed laat de schouders vrij. De rand is rood en draagt vijf vergulde halve cirkeltjes.

In het oosten van het Snijderkoor bevindt zich boven het radvenster tegen de oostmuur een halve schotel (29) met vijf stralen. Daarop is een gebaarde kop met drie aangezichten afgebeeld waar omheen de stralen van een nimbus zijn aangegeven met eveneens een as in de vorm van een Franse lelie. De buitenste rand van de profilering is bezet met vijf vergulde halve cirkeltjes. Daarbinnen is het profiel verguld (afb. 445).

In de Mariakapel bevindt zich tegen de oostmuur een halfcirkelvormige schotel (30), voorzien van vijf vlammende stralen en een rode rand waarop een verguld rijgsnoer is aangebracht. Op de schotel is een mannenkop en profil afgebeeld met een

444 Snijderskapel, Salvator Mundi; 1962. PP

445 Mariakapel, eindschotel met Januskop; 1961. PP

lauwerkrans. Opvallend is de reeks antieke ‘portretten’ op de schotels 20, 22, 24, 28 en 30. Dit motief was in de renaissance geliefd.

Kort erna kwam de viering tot stand. De gewelfschotel (55) in het midden werd voorzien van een geschilderde voorstelling van Sint-Nicolaas. De diameter is 59 centimeter, de profilering wijkt volledig af van die uit de vroegere perioden. De schotel heeft een brede vlakke rand die beladen is met schijven en bloemvormige elementen in goud op een blauw fond tussen twee vergulde lijsten. Op een verdiept blauw vlak is Sint-Nicolaas afgebeeld, overwegend in rode kleuren. De rechterhand is zegenend opgeheven met twee uitgestrekte vingers waarvan de wijsvinger een ring schijnt te dragen. De mantel is versierd met een ruitvormig dessin en wordt gesloten met een cirkelvormige fibula waarop een bisschopsfiguurtje lijkt te zijn aangegeven. De kromstaf is verguld en de nimbus is uitgevoerd als vergulde cirkel. De onderzijde van de voorstelling is naar het westen gericht. De schotel kreeg bij de restauratie weer vier lange rechte stralen en vier vlamvormige stralen. De breedte van de stralen is mede afgeleid uit de zwaluwstaartvormige kepen aan de achterzijde (afb. 446).

Tegen het gewelf van het koor zijn vier typen gewelfschotels aangebracht. Op de overgang van de viering naar het koor bevindt zich een kleine schotel (56) met een diameter van 30,5 centimeter. Er zijn zestien stralen. In het midden binnen de geprofileerde en vergulde rand is een in relief gestoken bloemmotief, eveneens verguld. Het middenvlak heeft een rode band rond een blauw gedeelte. Tussen beide kleuren is een vergulde bies. Op de rode band zijn acht vergulde cirkels aangebracht en op het blauwe vlak zeven vergulde achtpuntige sterren. Dezelfde detaillering en polychromie hebben de beide volgende schotels in het midden (57 en 60), die echter een diameter hebben van 62 centimeter. Boven de top van elk venster is een halve schotel aangebracht van het kleine type met vijf stralen. Onder de koningstijl in de sluiting is een schildvormige schotel met de rechte zijde aan de westkant (63). In het midden is in reliëf een gesneden bloem aangebracht. Aan de westzijde staat in vergulde cijfers het jaartal 1560. Er zijn acht stralen.

Onder ieder kapje van de kooromgang zijn twee gewelfschotels, een cirkelvormige met twaalf stralen bij de samenkomst van nokrib en hoekribben en een halve met zes stralen tegen de gevel. De schotels hebben een blauw geschilderd terug liggend vlak, ingesloten door een geprofileerde vergulde band. In het midden is een gesneden verguld rozet omgeven door vergulde sterren.

Boven het koororgel is in de noorderzijbeuk een rozet zonder rand aangebracht (nr. 13), geheel anders van karakter dan de middeleeuwse schotels. Wellicht dateert deze versiering uit de tijd dat het orgel werd gebouwd, dus van omstreeks 1660.

446 Viering, Sint-Nicolaas; 1974. RCN

Eindnoten:

152 De schotel was in 1958 te zien op de tentoonstelling *Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden* (cat. nummer 335).

Overzicht van oude afbeeldingen waaraan gegevens zijn ontleend voor deze publicatie

OA 1 Processievaandel van de Heilige Stede. Begijnhof, Amsterdam
De kerk is geschilderd vanuit het zuiden.
Op de toren is de naaldspits afgebeeld, die helaas grotendeels schuil gaat achter ornamenten. Naast de Lysbeth Gavenkapel en de Huiszittenkapel zijn de Smids- en Sint-Sebastiaankapel al weergegeven, de laatste in baksteen met spekbanden. Er is geen lichtbeuk op het schip aangegeven, die er toen wel geweest moet zijn. Op de doopkapel is een borstwering met pinakels afgebeeld. Hetzelfde geldt voor zuiderportaal en IJzeren Kapel. Rond de voorstelling zijn ornamenten, die invloed van de renaissance vertonen, zoals kandelabers, rolwerk en steekbandmotieven. Er zijn parallellen met schilderingen in de kerk te Naarden, voltooid in 1518. Het originele schilderij moet zijn ontstaan in of kort na 1516. De voorstelling van de kerk is niet exact. Het onderhavige exemplaar schijnt een kopie uit 1555 te zijn. Foto Amsterdams Historisch Museum.

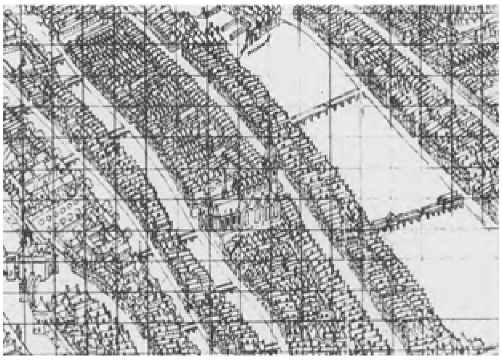

OA 2 Cornelis Anthonisz (ca. 1500-ca. 1553), pentekening 1536 (toegeschreven). De toren is voorzien van een spits met de vorm die overeenkomt met andere afbeeldingen van voor 1565. De schiplantaarn telt vijf traveeën. De Sint-Joriskapel steekt niet buiten de andere noordelijke kapellen. Noorderportaal en Heilig Graf ontbreken. Het zijkoor heeft drie vensters en is veelzijdig gesloten. GAA

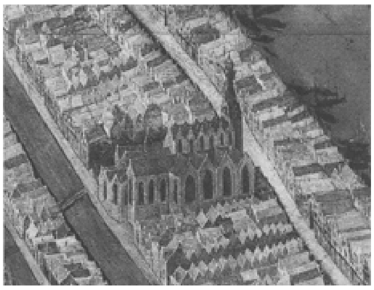

OA 3 Schilderij 1538. De schiplantaarn heeft zes traveeën. De noordelijk partijen zijn gelijk aan de tekening, maar de oostgevel van het noordelijke zijkoor is juist weergegeven. Foto Stedelijk Museum Amsterdam.

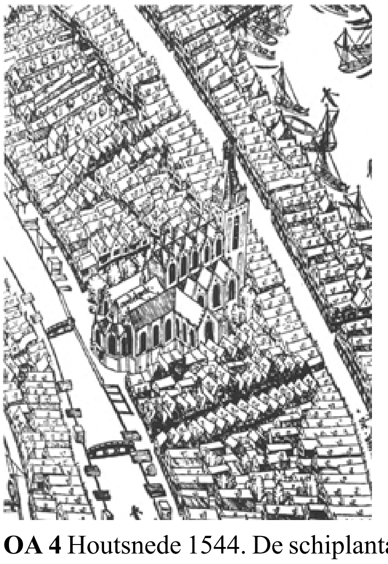

OA 4 Houtsnede 1544. De schiplantaarn heeft vijf traveeën. De Sint-Joriskapel heeft aan de oostzijde drie vensters. Er is iets van het noorderportaal getekend. Ook hier heeft het noordelijke zijkoor drie vensters. GAA

OA 5 Anthonie van den Wijngaerde, Amsterdam in vogelvlucht voor 1554 (detail). Met oude torenspits. Geen verhoogde viering. De kerk is op veel punten onjuist weergegeven.

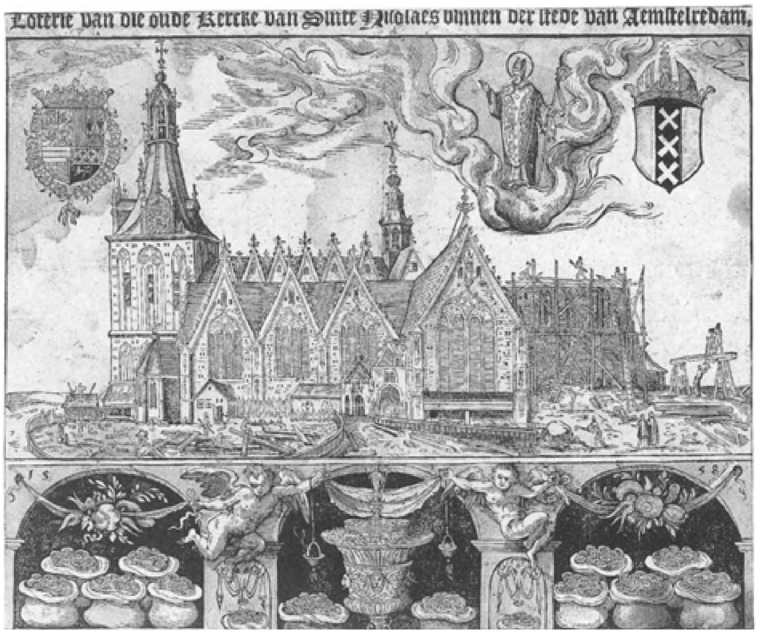

OA 6 Loterijprent, houtsnede, 1558. Prent uitgegeven voor de loterij ten bate van de verhoging van het koor. Opschrift: *Loterie van die oude Kercke van Sinte Nicolaes binnen der stede van Aemstelredam*.

De kerk is uit het zuiden weergegeven. Op het schip is de lichtbeuk getekend, de viering is eveneens verhoogd met dakruiter. De koorpartij (in de steigers) is sterk mistekend. Op de toren is de naaldspits met open lantaarn te gedrongen weergegeven, maar in opzet juist. Onder aan de spits is aan de oostzijde geen wijzerplaat weergegeven, wel een kleinere dakkapel, hetgeen onjuist is. Links het wapen van Philips II omgeven door een keten met het teken van het Gulden Vlies en onder een koningskroon. Rechts het wapen van Amsterdam onder de keizerskroon.
In het ondergedeelte putti en drie bogen waaronder zakken met geld. Jaartal 1558. Foto Rijksmuseum Amsterdam.
Het bouwbedrijf op de loterijprent. Vrijwel het hele kerkhof is als bouwplaats in gebruik. In het linker gedeelte links een steenhouwer, in het midden timmerlieden en rechts zijn twee mannen bezig met een trekzaag een platte balk (mogelijk een muurstijl) af te korten. In het rechter deel een opperman die kalk doorslaat, steigerbouw en houtzagers die met een raamzaag een balk die op twee schragen ligt, opzagen. Rechts onderaan is duidelijk een stuk kromhout getekend, zoals dat in de kap verwerkt zal zijn.

OA 7 Schilderijtje dat op de Roodeur bevestigd was, ca. 1590? Kerk en toren uit het westen. Gevelafdekkingen met hogels en kruisbloemen grof weergegeven. In grote lijnen juist. Tegen de noordzijde van de toren is een huis aangegeven met een lessenaardak tegen de toren. Dit is de enige bekende afbeelding van de westkant van de toren na de verhoging van 1565 en voor de ommanteling van 1738. RCN

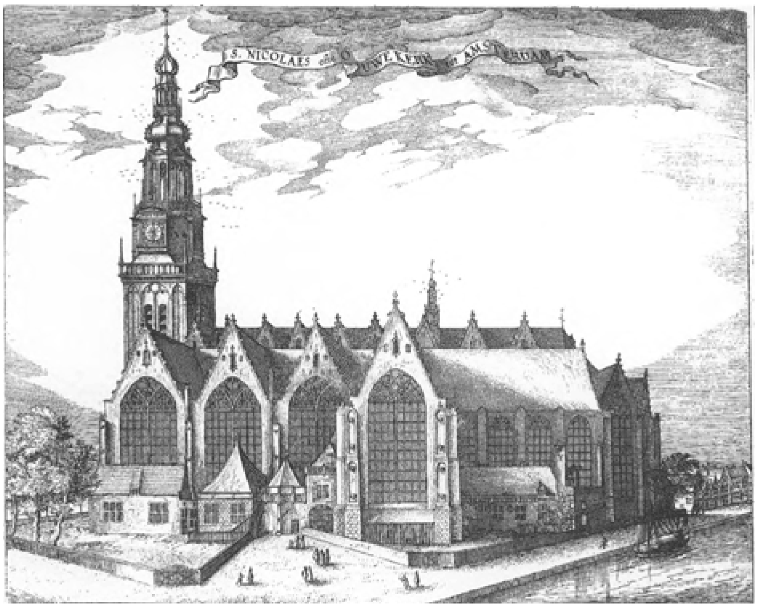

OA 8 Claes Jansz Visscher (1587-1652), kerk aan zuidzijde kort na de bouw van de nieuwe Huiszittenmeesterskamer, omstreeks 1612. Zeer betrouwbaar. Op dakruiter geen hogels alhoewel die er wel geweest moeten zijn. In de verschillende hoofdstukken zijn de details van de prent uitvoerig beschreven. Collectie Museum van Gijn, Dordrecht.

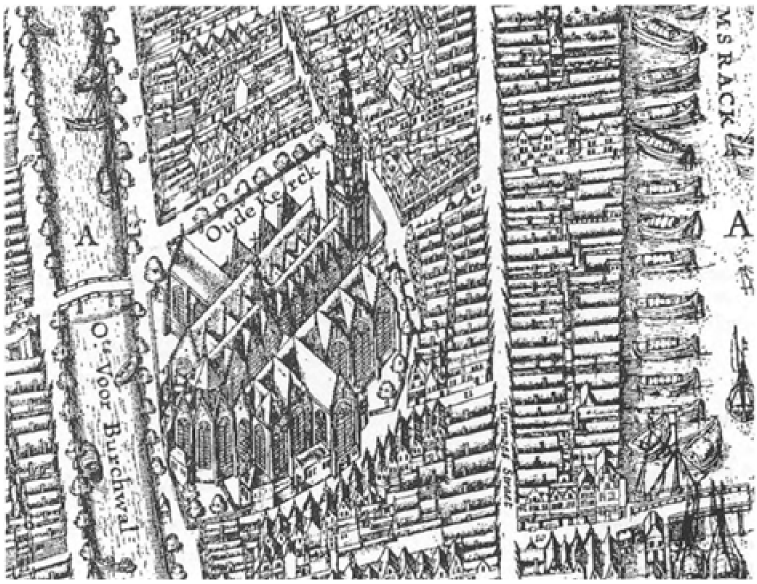

OA 9 Balthazar Florisz van Berckenrode, vogelvluchtkaart van Amsterdam uit 1625, detail. De Oude Kerk en het kerkhof zijn zeer nauwkeurig weergegeven. De plattegrond van Pieter Bast uit 1597 is daarentegen zeer onnauwkeurig.

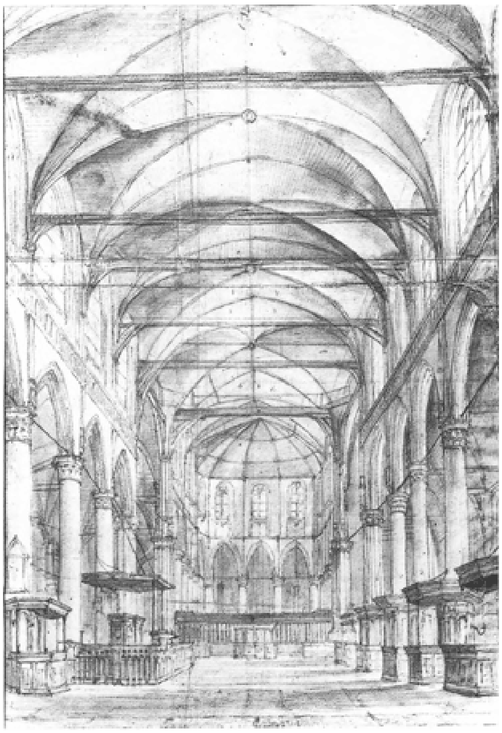

OA 10 Jacob van Ruysdael, ca. 1650. Tekening van het interieur van west naar oost. Geen trekbalken in onderste deel schip, viering en koor. Nog geen bank tegen kolom 5. Voor koorhek bank Prins van Oranje. De houten gewelven zijn te plat weergegeven, koorsluiting drie rechte traveeën, verder betrouwbaar. Foto Centraal Museum Utrecht.

OA 11 Emanuel de Witte (ca. 1617-1692), voor 1654. Schilderij, interieur uit middenschip naar noordoosten met preekstoel en oude koororgel met toegang vanuit Weitkoperskapel. Tracering Weitkoperskapel ongeloofwaardig. Oostelijke zijvenster Sint-Joriskapel is open. Professorenbank heeft geen luifel, de bank tegen de noordwestelijke vieringkolom geen kolommetjes. Mauritshuis Den Haag, Foto A. Dingjan.

OA 12 Emanuel de Witte, ca. 1655. Schilderij, interieur uit schip naar oosten, standpunt iets uit het midden naar het noorden. De Witte veroorloofde zich veel artistieke vrijheden. Zo is het merendeel van de trekbalken weggelaten. De hier weergegeven preekstoel heeft boven het klankbord een bekroning, zoals die voorkomt in de Oude Kerk te Delft. De schilder beeldde dit klankbord ook uit op een schilderij dat het interieur van de Delftse kerk tot onderwerp heeft. Rond kolommen 3, 5 en 26 zijn geen banken geschilderd. Voor het middelste vak van het koorhek staat een hoge bank. Het koororgel heeft nog zijn oude vorm. In de kleine vensters in de koorsluiting is gebrandschilderd glas aangegeven. Ook is het radvenster in de oostelijke sluitmuur van het zuiderkoor open afgebeeld. Aan de noordzijde is echter tussen twee kolommen een hoog venster weergegeven, dat daar nooit geweest is. RdMz

OA 13 Emanuel de Witte, voor 1658. Schilderij, interieur van voor Sint-Sebastiaanskapel schuin naar het noordwesten. Onder boogjes voormalig noorderportaal pilasters, die er nooit geweest zijn. Oude koororgel. Traceringen Weitkoperskapel en Sint-Joriskapel zetten te hoog aan. Triforium schip onjuist. Gotische traceringen in Mariakapel, zijn er nooit geweest. Kapiteel zuidoostelijke vieringpijler met bladkransen, onjuist. Tegen die kolom een los deel van de koorbanken. Vergelijk 1659 en 1661. Foto Rijksinstituut voor Kunsthistorische Documentatie.

OA 14 Emanuel de Witte. Schilderij, interieur uit Sint-Sebastiaanskapel recht naar het noorden, gesigneerd E. de Witte A° 1659. Geen trekbalken in onder in viering. Geen balk rond kolom 23. Bank midden voor het (oude) koorhek. Nieuwe koororgel. Bank in zijbeuk naast z.o. vieringkolom. Traceringen St.-Joris- en Weitkoperskapel. Betrouwbaar. Kunsthalle Hamburg.

OA 15 Emanuel de Witte, 1661. Schilderij, interieur van voor Sint-Sebastiaanskapel schuin naar het noordwesten. Kleine bank naast z.o. vieringkolom. Geen trekbalken in Sint-Joriskapel. Traceringen Sint-Joris- en Weitkoperskapel en Mariakapel betrouwbaar. Vergelijk voor 1658 en 1659, standpunt iets meer naar westen. Foto Rijksmuseum Amsterdam.

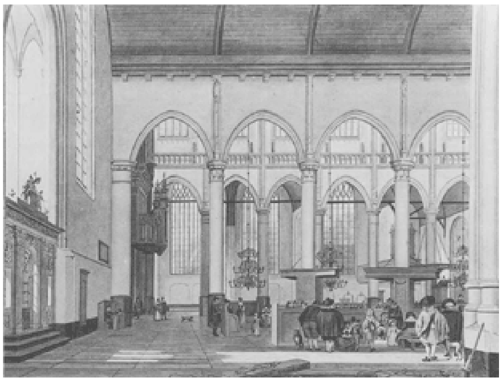

OA 16 Cornelis Pronk (1691-1759) naar schilderij van Emanuel de Witte, gekleurde tekening, met nieuwe koororgel dus na 1658. Uit de Lysbeth Gavenkapel gezien naar het noorden. Het venster in de Hamburgerkapel is niet juist weergegeven want de middenmontant splitst zich niet in een vork. De Binnenlandvaarderskapel is slecht te zien. Het venster in de Weitkoperskapel heeft een andere vorm dan op het betrouwbare schilderij uit 1659 (*OA13*). Trekstangen en de meeste trekbalken zijn weggelaten. Gesigneerd midden onder op grafzerk: De Wit Pinxcit. C.Pronk delinv. RdMz.

OA 17 Toren voor ommanteling. Gerbrand van den Eeckhout (1621-1674). Geeft alleen de indeling van de zuidzijde weer. Daarin deellijst ter hoogte van nok middenbeuk, dus daar waar de verhoging is aangebracht. Op dakruiter hogels op peer.

OA 18 Gravure door Pieter Hendrik Schut (1619-na 1660), ca. 1660. Kerk en toren aan zuidzijde. Schut was vanaf zijn zestiende jaar als graveur werkzaam bij de uitgever Nicolaas Visscher (zoon van Claes Jansz) en werkte naar tekeningen van anderen. Betrouwbaar.

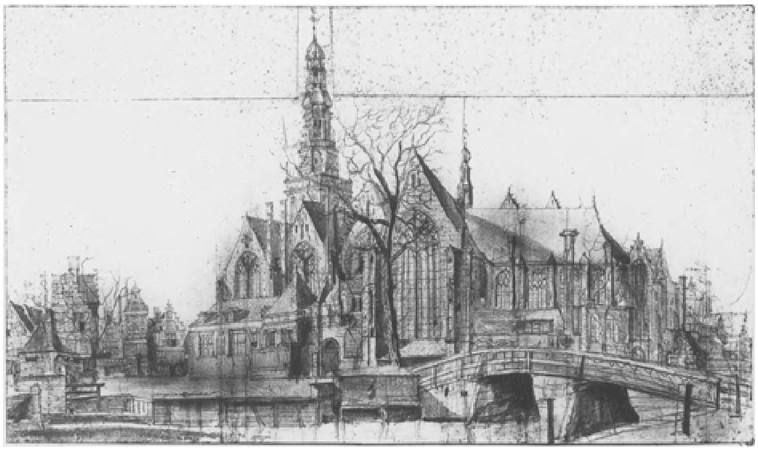

OA 19 Tekeningen door A. Beerstraten 1660. Kerk uit het zuiden van overkant Voorburgwal. Van deze tekening bestaan twee versie's: een veldtekening in inkt en een atelierschets naar de vorige. Het kostershuis vertoont twee kruisvensters met rechts een smalle ingangspartij.
Daarnaast boog van zuidoostelijke ingang en Heilig Grafkapel met twee kruisvensters en een 'Vlaamse gevel'. GAA

OA 20 Gezicht uit zuidoosten. Gravure opgenomen in Commelin 1693. Sterk perspectivisch mistekend. Goede weergave van de winkeltjes.

OA 21 Schilderij door Jan van der Heijden, ca. 1680. Mauritshuis Den Haag. Tracering Huiszittenkapel gelijk aan Visscher. GAA

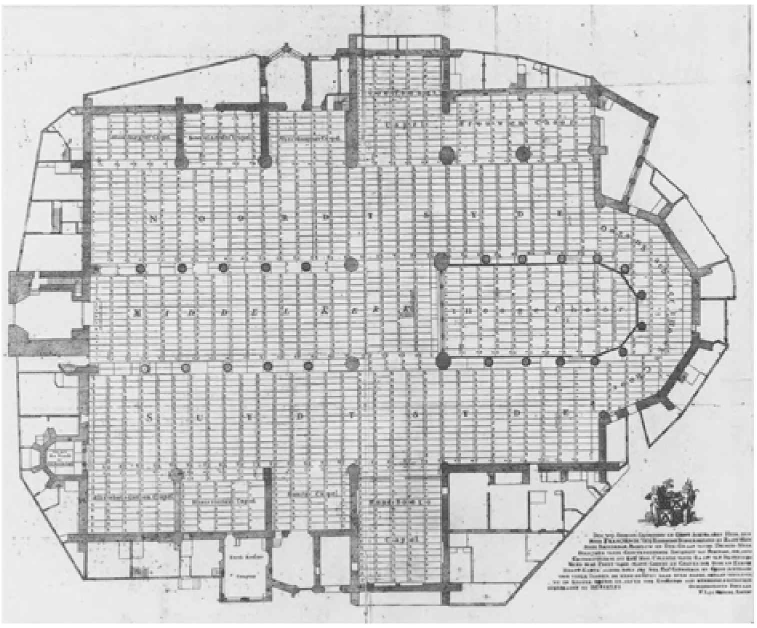

OA 22a Plattegrond opgemeten door Justus Vingboons (1620/'21 -1698) in opdracht van de kerkmeester Nicolaas Listingh. In augustus 1683 betaalden de kerkmeesters Vingboons voor het meten en tekenen van een plattegrond en een doorsnede in perspectief van de kerk (zie bijlage 1). Timmerman Barent Gelthouwer en een knecht hielpen bij het opnemen van de maten. De tekeningen zijn vermoedelijk voltooid in 1683 maar niet bewaard gebleven, wel de gravures die de kerkmeester en advocaat Nicolaas Listingh (overleden 1705) hiernaar liet maken. Hij droeg de prent op aan burgemeester de Vicq, die in 1697 voor het eerst in dat ambt werd benoemd.
Tekst: 'Den wel Eedelen Gestrengen en Groot Achtbaaren Heer, den Heer François de Vicq Regerend Burgermeester en Raadt deser Stadt Amsterdam, Bailluw en Dyk-Graaf van de Diemer-Meer Directeur vande Geoctrooyeerde Sociëteit van Suriname, onlangs Gecommitteerde int Eed^{e}. Mog. Collegie vande Raedt van Staaten &c &c &c Werd dese Prent vande platte Grondt en Graven der Oude en Eerste Hooft-Kerck alhier; doen syn wel Eed^{e}.
Gestrenge en Groot-Achtbaare voor veele laaren, de mede-opsicht daarover hadde, gedaan Teeckenen, Nu in kooper geëtst en, als' er nog Eygendom aan hebbende, regtmatelyk opgedragen bij Desselfs Onderdanigsten Dienaar N.L.j.c. imdf.mq. AEinitim'.
De plattegrond geeft exact de plaatsing aan van alle kolommen met de afwijkingen zoals die in de loop der tijden waren ontstaan. Alleen is ten onrechte geprobeerd de verschillen in plaats van de westgevel van de noordbeuk en de zuidbeuk weg te werken. De doorgang van het zuiderportaal naar de librije staat getekend in het zuidelijke vak van de scheidingsmuur. Foto GAA.

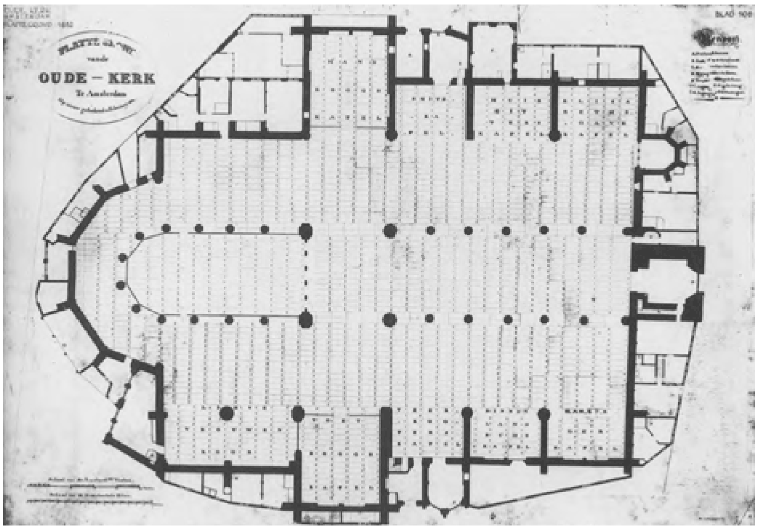

OA 22b 1834: Jan van Maurik, kopie van plattegrond van Vingboons uit 1682. Er zijn afwijkingen, o.a. afstanden van de kruisvensters in de sacristie.

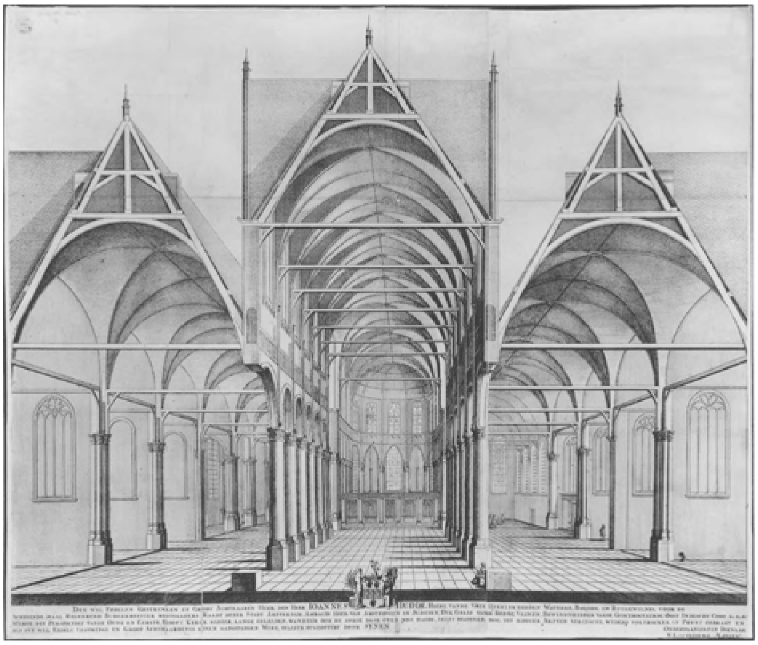

OA 23 Doorsnede/perspectief van het interieur, ongedateerd, door Nicolaas Listingh opgedragen aan Johannes Hudde, voor het eerst burgemeester in 1672 en overleden in 1704. Ook deze gravure zal gebaseerd zijn op de opmetingen van Justus Vingboons.
Tekst: 'Den wel Eedelen Gestrengen en Groot Achtbaaren Heer, den Heer Joannes Hudde, Heere vande Vrye Heerlykheeden Waveren, Botshol en Ruygewilnis, voor de Achtiende maal Regeerend Burgemeester midtsgaders Raadt deser Stadt Amsterdam, Ambagts Heer van Amsterveen en Slooten, Dyck Graaf vande Ronde Veenen, Bewindthebber vande Geoctrooyeerde Oost Indische Comp. & & &, Werdt dit Perspictief vande Oude en Eerste Hooft Kerck alhier, lange geleeden, wanneer ook de sorge daar over nog hadde, selfs begonnen, dog tot hooger Ampten vereyscht wyders voltrocken, in Prent gebragt en als syn wel Eedele Gestrenge en Groot Achtbaarheyts eygen aangevangen Werk. Billyck opgeoffert door synen onderdaanigsten Dienaar N.L.j.c. ibidem q. AE ditim'.

OA 24 Afbeelding uit het noordwesten met weglating van de ombouwing van het plein aldaar. Gedeelte van een grote gravure die bestemd was om ten geschenke te geven aan iedere kerkmeester bij zijn aanstelling[b4:29]. Bovenaan stonden vier lege wapenschilden, die ter gelegener tijd voorzien werden van de dan in functie zijnde kerkmeesters. Op de gravure staan nog meer afbeeldingen: de kerk uit het zuiden en twee interieurs, naar het oosten en naar het westen. De tekening uit het noordwesten is het belangrijkste omdat hierop de toren staat voor de verbouwing van 1738. De gotische ingang is gevat in een hoger opgaande spitsboog. Daarboven zijn de geledingen schematisch en gedeeltelijk onjuist weergegeven. De huisjes ter weerszijden van de toren corresponderen geheel met de plattegrond van Vingboons. In alle topgevels zijn nog rijke traceringen zichtbaar en op de toppen prijken hogels en kruisbloemen. De westgevels van de beide zijbeuken zijn sterk mistekend. Er is een traptoren aan de noordkant van de toren aangegeven die er nooit geweest is. GAA

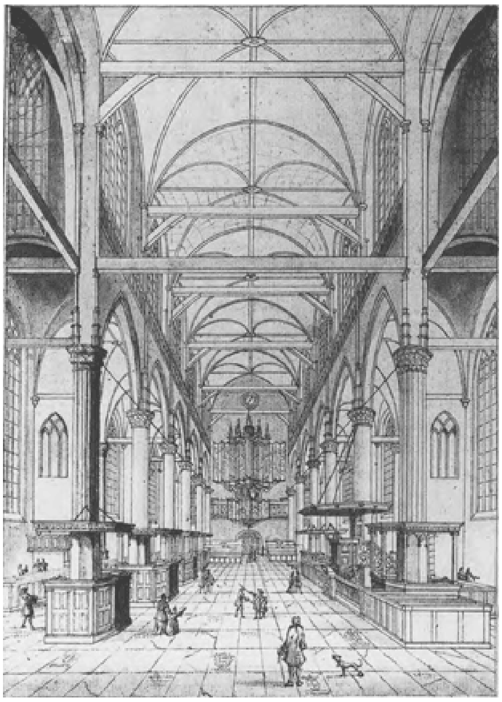

OA 25 Jan Goeree (1670-1731), tekening, interieur uit viering naar westen. Gezien het feit dat er al vorktraceringen zijn aangegeven, dateren wij deze tekening rond 1710. Onderste steunbalken tussen vieringkolommen.
Trekbalken missen sleutelstukken. Oude gotische orgel. Cellebroedersgalerij. Tekent vensters boven noord- en zuidbeuk als was er een lichtbeuk op het dwarsschip. Sterke vertekening van zijbeuken en zijkapellen. RdMz

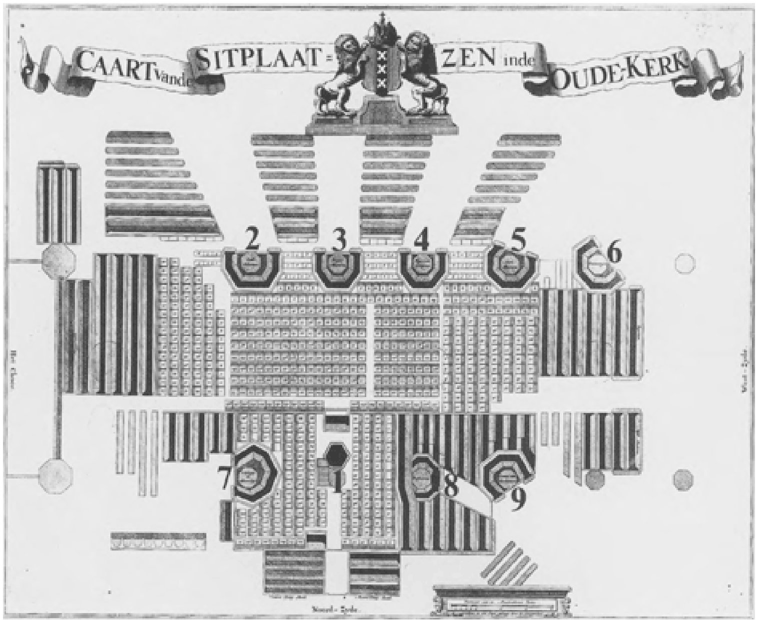

OA 26 Daniël Stoopendaal (1685-17?), Caart van de Sitplaatzen inde Oude-Kerk. 1725. Alle banken waarheidsgetrouw getekend, inclusief een los gedeelte van de koorbanken. GAA

OA 27 Gedeelte van gekleurde tekening door Jan de Beijer (1703- na 1773), ca. 1768. Kerk gezien uit het zuidoosten met Sint-Sebastiaanskapel en kosterij.

OA 28 Gedeelte van gravure door Paul van Liender (1731 -1797) naar J. de Beijer, 1760. Uitgegeven te Amsterdam bij P. Fouquet jr. Kerk uit zuiden van overkant Voorburgwal. Geen bijzondere details. Alleen klein gebouwtje voor Librije.

OA 29 Reinier Vinkeles (1741-1816), kerk gezien uit oostnoordoosten, aquarel 1765. In vensters kooromgang vorktraceringen, hogels op alle gevelafdekkingen, geen kruisbloemen. Hogels op dakruiter.

Noordoostportaal (1761). Met uitzondering van vertekende sluitgevel van de sluiting van het Hoge koor en noklijnen Mariakapel betrouwbaar. GAA
Op een tekening van Reinier Vinkeles (1741-1816), gemaakt van de noordzijde van het Oudekerksplein naar het oosten, is de noordgevel van de Sint-Joriskapel te zien. Hiervan zijn zowel de voorschets (1768) als een aquarel bewaard gebleven. De schets is wat betrouwbaarder dan de prent. Op de gevel zijn de hogels aangegeven. De pinakels en pumeels van de steunberen zijn verdwenen. Op de schets is op de oostelijke steunbeer een kleine kruisbloem getekend. Tegen het Heilig Graf is een houten schuurtje gebouwd. Het huisje tegen de kapel staat er op met twee houten schoorstenen die boven de steeg uitsteken.

OA 30 Hermannus Petrus Schouten (1747-1822), tekening weergevende de kerk uit het zuiden, vertoont de topgevels redelijk waarheidsgetrouw. Het venster boven de deur van het huisje tegen de Sint-Sebastiaanskapel is te breed weergegeven. Het venster in de librije is als spitsboog getekend. GAA

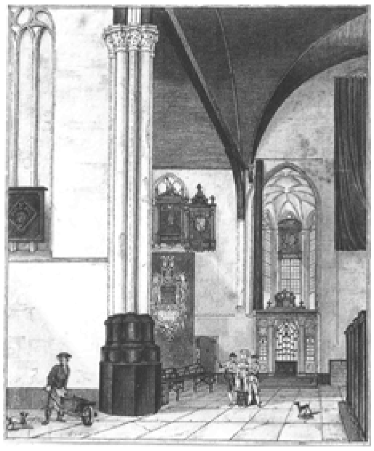

OA 31 H.P. Schouten, interieurtekening van de zuiderzijbeuk voor de Huiszittenkapel naar het westen met doopkapel. In de Huiszittenkapel hangt een eenvoudig rouwbord tegen de westwand; in de Lysbeth Gavenkapel zijn hoog aan de westmuur twee rouwkassen opgehangen. In de doopkapel hangt een rouwkas tegen het middelste venster. Verder vallen een gordijn in de opening van de doopkapel en voor het venster van de zijbeuk op. Geheel rechts staan hoge banken in de zijbeuk. 1785. Betrouwbaar. GAA

OA 32 H.P. Schouten, ca. 1786, tekening interieur uit viering naar westen. Steunbalk onder tussen 5 en 27. Betrouwbaar. GAA

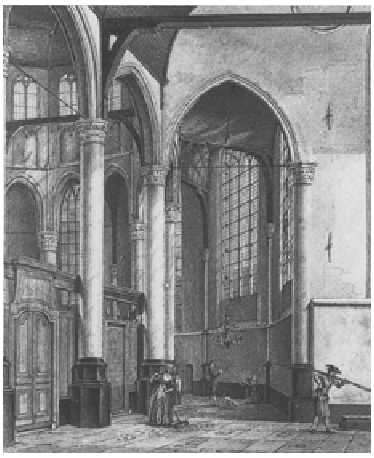

OA 33 H.P. Schouten, ca. 1786. Tekening interieur uit Buitenlandvaarderskoor naar kooromgang. Met brede deur in koorschot en opbouw op gotische hek. Roosvenster dichtgemetseld. Betrouwbaar. GAA

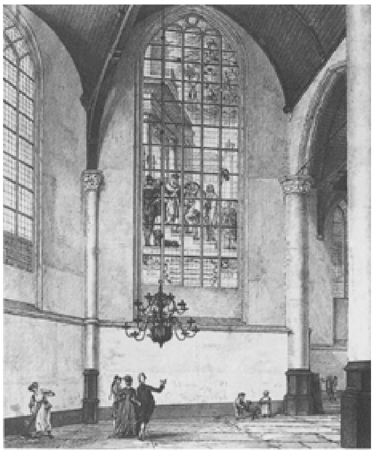

OA 34 H.P. Schouten, ca. 1786, aquarel. Kooromgang met Vredesglas naar Buitenlandvaarderskoor. Geen doorgangen daaronder. Betrouwbaar. GAA

OA 35 H.P. Schouten, ca. 1786, kooromgang noordoostzijde naar Mariakapel. Een glazenmaker repareert ruiten. Vorktraceringen in kooromgang vallend, zoals ze voorde restauratie waren. Onder de scheiboog naar het Snijderskoor zijn twee trekstangen aangebracht. GAA

OA 36 Aquarel van H.P. Schouten, westzijde van de kerk en de toren gezien uit het zuidwesten buiten 1779. De toren na de herstellingen, huizen 13-21 in de huidige staat (bij de restauratie is een woonlaag voor de doopkapel verdwenen). Op de topgevel van Lysbeth Gavenkapel hogels evenals op de eerste top van de lantaarn van het schip. Kruisbloemen op steunberen en geveltoppen verdwenen. Hek om platte dak van huis voor de doopkapel. Zeer hoge schoorstenen met houten opzetstukken. Op daken kerk Duitse dekking. Waarheidsgetrouw behoudens de raamindelingen van de vensters van de huisjes. GAA

OA 37 Veldtekening van H.P. Schouten uit Enge Kerksteeg met noorderportaal en gevel Weitkoperskapel in de steigers. In portaal zijn door de openstaande deuren gewelven en vaag de wandindeling herkenbaar. Wel twee lantaarnarmen aan portaal, geen lantaarns. In zijvenster Sint-Joriskapel verticale montants en glas-in-lood, te breed getekend. Tracering in venster Heilig Graf. Schoorsteen boven goot van kapel. Winkelkastje tegen Heilig Graf en noordoostelijke toegang portaal. Hogels op kapelgevels. Kruisbloem op Sebastiaanskapel. Geen baldakijnen in bovenste leden steunberen. Het lijkt erop dat in het venster van de Binnenlandvaarderskapel nog een natuurstenen tracering zit. Anti-inklimhekken op Heilig Graf en portaal. In de tekening zijnkleuren ingeschreven. Betrouwbaar. 1786? Vergelijk J. Cats 1793 en Jelgershuis 1815. Eigendom KOG, foto Rijksmuseum.

OA 38 Naar deze tekening zijn twee aquarellen gemaakt, waarop de Weitkoperskapel met een bakstenen venster is weergegeven. T.a.v. de kerk zijn er geen verschillen, wel in de huizen langs de steeg en de plaatsing van de personages. GAA

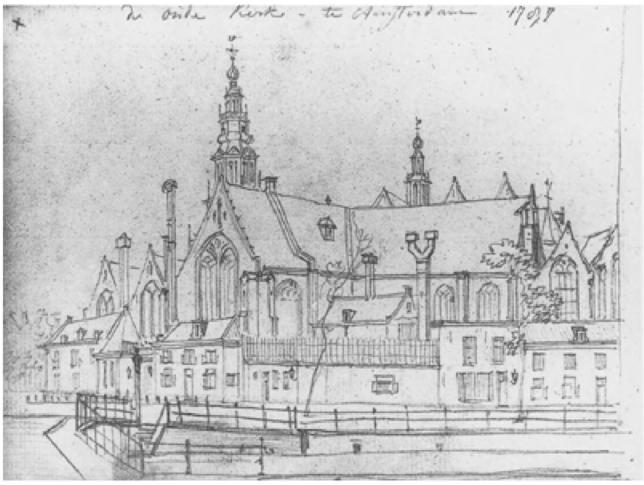

OA 39 Schets door Jan Bulthuis (1750-1801), 1787. Kerk uit zuidoosten met op Sint-Sebastiaanskapel hogels op de top en op beide steunberen aan de zuidzijde ezelsrugafdekkingen, Het schoorsteenkanaal uit de keuken van de kosterij loopt over het dak van kapel tot boven de nok daarvan. Op de lage daken van de kosterij lattenhekken.
Betrouwbaar maar perspectivisch enigszins vertekend. GAA

OA 40 Jacob Cats (1741-1799), 1793. Tekening exterieur Sint-Joriskapel, Weitkoperskapel, noorderportaal en Heilig Graf. Verschillen met tekening van Schouten 1786 (?): Geen aanduiding van gewelven en wandindeling in portaal. Lantaarns op beide armen. In venster Heilig Graf twee rechte montants. Het venster in de westgevel van de Sint-Joriskapel is dichtgemetseld. Geen kruisbloem op Sint-Joriskapel. Er staat nog een pinakeltje op voorzijde steunbeer 70 noord. Dakraam op Weitkoperskapel (leidekkerszolder). Tekent natuursteenblokken rond venster Weitkoperskapel, die er niet geweest kunnen zijn. Beeldnis in de geveltop en de ankers op een te hoge plaats getekend. Op alle daken Rijndekking.
Hardstenen palen en ijzeren staven met punten voor timmerloods. Pissoir tegen zijgeveltje van loods naast portaal. Huisjes tegen Sint-Joriskapel: wasrekken onder bovenvensters, houten schoorstenen naar buiten de steunberen. Tegen het korte stukje zijgevel van de timmerloods is een pissoir, voor de loods is een strook terrein afgebakend met hardstenen palen waartussen ijzeren stangen met scherpe punten, die verhinderen dat men er op gaat zitten. Betrouwbaar. GAA

OA 41 Johannes Jelgershuis (1770-1836), 1815, tekening uit vrijwel zelfde standpunt als J. Cats 1793. Verschillen: dakraam in Sint-Joriskapel (verwijderd omstreeks 1957). Deur zichtbaar van portaal naar Heilig Graf. Geen hekken op portaal en Heilig Graf, vermoedelijk een artistieke vrijheid want in 1905 waren ze er wel. Geen hogels op topgevels. Stenen schoorsteen oostelijke huisje Sint-Joriskapel langs steunbeer tot boven gevel kapel uitgemetseld. Tegen de loods staat een kast getekend, waarin waarschijnlijk en pomp zat, die door Schouten westelijker is aangegeven. Lichtbeeldeninstituut

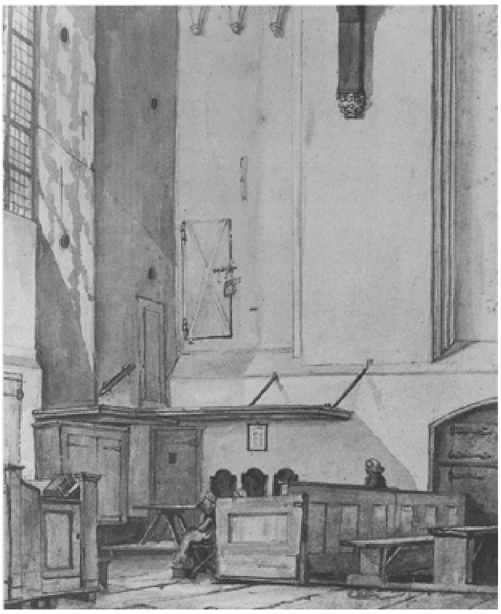

OA 42 Gerrit Lamberts, Sint-Sebastiaanskapel, interieur naar zuidwesten, 1818, aquarel. De trap in de hoek is omtimmerd, staat op luifel en loopt niet door tot op zerkenvloer want eronder is een muurkast, die niet op de vloer staat. De beschieting van de trap volgt de richting van de trapboom. Luifel is in oostwaartse richting vergroot. Er is tegen het beschot rond de trap boven de luifel een schuin oplopende leuning aangebracht, blijkbaar om op de luifel te klimmen met een ladder. Deur van luifel naar trap. In de nis in travee 74-56 is een kast getimmerd waarvan de gehengen van twee deuren zichtbaar zijn. GAA

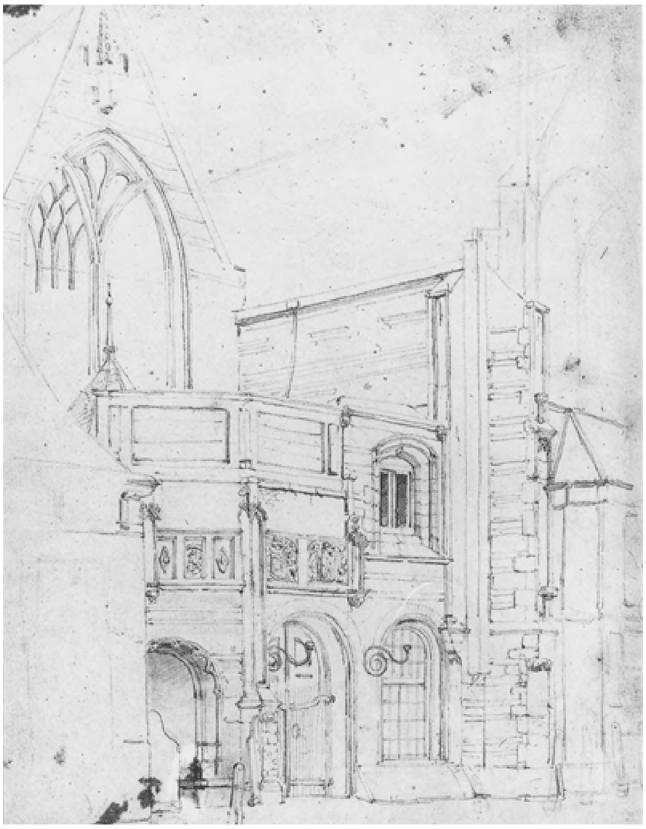

OA 43 Schets door C. Springer, ca. 1836, zuiderportaal gezien uit het zuidwesten. Voor de deur is een luchthek, naar buiten draaiend. Op de stenen borstwering van het portaal staat geen hek maar schutting met panelen. GAA

Deel 2
De periode na de Alteratie tot 1945

2.1 Inleiding

De Alteratie vond in Amsterdam eerst plaats op 26 mei 1578 en verliep rustig[153]. De laatste pastoor, Jacob Buyck, was al voor de Geuswording vertrokken. Hij is als pastoor van de Sinte Aldegondiskerk te Emmerik in 1599 overleden. Zijn epitaaf, waarop hij geknield voor de gekruisigde Christus is voorgesteld, bevindt zich nu in Museum Amstelkring te Amsterdam[154].

De gereformeerden kregen onmiddellijk de Oude Kerk tot hun beschikking zodat op 29 mei de eerste godsdienstoefening kon worden gehouden. Het koor werd sedertdien alleen gebruikt voor huwelijksinzegeningen[64-1: 31]. Het hoofdaltaar en het sacramentshuis werden verwijderd en er kwam een kleine preekstoel in de koorsluiting. De koorbanken bleven gehandhaafd.

De sacristie werd in gebruik genomen voor het registreren van huwelijken en kreeg verder een functie als dienstwoning van de koster, die werd aangesteld nadat er geen priesters meer waren om de dagelijkse bezigheden in de kerk te verrichten.

Nu de aandacht van de kerkgangers vooral gericht was op het woord dat van de preekstoel werd verkondigd, kwamen er zitplaatsen rond de kansel. Er werden gestoelten gebouwd voor hoogwaardigheidsbekleders rond de kolommen in het schip en aan weerszijden van de middenbeuk kregen banken een plaats. De kerkruimte kreeg een min of meer huiselijk karakter waar een deel van het dagelijks leven zich afspeelde. De beide orgels kregen mede de functie van concertinstrument, wat in het begin van de avonden veelal leidde tot een ‘pantoffelparade’ van de vele bezoekers.

Er werden regels uitgevaardigd om de orde in de kerk en op het kerkhof te kunnen handhaven. De koster, gravenmakers, hondenslagers en stadsdienaren moesten daarop toezien en overtreders beboeten. Een en ander werd in 1593 neergelegd op een bord dat nu nog in de kerk aanwezig is.

Het veranderde kerkgebruik uit zich in een rekening uit 1582 waarin het maken van een portaal aan de noordelijke kerkdeur wordt betaald aan Cornelis Gerretsz kistenmaker[b2:21]. Omdat een groot aantal mensen in en uit liepen, moest tocht in de kerk binnen de perken gehouden worden. Daarom kwamen er in de Weitkoperskapel en de Smidskapel houten tochtportalen.

Na de Alteratie werden aan de kerk geen nieuwe delen meer aangebouwd of grote wijzigingen aangebracht. Er werd alleen onderhoud gepleegd, hetgeen meestal zeer sober werd uitgevoerd. Het roestende ijzer van brugijzers en ankers in vensters en muren deed zijn verwoestende werk. Langzamerhand werd het gebouw onttakeld, zowel buiten als binnen. De topgevelafdekkingen werden verwaarloosd en ontdaan van kruisbloemen en hogels. In de vensters, zowel de grote in de topgevels als de kleine in de lagere buitenwanden, zijn vrijwel overal de middeleeuwse natuurstenen traceringen vervangen door eenvoudige bakstenen vorktraceringen en waar nodig zijn de dagkanten sober in baksteen hersteld. Slechts enkele gebrandschilderde glazen bleven behouden.

De gewelfschilderingen, houten beelden aan de kap en de gewelfschotels gingen schuil onder verflagen en verdwenen gedeeltelijk helemaal bij herstellingen aan de kappen en het gewelfbeschot.

In de 18de eeuw verrees een monumentaal orgel, waarvoor naast de toren aan de binnenzijde van de kerk palen geheid moesten worden. Al snel daarna bleek het

nodig omvangrijke herstelwerkzaamheden aan de toren en in de directe omgeving ervan uit te voeren. Daardoor werd aan de torenromp het middeleeuwse karakter ontnomen.

De reeks huizen rond de kerk werd in de loop van de 17de en de 18de eeuw verbouwd en uitgebreid, vooral na de sluiting van het kerkhof in 1655. Zo ontstond het huidige beeld: een krans van huizen, veilig tegen de muren van de kerk geschaard. In de loop van de eeuwen kwam daar een woud van hoge schoorstenen bij omdat slechte trek van de stookplaatsen de prijs was voor de bescherming van de kerk. Oude afbeeldingen getuigen er nog van. Eerst in 1937 werden die ontsierende elementen gesloopt.

Omstreeks die tijd ontstond ook een beweging die het herstel van de kerk nastreefde. Dit leidde tenslotte tot de restauratie, die in 1955 een aanvang nam.

Het onderhoud van de toren was in handen van de stadsfabriek, zoals blijkt uit Resolutien van Thesaurieren Ordinaris van 27 januari 1666[155]. Het onderhoud van het kerkgebouw was een zaak van de kerkmeesters.

Eindnoten:

153 J. Le Long, *Historische beschrijvinge van de Reformatie der Stadt Amsterdam*, 1729.
154 Het epitaaf werd in 1886 in Emmerik voor ‘De Amstelkring’ aangekocht.
155 GAA: arch. 5039, inv. nr. 2, fol. 52v.-60v.

2.2. Einde 16de eeuw en 17de eeuw

Kerkruimte: Witten en teren

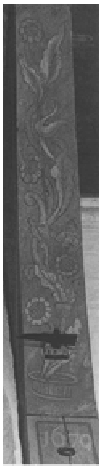

447 Buitenlandvaarderskoor, beschildering 1679 korbeel; 1967. RCN

In april 1590 werd aan Abraham Krey ruim 58 gulden betaald voor het witten en zwart pleisteren van de kerk. Gezien het vrij hoge bedrag lijkt het erop dat een groot deel van de muren gewit is en dat toen de basementen van de kolommen en de onderste delen van de muren voor het eerst zwart zijn geteerd.

Reparaties in de kerk

Al spoedig bleek dat de constructie van het dak met de vele zak- en kilgoten zijn tot eiste. Lekkages veroorzaakten steeds weer aantasting van het hout op essentiële punten. In 1594 wordt melding gemaakt van een nieuwe balk en hout voor een korbeel en een sleutelstuk. Er werden vier masten gebruikt, waarschijnlijk voor het ondersteunen van de houtconstructie boven de balk[75-1:26][156].

Het westelijke korbeelstel in de Weitkoperskapel is in 1620 gerepareerd en werd op het sleutelstuk voorzien van het opschrift ANNO 1620 C.M. Er werden weer bladranken op geschilderd. Van deze reparatie bleef de rekening bewaard (bijlage 1). De initialen C.M. zijn ook aangetroffen op de epitaaf van Cornelis Jansz de Haan uit 1633.

In 1679 werd de trekbalkstoel boven kolom 20 hersteld en met eigentijdse ornamenten beschilderd (afb. 447). Uit een bloempot rijzen ranke takken met zonnebloemen op. Het nieuwe sleutelstuk was iets langer dan het oude. Onder het einde van de nieuwe slof kwam de oorspronkelijke beschildering ongeschonden te voorschijn. Uit deze feiten kan worden opgemaakt dat toen de schilderingen nog niet bedekt waren met de beige-gele laag die op vele plaatsen is aangetroffen.

Eenzelfde schildering werd bij een reparatie aangebracht op korbeelstel 37 west. Ook korbeelstel 58 noord met kalf en balk werd voorzien van 17de-eeuwse beschildering met bladranken.

In de 17de eeuw is er een groot aantal tekeningen en schilderijen gemaakt, die het interieur van de kerk tot onderwerp hadden. Zij verschaffen veel informatie, alhoewel de gegevens steeds weer getoetst moeten worden aan de in gebouw en schriftelijke bronnen verankerde feiten.

Op een tekening van Jacob van Ruysdael van omstreeks 1650 (afb. OA 10) komen in schip en koor ter hoogte van de band onder het triforium nog geen trekbalkgebinten.

Uit onder meer de schilderijen van Emanuel de Witte van omstreeks 1660 blijkt dat men de basementen van de kolommen en de plinten rondom in de kerk zwart had gemaakt. Daarvoor was een mengsel van teer en hars gebruikt, vaak aangeduid als black varnish. Wellicht was die behandeling bedoeld als bescherming van steen en pleisterwerk tegen het boenwater van ijverige schoonmakers en schoonmaaksters.

448 Wand Sint-Sebastiaanskapel kapelzijde; 1966. RCN

In het uitgiftboek worden sedert 1667 jaarlijkse uitkeringen vermeld aan een *'vrou van de man die ind uytblussen van brant in de kerck is doodgevallen'*. Ook werd een vergoeding gegeven aan een jongeman die bij het helpen gekwetst was en een ander die zwaarder gekwetst was. De brand schijnt veroorzaakt te zijn door een vuurpijl die werd afgeschoten bij het feest ter gelegenheid van de overwinning in de Tweede Engelse Oorlog. Er is in de kappen van de kerk nergens brandschade geconstateerd. Evenmin kan worden opgemerkt dat ergens een heel nieuw deel in de kappen is gemaakt. De bedoelde brand moet dus ergens anders zijn geweest. Betalingen in dezelfde tijd aan de metselaar, timmerman, steenhouwer, loodgieter, leidekker, orgelmaker en glazenmaker zullen dus ook betrekking hebben op andere werkzaamheden.

Sint-Sebastiaanskapel

Vermoedelijk in het tweede kwart van de 17de eeuw is het zuidoostelijke venster dichtgemetseld, althans Balthazar Florisz tekent het in 1625 nog open (afb. OA 9). Het werd een halve steen verder buitenwaarts voorzien van een geheel in baksteen uitgevoerde tracering (afb. 458) die op gebeeldhouwde zandstenen kraagsteentjes rustte (afb. 459). De tracering volgt in vereenvoudigde vorm die van de oorspronkelijke ernaast en is gelijk aan het zuidelijke blindvenster aan de binnenzijde van de westgevel boven de IJzeren Kapel. Het metselverband van de dichtmetseling is kruisverband. Het middelste kraagsteentje is helaas kapotgeslagen bij het verwijderen van de voormetseling tijdens de restauratie. De dekplaat van de kraagsteentjes is vrij grof gedetailleerd en anders dan van de blindvensters in de westelijke gevel.

In 1595 werd de kapel ingericht als catechisatielokaal en wachtruimte voor verschillende doeleinden en er werd op de scheiding met de zijbeuk een houten wand

449 Wand Sint-Sebastiaanskapel kerkzijde; 1966. RCN

opgetrokken waarin een dubbele deur, vermoedelijk gemaakt door Jan Barentsz kistenmaker[b7:22]. Aan de achterzijde zijn de deuren vlak. Van binnen uit gezien is de linker deur een geheel, het rechter gedeelte bestaat uit twee stukken (afb. 448). De onderste deur vormt de dagelijkse toegang tot de ruimte. Aan de linker deur zijn drie staartgehengen welke zijn afgehangen aan fraai gesmede scharnierbladen die boven en onder in een slanke krul eindigen. De rechter boven- en onderdeur zijn beide afgehangen aan twee soortgelijke gehengen. De grote deur wordt aan de bovenkant vastgezet met een staartschuif en de loopdeur wordt gesloten met een klink aan de grote deur.

Aan de kerkzijde is de grote deur voorzien van een brede naald (afb. 449). Deze is versierd met renaissance-ornamenten in zogenoemde ijzerbeslagstijl[157]. De deuren zijn ieder door klampen verdeeld in twee vakken naast elkaar en zeven in de hoogte.

De doorgang wordt geflankeerd door gecanneleerde Toscaanse pilasters waarop drie vlakke banden met op elk twee ronde knoppen. De pilasters rusten op een basement dat versierd is met beslagornament met een grote diamantkop. De houten wand wordt aan de bovenkant aan beide zijden afgesloten met een kroonlijst.

Het hek schijnt na 1640 meer naar binnen in de kapel geplaatst te zijn, aangezien twee rijen zerken daarbuiten, genummerd in 1640, ook de nummering van de kapel hebben.

Librije

Na de Alteratie werd de librije kantoor van de diaconie. Aalmoezen werden in de Sint-Sebastiaanskapel uitgedeeld. Toen de Diaconie daar uitdeling ging houden, werd een doorgang van de librije naar de Sint-Sebastiaanskapel gebroken, vermoedelijk in 1595. Rond de opening kwam rond de eenvoudige deur een betimmering bestaande uit gecanneleerde platstukken en een kroonlijst[b21:12]. Aan de kant van de kapel kwam een opgeklampte deur die oorspronkelijk dodekoprood was gekleurd. Aan de kapelzijde is de deur vlak, aan de andere zijde voorzien van geprofileerde klampen en spiegelklampen. De deur is afgehangen aan twee gehengen die lisbloemvormig zijn uitgesmeed. Het bovenste geheng is een keer vernieuwd (afb. 450).

Het poortje dat vanuit de Smidskapel naar de librije leidde, werd verplaatst naar het noordelijke deel van de scheidingsmuur tussen librije en zuiderportaal. Het lijkt

ons dat de toegang werd verplaatst toen de functie van de ruimte veranderde van een kerkelijke in een meer publieke.

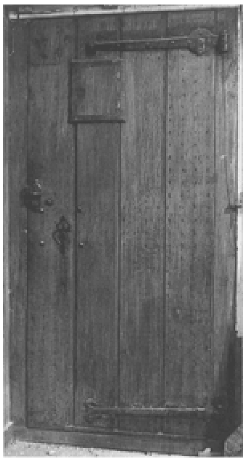

450 Sint-Sebastiaanskapel, deur naar librije; 1966. RCN

In 1642 nam de diaconie haar nieuwe lokaliteit tegen de noordzijde van het koor van de Nieuwe Kerk in de Gravenstraat in gebruik. In de diakenkamer zetelden nadien de collectanten. De diakenen waren later ook belast met het snijden van brood bij de viering van het Heilig Avondmaal.

Het hekwerk voor het venster verdween.

In de doorgang naar Sint-Sebastiaanskapel werd (wellicht in 1642) in de muurdikte een kastruimte uitgehakt die afgesloten werd met een dun opgeklampt deurtje met uitvoerig hang- en sluitwerk. De wanden werden bekleed met kleurige bloem- en diertegels met ossenkopjes en Franse lelies als hoekmotief (afb. 451). De vloer is belegd met transparant geglazuurde plavuizen, 23,5 centimeter vierkant.

Het natuurstenen poortje werd dichtgemetseld en er kwam in het zuidelijke muurvak een houten kozijn. Op de plattegrond van Justus Vingboons uit 1683 staat die doorgang al getekend.

In de librije werd gedurende de 17de en de 18de eeuw verschillende wandbetimmeringen aangebracht.

Zuiderportaal

Voor het plaatsen van het toegangspoortje naar de librije moest de aanzet van het gewelf in de noordoostelijke hoek gewijzigd worden, omdat de dikte van de natuursteenblokken een grotere muurdikte vereisten. De oorspronkelijke kraagsteen (G) werd voor de helft afgehakt. Er werd iets hoger een nieuwe steen aangebracht in een zachte kalksteen en de gewelfribben werden iets naar voren gehaald. Deze moeten daarbij plaatselijk zijn vernieuwd[b21-10].

Bij de vergroting van het Huiszittenmeesterskantoor in 1611 is de zuidwestelijke deur van het zuiderportaal dichtgemetseld en de steunbeer op de zuidwestelijke hoek afgebroken. Waarschijnlijk werd in dezelfde periode op het wapenfries een borstwering van een steen dik gemetseld, afgedekt met een ongeprofileerde zandstenen dekplaat. Het westelijke deel van het fries werd ingekort. Op die plaats werd bovendien een hemelwaterafvoer met vergaarbak aangebracht om het water uit de toen ontstane zakgoot tussen portaal en kamer af te voeren.

451 Librije, tegels in kast; 1968. RCN

In het dak van het portaal was een dakkapel aan de westzijde, die bij de vergroting van het kantoor verwijderd werd.

Voormalige sacristie

Kantoor van Commissarissen voor Huwelijkse Zaken

Onder invloed van de Reformatie vond een fundamentele verandering plaats in de afhandeling van huwelijkszaken[158]. De gereformeerden beschouwden het huwelijk niet als sacrament maar als een wereldlijke aangelegenheid. Als gevolg daarvan werden de Staten van Holland vanaf 1572 verantwoordelijk voor wetgeving en rechtspraak rond het huwelijk. De belangrijkste huwelijksregels stonden opgesteld in de zogenoemde politieke ordonnantie van de Staten van Holland uit 1580. In de steden werden commissarissen van huwelijkse zaken aangesteld, leden van het stadsbestuur die tevens functioneerden als ambtenaren van de burgerlijke stand. Het huwelijk moest door de overheid worden geregistreerd alvorens het kerkelijk huwelijk kon worden bevestigd. Ieder paar dat wilde trouwen, moest eerst voor genoemde commissarissen verschijnen. In Amsterdam werd daartoe in de Oude Kerk een ruimte ingericht in de voormalige sacristie, die kort na de Alteratie opgesplitst is in drie vertrekken, ieder overeenkomende met een travee van het naastgelegen Buitenlandvaarderskoor. De westelijke ruimte kreeg een toegang uit de Sint-Sebastiaanskapel en werd in gebruik genomen door de Commissarissen voor Huwelijkse Zaken. Iedereen die in Amsterdam in het huwelijk wilde treden, moest door deze deur het vertrek betreden om voor de commissarissen dit voornemen kenbaar te maken.

In 1582 maakte Cornelis Gerretsz kistenmaker een *Casse* in de *'sackerstie'*[b2:21]. In 1584 werd er een portaal gemaakt *'in de Camer van de commyssarissen'*. Waarschijnlijk betreft dit de beide nog aanwezige deuren en de tussenliggende betimmering, die de doorbraak in de muur moest camoufleren.

Roodeur

Voor het aanbrengen van de toegang tot het huwelijksvertrek in de voormalige sacristie werd de nis in het muurstuk 54-71 van de Sint-Sebastiaanskapel dichtgemetseld met baksteentjes van ongeveer 17 centimeter lang en 4,5 centimeter dik, nog kleiner en dunner dan werden gebruikt in de laatste middeleeuwse bouwperioden van de kerk. In de nis werden ook montantstenen van 19,5 centimeter lengte aangetroffen met ingehakte sleuven voor brugijzers en glas-in-lood. De maat ervan sluit wel aan bij de laatste perioden zodat verondersteld kan worden dat het hier gaat om een overgebleven partijtje materiaal.

Het gat voor de doorgang is in het bestaande muurwerk gebroken zonder voorzieningen zoals een latei of een boog. Aan weerszijden werd een deur in een eiken kozijn aangebracht en de dagkanten werden betimmerd met eikenhout. Het vloertje in de doorgang was belegd met een stuk van een grafzerk en enkele stukken Naamse plavuizen. Deze stenen waren onderstopt met beschadigde tegels uit het begin van de 17de eeuw.

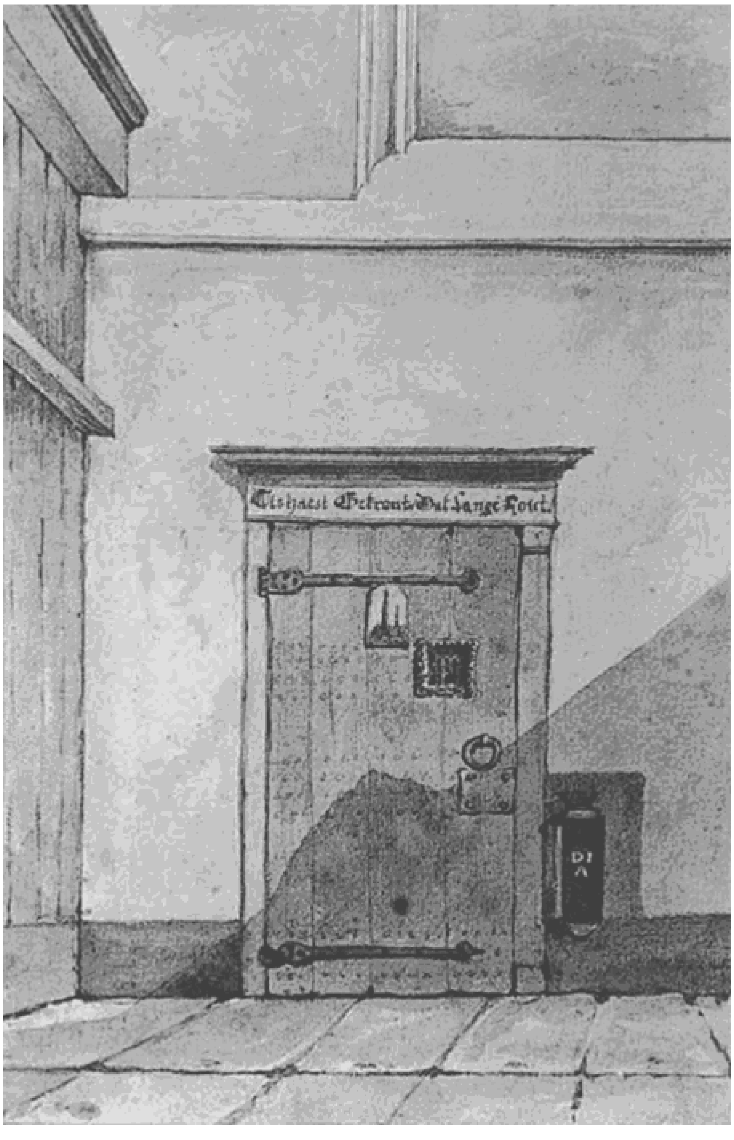

452 Roodeur uit Sint-Sebastiaanskapel, 1811, aquarel van Gerrit Lamberts.

De deur was geschilderd in de gebruikelijke rode dodekopkleur en kreeg daarom in de volksmond de naam Roodeur (afb. 452). ‘Door de Roodeur gaan’ betekende

zoveel als ‘in ondertrouw gaan’. Op het fries van het hoofdgestel boven de deur werd, vermoedelijk in 1599, een tekst geschilderd door Cornelis Dircksz: *Tis haest getrout dat lange rout*[b18:62]. Deze waarschuwing om vooral niet te snel in het huwelijk te treden, werd de toekomstige bruidsparen meegegeven voordat zij voor de Commissaris voor Huwelijkse Zaken verschenen.

De deur is samengesteld uit staande opgeklampte delen die met een bossing en groef en messing in elkaar zijn gewerkt (afb. 453). Aan de achterzijde van de deur omvatten klampen en spiegelklampen vierkanten, twee naast elkaar en zes boven elkaar, gegroepeerd in groepen van twee (afb. 454). Rond deze vierkanten zijn de klampen cirkelvormig uitgestoken. In iedere kwartcirkel is een tootje uitgespaard. Het was meer gebruikelijk hier een roosje te snijden, waarom deze werkwijze ‘roseren’ werd genoemd. Op de klampen zijn lijnen ingekrast, op de kruispunten waarvan spijkers de klampen aan de staande delen hechten. De klampen zijn bij de hoeken in verstek tegen elkaar gewerkt. In het bovenste vierkant aan de slotzijde is een luikje gemaakt, dat afgehangen is aan twee zogenoemde ‘opleggers’, scharniertjes met min of meer zwaluwstaartvormige bladen. Aan de kapelzijde wordt de opening afgesloten met een fraai traliewerkje met vijf horizontale en vijf verticale spijltjes, waarop rond de koppen van de spijkers gesmede rozetjes zijn aangebracht (afb. 455). Door deze zogenoemde ‘judas’ kon men de wachtende trouwlustigen nagenoeg ongemerkt bespieden.

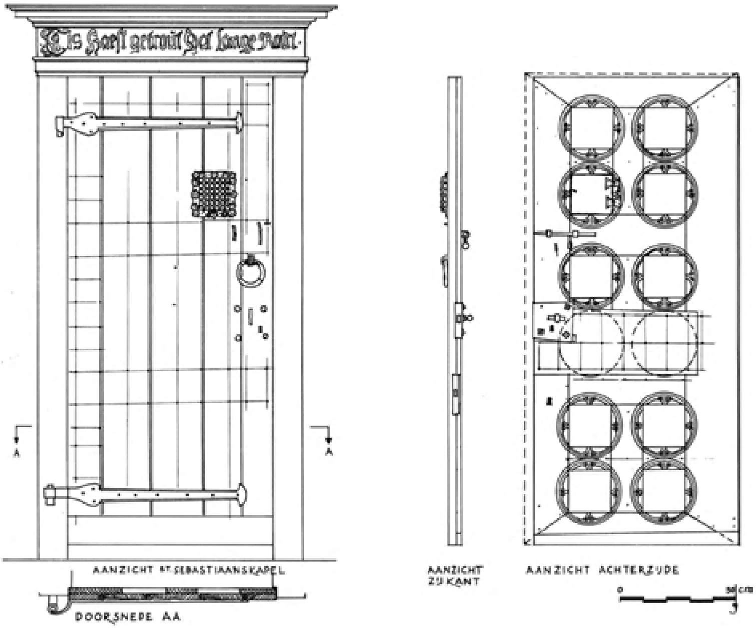

453 Roodeur. Schaal 1:20.

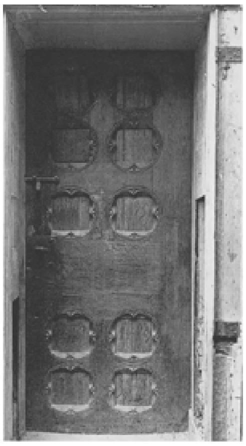

454 Roodeur binnenzijde; 1968. RCN

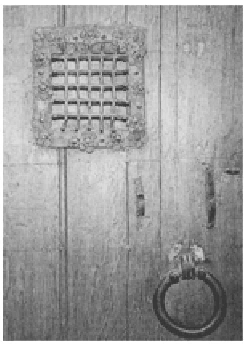

455 Roodeur zijde Sint-Sebastiaanskapel, roostertje; 1964. PP

De deur kan aan de binnenzijde worden gesloten met een grendel en een slot. Aan de kapelzijde is er een trekring. Oorspronkelijk bevond zich een slot lager dan nu het geval is. Aan de kapelzijde is daarvan nog een sleutelgat zichtbaar en in de zijkant van de deur zijn de resten van een slotplaat en een schoot.

De deur is afgehangen aan gehengen die, gezien vanuit de Sint-Sebastiaanskapel, aan de linker zijde hangen aan duimen. De knoop van het bovenste geheng is spiraalvormig gemaakt, opdat de deur uit geopende toestand vanzelf weer dicht zal vallen.

De deur is iets lager gemaakt en versmald en moet van een andere plaats afkomstig zijn. De oorspronkelijke maat is circa 2,02 × 0,93 meter, thans is dat 2,00 × 0,89 meter. Vooral aan de rechterzijde, gezien uit de Sint-Sebastiaanskapel, is de deur versmald. Een dergelijke deur met geroseerde cirkels is nauwelijks denkbaar aan het einde van de 16de eeuw.

In de loop van de tijd is de deur enigszins gewijzigd. Zo is een rij cirkels bij het plaatsen van een nieuw slot vervangen door een brede dwarsklamp. Aan de hangzijde is later een nieuwe staande klamp aangebracht.

Gezien het feit dat de beide toegangen tot de kamer waren voorzien van twee deuren moet men veel belang gehecht hebben aan geheimhouding van datgene wat in het vertrek werd besproken.

Voorzieningen aan het eerste vertrek

De doorgang vanuit het Buitenlandvaarderskoor naar de sacristie, oorspronkelijk de toegang tot het Heilig Graf, is aan de zijde van het koor dichtgezet met een anderhalf steens muur van een baksteen die overeenkomt met de ommetseling van de Roodeur. Later werd aan de kamerzijde nog een halfsteens muur opgetrokken als achterwand voor een kast. In de ruimte werd een stookplaats aangebracht tegen de deelmuur aan de oostkant. Daarvan waren tot de sloop van het complex in 1964 nog gedeelten bewaard gebleven naast de schouw uit omstreeks 1760. Er was een schuin lopend stuk schoon metselwerk in rode steen met voegwerk en men vond restanten van een segmentboog achter de latere haardplaat. In 1603 wordt melding gemaakt van een nieuwe *Iseren cacgeloven* met een koperen pijp[b2:21]. Op de plattegrond van Vingboons (1683) wordt een schoorsteen met penanten gesuggereerd. Er is een gemetselde ondersteuning van de stookplaat aangetroffen die wellicht ook tot deze schouw behoorde.

De muur van de Sint-Sebastiaanskapel werd aan de zijde van het vertrek afgehakt, vermoedelijk toen er een balklaag in de ruimte werd gelegd. Van de boogjes bleef nog een klein deel in de muur aanwezig. Er werd waarschijnlijk een houten beschieting op regels aangebracht, want er zijn sleuven in deze muur gevonden die in de 18de eeuw werden dichtgemetseld.

In 1625 werd er gebrandschilderd glas in de kruisvensters aangebracht. Vermoedelijk betreft het medaillons die midden in de bovenste vakken werden geplaatst[b2:26].

In 1655 vertrokken de Commissarissen naar het nieuwe stadhuis. Direct daarna is ten zuiden van de kamer tegen de Sint-Sebastiaanskapel een aanbouwtje gezet, zoals

blijkt uit de prent van Schut uit 1660 (afb. OA 18). Eén van de kruisvensters werd erdoor oversneden. Wellicht werd in dezelfde tijd de natuurstenen borstwering van het gebouw vervangen door een houten gootlijst, zoals die eveneens in 1660 werd getekend door Beerstraten (afb. OA 19). De dakkapel is aanzienlijk verbreed in westelijke richting en het hoge venster is gehandhaafd.

Tweede vertrek

De westelijke deelmuur in de sacristie was op circa 60 centimeter onder de latere houten vloer zonder voorzieningen op de bodem geplaatst. De muur was met een zwaar ijzeren anker aan de zuidelijke lange gevel gekoppeld.

In deze muur was naast steunbeer 53 een zwaar eiken kozijn geplaatst met stijlen van 14 × 41,5 centimeter waarin aan weerszijden een deur was aangebracht. Het kozijn was oorspronkelijk geschilderd in een grijsgroene kleur, zoals die in de tweede helft van de 16de eeuw vaak voorkomt.

Het aldus ontstane tweede vertrek werd na de Alteratie gebruikt als receptiekamer of consistoriekamer. In het Buitenlandvaarderskoor is ten westen van steunbeer 52 een 1,29 meter brede doorgang naar deze ruimte aangetroffen die in het oorspronkelijke metselwerk was gehakt. Aan de zijde van de kerk was de opening afgesloten met een deur. Omstreeks 1625 werd het vertrek van een plafond voorzien en opnieuw ingericht.

Er werd een balklaag boven de ruimte gelegd ter vervanging van het houten tongewelf.

456 Plafondschildering Anthonie Hendricks na schoonmaak; 1966. RdMz

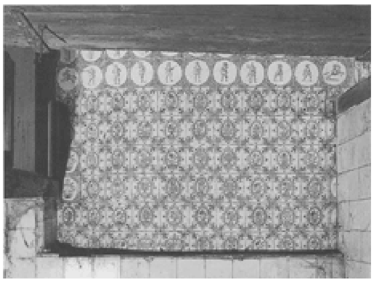

457 Tegels in kast in de noordwand van de voormalige ontvangkamer; 1964. PP

De eiken hoofdbalken zijn 20-22 × 14 centimeter in doorsnede, de strijkbalken aan west- en oostzijde 11,5 × 16 centimeter. Alle balken werden aan de zuidzijde voorzien van houten consoles met een eenvoudige profilering. Eén ervan vormde een geheel met de strijkbalk. Aan de noordzijde zijn de balken gekeept in de geprofileerde eiken balk die eerst het houten tongewelf ondersteunde. De opleggingen zijn versterkt met ankers die de balk doorboren en aan de andere kant met een spie zijn vastgezet.

Plafondschildering

De balken en de houten zoldering werden voorzien van een bijzonder kleurige beschildering die de signatuur ‘Anto...’ en het jaartal 1628 draagt. De schildering bestaat in hoofdzaak uit bruine arabesken op een blauwe ondergrond, voorzien van donkerblauwe schaduwen en gehoogd met geel. Hier en daar zijn tussen de arabesken felgekleurde vogels in de beschildering opgenomen. Midden in het plafond is onder meer een pauw weergegeven. De plafondvelden sluiten met een rode en een gele band aan op de eveneens beschilderde balken. Die zijn voorzien van een reeks bladranken op een groene ondergrond, omkaderd door een rode en een gele band (afb. 456).

De schildering vertoont grote overeenkomst met plafondschilderingen in het Huis Ten Bosch en het Huis Goudesteyn, beide te Maarssen, gesigneerd door Antonie Hendricks en gedateerd 1629. Deze ‘kamerschilder’ was uit Bremen afkomstig en had zich omstreeks 1611 in Amsterdam gevestigd[159]. In 1622 betaalde hij ook gildengeld in Den Haag, waaruit kan blijken dat hij ook daar werkzaam is geweest[160]. Hij overleed in 1635 en werd in de Oude Kerk begraven. Andere werken voerde hij uit in het pand Westhaven 65 te Gouda (1630) en in de Agnietenkapel in Amsterdam (1632)[161]. Zijn signatuur werd ook aangetroffen op een plafondschildering in een

pand aan de Voorstraat te Willemstad (N.B.). Een beschildering van hetzelfde type, die 1634 wordt gedateerd, bevindt zich in het stadhuis van Alkmaar.

Kasten

Tussen de steunberen aan de kerkzijde bevindt zich in dit vertrek een kastenwand die uit drie delen bestaat. Door de linker deur komt men in een ruimte waarvan de muren bedekt zijn met witte tegels waarop een blauwe tekening met ruiters, soldaten en engelen. Langs een trapje kan men afdalen in een kelder die even groot is als de ruimte tussen de steunberen. Onder het vloerniveau van de kamer is steunbeer 53 bezet met tegels met bloemen in staand-ovale medaillons uit de eerste helft van de 17de eeuw en erboven met schutterstegels (afb. 457). De keldervloer bestaat uit blank geglazuurde plavuizen van 21,5 centimeter vierkant en 2,5 centimeter dik. De zuidelijke wand van de kelder is bekleed met plavuizen met afwisselend gele en groene glazuur, 14,5 centimeter vierkant. Het stuk van steunbeer 52 dat zichtbaar blijft boven de bak van de kelder is bekleed met bloem tegels zoals hiervoor. De rechter kast is gedeeltelijk in de steunbeer uitgehakt, zodat de symmetrie gehandhaafd bleef. Bij het aanbrengen van de kastwand tegen de onderzijde van de oorspronkelijke voetbalk van het houten tongewelf werden aan de kamerzijde de roosjes uit de balk gehakt.

Gezien het voorgaande is aannemelijk dat kelder en kasten zijn gemaakt toen de kamer omstreeks 1625 werd ingericht. Vermoedelijk is toen de doorgang naar het Buitenlandvaarderskoor weer dichtgemetseld met een muur van anderhalve steen dik.

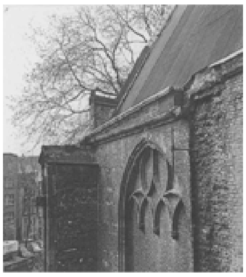

458 Sint-Sebastiaanskapel, zuidoostelijk blindvenster; 1965. AvR

459 Sint-Sebastiaanskapel, kraagsteentjes van blindvenster; 1966. PZ

Derde vertrek en kostershuis

De overblijvende ruimte aan de oostkant van de sacristie vormde een doorgangsruimte tussen de receptiekamer en de kerk. De toegang vanuit het Buitenlandvaarderskoor zal op dezelfde plaats hebben gezeten als waar eeuwenlang de toegang vanuit de kosterij tot de kerk was, namelijk juist ten oosten van steunbeer 52.

Ook is er kort na 1578 oostelijk van de sacristie een huis voor de koster gebouwd. Daarvoor was slechts een scheef stuk grond langs de Voorburgwal beschikbaar. Het huis kreeg een verdieping en een plat dak.

In 1589 is er sprake van het teren van een keukentje, een luif en trappen in het kostershuis[b2:21]. In 1618 verwerkte de steenhouwer Pieter Ariensz (van Delft) ca. 200 gulden witte steen aan het huis[b2:22] Dit zou kunnen betekenen dat er Belgische witte arduin werd gebruikt, Gobertanger- of Ledesteen derhalve. Juist ten tijde van het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) konden deze steensoorten weer worden ingevoerd. Uit afbeeldingen blijkt dat beide hoeken van de gevel langs de gracht voorzien waren van hoekblokken. Daarvan is bij het ontpleisteren dat voorafging aan de sloop in 1964 aan de rechterzijde een gedeelte teruggevonden (afb. 501).

Op de begane grond was links in de gevel een deur met bovenlicht, in het midden een kruiskozijn en rechts een klein hooggeplaatst venster waarachter zich vermoedelijk

reeds van de aanvang af een gemak bevond. Het is weergegeven op de plattegrond van Vingboons uit 1683. In de gevel waren de onder- en de bovenverdieping gescheiden door een lijst. Daarboven waren links en in het midden een kruiskozijn, rechts een kloosterkozijn. Alle vensters werden overspannen door een korfboog.

In 1681 werd evenwijdig aan de langsgevel van de sacristie, ongeveer in de rooilijn van de zuidgevel van de Sint-Sebastiaanskapel, een reeks winkelkastjes gebouwd. Ook die zijn al aangegeven op de plattegrond van Vingboons.

Cellebroedersgalerij

In 1598 wordt melding gemaakt van *'Hondert leeren brandtemmers door last van Burgemeestern gecoft a° 98 geleit op die galdery an die suyder duer van dese kerck... '*[68-1:33]. De galerij werd dus niet meer gebruikt voor een kerkelijk doel en verviel tot bergplaats. Op de plattegrond van Vingboons komt de galerij nog voor en Goeree (afb. OA 25) tekent omstreeks 1710 de galerij met een borstwering met panelen. Later in de 18de eeuw werd de galerij gesloopt.

Huiszittenkantoor

Het vertrek uit 1505 werd vergroot in 1611[69-1:29; b22:14,66] Voor de verlenging van de zijmuren, de voormuur en de versterking van het naastliggende doodgravershuis zijn 45 heipalen in de grond geslagen.

Het steenhouwwerk werd uitgevoerd door Pieter Ariensz van Delft (zie bijlage 1)[162]. Hij zal ook het ontwerp hebben gemaakt, want hij was een bekwaam ontwerper die in het volgende jaar ook de Waag te Nijmegen tot stand bracht. Verder waren bij de bouw van de nieuwe kamer betrokken de steenkoper en steenhouwer Dirck Heyndricksz, timmerman Ariaen Jansz, metselaar Jan Egbertsz, loodgieter Jan Heg en glazenmaker Jan Adriaensz.

De met Gobertanger steen beklede westelijke muur van de oude kamer bleef bewaard. Boven de goot, die op circa 3,5 meter boven de straat lag, werd de muur opgetrokken in baksteen. Omdat er een huis tegenaan stond, was dit deel aan het gezicht onttrokken. Hetzelfde is ongeveer aan de zijde van het zuiderportaal gebeurd. De vrijstaande delen van de vergrote kamer zijn met Bentheimer zandsteen bekleed, het plint met witte Belgische arduin die afkomstig is van het oude vertrek.

Vormgeving

Exterieur

Het gebouw kreeg een strak kubusvormig aanzien en de met zandsteen beklede gevels werden afgedekt met een Dorische kroonlijst met vijf trigliefen in het fries (afb. 460). Het staat op een vrij hoog plint. In de zuidgevel kwamen twee kruisvensters en in het vrijstaande deel van de westgevel naast het doodgravershuis kwam eveneens een

kruisvenster. Bij de restauratie werd in 1960 in deze zijgevel een dichtgemetseld venster aangetroffen, iets terugliggend van het gevelvlak geplaatst in een nis (afb, 461). Het kalf is geprofileerd en in de onderste vakken achter de luiken is een traliewerk. Ook zijn in beide bovenste vakken achter het glas in lood drie diefijzers aangebracht. Zowel de onderste als de bovenste vakken konden met een luik gesloten worden. Dat blijkt uit duimen die ook aan de zijkant van het bovenste vak zijn aangetroffen[69-1:63]. Verder is opvallend dat ook in de middenstijl duimen zijn bevestigd.

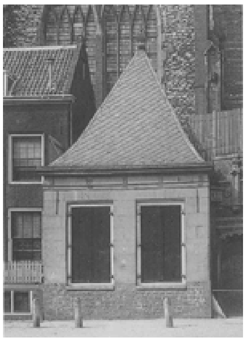

460 Kerkmeesterskamer; 1920. RdMz

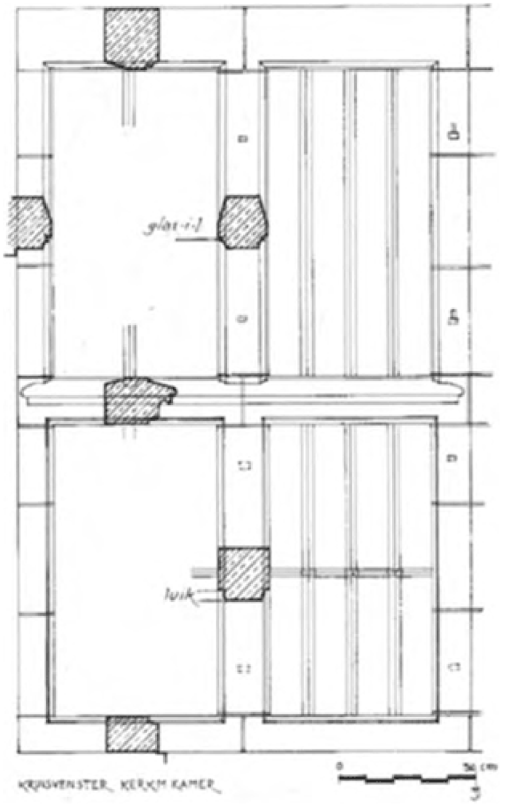

461 Huiszittenmeesterskamer, kruisvenster. Schaal 1:50.

Het was namelijk niet mogelijk die aan de linker zijkant te maken omdat daar direct de gevel van het doodgravershuis aansloot.

De kamer wordt afdekt met een vierzijdig tentdak met een uitgezwenkte voet, een zogenoemde schoot. De makelaar daarvan is buitendaks bekleed met lood en voorzien van een rijk geornamenteerde loden piron. Die is opgebouwd uit een in lood gedreven afgeplatte bol met acht eivormige verhogingen, waarboven acht in lood gegoten krulvormige ornamenten op de schacht zijn gesoldeerd. Daarboven volgen een verkleind model van de onderste bol en een soortgelijk vaasvormig element. De punt wordt omzoomd door vier kleine gegoten krullen die op de loodbekleding zijn gesoldeerd (afb. 462). Vanuit de Huiszittenkapel is de ruimte onder de kap bereikbaar met een doorgang, die in de muur is gehakt en is afgesloten door een luik.

Interieur

De ruimte werd overdekt met een houten balklaag, zoals op valt te maken uit de rekening (bijlage 1) en uit het feit dat in de kapspanten gebruikte pengaten te vinden zijn van kreupele stijlen die op deze balken gestaan moeten hebben[b22:20].

Tegen de oostelijk muur was een stookplaats. Het schoorsteenkanaal liep buitendaks schuin naar de gevel van de Huiszittenkapel om vervolgens recht omhoog te gaan tussen de beide kapelgevels tot slechts enkele meters onder de nok van de kapellen.

De vloer was bedekt met rode plavuizen van 22 × 22 centimeter. De muren waren tot ongeveer de bovendorpel van het zandstenen kruiskozijn bekleed met witte tegels. In de kamer zou al vroeg een archiefkast geweest zijn, wellicht al in de kamer van 1503. Tussen 1848 en 1879 is die vervangen door een brandkast[b21:71].

Latere lotgevallen

Het gedeelte van de muren dat niet op de fundering van de oude kamer staat, verzakte zoals dat thans goed te zien is aan de westzijde.

In 1654 vertrokken de huiszittenmeesters naar hun nieuwe gebouw aan de Houtgracht, het tegenwoordige Waterlooplein. Het vertrek werd door de kerkmeesters in gebruik genomen. Het oude kerkmeesterskantoor in de hoek tussen het Buitenlandvaarderskoor en de kooromgang kregen de huiszittenmeesters in gebruik om collectegeld te tellen en te bewaren[163]. Na het opheffen van het kerkhof in 1655 kwam voor de kamer een afgescheiden ruimte die omgeven was door een hek op een muurtje. Op de plattegrond van Vingboons (1683) staat bij de toegang uit de kerk in de kamer een tochtportaal getekend.

Het wapenbord is in 1681 opgezet door Jacob Colijns[69-1:40]. De lijst werd gemaakt door Pieter Heromans en het snijwerk eraan door Adriaen Cuyper. De lijst werd

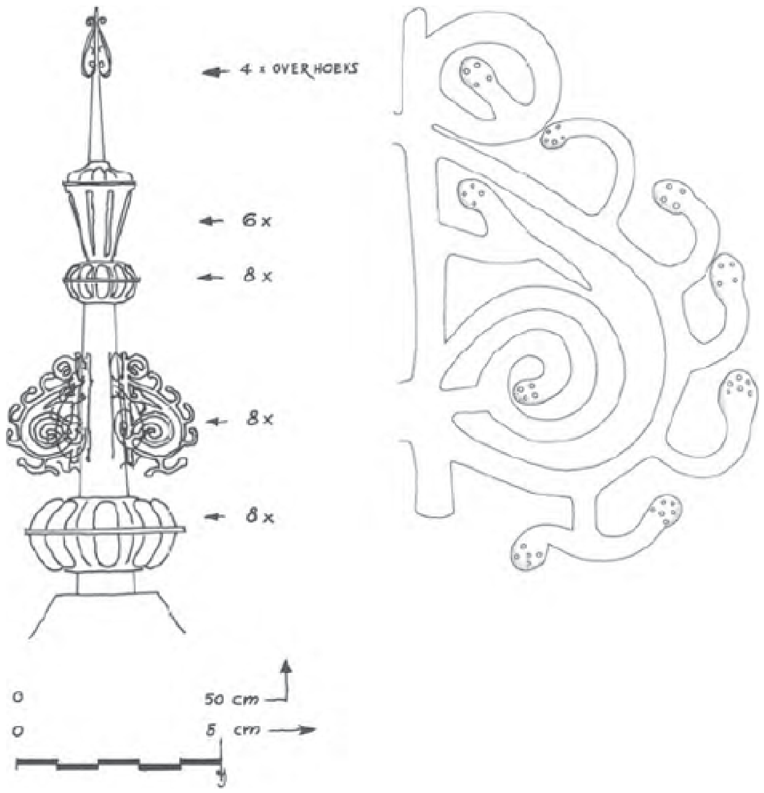

462 Huiszittenmeesterskamer, piron. Schaal 1:20 en 1:4.

463 Collegekamer met uitbreiding; 1960. RdMz

steeds uitgebreid, eerst door de glasschilder Gerard van Houten, later door Ludolf Bakhuyzen, Jacques Etienne Benoit en anderen. Een volledige lijst van namen die op het bord voorkomen, is opgenomen in bijlage 8.

Er is een fragment van een schilderij bewaard gebleven, waarop de kop van een hogepriester staat afgebeeld. Dat zou van de altaarschildering van Pieter Aertsen afkomstig kunnen zijn. Het fragment werd ingelijst en later in de Kerkmeesterskamer opgehangen[69-1:27]. Ook was er een schilderij met uitvarende Oost-Indiëvaarders en een gravure van de torenlantaarn (afb. 256).

In 1668 kochten de kerkmeesters door bemiddeling van de glazenmaker Hendrick Velthoen een interieurschilderij van de kerk, waarschijnlijk het schilderij dat door Emanuel de Witte is gemaakt en nog steeds in het bezit van de kerk is[69-1:37]. Enkele jaren later is er nog een De Witte gekocht. Drijfveer achter deze aankopen zal de kerkmeester, advocaat en notaris Nicolaas Listingh zijn geweest die ook de opmetingen van de kerk door Justus Vingboons liet vervaardigen. Hij was kerkmeester van 1663 tot zijn dood in 1705.

In 1716 werd een gewelf over de ruimte geslagen en is de stookplaats vernieuwd. In 1770 is het hele vertrek gemoderniseerd.

Oude kerkmeesterskamer

In 1616 lieten de kerkmeesters hun kantoor tegen de kooromgang moderniseren. Zij besteedden het maken van het kantoor met ‘hartsteen’ bij Pieter Ariaensz aan voor *f* 200[b22:69]. Hiermee wordt waarschijnlijk bedoeld dat de gevels met zandsteen bekleed werden, zoals dat bij het kantoor van de huiszittenmeesters gebeurd was.

Collegekamer

In 1625 was de Collegekamer, in gebruik als vergaderruimte voor de kerkenraad, te klein geworden[53-1]. Men nam het besluit het vertrek te vergroten met de ruimte tussen de zuidelijke muur en de kooromgang. Er wordt in die tijd een betaling vermeld aan een man die 32 nachten in de nieuwe kamer had gewaakt[b1:8]. Op de

vogelvluchtplattegrond van Balthasar Florisz uit dat jaar staat het vertrek nog in zijn oorspronkelijke omvang getekend, maar er is wel een afscheiding voor het terrein van de toekomstige uitbreiding (afb. OA 9).

De oostelijke gevel werd in zuidelijke richting verlengd tot de noordelijke gevel van de kooromgang (afb. 463). De muur rustte op een spaarboog met een overspanning van 5,5 meter. Aan beide zijden was het bestaande metselwerk uitgekapt om een oplegging voor de boog te krijgen. In de uitbreiding kwamen twee vensters met een zandstenen omlijsting, waarvan de profilering en de boogvorm afweek van die van de oorspronkelijke vensters. De dagkanten waren opgebouwd uit vijf blokken van ongeveer gelijke hoogte. Een minder dik blokje dat de aanwezigheid van een zandstenen kalf zou aanduiden, ontbrak, waaruit blijkt dat er houten kruiskozijnen zijn geweest. De bovendorpel ervan zal recht zijn geweest en erboven was een bakstenen vulling in de boog.

Om meer ruimte te krijgen werd steunbeer 43, onderdeel van het hallenkoor, ongeveer voor de helft afgehakt. Tussen de voormalige zuidoostelijke hoek van het vertrek en de muur even ten noorden van de steunbeer werd een onderslagbalk aangebracht waarop de bestaande en de nieuwe balken werden opgelegd. De balken werden met haaklassen gekoppeld. Kraagstenen werden verplaatst van de oude zijmuur naar de nieuwe balkopleggingen in de gevels van het Snijderskoor en de kooromgang. Daarbij gingen twee consoles verloren. De uitbreiding werd voorzien van een plat dak, afgedekt met lood. Van de beide aangrenzende vensters in het Snijderskoor en de kooromgang werden de onderste reeksen glasvakken dichtgezet.

In de vulling van de oude nis aan de kant van de Mariakapel werd een opening gebroken met een breedte van 1,10 meter, vermoedelijk om als kast te dienen. Later is die opening weer gedicht.

David Colijns maakte in 1626 voor de vergrote kamer een schilderij dat de ondergang van de Farao in de Rode Zee uitbeeldde[b1:8].

In 1649 vertrok de kerkenraad naar de Nieuwe Kerk. Het schilderij van David Colijns werd overgebracht naar de kerkmeesterskamer. Nadien is er in de ruimte een insteek gemaakt die niet doorliep tot de voorgevel en bereikbaar was met een linksdraaiende spiltrap van 13 of 14 treden, geplaatst in de noordwestelijke hoek van het vertrek en omgeven door een schot. De noordelijke dagkant van de deuropening naar de Mariakapel werd daarvoor gewijzigd. Een en ander is nauwkeurig aangegeven op de plattegrond van Vingboons, die in 1682 werd opgemeten (afb. OA 22a). In de

464 Doopkapel, afscheiding. HJ

465 Doopkapel, koperwerk deur. HJ

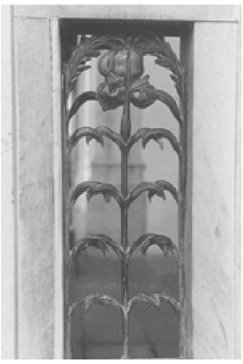

466 Doopkapel, koperwerk in zijvakken van afsluiting. HJ

zolderbalklaag is geen aanwijzing gevonden dat de trap naar de zolder heeft doorgelopen. De ruimte onder de kap werd later als turfzolder gebruikt.

Voor 1960 waren er in de beide vensteromlijstingen van de gevel uit 1571 ongeprofileerde houten kruiskozijnen die zandstenen vervingen (afb. 463). De juiste datum van deze wijziging is niet gevonden. In de openingen van de vensters waren ramen met houten roeden aangebracht, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat deze kozijnen aan het einde van de 17de eeuw zijn gemaakt.

Doopkapel

In 1648 kocht burgemeester Cornelis de Graeff de graven in de doopkapel en liet er een grafkelder in maken[77]. De oude afsluiting werd in 1651 vervangen door een marmeren afscheiding bestaande uit een versierde kroonlijst, gesteund door een Corinthische pilaster ter weerszijden van de boogvormige toegang en twee halve pilasters aan de zijkanten bij de muur (afb. 464). In de velden tussen deur en muur is een kleine rechthoekige opening waarboven links het wapen van De Graeff en rechts dat van Hooft, Cornelis' tweede echtgenote. Op de kroonlijst is in het midden een horizontale band geplaatst met een kelk aan weerskanten. In het midden is een vlak met tekst waarop een Phoenix, geflankeerd door twee putti. Op de steen is het volgende inschrift aangebracht: *Alsoo zal oock de opstandinghe der dooden zijn. Het lichaem wordt gezaelt in verderflijckheyt en wordt opghewerkt in onverdervelijckheijt.* In de toegang is een opengewerkt houten hek waarin messing gietwerk gesierd met eiken bladeren en laurierbladeren (afb. 465). Het houten paneel eronder is voorzien van guirlandes. Aan weerszijden van de toegang is de kleine opening voorzien van een overeenkomstige versiering (afb. 466). Gezien de bemoeienissen van De Graeff met de bouw van het nieuwe stadhuis, kan betrokkenheid van Jacob van Campen en Artus Quellinus bij het totstandkomen van het marmeren hek vermoed worden.

In de kapel is een marmeren steen ingemetseld met de tekst: *A° 1648 is deze kapel tot begraafplaats gestigt door Cornelis de Graeff vrijheer van Zuid Polsbroek en raad der stad Amsterdam.*

Bij de bouw van de huizen aan de westzijde van de kerk werden de onderste vakken van de vensters dichtgezet.

De familie De Graeff heeft nog tot 1898 bemoeienis gehad met de kapel.

Koororgel

In 1658-'59 werd een nieuw koororgel met rondgaande galerij gebouwd om de scheidingsmuur tussen de Sint-Joriskapel en de Weitkoperskapel. De uitholling in de muur aan de zijde van de Sint-Joriskapel bij punt 37, die voor de opgang naar het voorgaande orgel was gemaakt, werd dichtgemetseld. In 1956 werden bij het slopen van deze muur gaten van traptreden met resten van hout erin gevonden. Aan de westzijde werd de muur verdikt door er een van 40 centimeter tegen aan te metselen

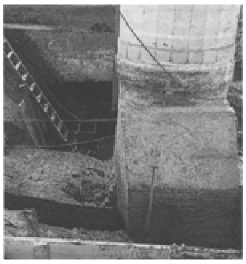

467 Muurverzwaring onder koororgel; 1955. HJ

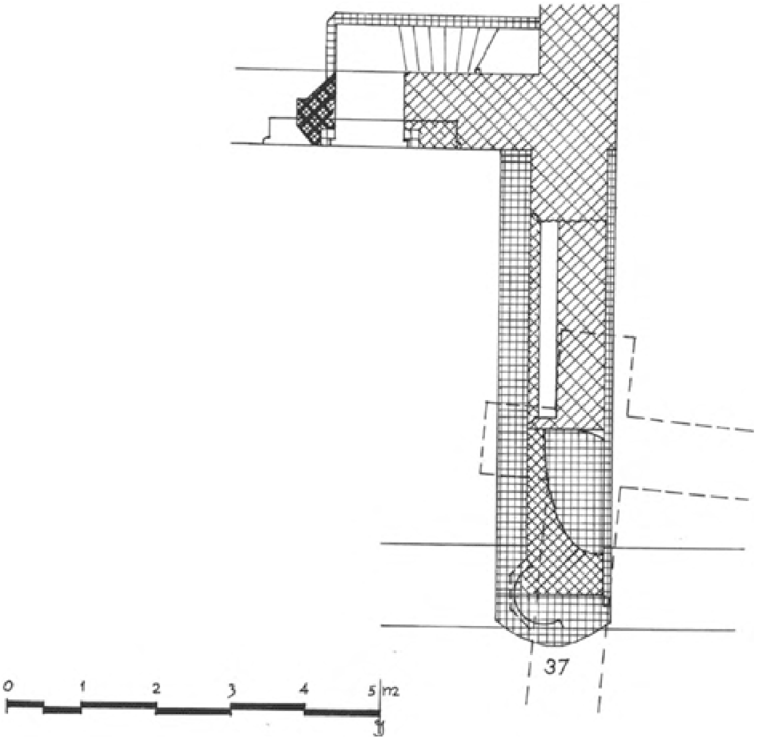

468 Muur tussen Sint-Joriskapel en Weitkoperskapel, situatie voor 1911. Schaal 1:100.

(afb. 468). Omdat hier ter plaatse heel slechte funderingen waren, gedeeltelijk de slieten van het onvoltooide dwarsschip waartegen in verschillende perioden roosterfunderingen waren aangebracht, waren voorzieningen nodig. De muur werd geplaatst op een boog die van de steunbeerfundering van de hallenkerk naar de noordmuur van de Weitkoperskapel liep. Daarboven kwam nog een ontlastingsboog van noordmuur van de hallenkerk naar de noordelijke kapelmuur. De zuidzijde van de muur omvatte het oude basement van de halfronde kolom op die hoek en werd afgesloten met een in negen facetten uitgevoerde ronding in Bentheimer zandsteen. Onder een zandstenen ronding werd aan de zuidkant een uitmetseling gemaakt die mede een verdere verzakking moest helpen voorkomen (afb. 467 en 703). Aan de oostkant werd ongeveer een halve steen van de muur afgehakt en weer in een eigentijds formaat een nieuwe halfsteensmuur gemetseld die de grote scheuren moest maskeren. De Thesauriersrekeningen van de stad vermelden in 1664: *'De afgeweken pilaer in de Oude kerck is goetgevonden dat van Bentemer steen gemaeckt sal worden. Er sullen wederom 3 scheepies Bentemer steen ontboden worden'*[59-1:28].

Dit alles betekende een aanzienlijke vermeerdering van het gewicht op de slechte funderingen. Ter hoogte van de orgelgalerij werd een gat van twee bij drie meter in de muur gebroken om er de balgen voor het orgel te plaatsen. De opening werd overspannen met een grenen balk. Als men dan bedenkt dat de gevel van de Weitkoperskapel daarboven niet in verband met de muur van de Sint-Joriskapel is gemetseld, blijkt dat ook hier constructief een hachelijke situatie werd geschapen. Ter versterking werd een trekanker aangebracht dat een schieter had aan de zuidzijde van punt 37 en door de muur verankerd werd in de muur op de hoek van Weitkopers- en Sint-Joriskapel. De stang passeerde de gemaakte opening precies onder de grenen latei, die er op rustte.

Om de galerij toegankelijk te maken kwam er een opgang door het Heilig Graf. Naast de toegangsdeur tot deze ruimte brak men een nieuwe opening in de muur, die voorzien werd van een zandstenen omlijsting. In de Heilig Grafruimte werd een muurtje geplaatst en men verwijderde een deel van het hanggewelf om ruimte voor een trap te scheppen.

In 1697 vinden weer herstellingen plaats aan de muur onder het koororgel (zie bijlage 1).

Voor een gedetailleerde beschrijving van het koororgel verwijzen wij naar hoofdstuk 2.a.

Vensters

Roestend ijzer en verwerende natuursteen zijn door de eeuwen heen oorzaak geweest van het verval van de vensters. Reparaties en vernieuwingen vonden daarom steeds

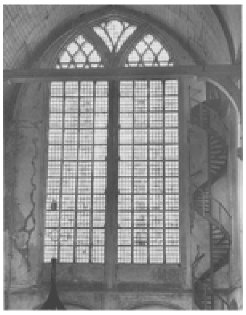

469 Sint-Joriskapel venster met bakstenen traceringen; 1952. RdMz

plaats. Al op de gravure van Claes Jansz Visscher van kort na 1612 staat in het oostelijke venster van het Buitenlandvaarderskoor een vereenvoudigde tracering getekend. In 1640 werd de steenhouwer Pieter de Keyser betaald voor reparaties aan glazen[62-1:73].

Regelmatig vonden reparaties plaats aan de gebrandschilderde glazen. In 1654 werden in het oostelijke venster van het Buitenlandvaarderskoor de gebrandschilderde wapens van burgemeesters van Amsterdam vanaf 1578 geplaatst. Daarbij werd de bestaande tracering gehandhaafd. Het geheel is weergegeven op een gravure die in Commelin en Wagenaar staat afgedrukt (afb. 675).

In 1656 en 1657 werden in de kooromgang twee nieuwe glazen geplaatst ter herdenking van de Vrede van Munster, een van de hand van Pieter Jansz en het andere naar ontwerp van Jan van Bronckhorst.

Daartoe werden de 15de-eeuwse natuurstenen traceringen geheel vervangen in baksteen. Dat in het zuidelijkste venster van de kooromgang bleef bewaard. De onderste rij vakken ervan is dichtgezet en de beide buitenste montants gaan zover naar boven door dat zij de vensterbogen raken. Over de drie middenpanden zijn hoog in de top rondboogjes geslagen. Boven de middelste rondboog, direct onder de venstertop, is een kleine cirkel. Zie verder hoofdstuk 2.f en rekeningen in bijlage 1.

Koorhek en koorafscheiding

Nadat het sacramentshuis was afgebroken, werd hier een nieuw schot geplaatst dat de richting van de muur volgt. In 1608 kwam aan de buitenzijde nog een tweede schot. Op het koorschot werd een hoofdgestel geplaatst, dat gedragen werd door gedraaide balustertjes (afb. 342).

In 1681 werd het koorhek van 1560 vervangen door een nieuw, dat in classicistische vormgeving ontworpen werd door de beeldsnijder Adriaen Cuyper. Wij beschrijven het koorschot en het koorhek in hoofdstuk 2.b over het meubilair van de kerk.

Ombouwing van de kerk

Bijna alle aanbouwen rond de kerk zijn in de 17de eeuw al aanwezig. Te beginnen ten noorden van de toren staan de huizen die thans 13 en 11 zijn genummerd. Aan

de noordzijde tegen de Hamburger- en Binnenlandvaarderskapel staat de timmerloods. Vanuit de loods was de zolder boven het portaal bereikbaar langs een korte trap door een opening die door de borstwering was gebroken op de plaats waar eerst een met een luik afgesloten opening was. De zolder werd verlicht door een dakkapel in het westelijke dakvlak.

In 1616 huurde Artus Geerdinck, beierman, klavecimbelmaker en orgelreparateur het huis ten noorden van de toren en de zolder boven het noorderportaal[b13:10][164]. Op de plattegrond van Vingboons uit 1682 is de traptoren naast het noorderportaal al gesloopt. Die is vermoedelijk, evenals het gewelf, ten gronde gegaan aan de voortdurende verzakkingen van de steunbeer tussen Binnenlandvaarders- en Weitkoperskapel. Tegen de Sint-Joriskapel bevonden zich twee ‘kameren’ en tegen de Mariakapel twee huisjes. Oostelijk van de Collegekamer was een inspringend bouwsel, dan niet duidelijk aangegeven een bouwwerk op de plaats van het huidige portaal. Ten zuiden daarvan staat een vertrek en terugspringend de voormalige Heilig Grafkapel. Dan in de rooilijn langs de kerk een ondiep huis aan de Voorburgwal, waarnaast een open plaats die leidt naar een toegang tot de kerk onder het Philipsvenster. Tegen de oostmuur van het Buitenlandvaarderskoor staat nog de voormalige eerste kerkmeesterskamer die ook toegankelijk was uit de kooromgang. De kosterij is in hoofdlijnen al aanwezig. Er staat geen huisje tegen de Sint-Sebastiaanskapel. Verder is tot de toren alles zoals dat voor de restauratie nog was, met de traptoren aan de zuidzijde van de toren.

Voor een uitvoeriger beschrijving van de huizen zie hoofdstuk 2.8.

Eindnoten:

156 Bij de restauratie werd in 1956 op eenzelfde wijze de kap ondersteund bij het vervangen van de muur tussen Sint-Joris- en Weitkoperskapel.

157 J. Gabriëls, *Het Nederlandse ornament in de renaissance*. Leuven (1958).

158 M. van der Heijden, ‘Op de grens van spel en overtreding. Een bruiloftsritueel in de 16e en 17e eeuw’, *Holland* 31 (1999), p. 63-73.

159 R. Meischke, ‘De vroegste werken van Jacob van Campen’, *Bulletin KNOB* 1966, p. 137.

160 Fr. D.O. Obreen, *Archief voor de Nederlandsche Kunstgeschiedenis*, 7 dl., Rotterdam 1877-1890.

161 Vriendelijke mededeling van J.P. Staal te Bergen op Zoom.

162 R. Meischke, ‘Het Amsterdamse fabrieksambt van 1595-1625’, *Bulletin KNOB* 1994, p. 100-122, in het bijz. p. 117-119. De familie Ariensz van Delft vormde een belangrijke groep Amsterdamse steenhouwers. Pieter was getrouwd met Anna van Neurenburg.

163 Commelin 1693, p. 434.

164 Geerdinck werd in 1624 in de kooromgang begraven in graf 55.

2.3 Het begin van de 18de eeuw

Vensters

Sedert omstreeks 1708 zijn successievelijk de natuurstenen venstertraceringen uitgebroken en vervangen door eenvoudige bakstenen vorktraceringen (afb. 469). Ook werden op vele plaatsen verweerde natuurstenen dagkanten en middenmontants gesloopt en opnieuw opgemetseld in baksteen. Er zijn voor deze werkzaamheden

paarsgrauwe stenen gebruikt van ruim 22 centimeter lang en 4,2 centimeter dik. De door het *Fabryckampt* gemaakte tekeningen berusten nog in het gemeentearchief[b14:42].

Vooral de verweerde Ledestenen onderdelen zullen in aanmerking zijn gekomen voor vervanging. Veel zandstenen elementen bleven bewaard, onder meer in de

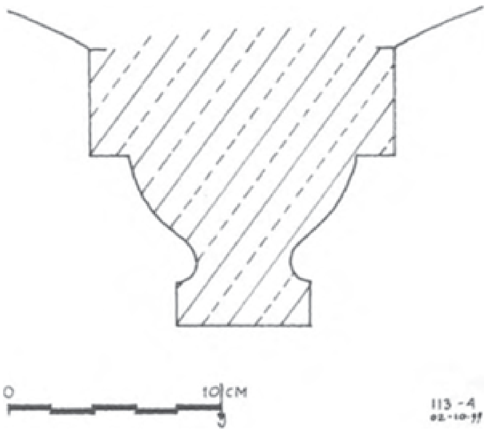

470 Kerkmeesterskamer, gewelfrib. Schaal 1:5.

dichtgezette onderste gedeelten van de vensters, maar ook enkele dagkanten en middenmontants in de zuidelijke vensters.

Met deze activiteiten verdwenen ook talrijke gebrandschilderde glazen, die tot dan nog door Gerard van Houten liefdevol waren onderhouden. In de Mariakapel, waar de gebrandschilderde glazen behouden bleven, werd in het noordoostelijke venster de oorspronkelijke zandstenen tracering gehandhaafd. De kleine vensters boven in de koorsluiting bleven onaangetast. In het Buitenlandvaarderskoor schijnen de glazen nog tot 1724 gehandhaafd te zijn.

Ook de rad vensters in de oostgevels van de beide zijkoren werden gedicht. Aan de binnenzijde bleef de ring wel zichtbaar.

Door deze werkzaamheden versoberde en verarmde het aanzien van de kerk sterk. De rijke profileringen maakten plaats voor rechthoekige bakstenen en de gotische maaswerken werden vervangen door simpele vorktraceringen. De kleurige glaspatronen maakten plaats voor rechthoekig lichtgroen vensterglas-in-lood.

Kerkmeesterskamer

In 1716 werden ruim 4000 bakstenen geleverd voor de kerkmeesterskamer. Waarschijnlijk zijn deze grotendeels gebruikt voor het gewelf, dat de houten balklaag verving[b22:70]. Het werd een eenvoudig netgewelf gemaakt met zandstenen ribben die in de hoeken van de kamer en in het midden van de lange zijden ontspringen uit een console-achtig lichaam waarvan het voorvlak eenmaal gegroefd en gepijpt is. De ribben hebben een profiel dat geheel afwijkt van hetgeen in de Middeleeuwen gebruikelijk was (afb. 470).

De brede schoorsteen werd vervangen door een smallere zogenoemde Engelse schoorsteen. Die was beter geschikt voor het branden van steenkolen in plaats van het daarvoor gebruikte hout. De steenhouwer Hendrik Knoop[165] leverde een nieuwe schoorsteenmantel van Bremer zandsteen[69-1:43] (zie bijlage 1), schilder Adriaan Alewijn ‘marmerde’ de schoorsteen. Marinus van Hoogstraten heeft een spiegellijst gemaakt met de wapens van de vier kerkmeesters en Dirk en Jacobus Knol leverden *‘1 engels gefolijt* 5/4 *spigelglas puntig geslepen’*. Smid Pieter Sweris was de maker

en leverancier van allerlei ijzerwerk en Cornelis de Jongh zorgde voor 500 tegeltjes waaronder 40 *'deckers'* en 14 *'lange steentjes'*.

Kosterij

Op de twee westelijke traveeën van de voormalige sacristie werd in 1724 een verdieping met kap gebouwd ten behoeve van het gezin van de koster en er werd een verbinding gemaakt met de bovenverdieping van het oude kostershuis aan de Voorburgwal (afb. 471 en 472). Voor het oude gebouw, dat slecht gefundeerd was, heeft dat grote verzakkingen tot gevolg gehad. Alleen de aansluiting bij de Sint-Sebastiaanskapel, die op de hoeksteunbeer van de eerste Sint-Sebastiaanskapel stond, was niet verzakt. In de voormalige kamer van de Commissarissen voor Huwelijkse Zaken werd een balklaag gelegd van grenen balken met kwartrond aan de hoeken. Later is daaronder een stucplafond aangebracht.

De zuidelijke muur was boven de balklaag (met schildering van Antonie Hendricks)

471 Kosterij met verdieping; 1952. RdMz

472 Topgevel verhoging kosterij op voormalige sacristie; 1964. PP

horizontaal uitgevlakt met wandtegels (Rotterdamse blauwe tegels en enkele tulptegels) en oranje en groen geglazuurde vloertegeltjes (11,5 × 11,5 × 2-2,3 centimeter).

Toen de verdieping op de kosterij werd gezet, verdwenen de gebrandschilderde glazen in het Buitenlandvaarderskoor. De onderste vakken van de betreffende vensters waren in 1708-'09 al voorzien van gemetselde montants. De ruimten daartussen werden dichtgezet[66:33; b2:10].

In 1742 werd in de kosterij goudleer aangebracht. Uit die tijd kan ook het Régenceornament dateren dat zich in de gang achter de voordeur bevond (afb. 473).

Orgel

In 1724 werd het 17de-eeuwse orgel vervangen door een nieuw dat werd gebouwd door Christian Vater. Wij bespreken dit in het hoofdstuk dat aan de orgels van de kerk is gewijd.

Voor het nieuwe orgel moest in de kerk tegen de toren geheid worden[72-1:60]. Bij het graafwerk voorafgaand aan het heiwerk werden al zoveel gebreken aan de fundering geconstateerd, dat de vaklieden van het stedelijke fabrieksambt in overleg met de Burgemeesteren besloten om de graven tussen de pilaren van het middenschip tot voorbij de noordwestelijke en zuidwestelijke vieringpijlers te onteigenen en dicht te metselen[72-1:60].

In 1726 vonden ophogingen plaats die te maken hadden met de verzakkende graven[166].

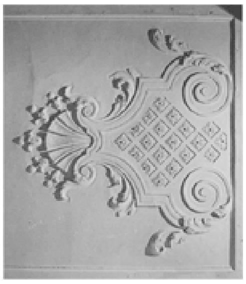

473 Kosterij, stucornament in plafond; 1964. PP

Kroniekschrijver Jan Wagenaar maakte in 1760 als eerste geschiedkundige melding van het verzakken van de toren van de Oude Kerk. Hij schreef: *'De toren der Oude Kerke, welks grondslagen, seedert eenigen tyd, meer of min, begonden te zakken,*

werdt, in volgende jaar 1723, wederom hersteld'[167]. Men kan zich afvragen of deze mededeling wel betrekking heeft op de gebeurtenissen in 1724 of dat hier de hierna te bespreken werkzaamheden rond 1738 bedoeld zijn.

Kolommen 2 en 3

In de kerk is duidelijk een verschil in materiaal in de kolommen nr. 2 en 3 aan de noordzijde van het middenschip te zien. Zowel de kolommen als de kapitelen zijn vernieuwd in Bentheimer zandsteen, in tegenstelling tot de rest van de zuilen in deze rij die uit Ledesteen bestaan. De vernieuwing zou rond 1725 hebben plaats gehad[39:605].

Men heeft kennelijk bedoeld het silhouet van de 14de-eeuwse kolommen te benaderen. De kolomschachten zijn opgebouwd uit vijf trommels van hoge blokken zandsteen. Het basement bestaat uit vier lagen van verschillende dikte. De dekplaat van het kapiteel is gelijk geprofileerd als de 14de-eeuwse (afb. 474). De achtergrond van de bladkransen loopt boven trompetvormig uit gelijk de oorspronkelijke, maar sluit met een scherpe rand direct aan op het kwarthol van de achtkante dekplaat (vergelijk afb. 25). Bij de bovenste bladerenkrans correspondeert steeds een spruit met een zijde van het achtkant. Bij de onderste krans is steeds een spruit geplaatst onder een hoekpunt van het achtkant. De bladspruiten zijn strak en weinig plastisch, spichtig gemodelleerd. Van de bovenste krans zijn de twijgjes spiraalsgewijs opgerold, niet om een takje zoals bij de 14de-eeuwse. Door groeven gescheiden ontwikkelen zich uit de twijgen twee maal twee zijbladen en twee meer naar voren liggende bladen die van opzij worden gezien.

474 Kapiteel van kolom 2; 1955. RdMz

Vermoedelijk heeft men tegelijkertijd ook de aansluitingen van de beide eerste scheibogen aan zuid- en noordzijde bij de toren gecorrigeerd. Bij de zuidelijke halve kolom (30) tegen de toren en de erop aansluitende boog heeft men de dekplaat van het kapiteel ongeveer 33 centimeter hoger en circa 80 centimeter binnenwaarts geplaatst en liet daarop de sterk verzakte scheiboog opnieuw aanzetten.

Koorafscheiding

Ergens in de 18de eeuw kwam in de koorafscheiding recht tegenover de deur van de kosterij een dubbele deur. het is niet duidelijk wanneer die gemaakt is. De volgende feiten staan ons ten dienste. Op de plattegrond van Vingboons uit 1683 staat nog één

kleine doorgang is de meest oostelijke travee van het zuidelijke deel van het koorschot. Er stond voor het westelijke aansluitende gedeelte van het koorschot een stuk koorgestoelte met negen zetels. Dat is op de plattegrond van Daniël Stoopendaal van omstreeks 1725 al in de kerk geplaatst (zie hoofdstuk 1.c). Eerst uit 1786 is een aquarel van Schouten bekend, waarop de tot rond 1970 aanwezige dubbele deur aangegeven is (afb. OA 33). De bovendorpel kreeg een kort horizontaal stuk aan weerszijden en daartussen een gebogen vorm. De beide deuren hadden twee panelen waarvan het lijstwerk van de bovenste de lijnen van de bovendorpel volgde. Boven de deuren

werd de bestaande balustrade op het koorschot dichtgezet met een ingezwenkt paneel. De vormgeving vertoont weinig kenmerkende details maar een datering omstreeks 1725 is heel goed mogelijk.

Bij huwelijksinzegeningen kon men aldus rechtuit van de kosterij het koor betreden. Oostelijk daarvan was nog een deur en één recht ertegenover aan de noordzijde van het koor.

Eindnoten:

165 R. Meischke, *Amsterdam Burgerweeshuis*, De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. 's-Gravenhage 1975, p. 229-235; Meischke 1995 (noot 121), p. 110.
166 GAA, Archief kerkvoogdij Herv. Gem. Amsterdam, OK, inv.nr. 32.
167 J. Wagenaar, *Amsterdam in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen etc.* Amsterdam 1760, p. 735.

2.4 Herstellingen aan en rond de toren[168]

Inleiding

Het herstellen, rechtzetten of stabiliseren van scheefzakkende torens was een regelmatig voorkomend fenomeen[169]. De toren van de Oude Kerk is hierin dan ook niet uniek. De manier waarop de toren uiteindelijk werd gestabiliseerd, week echter af van eerdere voorbeelden. In de 17de eeuw beperkten de maatregelen zich vrijwel altijd tot het uitvoeren van grondverbeteringen, het onderheien en het aanbrengen van steunberen. In het geval van de Oude Kerk koos men voor het geheel ommantelen van de toren, iets wat bijna twintig jaar later bij de Onze-Lieve-Vrouwetoren in Gouda werd nagevolgd[170].

Het probleem van een verzakkende toren is vrijwel altijd toe te schrijven aan een gebrekkige of onvoldoende diepe fundering in combinatie met een te zware belasting van een toren die dikwijls na de eerste bouwfase nog eens is verzwaard en verhoogd. Ook de toren van de Oude Kerk hoort in dit rijtje, want er was alleen een slietenfundering die de eerste zandlaag niet bereikte. Verzwaringen van de toren in de 16de eeuw maakten dat de ondergrondsproblemen steeds groter werden.

Het verzakken van de toren in de 18de eeuw

Er zijn geen betrouwbare opgaven bekend dat bij de verhoging van de toren in de 16de eeuw extra funderingsmaatregelen zijn getroffen. Ten gevolge van de verhoging in 1565 was het gewicht dat op de oude fundamenten drukte fors toegenomen. Waarschijnlijk zal ook de winddruk op de verhoogde toren een niet onaanzienlijke invloed hebben gehad. De heersende windrichting is zuidwestelijk en de toren is verzakt en gedraaid in noordoostelijke richting. Een andere belangrijke oorzaak van

de verzakking van de toren was de vernieuwing van het orgel in 1724. Door de activiteiten voor de bouw ervan werd kennelijk het wankele evenwicht verstoord. De stabiliteit kwam door het heiwerk vlak naast de oostzijde van de toren in gevaar, zodat men genoodzaakt zou zijn om ingrijpende maatregelen te nemen. Langzaam zou de toren verder gaan zakken en overhellen naar het noordoosten.

In 1730 komt de grote reparatie aan de toren ter sprake. De beenderenkelder onder de toren werd al vast geruimd. De botten werden onder meer opgeslagen in het zuiderportaal en in de ‘aanneemkamer’ (de librije). In 1736 maakte metselaar Dirk Treur een kuil voor het bergen van verscheidene zaken. Nog in 1738 wordt een betaling vermeld aan de doodgraver Roeloff de Bruijn *‘voor 't graven van een kuyl in de schuurkamer’* (de librije).

Aan de noordzijde werden in de voormalige timmerloods bij opgravingen in 1955 opruimingskuilen aangetroffen, door 18de-eeuwse doodgravers volgestapeld met skeletdelen en zand. Het gedeeltelijk nog aanwezige riool, dat ter plaatse van de voormalige kerkhofsloot lag, was hier gevuld met regelmatig gestapelde schedels, die er blijkbaar opzettelijk ingeschoven waren.

Meting van de situatie in 1731

Het zakken van de toren is op het oog duidelijk zichtbaar geweest. De toren helde over naar het noordoosten en was ook sterk getordeerd. Op de plattegrond is te zien hoe deze is gedraaid. Hierbij werden de delen die aan de toren verbonden zijn eveneens verplaatst, waardoor ook in het schip een asymmetrische plattegrond is ontstaan en de westelijke muren van de beide zijbeuken gedeformeerd werden. In de toren zelf is de draaiing het sterkst waarneembaar bij de doorgang van het portaal naar het schip.

De onstabiele situatie was voor het stadsbestuur aanleiding om een onderzoek te laten instellen naar de ernst van de zaak. Stadstimmerman Willem van Diede en stadsmetselaar Dirk Borsman kregen opdracht om te onderzoeken hoe ernstig de zakkingen waren en hoever de toren uit het lood stond. Bij de inspectie waren ook de meester-timmerman Jacobus Boelen en de meester-metselaar Dirk Treur betrokken.

Op 5 december 1731 deden Van Diede en Borsman aan de Thesaurieren Ordinaris verslag van hun wedervaren bij het onderzoek naar de toren van de kerk (zie bijlage 1)[171]. Het rapport levert veel informatie op, waarvan wij echter de context niet geheel

kennen. De meting werd op een aantal punten zowel binnen als buiten de toren uitgevoerd. Hierbij heeft men alleen gekeken naar de hoogte van een aantal punten aan de basis van de toren en niet naar de uitslag van de spits.

In het protocol dat zoals gebruikelijk bij ambachtslieden in moeilijk begrijpbare taal geschreven is, delen de rapporteurs mee zij een aantal plaatsen aan de voet van de toren gemeten hebben ten opzichte van enkele referentiepunten buiten en binnen de kerk. De drempel van de ingang lag, gemeten aan de pilaster aan de noordzijde, ten opzichte van een stenen plint onder een ijzeren hek voor een huis dat tegenover de toren stond, 9¼ duim (23,8 centimeter) lager. De bovenkant van het basement onder de pilasters lag aan de zuidzijde 1¾ duim (4,5 centimeter) hoger dan aan de noordzijde. De zerk onder de deur onder het orgel lag 6⅝ duim (17 centimeter) hoger dan de zerk onder het hek voor de buitendeur van de toren. De bodem voor de portaaldeuren lag in noord-zuidrichting waterpas. Ook zijn de hoogten van de zerken bij de basementen van het pas gebouwde orgel gemeten waaruit blijkt dat de zerken aan de noordzijde ongeveer een halve duim hoger lagen dan aan de zuidzijde. De grond bij de zuidelijke pilaster lag 29⅜ duim (75,6 centimeter) lager dan de bovenkant van de blauwe plint waarop het marmeren basement stond van de pilaster aan de zuidzijde van de doopkapel (de grafkapel van De Graaf). Ook wordt nog gemeld dat de pilaster aan de noordkant naast de doorgang onder het orgel circa ½ duim naar het zuiden helt, die aan de zuidzijde helt ⅜ duim naar het zuiden en ¼ duim naar het westen. De onderzoekers meldden dat de toren tegen de kap van het schip van de kerk stond. Bij de waar te nemen verzakking zal de toren tegen de kap van het middenschip geleund hebben.

De waarde van deze metingen is zeer discutabel. De indruk is dat de maten niet zijn gemaakt om de scheefstand van de toren te bepalen maar om de verzakking in de gaten te kunnen houden. Wel blijkt dat het plint aan de westkant over een afstand van ongeveer 2,50 meter 4,5 centimeter afliep aan het noorden. Als deze informatie wordt afgezet tegen de totale hoogte van de toren van 240 voet[172], dan stond de spits in 1731 ongeveer 65 centimeter uit het lood. Scheefstand van een toren of een gebouw is op zichzelf niet direct alarmerend. Er zijn gevallen bekend van torens die veel verder uit het lood staan, maar die geen direct gevaar opleveren voor zichzelf of voor hun omgeving. Van veel meer belang is dan ook de vraag in hoeverre de situatie waarin de toren verkeert, stabiel is.

Door de verzakkingen van de toren staan de muurkolommen 1 en 30 in de huidige situatie circa 0,65 meter lager dan de rond 1390 gebouwde kolommen in het schip. Aangenomen kan worden dat de toren in de jaren tussen 1325 en 1390 al aanmerkelijk zal zijn gezakt. Dit betekent dat de toren ten minste een meter in de bodem is gezakt. Bovendien ligt de vloer van de kerk nu ten opzichte van de vloer van de basiliek 85 centimeter hoger. De bovenkant van de basementen van het schip staat nu ongeveer 50 centimeter lager ten opzichte van het niveau van de zerken dan in 1390. De drempel van de toren onder het orgel ligt dus nu ruim anderhalve meter hoger ten opzichte van de oorspronkelijke drempel. In 1731 werd tussen de drempel onder het orgel en die aan de straatkant een verschil van 17 centimeter gemeten. Dat is nu aanmerkelijk minder. Kortom: ten opzichte van het straatniveau is de toren zeker 1,70 meter minder hoog geworden.

Verslechtering van de situatie

Een tweede meting volgde in augustus 1734. Om inzicht te krijgen in de progressie van de zetting, diende men het onderzoek te herhalen en de uitkomsten hiervan naast die van het onderzoek van 1731 te zetten.

Nog steeds stond de toren tegen de kap van de middenbeuk, maar dit betekende niet dat de toren niet verder was gezakt. Waar de noordelijke pilaster in 1731 nog een hoogteverschil met het referentiepunt van 9¼ duim had gehad, was dit nu 11¼ duim (29 centimeter) geworden. Ook de andere meetpunten kenden dientengevolge een verandering. Over het uit het lood staan van de torenspits werd nu ook een uitspraak gedaan: *'De geheele Tooren is hoog 240 voeten, en 't scheelt op de geheele hoogte iets meer als 6½ duym, dat ze na het Noord Westen zijt overgezakt'*. Hier is dus het bewijs voor het snelle zakken van de toren. In drie jaar was de toren bovendien maar liefst 16,7 centimeter meer uit het lood komen te staan, hetgeen nog niet direct zorgwekkend kon worden genoemd maar wel aanleiding was om over maatregelen na te gaan denken.

Het zorgwekkende aan het zakken van de toren was dat dit niet eindeloos verder zou kunnen gaan. Bij een hoogte van 240 voet was het gevaar dat de toren zou omvallen nog lang niet in zicht. Wel vormde het gestage zakken een gevaar voor de kerk zelf en de directe omgeving. Indien er geen actie zou worden ondernomen en de toren in de

komende jaren dezelfde progressie zou blijven vertonen, zou er vanzelf schade ontstaan door het drukken van de toren van het schip of het afscheuren van de torenromp van de kerk.

Plannen voor stabilisatie

Tot deze conclusie moet ook het stadsbestuur zijn gekomen. De regelmatige verslechtering van de situatie zou op den duur een bedreiging opleveren, zowel voor de kerk en de toren als voor de bebouwing ten noorden van de toren. Daarom werd dan ook besloten om te bezien welke oplossingen er voor de stabilisatie van de toren waren te vinden.

Hiertoe liet men twee concepten opstellen, één door Sibout Bollard, meestertimmerman in Amsterdam, en één door de al genoemde meester Willem van Diede. Over de opdrachtverstrekking zijn wij niet volledig ingelicht. Hoewel in de resoluties van de Thesaurieren Ordinaris is te vinden dat de beide concepten gelijktijdig zijn behandeld, is het niet uit te sluiten dat het plan van Van Diede pas is opgesteld, nadat de oplossing die Bollard aandroeg, bekend was[173]. Uit enkele zinsneden uit het concept van Van Diede kan worden afgeleid dat hij op de hoogte is geweest van de plannen van Bollard.

Het ontwerp van Sibout Bollard

Het eerste plan dat werd opgesteld was van de hand van de Amsterdamse makelaar en meestertimmerman Sibout Bollard (bijlage 1)[174]. Zijn plan voor de aanpak van de Oudekerkstoren was ambitieus. Bollard wilde de toren recht zetten. Allereerst zou het nieuwe orgel op een stelling moeten worden gezet om vervolgens los te worden gemaakt van de toren. Daarna moest rond de toren minstens 17 meter vrij worden gemaakt voor stutten en 9 meter breed worden uitgegraven. In de bouwput kwam een goede vaste bedding om de steekvijzels (waarmee de toren zou worden rechtgevijzeld) op te zetten. Deze zouden ongeveer op de helft van de hoogte in het metselwerk van de toren worden bevestigd.

Een tweede bedding, wat verder van de toren verwijderd, diende om de lange schoorvijzels op te zetten, die ervoor zouden moeten dienen dat de toren in evenwicht bleef. Het heien zou dan het minste gevaar opleveren. Rondom en binnen in de toren zouden drie of vier rijen palen worden geheid. De palen moesten tegen elkaar worden geslagen en daarop werden kespen bevestigd. Hierop zou het nieuwe muurwerk dan komen te rusten, dit alles onder het maaiveld.

Het fundament moest aan de zuidzijde 2 voet dieper worden uitgegraven dan aan de noordkant. Daar zou het fundament in dikke kalk ondermetseld worden zodat het metselwerk voorlopig niet hard zou worden. Steeds zou men dat metselwerk stukje bij beetje weer wegbreken en een laag minder terugbrengen. Zo zou de toren dus aan de zuidkant wat zakken en rechter komen te staan. Alhoewel dat niet beschreven staat zal het de bedoeling geweest zijn steeds aan de zuidzijde de vijzels wat los te

draaien en aan de andere kant vaster aan te draaien. Voor het vijzelen werden schroefvijzels gebruikt[175]. Die handelingen zou men zo vaak herhalen tot de toren recht en vast stond.

Nadat het fundament aldus zou zijn gestabiliseerd, zou het breder op het nieuwe heiwerk worden uitgezet en *'scheppent opgemetselt'* (scheppend hol) zoals de voet van het stadhuis. Hiermee is bedoeld dat hun fundament zou dienen te verjongen, tot een hoogte van ongeveer vijftig voet, zoals het op de tekening in silhouet staat aangegeven (afb. 475). Ook bij andere torenverstevigingen uit de 17de eeuw was voor een dergelijke oplossing gekozen[176]. In het bestek werd hiervoor verwezen naar de rok van de Westertoren. Door de nieuwe rok zouden ook alle oneffenheden in de voet van de toren aan het zicht worden onttrokken. Bollard maakt in zijn voorstel nergens melding van het ommantelen van de toren.

Tenslotte zou de houtconstructie van de torenbekroning boven de eerste galerij door opvijzelen weer recht boven zijn voetstuk moeten komen. In de torenromp zouden diverse kruisschoren worden aangebracht.

Van het plan van Bollard is één tekening bewaard gebleven (afb. 475). Deze betreft een aanzicht van de toren vanuit het westen. De toren is in zijn geheel getekend met daaronder een doorsnede van de fundamenten. Rond de toren is een gegraven bouwput getekend. Tevens is aangegeven hoe Bollard van plan was de toren recht te vijzelen. De in het bestek genoemde steekvijzels, die de 'lij' ondersteunden die op ongeveer de helft van het metselwerk was aangebracht, rustten op de grond ver buiten de bouwput. De schoorvijzels, die de toren op een hoger punt zouden moeten ondersteunen, zijn binnen de put geplaatst.

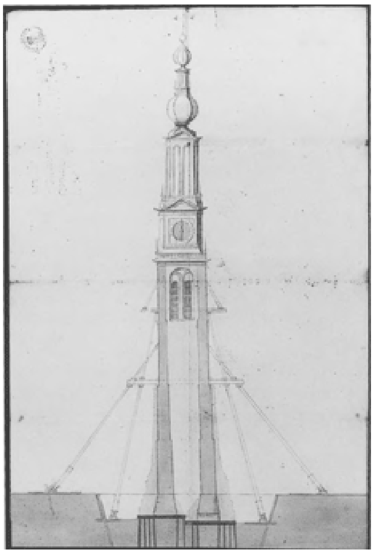

475 Aanzicht/doorsnede van de toren uit het westen met steek- en schoorvijzels, Sibout Bollard. GAA

De funderingspalen zijn gepland vlak tegen het oude muurwerk, dat tot op funderingsdiepte zou moeten worden ontgraven. Op de tekening is zichtbaar hoe de zuidzijde van de fundering dieper zou worden geplaatst dan de fundering aan de noordzijde. Tenslotte is in silhouet aangegeven hoe het metselwerk van de geplande mantel 'scheppend' zou worden opgemetseld tot op de hoogte van de eerste ondersteuningsbalk.

Natuurlijk waren er aan het plan van Sibout Bollard aanzienlijke kosten verbonden. In zijn calculatie somde hij in het kort nog eens de belangrijkste punten van zijn plan op: de kosten waren beraamd voor het aanbrengen van een vast fundament onder de toren en het rechtzetten hiervan zodat ook de houten bovenbouw weer recht zou komen te staan. Vervolgens zou de toren van een hol scheppende voet worden voorzien, die tot de waterlijst tussen het tweede en het derde lid van de toren zou reiken en tegelijk zou dienen als nieuwe rok, die bestaande 'defecten' zou verhullen.

Overzicht van de geraamde kosten van het plan 'Bollard'

2000 zware heimasten met bijbehorende stoppalen en het inheien van deze	12000,-
Eiken kespen	2000,-
Graaf- en pompwerk	500,-
Arbeidsloon voor metselwerk, baksteen etc.	8000,-
Steenkalk, tras en zand	6000,-
Steenhouwwerk	1000,-
Arbeidsloon voor timmerwerk	8000,-
Spijkers en ijzerwerk	1000,-

Houtwaren, zoals de balken door de toren, schoorbalken om de vijzels onder te zetten, planken, delen, stutten etc.	4000,-
Voor de vijzels en arbeidsloon van het vijzelen	3000,-
Totaal	**45500,-**

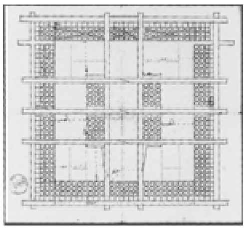

476 Heiplan, Willem van Diede. GAA

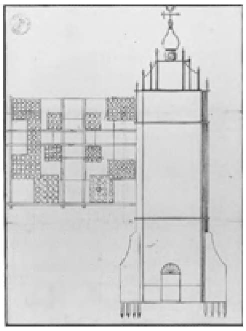

477 Alternatief heiplan en torenaanzicht vanuit het westen, Willem van Diede. GAA

In deze raming waren niet de kosten opgenomen die het afbreken en weer opbouwen van de belendende huizen met zich mee zou brengen. Hoewel de geraamde kosten voor het project enorm waren, laat het plan zien waartoe Bollard zichzelf in staat achtte. Het mag duidelijk zijn dat we hier niet te doen hebben met een doorsnee timmerman-aannemer. Het feit dat hij door het stadsbestuur van Amsterdam is gevraagd om in ieder geval een ontwerp te leveren, wijst erop dat hij alom gerespecteerd moet zijn geweest om zijn technische kunnen.

Het plan van Willem van Diede

Ondanks het vertrouwen dat Bollard heeft genoten, was hij niet de enige aan wie werd gevraagd een plan te maken. Waarschijnlijk waren er bedenkingen bij de geraamde kosten, want het tweede plan was duidelijk gericht op het zoeken naar een goedkopere oplossing voor het zakken van de Oudekerkstoren.

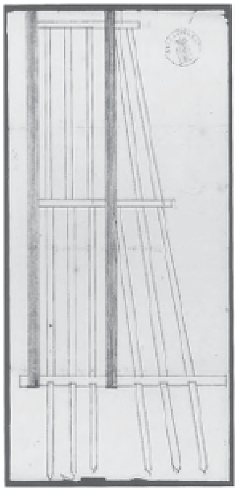

478 Plan om de toren tijdens het heien te schoren, Willem van Diede. GAA

Voor deze oplossing ging men te rade bij Willem van Diede, stadstimmerman en in die hoedanigheid al betrokken bij de metingen die aan de toren waren verricht. Op 29 mei 1721 was hij aangesteld als onderbaas van de stadstimmertuin, in 1727 als stadstimmerman, hetgeen hij tot 1772 zou blijven[177]. Van Van Diede weten we dat hij in 1730 de Rooms-Katholieke kerk Het Boompje bouwvallig verklaarde en samen met stadsmetselaar Dirk Borsman in 1736 de Eilandskerk bouwde[178]. Uit de resoluties van de thesaurieren is verder bekend dat hij rond 1740 verantwoordelijk was voor de bouw van een *brugophaaldershuisje* aan de tolbrug te Ouderkerk aan de Amstel en voor de reparatie van een bruggetje over het stenen pad buiten de Raampoort[179]. Van Diede moet dus veel vertrouwen hebben genoten en mogelijk ook ervaring hebben gehad met het stabiliseren van gebouwen op een onvaste ondergrond. Wanneer het plan van Van Diede (bijlage 1) met dat van Bollard vergeleken wordt, zien we direct een opmerkelijk verschil[180]. Zover als Bollard wilde Van Diede niet gaan; het valt niet uit te sluiten dat dit ook expliciet de opdracht is geweest om te bezien in hoeverre de toren zou kunnen worden veiliggesteld, echter met aanzienlijke besparingen op het plan van Bollard. Van Diede moet hiervan op de hoogte zijn geweest want in zijn concept stelt hij expliciet dat hij het orgel niet van zijn plaats wil halen, *'want dat* [zou] *veel ombrasie geven in de kerk, ende veel schaden konnen veroorsaaken'*. Ook stelt hij: *'Nu, om de Tooren regt te zetten zoude wel konnen geschieden, maar het orgel zoude dan als het zo blijft staan, wel wat last lijden* [...] *want die scheuren die daarin gemaakt worden, ofte die ontzetting noijt zo goed weer gekregen worden als hij nu is, ofte hij zoude vrij wat uijtgebrooken moeten worden zo dat na mijn verstand, voor haar Edele Groot Agtbare Heeren Burgemeesteren niet raadsaam zouden zijn'*.

Van Diede stelde de volgende oplossing voor: ten eerste zouden de huisjes aan weerszijden van de toren voor een breedte van negen à tien voet (2,5 à 2,8 meter) worden weggenomen. Ook moest een stuk van de doorgaande muur van de kerk (de westgevel ter weerszijden van de toren dus) weg worden genomen, *'want die vernieuwt moet worden'*.

Vervolgens zou de fundering van de kerktoren, zowel aan de binnen- als buitenkant vrij worden gegraven tot op het roosterwerk (wat er overigens niet was).

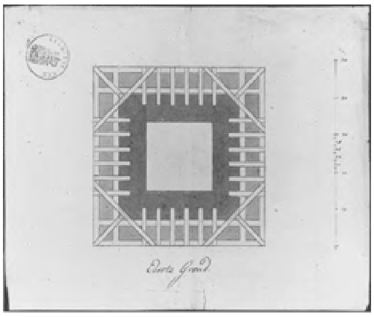

479 Uitgewerkt eerste grondplan, Willem van Diede. GAA

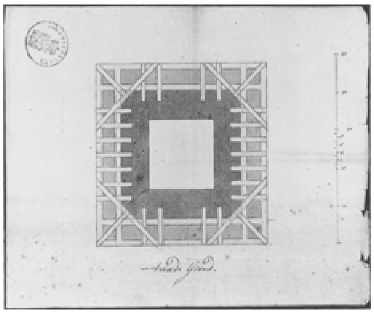

480 Uitgewerkt tweede grondplan, Willem van Diede. GAA

Aan de buitenkant zouden aan de ene zijde vier à vijf stutten worden geplaatst, onder de eerste verdieping tegen de balken aan. Deze balken moesten dwars door de toren steken. De stutten dienden te worden aangeremd met vijzels, zo veel als daarbij nodig zou zijn. Aan de binnenzijde zouden zes à acht masten worden geslagen om daar balken op te leggen en als stut onder de eerste verdieping te kunnen dienen. Boven op de begane grond zou dit worden herhaald, zoals ook op de tekening te zien is (afb. 478). De vijzels die hierbij nodig waren, dienden vrij te staan om het heien mogelijk te maken. Dit diende zo dicht mogelijk op het bestaande werk te geschieden, volgens het heiplan waarvan eveneens een tekening is bijgeleverd. Nadat één zijde van het plan was gerealiseerd, werd hierop een raamwerk van balken gelegd. De muren zouden daarna worden uitgebroken en vervolgens op het raamwerk weer worden opgemetseld.

Nadat het oude werk zou zijn weggebroken, zover als mogelijk was tussen de penanten, zou worden voortgeheid, zover als mogelijk of nodig. Op de heipalen werden kespen aangebracht die goed op de masten gekeept zouden worden. De kespen dienden zo lang te zijn dat ze ruim half in de toren staken om zo de toren voldoende steun te geven. De balken zouden worden gedekt met planken van vijf à zes duim dik. Tussen deze planken werd in het midden van de muur een balk of strijkhout gelegd tegen het wegschuiven van de fundering.

Ook aan de binnenzijde van de kerk zou worden geheid, aan beide zijden van de pilaren van het orgel. Ook hier zou oud muurwerk moeten worden weggehaald. Hierbij zou steeds aan één zijde worden gewerkt, om de stabiliteit van de toren zo min mogelijk in gevaar te brengen.

Van het plan van Van Diede zijn meer tekeningen bewaard gebleven dan van het plan van Bollard. Bij het bestek hoort een set van zeven tekeningen, waarbij

onderscheid gemaakt kan worden in drie schetsplannen en vier uitgewerkte tekeningen (afb. 476-482).

De eerste drie penschetsen zijn waarschijnlijk van de hand van Van Diede zelf. Deze conclusie is gebaseerd op het handschrift, lijnvoering en materiaal (inkt en papier) zoals dat van hem bekend is. De eerste tekening betreft het grondplan van het heiwerk (afb. 476). Hierop zijn de binnen- en buitenfundering aangegeven met de balken die dwars door de toren heen staken. Aan de oostzijde van het plan zijn drie vakken doorgehaald, waarschijnlijk omdat tijdens het maken van het plan bleek dat het niet mogelijk was om de toren onder het orgel te onderheien.

Op de tweede tekening, waarop eveneens een grondplan van het heiwerk staat afgebeeld, is rekening gehouden met deze moeilijkheid (afb. 477). Verder wijkt het plan enigszins af van het eerste. De plaats waar nieuwe palen zouden worden geheid, is op sommige onderdelen anders. Ditzelfde geldt voor het aantal balken dat in noord-zuidrichting de toren zou moeten ondersteunen. Aanvullend is op dezelfde tekening het aanzicht van de toren vanuit het westen aangegeven. Aan weerszijden is nog rekening gehouden met het aanbrengen van een zware steunbeer, die tot een hoogte van ongeveer tien meter zouden moeten reiken. De toren is verder nauwelijks gedetailleerd, met uitzondering van de bekroning, die echter niet in overeenstemming is met de werkelijkheid.

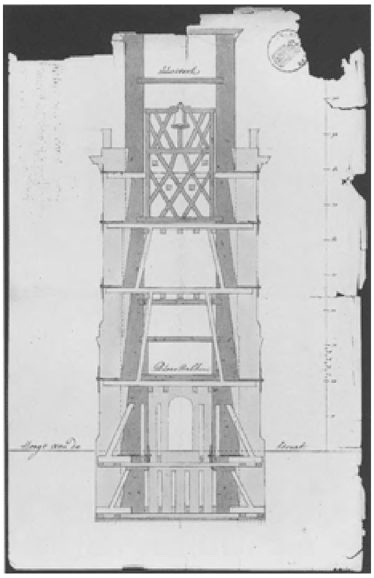

481 Uitgewerkte doorsnede met versterkingen, Willem van Diede.

482 Uitgewerkt aanzicht, Willem van Diede. GAA

De derde tekening, die we aan Van Diede toeschrijven, betreft een schets van de verticale ondersteuning van de toren (afb. 478). Door middel van doorstekende balken en diagonale schoren zou de toren tijdens het heien in evenwicht worden gehouden.

Deze plannen zijn uitgewerkt in vier gedetailleerde tekeningen. Het gaat hierbij om twee grondplannen van het roosterwerk, een doorsnede en een aanzicht van de toren, beide vanuit het westen. De twee grondplannen van het roosterwerk hebben betrekking op de eerste en tweede verstevigingslaag die bij de werkzaamheden in de toren zouden worden aangebracht (afb. 479 en 480). De eerste laag was gepland op ongeveer drie meter onder het 18de-eeuwse maaiveld. Zij bestond uit een roosterwerk met dwars- en rechtopstaande balken en schoren. De tweede laag, die iets onder het maaiveld zou worden aangebracht, was nagenoeg identiek aan de eerste. Aan de oost- en de westzijde was echter rekening gehouden met de doorgang in het portaal, zodat hier de verticale balken achterwege waren gelaten.

In de doorsnedetekening is dit plan verder uitgewerkt (afb. 481). Boven het aanzicht van de beide grondplannen zijn nog vier horizontale balken in de toren aangebracht, waarvan de middelste worden ondersteund door schoren. Op de tekening is eveneens aangegeven hoe het plan voorzag in het aanbrengen van een mantel tot op een hoogte van de eerste drie (huidige) geledingen tot aan de galmgaten. Door middel van zaagtandvormige inkassingen werd deze aan de oude toren vastgehecht.

Op de vierde en laatste tekening vinden we een afbeelding van het ontwerp van deze ommetseling (afb. 482). Dit plan voorzag in een mantel met brede afgeschuinde hoeken en een trans ter hoogte van de (huidige) derde geleding. Op een hoogte van ongeveer tien meter ging een grove bossering over in glad metselwerk.

De tekeningen bieden een helder inzicht in de plannen die Van Diede aanvankelijk had ontwikkeld. Zij waren eenvoudiger van opzet dan die van Bollard, maar het is duidelijk dat het nog steeds om een aanzienlijke onderneming ging. Hierna zal uiteengezet worden in hoeverre de plannen ook als zodanig zijn uitgevoerd en op welke punten de plannen tijdens de uitvoering zijn gewijzigd.

Een van de belangrijkste redenen voor het laten opstellen van een alternatief plan door Van Diede was het besparen op de kosten. In zijn begroting verwijst Van Diede naar de tekeningen die hij bij zijn plan heeft gevoegd. Voor het heiwerk dacht hij 568 masten te gebruiken. Het roosterwerk zou aan elke zijde van de toren vijf voeten uit de basis komen te liggen. In de hierna te geven kostenraming werd in eerste instantie uitgegaan van 391 masten, zodat tijdens het opstellen van het plan het aantal palen aanmerkelijk vergroot is. Bovendien moesten er ongeveer 220 masten onder de muren komen, afhankelijk van wat men tijdens het werk zou tegen gekomen. Deze masten zouden 14¼ duim midden op midden komen te staan. De koppen hiervan dienden behakt te worden. Het geplande roosterwerk zou aan de zuidoostzijde zo'n 13 à 14 duim lager worden gelegd dan aan de noordwestzijde. Het gedeelte dat boven het metselwerk kwam *'zo veel regt te zetten als doenlijk is en wederom met kruiswerk en banden en schoren voorzien als dat vereist wordt'*.

Overzicht van de geraamde kosten van het plan 'Van Diede'

Graafwerk en droogmaken van de put	450,-
Voor 391 masten met het heien à 6.-	2346,-
Voor fundament- en stuthout	2600,-
Voor de vijzelaar	876,-
Voor timmermans arbeidsloon, van het stutten en hakken van het fundament, en leggen met de balken dat daar aan behoort	800,-
Voor de huisjes aan weerszijden weg te breken en weer op te bouwen, met de traptoren	5440,-
Voor het uitbreken van de oude muren en inbreken van de penanten, voor de metselaar met steen, cement en arbeidsloon	2700,-
Nog alles weder te stellen en lappen, zodat behoort	2300,-
	17512,-
Extra toegevoegd, niet nader gespecificeerd (betreft 397 masten à 6.-)	2382,-
Totaal	**19894,-**

Van Diedes calculatie bedroeg slechts 43% van de raming van Bollard. Het behoeft geen nadere toelichting dat men voor Van Diedes plan heeft gekozen.

De uitvoering van het werk

In het *Journael* van de Thesaurieren Ordinaris van de stad Amsterdam vinden we bij 31 januari 1736 de kop *'Oude Kerks Tooren: Alsoo deselve aan 't sacken en overhellen was, is denselven op Schoren gesteld, en van onder uijtgegraven en geheyt'*. De kosten die tot dan toe waren gemaakt, bedroegen reeds *f* 11.818 en 18 stuivers[181]. Er zijn geen gespecificeerde rekeningen van de werkzaamheden aan de toren bewaard gebleven. Het werk werd uitgevoerd door de stadstimmerwerf, die onder direct toezicht van het stadsbestuur stond. Dit is de reden dat we in het archief van de kerkvoogdij vrijwel niets terugvinden dat betrekking heeft op de consolidatie van de toren[182]. Al in de 16de eeuw was het initiatief van de torenverhoging voor een deel uitgegaan van het stadsbestuur.

De stadsfabriek stond tussen 1633 en 1746 onder direct toezicht van de Thesaurieren Ordinaris[183]. Zowel in het archief het laatstgenoemde college als van de stadsfabriek vinden we slechts spaarzame informatie over de werkzaamheden[184]. Dit gevoegd bij de gegevens uit het archief van de Oude Kerk zelf, kunnen we een globaal beeld krijgen van de werkzaamheden, hoewel dit beeld op een aantal bouworganisatorische punten belangrijke lacunes blijft vertonen. Ook is er sprake van verschillen tussen de gegevens die uit het archiefonderzoek naar voren zijn gekomen en de daadwerkelijke uitvoering van het plan. We kunnen er derhalve vanuit gaan dat tijdens de werkzaamheden de plannen voor een deel zijn gewijzigd. In ieder geval geldt dit voor de ombouw van de toren, die in het plan van Van Diede tot een lager niveau reikte en een andere vormgeving had.

Over de eigenlijke voortgang van het werk zijn we dus slecht ingelicht. Het begin en de duur hiervan was bij het onderzoek echter wel te achterhalen. De huisjes die gedeeltelijk moesten worden afgebroken, worden genoemd in het uitgeefboek van de kerkvoogdij[185]. Op 9 mei 1736 wordt aan Hendrik Hulst, deurwaarder van de Oude Kerk en bewoner van het eigenlijke organistenhuis aan de zuidzijde van de toren (nu nr. 17), een jaar huishuur vergoed, voor een bedrag van 120 gulden. Hierop komen we eenzelfde post, maar dan voor een half jaar tegen, *'tot dat de reparatie aan de tooren gedaan zal zijn'*. De vergoeding werd achteraf uitgekeerd, zodat we hieruit kunnen

concluderen, dat in het voorjaar van 1735 met de werkzaamheden aan de toren was begonnen[186].

Op 8 november 1738 werd een bedrag van 60 gulden uitbetaald aan Willemijntje Ramet, plaatsbewaarster van de kerk. Het ongemak dat zij en haar man Hendrik Hulst van de werkzaamheden aan de toren ondervonden was tijdelijk. Op 12 mei 1739 werd voor het laatst 60 gulden aan Hendrik Hulst betaald, met daarbij de toevoeging dat dit de laatste keer was. Het werk was hiermee afgerond[187].

De andere woning, aan de noordzijde van de kerk (thans nr. 13), werd bewoond door organist-klokkenist Johannes 21. Bij de werkzaamheden aan de toren heeft de stad waarschijnlijk gezorgd voor tijdelijke vervangende behuizing. We vinden geen enkele vergoeding voor hem in de administratie van de kerk.

Na het voltooien van de stabiliseringsmaatregelen en het ommetselen van de toren, werden de gesloopte delen van de huisjes herbouwd.

Het heiwerk

Ook over het heien zijn geen exacte opgaven bewaard gebleven. Delen van de huisjes en de traptoren aan de zuidzijde werden gesloopt en het oude roosterwerk werd door graven vrijgelegd. Het heiwerk zal zijn uitgevoerd door Wijnand van Langen, die in 1734 heibaas van de stad was geworden als opvolger van Pieter Baas. De heibaas kreeg bij zijn aanstelling zijn gereedschappen van de stad, waarna hij dit zelf diende te onderhouden. Het gereedschap bleef echter eigendom van de stad[188]. De heibaas beschikte over drie heien, van 54, 50 en 38 voet lang. Iedere heistelling bestond uit drie masten. Verder was er een groot aantal onderdelen, zoals scheerstokken, planken, pennen, kettingen en touwen om de heistelling te completeren. Ook had de heibaas vier heiblokken gekregen, die een verschillend gewicht hadden. Het zwaarste blok woog 1200 pond, waarvoor 60 man nodig waren om het te kunnen bedienen. Vervolgens waren er blokken van 1000 pond (50 man), 800 pond (40 man) en 600 pond (30 man).

Om de toren en erin werd geheid. In het portaal werden op ongeveer 4,5 meter hoogte balken aangebracht, die in de muren werden verankerd. Vervolgens werd op de nieuwe fundering een muur gemetseld van ongeveer 60 centimeter dikte tot tegen de ingebrachte balken, zodat deze steun kregen van het muurwerk. Dit muurwerk loopt in oost-westelijke richting en rust op het tweede grondplan, zoals dit bij Van Diede te vinden is. Bij de werkzaamheden is ook de toegang tot en de hoogte van de trap gewijzigd.

Sporen van ondersteuning tijdens het heien zijn verder aangetroffen op de huidige derde verdieping. In de hoeken, vlak boven het vloerniveau, zijn gaten in het middeleeuwse muurwerk aangetroffen van circa 50 × 63 centimeter (afb. 483). Deze gaten dienden om ruimte te geven aan de ondersteuningsbalken waaronder de schoren werden geplaatst. Na het werk zijn deze balken verwijderd en de gaten dichtgezet met een steenformaat dat correspondeert met die van de buitenschil van de toren. Soortgelijke gaten ten behoeve van een tweede schorenpaar zijn niet aangetroffen.

Ter versteviging van het werk is op de huidige tweede verdieping aan de west- en de oostzijde een grenen kruiswerk aangebracht dat de versteviging enige stijfheid

moest verlenen. Deze maatregelen hebben echter geen invloed gehad op de bestaande vloerniveaus: deze zijn bij de werkzaamheden ongewijzigd gelaten.

Opmetselen van het werk

Nadat de fundering aan de binnen- en buitenzijde van de toren was gerealiseerd, werd deze opgemetseld tot op grotere hoogte dan in de aanvankelijke plannen is terug te vinden. Bij het opmetselen werd de noordmuur zwaarder uitgevoerd dan de andere gevels. Ook in de toren werd de fundering aan noord- en zuidzijde opgemetseld tot aan balklaag onder de tweede geleding, zodat het muurwerk de toren hier van binnenuit ondersteunde tegen de in het bestek genoemde balken die met dit doel door en door op een hoogte van circa 4,5 meter waren aangebracht.

Het nieuwe muurwerk, dat uiteindelijk tot aan de trans zou worden opgemetseld, werd door middel van inkassingen verankerd aan de toren. Op de doorsnedetekening van het plan van Van Diede zien we hoe aan de buitenzijde van de toren enkele grote zaagtandvormige inkassingen waren voorzien, die zouden worden opgevuld met nieuw metselwerk. In de toren is niet meer te achterhalen hoe deze inkassingen precies verlopen.

Het uiterlijk van de mantel wordt in het plan van Van Diede niet beschreven. Hij stelt slechts dat alles goed moet worden voorzien van goede vlakke klinkers, cement

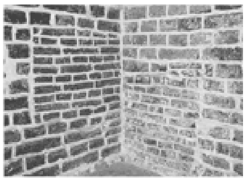

483 Dichtgemetselde gaten van steunbalken. HJ

en kalk, alles naar de eis van het werk. De tekeningen geven wat meer informatie over de manier waarop men zich het uiterlijk van de verstevigde toren aanvankelijk had voorgesteld. De mantel zou reiken tot de hoogte van de oorspronkelijke middeleeuwse toren. In werkelijkheid blijkt de mantel opgetrokken te zijn tot de scheiding tussen het tweede en het derde lid van die romp. De beide leden daarboven kregen een beklamping in een vormgeving die een versobering is van de oude geleding.

De dikte van de mantel verschilt voor wat de verschillende gevels betreft en wordt naar boven toe dunner. Op de huidige tweede verdieping meet de mantel aan de noordzijde circa 70 à 75 centimeter, aan de zuidzijde slechts 35 centimeter. Verder naar boven toe neemt de dikte sterk af. Op de bovenste geleding is zij niet dikker dan één of twee stenen.

Bij de werkzaamheden zijn enkele nieuwe vensters aangebracht die tot aan de binnenzijde van de toren met 18de-eeuwse formaten zijn omkleed. De bestaande nissen in het middeleeuwse muurwerk zijn hiervoor onderbroken. Ook aan de oostzijde heeft men de toren beklampt, althans voorzover dat buitendaks waarneembaar zou zijn.

Om het oude en nieuwe werk aan elkaar te koppelen, zijn over de gehele hoogte van de toren zware vierkante smeedijzeren trekstangen aangebracht, die later deels zijn voorzien van wartels[189].

Tegelijk met het ommetselen van de toren zijn de aan de toren grenzende delen van de westgevels van de zijbeuken opnieuw opgemetseld. Aan de noordzijde is een getande bouwnaad aangetroffen tussen het nieuwe werk en het metselwerk van omstreeks 1390. Aan de buitenzijde is een sprong in het metselwerk waarneembaar. Ter schoring van de toren zijn daarbij de open hoeken tussen de toren en de topgevels van de zijschepen hoger opgemetseld. Deze steunmuren zijn bij een restauratie in 1955 weer verwijderd. Men kan zich achteraf afvragen of dat wel zo verstandig is geweest.

Bij de veranderingen aan de toren werd ook de toegang tot de kappen van de zijbeuken afgebroken. Aan de zuidzijde van de noorderbeuk is langs de gevel nog een restant van een steektrap over het gewelf aanwezig. De helling ervan is minder dan die van het dak zodat er een soort koker over het dak moet hebben gelopen.

Ter plaatse van dit trapje laat zich het metselwerk van de gevel bekijken. Het is uitgevoerd in ‘vuil werk’, hetgeen een aanwijzing is voor het feit dat het niet in de Middeleeuwen tot stand is gekomen, want toen werd metselwerk, waar het ook zat, altijd keurig afgewerkt. De bakstenen zijn van dezelfde soort als binnen in de toren voor reparaties in 1738 is gebruikt.

De westgevels van de noorder- en zuiderzijbeuk werden voorzien van rondboogvensters met een zandstenen omlijsting, waarin twee montants van

grenenhout, in de kop drie spitsbogen vormend. De vensters werden met glas-in-lood gevuld.

Vormgeving van de mantel

De uitvoering ervan is niet overeenkomstig de tekeningen. In plaats daarvan bleef men dichter bij de oorspronkelijke vorm. Men heeft gekozen voor een eenvoudige architectuur. De oude nissengeleding is gehandhaafd, met spaarzaam gebruik van lichtgekleurde Bentheimer zandsteen voor lijsten en basementen en rond de vensters en de galmgaten. De nieuwe lijsten, die aan de buitenzijde de geledingen markeren, komen niet geheel overeen met de 14de-eeuwse. Doordat de toren in de loop van de eeuwen was gezakt en het straatniveau is opgehoogd, moest een andere verdeling worden gemaakt (afb. 484).

In het onderste lid werden de toegangsdeuren omgeven met een betimmering bestaande uit pilasters met een kroonlijst. Van Diede geeft iets dergelijks weer op zijn ontwerptekening. Verder wijkt het uitgevoerde werk volledig af van die tekening. Naast de toegang is aan weerszijden een nis die gedekt wordt door een boog bestaande uit twee ingezwenkte bogen waarboven een rondboogje. De lijst die de scheiding vormt tussen het eerste en tweede lid heeft de vorm van een architraaflij st en ligt hoger dan de middeleeuwse waterlijst. De hierop volgende drie leden hebben dezelfde indeling. Het gevelvlak wordt geleed door vier pilasters die onder een basement bezitten maar boven overgaan in drie bogen. Het middelste veld wordt afgesloten met een cirkelboog, de beide flankerende velden worden gesloten met een spitsboog. De lijst tussen het tweede en het derde lid ligt vrijwel ter hoogte van de middeleeuwse lijst. Ongeveer op de hoogte van de aanzet van de verhoging uit 1565 bevindt zich de lijst tussen het derde en het vierde lid van de ommanteling.

In het tweede lid zijn aan de westzijde drie vensters boven elkaar. Boven het bovenste venster werd de jaartalsteen 1565 herplaatst, geflankeerd door stenen met

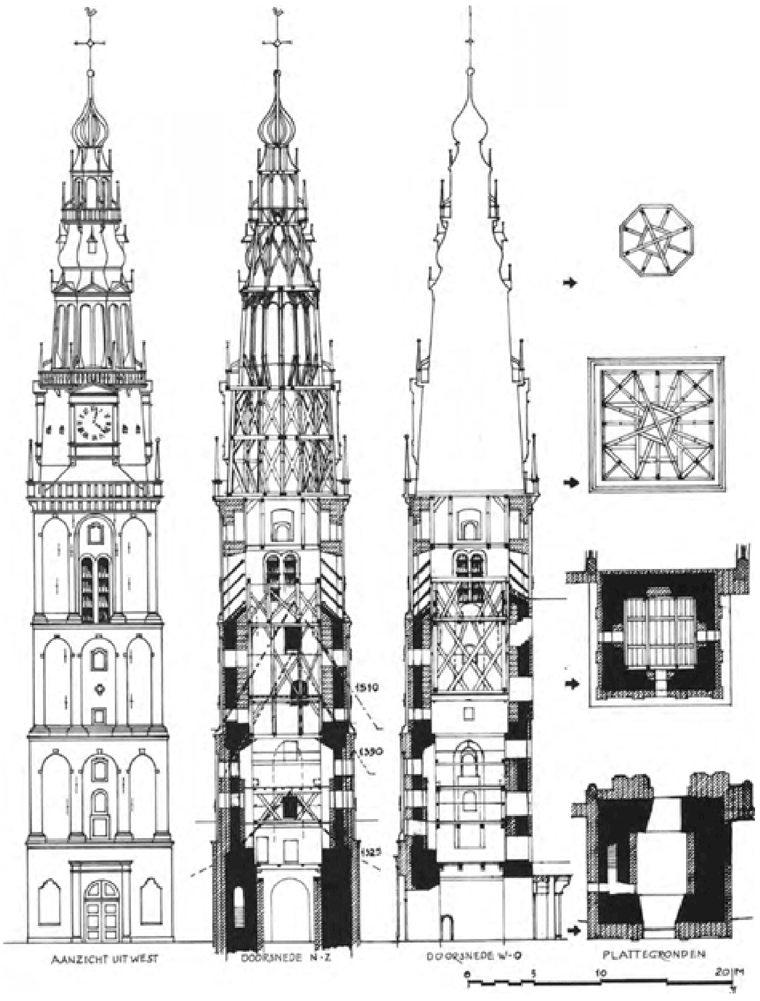

484 Toren, aanzicht en doorsneden na 1738. Schaal 1:400.

de cijfers 17 en 38 (afb. 486). Aan noord- en zuidzijde zijn alleen de twee bovenste vensters. In het derde lid zijn twee vensters, waartussen aan de westzijde een cartouche met het stadswapen (afb. 487).

De verticale as verspringt boven het derde lid 15 centimeter naar het noorden (afb. 488 en 489). De scheefstand van de torenromp kon namelijk niet geheel in de mantel weggewerkt worden. Het basement op de noordwestelijke hoek heeft aan de noordkant daarom een veel verticaler gerichte profilering dan dat op de zuidwestelijke hoek (afb. 490).

In het vierde lid hebben de galmgaten dezelfde omvang als die uit 1565. De zandstenen onderdelen zijn met bronzen ankers aan de oude omlijstingen van Naamse steen bevestigd (afb. 491). Erboven is een venster dat de uurwerkkamer verlicht.

De balustrade van de omloop aan de voet van de houten lantaarn werd vernieuwd in zandsteen.

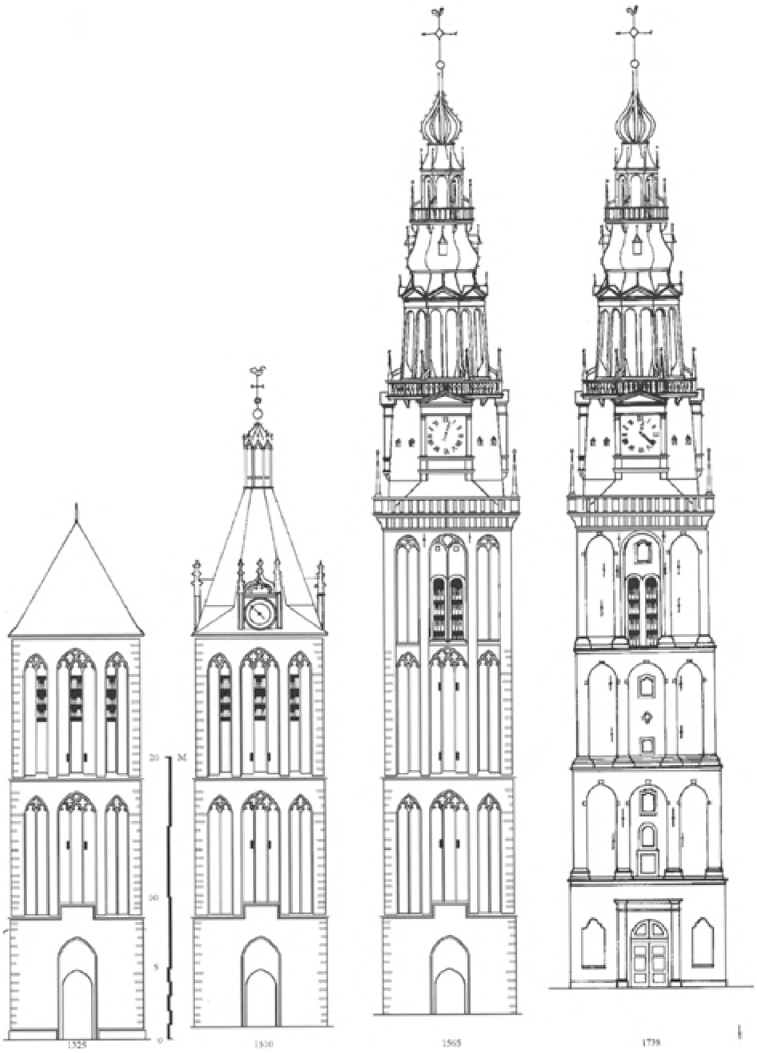

485 De gedaanteverwisseling van de Oudekerkstoren van 1325 tot 1738. Schaal 1:400.

De afronding van het werk en de kosten

Nadat het werk aan de toren was afgerond, werd de zerkenvloer in de kerk weer gesloten. Hierna kon men ertoe overgaan om het orgel onderhanden te nemen. De Haagse orgelbouwer Johannes Caspar Müller nam het instrument uit elkaar en maakte in 1738 rapport op voor de Burgemeesteren. Hij kreeg toen opdracht om het orgel grondig te verbouwen; dit wordt in het hoofdstuk over de orgels besproken.

De herstelling van het orgel kwamen geheel voor rekening van de stad en we kunnen dan ook concluderen dat deze aanpassing een direct gevolg was van de werkzaamheden aan de toren. De bewoners van de huisjes naast de toren waren al in 1739 weer teruggekeerd, maar de afronding nam dus duidelijk nog langere tijd in beslag.

Op de zitting van de Thesaurieren Ordinaris van 26 maart 1739 werd gemeld dat Frans Lijken had aangenomen het snijwerk aan het orgel te repareren, voor een

486 Jaartallen 1565, 1738 en 1955; 2001. HJ

487 Stadswapen; 2001. HJ

488 Aanzicht toren westzijde; 1977. E. Janse.

bedrag van 60 gulden. Tegelijk nam Jacob Husly aan de '*twee Cappeteelen boven de twee colomme*' aan weerszijden van het orgel met zijn bladen en lijsten te maken, '*even zo als 't te vooren is geweest*'. Hij ontving hiervoor een bedrag van 75 gulden. De steigerkosten voor de reparatie kwamen voor rekening van de besteders[190].

In het stucwerk is de plaatsing van de beide muurkolommen bij het orgel gecorrigeerd. De nieuwe stucschacht van de muurkolom 1 staat 13,5 centimeter voor de oude 14de-eeuwse. Kolom 30 is niet naar voren geplaatst. Dit is een bevestiging van de draaiing van de toren in de richting van de wijzers van de klok. Bij kolom 1 ligt de bovenkant van de stuckolom 63 centimeter hoger dan die van het oorspronkelijke kapiteel.

Pas in maart 1742 werd organist Jo van 's-Gravenhage betaald voor zijn inspectie van het vermaakte orgel. Hiermee kunnen we het werk als afgerond beschouwen.

De totale gemaakte kosten vormen het laatste punt dat we hier zullen behandelen. Zagen we dat het stadsbestuur, waarschijnlijk met het oog op de kostprijs, koos voor

489 Verspringen van de torenas bij derde lid westzijde; 2001. HJ

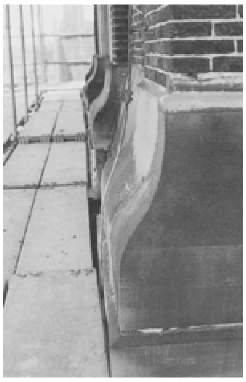

490 Basementen pilasters, a. noordwest hoek, b. zuidwest hoek; 2001. HJ

491 Zandstenen omlijsting galmgaten noordzijde; 2001. HJ

de oplossing van Willem van Diede, toch pakten de kosten veel hoger uit dan men op dat moment had voorzien. De berekening van Van Diede kwam uit op een bedrag van *f* 19.894,-. Enerzijds hebben we geconcludeerd dat de plannen tijdens het werk nog zijn gewijzigd, hetgeen een aanzienlijke kostenverhoging met zich mee heeft gebracht. Anderzijds mogen we wellicht veronderstellen van Van Diede met opzet de prijs laag heeft gehouden, om het stadsbestuur te doen besluiten voor zijn plan te kiezen.

Zetten we de uiteindelijke kosten onder elkaar, dan komen we tot het volgende overzicht van de betalingen aan het Fabrieksambt[191].

Datum Bedrag

31 januari 1736	11818.18
31 januari 1737	14995.18.8
31 januari 1738	23402.13
31 januari 1739	13492.7.4
31 januari 1740	2432.16.8
31 januari 1741	179.-.8
Totaal:	**66321.13.12**

De totale kosten voor het stabiliseren van de Oudekerkstoren bleken hiermee ruim drie maal zo hoog uit te vallen dan aanvankelijk was geraamd. Bij gebrek aan bouwrekeningen kunnen geen uitspraken worden gedaan over de oorzaak hiervan. Veruit de meeste kosten zijn gemaakt in het jaar 1737. Het volledig opmetselen van de mantel, de vernieuwing van de omloop en het metselen van de steunmuren zullen hierbij echter een belangrijke rol hebben gespeeld. In de oorspronkelijke raming waren ook niet de kosten voor herbouw van de huizen en het herstel van het orgel opgenomen.

Lichtbeuk van het schip

Van de lichtbeuk van het schip is het metselwerk (in ieder geval aan de buitenkant) van de twee westelijke traveeën aan de noordkant gelijk met de torenmantel vernieuwd. Het meest westelijke venster is aan weerszijden dichtgemetseld, wellicht mede om een hinderlijke verlichting terzijde van het orgel te voorkomen. Opvallend is dat juist op deze twee topgevels nog delen van de oorspronkelijke zandstenen afdekking bewaard bleven, compleet met vulling in de sponning (echter zonder hogels) en met de aanzet van de kruisbloem.

Aan de zuidkant zijn alle topgevels vanaf de aanzetten van de vensterbogen vernieuwd met behoud van de oorspronkelijke bakstenen spitsbogen. De gevelhelling, oorspronkelijk 70°, werd evenwijdig aan de dakhelling gemaakt, 74°, waardoor aan de voet de afstand tussen de opgaande lijnen groter is geworden.

Aan de zuidkant had het eerste open venster (boven 28-29) een verlaagde onderdorpel en een andere verdeling van de brugijzers, ongeveer 1,10 meter h.o.h. Er kwamen vijf vakken tot het bovenste ijzer. Bij andere vensters is onderste vak 75 centimeter en daarboven zijn vijf vakken van 1,00 meter.

Besluit

's Hemels kooren kijken uit schreef Vondel, toen hij in 1660 het nieuwe carillon in de Oudekerkstoren voor het eerst hoorde klinken. Amper 80 jaar later was een grootscheepse bouwcampagne nodig om het voortbestaan van de toren zeker te stellen en de toren te doen ophouden met zakken. Ondanks het feit dat Noach in 1939 nog schreef dat belangrijke documenten betreffende de bouwgeschiedenis van de Oude Kerk ontbraken gedurende een periode van het midden van de 16de tot het midden van de 18de eeuw, hebben we inzicht kunnen krijgen in de overwegingen en maatregelen bij het stabiliseren van de toren in de jaren dertig van de 18de eeuw.

De toren is na de werkzaamheden niet volledig tot stilstand gekomen. Onderzoek van het muurwerk achter het orgel heeft uitgewezen dat de oude toren na het aanbrengen van de mantel, nog 4 centimeter is gezakt. Daarna is de toestand gestabiliseerd. We kunnen dan ook concluderen dat de inspanningen tussen 1730 en 1740 een belangrijke bijdrage hebben gevormd in het behoud van de toren van de Oude Kerk.

Eindnoten:

168 Drs. G. van Tussenbroek verrichtte archiefonderzoek naar de werkzaamheden met betrekking tot de herstellingen aan de toren in de jaren tussen 1730 en 1740. De tekst van dit hoofdstuk is ook grotendeels van zijn hand. Geraadpleegde bronnen: Gemeente-archief Amsterdam (GAA)

1. Archief van de Burgemeesters (1275-1795), inv.nr. 555, k1.
2. Archief kerkvoogdij Herv. Gem. Amsterdam (1578-ca. 1965), OK, inv.nr. 32, 33, 34, 44, 45.
3. Archief van het stadsfabrieksambt, later stadswerken en -gebouwen (1532-1811), inv.nr. 24, 566, 746.
4. Archief van de Thesaurieren Ordinaris (1490-1824), inv.nr. 13, 17, 658, 659, 676, 677, 726, 727.
5. Archief van kerken en kloosters, inv.nr. 116.

169 H. Janse, ‘Het rechtzetten en consolideren van scheefgezakte torens’, in: A. Carmiggelt e.a. (red.), *Rotterdam Papers 10; a contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building*. Rotterdam, 1999. p. 117-131.

170 In 1754 werd deze toren gestabiliseerd. De toren stond vrij na de sloop van de bijbehorende kapel rond 1580 en ging in de loop van de 18de eeuw sterk naar het zuidoosten hellen. De situatie werd zo dreigend dat men expertise inriep van meester-vijzelaar Hendrik Kuijter uit Amsterdam. Aan de noordzijde werd als contragewicht een ongeveer 80 centimeter dikke schil tegen de toren gemetseld en rond de hele toren vervolgens een dunnere schil, die stevig aan de oude toren werd verankerd. De zakking was hiermee niet verholpen. Na 1950 waren opnieuw

maatregelen nodig, maar de toren zakt nog steeds. A.H.M. Glaudemans, *Gouda: Onze Lieve Vrouwetoren*. Bouwhistorische waarneming. Rapport IBID. 's-Hertogenbosch, 1994. p. 2. Zie ook: *Bouwsporen I*. Uitgave IBID, 's-Hertogenbosch 1995, p. 54.

171 Van het verslag zijn twee kopieën bewaard gebleven. Het ene bevindt zich in het archief van de Burgemeesters en is het meest uitgebreid. Het verslag dat wordt bewaard in de resoluties van de Thesaurieren is hiervan een verkorte versie. Zie GAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 555, k1 en GAA, Archief Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 13, resolutieboek 12, p. 98.

172 Gegevens over de hoogte gebaseerd op gegevens van de tweede meting. GAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 555, k1.

173 GAA, Archief Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 13, resolutieboek 13, p. 24.

174 Bollard woonde op het Singel, had een geschat inkomen van *f* 8000.- per jaar, vier dienstboden en bezat een buitenplaats en een overdekte wagen met twee paarden. Meischke 1995 (noot 121), p. 106. Van hem zijn geen grote werken bekend. Bestek, calculatie en tekening van het plan van Bollard bevinden zich in GAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 555, k1.

175 H. Janse, *Van aaks tot zwei. Historische handgereedschappen in de Nederlandse en Vlaamse bouwwereld*. 's-Gravenhage/Zeist 1998, p. 61,91.

176 Bijv. de Laurenstoren te Rotterdam en de Boventoren te Kampen. Janse 1999 (noot 169).

177 Hij volgde Jan Eteren (kort daarvoor overleden) op als onderbaas en ontving een daggeld van twee gulden. Vanaf zijn aanstelling als stadstimmerman ontving hij een loon van *f* 1200,- per jaar. H.W. Werkman, *Inventaris van het archief van het stadsfabrieksambt, later stadswerken en gebouwen*. GAA, Amsterdam 1982/1991, p. 21 e.v. Zie ook GAA, Archief Stadsfabrieksambt, inv.nr. 726, p. 90. In 1748 heeft Van Diede de taken van de stadsmetselaar waargenomen en daarvoor ook diens loon ontvangen. Op 20 januari 1746 was hij al voor de helft aangesteld als keurmeester van de steen. Zijn loon bleef in ieder geval tot 1760 gelijk (Ibidem, inv.nr. 727, p. 80.). Behalve stadstimmerman was Van Diede keurmeester van de masten. In 1742 woonde hij aan de Weespergracht in een ambtswoning, naast steenhouwer Asmus Frauen.

178 Meischke 1995 (noot 121), p. 106. De Eilandskerk is aan slechte funderingen te gronde gegaan en in 1950 gesloopt.

179 GAA, Archief Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 13, resolutieboek 14, p. 1 en 4.

180 Bestek, calculatie en tekeningen van het plan van Willem van Diede bevinden zich eveneens in GAA, Archief Burgemeesters, inv.nr. 555, k1.

181 GAA, Archief Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 658, p. 88. Zie ook ibidem, inv.nr. 676, p. 373.

182 GAA, Archief kerkvoogdij Herv. Gem. Amsterdam, OK, inv.nr. 33, 34, 44, 45.

183 Tussen 1633 en 1746. Werkman (noot 177), inleiding.

184 GAA, Archief Stadsfabrieksambt, inv.nr. 24. Op de gegevens in het archief van de Thesaurieren Ordinaris wordt verderop ingegaan.

185 GAA, Archief kerkvoogdij Herv. Gem. Amsterdam, OK, inv.nr. 32.

186 Bijtelaar[72-1:64] stelt dat dit november 1735 was. Afgezien van het feit dat de eerste betaling in mei voor een heel jaar gold en de plannen van Bollard en Van Diede in maart 1735 werden gehoord door de Thesaurieren Ordinaris, ligt het met het oog op de weersomstandigheden ook minder voor de hand dat men in november begon met het uitvoeren van funderingswerkzaamheden. Dit wordt ondersteund door het feit dat er op 31 januari 1736 reeds *f* 11.818 en 18 stuivers is uitgegeven.

187 GAA, Archief kerkvoogdij Herv. Gem. Amsterdam, OK, inv.nr. 32.

188 GAA, Archief Stadsfabrieksambt, inv.nr. 566.

189 Van Breen[49-1:606] sprak over *de lange verticale scheuren, welke zich thans in de binnenhoeken van de toren bevinden en door de gehele dikte van het muurwerk heenlopen. [...] Om dit kwaad tegen te gaan zijn de tegenover elkaar staande muren met zeer zware ijzeren trekstangen gekoppeld. Aan het sterk kromgetrokken zijn van de schieters is te zien, dat de verzakking nog niet tot staan was gekomen nadat deze verankering was aangebracht.* De scheuren zijn bij de latere restauratie weggewerkt.

190 GAA, Archief Thesaurieren Ordinaris, inv.nr. 13, resolutieboek 13, p. 136-137.

191 Ibidem, inv.nr. 658, pp. 88, 194, 310, 416, 510 en inv.nr. 659, p. 96. Zie ook ibidem, inv.nr. 676, p. 373.

2.5 De tweede helft van de 18de eeuw

In de jaren tussen 1755 en 1765 zijn op veel plaatsen in en om de kerk steigers te zien geweest. De voeten van de kappen en de opleggingen van de trekbalken waren op veel plaatsen aangetast. Het roestende ijzer maakte enkele jaren later ingrijpende maatregelen aan de vensters noodzakelijk. Talrijke aanbouwen rond de kerk kregen na 1760 een nieuw gezicht. Omstreeks 1770 werden de kerkmeesterskamer en het zuiderportaal ingrijpend verbouwd.

Herstellingen aan de kappen

In de jaren 1755-'58 zijn overal in de kerk veel herstellingen aan de kap verricht, die alle zijn uitgevoerd in grenenhout. Op verschillende plaatsen zijn de jaartallen 1756 en 1757 aangebracht. Waar nodig werd gewelfbeschot vervangen door nieuwe eiken planken. Direct daarna zijn de gewelven voor de tweede maal overgeschilderd, nu met een overheersende blauwgroene laag. Op de plaatsen waar geen reparaties plaatsvonden, is daaronder de okerkleurige overschildering van de middeleeuwse gewelfschilderingen bewaard gebleven. Het nieuwe hout was later herkenbaar omdat het onder de overschildering te voorschijn kwam als licht eiken, dat nooit aan het daglicht bloot was gesteld.

Bij gewelfschotel 43 in de zuiderzijbeuk is een bijzondere constructie gevonden. Die bestond uit twee schijven van elk 11 mm dik, bestaande uit twee delen. De naden van de beide schijven waren haaks op elkaar aangebracht. De slap geprofileerde rand was op de schijf gespijkerd. Deze schotel droeg alleen de in 1756 aangebrachte en de latere verflagen en is bij de restauratie door een nieuwe vervangen.

J. Goeree had al omstreeks 1710 tussen de beide westelijke vieringkolommen een onderste trekbalk zonder korbelen getekend (afb. OA 25). In het middenschip werd ter hoogte van het triforium de grenen balk 5-26 toegevoegd, afgebeeld door H.P. Schouten in 1786 (afb. OA 32). Korbelen snijden in het colonnet en sluiten slecht aan op het basementje van het colonnet. In het koor kwamen op hetzelfde niveau balken tussen 11 en 20 en 13 en 18, voorzien van muurstijlen en korbelen. Ook in de voeten van de kap boven 11 en 20 zijn veel herstellingen in grenen, wellicht in dezelfde tijd uitgevoerd. Ook deze balken komen voor op tekeningen van Schouten. Al deze balken met bijbehorende stijlen en korbelen zijn van grenenhout. Ook aangelaste stukken aan kilkepers werden in grenen uitgevoerd.

Vensters

In 1754 meldden timmermans- en metselaarsbazen dat het geschilderde glas '*niet hutten gevaar was om in te storten*'. Het overleg vorderde langzaam. Stadsbouwmeester Gerard Frederik Maybaum adviseerde bij de glazen eerst een steiger te zetten en dan de glazenier te raadplegen[192]. Een jaartal 1758 kwam voor in middelste venster van de kooromgang. Een reparatie werd gedateerd door een munt uit 1758 achter te laten. Waarschijnlijk werd het Philipsraam uit 1656, dat zich in de kooromgang bevond in vak 45-46, in dat jaar uitgenomen. Reparaties uit deze tijd kregen vallende vorktraceringen,

492 Kapiteel 56; 1965. RCN

waarbij alle cirkelbogen uit één middelpunt werden getrokken. Van alle vensters in de kooromgang werden de onderste glasvakken dichtgemetseld. Dat zal gebeurd zijn toen in 1763-'66 nieuwe huurhuisjes langs de Voorburgwal werden gebouwd. Bij het bouwen van de huizen tegen de westgevel van de kerk en de doopkapel werden de onderste vakken van de vensters van de doopkapel dichtgezet en één venster helemaal dichtgemetseld.

In de jaren 1759-'63 herstelden de uit Brussel afkomstige glazenier M.E. de Angelis en zijn zoon P.J. de Angelis de overgebleven gebrandschilderde glazen in de kerk. Wij bespreken hun activiteiten in hoofdstuk 2.f over de gebrandschilderde glazen. Daarbij werden in de noordelijke vensters van de Mariakapel in 1761 vorktraceringen aangebracht.

In het glas van de kleine vensters in de koorsluiting stond het jaartal 1782. Omstreeks die tijd zijn in de koorlantaarn aan de noordzijde de topgevels geheel vernieuwd en afgedekt met hardstenen platen. De vensters werden in baksteen uitgevoerd. Oud metselwerk bleef alleen onder de afvoergaten van het hemelwater bewaard.

Behangsels

In de tweede helft van de 18de eeuw werden beschilderde behangsels op doek gemaakt, die aan staande schotten werden bevestigd en als achtergrond dienden bij huwelijksinzegeningen in het koor. De lichtgekleurde behangsels met landschappen waren in 1947 in opgerolde toestand nog aanwezig. In hun deplorabele staat zijn zij toen opgemeten maar sedertdien verdwenen. Zie hoofdstuk 2.b.

Sint-Sebastiaanskapel

Het kapiteel van kolom 56 dateert uit 1756 (afb. 492)[b7:53]. Dat jaartal was aangebracht op het onderste deel van de grenen zuidwestelijke kilkeperrib. Er is verondersteld dat de hele bundelkolom in 1756 vernieuwd is maar de vormgeving en de bewerking van basement en bundelschacht zijn zo gelijkvormig aan die uit de laat-middeleeuwse periode dat niet aan te nemen valt dat men in de 18de eeuw een zo zuivere kopie gemaakt zou hebben maar bij het kapiteel over is gegaan op een eigentijdse

vormgeving. Vermoedelijk is het kapiteel door de verrotting van kap- en balkvoet beschadigd geweest.

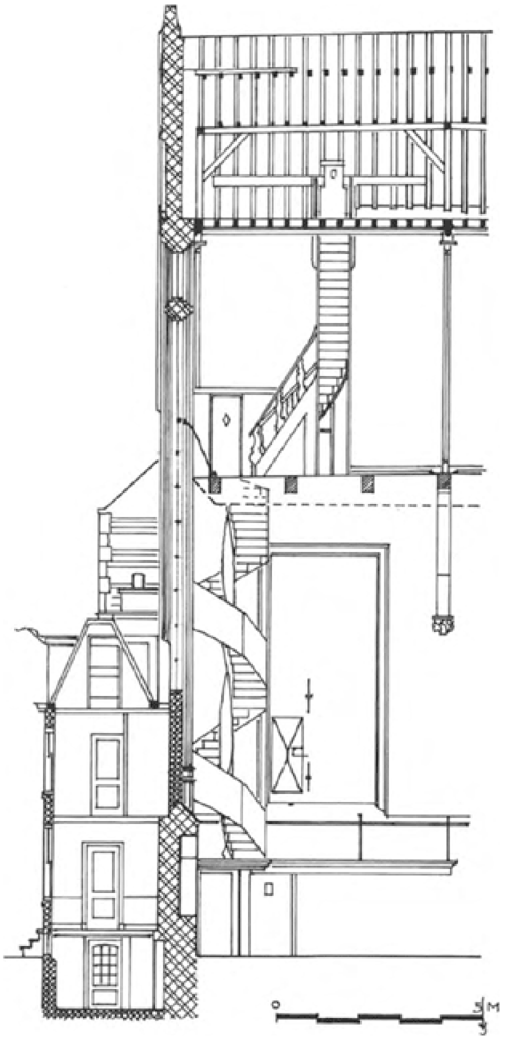

493 Sint-Sebastiaanskapel, zuidwestelijke hoek, situatie 1950. Schaal 1:200.

In de kapel werd ter hoogte van de trekbalken een balklaag van grenenhout gelegd. In de westmuur van de kapel zijn van binnen naar buiten gaten gehakt waardoor de balken tijdens het inbrengen gestoken konden worden alvorens zij in de balkgaten in de oostmuur opgelegd konden worden (afb. 162). De balken doorboorden de toppen van de blindvensters (afb. 174). Om een vlakke vloer te krijgen werd de naar boven gebogen eiken trekbalk in het midden van de kapel aan de zijkanten een stuk uitgekeept.

De opening tussen de balklaag en de afscheiding van kapel en zijbeuk werd afgesloten met een zwart zeil, zoals blijkt uit een mededeling uit 1843[b7:23].

Sedert omstreeks 1755 was er in de zuidwestelijke hoek van de Sint-Sebastiaanskapel een luifel, waaronder de diakenen uitdeling hielden. Die luifel liep eerst ongeveer van de westelijke zijkant van het zuidvenster in westelijke richting tot bij de deur naar de voormalige librije. Later zette de luifel zich voort tot het midden van de westelijke wand. Hij lag ongeveer een meter onder de versnijdingslijst en de verlenging was daaraan opgehangen met twee ijzeren stangen (afb. 493). Als nieuwe toegang tot de zolders werd op de luifel in de zuidwestelijke hoek van de kapel een zogenoemde Engelse trap gebouwd die rustte op een balk die in het vlak van de luifel

was gelegd. De trapspil bestond uit een spiraalvormig kuipstuk. Onduidelijk is waarom een dergelijke fraaie en moeilijk te maken trap hier geplaatst werd, terwijl die geheel aan het gezicht werd onttrokken door een houten beschieting. Om op de luifel te komen en naar de IJzeren Kapel te gaan, moest een ladder gebruikt worden. Onder de trap werd een kast geplaatst die niet tot de luifel reikte. Het geheel is afgebeeld op een aquarel van Gerrit Lamberts uit 1818 (afb. OA 42).

Op de zoldervloer liep om het trapgat een houten schot met een deur erin waardoor men op de zoldervloer boven de catechisatiekamer kwam. Op de zolder stond een trap met aan de onderzijde een kwart slag rechts om, die dwars door de kapconstructie naar de zolder boven de gewelven voerde. De leuningen werden gedragen door balusters waarvan de profilering in de schuinte van de trap meeliep. Deze toestand heeft tot 1966 bestaan.

Op de aquarel van Lamberts is ook te zien dat de nis in de travee 56-74 werd

afgesloten met een schot waarin deuren met gehengen zijn aangebracht. In de hoek onder de luifel staan drie stoelen achter een tafelblad op schragen. Het geheel staat op een houten vlonder. Rond de hoek staan twee eenvoudige gesloten banken en daarvoor staat een rij stoelen. Achter de op het zuiden gerichte bank staan twee simpele houten banken.

De kerkzolders moeten al vroeg goed beloopbaar zijn geweest. In alle kappen is op de roosterhouten, de hanenbalken boven het tongewelf, een zoldervloer gespijkerd. Dit komt in geen enkele andere kerk in Nederland zo volledig voor. Er waren zowel aan de noord- als de zuidzijde werkplaatsen ingericht, vooral gebruikt door loodgieters en leidekkers. Op enkele plaatsen waren hijsluiken gemaakt. Verder waren er overal vierkante gaatjes in gewelf gezaagd vlak naast de nokrib, afgedekt met een plankje. In 1824 blijkt de zolder boven de Sint-Sebastiaanskapel in gebruik te zijn als beenderenzolder om overtollige beenderen uit de kerk op te slaan[b7:22]. Ook op andere plaatsen zijn tussen de gewelven beenderen gevonden.

Smidskapel

Wellicht bij de werkzaamheden in 1756 werd de Cellebroedersgalerij in de Smidskapel verwijderd. Wagenaar meldt het bestaan ervan in 1765 in de verleden tijd. De doorgang uit het zuiderportaal werd dichtgemetseld met een steens muur aan beide zijden.

De doorgang uit het portaal naar de Smidskapel werd gewijzigd. De natuurstenen poort is onherkenbaar weggewerkt en de opening werd overspannen met grenen lateien. Aan de westzijde is de opening ongeveer 10 centimeter breder gemaakt, zodat daar de natuurstenen profilering grotendeels werd weggehakt (afb. 152). Er kwam een dubbele paneeldeur met vast bovenstuk in een betimmerd grenen kozijn. De vormgeving was gelijk aan die van de deuren van het nieuwe portaal in de kooromgang (1761).

De top van het blindvenster aan de oostzijde werd circa 80 centimeter verlaagd, waarbij ook de tracering werd gewijzigd. Er werden nu naar beneden doorlopende montants aangebracht die om de 90 centimeter zes stenen in de muur zijn gemetseld. De overige stenen stonden koud tegen het muurvlak. De gebruikte bakstenen zijn van dezelfde soort als gebruikt werd bij de verandering van de doorgang naar het zuiderportaal. Deze verandering zal zijn uitgevoerd in samenhang met het nieuwe kapiteel aan de noordkant van deze muur, het maken van de zolderbalklaag in de Sint-Sebastiaanskapel en consoles onder de voorlijst van het gewelf.

Kosterij

Omstreeks 1768 tekende Jan de Beijer een hekwerk tegen opklimmen op alle lage gevels van de kosterij (afb. OA 27). In de gevel langs de gracht was een kruiskozijn zonder stijl in het onderste gedeelte. De gevel van het kostershuis had toen een deur rechts en links een venster. Het kleine venster boven rechts was verdwenen.

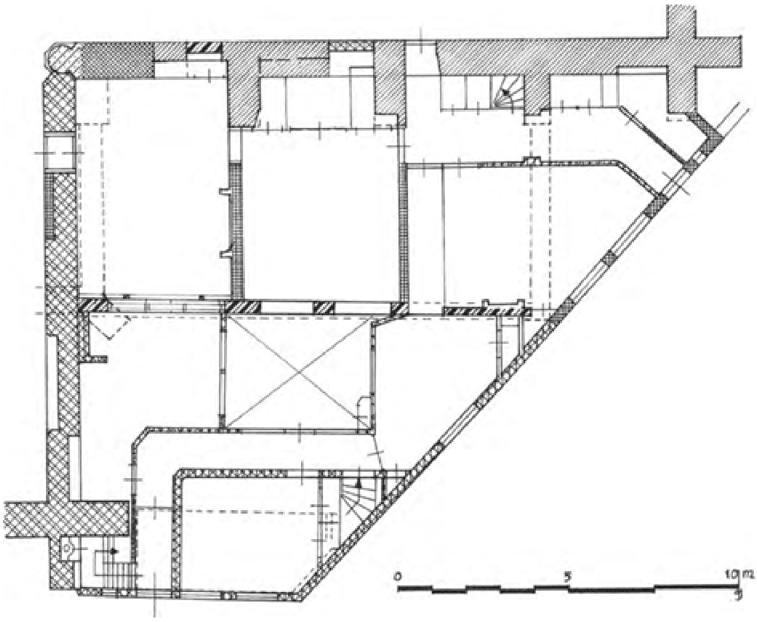

494 Kosterij, plattegrond 1964. Schaal 1:200.

495 Schoorsteen in westelijke kamer voorm. sacristie; 1964. PP

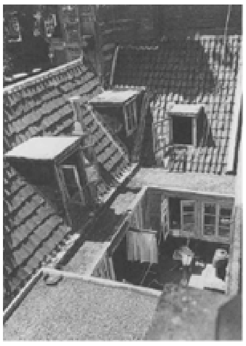

496 Binnenplaats kosterij met omringende daken; 1962. PP

497 Privaat-gemak in steunbeer 72 oost; 1964. PP

De laatste huurder van een winkelkastje verdween in 1767. Daarna werd de vleugel langs het plein verbouwd. De vertrekken zijn toen bij de kosterij getrokken. Er kwam ook een nieuwe kamer aan de gracht (afb. 494).

In 1768 werd de betimmering in het voormalige vertrek van de huwelijkscommissarissen weggebroken en de sleuven van de regels waarop het schot had gezeten, werden gedicht met halfsteens metselwerk. Tegen de oostwand kwam een Lodewijk-xv schouw ter vervanging van de oudere schoorsteen (afb. 495). De gebogen boezem bestond uit brede grenen delen met iets zwaardere spiegelklampen, verbonden door twee klampen die aan de einden zwaluwstaartvormig waren. De boezem was met ijzers aan de balklaag opgehangen. Aan de bovenkant is een eiken kuipstuk dat de geprofileerde aansluiting met de balklaag vormt. De oorspronkelijke kleur van de boezem was grijsgroen. Ook de bruin geschilderde lijst aan de onderzijde is van eikenhout. Er is een spiegel op de boezem aangebracht met een in hout gesneden lijst in uitbundig rococo-ornament. Het geheel is aan de ondergrond bevestigd met vier schroeven die onopvallend in de versiering zijn opgenomen. De stookplaats heeft een gietijzeren haardplaat, wangstukken van grijs marmer en houten kantstukken

met consoles, die marmer geschilderd zijn (afb. 495). Er kwamen bij deze modernisering ook geschilderde behangsels in het vertrek[b2:63].

In 1786-'87 werd de kosterij geheel verbouwd en van een andere gevelindeling voorzien. Bij die gelegenheid zal de vleugel tegen de Sint-Sebastiaanskapel tot keuken zijn ingericht, toegankelijk langs een gang die achter de voormalige winkeltjes is opgetrokken en langs de binnenplaats liep (afb. 496). In de zuidoostelijke steunbeer van de kapel was een gemak uitgehakt dat geheel betegeld was (afb. 497).

Bij de bouw van de keuken van de kosterij in 1786 werden de twee kruisvensters in de ondertrouwkamer dichtgemetseld tot even boven het kalf. Aan de binnenzijde werd er een halfsteens muur voor opgetrokken in rode steen. Daarboven kwam een breed houten kozijn met drie ramen, dat juist boven het plat van de keuken uitkwam. Het vertrek kreeg dus alleen nog maar licht van boven.

498 Kosterij, interieur ontvangkamer zuidwand; 1964. PP

Er kwam in de ruimte een grenen lambrisering, die lichtgroen werd geschilderd. Daarboven waren geschilderde behangsels, die verscholen gingen achter verschillende lagen papierbehang die er later over werden geplakt. Op een blauwgroen fond waren arcadische landschappen geschilderd. Alle banen zijn aan de wand genummerd[b2]. Op de zuidelijke wand is geen geschilderd behang gevonden; hier was een houten schot voor de resten van de kruisvensters getimmerd.

De balklaag bestond uit grenen balken met een doorsnede van 19,5 × 24 centimeter, geprofileerd met een kraal, hart op hart een meter uit elkaar. De balken waren oorspronkelijk blauwgroen geschilderd.

In het tweede vertrek (de ontvangkamer) werden kozijnen met schuiframen aangebracht ter vervanging van de stenen kruiskozijnen. Er waren vier ruiten in de breedte, de onderramen waren drie ruiten hoog, de vaste bovenramen twee ruiten hoog (afb. 498). Ook dit tweede vertrek kreeg beschilderd behang met genummerde

499 Kosterij, interieur ontvangkamer noordwand; 1964. PP

banen, verdeeld in drie staande rechthoekige vakken. Op een crème achtergrond is in het hart van het middenvak is een grijze vaas geschilderd, in het linker vak twee bloedrode vlammende harten binnen een rozet. In het rechter vak omsluit een rozet een boog met een pijlkoker. Deze attributen wijzen op het gebruik van de ruimte voor trouwrecepties. Onder elk rozet zijn twee kleinere vazen geschilderd, die verbonden zijn door een guirlande. Het geheel wordt omstrengeld door ranken en blauwe en roze-rode bloemen. De penantspiegel en het stucplafond droegen een Empire-karakter. Aan de kerkzijde was een kastenwand (afb. 499).

Wellicht verdween in deze periode de muur aan de oostzijde van de oude sacristie die de scheiding vormde met het kostershuis. De fundering van de muur is teruggevonden. In het voorste deel van de gang kwam een Lodewijk-xvi plafond waarvan het gedeelte achter de huisdeur versierd was met twee driehoeken die een palmetmotief bevatten. In de kromming van de gang was een ornament bestaande uit twee uit wolken stekende handen onder een strikje, waaruit takken met bladen en bessen ontspringen. De takken kwamen ook in de rand voor (afb. 500).

De toegang (later voorzien van het huisnummer Oudezijds Voorburgwal 76) werd verplaatst naar het rechter deel van de gevel, waarvoor het oorspronkelijke kleine venster kwam te vervallen. Rechts naast de deur kwam in het toilet een klein ovaal venster, omgeven door een zandstenen rand (afb. 501). De Gobertanger hoekblokjes reikten slechts tot de bovenverdieping. Vermoedelijk is het bovengedeelte van de gevel in de 18de eeuw vernieuwd. Het metselwerk bestond uit een tamelijk dunne steen met drieklezoren op de hoek in de strekkenlagen, zoals gebruikelijk na omstreeks 1710. Later is de hele gevel gepleisterd. Wellicht dateerde de classicistische deuromlijsting uit die tijd.

500 Kosterij, stucornament in gang; 1964. PP

Op de tekening van Bulthuis uit 1787 zijn de veranderingen al weergegeven (afb. OA 39). Het huis 76 heeft luiken over de hele hoogte. Alles komt ongeveer overeen met de situatie in 1964.

Ombouwing van de kerk

Timmerloods

Aan de noordzijde van de Binnenlandvaarderskapel en de Hamburgerkapel verrees een nieuwe loods die een bovenverdieping kreeg. Vanuit de Hamburgerkapel was een toegang tot het stookhok. Vanuit de verdieping liep een houten trap die toegang bood tot de zolder boven het portaal, die als werkplaats werd gebruikt[61-1:89].

Stookhok tegen kooromgang

Naast de Collegekamer kwam een stookhok, dat de twee vensters van het gedeelte uit 1612 blindeerde. Er was een grote schouw tegen de oostwand, het nieuwe portaal voor de kooromgang dat wij hierna zullen bespreken.

Portaal tegen kooromgang en woning

501 Gedeelte gevel O.Z. Voorburgwal 76; 1964. PP

Tegen de travee 45-46 van de kooromgang stond een stal voor vijf paarden[193]. In 1761-'63 werd op die plaats een nieuwe toegang tot de kerk met woning gebouwd (afb. 502). Het heiwerk werd uitgevoerd door Wijnand van Leeuwen en graafwerk werd verricht door Jurriaan Noltmeijer[b10:10]. Ook is een betaling vermeld aan Jacobus Boorsma, beeldhouwer.

Het portaal heeft aan de buitenzijde een dubbele deur met paneelwerk en daarboven een halfrond bovenstuk, dat in Obernkirchner zandsteen omsloten wordt door twee Ionische pilasters met een kroonlijst. De pilasters zijn versierd met eenvoudig rococolijstwerk en ornament. Drie blauwstenen treden geven toegang tot het inpandig gelegen portaal. In de kooromgang kwam een dubbele deur en vast bovenstuk, omtimmerd met architraaflijsten. Voor het kozijn steekt onder de waterlijst een sterk geprofileerde latei uit.

Ten noorden van de doorgang naar de kerk was een ruimte die zowel uit de kerk als van de straat af toegankelijk was. De buitendeur had een bovenlicht.

De huurwoning naast en boven het portaal kreeg een paneeldeur met bovenlicht als toegang. Tussen deze deur en het portaal was nog een venster, de bovenverdieping heeft daar twee vensters. Aan de andere kant van het portaal is nog een venster en erboven ook. In het kapje zijn twee dakkapellen met draairamen en hijshaken opgenomen. Een aquarel, van Reinier Vinckeles uit 1765 geeft het portaal weer (afb.

OA 29). De beide vensters op de begane grond hebben daarop een vast kalf. Het kozijntje naast de woonhuisdeur heeft één luik, het raamkozijn aan de andere kant van het portaal heeft twee luiken. Daarboven is geen venster. Het bovenlicht van de woonhuisdeur heeft een roedeverdeling. Later zijn de vaste kalven vervangen door

502 Noordoostportaal; 1969. RCN

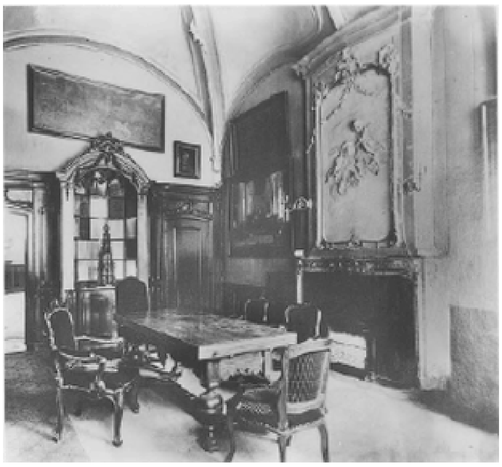

503 Kerkmeesterskamer; 1928. RdMz

een schuifraam, links met één luik over de volle hoogte, rechts met twee luiken. Gezien de roedeverdeling in de ramen zal dit in de vroege 19de eeuw zijn gebeurd. Het bovenlicht werd versierd met een simpel ovaal snijraam.

Kerkmeesterskamer

In de jaren 1769-1771 werd de kerkmeesterskamer verbouwd[69-1]. Het steenhouwwerk werd uitgevoerd door Leendert Viervant[194]. De stukadoors Hendrik en Jacob (Otten) Husly waren betrokken bij de schoorsteenmantel en de decoratie van de gewelfribben[195]. Jacob Husly boetseerde een model voor de kroon op het grafmonument van Van Heemskerk in 1768. De betimmering met spiegelkast en het snijwerk rond spiegel en wapenbord werden gemaakt door Adrianus Mol.

De twee kruiskozijnen aan de zuidzijde moesten plaats maken voor schuiframen (afb. 505). Deze kregen een indeling met vijf ruiten in de breedte en een schuivend onderraam en een vast bovenraam met ieder vier ruiten in de hoogte. Aan de buitenzijde kwamen luiken, die de hele hoogte van het kozijn afdekken. Het kruiskozijn aan de westzijde werd dichtgemetseld.

De toegang tot de kamer uit de kapel wordt na de verbouwing gevormd door een paneeldeur in een kozijn met gebogen bovendorpel. Een hoofdgestel met architraaf in de vorm van een geschouderde korfboog sluit het kozijn af. Onder de deur is een

hardstenen trede omdat de vloer van de kamer hoger ligt dan de zerkenvloer in de kerk. Aan de kamerzijde is eveneens een paneeldeur met gebogen bovendorpel.

De gewelven werden voorzien van stucversieringen. De gewelfvelden kregen lijsten en de ribben werden voorzien van lofwerk bestaande uit gestileerd eikenloof dat met gegolfde linten aan de kruispunten van de ribben schijnt te zijn bevestigd. Twijgen met bladwerk werden over ribben en gewelfvelden gedrapeerd.

De muren zijn met hout beschoten en voorzien van een lambrisering. De betimmering aan de noordzijde omvat behalve de binnendeur aan de andere zijde een zelfde kastdeur. Daartussen is een buffetkast ('*perspecttieffkas*' in de rekening van Adrianus Mol) opgenomen, gevat tussen twee vlakke pilasters (afb. 503). Over de deuren en de kast is een geprofileerde lijst die boven de kast een hoge segmentboog vormt. De achterzijde van de kast heeft een half-ellipsvormige doorsnede en boven een gebogen overgang naar de boog ('*Minnike kap*'), grotendeels uitgevoerd in ajour snijwerk in rococo-vormen. De kap en de achterwand zijn bezet met spiegels. Het geheel wordt

504 Librije, fonteintje; 1966. RCN

bekroond door een symmetrisch schelpmotief (rocaille), rondom versierd met rozentakken. Hiervan hangen over de gebogen lijst guirlandes af. Het gedeelte van de kast dat in het lambris is opgenomen, wordt gesloten met twee gebogen deurtjes geflankeerd door twee voluutvormige klauwen waarop bladornament is gesneden. Tussen de kast en de deuren zijn smalle kasten, afgesloten met een teruggebogen deurtje met fijn snijwerk en boven de deuren is een rocaille met flankerend krulsnijwerk. Het geheel heeft een vormgeving die een overgang markeert van de frivole Lodewijk-xv stijl naar de strakkere Lodewijk-xvi vormen. Dit is in tegenstelling tot de ornamenten van schoorsteenmantel en -boezem die nog geheel op de vormenrijkdom van de weelderige Lodewijk-xv of rococostijl geënt zijn.

De schoorsteenmantel is van blauwgrijs Bardiglio marmer in ingetogen rococovormen. De gestukadoorde boezem vertoont een rondgaande lijst met lof- en bloemwerk bekroond met een rocaille, waarbinnen een bas-reliëf van spelende kindertjes, met wapens van vier kerkmeesters. Dat waren in die jaren Bredius, Boddens, Trip en De Marez. De kroonlijst boven de boezem is licht om de daarachter ontspringende gewelfrib gebogen. Ter weerszijden is aan de boezem een dubbele kaarsenhouder bevestigd.

Op de muurdam tussen de beide schuiframen is een spiegel met gesneden lijst aangebracht. Aan de westkant kreeg op het veld tegen het dichtgemetselde kruiskozijn het in 1681 begonnen bord met de wapens van de kerkmeesters sedert 1529 een plaats[b22:19]. Aan de lijst zijn de wapens van de kerkmeesters uit 1681 (Listingh, Pels, Van Dam en Bernard) bevestigd. Het bord werd later tot 1805 aangevuld. Verder werden de wanden van de kamer gesierd met de hiervoor al genoemde schilderijen.

Zuiderportaal en librije

In 1770 volgde een verbouwing van het zuiderportaal en de librije. Door de grote zijdelingse druk die het netgewelf van het portaal uitoefende op de kleine steunbeer tussen de beide toegangsopeningen werd dat steunpunt naar buiten gedrukt. Dat had een sterke deformatie van het gewelf tot gevolg. In 1770 was een reparatie noodzakelijk. De drie dalende gewelfribben naar dat punt werden vervangen door geïmproviseerde gewelfschelpen en ribben. Aan de structuur van het netgewelf werd hierdoor ernstig geweld gedaan.

De schuingeplaatste ingang aan de zuidwestzijde was al in 1611 gedicht met twee steensmuren waartussen een spouw. De andere doorgang werd vergroot en de gevel geheel bekleed met dunne paarse baksteen van 21-22 centimeter lang, afgewerkt met

een gesneden voeg (afb 513). Boven het fries kwam een in baksteen gemetselde opbouw. De doorgang is gevat in een fors geprofileerde zandstenen omlijsting, gesloten door een cirkelboog. Die wordt in het metselwerk omgeven door een steens rollaag. De neuten van de omlijsting zijn van blauwe hardsteen en springen met dezelfde profilering iets buiten de omlijsting uit. Het ojiefprofiel was geschuurd, andere profielen zijn gefrijnd. Er kwamen twee eiken paneeldeuren, waarboven zich onder de halfcirkelvormige boog een vast bovenstuk bevindt. Aan de buitenkant werden twee zogenoemde luchthekken aangebracht. De bronzen duimen waarop die draaiden, zijn nog zichtbaar. De deuren draaiden voorheen naar binnen, maar in 1904 zijn zij naar buiten draaibaar gemaakt en de luchthekken draaien sedertdien naar binnen.

De librije werd toen ook met de naam schuurkamer aangeduid omdat er koperwerk werd geschuurd. Catechisanten die tot lidmaat werden aangenomen, betraden de kamer uit het catechisatielokaal in de Sint-Sebastiaanskapel. Vandaar dat ook de naam aanneemkamer voorkomt.

Tegen de noordmuur timmerde men een kastenwand. In de zuidmuur, de steunbeer van de Sint-Sebastiaanskapel, werd een fonteintje aangebracht (afb. 504). In het rondboogvenster daarnaast kwam een kozijn met schuifraam. Omdat het onderste deel niet in de boog omhoog geschoven kon worden, kwam een neerwaarts schuivend deel dat in een spouw verdween. Het telde zes ruiten in de breedte en vier in de hoogte. Het vaste deel in de boog was maximaal drie ruiten hoog.

Vermoedelijk is toen ook het tentdak boven de IJzeren Kapel verlaagd tot een afgeknotte piramide.

Het steenhouwwerk is van Leendert Viervant. Hij leverde onder meer stenen neuten, dagkanten en boog van Bremer zandsteen, Bentheimer steen en blauwe steen voor de ‘Aanneemkamer’. Zie bijlage 1. Steenkoopster Maria Catharina Loofs leverde kalk, cement (tras), tegeltjes en bakstenen. In september leverde zij 6000 Goudse en 3000 grauwe Leidse stenen[b21:50].

Het metselwerk werd uitgevoerd door Cornelis Twisk, een bekende Amsterdamse metselaar-aannemer[196]. Hij had drie jaar daarvoor ook al het huisje tegen de Sint-Sebastiaanskapel

505 Zuiderportaal en IJzeren Kapel omstreeks 1910. GAA.

gebouwd. Pieter Warners leverde het hang- en sluitwerk en Willem Dom koperwerk en andere ijzerwaren. Loodgieter Joost Crammer leverde voor het naar beneden schuivende raam in de librije 2 schuifraamloden. Verder goot hij ogen, doken en een lantaarn met lood aan. Zie bijlage 1.

De kerk op afbeeldingen

Reinier Vinkeles (1741-1816) tekende in 1765 de kerk uit het oostnoordoosten. Op kooromgang en koor zijn overal hogels aangegeven, de kruisbloemen zijn alle verdwenen (afb. OA 29). Op een tekening uit 1768, gemaakt van de noordzijde van het Oudekerksplein naar het oosten, is de noordgevel van de Sint-Joriskapel te zien. Hiervan zijn zowel de voorschets als een aquarel bewaard gebleven. De schets is wat betrouwbaarder dan de prent. Op de gevel zijn de hogels aangegeven. De pinakels en pumeels van de steunberen zijn verdwenen. Op de schets is op de oostelijke steunbeer (70 noord) een kleine kruisbloem getekend. Tegen het Heilig Graf is een houten schuurtje gebouwd. Het huisje tegen de kapel staat er op met twee houten schoorstenen die boven de steeg uitsteken.

Op een tekening van H.P. Schouten uit 1778 (afb. OA 30) toont de topgevel van het Buitenlandvaarderskoor ongeveer 12 hogels, die van de Sint-Sebastiaanskapel aan de oostzijde 12 hogels maar aan de westzijde zonder hogels. Op de top is nog een hoge kruisbloemaanzet te zien. De Smidskapel heeft nog resten van hogels evenals de Huiszittenkapel. Van de kruisbloemen rest slechts een korte aanzet. De top van de Lysbeth Gavenkapel draagt nog hogels en een hoge kruisbloemaanzet. De daken zijn getekend met een Duitse leibedekking. Het huis tegen de Sint-Sebastiaanskapel heeft aan de westzijde een schoorsteen die tot halverwege de hoogte van de nok van de kapel reikt en voorzien is van een schoorsteengek met een grote windvaan. De kerkmeesterskamer en het huis ernaast hebben schoorstenen tot boven de nok van de kapeldaken, aan de kerk verankerd met talrijke ankers.

Schouten tekende in 1786 de noordzijde uit de Enge Kerksteeg met de gevel van de Weitkoperskapel in de steigers (afb. OA 37). De gewelfaanzetten in het noorderportaal waren toen nog aanwezig. Ook op de geveltoppen van Weitkoperskapel en Sint-Joriskapel zijn nog hogels weergegeven. Op de Sint-Joriskapel staat een kruisbloem, gesteund door een anker dat op de daknok bevestigd is. Bij de

Weitkoperskapel is de kruisbloem al weg. In het westelijke venster van de Sint-Joriskapel lopen de montants verticaal tegen de boog. Op een tekening van Jacob Cats uit 1793 blijkt het venster dicht te zijn gemetseld.

Een waterverftekening van Schouten uit dezelfde tijd toont de kerk gezien vanuit dezelfde standplaats maar dan zonder steigers (afb. OA 38). Op de westzijde van de top van de Sint-Joriskapel, op die van de Weitkoperskapel en de oostzijde van de Binnenlandvaarderskapel zijn hogels aangegeven. De Weitkoperskapel draagt nog een kruisbloemaanzet op de top. Tegen de onderzijde van het Heilig Graf en de

noordoostelijke ingang van het portaal is een gebouwtje aangegeven en op de beide schuine zijden van het portaal staat een hekwerk. Het venster in de westelijke zijmuur van de Sint-Joriskapel lijkt nog een tracering te hebben.

In het Heilig Graf was tegen de noordgevel een grote schouw gemetseld, waarin kooltjes vuur voor de stoven gereed werden gemaakt. Deze liet het venster vrij en doorbrak evenmin het hanggewelf. De kwetsbare Baumberger steen leed wel ernstige schade van de rookgassen, die kennelijk onvoldoende werden afgevoerd door een door Schouten getekende schoorsteen die aan de zuidzijde van de noordelijke steunbeer van de kapel tot boven de dakgoot liep. Op die tekening uit 1787 heeft het venster nog de oorspronkelijke tracering, die bij Cats in 1793 vervangen is door verticaal opgaande raamstijlen.

Eindnoten:

192 Notitie B. Bijtelaar 7-12-1973. Betreffende Maybaum: Th.H. von der Dunk, 'Vier ingenieurs als stadsbouwmeester', *Bulletin KNOB* 94 (1995), p. 94-95.

193 Wagenaar 1765, p. 99.

194 Leendert Viervant de Jonge (1752-1801) stamde uit een Arnhems geslacht van architecten. Opmerkelijk is dat hij al op 16-jarige leeftijd te boek stond als meester steenhouwer en zelfstandig werken uitvoerde. Hij trouwde in 1776 met Clasina Frauen, dochter van de beeld- en steenhouwer Asmus Frauen. Andere werken van Viervant: 1771-'76 steenhouwwerk stadhuis Weesp (*Bull. KNOB* 1959, p. 243, 250); 1785-'87 Haarlem Teylershof; 1787-'88 Hoorn stadhuis: ontwerp raadzaal (C. Boschma-Aarnoudse, *Het Statenlogement in Hoorn*, Hoorn 2001, p.115-121).

195 De familie Husly was afkomstig uit Doetinchem. De vraag is of hier naast Hendrik (1706-1788) Hans Jacob (1702-1776) of zijn neef Hans Jacob Otten (1738-1796) werkzaam was. De laatste was oom van Leendert Viervant. Hans Jacob Otten Husly, Leendert Viervant en Asmus Frauen waren allen betrokken bij de bouw van het stadhuis van Weesp.

196 Andere werken: 1766 Velsen, huis Waterland (*Bull. KNOB* 1989/4, p. 24); 1775 Gouda, Sint-Janskerk (*Bulletin Oude Hollandse Kerken* 28 (1989), p. 6; 1787 Amsterdam, Felix Meritus (*Amstelodamum* 1917, p. 29). Hij werd begraven op nr. 247 in het middenschip van de Oude Kerk. Zijn vader Jan Twisk kwam omstreeks 1725 uit Medemblik naar Amsterdam.

2.6 19de eeuw: na de scheiding van kerk en staat

Inleiding

Door de komst van de Fransen in 1795 veranderde de verhouding tussen de overheid en de kerkelijke groeperingen. Voordien was de gereformeerde eredienst de staatsgodsdienst, waardoor de verantwoordelijkheid voor de kerkgebouwen bij de overheid lag. Tijdens de Bataafse Republiek werd in 1798 bij de Acte van Staatsregeling in additioneel artikel VI bepaald: '*De Torens, aan de Kerkgebouwen gehegt, benevens de Klokken, met derzelver huisingen, worden verklaard eigendommen te zijn en te blijven der Burgerlijke Gemeenten, staande ten allen tijde onder derzelver beheersing en onderhoud*'.

In de jaren 1810-'11 vond de formele scheiding van kerk en staat plaats[50]. De gemeente Amsterdam bleef eigenaar van de toren en sedertdien moest de kerkvoogdij dus voor beheer en onderhoud van het kerkgebouw zorg dragen. In de praktijk betekende dit dat voor de Oude Kerk als doelstelling gehanteerd werd: summier onderhoud, alleen in-stand-houden met niet te hoge kosten. Een grote verandering was bovendien dat er na het einde van de begravingen in de kerk veel meer vast meubilair kwam.

Interieur

Op 2 juni 1795 wordt bevolen alle wapenborden uit de kerk weg te nemen[50]. Afgaande op oudere afbeeldingen lijkt het erop dat in de kerk weinig meer rouwkassen en grafborden hingen dan die er later compleet of fragmentarisch terugkeerden. Zie hoofdstuk 2.c.

Veel gebeurde er niet in de eerste tijd van het Koninkrijk der Nederlanden. In 1821 werd het koororgel leeggehaald ten gunste van het orgel van de Zuiderkerk[50:113]. Dat is in 1940 afgebroken en naar Aalten verkocht.

In de Sint-Joriskapel werd een timmerloods ingericht[95-1]. In 1912 werd de werkplaats overgebracht naar een ruimte naast de Zuiderkerk. Die is gesloopt voor de metrowerken.

Na 1840 is er een reeks activiteiten te melden. In 1841 werden herstelwerkzaamheden verricht aan de grafkelder in de voormalige doopkapel. In 1995 werd daarin een kist aangetroffen met een koperen plaat waarop het inschrift:

> Hier rust het STOFFELIJK OVERSCHOT
> benevens het METAAL, gevonden in deze
> Grafkelder bij gelegenheid van gedane
> noodwendige reparatien zoo aan deze Kelder als aan de Kapel zelve in
> den Jare 1841
> Waarvan de verdere beschrijving is te vinden
> in de Archieven berustende
> bij de Directie
> van dit Kerkgebouw

In 1842-'45 is de kerk opgeknapt onder leiding van architect P.J. Hamer[197]. In 1842 werd het herstel van de kerk opgedragen aan de timmerman (en orgelmaker) Gerardus (Gerrit) Nijhoff, de schilders Johannes de Vries en B. van Hilten (de vroegere firma A. de Vries & Zn) en aan de metselaar Minne[50]. De werkzaamheden duurden van oktober 1842 tot januari 1845. De houten gewelven werden grondig gerepareerd en opnieuw overschilderd, nu met een licht grijze verf, die in de loop van de jaren sterk verkleurd is. Scherpe randen aan de bossingdelen in het gewelf werden weggeschaafd, waarbij ook telkens zo'n 8 centimeter van de schilderingen verdween.

506 Muurkolom tussen Smids- en Huiszitten kapel, gipskapiteel. RdMz

Reparaties aan het gewelfbeschot werden in grenen uitgevoerd. In de kappen werden veel plankjes gevonden met de namen van timmerlieden die het werk uitvoerden (zie bijlage 3).

Met besloot tot het verlagen van de koorvloer. Het koorhek kreeg een nieuwe bovenlijst en aan de onder- en zijkanten verlengstukken. De stoep werd verlaagd van drie treden tot één trede. De koorafscheiding werd aan de binnenkant voorzien van een vurenhouten betimmering, wellicht nadat het schot ontdaan was van de oorspronkelijke bekleding. Aan de koorbanken is niet veel meer veranderd dan dat er klossen onder werden gezet. Alles was tweemaal overgeschilderd, eerst met witte verf, in 1843 in bruingele verf en gelakt. De kleine preekstoel kreeg een klankbord op twee kolommen.

In de Sint-Sebastiaanskapel, die in 1821 cathechiseerkamer genoemd wordt, is veel gerepareerd aan de kapvoeten. In 1843 wordt vermeld: '*Is het Oude Zwarte zeil tot afsluiting van de Handboogs Kapel vervangen door het bouwen van eene zogenaamde Brabantsche Muur, met een roosterwerk van ribhout en getengeld met duims schroten, beriet en vervolgens gestucadoort*'. In de blindvensters aan de west- en oostzijde werd het profiel van de kanten ter hoogte van de aanzet van de boog in stucwerk in verstek omgezet zodat een rechthoekige nis ontstond. Voor de traceringen werd een stucwandje aangebracht waarachter van boven gezien de traceringen zichtbaar bleven.

Er kwam een nieuwe kolom met kapiteel in stucwerk tussen de Smidskapel en de Huiszittenkapel (afb. 506). *De Aantekeningen der Aanmerkelijke Reparatien, en Verbeteringen in de Gereformeerde Oude Kerk te Amsterdam* (1843-1845) vermelden: '*Is er eene geheel Nieuwe Kolom gesteld tusschen de Smits en Huiszitten Kapellen, waar vroeger eene ongelijkmatige Steenklomp zich bevond, hij is gemetseld van goudsche Moppen en vervolgens gestucadoord.*'. Ook zijn de meeste nissen in kapellen '*wat de Schagten en Sommige ornamentwerken betreft, doorgetrokken en in regelmatige orde gebragt*'[b12:20].

De galerij van het lege koororgel, steeds een zorgenkind door de slechte fundering van de muur tussen Weitkoperskapel en Sint-Joriskapel, was 3½ oude duimen gezakt en werd zo goed mogelijk waterpas gesteld.

Zes deuren, die toegang gaven tot huizen rond te kerk, werden dichtgemetseld evenals het luik in de Huiszittenkapel boven de kerkmeesterskamer dat uitkwam op de zolder boven de kamer. Over de zwarte basementen van de kolommen werd een olijfgroene kleur aangebracht.

Nijhoff maakte in 1844 een model van de houtconstructie van de torenspits, die in de kerkmeesterskamer staat. In hetzelfde jaar werden door het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen de monumenten van Sweers en Van der

Zaan in orde gebracht onder toezicht van L. Royer en D.D. Büchler[b4:27]. De laatste heeft in 1846 ook de koorbanken opgemeten (zie hoofdstuk 1.c).

Later verdwenen onder meer beelden en ander houtsnijwerk onder de kap. Het beeld uit de Sint-Sebastiaanskapel dat in 1889 aan het museum Amstelkring werd geschonken (door ons genummerd 28), heeft sporen van de grijsgroene kleur uit 1843, dus het werd eerst daarna uit de kerk verwijderd. Uit de voormalige werkplaats van de Hervormde Gemeente bij de Zuiderkerk kwam omstreeks 1950 een narrenkop te voorschijn die eveneens afkomstig bleek te zijn uit de Sint-Sebastiaanskapel (zie hoofdstuk 1.d).

In 1860 werd in de zuidelijke koorafsluiting bij de zuidoostelijke vieringkolom een deur gemaakt[64-1:44].

In 1865 kwam er een einde aan het begraven in de kerk. Dat leidde tot zichtbare veranderingen in het interieur omdat overal, met name in de zijbeuken, eenvoudige bankengroepen geplaatst werden. De achterzijde van het doophuis werd ingrijpend gewijzigd waarbij vier koperen bogen verdwenen.

In 1872 werd het vensterglas in de Weitkoperskapel vernieuwd en in 1874 in de Sint-Joriskapel, blijkens de daarop voorkomende dateringen. Ook elders zal ongetwijfeld het steeds voorgaande proces van glasreparatie zijn uitgevoerd.

Van 1887 tot 1920 was het bouwkundig beheer in handen van architect C.B. Posthumus Meyjes[198]. De eerste belangrijke werkzaamheden die hij liet uitvoeren waren het gevolg van de telkens weerkerende ernstige verzakkingen in de Weitkoperskapel. Die hadden ook hun weerslag in de kappen. In de doorsnijding van de kap met de noorderzijbeuk werd een zware grenen trekschoor aangebracht naar de koningsstijl, die het jaartal 1898 draagt. Ook de kruising van de Sint-Joriskapel met de noorderzijbeuk is boven de zoldervloer met schoren versterkt, vermoedelijk in verband met de zakking van het muurgedeelte waaraan het koororgel is bevestigd. Herstellingen

507 Exterieur Sint-Sebastiaanskapel en Smidskapel met gepleisterde gevel voor 1902. GAA

in de gewelven werden ook in 1899 uitgevoerd. Timmerlieden lieten daarvan stille getuigen in de kap achter. Onder leiding van Posthumus Meyjes werd vooral na 1900 veel in de kerk hersteld. In het volgende hoofdstuk leest u daarover meer.

Exterieur

Kapelgevels

De zuidwestelijke steunberen van de van Sint-Sebastiaanskapel werden ontdaan van hun ezelsrugafdekkingen en voorzien van een naar buiten lopende afdekking op de wijze van een lessenaardakje. De oude afdekking is nog zichtbaar bij Bulthuis in 1778 (afb. OA 39) maar niet meer op een tekening van Springer uit omstreeks 1836 (afb. OA 43). In dezelfde periode verdwenen gaandeweg alle hogels en kruisbloemen, zoals afbeeldingen laten zien.

In 1851 werd de buitenzijde van de gevel van de Smidskapel, tot dan rode baksteen met speklagen tonend, gepleisterd. Daarmee kwam de kleur meer in overeenstemming met de aangrenzende Huiszittenkapel en Lysbeth Gavenkapel (afb. 507).

Boven de beide zoldervensters van de Huiszittenkapel zit - in tegenstelling tot alle andere kapelgevels - een boogje van blauwe hardsteen. Wellicht zijn die boogjes in de 19de eeuw aangebracht.

Aanbouwen noordzijde

Van het Heilig Graf waren de onderste vakken van het venster dichtgemetseld ten behoeve van de schouw voor het gloeien van turfjes voor de stoven. Er werden twee eenvoudige verticale montants van natuursteen aangebracht. Onder de afzaat was

de buitenmuur gepleisterd. Tot ver in de 19de eeuw stond hiertegen een winkeltje (afb. OA 41).

Tegen de Collegekamer was een paardenstal aangebouwd, waardoor de onderste delen van de kruisvensters geblindeerd waren. Uit het boogveld van het noordelijke venster stak een schoorsteen omhoog. In het dak was een dakkapel waarboven een uitstekende ijzeren hijshaak was aangebracht om goederen (turf) op de zolder te kunnen hijsen (afb. 523).

Zuiderportaal, IJzeren Kapel en kerkmeesterskamer

Er is een bericht dat op 1 december 1836 het beschot boven de zuiderdeur is afgewaaid[b21:45]. Springer (afb. OA 43) schetste, in een tekening die tot nu omstreeks 1840 werd gedateerd, op de stenen borstwering van het zuiderportaal een houten schot dat als panelen is uitgevoerd. Zowel op afbeeldingen uit de late 18de eeuw als uit de late 19de eeuw staat hier een lattenhek zoals dat ook op andere plaatsen rond de kerk op aanbouwen (noorderportaal, pothuis no. 23, kosterij) geweest is. Er is dus reden om aan te nemen dat Springer de tekening in of voor 1836 heeft gemaakt.

In 1864 werd van stadswege voorgeschreven dat de kerkdeuren zowel binnen als buiten naar buiten openslaand moesten worden gemaakt[b21:45]. De binnendeuren van het zuiderportaal konden zonder veel moeite veranderd worden maar bij de buitendeuren leverde dat problemen op. Pas toen in 1877 de stad de kerk sommeerde alsnog aan het voorschrift te voldoen, werd een houten kozijn geplaatst met naar buiten draaiende deuren.

In 1850 zou in de achtermuur van de IJzeren Kapel een doorgang zijn gemaakt naar de ruimte onder het lessenaardak[b21:45].

Tot 1893 was de archiefruimte in beheer bij de stad, na het weghalen van de charterkast moest de kerk het onderhoud verzorgen.

In 1850 werd in de kerkmeesterskamer een brandkast geplaatst in de kast waar tot dan een grote reeks laden met documenten was geweest. De kluis verving de ijzeren kist die in de kamer stond.

Kosterij

In de voormalige sacristie werd de middelste kamer op de penant tussen de twee vensters voorzien van een spiegel, gevat in een gestoken lijst met 19de-eeuws ornament. Onder de door Antonie Hendricks beschilderde balklaag kwam een stucplafond met een rozet in het centrum, voorzien van een rechthoekig lopende rand met een palmet op de hoeken en in het midden. De aansluiting op de wanden werd gevormd door een kooflijst.

In 1846 kreeg de kosterij een schoorsteenmantel van gepolijst graniet[b2:23]. Hiermee werd bedoeld ‘petit granit’, blauwe hardsteen uit de omgeving van Luik en Namen. De mantel kreeg wit marmeren consoles.

De gevels aan de gracht en het plein werden gepleisterd. Omstreeks 1900 vertoonden de indelingen van de ramen een bonte mengeling, daterend zowel uit de 18de eeuw als uit de 19de eeuw. Zo liet de gepleisterde gevel van het kostershuis aan de Voorburgwal beneden en boven drie ruiten in de breedte zien en een onderraam van twee ruiten hoog met een vast bovenraam van één ruit hoog (eerste helft 19de eeuw). Boven op de overloop was een venster met een raam van vijf ruiten breed en twee maal twee hoog (eerste helft 18de eeuw). In de lange gevel langs de Voorburgwal was een venster met schuifluiken binnen en ramen van vier ruiten breed en twee maal twee ruiten hoog (tweede helft 18de eeuw). Op de bovenverdieping op de voormalige sacristie waren vier ruiten in de breedte bij twee maal twee ruiten in de hoogte met schuifluiken binnen achter een betimmering (tweede helft 18de eeuw). De lage gevel aan het plein had twee T-schuiframen uit de tweede helft van de 19de eeuw (afb. 518).

Op het stucwerk achter het geschilderde behang in de kamer boven de voormalige huwelijkskamer is een in potlood geschreven bericht gevonden: *Grondig voorzien 24 Maart 1861, Door J:F: Hoenderdosje werkzaam bij den Heer J:F: Bangert sedert 1820*.

Onder het lood tussen de kap van hetzelfde gedeelte van de kosterij en de kerkmuur werd een bericht aangetroffen dat met potlood op zwaar papier was geschreven: *A. Pheyffer Dit platge Dekt 25 Junie 1895*

Toren

In 1861 werd de toren hersteld. Op een foto van Jacob Olie steken de steigers boven de huizen uit en reiken tot de eerste omloop[199]. De consoles onder de eerste omloop zijn in 1565 in Naamse steen gemaakt, werden in 1738 vermoedelijk in Bentheimer zandsteen uitgevoerd en zijn nu van ijzer evenals de obelisken op de hoeken van de

balustrade van die omloop. Waarschijnlijk zijn die bij deze restauratie aangebracht. De balustrade werd in 1565 eveneens in Naamse steen uitgevoerd maar is nu van Bentheimer zandsteen. Ook die verandering kan uit 1861 dateren. In 2001 werd de toren geheel besteigerd, waarbij de hier genoemde onderdelen nauwkeurig konden worden onderzocht. De resultaten zijn in een apart hoofdstuk opgenomen.

Eindnoten:

197 Pieter Johannes Hamer (1812-1887) was architect van de Herv. Gemeente tot 1879. Hij verbouwde in die hoedanigheid onder meer de Amstelkerk in 1840 en bouwde in 1860 het Ministeriegebouw aan de Nieuwe Kerk (afgebroken in 1960). Hij werd vooral bekend door sociale woningbouw, met name in de Jordaan.

198 Christiaan Bernhard Postumus Meyjes sr. (1859-1922) was architect van de Herv. Gemeente van 1887 tot 1920. In die hoedanigheid ontwierp hij onder meer de Oranjekerk op de hoek van de Van Ostadestraat en de Tweede van der Helststraat (1902-'03) en de Nieuwezijds Kapel tussen Rokin en Kalverstraat (1912).

199 I.H. van Eeghen (red.), *Amsterdam in de tweede helft der XIXe eeuw gezien door Jacob Olie Jacobsz*, Genootschap Amstelodamum, Amsterdam 1960, foto nr. 45; P.P. de Baar, ‘Jacob Olie, fotograaf van Amsterdam’, *Ons Amsterdam* 52 (2000), p. 5.

2.7 Eerste helft 20ste eeuw

Inleiding

Voor de Eerste Wereldoorlog werden onder leiding van C.B. Posthumus Meyjes verschillende werkzaamheden uitgevoerd die voor de instandhouding van het gebouw noodzakelijk waren. Eiken meubilair werd van verf ontdaan en van kolommen werden de kalklagen verwijderd.

Tot een algehele restauratie, zoals bij de Nieuwe Kerk tussen 1890 en 1913, is het niet gekomen.

De belangstelling voor het gebouw begon kort voor de Tweede Wereldoorlog toe te nemen.

Exterieur

In 1902 werd de gevel van de Smidskapel weer ontpleisterd. Daarbij werd de geveltop sterk gerepareerd met machinale baksteen. Een foto van voor dat moment (afb. 507) toont een woud van schoorstenen, die nog vele meters verhoogd zijn met zinken pijpen die in een raamwerk zijn gevat.

Een foto van omstreeks 1920 laat zien dat de kosterij en het huisje tegen de Sint-Sebastiaanskapel (afb. 516) toen nog schoorstenen hadden die boven de goten van de kapel uitkwamen, maar dat de pijpen daarop verdwenen waren. De Kerkmeesterskamer had een schoorsteen die langs de steunbeer bij de Smidskapel liep en bijna tot de nok van de kapeldaken reikte. Het huis ernaast had een schoorsteen

die twee kanalen verenigde op de goothoogte van de kapellen en tot boven de daknokken kwam. Ook tussen de beide zuidwestelijke steunberen van de Sint-Sebastiaanskapel liep een gemetselde schoorsteen omhoog. Hij zal gediend hebben voor de verwarming van de domineeskamer. In 1937 zijn alle 23 hoge schoorstenen van huisjes, loodsen en andere bijgebouwen rond de kerk gesloopt en zo nodig vervangen door alternatieve en minder storende rookafvoeren.

Voor het huis voor de Sint-Sebastiaanskapel is in de 19de eeuw een iepenboom geplant. Op de foto van omstreeks 1900 heeft die een hoogte van circa 9 meter, in 1920 reikt die al tot bijna aan de bovenzijde van het venster van de kapel. Omstreeks 1950 had de boom al een ongekende grootte, maar pas na 1967 is hij gesneuveld.

Vensters

In het begin van de eeuw werden de nog aanwezige gebrandschilderde glazen gerestaureerd door J. Schouten van het atelier Het Prinsenhof te Delft. Zie verder hoofdstuk 2.f.

Van de Sint-Sebastiaanskapel en de Smidskapel werd in 1902 het glas-in-lood vernieuwd, blijkens in de glazen aangebrachte jaartallen. Montants en traceringen werden uitgevoerd in gezaagde bakstenen. Ook de glazen in het Buitenlandvaarderskoor werden in dat jaar vernieuwd. In de lantaarn van het schip was aan de noordzijde in het glas het jaartal 1908 aangebracht (afb. 538).

De vorktraceringen van de vensters waren volgens twee principes gevormd. Bij het ene hebben alle bogen een straal die gelijk is aan die van de vensterboog en wordt het trekpunt verplaatst over de aanzetlijn van het venster. Deze vorm duiden wij aan als staande vorktracering. Bij de andere constructiewijze wordt voor alle cirkels in één richting het trekpunt van de vensterboog gebruikt. Dan liggen de snijpunten van de bogen niet meer boven elkaar en ontstaat een omvallend effect. Wij noemen dit een vallende vorktracering.

De eerste vorm was te vinden in de Sint-Joriskapel. In de vensterboog waren nog twee brugijzers aangebracht. Ook de Lysbeth Gavenkapel, de Huiszittenkapel en de Sint-Sebastiaanskapel hadden dergelijke traceringen.

De meeste grote vensters hadden vallende traceringen. De vensters van de Weitkoperskapel en de Smidskapel hadden daarin geen brugijzers. Bij de Binnenlandvaarderskapel en de Hamburgerkapel waren twee brugijzers in de vensterboog. De vensters in de lantaarn van het schip en in de kooromgang hadden vallende traceringen.

In 1926 zijn in het westelijke venster van de noorderzijbeuk het ijzerwerk en de zandsteen hersteld.

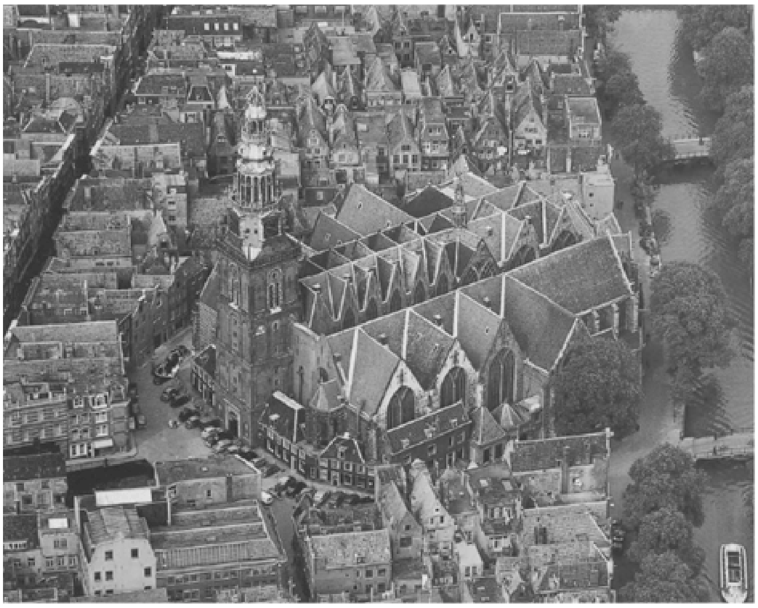

508 Luchtfoto KLM 1952.

Alle vensters met gebrandschilderde glazen waren aan de buitenkant voorzien van ijzeren raamwerken die met gaas bespannen waren. Dit was een maatregel tegen het ingooien van de kostbare glazen. Een bezwaar was dat het roestwater van de gaasramen de omgeving van de vensters ernstig vervuilde.

Interieur

In het begin van de eeuw liet architect Posthumus Meyjes langzaam maar zeker alle geverfd eiken meubilair aflogen. In 1907 werden de kolommen in het koor van witkalk ontdaan om de tapijtschilderingen zichtbaar te maken. Er werden geen conserverende maatregelen getroffen. Volgens de notulen van de Bouwcommissie van 1907 zijn de beide oostelijke vieringpijlers ronde kolommen van dezelfde dikte en van dezelfde schilderingen voorzien als de overige kolommen van het koor[73:19].

In 1912 kwam er een loods vrij bij de Zuiderkerk en werd de timmerwerkplaats uit de Sint-Joriskapel daarheen verplaatst. Daardoor werd de ruimtewerking van het noorderdwarsschip weer hersteld.

Ondertussen waren weer herstellingen nodig. In 1914 werden twee trekbalken in de zuiderzijbeuk gerepareerd[b22:42]. In 1922 is een scheur in oostmuur van het Buitenlandvaarderskoor onder het wapenglas gerepareerd. Ook hier deed zich, juist zoals aan de noordzijde in het Snijderskoor, de excentrische belasting van de sluitgevel gelden.

In 1932 werd in de afscheiding van de Sint-Sebastiaanskapel (de grote catechisatiekamer) een nooddeur gemaakt. De kasten in de nissen van de kapel zijn gesloopt. In 1949 werden van de trap in de Sint-Sebastiaanskapel twee hoeken afgenomen, het schot verwijderd en een tijdelijke leuning gemaakt. De trap werd beneden afgesloten door een houten wand waarin een deur onder de bestaande luifel.

Op de zogenoemde Roodeur was in de bovenste klamp gekrast: ONTVERFD TER HEIDE 1950.

509 Gezicht uit Wijde Kerksteeg met steunmuur tussen toren en zijbeuk; 1953. HJ

510 Gezicht op doopkapel, steunmuur verwijderd; 1957. HJ

511 Geveltoppen zuidelijke kapellen uit zuidwesten; 1957. HJ

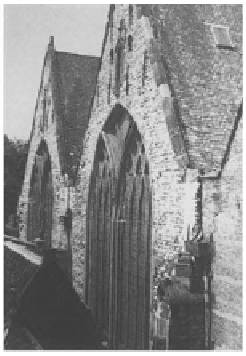

512 Geveltoppen Huiszittenkapel en Lysbeth Gavenkapel uit zuidoosten; 1948.

513 Zuiderportaal omstreeks 1895. Luchthek, lantaarn boven toegang, gevels met schuine plinten.
Foto Jacob Olie. Top. Atlas GAA.

514 Geveltoppen drie zuidwestelijke kapellen, IJzeren kapel en librije, zuiderportaal, kerkmeesterskamer en huis 23; ca. 1925. Steenbergh.

515 Zuiderportaal, poortje naar librije, dichtgemetseld, voor 1946. GAA

516 Kerk uit zuidoosten voor 1902. Gevel Smidskapel nog gepleisterd. Talrijke hoge schoorstenen. RdMz

517 Overzicht uit zuidoosten ca. 1920. Steenbergh.

518 Koor met kosterij uit zuidoosten 1960. RdMz

519 Kooromgang en Buitenlandvaarderskoor met huizen Oudezijds Voorburgwal 70-76 uit zuidoosten (met steigers aan noordzijde); 1961. RdMz

520 Gevel zuidzijde kooromgang. Steunbeer met restant spuwer. 1961. RdMz

521 Kooromgang uit oosten, Oudezijds Voorburgwal 72-70 en portaal; 1952. RdMz

522 Kerk uit het oosten; 1936. Lichtbeeldeninstituut.

523 Collegekamer met muren van stal; 1937. JMB

524 Kooromgang en huisjes uit noordoosten; omstreeks 1938. Top. Atlas GAA.

525 Collegekamer; ca. 1948. Foto Spies.

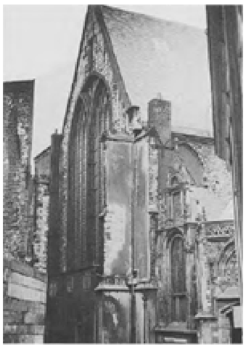

526 Sint-Joriskapel en Heilig Graf uit noordwesten; 1938. JMB.

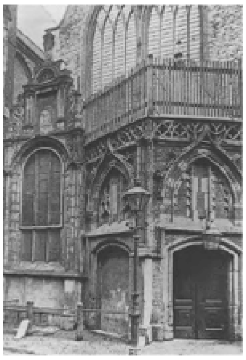

527 Heilig Graf en noorderportaal; 1905. Top. Atlas GAA.

528 Heilig Graf, noorderportaal en steunberen Sint-Joriskapel; 1928. RdMz

529 Heilig Graf geveltop; 1905. Top. Atlas GAA.

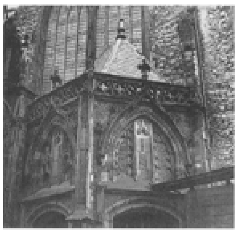

530 Noorderportaal omstreeks 1938.

531 Noorderportaal westzijde; 1938. JMB

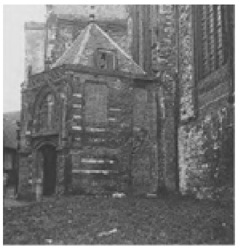

532 Noorderportaal westzijde; 1953. HJ

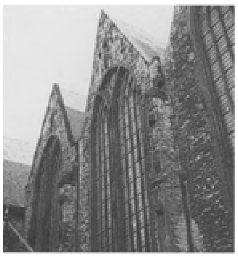

533 Weitkoperskapel en Binnenlandvaarderskapel, gevels; 1953. HJ

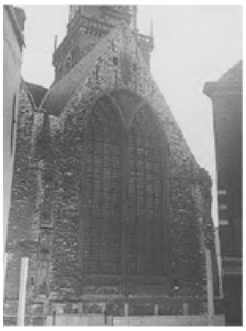

534 Hamburgerkapel gevel; 1955. HJ

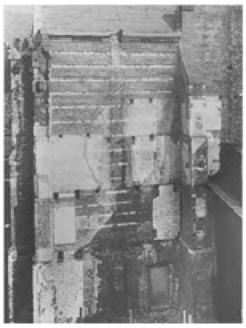

535 Hamburgerkapel na afbraak Oudekerksplein 11; 1920.

536 Westgevel Hamburgerkapel en noorderzijbeuk met steunmuur; ca. 1930. JMB

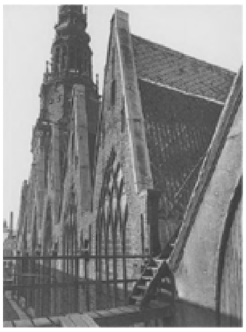

537 Lichtbeuk schip zuidzijde voor restauratie 1961. RdMz

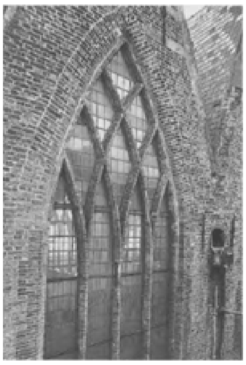

538 Lichtbeuk schip noordzijde, oostelijke venster; 1961. RdMz

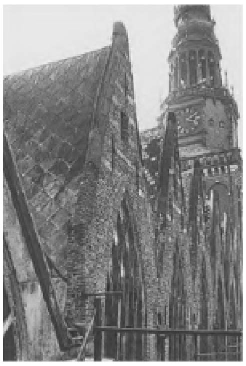

539 Lichtbeuk schip noordzijde voor restauratie 1961. RdMz

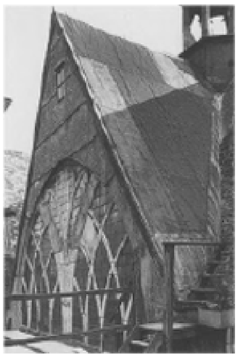

540 Viering lichtbeuk noordgevel voor restauratie 1961. RdMz

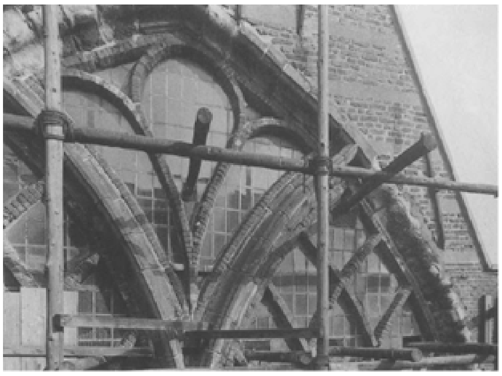

541 Lichtbeuk koor zuidzijde oostelijke venster in restauratie; 1937. JMB.

542 Lichtbeuk koor zuidzijde voor restauratie; 1961. RdMz

543 Interieur schip naar westen voor 1907. RdMz

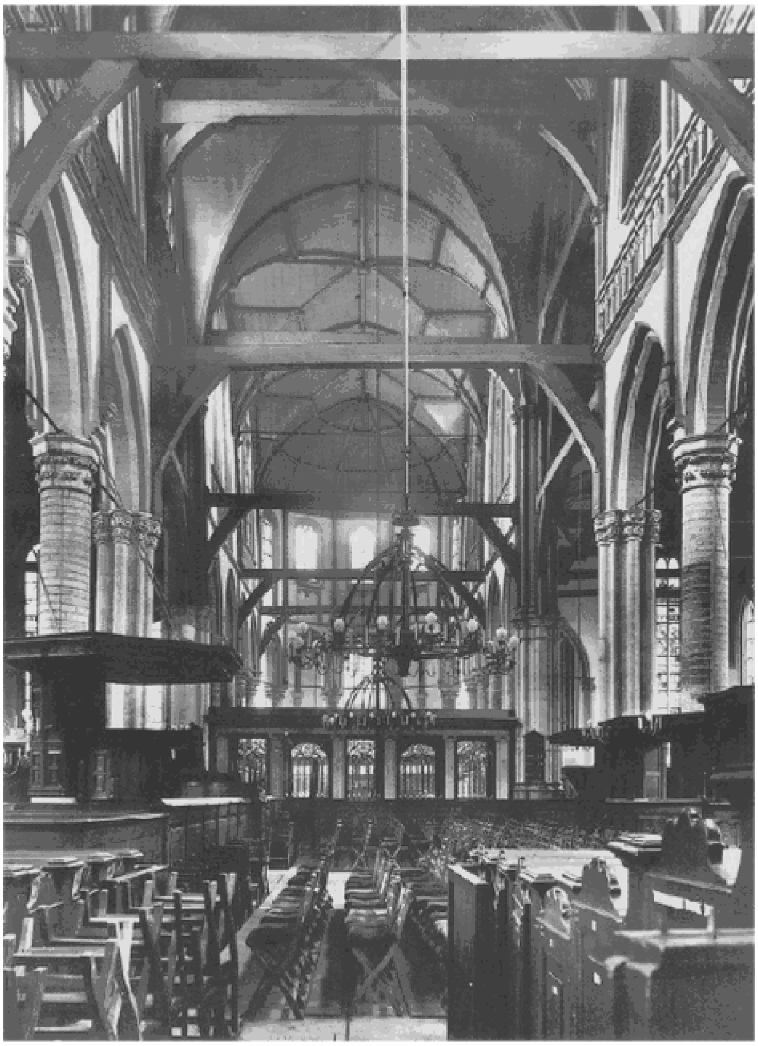

544 Interieur schip naar het oosten met meubilair en geschilderd koorhek; 1911. RdMz

545 Schip, viering en koor naar het oosten; 1952. RdMz

546 Interieur schip zuidzijde traveeën 27-30; 1929. Lichtbeeldeninstituut

547 Zuiderzijbeuk naar het westen met bankenvakken; 1961. RdMz 60663

548 Zuiderzijbeuk uit Lysbeth Gavenkapel naar noordoosten. Steiger aan zuidzijde koor; 1937? GAA

549 Interieur naar Huiszittenkapel; 1961 RdMz

550 Doopkapel interieur; 1952. RdMz

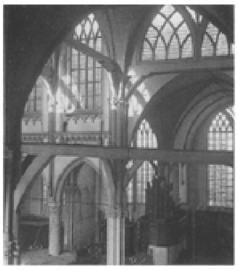

551 Viering gezien van voormallge zolder Sint-Sebastiaanskapel; 1950. JH

552 Sint-Joriskapel met koororgel; 1954. RdMz

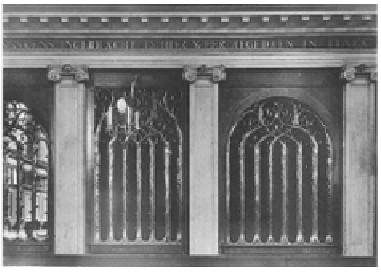

553 Koorhek met marmerbeschildering; 1911. RdMz

554 Hoge Koor naar het oosten; 1958. RdMz

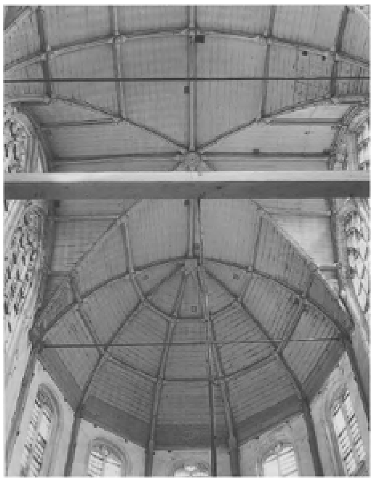

555 Hoge Koor, onderaanzicht gewelf; 1958. RdMz

556 Koorbanken zuidzijde en kolommen 20 en 21; 1907. Top. atlas GAA.

557 Snijderskoor en kooromgang; 1947.

558 Heilig Graf hanggewelf; 1954. RdMz

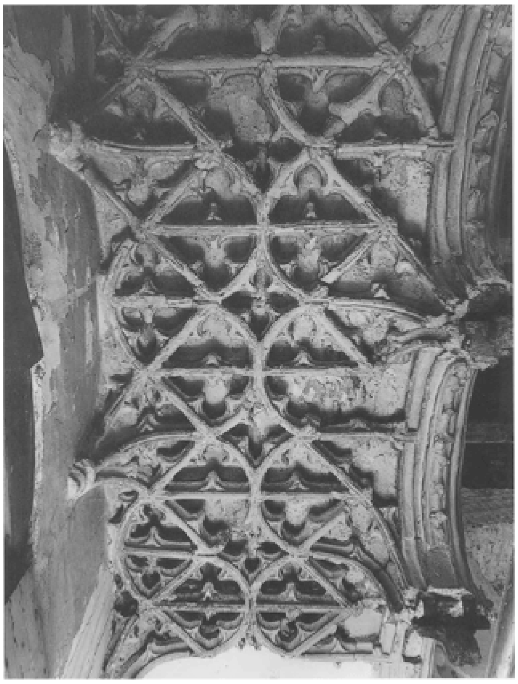

559 Heilig Graf hanggewelf van onder gezien; 1954. RdMz

561 Heilig Graf zuidwestelijke muurconsole; 1954. RdMz

Noorderportaal en Heilig Graf

Het noorderportaal werd in 1911 hersteld[b13:12]. In de notulen van de Bouwcommissie is opgetekend dat de balustrade is afgenomen en de beeldhouwer Joh. H. Schröder alles weer in orde heeft gemaakt. Hij completeerde hogels, kruisbloemen enzovoort. Voorzover niet meer aanwezig zijn mallen genomen van onderdelen aan de zuidzijde van de kerk. Boven in de beide spitsbogen aan de buitenzijde werd het bakstenen vlakje vervangen door een kielboogje in lichtere zandsteen en op de borstwering werden een pinakel en twee kruisbloemen toegevoegd. In de beide toegangsopeningen kwam een gesmeed neogotisch dubbel draaihek, gemaakt door de firma Braat te Delft. Onder de houten balklaag in het portaal werd een stucplafond aangebracht door de firma Abeling.

Op tekeningen uit het einde van de 18de eeuw en het begin van de 19de eeuw (afb. OA 40 en 41) staat op de beide lage schouders van de gevel van het Heilig Graf het onderste deel van een baluster. Op foto's uit 1905 (afb. 137) blijkt dat de balusters voorzien zijn van een verlenging met een ring en een scherpe ronde punt. Na 1912 is dat deel vervangen door een verlenging met een bol waarboven een peervorm. Op de bovenste schouders, sedert de 18de eeuw zonder bekroning, werd rond 1912 een kleinere baluster geplaatst. In het Heilig Graf kwam een houten zoldering.

Nadat in 1908 de Nieuwezijds Kapel was gesloopt, werden twee houten tochtportalen overgebracht naar de Oude Kerk. Een portaal uit 1612 werd in de Smidskapel voor het zuiderportaal geplaatst.

Een rijk-gebeeldhouwd 17de-eeuws portaal, dat in de Nieuwezijds Kapel aan de zijde van het Rokin heeft gestaan, kreeg de functie van tochtportaal aan de binnenkant van het noorderportaal in de Weitkoperskapel. Het kwam in de plaats voor het portaaltje uit 1582, dat door Emanuel de Witte enkele malen vaag is afgebeeld. Het nieuwe portaal werd geheel van verf ontdaan en in 1912 op een ongeveer 5 ton wegende betonconstructie geplaatst, juist op de plaats waar achteraf de fundering van de kerk in erbarmelijke staat bleek te zijn. Men had zich eerst voorgenomen de fundering te verbeteren maar zag daarvan af gezien de onsamenhangende toestand van de paalfundering. Het gehele onderste deel van de noordmuur van de Weitkoperskapel werd onderhanden genomen. Daarbij verdween de boog die de toegang uit het portaal omgaf en werd de muur geheel vlak.

Onder het niveau van de zerken werd een ijzeren balk NP 40 in een betonnen (‘Monier’)balk van 30 × 60 centimeter gestort. Hetzelfde gebeurde in de aansluitende westelijke muur van de kapel met een NP 30 in een betonbalk van 35 × 50 centimeter. Op 1,90 meter van de noordmuur werd een gewapende betonbalk gemaakt met een doorsnede van 50 × 90 centimeter. Dat leverde twee aanzienlijke puntlasten op funderingen, die zeer instabiel waren. Onder het te plaatsen houten portaal werd op de balk een betonplaat gemaakt die aan de noordkant in de kerkmuur werd opgelegd. Het betonwerk werd uitgevoerd door de Amsterdamse firma Betonijzer Wittenburg.

In de noordmuur werd de toegang tot het orgel naast de ingang naar het Heilig Graf dichtgemetseld evenals ter hoogte van de orgelgalerij de opening vanuit het Heilig Graf. De hoofdpijler tussen de kerkingang en de deur naar het ‘stookhok’ werd na stutten in één dag gesloopt en weer opgemetseld. De toegang uit het noorderportaal werd 30 centimeter westwaarts verplaatst, in twee delen van een

driesteens segmentboog voorzien en geheel omgeven door nieuw hard metselwerk. Het oorspronkelijk rechthoekige kozijn werd vervangen door een boogvormig kozijn, waarbij de deuren boogvormig werden veranderd. Bij deze werkzaamheden werd het fragment van het nog aanwezige zandstenen basement van de middenstijl van het grote venster afgehakt.

In 1946 werden in het portaal de bestaande dichtingen van de openingen bij de voormalige traptoren gefatsoeneerd (afb. 532). Daarbij werd geconstateerd dat het beeldhouwwerk van de steunbeer van de Binnenlandvaarderskapel gaaf was, waaruit bleek dat het snel na de bouw ervan moet zijn ingemetseld.

Hamburgerkapel

Omstreeks 1910 openbaarden zich ernstige gebreken aan de funderingen van de noord- en westgevel van de Hamburgerkapel. Om dit te onderzoeken en herstellingen mogelijk te maken, werden het onbewoonbaar verklaarde hoekhuis aan de westzijde (nr. 11) en de voormalige timmerloods (toen de woning 9a en een stookhok bevattende) afgebroken. Daarbij kwamen zwaar gehavende kerkmuren te voorschijn.

In 1914 heeft een funderingverbetering plaatsgevonden op de noordoostelijke hoek van de Hamburgerkapel.

Allereerst werden de hoeksteunberen gestut. Aan weerszijden van de muren en steunberen langs de noord- en westmuur van de kapel werden paarsgewijs 56 houten

palen geheid van 14 meter lengte. De bovenkant ervan ligt op 0,90 meter -NAP, ongeveer gelijk met de bovenzijde van de oorspronkelijke paalfundering en ruim in het grondwater. Door de muren werden gaten gehakt waardoor van buiten naar binnen ijzeren breedflensbalken van 20 centimeter hoog werden gelegd. Bij de steunberen en de oostelijke zijmuur zijn dwarsbalkjes ingebracht. In tien fasen is het metselwerk gedeeltelijk weggehakt en werden blokken gestort van ongewapend beton, die de ijzeren balken omvatten. Daarboven vangt het beton de muur op, waarbij aan de zijkanten het metselwerk nog hoger werd uitgehakt zodat de muur aan de onderkant door beton omsloten is. De betonnen voet is in aanleg 2,50 meter breed. Ten zuiden van de muur van de hallenkerk (die toen blijkens een tekening ook is blootgelegd) werden naast de grafkelder van Wirtz nog zes palen geslagen waarop houten kespen en een vloer van houten platen werden gelegd. Daarop werd een betonblok gestort dat de muur eenzijdig ondersteunt. De werkzaamheden werden uitgevoerd in de periode van juli tot september 1914.

Tekenend voor de materiaalsituatie in die periode is de volgende zin uit het rapport van de architect: '*De beton werd samengesteld uit 1 deel portlandcement merk Dyckerhoff, 2 deelen rivierzand en 3 deelen grint, voor twee blokken onder het grote raam moest de beton iets schraler genomen worden door onvoldoende hoeveelheid portland, welke door den oorlogstoestand (half September) niet te krijgen was*'.

Op de bij het rapport behorende tekening[b4:tek.4] is de witte steen van het plint aan de buitenzijde aangeduid als 'tufsteen', een foutieve determinatie die bij de eerder uitgevoerde restauratie van de Nieuwe Kerk aanleiding gaf tot het vervangen van de bekleding van de gevel aan de Dam door Weibener tufsteen.

Voor het herstel van de westmuur van de Hamburgerkapel heeft Posthumus Meyjes gebruik gemaakt van afkomend materiaal van de Nieuwe Kerk, waar veel machinale steen werd toegepast[72-1:72].

Omstreeks 1920 is er een herstelplan opgesteld voor de drie noordelijke kapellen en het noorderportaal, waarvan tekeningen gepubliceerd zijn. In een kort bericht[200] zijn ontwerpen van Posthumus Meyjes opgenomen die opvallen doordat de vulling tussen de top van de gevel van de noorderzijbeuk en de toren is weggenomen en de traptoren tegen het noorderportaal is gereconstrueerd, voornemens die pas 35 jaar later tot uitvoering kwamen. Op de geveltoppen werden hogels en kruisbloemen getekend, op de steunberen pinakels. Het bleven voorlopig wensen. Wel is de zijgevel van het huis nr. 13 iets naar het westen verplaatst zodat steunbeer 31 vrijkwam.

In 1928-'29 zijn de noord- en westgevel van de Hamburgerkapel hersteld. Van de noordelijke topgevel zijn dekstenen en rollaag verwijderd. Het werk werd niet voltooid en de steiger is pas in 1937 gesloopt[b4:34].

Het terrein aan de noordkant bleef braak liggen en werd afgescheiden met een schutting, die in de hongerwinter 1944-'45 als brandhout verdween. Wel bleef de afscheiding van achtkante hardstenen palen en ijzeren staven ertussen bewaard.

In 1945-'46 werd het herstel van de noordgevel van de Hamburgerkapel voortgezet onder leiding van architect J.P.L. Petri jr. De deuropening naar het voormalige stookhok werd dichtgezet.

Kerkmeesterskamer

Er is een beschrijving van de schilderijen die in 1928 in de kamer hingen[b22:tek.4]. Boven de spiegelkast in de noordwand hing Colijns' Ondergang van de Farao in de Rode Zee uit 1626 en er rechts naast de kop, die verondersteld wordt een deel van Pieter Aertsz' altaarstuk te zijn. De oostwand had links naast de schoorsteen boven de ordonnantie uit 1593 en eronder een interieurschilderij van Emanuel de Witte van omstreeks 1655 (afb. OA 12), rechts boven de perspectieftekening uit 1683 en daaronder een interieur van De Witte uit 1661. Tegen de westelijke wand hingen links het wapenbord, in het midden twee wapens uit het burgemeestersglas en rechts boven de houtsnede van de torenspits uit 1613, eronder de Oost-Indiëvaarders uit 1604 en eronder een kerkinterieur van H. van Streek, vermoedelijk uit 1727.

Collegekamer

Omstreeks 1937 is de paardenstal tegen Collegekamer afgebroken (afb. 523). Deze stond voor het onderste deel van de houten kruiskozijnen. Er kwam een houten schutting (afb. 524), die in de Tweede Wereldoorlog verdween en werd vervangen door betonnen paaltjes (afb. 525). Het basement van de zandstenen pilaster werd regelmatig beschadigd door aanrijdingen. Het vertrek was vervallen tot bergplaats van zand voor het vegen van de kerkvloer. In 1936 werd er een nieuw toilet gemaakt. De eiken deur werd gerestaureerd en versterkt met ijzerwerk, de vloer is opnieuw met tegels belegd en reparaties werden uitgevoerd aan zolder en dakkapel[b1:15,21].

Zuiderportaal

Op een foto van Jacob Olie uit omstreeks 1895 zijn aan het zuiderportaal nog luchthekken aan buitenzijde te zien (afb. 513). Op de borstwering staat nog geen lattenhek tegen het inklimmen, dat op andere foto's van voor 1902 (het ontpleisteren van de gevel van de Smidskapel) al wel te zien is (afb. 516). Er is wel een grote hangende lantaarn boven de ingang. In 1904 zijn de deuren naar buiten draaibaar gemaakt. Ze werden in een grenen kozijn gevat en aan de zijkanten 14 centimeter versmald. De afgezaagde delen werden aan het kozijn bevestigd en de deuren aan deze stroken afgehangen. De eiken luchthekken werden aan de binnenzijde van het kozijn afgehangen. Wellicht is toen de lantaarn verwijderd. Op foto's van omstreeks 1920 is de lantaarn niet meer aanwezig (afb. 514).

In 1915 werd in het zuiderportaal in de scheidingsmuur met de librije een poortje vrijgemaakt en gerestaureerd (afb. 515). Er wordt gesproken over een stijlvolle zandstenen omlijsting. Het kozijn in de zuidelijke travee van dezelfde wand werd dichtgemetseld.

Lichtbeuk schip en koor

Aan zuidzijde van het schip waren voor de restauratie alle toppen (in 18de-eeuwse baksteen) afgedekt met een plank en zink. Aan de noordzijde hadden de eerste drie geveltoppen een zandstenen ezelsrugafdekking, de drie oostelijke hun oorspronkelijke afdekking, die onder bestaat uit een bakstenen ezelsrug, boven de originele zandstenen afdekking met gleuf, waaruit de hogels verdwenen waren. Op de toppen is de aanzet voor een kruisbloem.

Aan de zuidzijde van het Hoge Koor waren in 1937 aan de toppen reparaties uitgevoerd in machinale baksteen en de beide toppen waren afgedekt met hardstenen platen die voorzien waren van schuine groeven, welke het aflopende water naar het dak moesten afvoeren. De speklagen waren toen gepleisterd, in 1961 weer schoon.

In dezelfde tijd heeft men de twee grote koorvensters aan de zuidzijde gevuld met zacht gekleurd glas in verschillende tinten. Tevens werd de tracering vernieuwd als vorktracering (afb. 542). Een gedeelte van het muurvlak aan de binnenkant onder en ter weerszijden van de vensters werd ontdaan van pleisterwerk. Deze proef is verder niet voortgezet. Het werk werd uitgevoerd in overleg met dr. Jan Kalf, directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg.

Dakbedekkingen

De dakbedekkingen werden in allerlei goedkope materialen uitgevoerd. Zo kon men omstreeks 1950 op de kapjes van het schip en de viering vlakken waarnemen die gedekt waren met zinken losanges in twee maten (afb. 537 en 539). Ook waren talrijke delen gedekt met goedkope, zeer kalkhoudende rechthoekige leien, die vermoedelijk afkomstig waren uit Monthermé aan het Franse deel van de Maas. Die waren aangebracht in leihaken, die aan daklatten hingen en volledig verweerd waren.

Als deze leien op het dakbeschot gerust zouden hebben, waren zij al veel eerder slachtoffer geworden van het vele vocht dat zij doorlieten. Maar er waren ook nog vlakken die met schubleien in Duitse dekking waren gedekt. De daknokken, killen en goten waren vrijwel overal nog afgedekt met dik bladlood.

Tweede Wereldoorlog

In oktober 1940 bracht opzichter D.J. van Iperen[201] rapport uit over de toestand van de doopkapel. Omdat de muren verzakt, gescheurd en verweerd waren, werden twee wapenborden die aan de middenstijl van het middelste vensters hingen, buiten de kapel opgehangen[77:21].

In de Tweede Wereldoorlog zijn de gebrandschilderde glazen uitgenomen en vervangen door grote ruiten van gekleurd kathedraalglas, gevat in zinken profielen.

Op de zolders kwamen stenen vloeren van enkele vierkante meters en ernaast een zandbak, om eventuele brandbommen die op het dak zouden vallen onmiddellijk te kunnen smoren. Gelukkig heeft deze maatregel nooit praktische uitvoering behoefd.

Er werd een brandblusleiding naar de zolders aangelegd. Het was een open systeem, dat door de brandweer moest worden volgepompt.

Toren

Het carillon onderging een uitvoerige restauratie in 1931. Een van de klokken, de zogenoemde boomkolk, had jarenlang gehangen in het torentje van het American Hotel op het Leidseplein en keerde terug naar zijn plaats boven in de Oudekerkstoren.

In 1940, rond het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog, is onderhoudswerk aan de toren verricht.

562 Steunbeer Mariakapel en Oudekerksplein 3 en 5; 1959. PP

563 Oudekerksplein 5; 1959. PP

Eindnoten:

200 *De Bouwwereld* 19 (1920), p. 117.
201 Later architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

2.8 Huizen en andere bijgebouwen tegen de Oude Kerk

Inleiding

Al in de 16de eeuw kreeg de doodgraver een huis op het kerkhof, dat tegen de Lysbeth Gavenkapel was gezet. In de 17de en 18de eeuw is een reeks huizen gebouwd zodat de kerk tenslotte omgeven was door een ring van huizen die vrijwel alle een begane grond en een verdieping hadden[72]. Eerst waren die bewoond door eigen personeel, later kwamen er ook particulieren in te wonen. De huizen aan de noordkant van de kerk kregen nooit zonlicht en waren bestemd voor de armsten. In de 20ste eeuw werden die huisjes verlaten. Aan de oost-, zuid- en westzijde zijn alle huizen nog in gebruik, gedeeltelijk ook nog voor bewoning.

De plattegrond van Vingboons geeft ons een duidelijk beeld van de ombouwing van de kerk omstreeks 1700 (afb. OA 22a).

In 1875 kregen alle gebouwen in Amsterdam een huisnummer dat behoorde bij de straatnaam. Wij houden die nog steeds geldende nummering aan en bespreken de aanbouwen rond de kerk beginnende bij de huisjes achter de Mariakapel rondgaande naar west, zuid en oost.

Oudekerksplein 1

Dit huisnummer werd gegeven aan de paardenstal tegen Collegekamer, die in 1761 werd gebouwd, toen de oude stal plaats moest maken voor het nieuwe portaal. De stal is gesloopt in 1937.

Oudekerksplein 3 en 5

Dit waren twee huisjes tegen Mariakapel (afb. 562). In 1588 was een ervan verhuurd aan Roelof Willemsz, dezelfde die de houtloods tegen de Sint-Sebastiaanskapel huurde. Balthasar Florisz tekende in 1625 links een klein gebouwtje, door een binnenplaats gescheiden van een groter huis dat de westelijke travee van de Mariakapel besloeg (afb. OA 9). Op de plattegrond van Justus Vingboons uit 1683 zijn deze twee huizen tegen Mariakapel weergegeven. Het grootste heeft een deur naar de kerk onder venster met de Aanbidding van de Herders. Hier woonde vermoedelijk de plaatsbewaarster of de hondenslager. In dit huis waren twee stookplaatsen, ruggelings tegen elkaar. Bij restauratie zijn twee doofpotten gevonden van Keuls aardewerk (afb. 567 en 568). Naast dit huis was de woning van de orgeltrapper (nr. 3). Dit huis en het deel van nummer 5 voor de oostelijke travee van de Mariakapel hadden in hun 18de-eeuwse vorm een plat dak, het deel van 5 voor de andere travee een zadeldak. In de gevel zat voor steunbeer 80 een knik en een bouwnaad (afb. 563). De verdiepingsvloer in het oostelijke deel lag lager dan in het westelijke deel. In het oostelijke deel was tegen de muur van de Sint-Joriskapel een ondiep keldertje waarvan de vloer ongeveer 50 centimeter lager lag dan de vloer van de begane grond. De beide huizen zijn in 1960 gesloopt (afb. 564-566). Bij het verwijderen van de hardstenen trede naar het keldertje werd een drieguldenstuk uit 1763 gevonden, waarmee het jaar van verbouwing is vastgelegd.

Oudekerksplein 7 en 9

Op de stadsplattegrond van Balthasar Florisz uit 1625 staat tegen de Sint-Joriskapel een huisje met één toegangsdeur getekend. Daarvan wordt in 1582 melding gemaakt in het zogenoemde Memoriaal van de kerk[b16:30,47]. Bij Vingboons (1683) is de

564 Oudekerksplein 5 kap uit oosten, tijdens afbraak; 1960. PP

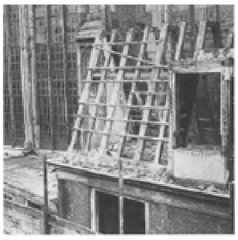

565 Oudekerksplein 5 kap uit noorden, tijdens afbraak; 1960. PP

566 Buitenmuur Mariakapel na afbraak huizen; 1960. PP

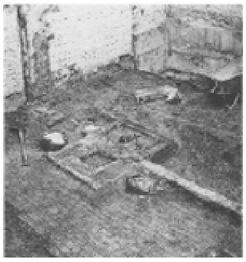

567 Oudekerksplein 5. Stookplaatsen na afbraak; 1960. PP

568 Oudekerksplein 5, vuurpot; 1960. PP

oppervlakte verdeeld in twee kleine woningen, elk met een deur en een raam op de begane grond. In de 18de eeuw kwam er een nieuwe gevel voor de twee woningen (afb. 569). De huisjes waren zeer ondiep (inwendig nog geen anderhalve meter) en boden een minimum aan wooncomfort. Er was wel een schouwtje in elk benedenvertrek en een keldertje onder de bedstede. Zij werden oorspronkelijk gratis bewoond[59-1:29] maar brachten in 1877 een gulden en tachtig cent per maand op! Ze zijn op een foto uit 1928 al onbewoond en werden gesloopt in 1956.

Pothuis tegen Heilig Graf

In 1725 kwamen er een pothuis en een pakhuisje voor het Heilig Graf, die ook de noordoostelijke deur van het noorderportaal afdekten (afb. 570). In de 19de eeuw is deze aanbouw gesloopt.

Timmerloods

Tijdens de bouw van de Mariakapel (1551-'55) werd een werkloods opgetrokken aan de noordzijde van het kerkhof ten westen van het noorderportaal. Eerst was die

van hout, later steen. Wanneer de traptoren van het noorderportaal is gesloopt, is niet bekend. Uit de plattegrond van Vingboons (1681) blijkt wel dat de deur naar de traptoren als doorgang vanuit het portaal naar de loods gehandhaafd bleef. Vanuit de loods was de zolder boven het portaal bereikbaar langs een korte trap (afb. 531).

In 1912 is het gebouw gesloopt om een funderingverbetering van de kerkmuren mogelijk te maken. In 1998 op in vrijwel dezelfde omvang weer een bijgebouw opgetrokken.

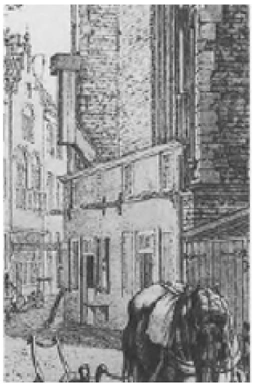

569 Oudekerksplein 7/9, detail uit prent van Jacob Cats, 1793.

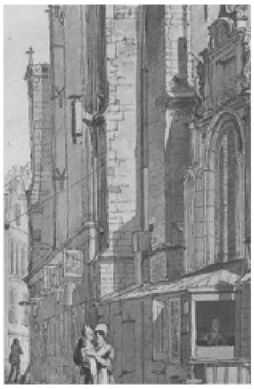

570 Oudekerksplein 7/9 en pothuis tegen Heilig Graf, detail uit prent van Jelgershuis 1815.

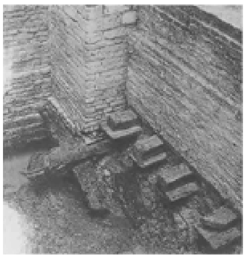

571 Fundering tussenmuur timmerloods; 1955. HJ

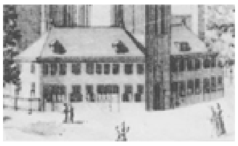

572 Oudekerksplein 11/13, detail uit prent voor 1738.

573 Oudekerksplein 13; 1963. PP

Oudekerksplein 9a

In 1873 werd een gedeelte van de timmerloods aan de westzijde van het noorderportaal verbouwd tot woonhuis. Er kwam een uitgebouwd keukentje rond de beide hoeksteunberen van de Hamburgerkapel. De scheidingsmuur tussen loods en huis ter hoogte van de steunbeer tussen de Hamburger- en de

Binnenlandvaarderskapel was niet op palen gefundeerd maar rustte op brede platen en balken dwars op de muur, waarover een dikke plank in de lengterichting van de muur (afb. 571). Het pand is afgebroken in 1912.

Oudekerksplein 11 en 13

In 1588 werd een huis gebouwd tegen de noordkant van de toren[72:56]. Hier woonde de beierman. In 1616 huurde Artus Geerdinck, beierman, klavecimbelmaker en orselreparateur, het huis[202]. De klokkenist had een doorgang naar de toren, die nog steeds aanwezig is.

Op last van Burgemeesteren werd het huis afgebroken in 1661. Er kwamen twee huizen voor in de plaats[72:57]. Het huis het dichtste bij de toren werd dienstwoning

voor de klokkenist Salomon Verbeeck, die zowel de Oudekerkstoren als de Munttoren bespeelde. In het andere huis ging orgelmaker Jacobus Galtusz van Hagerbeer wonen. Hij had in 1658-'59 een vrijwel nieuw koororgel gebouwd en in het laatste jaar ook het orgel van de kerk vergroot. Na zijn overlijden in 1670 werd het huis door een particulier bewoond.

Het huis van de beierman is na vijf jaar al afgebroken omdat de fundering van het oude huis het nieuwe niet bleek te kunnen houden[72:57]. Er kwamen zestig palen onder het huis, dat min of meer symmetrisch werd opgezet met het huis aan de zuidkant van de toren. Later woonden de organisten van de kerk hier.

Op de gravure uit het noordwesten, gemaakt ten behoeve van de kerkmeesters is de situatie voor torenverbetering, dus voor 1738, zichtbaar (afb. 572). De indeling van de huizen is al op de plattegrond van Vingboons zichtbaar. Nummer 13 is een vrij groot huis met een binnenplaatsje en een rechte trap naar de verdieping, nr. 11 klein met een spiltrap.

De organist-klokkenist Johannes Ulhoorn moest tijdens de werkzaamheden aan de toren rond 1738 tijdelijk zijn huis verlaten[72:59]. Ulhoorn was de opvolger van Evert Havercamp. Na diens overlijden in 1727 had Ulhoorn het huis aan de noordzijde van de toren gekregen. In 1812 kreeg het huis nieuwe kozijnen, ramen en luiken[72:68]. Sedert 1879 woont er geen organist meer in het pand.

Het huis 11 reikte tot ongeveer twee meter onder de goot van de Hamburgerkapel. Het was rond 1910 onbewoonbaar verklaard en werd in 1912 gesloopt ten behoeve van onderzoek naar de toestand van de fundering van de kapel. Nadien had nr. 13 geen zijgevel. In 1920 werd een nieuwe zijmuur gebouwd, iets meer naar het zuiden, zodat de steunbeer van de hallenkerk vrij kwam (afb. 573). Het huis is naar de eis van de tijd opgeknapt. Na de sloop van de kosterij in 1964 is het huis enige tijd als kosterswoning in gebruik geweest.

De gevel van het huis ligt iets terug ten opzichte van de voorzijde van de toren.

Op de afbeelding van de toren op de Roodeur staat tegen de noordzijde van de toren een huisje met twee bouwlagen, gedekt door een lessenaardak.

Oudekerksplein 17

Aan de zuidzijde van de toren werd in 1590 een groot huis gebouwd dat verhuurd werd aan de uit Antwerpen uitgeweken notaris David Mostart[72:56]. Er kwam, vermoedelijk in het begin van de 17de eeuw, een doorgang naar de kerk, afgebeeld op de gekleurde tekening die Cornelis Pronk maakte naar een schilderij van Emanuel de Witte van omstreeks 1660 (afb. OA 16). De gevel vertoont boven de kozijnen hanenkammen, uitgevoerd in geslepen rode steen. De indruk bestaat dat dit metselwerk omstreeks 1680 gemaakt is.

De doorgang is op de plattegrond van Vingboons (1683) al dichtgemetseld. In 1685 huurde de organist Sybrandt van Noort het huis. Na het vertrek van Van Noort werd het huis achtereenvolgens bewoond door nog eens twee organisten van de kerk en vanaf 1727 een echtpaar dat plaatsbewaarster en deurwaarder van de kerk was. Tijdens de vier jaar durende werkzaamheden aan de fundering van de toren hebben ze op kosten van de stad een ander huis mogen huren[72:64]. De huizen ter weerszijden van de toren werden bij deze onderneming gedeeltelijk afgebroken en nadien hersteld. Zij kregen bij die gelegenheid ook schuiframen.

Vlak naast de toren is een deur die toegang geeft tot een smalle gang, die in de huidige indeling weinig betekenis heeft maar een overblijfsel is van de toegang van

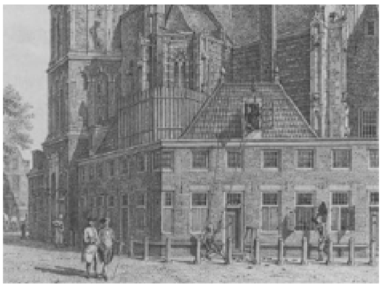

574 Oudekerksplein 15/21, detail uit prent van Schouten, 1779.

575 Oudekerksplein 17/19; 1943.

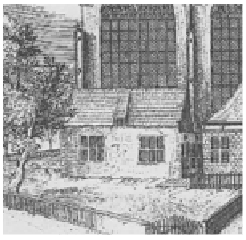

576 Oudekerksplein 23, doodgraversshuis, detail uit prent van Claes Jansz Visscher, 1612.

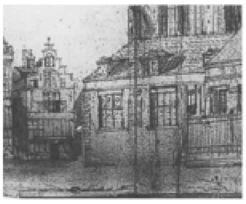

577 Oudekerksplein 23, detail uit prent van Schut, ca. 1660.

buiten tot de traptoren, zoals weergegeven op de plattegrond van Vingboons. Ook hier ligt de gevel iets terug bij de hoek van de toren maar voor de ommanteling was de aansluiting precies bij de hoek van de toren.

Het huis strekt zich uit tot de zuidwestelijke steunbeer van de doopkapel. Beneden is een grote kamer met twee schuifvensters, zuidelijk ervan een portaal met een spiltrap naar boven. Hier was een schuifvenster en een toegangsdeur en ernaast een klein vertrek met een schuifvenster. Ook hier waren oorspronkelijk vaste kalven (afb. 574). Boven is een regelmatige rij kleine vensters. Het huis is afgedekt met een dak dat aan de noordzijde tegen de toren loopt en aan de zuidkant een dakschild heeft.

In de eerste helft van de 20ste eeuw was een biljartmakerij in het huis gevestigd.

Oudekerksplein 19 en 21

De gevels hiervan vormen een geheel met nr. 17. Op de knik van de gevel is rechts ervan een venster en links een nis waarin het luik valt. Kozijn en nis worden samen overspannen door een hanenkam van geslepen rode steen die doorloopt over de knik in de gevel. Het smalle venster en dat rechts daarvan verlichten samen een klein vertrek tussen de beide zuidelijke steunberen van de doopkapel. Daarnaast is een portaal met deur en zuidelijk daarvan een kamer met twee vensters. Over het hele huis loopt een verdieping, waarboven een kap is in de vorm van een tentdak. Het gedeelte voor de doopkapel had een vlak dak dat ook een deel van nr. 17 bedekte. Ook het huisje in de overgebleven hoek bij nr. 23 heeft een plat dak. Het bestaat uit twee vertrekjes boven elkaar en heeft beneden in de gevel een venster en een deur, boven twee venstertjes (afb. 575).

Er werden in de 19de eeuw op dit deel van het plein de huisjes vermeld van een schoenlapper en een houtzager (met een lindeboom voor de deur). Tot rond 1960 woonde in het huis nr. 19 nog een schoenmaker.

Oudekerksplein 23

Tegen de zuidgevel van de Lysbeth Gavenkapel werd tegen het kantoor van de Huiszittenmeesters het huis van de doodgraver gebouwd, de kern van het huidige pand[72:56]. Dat moet dus na de bouw van de Huiszittenkapel, dus na 1503 geweest zijn. Op het processievaandel is het huis nog niet weergegeven en op de loterijprent staat er een klein gebouwtje. Eerst op de gravure van Claes Jansz Visscher van omstreeks 1612 is het huis getekend (afb. 576). Het had één verdieping boven een souterrain en een zadeldak en er was op straatniveau een apart toegangsportaal tussen het huis en het kantoor van de Huiszittenmeesters. In het huis waren twee drielichts kruiskozijnen met overhoeks (ruitvormig) glas-in-lood in de bovenlichten, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat het doodgravershuis rond het midden van de 16de eeuw werd gebouwd. Boven de deur was een tweelicht en ernaast een kruisvenster.

Al in 1612 tekende Visscher ten westen van steunbeer 77 een hoge schoorsteen tussen de topgevels van de Lysbeth Gavenkapel en de Huiszittenkapel. Die zorgde voor de rookafvoer van de schouw die zich in het oostelijke vertrek tegen de muur van de Lysbeth Gavenkapel bevond.

In 1611 is, gelijk met de bouw van het vergrote kantoor van de Huiszittenmeesters, de fundering versterkt.

Op een tekening van P.H. Schut uit de jaren 1660-'80 (afb. 577) is de ingangspartij

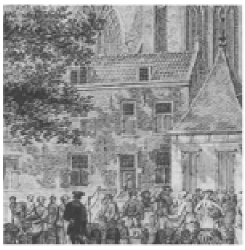

578 Oudekerksplein 23, detail uit prent van Schouten, 1778.

579 Oudekerksplein 23; 1943. GAA

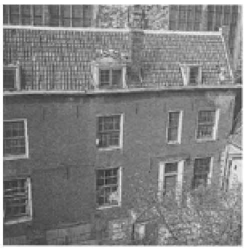

580 Oudekerksplein 23. J. Verhaar

naast de Kerkmeesterskamer in het bouwlichaam opgenomen en van een dak voorzien. De vloer van dat deel was toen ook hoger gelegd en er kwam een souterrain onder, precies zoals bij het oudere deel. Voor de ingang werd een stoep aangelegd met aan weerszijden enkele treden haaks op de gevel. Op de westelijke hoek vertoont het metselwerk zandstenen hoekblokken en ook de hoek tegen de Kerkmeesterskamer is voorzien van hoekblokken. Het onderste gedeelte van de gevel maakt thans de indruk één geheel te zijn. In 1660 tekende Schut aan de andere kant van de steunbeer nog een schoorsteen, die de rook van een stookplaats tegen de Kerkmeesterskamer heeft afgevoerd. Daar werd een haard gemaakt, die betegeld was met zogenoemde schildpadtegels. De verdere wanden van dit vertrek waren geheel betegeld met blauwe tegels, in hoofdzaak beschilderd met kinderspelen. In de 19de eeuw zijn die geheel verdwenen achter betimmeringen die een toilet, een kast en een bedstede omvatten.

Op de plattegrond van Vingboons werd het deel van het huis voor de Lysbeth Gavenkapel door een tussenmuur in twee gelijke vertrekken verdeeld. In de oostelijke kamer is een spiltrap tegen het gesloten gevelvlak en de deelmuur. Er is een stoep met een bordes waar aan twee zijden treden op aanlopen, haaks op de gevel.

Het huis werd in 1734 met een verdieping verhoogd, waarbij van de vensters van de Lysbeth Gavenkapel en de Huiszittenkapel de drie onderste rijen glasvakken

werden dichtgezet. Er kwamen schuiframen, omschreven als '*twee Engelsche ramen in de seykamers met best frans glas beglaast*'[72:61].

In 1770 werd het huis gemoderniseerd ten behoeve van een nieuwe doodgraver. Schouten geeft in 1778 de uitwendige vorm aan (afb. 578), nog met kozijnen met een vast kalf, een middenstijl in de onderste gedeelten en luiken voor alle onderramen. In het souterrain is in een uitbouw (een zogenoemd pothuis) een nieuwe keuken ingericht, die geheel werd voorzien van een marmeren vloer. Uit de keuken werd een schoorsteen getrokken langs de betegelde muur van het vertrek naast de Kerkmeesterskamer naar het oude kanaal van de open haard. Hierbij werd daar een gedeelte van de tegels verwijderd en de 15de-eeuwse gootlijst van de Huiszittenmeesterskamer gedeeltelijk weggebroken. Andere delen daarvan werden als steunpunten van de schoorsteen gebruikt.

Ook andere verrijkingen werden aangebracht. In de scheidingswand in het linker deel van het huis was een doorgang in late Lodewijk XV-vormen geplaatst. In de kamer kwam een nieuwe schoorsteenmantel van grijs geaderd marmer in Lodewijk XVI-vormen. In het midden is een vaas in relief gemodelleerd, aan de zijwangen zijn strikjes.

In 1811 blijkt dat de doorgang van het huis naar de kerk gedeeltelijk is dichtgemetseld. De nis wordt als kast gebruikt[72:68]. De raamkozijnen werden in de 19de eeuw voorzien van ramen met vier ruiten in de breedte.

Toen er in 1865 niet meer in de kerk begraven mocht worden, werd de laatste

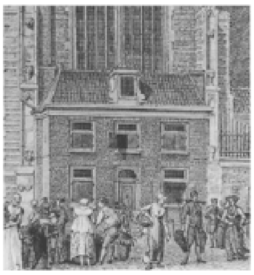

581 Oudekerksplein 25, detail uit prent van Schouten, 1778.

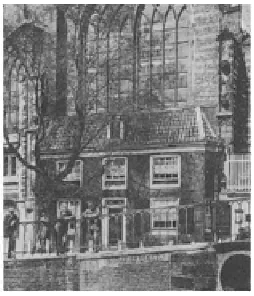

582 Oudekerksplein 25; 1920.

583 Oudekerksplein 25; 2000. HJ

doodgraver ontslagen. Het huis werd echter al sedert 1838 door een ander bewoond[72:71]. In die periode werd de roedeverdeling van de schuiframen van de benedenverdieping op drie ruiten in de breedte gebracht. Die vensters hadden luiken aan de buitenzijde. In 1897 werd de stoep gewijzigd waarbij de treden evenwijdig aan de gevel kwamen te liggen.

Op een zeker moment is de oude spiltrap tussen de hoofdverdieping en de bovenverdieping gesloopt. Het deel naar de kelder bleef bewaard. Er kwam een nieuwe trap waarvoor een deel van het oostelijke vertrek werd afgeschoten.

Op een foto van omstreeks 1920 zijn de beide grote vensters in het linker deel van de gevel voorzien van stores. Een foto uit 1943 toon nog wel de duimen maar de zonwering is weggenomen (afb. 579). De hoge schoorstenen zijn daar vervangen door een horizontale zinken pijp. Daarvoor kwam later een gemetselde remplaçant vlak naast de dakkapel (afb. 580).

De laatste bewoner, eigenaar van de hier sedert 1897 gevestigde glazeniersfirma Jansen & Co., verliet het huis in 1955. Toen werd het in gebruik genomen als bureau voor de restauratiewerken. Al veel eerder was de tussenwand in het linker deel verdwenen ten gunste van de werkplaats van de glazenier. De wand was naar de bovenverdieping verhuisd. Wel was de marmeren schoorsteenmantel nog aanwezig.

Nog in 1960 had het huis zowel op de hoofdverdieping als de bovenverdieping in het deel voor de Lysbeth Gavenkapel twee brede schuifvensters. Bij de restauratie zijn gevelindeling en interieur drastische veranderd. Zie hoofdstuk 3.2.

Na 1978 woonde de koster er en daarna is het kantoor van de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam er gevestigd.

Oudekerksplein 25

Tegen de zuidgevel van de Sint-Sebastiaanskapel is op de Loterijprent een houtloods te zien. Rond 1600 was die verhuurd aan Roelof Willemsz[72:56].

Het huisje tegen de zuidgevel van de Sint-Sebastiaanskapel is gebouwd in 1767. Daarvoor is de loods afgebroken, zijn de resterende graven geruimd en werden de onderste vakken van het zuidelijke venster van de Sint-Sebastiaanskapel dichtgemetseld. Metselaar was Cornelis Twisk, heibaas Wijnand van Leeuwen sloeg 20 masten in de grond (zie bijlage 1). Het timmerwerk werd uitgevoerd door Hendrik van Maanen en de steenhouwer Simon Crammer Jacobsz leverde marmeren tegels en dergelijke[67-1:54].

De muur van de kapel en de beide steunberen vormen de wanden van het huis, dat verder met twee schuine zijmuren nog wat verder uitgebouwd is. Om ruimte te winnen zijn (later) de kerkmuren uitgehakt.

Het huis bestaat uit een half boven de straat gelegen kelder (souterrain), een iets boven de straat gelegen begane grond en een verdieping onder een laag kapje gedekt met zwart geglazuurde pannen en voorzien van een dakkapel. Het muurwerk is afgedekt met een houten kroonlijst. Op die hoogte werden de baldakijns in het tweede lid van de zuidelijke steunberen van de kapel afgehakt (afb. 581). Van de straat af is de toegangsdeur bereikbaar over enkele treden die naar een niveau van ongeveer 50 centimeter boven de straat leiden. Die hoogte komt overeen met de plintband van de kerk. Onder de hoofdvloer heeft de kelder twee vensters.

In het midden is een portaal met aan weerszijden een kamer. Het bovenlicht boven de deur had een gebogen bovenzijde en was voorzien van hoekmotieven.

Oorspronkelijk waren alle raamkozijnen voorzien van een vast kalf. In beide kamers was in het onderste gedeelte een schuifraam met zes ruiten in de breedte en vijf in de hoogte. In de schuine zijde van de oostelijke kamer is een smal venster dat uitziet op de gracht. Het bovenraam was twee ruiten hoog. Op de verdieping waren in de schuiframen drie ruiten in de hoogte. Het venster boven de deur was iets smaller dan de beide andere. De kozijnen hebben een licht gebogen bovenzijde. De onderste delen van de kozijnen konden met luiken worden gesloten. In het midden is een dakkapel die in de 18de eeuw voorzien was van wangen met in- en uitgezwenkte contouren.

In de 19de eeuw werden de ramen verdeeld in vier ruiten in de breedte met in onder- en bovenraam beneden twee ruiten. In tegenstelling tot wat bij andere huizen rond de kerk is aangetroffen waren de ramen van dit pand wit geschilderd, gevat in kozijnen van de gebruikelijke Bentheimer kleur. Deze kozijnen waren op de woonverdieping voorzien van luiken aan de buitenzijde die de gehele hoogte afsloten. Boven waren geen luiken. De bovenverdieping had drie raamkozijnen met schuiframen, rechts en links vier ruiten in de breedte en twee ruiten in het schuivende deel en één in het vaste deel, boven de deur een smaller kozijn met drie ruiten in de

breedte (afb. 582). Bij de restauratie heeft men de oorspronkelijke situatie weer teruggebracht, met uitzondering van de oude vorm van het bovenlicht van de deur (afb. 583).

584 Oudezijds Voorburgwal 70/74

585 Oudezijds Voorburgwal 70-76, detail uit

586 Portaal noordoost zijde.

prent van Reinier Vinkeles, 1765.

In het rechter vertrek zijn restanten van geschilderd linnen gevonden, op een groen fond beschilderd met ranken en slingers in min of meer gestileerde vorm. Het geheel was verlevendigd met verschillende soorten veelkleurige bloemen, vruchten en vogels. Helaas was alles bij de restauratie vrijwel geheel vergaan. Ook op de verdieping zijn dergelijke resten gevonden. In het linker vertrek bevond zich een stookplaats met een schoorsteen die hoog boven de steunbeer uitstak en van een gek was voorzien.

Onder de woonverdieping is een souterrain met dezelfde indeling als begane grond. De wanden zijn betegeld. De vloer is belegd met plavuizen en marmerplaten. In het westelijke vertrek was de keuken met tegen de steunbeer een betegelde schouw. Tegen de kerkmuur kwam een glazenkast. Onder de vloer was een overwelfde regenwaterput.

Oudezijds Voorburgwal 72 en 74

Op de plattegrond van Justus Vingboons uit 1683 staan tussen de uitgang aan de zuidoostkant van de kooromgang en de Heilig Grafkapel aan de Oudezijds Voorburgwal (toen Fluwelen Burgwal geheten) twee huisjes, voor de oudste kerkknecht en een jongere collega[72:58]. De oorspronkelijke aanduiding voor dit beroep was deurwaarder, deurbewaarder dus.

In 1763 wendden de kerkmeesters tot Burgemeesteren. Aan de oostzijde van de kerk naast de woning van de koster was een hoek grond ‘*waarop twee kamertjes gebouwt zyn, en tussen dezelve een gang voorheen gebruyckt tot een uytgang, en alzo deze plaats nu een zeer onaanzienlyke en slegte hoek is, en geen het minste voordeel van kan genoten worden, maar in het vervolg veel inconvenienten en kosten*

zoude veroorsaken'. De kerkmeesters vroegen toestemming om daarop een woning te mogen bouwen[53-1:18; b10:10]. Pieter Jesper verwijderde gewelven van een beenderenput en een regenbak.

Het meest zuidelijke huis (74) kreeg in de gevel links twee vensters, een deur en rechts een venster. De kozijnen hadden een vast kalf. Op de aquarel van Vinkeles (afb. 585) is deze constructie te zien. Later zijn de kalven verwijderd, waarbij pengaten en een hele pen overbleven. Toen waren de ramen vier ruiten breed, beneden waren de opschuifbare delen drie ruiten hoog en de vaste delen erboven twee, de venster op de verdieping hadden ramen met respectievelijk twee ruiten en een ruit hoog (afb. 519).

De buitengevel van Oudezijds Voorburgwal 72 werd gedeeltelijk gebouwd op de fundering van de voormalige devotiekapel naast de Heilig Grafkapel. Noordelijker knikt de gevel evenwijdig aan de oostelijke sluitmuur van de kooromgang. In het zuidelijke deel van de gevel kwamen beneden drie schuifvensters en een deur met bovenlicht, boven links een blinde nis met de breedte van het venster eronder en verder drie schuifvensters. De indeling van de ramen is gelijk aan die van het huis 74. In het noordelijke deel van de gevel van deze woning zijn beneden twee schuifvensters, waarnaast een bergplaats zonder huisnummer was met een brede opening met twee

587 Oudezijds Voorburgwal 72-70 en portaal; 1952. RdMz

opgeklampte deuren en een getralied bovenlicht en een kleine deur (afb. 521 en 541). De verdieping van nr 72 loopt hier over de bergplaats door en heeft drie schuifvensters en een iets terug liggend vak ter grootte van een venster..

Oudezijds Voorburgwal 70

Dit is een woonhuis dat behoort tot het bouwlichaam van het in 1761 opgetrokken noordoostelijke portaal, reeds behandeld in hoofdstuk 2.5. De woning heeft een ingang ten zuiden van doorgang naar de kerk en loopt op de verdieping daar overheen (afb. 587).

Later zijn ook hier in de vensters de vaste kalven vervangen door schuiframen, links met één luik over de volle hoogte, rechts met twee luiken. Gezien de roedeverdeling in de ramen zal dit in de vroege 19de eeuw zijn gebeurd. Het bovenlicht van de huisdeur werd versierd met een simpel ovaal snijraam.

Eindnoten:

202 Artus Geerdinck werd in 1624 begraven in de kooromgang in graf 55.

2.a Orgels

Inleiding

De Oude Kerk bezit van oudsher twee orgels. Tegen de toren hangt het grote orgel en aan de noordzijde bevindt zich het koororgel, waarvan de oorspronkelijke functie het begeleiden van de koorzang is geweest. Bij de bouw van beide orgels zijn in de loop van de tijden veel meesters betrokken geweest, die uit Duitsland afkomstig waren. Wij noemen Henrick Niehoff (Hendrick Nijhoff, ca. 1495-1561), Hans van Coelen (1510-1542) en diens zoon Jasper Johanson. De in de 17de eeuw actieve familie Van Hagerbeer, die in Amersfoort woonachtig was, zou uit Oost-Friesland afkomstig zijn. Jan Galtuszoon woonde sedert 1659 tot zijn dood in 1770 in het huis ten noorden van de Oudekerkstoren. Ook in de eerste helft van de 18de eeuw waren Duitsers betrokken bij bouw en reparatie van het grote orgel. Er werd in 1724 een contract gesloten voor de bouw van een nieuw orgel met Christian Vatter of Vater, orgelmaker van de keurvorst van Hannover en leerling van Arp Schnitger (1648-1719). Van 1738 tot 1742 werd het orgel hersteld door Johann Caspar Müller (1681-1746), broer van Christian (1690-1770), de bouwer van onder meer het orgel in de Grote of Sint-Bavokerk te Haarlem. De geschiedenis herhaalde zich toen het koororgel in 1965 werd voorzien van een instrument dat door de Oost-Friese firma Ahrend en Brunzema werd gebouwd.

Ook orgelbouwers uit de Nederlanden werkten in de Oude Kerk. Het eerste koororgel werd gemaakt door Edammers, waarvan de namen niet bekend zijn. Het tweede kleine orgel was een werkstuk van Pieter Jansz de Swart (1536-1599) uit Utrecht. In 1619 werd het toenmalige grote orgel gerepareerd en uitgebreid door zijn opvolgers en in 1686 werkten Antwerpse orgelbouwers eraan.

Grote orgel

Een eerste orgel wordt (volgens Commelin) vermeld in 1450. Het zal tegen de toren hebben gehangen. In 1512 kwam er na de verhoging van het schip een nieuw orgel tegen de torenwand.

In 1539 bouwden Henrick Niehoff en zijn broer Herman uit 's-Hertogenbosch en Hanske van Coelen een nieuw groot orgel[75-1:16] De kas van Adriaen Schalck, kistenmaker te 's-Hertogenbosch, vertoonde renaissance kenmerken met laatgotische elementen. Wagenaar vermeldde dat de luiken door Maarten van Heemskerck waren geschilderd. Wijzigingen werden aangebracht in 1544-'45 en 1567-'68.

In 1588 repareerde en verbeterde Pieter de Swart het orgel[75-1:24]. Diens zoon Dirck en Jacob Jansz du Lin uit Utrecht werkten eraan in 1619[75-1:27].

In oude kas vergrootte en moderniseerde in 1659 Jacobus Galtusz van Hagerbeer het instrument[76-1:50]. Kort ervoor had hij een nieuw koororgel gebouwd. Aan het orgel werd een galerij toegevoegd. Om de oude klokken uit de toren te laten zakken en de nieuwe klokken van Hemony te kunnen ophijsen, moest eerst de windvoorziening van het orgel in de toren gedemonteerd worden. Na voltooiing van het carillon zijn nieuwe balgen aangebracht.

Op een tekening van Cornelis Pronk naar een schilderij van Emanuel de Witte van na 1658 is het orgel afgebeeld (afb. OA 16). Alleen het rugpositief en de aansluitende galerij zijn goed zichtbaar. Daarboven rijst het hoofdwerk op, ondersteund door een hoge geprofileerde lijst, waarvan de vormgeving weinig betrouwbaar lijkt.

In 1686 verbouwden Apollonius Bosch en Nicolaas van Hagen uit Antwerpen het instrument[76-1:54]. In de *Amsterdamse Donderdaeghse Courant* van 1 augustus 1686 stond hierover het volgende bericht[203] '*Door ordre van de Ed. Gr. Achtb. Heeren Burgemeesteren*

588 Orgel, aanzicht; 2001. HJ

en Thesaurieren deser Stede, hebben eenige voorname Organisten van 't Land geexamineert en opgenomen het groot Orgel in de Oude Kerck alhier, 't welk van meer als over de 100 jaren voor een onvergelykelyk werck geoordeelt sijnde, nu van binnen vernieuwt, omtrent voor de helft vermeerdert, en in alles van seer heerlijke eenparige melodie en uytsteekend geluyd bevonden is, terwijle het gunt van nieuws daer in is gemaeckt, voor het oude in genen deele behoeft te wyken. Waer door de Orgelmaker Apollonius Bosch, dit onder de opsigt en directie van den Organist Mr. Sybrand van Noort, so heeft aengenomen en volbracht.'

In 1700 nam Michiel van Musscher (1645-1705) de donkere en bijna *'uitgegaene schilderijen'* van Maerten van Heemskerck op de grote luiken onderhanden[76-1:55][204].

Dit orgel komt in betrouwbare weergave voor op de tekening van Jan Goeree uit het begin van de 18de eeuw (afb. OA 26). De hoofdkas bestaat uit de gebruikelijke middentoren, geflankeerd door een hoekig uitstekend deel waarnaast aan beide zijden een zijtoren. Deze vijf elementen zijn alle bekroond met een spits element waarvan de versiering met hogels en kruisbloemen nog gotisch aandoet. Aan onderen bovenzijde wordt de kas afgesloten met een klassieke kroonlijst. Aan weerszijden is een openstaand orgelluik weergegeven. De grote kas rust op een breed uitlopende console. Daaronder is een rugpositief weergegeven als verkleinde kopie van de grote kas en geplaatst voor een galerij die de gehele breedte van de middenbeuk beslaat. Boven de kas is tegen de torenmuur boven het orgel een wijzerplaat met een zeshoekige omranding getekend. Uit 1597 is bekend dat de klok bij het orgel verguld werd door Jan Lyensz[75-1:26].

Omstreeks 1720 werden plannen gemaakt voor de bouw van een geheel nieuw orgel. Er werd contact opgenomen met Christian Müller, op dat moment knecht van Cornelis van Hoornbeeck, die het orgel in de Ronde Lutherse Kerk bouwde. Hij kreeg de opdracht echter niet maar herstelde wel het koororgel in dezelfde tijd. Er werd in 1724 een contract gesloten voor de bouw van een nieuw orgel met Christian Vater[1895]. De totale kosten bedroegen *f* 18000. Het maken van de ontwerptekening en de houten en stenen decoratiedelen rond het orgel werden afzonderlijk aanbesteed. Aannemer hiervan was de steen- en beeldhouwer Jurriaan Westerman[205], die hiervoor *f* 5300 ontving. Zie bijlage 1. Om de vooruit gebouwde pilasters een vaste ondergrond te geven, moest een fundering tegen de toren gemaakt worden. Daarbij kwamen gebreken aan de fundering van de toren aan het licht. Het orgel werd voor het eerst op 13 oktober 1726 in het openbaar bespeeld.

Door de verzakkingen van toren en de voorzieningen daaraan moest ook het orgel weer onderhanden worden genomen. Van 1738 tot 1742 werd het hersteld Johann Caspar Müller[206]. De stad Amsterdam betaalde *f* 8000 voor deze werkzaamheden en *f* 600 voor bijkomend werk. Er is wel eens gesuggereerd dat het orgel van Vater zo slecht was dat het door Müller geheel vernieuwd werd. Dit wordt weersproken door de aantekening uit 1739 dat de organist Johannes Ulhoorn *'voor sijn toesigt in het opnieuw op te stellene orgel'* geen vergoeding kreeg[207].

Het orgel onderging in de loop der tijden verschillende herstellingen, onder meer in 1904-'05 en tijdens de grote restauratie.

Opbouw van het orgel

Het orgel is opgebouwd uit een rugpositief en een hoofdwerk, bestaande uit onderkast en bovenwerk, geflankeerd door pedaaltorens (afb. 588). Achter en naast het rugpositief bevindt zich een balkon waarop de speeltafel met de klavieren en de registerknoppen is opgesteld. Daarachter is voor de toren nog een gang die toegankelijk is langs de stenen trap in de noordwand van de toren. Vanaf deze gang is een doorgang naar de eerste verdieping in de toren, waar de balgen zijn ondergebracht.

Het orgel wordt ondersteund door vier paarsgewijs gerangschikte brede pilasters die naar voren gebogen zijn. Zij zijn met wit grijsgeaderd marmer bekleed; de casementen zijn uitgevoerd in Rouge royale, een donkerrode marmer met grijze aders, afkomstig uit de Belgische provincie Namen. De pilasters zijn gedekt met een Toscaans kapiteel. De kapitelen dragen zware, in stucwerk uitgevoerde consoles, die rijk met acanthusblad en voluten zijn versierd en het orgelbalkon dragen. Tussen de pilasters is te toegang tot de kerk vanuit de toren, afgesloten met een driedelige boog. De boogzwikken zijn versierd met acanthusbladen. De doorgang is afgesloten met houten paneelwerk waarbinnen vier deurvleugels, aan de noordzijde twee en aan de zuidzijde een draaiend en een vast deel. Dit laatste is gedaan om het verschil in as van toren en kerk te maskeren.

Boven de doorgang uit de toren is een houten plafond dat met acanthusbladen versierd is en wit gemarmerd is.

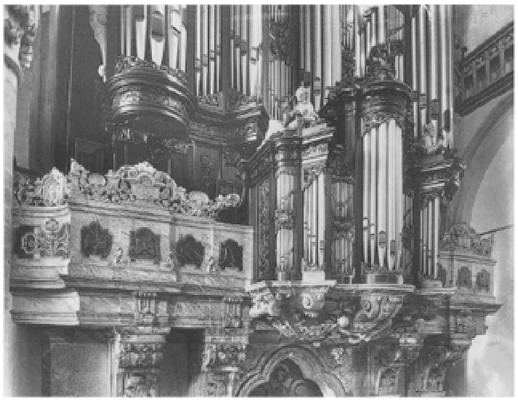

589 Orgelbalkon en rugpositief; ca. 1920. Steenbergh.

Het rugpositief wordt gedragen door drie grenen balken die in de torenwand zijn ingemetseld. Aan het einde is onder de drie balken een dwarsbalk aangebracht. Daaronder hangt een lampet die de vormen van het positief volgt. Dat bestaat uit een halfronde middentoren geflankeerd door twee kwart-ellipsvormige gedeelten. Dan volgen overhoeks vooruitspringende zijtorens. Op de hoeken zijn tenslotte kleine ronde partijen. De onderdelen van het positief worden gedekt door een kroonlijst. De middentoren is bekroond met een gekroonde lier waarvoor een pansfluit en een bundel blaasinstrumenten met bekervormige einden zijn geplaatst (afb. 592). Links en rechts hangen guirlandes af. De zijtorens dragen elk een houten vrouwenfiguur, rechts met een rol papier en een boek in de handen, links met een strijkinstrument (gamba). De pijpen worden aan de onder- en bovenzijden afgedekt met gesneden blindeerwerk, voorzien van diagonale bandjes waartussen vierbladige bloemen, een typisch Regence-motief.

Het soffiet onder het positief is voorzien van rijk Lodewijk-XIV lof- en bladwerk (afb. 591). Het snijwerk bestaat uit vijf consoles die van rolwerk zijn voorzien. Drie ervan schijnen de torens te dragen, de overige lijken de zijvlakken van het positief te ondersteunen. De vijf consoles komen samen in één punt, dat wordt gemaskeerd door royaal uitgevoerde acanthusbladen die te voorschijn komen vanachter een centrale bladkrans. Uit het midden daarvan ontspruit een bloementros. De zwaarder uitgevoerde middenconsole wordt geflankeerd door twee gevleugelde putti met lauwertakjes. Zij dragen op de schouder een vrij hangende guirlande. Die gaat door over de middenconsole en de einden ervan schijnen over de consoles te zijn gehangen.

Op de consoles naast het lampet draagt een zware kroonlijst waarop de gesloten borstwering van het balkon is aangebracht, bestaande uit barok paneelwerk afgedekt met ajour gesneden ornamentwerk (afb. 589). De einden aan noord- en zuidzijde zijn kwart-cirkelvormig ingezwenkt.

De wand onder het hoofdwerk is voorzien van panelen waarop snijwerk is aangebracht. De ruimte achter het rugpositief rond de speeltafel is sedert 1838 afgeschoten met deuren en glasramen[b18:3]. De kas rust op een kroonlijst die de contouren van het front volgt. Dat front kreeg de in die tijd gebruikelijke indeling. In het midden kwam een rond naar voren stekend deel waarin boven elkaar twee rijen pijpen zijn ondergebracht. Links en rechts is een iets lager, vlak gedeelte met rijen pijpen waarnaast een partij met twee rijen pijpen die puntig naar voren springt. Hierop volgt naar buiten weer een lager vlakdeel met drie rijen pijpen, gevolgd door

grote ronde torens waarin de baspijpen zijn ondergebracht, geflankeerd door langgerekte bazuindragende figuren. Ook hier is boven en onder de pijpen gesneden blindeerwerk, dat in 1844 vernieuwd werd[b18:6].

Het middendeel tussen de bastorens wordt doorsneden door een druk bewerkte lijst. De kroonlijst boven de hoektorens was in de 19de eeuw voorzien van een

590 Orgelbalkon; 2001. HJ

591 Soffiet onder rugpositief; 2001. HJ

versiering van acanthusbladen afgewisseld met margriet-achtige figuren. Bij de restauratie is deze toevoeging verwijderd. De zijtorens zijn bekroond door grote menselijke figuren, de middentoren door een wijzerplaat in een klokgevel-achtige omlijsting, waarboven een symmetrische rocaille. Op de driehoekige torens tussen midden- en bastorens is een wapenschild, waarop links het stadszegel, het koggeschip dat met twee krijgslieden is bemand, en rechts het wapen van Amsterdam met de drie Sint-Andrieskruisen. De wijzerplaat bestaat uit verticale grenen opgeklampte delen, versterkt met een gebogen ijzer met een oog, met een stang opgehangen aan de kapconstructie. Hij is voorzien van Romeinse cijfers en heeft één wijzer. De cijfers waren oorspronkelijk verguld maar werden later wit geschilderd.

De wijzer van de klok boven op het orgel werd oorspronkelijk aangedreven door het torenuurwerk. Op een kleine klok uit 1508 erachter werden de hele uren geslagen en op een komschel in hetzelfde ijzeren raamwerk de halve uren (afb. 656). In 1835 werd het torenuurwerk met toebehoren hersteld[75-1]. Bij die gelegenheid werd de wijzer boven het orgel buiten gebruik gesteld en de verbinding niet meer hersteld. Ook het slagwerk achter de wijzerplaat, bestaande uit het klokje uit 1508 en de komschel, werd toen afgekoppeld.

In 1830 werd het orgel geschilderd door de firma A. de Vries & Zn, in 1844 door de firma B. van Hilten bijgewerkt en de pijpen gepolijst[208]. In 1905 is de kas wederom geschilderd, door de firma Meijers & Co. De pijpen werden daarbij aan de zichtbare zijden voorzien van een laag aluminiumverf.

De restauratie van het orgel ving aan in 1965 en was gereed in 1975.

Kleuren[b18:82-92]

Er is een aquarel van H.P. Schouten uit 1786 waarop de toenmalige kleuren van het orgel goed te onderscheiden zijn (afb. OA 32). Bij de restauratie zijn de resultaten

van een kleuronderzoek en genoemde aquarel als leidraad gebruikt voor de huidige kleurstelling.

Het houtwerk van de orgelkassen en de deurpartij eronder was in verschillende tinten imitaties van mahonie geschilderd met onderdelen in groene tinten. Al het als marmer geschilderde houtsnijwerk was rijk voorzien van vergulde biesjes. De twee geprofileerde horizontale lijsten van het balkon zijn als rood marmer geschilderd, het tussenliggende vlakke deel als wit marmer. De middenpanelen zijn wit marmer met vergulde randen. De muur achter het orgel was zwart gemaakt.

In de 19de eeuw verdwijnen de groene delen van het houtwerk en wordt soms de afwisseling van wit geaderd en rood marmer in andere volgorden aangebracht. Op een toen rood gemaakt fries is de signatuur *M. Mattijsen 1825* aangetroffen. Op advies van de stadsarchitect Jan de Greef (1784-1834) werd de bruin gekleurde balustrade in 1830 gemarmerd in harmonie met het marmer eronder[76-1,65].

In de 20ste eeuw zijn de kassen en deuren in een bruine eiken imitatie geschilderd. De balustrade van het balkon was overwegende van lichte marmerimitaties voorzien (afb. 589). Er werd weinig verguldsel gebruikt.

Thans zijn het grootste deel van het orgel en de borstwering van het balkon geschilderd in verschillende nuances houtimitatie (afb. 590). Het hoofdgestel onder de borstwering heeft een rood gemarmerde kroonlijst en architraaf waartussen een wit gemarmerd fries met consoles. De beelden op rug- en hoofdwerk zijn wit. Het meeste lofwerk is verguld, dat onder het lampet is zilverkleurig (afb. 591).

592 Bekroning rugpositief; 2000. HJ

Instrument

De beschrijving van het instrument valt buiten het kader van dit boek. Wel dient vermeld te worden dat de zware trapbalgen zich nog steeds in de toren bevinden op de eerste verdieping ter hoogte van de gang die achter speeltafel en orgelbalkon loopt.

Kleine orgel

Na de voltooiing van de Weitkoperskapel was er gelegenheid om rond de muurkolom tussen de Sint-Joriskapel en de Weitkoperskapel een klein orgel te bouwen. Dit eerste koororgel werd *'het Edammer werck'* genoemd, vermoedelijk omdat het gemaakt was door orgelmakers uit Edam[59-1:24]. In 1545 bouwden Henrick Niehoff en Jasper Johanson een tweede koororgel[75-1:217]. Al in 1567 (het jaar na de beeldenstorm) is een derde orgel gebouwd door Pieter Jansz de Swart. Op dit orgel speelde Jan Pietersz Sweelinck (1562-1621) en na diens dood zijn zoon Dirck Sweelinck. Het orgel is weergegeven door Emanuel de Witte op twee schilderijen uit de jaren kort voordat weer een nieuw orgel werd gebouwd (afb. OA 11 en 14). De galerij was afgescheiden met een lange houten borstwering opgebouwd uit geprofileerde stijlen waartussen panelen. Op de borstwering stond ter plaatse van de speeltafel aan de zuidzijde en aan de kant van de Sint-Joriskapel een verhoging, die waarschijnlijk van laken of een andere stof was gemaakt. De veelzijdige omgang aan de zijde van de zijbeuk werd gesteund door een drietal gewelfachtige consoles. Aan de kant van de Sint-Joriskapel liep de trap door een insteek naar de galerij. Het lijkt erop dat de toegang naar de trap zich aan de zijde van de Weitkoperskapel bevond. De Witte schildert daar althans een deur.

De kas hing aan de zuidzijde van de muur en was opgebouwd uit een halfrond gedeelte in het midden geflankeerd door twee torens. De drie onderdelen waren bekroond met een opengewerkt torenvormig element.

In 1619 werd het orgel gerepareerd door Jacob Jansz du Lin en Dirck Pietersz de Swart.

In 1658-1659 is een nieuw, wat groter instrument gebouwd door Jacobus Galtusz van Hagerbeer. Daarvan bestaat de kas nog steeds (afb. 552).

De zeer hoge borstwering van de galerij is samengesteld uit stijl- en regelwerk, waartussen panelen met kussens zijn opgenomen. De toegang tot de galerij bevindt zich sinds de restauratie in de Weitkoperskapel met een trap waarvan de omtimmering geïnspireerd is op het schotwerk van de galerij.

Het oostelijke deel van de galerij bevat een kamertje met dak en wanden van stijlen regelwerk waartussen panelen, waarvan enkele met wervels vastgezet en uitneembaar zijn. Het kamertje is thans buiten gebruik, maar ook de vroegere functie is onduidelijk.

Op de galerij bevindt zich iets meer naar het zuiden tegen de muur een kas waarin de bij het pedaal behorende pijpen zijn geborgen. Deze kas is in paneelwerk uitgevoerd en heeft twee vleugeldeuren, welke in geopende stand inzicht geven in de opstelling van het pijpwerk, waarvan de met het stijgen der toonhoogte dalende lijn wordt overgenomen door een driehoek van verguld ajour snijwerk.

593 Kleine orgel, gezien uit zuiden; 2001. HJ

594 Kleine orgel, gezien uit oosten; 2001. HJ

595 Kleine orgel, gezien uit het westen; 2001. HJ

596 Kleine orgel, westelijke zijwand orgelkas; 1963. RdMz

597 Kleine orgel, orgelvoet; 1960. RdMz. a. onderaanzicht; b. zijaanzicht.

598 Koororgel, detail luik met handtekening Brizé; 1964. PP

De belangrijkste kas van het orgel bevindt zich tegen de zuidkant van de muurkolom en bestaat uit een kas voor het borstwerk - gelegen op het niveau van de bespeler - en een kas voor het hoofdwerk, bestaande uit drie torens, waarvan de middelste met zijn opengewerkte bekroning bijna reikt tot de onderkant van de trekbalk (afb. 593). De zijtorens dragen elk een fruitmand met verguld ooft, terwijl de zijwanden worden bekroond door een lier te midden van allerlei omkransend snijwerk. Op de oostelijke zijwand is temidden van ornamentwerk het wapen van Amsterdam aangebracht onder de keizerskroon (afb. 594). De westzijde is op dezelfde wijze voorzien van een wapenschild met een kroon van scheepsboegen (afb. 596).

De kas voor het borstwerk bevat de mechanische tractuur en het pijpwerk van het tweede klavier.

De overgang van de onderkas naar de bovenkas is met bijzonder rijk en fraai verguld snijwerk uitgevoerd. Zijdelings vormen ajour bewerkte en vergulde kooflijsten een soepele overgang, terwijl juist boven de bespeler van het orgel twee zingende engelenkopjes zijn gebeeldhouwd (afb. 597).

Hierboven bevindt zich een hoge architraaf, welke in plattegrond de profilering van de torens volgt. De torens bevatten frontpijpen welke eerst zichtbaar worden als

de orgelluiken zijn geopend, wat voor het spelen altijd dient te geschieden. De organist kon dit vroeger zelf vanaf zijn bank regelen met touwen welke over katrollen liepen, maar deze constructie is nu wegens ruimtegebrek vervallen.

De luiken zijn aan de buitenzijde voor 350 gulden beschilderd door Cornelis Brizé (Haarlem ca. 1621-Parijs ca. 1670)[209] met festoenen, versierd met een violoncel, violen, bassen, luiten, citers, fluiten, bazuinen, maat- en zangboeken en dergelijke (afb.598)[b11,tek.10].

In 1724 onderging het koororgel een reparatie door Christian Müller. In 1821 is het pijpwerk voor een groot deel naar de Zuiderkerk gegaan om er een nieuw orgel mee te bouwen. Dat orgel is uiteindelijk in 1940 in de gereformeerde kerk te Aalten terecht gekomen[50-1:113].

In 1965 werd het kleine orgel ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Stichting De Oude Kerk voorzien van nieuw binnenwerk door de firma Ahrend en Brunzema te Loga bij Leer in Oost-Friesland. Het werd gereconstrueerd in 1975.

De luiken zijn bij de restauratie schoongemaakt en opnieuw gevernist door N. van Bohemen te Den Haag. De binnenzijde van de luiken is op aanwijzing van schilderijen van Emanuel de Witte gekleurd met Engels rood, waarover een glacis van omber, en met een gouden band afgezet.

Kabinetorgel

In het koor staat een 18de-eeuws kabinetorgel. Het werd in 1767 door de Amsterdamse orgelmaker Deetlef Onderhorst[210] gebouwd, vermoedelijk voor een particuliere opdrachtgever[211].

Vanaf 1848 heeft het in het gemeentelijke Oudeliedenhuis aan de Roeterstraat gestaan. Daarbij waren de buik en de kuif van het orgel verwijderd. In 1946 is het

orgel gerepareerd en van een elektrische wind voorziening voorzien[212]. In 1953 werd het plafond van de kerkzaal verlaagd, waarbij het front aan de bovenzijde werd ingekort en het orgel wit werd geschilderd.

In 1977 is het orgel geheel gerestaureerd, waarbij het kabinet werd hersteld en van de verflaag is ontdaan. Sedertdien is het in het koor van de Oude Kerk opgesteld. In 2003 ging het orgel in eigendom over van de Gemeente Amsterdam naar de Stichting De Oude Kerk.

Eindnoten:

203 Vriendelijke mededeling van mevr. M.G.A. Schipper-van Lottum, 9 mei 1976.
204 J.H. Giskes, 'Amsterdam, centrum van muziek', *Jaarboek Amstelodamum* 86 (1994), p. 51.
205 Jurriaan Westerman werkte ook aan de kas van het orgel in de Grote of Sint-Michaëlskerk te Zwolle (1721) en van de Ronde Lutherse Kerk in Amsterdam (1722, verbrand 1822).
206 De mening van Bijtelaar dat Vater het orgel niet goed had gebouwd, delen wij niet[76-1:56]. De herstellingen aan het orgel door Müller waren het gevolg van de ingrijpende verbeteringen aan de toren.
207 Leonie van Nierop, 'Het dagboek van Jacob Bicker Raye 1732-1772', *Jaarboek Amstelodamum* 36 (1939), p. 213-251, m.n. p, 218 noot 5.
208 In dit verband is het opmerkelijk dat architect J.P.L. Petri jr. een nazaat was van een der firmanten van de nog na 1950 bestaande schildersfirma Van Hilten en Petri.
209 P. Scheltema, *Aemstel's Oudheid* II (1856), p. 126. Zie ook: *Amstelodamum* 25 (1938), p. 22; 28 (1941), p. 52; 69 (1982), p. 7; 81 (1994), p. 70; 89 (2002), p. 11. Brizé was stilleven-schilder. Hij was ook betrokken bij de decoratie van het stadhuis op de Dam en werkte mee aan de koepelzaal van het Huis ten Bosch in Den Haag (1648-1652).
210 Didelof of Deetlof Onderhorst werd in 1715 of 1716 geboren in Holstein (Duitsland). In 1749 trouwde hij in Amsterdam.
211 A.J. Gierveld, *Het Nederlandse Huisorgel in de 17de en 18de eeuw*, Utrecht 1977, p. 255.
212 H. van Nieuwkoop (red.), *Het historische orgel in Nederland*, deel 2. Amsterdam 1997, p. 357.

2.b Meubilair en betimmeringen uit de perioden na 1578

Inleiding

In de Rooms-Katholieke eredienst was de meeste aandacht gericht op het hoofdaltaar en de handelingen die daar werden verricht. Er werden wel predikaties gehouden vanaf de preekstoel, maar die waren toch in verhouding van minder belang. De zitplaatsen in het middenschip van de kerk, zo die er al waren, richtten zich naar het oosten. Tegen de kolommen die het middenschip van de zijbeuken scheiden, waren altaren geplaatst. Alleen tegen de kolom ten westen van de noordoostelijke vieringkolom stond de preekstoel. Doopplechtigheden vonden plaats in de ruimte voor de preekstoel, die met een hek was omgeven en als 'dooptuin' of 'doophuis' werd aangeduid.

Toen de kerk in 1578 overging naar de nieuwe godsdienst, werd het gesproken woord het belangrijkste element in de diensten. Het koor verloor zijn functie. In het

schip rangschikte men de zitplaatsen rond de preekstoel, die op dezelfde plaats bleef als in de katholieke tijd.

Belangrijke personen kregen aparte zetels in de kerk. Rond de kolommen in het schip werden prominente ‘gestoelten’ gemaakt en op andere plaatsen werden losse banken gezet, die verplaatsbaar waren omdat er eventueel ook onder begraven moest kunnen worden.

De minder bevoorrechten - de ‘gewone burgers’ - hadden geen vaste zitplaatsen in de kerk. De vrouwen namen zelf een stoel, bankje of krukje mee. Hieruit groeiden allerlei misstanden. Al enige uren voor de aanvang van de kerkdienst stond men buiten opgesteld. Bij het opengaan van de deuren drongen de kerkgangers zich onder luid geraas met vechten en duwen naar binnen. Daarom had men plaatsbewaarsters aangesteld die elk een aantal vrouwenstoelen beheerden. Die kon men tegen vergoeding voor een keer of een heel jaar huren. Maar de plaatsbewaarsters en de kerkknechten (deurwaarders) probeerden er ook zoveel mogelijk munt uit te slaan, zodat de kerkmeesters in 1664 besloten de verhuur van plaatsen zelf ter had te nemen[69-1:37]. Ook de plaatsen voor mannen werden voortaan verhuurd en voor een stoof of een voetenbankje moest worden betaald. In het doophuis waren plaatsen gereserveerd voor deftige, welgestelde en belangrijke dames. Voor de dopelingen en hun familieleden bleef haast geen plaats over. Na 1810 werd bepaald dat alleen de vrouwen van de predikant, de koster, de voorlezer en de leden van het kerkbestuur een vrije plaats in het doophuis zouden krijgen.

Na de omwenteling in 1795 predikte men Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap en daarbij pasten geen rouwkassen met familiewapens en ook geen herenbanken meer in de kerk. Met weinig gevoel voor piëteit sloopte men de banken rond de kolommen maar met een vooruitziende blik werden de onderdelen wel opgeslagen. In 1802 werd het herplaatsen van de regeringsbanken toegestaan.

Voor de armen kwamen er speciale banken zonder leuning, die in de zuiderzijbeuk werden neergezet op plaatsen waar vaak het zicht op de preekstoel werd belemmerd door een kolom of een herenbank.

Eind 18de eeuw waren de inkomsten uit de 1972 graven *f* 2240 per jaar, het banken- en stoelengeld bedroeg *f* 1940[213]. De verhouding tussen de totale oppervlakte van de kerk en die welk ingenomen werd door banken en stoelen bedroeg 1:6.

Schilders zoals Emanuel de Witte en Jan Goeree spiegelen ons een beeld voor van een lege kerkruimte waarin alleen rond de kolommen en in verplaatsbare banken zitplaatsen waren. Uit het bovenstaande blijkt dat dit niet overeenkomt met de werkelijkheid, zeker niet tijdens diensten. In de zuiderzijbeuk stonden hoge, ongemakkelijk zittende banken. Toen in de 19de eeuw het begraven in de kerk werd verboden, werd de hele ruimte van het middenschip vol gezet met stoelen.

Koorhek

In 1681 werd het 16de-eeuwse koorhek vervangen door een nieuw in de vormentaal van het uitgaande Hollandse classicisme. Johannes Lutma de Jonge maakte toen een

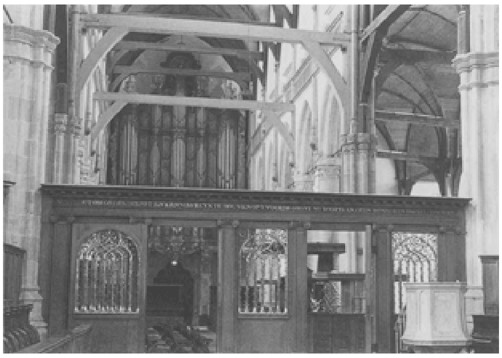

599 Koorhek gezien uit Hoge Koor; 2000. HJ

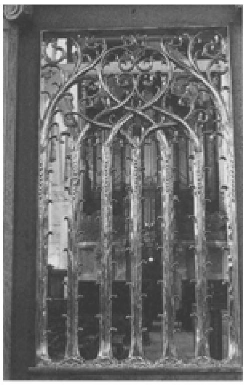

600 Koorhek, koperwerk middenvak; 2000. HJ.

tekening van het koor[64-1:37][214]. Het ontwerp van het hek en het snijwerk is van de meester beeldsnijder Adriaen Cuyper, die rekeningen indiende voor tekenwerk, een model van het koperwerk, twaalf Ionische kapitelen en lijstwerk. Het timmerwerk is van Adriaen de Jonge[215] en het geelkoperwerk werd gegoten door Gilles Wybrants. De laatste bracht veel oud koper in mindering dat - naar wij moeten aannemen - afkomstig is van het oude koorhek dat Emanuel de Witte nog afbeeldt. De kosten van het koperwerk waren (onder aftrek van het oude koper) ongeveer 3000 gulden. Zie bijlage 1.

Het nieuwe hek is geheel van eikenhout en werd geplaatst op twee stoeptreden waarvan de bovenste moeten van het oudere hek vertoont. Het hek wordt door zes Ionische pilasters verdeeld in vijf vakken en is aan weerszijden vrijwel identiek. Het tweede vak vanaf de beide vieringkolommen is draaibaar uitgevoerd als deur. Daar is de maat gemeten hart op hart pilaster 1,92 meter, de andere vakken meten 1,70 meter (afb. 599).

Het koorhek is opgebouwd uit een raamwerk, waarop een betimmering is aangebracht. Op de pilasters rust een hoofdgestel met een ver overstekende kroonlijst op blokjes. In 1844 werd het hek 20,5 centimeter hoger geplaatst en werd op de kroonlijst een verhoging gemaakt (afb. 544). Die opbouw is in 1911 weer verwijderd.

Tussen de pilasters zijn in het onderste gedeelte eiken panelen. Het bovenste deel, ongeveer tweederde van de hoogte, is voorzien van een traliewerk in geelkoper, dat bestaat uit zeven forse stengels, in reliëf gemodelleerd (afb. 600). Daaruit maakt zich afwisselend links en rechts een bladtop los. Op tweederde van de hoogte splitsen zich de stengels en neigen de buitenstengels naar het midden van het traliewerk.

Daarbij oversnijden sommige stengels elkaar en vormt zich in het bovenste deel een fijnmazig netwerk van twijgen, die zich als een arabesk ontwikkelen[216]. Het traliewerk in de deuren is aan de bovenkant halfcirkelvormig gesloten. Hier zijn acht stengels.

In het fries van het koorhek prijken aan de westzijde in Romeinse letters dichtregels van de kerkmeester Cornelis Schellingen:

'T MISBRUYK IN GODES KERCK ALLENGSKENS INGEBRACHT; IS HIER WEER AFGEDAEN IN TIAER SEVENTICH ACHT XVC.

Aan de oostzijde staat:

MEN MOET OM GODES DIENST EN KENNISS' REYN TE HOUWEN OP 'S WOORDS GRONT NU VOORTAAN GEEN MENSCHEN INSTEL BOUWEN[217].

Deze teksten zijn in 1594 vermoedelijk in gotische letters op het oude koorhek geschilderd door Cornelis Dircksz (zie bijlage 1) en overgenomen in eigentijdse letters op het nieuwe hek.

In 1868 werden de pilasters, het architraaf en de kroonlijst wit gemarmerd (afb. 553)[b18:45]. In 1911 is deze beschildering weer verwijderd.

Koorafsluiting[b18:48]

Nadat het sacramentshuis was afgebroken, werd het uitbuigende gedeelte van het koorschot tussen de kolommen 13 en 14 vervangen door een nieuw gedeelte dat de richting van de muur volgt. In 1608 kwam aan de buitenzijde nog een tweede schot, gesigneerd 1608 2 May fo(?) Linnich.

Op het hele koorschot werd een hoofdgestel geplaatst, dat gedragen werd door gedraaide balustertjes (afb. 731). De bovenkant oversneed de tapijtbeschilderingen op de kolommen en het onderste stuk van de moet van de apostelbeelden. De balustrade is dus na de Alteratie gemaakt. In 1589 werd *'bet. an Jan Andriessen wieldrayer voer 20 pylaertkens ...'*. In het totaal zijn 79 pilaartjes geleverd[b18:59]. Alhoewel niet is aangegeven waarvoor die bestemd waren, kan worden aangenomen dat het hier om de balustrade gaat.

Op de lager gelegen bovenregel in de kooromgang is eerst een fries aangebracht in de vorm van een paneel binnen een geprofileerd randhout. Daarop bracht Cornelis Dircksz een tekst aan ter herdenking van de ondergang van de Spaanse Armada in 1588[b18:62]. Die tekst was, zoals die op het koorhek, gevloeid uit de dichtader van Cornelis Schellinger. De vergulde letters vertonen een merkwaardige mengeling van cursieve en gotische vormen. De tekst luidt:

'*Theijlloos Verbondt* ghesinn't de *Waerheijdt* uijt te roijen, Hadde de *Spaensche Vloot*, end' *Groot Heijr* opgebracht. Maer Godt dit *Heijr* verlet't; En doet de *Vloot* verstroijen Door vuijr ronds-om t'en toon'; slaet die te gront met cracht. Looft hem die *Sijn Saeck Recht't*, in 't Jaer tachtich end'acht[218].

Boven de kleine zijdeur aan de zuidoostkant, waardoor de bruidsparen het koor plachten te betreden, werd - vermoedelijk ook door Cornelis Dircksz in 1599[b18:62]_de volgende tekst aangebracht:

'*Twist, hovaerdy en d'overdaet Doen dat gheen huis seer langhe staet*. MELANTHON'

Op een schilderij van Emanuel de Witte uit 1659 is de 16de-eeuwse betimmering van het koorschot weergegeven. Bij de restauratie bleek het hele thans aanwezige schotwerk boven de banken blauwgroen te zijn geschilderd, de kleur die in 1755 over al het houtwerk in de kerk werd gestreken. Hieruit kan worden opgemaakt dat de huidige betimmering van voor of uit 1755 dateert. In 1843-'45 zijn vurenhouten delen toegevoegd.

Vingboons tekende op zijn plattegrond (1683) in de meest oostelijke rechte travee in het koorschot zowel aan de noord- als aan de zuidzijde een deur, waarvoor aan de kant van de zijbeuken enkele treden waren. Hieruit blijkt dat de vloer van het koor toen hoger lag dan in de rest van de kerk.

Op een aquarel van Schouten uit omstreeks 1786 staan in het Buitenlandvaarderskoor aan de zuidzijde van het koor twee toegangen tot het Hoge Koor, zoals die tot de restauratie nog aanwezig waren (afb. OA 33). Zij zijn vervangen door een nieuwe doorgang.

Het muurtje waarop het koorschot staat, is in de 18de eeuw vernieuwd in stenen van 21 centimeter lengte, vermoedelijk in samenhang met het maken van een nieuwe toegang aan de zuidzijde.

Preekstoel in het koor

In het hart van de koorsluiting, op de plaats waar het hoofdaltaar gestaan had, kwam een kleine preekstoel die dienst deed bij huwelijksinzegeningen.

Voor 1845 was er een klankbord dat op vier kolommen rustte. Om de predikant iets meer armslag te geven, werden de kolommen vervangen door ijzeren kolommen die van een betimmering werden voorzien[219]. In 1860 zijn er gebogen schotten aan de achterzijde gemaakt. Omstreeks 1907 is het houtwerk van verf ontdaan; alleen de delen die bedekt waren door betimmering behielden hun marmer-beschildering.

Thans is de kuip van de preekstoel gemarmerd, oker en licht oker, de voet is grijs (afb. 599). Aan de onderzijde zit een voluut waaruit zich acanthusranken ontwikkelen[220].

Preekstoel

De preekstoel is altijd bevestigd geweest tegen de kolom ten westen van de noordwestelijke vieringkolom[73:32]. De eerste vermelding van een preekstoel stamt uit

601 Preekstoel en doophek; 2001. HJ

602 Preekstoel, kuip; 2000. HJ

603 Preekstoel, traphek; 2000. HJ

1413[b18:25]. Er zijn reparaties bekend uit 1569 na beschadigingen tijdens de beeldenstorm.

De huidige preekstoel dateert uit 1642 (afb. 601)[69-1:37; 75-1:28]. De zeskante kuip werd gemaakt door Jan Pietersz kistenmaker (zie bijlage 1) en bestaat uit hoekribben waartussen vakken die bestaan uit twee door profiellijsten omzoomde panelen (afb. 602). De hoekribben zijn versierd met symmetrisch gesneden plantenmotieven, gevormd door acanthusranken. Voor de hoeken staan Corinthische zuiltjes waarvan de basementjes van ebbenhout zijn. De schacht is aan de onderkant over ruim een derde versierd met kwabornament waarboven een ring van ebben. Daarop volgen cannelures, gestopt onder een ebben rondstaaf. De kuip wordt aan de bovenzijde afgesloten met een kroonlijst die sedert lang schuil gaat achter een bekleding. Onder de kuip is rondgaand een gebombeerde lijst met snijwerk van plantenmotieven, die rond de vooruitspringende basementen van de zuiltjes is gekornist. De onderkant van de kuip is ojiefvormig ingezwenkt. De hoekribben zijn versierd met een maliënmotief. In ieder veld is een gesneden cartouche in kwabornament. De afhangende beëindiging is verloren gegaan. In de kuip is een wegdraaibaar bankje

dat in hoogte verstelbaar is[b18:27]. Verondersteld wordt dat het houtsnijwerk van de hand van de beeldsnijder Nicasius van Eyckelsbeeck is[75-2:28].

De kuip wordt ondersteund door ijzers die in het basement van de kolom bevestigd zijn. De toegang tot de kuip bevindt zich aan de noordoostzijde en wordt gevormd door een trap met acht optreden en een bordes. De vloer van de kuip ligt nog een trede hoger. Het trapbordes wordt gesteund door een zwaar getorst vierkant ijzer dat in het basement is bevestigd. De koperen leuning werd vervaardigd door Joost Gerritsz Geelgieter (zie bijlage 1). Op de strip waarmee de leuning aan de zijwang van de trap is bevestigd, staan de initialen I.G.G. en het jaartal 1643. De leuning bestaat uit uitbundige ranken met acanthusbladen die uit kolven ontspringen (afb. 603). De handgreep is aan de bovenzijde gegolfd en eindigt in een verzwaarde kop met kwabornament.

In 1778 is de trap vernieuwd. De rechter boom is gebogen zodat de onderste vier treden een gebogen wel hebben. De linker boom is recht. Op de onderzijde van de zesde trede staat ingesneden 19.YUNI.1779. De trap was betimmerd. Van de trappaal bestaat een rekening uit 1778 van Georg Stephan Schuppius: *'een Klauw van de Trap aan de Preekstoel'*[b18:25]. De klauw is aan twee zijden voorzien van snijwerk dat bestaat uit een driehoekige aanzet waarboven rolwerk waaruit zich een acanthusblad ontwikkelt.

Het rugschot tegen de kolom boven de kuip is bezet met snijwerk van rolwerk met 'bandijzer'. De bovenzijde wordt ingenomen door een halve cirkel met radiale stralen. De hoekstijlen hebben onder groeven, boven een 'gesphanger' met peentje, bekroond door een cartouche met diamantkop. Op het fries van het rugschot is in vergulde letters de volgende tekst geschilderd: IST DAT YEMAND SPREECKT DAT HY SPREECKE ALS GODS WOORDT, I, Pet[rs] IIII.

De preekstoel was geelbruin in houtimitatie geschilderd maar werd in 1909 afgeloogd. In dat jaar werd het rugschot ook aan de achterzijde van de kolom voortgezet[b18:29]. Bij de restauratie is die toevoeging weer ongedaan gemaakt.

Het grote klankbord omvat de kolom ook aan de achterkant en had een vlakke onderzijde. Die werd in 1844 versierd met lijstwerk, in het midden waarvan een gesneden rozet is[b18:29]. In het fries zijn aan iedere zijde drie consoles aangebracht waaronder in het architraaf twee druppels. Het klankbord is met twee ijzeren stangen opgehangen boven het kapiteel van de kolom (afb. 601).

Doophuis

Emanuel de Witte beeldt rond 1660 op zijn vele schilderijen steeds een doophek af, dat een andere indeling heeft als het huidige. Aan de bovenzijde is een smalle strook met balustertje en daaronder is de hoogte verdeeld door een regel met daarboven en eronder panelen. Het nu aanwezige doophek heeft boven een reeks forse balusters in omgekeerde vaasvorm en onder één rij panelen (afb. 604). Dit hek is wel te vinden op de tekening van Jan Goeree van omstreeks 1710. Blijkens een vermelding in de notulen van de diaconie zou het hek in 1664 gemaakt kunnen zijn[b18:30]. Het gebruikte koperwerk is waarschijnlijk van het voorgaanden hek afkomstig.

De opstelling van het doophek rond het doophuis is in de loop van de tijd enige malen gewijzigd, voor de laatste keer bij de restauratie in 1978 (afb. 605). Het totaal

bestaat uit 15 vakken die gescheiden worden door pilasters. Aan de zuid- en westkant heeft ieder vak in het onderste deel panelen, het bovenste deel bestaat uit een houten hekwerk van zes hele en twee halve balusters. De bovenregel heeft met geprofileerde lijst. Voor de preekstoel is een voorlezersgestoelte met lezenaar, geflankeerd door twee draaibare delen van het hek. Naar het westen zijn van hier vijf vakken, naar het

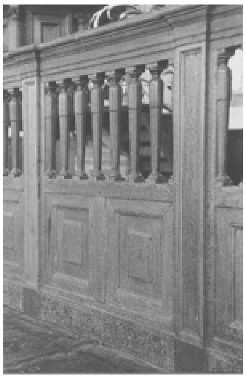

604 Doophek, detail; 2001. HJ

605 Doophuis en admiraliteitsbank; 2001. HJ

606 Lezenaar doophuis; 2000. HJ

oosten drie. De voorlezersbank springt een pilasterbreedte voor het doophek uit. In het voorvlak zijn vier geboste panelen. De koperen lezenaar is wellicht ook gegoten door Joost Gerritsz Geelgieter (afb. 606). Voor 1725 was de afsluiting aan de achterkant rechthoekig maar werd toen halfcirkelvormig. Aan de westzijde is een schuifbaar paneel dat toegang biedt tot de plaats van de voorlezer. Het oostelijke deel van het hek bestaat uit twee gesloten vakken.

Het doophuis heeft boven de toegangen zeker vier koperen bogen gehad. Drie werden in 1842 verkocht[b18:30], de laatste is sedert de restauratie opgeslagen.

Ten noorden van het doophuis stonden twee bankenblokken, beide bestemd voor verwanten van dopelingen, één voor mannen en een voor vrouwen.

Regeringsbanken[b18:32; 75-1:25]

Toen de kerk in 1578 overging naar de nieuwe godsdienst, werd het gesproken woord het belangrijkste element in de diensten. Het koor verloor zijn functie. In het schip rangschikte men de zitplaatsen rond de preekstoel.

Belangrijke personen kregen aparte zitplaatsen in de kerk. In 1590 vermeldt het Uitgiftboek een betaling aan Jan Roeloffsz kistemaker voor het gestoelte dat hij maakte voor de Prins van Oranje[b18:32]. Vermoedelijk stond deze bank midden voor het koorhek. Emanuel de Witte en Jacob van Ruysdael hebben daar op een aantal schilderijen en tekeningen een bank weergegeven.

Rond de kolommen in het schip werden prominente ‘Gestoelten’ gemaakt (afb. 607). Recht tegenover de preekstoel, rond kolom 25, kregen de burgemeesters omstreeks 1600 hun eigen bank met vijf zetels, overdekt met een luifel die op zes kolommetjes rustte. In 1620 werden door de kistenmaker Jan Pietersz en de beeldsnijder Nicasius van Eyckelsbeeck twee nieuwe regeringsbanken gemaakt. De regerende schepenen kregen een plaats tegen de kolom (26) aan de westzijde van de burgemeesters. De panelen aan de onderzijde van de luifel zijn nog geheel oorspronkelijk. De regerende schepenen kregen ook kolommetjes onder hun luifel.

De oud-schepenen kregen een bank aan de andere kant van de burgemeestersbank rond de zuidwestelijke vieringkolom. De detaillering is iets eenvoudiger. Er zijn geen kolommetjes, zodat de luifel aan ijzeren staven aan de kolom is opgehangen.

De kerkmeesters kregen in 1625 een gestoelte rond de vieringkolom 7 naast de preekstoel. Jan Pietersz en Van Eyckelbeeck gebruikten dezelfde opzet als van de burgemeestersbank. De bank staat 22½° naar het zuidoosten en dus naar de preekstoel gedraaid.

In 1645 verhuisden de kerkmeesters naar een nieuwe bank naast de regerende schepenen tegen kolom 27, onder 22½° ten opzichte van de as van het schip gedraaid naar de preekstoel. De vertegenwoordigers van de Admiraliteit kregen een plaats in de oude kerkmeestersbank. Intussen waren er meer belangrijke colleges gekomen. Zo kregen de commissarissen en de secretarissen eigen banken (kolom 4 en 28), waarvan de laatste onder 45° naar de kansel gedraaid is. De secretarissen kregen kolommetjes onder hun luifel maar die verhuisden later naar de bank van de Admiraliteit. Ook

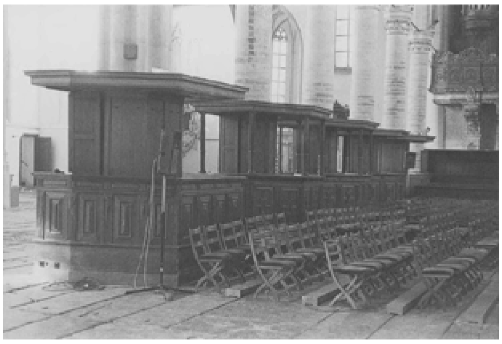

607 Regeringsbanken;2001. HJ

608 Burgemeestersbank, detail. HJ

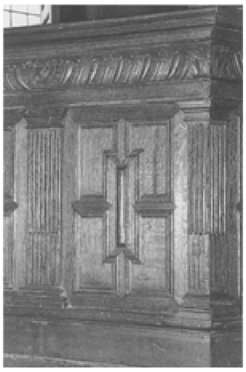

609 Schepenenbank, detail. HJ

de professoren van het Atheneum Illustre, de voorloper van de Universiteit van Amsterdam, kregen een bank en wel tegen kolom 5 bij de preekstoel.

Wij vergelijken de detaillering van de kuip van de vijf oudste banken. De burgemeestersbank (kolom 25) heeft kussenpanelen tussen gecanneleerde pilasters. Op die pilasters was aan de bovenzijde een beslagwerkornament waaronder een ‘peentje’ van ebbenhout. Schouten beeldt dat nog af in 1786 maar die versieringen zijn in de loop der jaren verdwenen. De panelen hebben smalle kussenstukken in het

midden, horizontaal en verticaal gaan regels naar de randen het paneel zodat vier afzonderlijke panelen zijn ontstaan die ieder een rechthoekige uitsnede in een hoek hebben (afb. 608). De handlijst erboven heeft een eenvoudig kroonlijstprofiel. De kolommetjes onder de luifel hebben Corinthische kapitelen en de schacht is boven gecanneleerd, door een ring gescheiden van een glad deel eronder.

De bank van de schepenen (kolom 26) heeft hetzelfde type panelen, die gescheiden zijn door Dorische pilasters met basement en kapiteel. De schacht is gecanneleerd, de onderste cannelures zijn gepijpt. De gebombeerde kroonlijst heeft een gebombeerd fries dat is voorzien van een uitgerekte eierlijst met een knorrenmotief in het midden en acanthusbladen op de hoeken (afb. 609). De kolommetjes zijn gelijk aan die van de burgemeestersbank (afb. 610).

De bank van de oud-schepenen (kolom 24) heeft ongedeelde kussenpanelen tussen

610 Schepenenbank. HJ

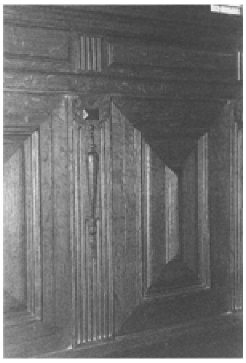

611 Bank van de oud-schepenen, detail. HJ 328

612 Bank kolom 27. HJ

613 Bank admiraliteit. HJ

gecanneleerde pilasters van vrijwel dezelfde vorm als die van de burgemeestersbank. De 'peentjes' zijn bewaard gebleven (afb. 611). De kroonlijst heeft een fries met trigliefen met vier gleuven boven de pilasters en ertussen smalle kussenpanelen.

De bank rond kolom 27, oorspronkelijk zetel van de kerkmeesters, heeft vrijwel dezelfde vormgeving als die van de oud-schepenen (afb. 612). De versiering van de pilasters is verloren gegaan.

De admiraliteitsbank rond de noordwestelijke vieringkolom heeft panelen van ongeveer gelijke vorm als die van de bank van de schepenen (afb. 613). De pilasters hebben Dorische basementen en kapitelen, de schachten zijn voorzien van casementen. Het gebombeerde fries van de kroonlijst is voorzien van gesneden rollend lofwerk (afb. 614), overeenkomend met het fries aan de onderzijde van de kuip van de preekstoel.

Samenvattend blijkt dat de vormgeving van de burgemeestersbank op zich zelf staat, die van de bank van de oud-schepenen en de kerkmeesters gelijk is en die van de schepenen en de admiraliteit veel overeenkomst vertoont.

De banken rond de kolommen 7, 24, 25 en 26 kregen een rijkbewerkt fries aan de luifel, de luifels van de andere regeringsbanken hadden een eenvoudig fries. Opvallend zijn schuin geplaatste planken onder aan de luifels die Schouten omstreeks 1786 afbeeldt (afb. OA 32). Blijkbaar hadden de hoge heren last van vallende koude lucht die uit de schiplantaarn neerdaalde.

Rond de kolommen was tenslotte geen plaats meer zodat er ook op andere plaatsen banken werden gezet. Die waren wel verplaatsbaar omdat er eventueel onder begraven moest kunnen worden. Voor het koorhek stond eerst de bank voor de Prins van Oranje, maar in 1654 kwam daar een bank voor de leden van de Krijgsraad, gemaakt door Pieter Helt[66:35]. De bank stond vrij in de ruimte zuidelijk van de zuidoostelijke vieringpijler en werd 'de citadel' genoemd. Later kreeg de krijgsraad een nieuwe bank, 'de nieuwe citadel' genaamd. De eerste citadel werd toebedeeld aan de 'gewone' militairen. De krijgsraadbank leidt na de restauratie een zwervend bestaan en staat thans (2000) in de zuiderzijbeuk tegen de westelijk muur.

Voor het orgel kwamen twee grote banken. Ten zuiden van het looppad vanuit de toreningang werd een bank voor de regenten geplaatst. Die had eerst 18 zetels maar moest twee maal uitgebreid worden tot 42 plaatsen. Tenslotte kregen aan de andere kant van het looppad de wijkmeesters een bank.

Na de omwenteling in 1795 predikte men Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap en daarbij pasten geen rouwkassen met familiewapens en ook geen herenbanken meer in de kerk. Men sloopte de banken rond de kolommen maar de onderdelen werden wel opgeslagen. In 1802 werd het herplaatsen van de regeringsbanken toegestaan en de kerkvoogdij besteedde dat aan. De bank voor de professoren kwam niet meer terug. Het bestek voor het herplaatsen, opgemaakt door de stadsbouwmeester Abraham van der Hart, vermeldt dat *'de meeste gedistingeerde Gestoeltens'* van kolommetjes moesten worden voorzien, juist zoals dat vroeger het geval was geweest. De timmerbazen Jan Smit[221] en Gerrit Janse, ook bekend als Gerrit Jansen Albertsz[222], kregen opdracht tot het maken en stellen van *'agt Eere-Gestoeltens, tegen de Hoofd Colommen van de voorschreven kerk, met derzelver aanbehooren'*[69-1:51].

De huidige luifels zijn alle eenvoudiger dan op de afbeeldingen uit de 17de en 18de eeuw zijn weergegeven (afb. 607). Aangenomen moet worden dat bij de herbouw nieuwe luifels zijn gemaakt. Ook de rugschotten tegen de kolommen, nog weergegeven door Schouten in 1785, zijn kennelijk vernieuwd. De bank rond de noordwestelijke vieringkolom kreeg geen kolommetjes meer onder de luifel.

De bank van de schepenen draagt thans het opschrift 'Kerkmeesters-bank'.

614 Bank admiraliteit, detail. HJ

Bankenblokken

De banken in de zuiderzijbeuk komen al voor op de plattegrond van Daniël Stoopendaal uit 1725 (afb. OA 26). Zij waren zo geplaatst dat het zicht op de preekstoel niet belemmerd werd door de kolommen tussen zuid- en middenbeuk en liepen amfitheatersgewijs omhoog. Ook voor het koorhek stonden banken, waarvan de zitplaatsen alle op dezelfde hoogte lagen. In verband met mogelijke begravingen moesten de banken verplaatsbaar zijn. Zij konden min of meer permanent worden gemaakt nadat in 1827 het begraven in kerken verboden was[223]. Toch schijnt voor eigen graven nog regelmatig een uitzondering te zijn gemaakt tot er in de Begrafeniswet van 1869 werd bepaald dat er absoluut niet meer in de kerk mocht worden begraven.

Stoelen

Op 18de-eeuwse afbeeldingen komen opvouwbare stoelen voor. Later werd het comfort van de zittingen verbeterd, hetgeen nadelig was voor de opvouwbaarheid. Dit type stoelen had een tamelijk hoog geplaatste zitting omdat ze in combinatie met stoven gebruikt werden. Toen er na 1945 geen stoven meer werden gebruikt, zijn de poten ingekort tot normale zithoogte, wat niet ten goede kwam aan de stabiliteit van de stoelen. Na 1948 werden in de kerk ook stoelen geïntroduceerd, die afkomstig waren uit de Nieuwe Kerk en daar zijn gemaakt ter gelegenheid van de inhuldiging van koning Juliana. Het model is ontworpen door A.A. Kok en is afgeleid van de oude stoelen, maar heeft een stijve zitting.

Tochtportalen

In de Weitkoperskapel heeft voor 1911 voor het noorderportaal een houten tochtportaal portaal gestaan, dat wellicht in 1582 gemaakt werd. Het ontbreekt evenwel op de schilderijen van Emanuel de Witte. Toen in 1908 de Nieuwezijds Kapel tot veler afgrijzen werd gesloopt, werden twee houten portalen overgebracht naar de Oude Kerk. Een rijk-gebeeldhouwd 17de-eeuws portaal kreeg de functie van tochtportaal in de Weitkoperskapel. Aan de binnenzijde is het volgende opschrift aangebracht: ‘Dit portaal is uit de N.Z. Kapel overgebracht in 1912’. Het portaal bestaat uit deuren en wanden voorzien van fraai houtsnijwerk en op de zes hoeken spiraalvormig gedraaide kolommen. Het gebogen dek draagt een verhoging, eveneens met spiraalvormige kolommetjes. Op de hoeken verheft zich een zestal in hout gesneden vlammen,

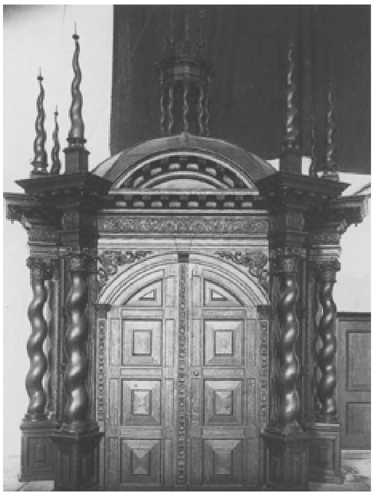

615 Tochtportaal uit Nieuwezijds Kapel, geplaatst in Weitkoperskapel; ca. 1920. GAA

616 Tochtportaal uit Nieuwezijds Kapel, geplaatst in Smidskapel; ca. 1920. Steenbergh

617 Maquette voor kerk op Botermarkt. RdMz

618 Koorbank uit Nieuwezijds Kapel. HJ

boven zeer dun uitlopend en door een nauwe ring gaande (afb. 615). Het portaal staat thans tegen de westwand van de noorderzijbeuk.

Een ander houten tochtportaal uit de Nieuwezijds Kapel, eenvoudiger van vorm, kreeg een plaats voor het zuiderportaal in de Smidskapel (afb. 616). Het heeft een rechthoekige plattegrond met afgeschuinde hoeken. Op de vier hoeken aan de kerkzijde staan gecanneleerde Ionische zuilen, aan de muurzijde soortgelijke pilasters. Aan de smalle zijden is een deur, aan de brede zijde een dubbele deur met gebogen bovenzijde. Aan de kerkzijde is boven de fraai bewerkte deuren het jaartal 1621 gesneden.

Dit portaal staat nu voor de uitgang aan de noordoostzijde van de kooromgang.

Maquette kerk Botermarkt

Aan het einde van de 17de eeuw maakte advocaat, notaris en kerkmeester van de Oude Kerk Nicolaas Listingh (1630-1705) een ontwerp voor een koepelkerk, die op de Botermarkt (het huidige Rembrandtplein) verrijzen moest. Wellicht heeft hij de hulp gehad van de meester-timmerman Claes van Houten[224]. Van het gebouw werd een grote maquette gemaakt van ongeveer 5 meter hoog, die een plaats kreeg in de Sint-Joriskapel (afb. 617). De schaal waarin het model werd gebouwd was ongeveer 1:18. Het gebouw zou een twaalfzijdige kerk zijn, waarvan de zeszijdige middenruimte door zuilen van de omgang is gescheiden. De koepellantaarn gaat omhoog vanaf deze zuilen en wordt bekroond door een torenachtige opbouw[225].

In 1808 is de maquette overgebracht naar de Nieuwe Kerk[226], waar hij een plaats kreeg op het oostelijke portaal in de Metselaarskapel. Tijdens de restauratie van de Nieuwe Kerk is het model teruggebracht naar de Oude Kerk.

Koorbanken Nieuwezijds Kapel

Tot de inventaris van de kerk behoren banken met een reeks zitplaatsen die op soortgelijke wijze van elkaar gescheiden zijn als de zetels in het koor van de kerk. Deze banken zijn afkomstig uit de Nieuwezijds Kapel (afb. 618).

Verbodsbord

Tot de oorspronkelijke inventaris van de kerk behoort de door Cornelis Dircksz geschilderde *'ordinasy'*, die nu bij de Kerkmeesterskamer hangt (zie bijlage 1). De tekst luidt:

> *Alsoo bij keure mitter Clocke deser Stede ghecun= dicht eenen yghelijck verbooden is, eenigherhande on= sturicheijt of onghelatenheijt inden Kercken of op den Kerck-hoven tot gheenen tijden te bedrijven, daer toe tot opsienders sijn gheautorijseert: die Costers Greaefmaec= kers ende Hont-slaghers mitsghaders s'Heeren Dienaers, Soo sij een yghelijcken bij deesen ghewaerschouwdt dat sij hen wachten: den Kercken ofte Kerck-hoo= ven eenichsins te misbruijcken, op datse niet en ver= vallen inden boeten daer toe ghestelt. An°. 1593.*

Verlichting

De kerk bezat in 1582 vier grote koperen kronen, vijftien kleine en tien ijzeren lampen (in kooromgang).

In 1597goot Jan Andriesz vijftien nieuwe koperen kroontjes[75-1:25]. Gerrit Cornelisz slotenmaker vervaardigde de ijzeren stangen waaraan de kronen werden opgehangen. Er waren op dat moment vier grote kronen in het middenschip, de viering en het koor. Tien ijzeren lampen die in de omgang hadden gehangen, werden aan het spinhuis 'geleend'.

In 1604 werden voor verlichting op de dakruiter 28 blikken lantaarns aangeschaft[227]. Het doel daarvan is niet duidelijk.

In 1621 kwamen 24 bankblakers op regeringsbanken en twee nieuwe kronen, gegoten door Ot Simonsz[75-1:30].

Joost Gerritsz Geelgieter goot in 1642-'43 nieuwe kronen[75-1:28]. Zestien oude kronen werden verrekend voor oud koper. Hij ontving in totaal ruim 7000 gulden, waarbij inbegrepen het koperwerk voor de preekstoel en het doophuis. Zie bijlage 1. Jan Jansz draijer maakte 64 knopen boven de kronen. Nicasius van Eyckelsbeeck bewerkte 61 knoppen aan de ijzers waaraan de kronen hangen. Adriaen Jansz schilder was verantwoordelijk voor het vergulden van de knopen en verder schilderwerk.

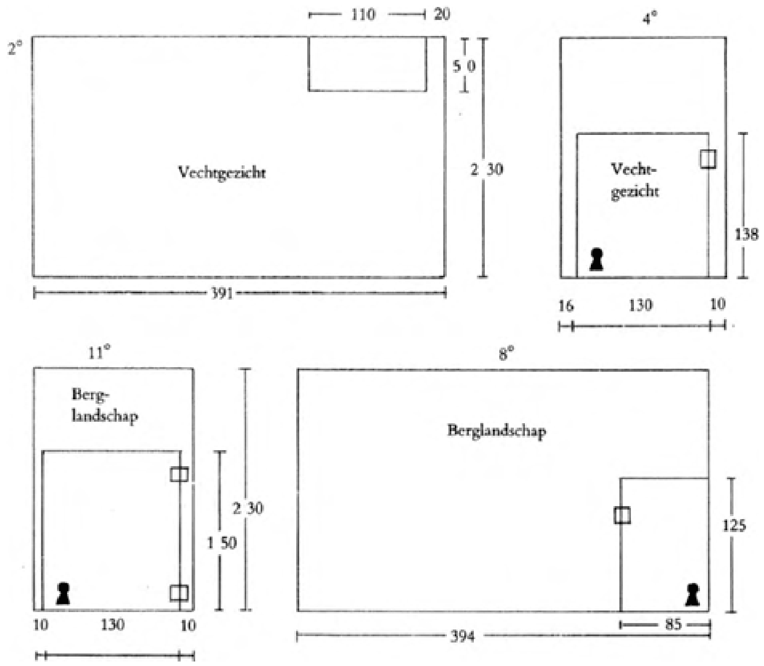

619 Vier versneden geschilderde behangsels, naar tekening van Chr. W. de Wijn.

In 1798 werden er vier grote koperen kaarsenkronen met dertig armen in schip en viering vermeld, veertien kleine met zestien armen en een kleine met drie armen.

De kronen zijn in 1832 verkocht en vervangen door kronen met olielampen[b9:23]. De kerkrekeningen vermelden een betaling aan H. Bouman voor een model van een kerkkroon en aan de beeldhouwer P.J. Gabriël voor alle (giet)modellen en ornamenten voor de kronen. Het werden twee grote en een kleine kroon in neogotische vormen.

In 1853 kwam er gasverlichting met kaarsvormige vleermuisbranders (afb. 543). Er liepen gasleidingen over de trekbalken en langs de ophangstangen naar beneden. In 1907 kwam er gasgloeilicht in de neogotische kronen en ook wandluchters met glazen bolletjes en branders met gaskousjes (afb. 544). De gasverlichting is in de jaren 1946 tot 1951 gewijzigd in elektrisch licht in dezelfde kronen, waarbij de armen naar beneden gedraaid werden. De gasbuizen zijn weggehaald bij restauratie. De twee grote neogotische kronen hangen nu in de Sint-Sebastiaanskapel en de Sint-Joriskapel.

Beschilderde behangsels

In de tweede helft van de 18de eeuw werden, ter opluistering van huwelijksplechtigheden, beschilderde behangsels vervaardigd. Er waren landschappen op uitgebeeld en ze werden aan staande schotten vastgemaakt, die in het koor werden geplaatst. In 1860 werd een voorstel gedaan om de behangsels af te schaffen maar voorlopig hield men de zaak in beraad[64-1:44]. In 1947 werden de behangsels opgerold en versneden teruggevonden op de toenmalige zolder boven de Sint-Sebastiaanskapel. Het Stedelijk Museum bleek er geen belangstelling voor te hebben. Ze zijn opgemeten

door opzichter Chr.W. de Wijn (afb. 6 19), maar wat er nadien mee is gebeurd weet men niet meer[64-1:47].

Gordijnen

De vensters van de schiplantaarn konden worden afgesloten door middel van zware groene gordijnen, die schoven op dikke roeden. Ook de beide vensters in de westgevels van de zijbeuken konden met gordijnen afgesloten worden en in de opening van de doopkapel hing een gordijn tot de bovenzijde van het marmeren hek. Schouten beeldt die al af in 1785.

Eindnoten:

213 C.A. van Swigchem e.a., *Een huis voor het woord*, 's-Gravenhage / Zeist 1984, p. 85.
214 Vader en zoon Lutma werden begraven in graf 78 in het Buitenlandvaarderskoor.
215 1646-1719, I.H.v.E(eghen), 'De restauratie van Kloveniersburgwal 68-70', *Amstelodamum* 68 (1981), p. 43. Samen met stadstimmerman Hans van Petersom vernieuwde hij in 1700 de kap boven de burgerzaal van het stadhuis.
216 J. Gabriëls, *Het Nederlandse ornament in de renaissance*. Leuven 1958, p. 19.
217 Wagenaar geeft in 1765 een enigszins afwijkende tekst waarbij aan het eind '*XVc*' ontbreekt. Deze typische laat-middeleeuwse wijze van aanduiden van een eeuw zal zeker tot de tekst uit 1594 behoord hebben, reden om aan te nemen dat Wagenaars tekst niet geheel juist is.
218 Wagenaar geeft een afwijkende tekst. Hoewel de panelen in de 19de eeuw zijn overgeschilderd, zal Wagenaars tekst onnauwkeurigheden bevatten.
219 B. Bijtelaar, aantekeningen d.d. 22-1-1975.
220 Zie artikeltje B. Bijtelaar 1974, Ios in archief kerk.
221 Jan Smit (1726-1807) was meester timmerman, makelaar, rooimeester en houtkoper. E.B.M. Tottman, 'Jan Smit, een grote 18de eeuwse Amsterdamse timmerbaas', *Bulletin KNOB* 77 (1978), p. 121-152.
222 Gerrit Janse was compagnon van Jan Smit en is overleden in 1815. Lottman, art. cit., p. 145. J.H. van den Hoek Ostende, 'Molenbranden in Amsterdam (VI). De Ouwerkerk', *Maandblad Amstelodamum* 79 (1992), p. 41.
223 Th. van Straalen, 'Stenen vloeren in kerken' (noot 136).
224 Van Houten was onder meer ook betrokken bij de bouw van de Oosterkerk (1670-'71). *Jaarboek Amstelodamum* 1971, p. 90.
225 Zie de volledige beschrijving in: R.W. Tieskens e.a., *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*. Zutphen 1983, p. 82-83.
226 C.A. van Swigchem, *Abraham van der Hart 1747-1820*. Amsterdam 1965, p. 325 noot 10.
227 Bijtelaar, aantekening 30-6-1952.

2.c Grafmonumenten en gedenktekens

Inleiding

De Oude Kerk herbergt een aantal grafmonumenten en houten rouwborden voor zeehelden, die in 's lands dienst gesneuveld zijn. Hieruit blijkt dat het gebouw niet alleen een plaatselijke betekenis had maar ook landelijk een belangrijke functie vervulde.

In 1676 weigerde de schepen Cornelis Roch het familiegraf in het koor te ontruimen voor het praalgraf van admiraal Michiel de Ruyter, die altijd in de Oude Kerk de

diensten bezocht. Daarom kreeg dit graf tenslotte een plaats in de Nieuwe Kerk. Mede daardoor zijn op die plaats oude funderingen bewaard gebleven.

Opvallend is dat in de Oude Kerk in de Franse tijd rond 1800 de burgemeestersglazen met de vele wapens en de wapens op grafmonumenten en zerken ongemoeid zijn gelaten. In dit politieke klimaat kunnen ook de rouwkassen ongemoeid zijn gelaten.

Grafmonumenten

Tussen de kolommen 11 en 12 aan de noordzijde van het koor is Jacob van Heemskerck begraven, overlevende van de overwintering op Nova Zembla en in 1607 gesneuveld bij Gibraltar. Tegen kolom 11 is zijn stenen epitaaf aangebracht. Dit was het eerste monument voor een zeeheld dat op staatskosten gesticht is[228]. Het werd voltooid in 1609 en wordt toegeschreven aan Hendrick de Keyser (1565-1621)[229]. Het gedenkteken is uitgevoerd in marmer en eenvoudig en streng van lijn (afb. 620). Het epitaaf heeft de vorm van een aedicula, die rust op een kistvormig element dat overdekt is met een doek. Op die doek is een (thans nauwelijks zichtbare) uitbeelding van de slag bij Gibraltar. Daaronder is een schedel weergegeven en erboven een faunsmasker. De aedicula heeft een piëdestal met aan de zijkanten links en rechts een faunsmasker. Er is een uitvoerig Latijns opschrift en daaronder het door Pieter Cornelisz Hooft geschreven grafvers:

> *Heemskerck die dwers door 'tijs en 'tijser dorste streven,*
> *Liet d'eer aen 'tland, hier 'tlijf, voor Gibraltar het leven.*

De zwartmarmeren plaat daarboven wordt omgeven door een architraaflijst, geflankeerd door een Dorische zuil aan weerszijden. Erop staat een uitvoerige Latijnse tekst. De aedicula wordt gedekt door een gebroken gebogen fronton met aan beide zijden daarop een bol. Op het fries staat de tekst HONORI ET AETERNITATI.

Overlopend van het fries naar het timpaan is een door rolwerk omgeven wapenschild met een klimmende leeuw. Het epitaaf wordt bekroond door een gouden kroon van scheepsboegen die in 1662 al wordt genoemd. In 1768 werd een nieuwe kroon boven het wapen geplaatst. De koperslager Pieter van 's Herenberg maakte de kroon naar een model dat de stukadoor Jacob Otten Husly had geboetseerd. Er zijn ook andere posten die duiden op een opknapbeurt in dat jaar[b14:60].

Het graf van Van Heemskerck werd aan de oostzijde tegen kolom 12 geflankeerd door zijn wapenrusting en zwaard, die na de Franse revolutie bij de familie van de vlootvoogd kwamen en tenslotte in 1876 in het Rijksmuseum werden opgenomen[230]. Beeldend daarbij is het ontbreken van een dijstuk.

In 1844 is een nieuw ijzeren hek geplaatst voor het graf[231].

Aan de zuidoostelijke zijde van de vieringkolom 22 bevindt zich de epitaaf uit 1633 voor kapitein Cornelis Jansz de Haan, bijgenaamd ‘het Haantje’, van gepolychromeerd hout (afb. 621). Hij is in dienst van West-Indische Compagnie gesneuveld in de strijd tegen de Duinkerker kapers.

Onderaan staat de tekst:

Hier rust die Heldt, die van syns vyands schepen
In sevenmael quam seven vlaggen slepen
En gaf voor 't laest op twee zoo dapper vonck
Dat 't eene vlood, 't ander by hem sonck.

Bij de restauratie is op een stuk wrakhout de signatuur C.M. ontdekt. Dezelfde initialen komen ook voor op het westelijke korbeelstel in de Weitkoperskapel met de datering 1620.

De Haan werd begraven in graf 121 in het Buitenlandvaarderskoor *'en syn luytenant en syn korperael en syn konstapelmaet'* staat in het begraafboek.

Tegen de oostmuur van de Lysbeth Gavenkapel is het praalgraf aangebracht voor vice-admiraal Abraham van der Hulst, die in 1666 in de Tweede Engelse Oorlog sneuvelde tijdens de Vierdaagse Zeeslag. Zijn praalgraf werd gemaakt door Artis de Witt en is van niet al te hoge artistieke kwaliteit (afb. 622). Op de tombe ligt een marmeren beeld van de admiraal, gekleed in een harnas, omgeven door treurende kinderfiguurtjes (afb. 623).

De tekst luidt:

620 Epitaaf Jacob van Heemskerck; voor 1912. GAA

621 Epitaaf Cornelis de Haen; 1966. PZ

'Ter onsterfelyker gedachtenisse van den Eed. en Manhaften Zeeheld Abraham van der Hulst Vice Admiraal van Holland en Westfriesland / Gebooren tot Amsterdam den XI April MDCXI / Hier rust hy die niet rusten kon / eer hy syn vyant overwon / om Hoogh. leeft hy in vreughden In marmer door syn deugden'.

Onderaan staat rechts de signatuur: Artis.d.Witt.pinx et sculp.s.

Tegen de westmuur van de Hamburgerkapel werd in het graf 5-6 begraven de schout bij nacht, vice-admiraal Willem van der Zaan, gesneuveld in 1669 tegen de Algerijnse zeerovers bij Kaap Tres Forkas. In 1670 werd boven zijn graf een marmeren epitaaf aangebracht, vervaardigd door Rombout Verhulst (afb. 624)[232].

Het monument is samengesteld uit grijs dooraderd wit marmer. Onderaan zijn twee ankers, die zijn gesigneerd: R:VERHULST. fesit (links) en ANNO.1670 (rechts). Op een zwart marmeren plaat staat in vergulde letters:

GEDACHTENIS / Door Haer Ed:Mo: de Heeren ter Admiraliteydt / doen oprechten, ter Eeren van den / Schout by nacht, / WILLEM VAN DER ZAAN / ontrent de Kaap Tresforkas uyt een Algiers / Roof schip met een pondts koogel geschooten / en ontslaapen den 17 Maart 1669. DUS LEEFTMEN NA DE DOOT / Dit is door't Land tot

Eer van van der Zaan bestelt / Om dat een Roovers Schoot ontzielde desen Helt / Vijf Goude ketenen, had hy voor heen genooten / Rust hier tot eer van haar, die uyt hem sijn gesprooten
W.v. Laegh fesit
G. Stijl

Onder de tekstplaat is een met scheepsboegen gekroond wapen met steigerend paard, waaronder de zeeslag fraai in relief is uitgebeeld (afb. 625).

Tegen de westmuur van de Lysbeth Gavenkapel bevindt zich het marmeren grafmonument voor vice-admiraal Isaac Sweers uit 1673, ook door Rombout Verhulst gemaakt (afb. 626).

622 Grafmonument Abraham van der Hulst. HJ

623 Detail grafmonument Abraham van der Hulst. HJ

624 Grafmonument Willem van der Zaan. HJ

625 Detail grafmonument Willem van der Zaan. HJ

De uitvoerige Latijnse tekst begint met: Hic situs est Isaac Swerius ....

Ervoor is rond het graf een smeedijzeren hek. Sweers sneuvelde in 1673 tijdens een zeeslag tegen de Engelsen. Het grafmonument is versierd met een afbeelding van het gevecht, waaronder twee bazuinblazende putti (afb. 627).

Beide werken van Verhulst zijn opgebouwd uit een rechthoekige plaquette, aan de onderzijde is een zeegevecht weergegeven. Aan de bovenzijde bevindt zich een borstbeeld van de overledene.

Rouwborden en -kassen[52-1]

De kerk is niet rijk aan rouwkassen en -borden geweest, zoals dat soms bij veel kleinere kerken wel het geval is geweest. Bovendien werd op 2 juni 1795 bevolen alle

626 Grafmonument Isaac Sweers. HJ

627 Detail grafmonument Isaac Sweers. HJ

628 Overgebleven deel van het grafbord van Zeehelm; 1966. PZ

wapenborden uit de kerk weg te nemen[50]. Er kwamen nadien slechts twee volledige rouwkassen terug en verder kwamen her en der fragmenten van andere houten gedenktekens te voorschijn.

In de Lysbeth Gavenkapel hebben boven het monument van Isaac Sweers drie rouwkassen gehangen, zoals blijkt uit tekeningen van Schouten van omstreeks 1785 (afb. OA 31). De middelste kas lijkt 17de-eeuw en is voorzien van een horizontaal uitstekend vaandel. Rechts is een iets jongere kas en links een wellicht ook nog 17de-eeuwse kas.

In de Huiszittenkapel hing tegen het onderste deel van het blindvenster aan de westzijde een eenvoudig rouwbord met een wapen in een overhoeks vierkant.

In 1951 kwamen onderdelen te voorschijn van het rouwbord voor Hendrick Gerritsz Zeehelm, admiraal van Zweden, gestorven in Amsterdam op 27 mei 1668. Het bestaat uit een wapen waarop een zeilend oorlogsschip met Zweedse vlag van achteren en van de grote steng. De overledene werd in het Buitenlandvaarderskoor begraven. Vice-admiraal Sjøhielm, geboren in Zeeland, is met een hier te lande uitgeruste hulpvloot naar Zweden vertrokken. Hij bleef daar en vocht tegen de Nederlandse vloot in de slag op de Sont.

Van het rouwbord bleven alleen gedeelten van het wapen bewaard. Die werden omstreeks 1955 bijeengebracht en gerestaureerd (afb. 628). Nu hangen de resten in het Buitenlandvaarderskoor.

In 1679 werd Paulus Wirtz, een uit Holstein afkomstige veldmaarschalk in Nederlandse dienst, die onder stadhouder Willem III gestreden had tegen Lodewijk-XIV, bijgezet in een grafkelder tegen de westgevel dicht bij de Hamburgerkapel. In 1668 was hij benoemd tot veldmaarschalk, stierf in 1675 Hamburg. Tegen de muur boven zijn laatste rustplaats werd een grote rouwkas opgehangen, samen met zijn ijzeren wapenrok. Van het volledige gedenkteken is een gravure te vinden bij Wagenaar (afb. 629).

629 Rouwkas Paulus Wirtz, gravure uit Wagenaar, 1765.

630 Bewaard gebleven deel rouwkas Paulus Wirtz; 1958. Dienst Publieke Werken afd. Stadsontwikkeling.

In 1840 werd de grafkelder gerepareerd[b4:27]. Er werden alleen enkele koperen platen en hengsels van de kist gevonden.

In 1919 werd de gehavende rouwkas teruggevonden en hersteld door de beeldhouwer Joh. H. Schröder[b4:31]. Het wapenschild met vier kwartieren en hartschild, geflankeerd door twee ridders met helmtekens zijn nog bewaard gebleven (afb. 630). Het is nu opgehangen boven zijn grafkelder. Ook is er nog een kleiner gelijkvormig wapenschild.

In de grafkapel van de familie De Graeff hangt een rouwkas uit 1703 voor Aertje de Graeff, dochter van Cornells' broer Andries. Tot 1913 heeft deze kas in de doopkapel gehangen voor het middelste venster en is toen tegen de westmuur van de zuiderzijbeuk geplaatst[77:21]. Nu hangt de kas in de doopkapel tegen noordmuur (afb. 631).

Dicht bij de Doopkapel hangt tegen de westwand de rouwkas van Jacob Baron de Petersen (1703-1780), Generaal Directeur over de Noord- en Zuidkust van Afrika, daarna schepen en bewindhebber van de West-Indische Compagnie (afb. 632). Hij was een ver familielid van de familie De Graeff en is begraven in 's-Graveland[77:20]. Wellicht werd deze kas in de Franse tijd naar hier overgebracht. Tot 1913 heeft ook deze rouwkas in de doopkapel gehangen onder die van Aertje de Graeff voor het middelste venster. Schouten tekent in 1785 deze kas nog niet.

Vice-admiraal Gilles Scheij stierf in 1703. Hij werd begraven in de Lysbeth Gavenkapel en kreeg een wapenbord, waarvan het wapen bewaard bleef. Dat is opgehangen onder het venster aan de zuidzijde.

Gedenktekens

Tegen de westgevel van de noordelijke zijbeuk bij de Hamburgerkapel werd in 1828 een gedenksteen geplaatst voor het dichtersechtpaar Van Winter-Van Merken, ontworpen door T.F. Suys[233] en uitgevoerd door de beeldhouwer P.J. Gabriël[234][b4:15] (afb. 633). Het bestaat uit een geschuurde hardstenen lijst waarbinnen een wit marmeren plaat, grijs geaderd, geflankeerd door omgekeerd geplaatste toortsen van wit marmer. Het geheel wordt bekroond door een fronton waarin een witmarmeren urn met lauwerkransen rond de oren. Het inschrift luidt: ‘Ter nagedachtenis van Nicolaas Simon van Winter en Lucretia Wilhelmina van Merken, te Amsterdam geboren, door kunst- en huwlyks-min-vereenigd, beide uitmuntend als Nederlandsche dichters. Het Genootschap voor uiterlyke welsprekendheid. MDCCCXXVIII’. De dichter Van Winter (1718-1795) was koopman in Amsterdam. Hij schreef *De Amstelstroom* (1755), *Gedichten en fabelen* (1762), *De Jaargetijden* (1769) en was medewerker aan de psalmberijming van 1773 van het genootschap Laus Deo, salus populo. Hij was getrouwd met Lucretia van Merken (1721-1789) en sinds 1783 woonden zij te Leiden. Van Merken schreef een aantal toneelstukken in de trant van

631 Rouwkas Aeltje de Graeff, doopkapel. HJ

632 Rouwkas Jacob baron de Petersen, westgevel zuidbeuk. HJ

633 Gedenksteen Van Winter-Van Merken. HJ

het Franse classicisme en gedichten: *Jacob Simonszoon De Rijk* (1774 ter gelegenheid van de opening van de schouwburg op het Leidseplein), *Maria van Bourgondië, Het Beleg van Leiden*. Hun beider oeuvre is verzameld in *David* (1768), *Toneelpoezij* (1774,^{2}1786), *Germanicus* (1779) en de dichtbundel *Het Nut van Tegenspoeden* (1762). De echtelieden zijn begraven in het middenschip onder zerk 45, die voorzien is van hun initialen.

Tegen kolom 18 op de overgang van Buitenlandvaarderskoor naar kooromgang is een bronzen gedenkplaat voor de organist en componist Sweelinck.

'JAN PIETERS^{zn} SWEELINCK 1562-1621
Ter Vereerende Nagedachtenis aan den Nederlandschen Grootmeester van het Orgel Door de Nederlandsche Organistenvereeniging By gelegenheid van haar 40 jarig Jubileum'.

Ontwerp en uitvoering zijn van Lantman. Het gedenkteken werd onthuld op 5 september 1931.

In 1936 werd een gedenkteken aangebracht voor Carel van Mander bij zijn graf in het zuidelijke deel van de kooromgang. Het bestaat uit Obernkirchner zandsteen. De tekst luidt: 'Aan de nagedachtenis van Carel van Mander, dietsch prozaschrijver, dichter en schilder geb. in mei 1548 te Meulebeeke, gest. 11 sept. 1606 te Amsterdam. Door Nederlandsche en Vlaamsche bewonderaars van zyn schilderboek, 11 sept.1936'. Boven het vlak met het opschrift is in reliëf het symbool van Sint-Lucas, een gevleugeld rund, afgebeeld. Rechts daarvan het wapenschild van het Lucasgilde en links het wapen van Van Mander. Aan weerszijden van dit schild is op banderollen te lezen:

MENSCH SOECKT VEEL - DOCH EEN IS NOODIGH.

In 1948 kwam tegen kolom 2 een gedenkplaat voor Kiliaen van Renselaer, stichter van de kolonie Renselaerswijk in Nieuw-Nederland (New York). Hij werd in het middenschip bij deze kolom begraven in 1643. De koperen plaat gemaakt door L.W. van Kooten en zoon te Amsterdam.

Boven de deur van de voormalige Heilig Grafkapel in de kooromgang is een steentje geplaatst ter herinnering aan mejuffrouw Bijtelaar met de tekst:

Barendina Maria Bijtelaar 1898-1978 archivaris Stichting De Oude Kerk. (Mejuffrouw Bijtelaar overleed op 24 oktober 1978).

Tegen de noordwestelijke zijde van kolom 29 bij het orgel is een roodkoperen gedenkplaat aangebracht ter nagedachtenis aan de organist Feike Asma (1912-1984). Het opschrift luidt:

27 september 1986 van zijn vrienden.
Ik zal den Heere prijzen in mijn leven: ik zal mijn God psalmenzingen terwijl ik nog ben. Psalm 146:2.

Eindnoten:

228 Van Swigchem, *Een huis voor het woord* (noot 213), p. 265.
229 E. Neurdenburg, *Hendrick de Keyser, beeldhouwer en bouwmeester van Amsterdam*. Amsterdam 1930, p. 109-110.
230 R. van Luttervelt, ‘De wapenrusting en het zwaard van Jacob van Heemskerck’ *Amstelodamum* 1953, p. 73-76.
231 Bijtelaar notitie 21-3-1974.
232 R.E.O. Ekkart, ‘Epitafen in Hollandse kerken’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 10 (1980), p. 3-12, m.n. p. 9. Verhulst werd in 1624 geboren te Mechelen en kwam met Quellinus naar Amsterdam, vestigde zich in 1658 in Leiden en in 1663 in Den Haag. Overleden in 1698.
233 De architect Tieleman Francicus Suys (1783-1861) was woonachtig te Brussel. Hij ontwierp o.a. de Mozes-en Aäronkerk (1837-'41).
234 Paulus Josephus Gabriël (Amsterdam 1784-1834) maakte o.a. in 1830 de beelden op het orgel van de Ronde Lutherse Kerk, ontworpen door T.F. Suys. Ook maakte hij het grafteken voor Van Kinsbergen in de Nieuwe Kerk.

2.d Grafzerken

Inleiding

De vloer van de Oude Kerk omvat een rijke collectie grafzerken, daterend van de late 14de eeuw tot 1865. Er zijn veel belangrijke personen begraven, zoals burgemeesters, priesters, kerkbestuurders, admiraals, geschiedschrijvers, architecten, componistenen andere kunstenaars. De zerken vormen een heel speciaal archief over de geschiedenis van het land, de stad en de kerk.

Op veel zerken staan namen, bij de oudste in gotisch schrift, sedert de tweede helft van de 16de eeuw steeds meer in Romeinse letters. Tot in de 17de eeuw zijn ook veel handmerken ingebeiteld. Deze merken zijn per persoon uniek en de handtekeningen van de laat-middeleeuwse gebruikers.

Geen van de zerken is ongeschonden tot ons gekomen. Door de voortdurende slijtende werking van schoenzolen zijn zij, de één meer dan de ander, afgesleten. Door verzakkingen en gebreken in de steen zijn er ook veel gebroken.

Alle zerken zijn voorzien van een nummer, maar het zal de aandachtige beschouwer niet ontgaan dat veel zerken een dubbele nummering dragen en dan nog liggen op een andere plaats dan de nummers aangeven. Door de eeuwen heen zijn zerken verlegd, eenvoudigweg omdat ze tweedehands gebruikt zijn op een ander graf, uit de loop werden gelegd omdat het hoge reliëf een obstakel vormde of om andere redenen. Bij de restauratie tussen 1955 en 1978 zijn veel zerken weer terug gelegd op hun oorspronkelijke plaats, maar ook dat kon in veel gevallen niet.

In vrijwel alle zerken is een rechthoekig gat aangebracht. Daarin kon een wigvormig werktuig geplaatst worden met een oog aan de bovenzijde. Met een hefboom kon daaraan de zerk bij een begraving of noodzakelijke vloerverhoging opgetild en weggeschoven worden.

Talrijke graven waren eigendom van personen, die er voor hun familie een grafplaats reserveerden. Er blijkt een levendige handel in graven te hebben bestaan, waarin zowel de kerk als de doodgraver een belangrijke rol speelden. Veel zerken zijn voorzien van de letter K, hetgeen betekent dat een dergelijk graf eigendom was van de kerk en men daarin tegen betaling kon worden begraven. Later werd dit graf dan weer geruimd om plaats te maken voor nieuwe overledenen.

Materialen

De vloer was in de 14de eeuw bedekt met rode bakken (gebakken vloertegels) en blauwe plavuizen (natuurstenen tegels), zerken van rode zandsteen, geelwitte stenen, blauwe leien (Doornikse steen) en 'renelse stenen'[73:16]. Van het laatste begrip kennen wij de betekenis niet. Er waren graven waarop meerdere tegels lagen en graven die met één zerk gedekt werden. Ook zijn twee graven soms met een grote, zogenoemde dubbele zerk bedekt.

In de Oude Kerk zijn de volgende natuursteensoorten zijn als grafzerk gebruikt.

Zandsteen, vrijwel altijd afkomstig uit Duitsland en te onderscheiden in rode zandsteen en geelachtige zandsteen.

Rode zandsteen werd voornamelijk tot in de 14de eeuw aangevoerd. Wij vinden zerken van dit materiaal op verschillende plaatsen in de kerk. Genoemd worden: noorderzijbeuk 170 en 227 (onder het koororgel), Hamburgerkapel 4, Sint-Joriskapel 51, kooromgang 51, 97 en 112, zuiderzijbeuk 379 en links voor de doopkapel en Sint-Sebastiaanskapel 92. Tenslotte vermelden wij in het koor op graf 81 een rode zerk genummerd 156 K, voorzien van de naam van Janneken Boele en de jaartallen 1607, 1612 en 1613. Het is aannemelijk dat al deze zerken in later tijd opnieuw gebruikt of verplaatst zijn.

Geelkleurige zandsteen is weinig als grafsteen gebruikt, voornamelijk in de tweede helft van de 16de en in de 17de eeuw. Van dit materiaal werden Buitenlandvaarderskoor 97 (burgemeester Abraham Boom Pzn, 1642) en 112 (1600) gemaakt.

Blauwe hardsteen, afkomstig uit het Waalse deel van België en te onderscheiden in: Doornikse steen, Naamse steen, Escosijnse steen en blauwe steen uit de omgeving van Soignies, thans doorgaans hardsteen genoemd.

Doornikse steen is donker grijsblauw en sterk gelaagd. Soms zijn er witte aderen. Het is waarschijnlijk dat deze steensoort voornamelijk gebruikt is in de 14de en 15de

eeuw. De steen van Cornelis Schellinger op Binnenlandvaarderskapel 31-32 uit 1625 kan een opnieuw gebruikt ouder exemplaar zijn. De zerk vertoont een laatmiddeleeuws randschrift en hoekmotieven.

Naamse steen is even donker van kleur als Doornikse steen, niet schilferig en bevat geen fossielen. Er zijn leveranties bekend uit de 16de eeuw en de 17de eeuw. *Escosijnse steen* komt uit de omgeving van Ecaussinnes in Henegouwen, is lichter van kleur dan Naamse steen en bevat fossielen. De steen kan van de late 15de eeuw tot in de 18de eeuw gebruikt zijn.

Hardsteen is vrij doods van kleur, scheurt vrij gemakkelijk en bevat fossielen. De steen is hoofdzakelijk in de 18de en 19de eeuw toegepast.

Witte arduin, afkomstig uit de Belgische provincies Brabant (Gobertanger steen) en Oost-Vlaanderen (Ledesteen). Deze soorten zijn gebruikt van de latere 14de eeuw tot de 16de eeuw.

Er werd gesproken van witte zerk, ook wel van een Brabantse steen[235].

Gobertanger steen is eigenlijk een verzamelnaam voor alle harde kalkzandsteensoorten uit de streken ten oosten en noorden van Brussel. De steen toont zich als grafzerk lichtgeel met vlekken.

Ledesteen kan meer bruin zijn, zoals ook in de basementen van de kolommen van schip en koor te zien is. Er zijn aan de zijkanten kristallen te zien en de steen is met

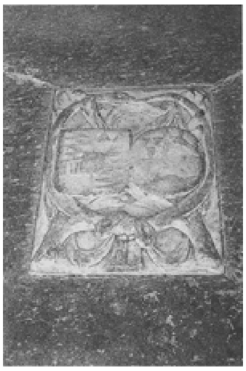

634 Lysbeth Gavenkapel 47-48, admiraal Isaac Sweers. HJ

gladde plekken en vuile insluitsels gesleten. Enkele voorbeelden: Buitenlandvaarderskoor 68 (met nummer 86), 84-85 en 117, zuiderzijbeuk 272, 276, 356-357, 374, in de viering midden voor koorhek 38-39 en bij de noordoostelijke vieringkolom 279-280.

Marmer werd voornamelijk toegepast in de 17de, 18de en 19de eeuw. Een geheel marmeren zerk uit de 18de eeuw zonder opschrift ligt op Mariakapel 39-40. Op Sint-Joriskapel 79 ligt een zerk met ingelegd marmeren medaillon waarvan de naam Michiel Cray (1689) gehakt is over een ouder inschrift (wellicht uit 1581).

Buitenlandvaarderskoor 67 (Abraham Ter Borch) dateert uit 1748. In de Lysbeth Gavenkapel liggen op 47-48 admiraal Isaac Sweers en zijn echtgenote. De marmeren rechthoek is wellicht het werk van Rombout Verhulst, die ook het grafmonument maakte (afb. 634).

Bij de viering ligt in de noorderzijbeuk een zerk uit 1863 met op de ingelegde witmarmeren plaat een treurwilg en een urn.

Half onder de koorbanken ligt op graf 96-97 een verweerde dubbele zerk, die van rood marmer is.

Baksteen

De meeste stroken tussen de kolommen van het schip aan de noord- en de zuidzijde zijn voorzien van een bestrating van gele bakstenen. In 1724 werden de graven in deze gedeelten geruimd omdat tussen de kolommen in de fundering metselwerk werd aangebracht.

Bronzen platen

Enkele zerken hebben opgelegde bronzen platen, onder meer de stenen die de grafkelder van Paulus Witrz aan de westzijde van de noorderzijbeuk bedekken. Het graf van Gilles Schey in de Lysbeth Gavenkapel kreeg een bronzen naamplaat (afb. 635). Een zerk met zeer rijk uitgevoerde bronzen platen ligt in het Snijderskoor op graf 361-362. Hier ligt begraven Daniël Bernard, heer van Cattenbroek, schepen en raad van de stad Amsterdam en directeur van de Sociëteit van Suriname (1714).

Twee echtgenotes gingen hem voor in 1674 en 1690. Vlak daarbij, op 365 is nog een zerk met bronzen plaat in zogenoemd Lutma-ornament. In de Lysbeth Gavenkapel ligt op 19-20 een zerk waarvan in het verleden bronzen platen zijn verwijderd.

Afmetingen

De oude maat van de zerken was 225 × 100 centimeter. Tussen 1555 en 1614 werden de zerken in de hele kerk verkleind tot 200 × 70 centimeter. Daarbij verdwenen van oudere zerken delen van de randschriften[57-1:15,22]. Ook dubbele zerken werden ingekort en versmald.

Op de scheiding van de Hamburgerkapel met de zijbeuk liggen drie middeleeuwse zerken van het oorspronkelijke formaat. Ook in de Binnenlandvaarderskapel liggen in die strook dergelijke zerken.

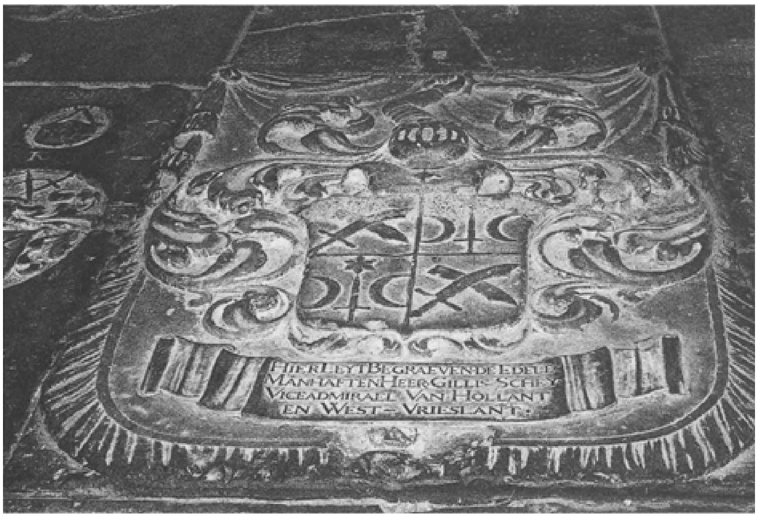

635 Lysbeth Gavenkapel 26-27, viceadmiraal Gilles Schey. HJ

Nummering

In 1640 werden de zerken genummerd. De graven in de noorderzijbeuk en het Snijderskoor nummeren per rij (laag staat op de plattegrond van Vingboons) van zuid naar noord en de rijen van west naar oost. In alle aangrenzende kapellen nummeren de graven van zuid naar noord en de rijen van west naar oost.

Het Buitenlandvaarderskoor en de zuiderzijbeuk nummeren per rij van noord naar zuid en de rijen van oost naar west. De graven in de kapellen aan de zuidzijde nummeren eveneens per rij van noord naar zuid en de rijen van oost naar west.

De middenbeuk nummert van west naar oost tot aan het koorhek en de rijen zijn van zuid naar noord genummerd. Tussen de kolommen waren apart genummerde graven, ook tussen de beide noordelijke en de beide zuidelijke vieringkolommen. In het koor nummeren de graven van het koorhek naar het oosten en de rijen van zuid naar noord. De kooromgang nummert per rij van zuid naar noord, de rijen te beginnen bij het Snijderskoor tot een scheiding midden achter het Hoge Koor, alwaar een strook smallere zerken ligt. De rijen in de zuidelijke helft verlopen van oost naar west naar het Buitenlandvaarderskoor.

Afgedankte altaarstenen

Een altaar bezat een stenen blad of mensa, dat voorzien was van een ingehakt kruis op de vier hoeken en één in het midden. Indachtig het principe dat het verspilling is oude materialen weg te gooien, werden veel van die altaarstenen later gebruikt om een graf te bedekken.

Tegen de westmuur van de noorderzijbeuk ligt bij het orgel een oorspronkelijke altaarsteen van gele steen met één wijdingskruisje (nr. 3-4, thans onder portaal).

Midden voor de kolom tussen Binnenlandvaarderskapel en Weitkoperskapel ligt een bijgehakte voormalige altaarsteen van witte arduin, voorzien van vijf kruisjes (graf 33 K). De maat van deze steen is opvallend klein. Wellicht heeft deze behoord bij het altaar dat tegen de kolom heeft gestaan.

In de Sint-Joriskapel ligt op graf 15 een altaarsteen met geprofileerde zijkanten die al voor de Alteratie als zodanig was afgedankt. De steen komt van noorderzijbeuk 251/252. Het is een der oudste altaarstenen uit de kerk.

Hergebruik van zerken

Niet alleen altaarstenen werden later als grafzerk gebruikt, ook veel grafstenen werden later op andere graven hergebruikt en bleven tot heden bewaard. Zo ligt in de kooromgang bij kolom 17 op plaats 82 een zerk die ooit het graf dekte van de vroeg-16de-eeuwse burgemeester Andries Boelensz op nummer 40 in de Sint-Joriskapel. Kooromgang 43-44 is genummerd 31-32 en is omgeruild met Mariakapel 31-32. Ook werd soms een tekst in een oudere zerk gebeiteld. Een voorbeeld is zerk 20-21 in de kooromgang, de zerk van Hans Martensz Cruydenier

(‘in den Otter op 't Water’ = Damrak) uit 1613 waarop in 1716 in schrijfletters de naam werd aangebracht van Jacobus van Henghel.

Priesterzerken

Priesters werden begraven met gezicht naar het oosten, in tegenstelling tot leken die met het gezicht naar het westen ter aarde werden besteld. Priesterzerken zijn herkenbaar aan een miskelk die erop staat afgebeeld.

Wij noemen enkele van deze zerken. Mariakapel 56 is sterk afgelopen maar vertoont onder meer een kelk en twee jeruzalemveren. Er werden meerdere priesters onder deze zerk ter aarde besteld.

In de Sint-Sebastiaanskapel ligt een witte steen bij westmuur, op 31 werd Pieter Pietersz in 1540 begraven, op 45 (genummerd 8 K) pastoor Simon Alewynsz uit 1573 (afb. 652). Ook ligt er een priesterzerk uit het Sinte-Barbaraklooster (1480).

Op graf 269 in de noorderzijbeuk voor de Sint-Joriskapel ligt de volledig afgelopen zerk van Brunic Jacop Claes Bruninczsz, in 1439 stichter van het Sint-Pancratiusaltaar op die plaats[59-1:20]. Hij werd er in 1467 begraven.

Vormgeving en indeling

Middeleeuwse zerken zijn vaak voorzien van een randschrift dat meestal tussen lijnen is aangebracht. Regelmatig komen daarin de letters b.v.d.z. voor, hetgeen staat voor: bid voor de ziel. Veelvuldig komt op de hoeken een motief voor, doorgaans bestaande uit de omlijning van een vierkant dat aan vier zijden door een spitsboogje of een halve cirkel wordt doorsneden en waarin symbolen staan van de evangelisten, van rechts boven rondgaande in de richting van de wijzers van de klok: Mattheus,

636 Zuiderzijbeuk 230-231. H

637 Huiszittenkapel 21. HJ

638 Hoge Koor 72-73, Hendrick Hudde. HJ

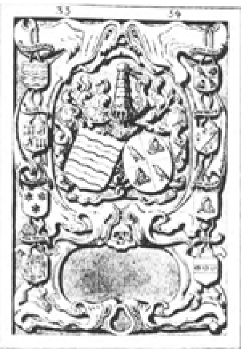

639 Mariakapel 33-34, Uytenbogaert. Tekening B. Bijtelaar

Marcus, Lucas en Johannes. Voorbeelden daarvan zijn onder meer te vinden in de Sint-Sebastiaanskapel op 31, een blauwe priesterzerk die sterk is ingekort, en op 54-55. In de zuiderzijbeuk ligt op 230-231 een dergelijke zerk uit 1568 die later iets verkleind is. Het ornament is renaissance, de belettering en indeling zijn nog gotisch (afb. 636).

Een gotische zerk met randschrift zonder hoekmotieven ligt in de Sint-Sebastiaanskapel op nummer 45.

Op Sint-Sebastiaanskapel 29 ligt een fragment van de zerk van Frans Jacopsz met een schild met omgekeerd hart, hangend aan een riem. In de Binnenlandvaarderskapel is op 26-27 een Gobertanger steen uit 1560 met kruisende banderollen in ruitvorm. Een enkele blauwe zerk met vrijwel hetzelfde motief bevindt zich in de Huiszittenkapel op graf 21[70-1:35] (afb. 537).

In de Sint-Joriskapel ligt op 44-45 een gotische zerk van omstreeks 1565 met tekstbanden langs de randen en een cirkelvormig aangebrachte tekst in het midden.

In de tweede helft van de 16de en het begin van de 17de eeuw zijn de zerken versierd met renaissance-motieven die aan metaalbeslag doen denken, zogenoemd Vredeman-de-Vriesornament. Onder andere ziet men dat op Hamburgerkapel 25 (afgesleten, nog oude maat), middenbeuk 194 (in doophuis) en Hoge Koor 72-73 (Hendrick Arentsen Hudde 1596) (afb. 638). Hierop volgt wat men zou kunnen noemen de meer architectonische Hendrick de Keyser-stijl. Voorbeelden zijn middenschip 206-207 onder doophek (sterk afgesleten) en Sint-Joriskapel 27 uit 1620. Hierna volgen de ornamentstijlen elkaar snel op: rond 1650 het Lutma- of kwabornament (Mariakapel 33/34, afb. 639), daarna de achtereenvolgende Lodewijkstijlen en tenslotte het sobere 19de-eeuwse neo-classicisme.

Doodsemblemen als zandloper en doodshoofd zijn te vinden op Sint-Joriskapel 27, zerk van de kruidenier Willem Jansz uit 1620. Op de zerk staat een vijzel waarin een stamper die door een hand wordt vastgehouden; merk: IW. Op Mariakapel 135-136 de zerk van De Dieu uit 1727 met wapen van voorvaderen Oetgens met behalve een wapen ook een zandloper, een doodshoofd en als helmteken een koehoorn met overhoeks kruis.

Zerken van elders

Toen aan het einde van de 16de eeuw de kerk van het Minderbroedersklooster werd afgebroken, zijn verschillende belangrijke zerken naar de Oude Kerk overgebracht[236]. De witte zerk op nummer 81 in de Sint-Sebastiaanskapel werd in 1892 opgegraven bij het wegbreken van de fundamenten waarop eens het Sinte-Barbaraklooster stond (thans Bank van Lening, Oudezijds Voorburgwal / Nes).

Omstreeks 1911 kregen tenminste twee zerken uit de Nieuwezijds Kapel een plaats in de Oude Kerk. Het betreft de zerk uit 1603 op de huidige plaats 7 in de Binnenlandvaarderskapel, die gemerkt is NZK en het oude nummer 16 draagt. Ook 13-14 is uit de Nieuwezijds Kapel afkomstig en is voorzien van de oorspronkelijke nummers 56-57.

640 Binnenlandvaarderskapel 25, Michael Jansz. HJ

In de kerkvloer zijn een aantal zerken verwerkt van de in 1950 gesloopte Eilandskerk, ter vervanging van zwaar beschadigde en historisch weinig belangrijke exemplaren[237]. Deze zerken zijn gemerkt met EK en onder meer te vinden op graf 28 Hamburgerkapel met een hoge molen uit 1780 en op plaats 2 in de Binnenlandvaarderskapel (nr. 79, zonder EK). Iets verder naar het oosten liggen twee afgesleten zerken uit de Eilandskerk, genummerd 103 en 105, de laatste omgekeerd. In de Sint-Joriskapel liggen onder het koororgel ook een aantal van deze zerken.

Belangrijke en interessante zerken

Wij beschrijven een aantal vermeldenswaardige zerken, beginnende in de noorderzijbeuk tegen de westmuur en de Hamburgerkapel, voortgaande naar oost en vervolgens door de kooromgang naar de zuiderzijbeuk en terug naar de westgevel. Tenslotte volgt de middenbeuk van het koor.

Noorderzijbeuk

3-4: altaarsteen.
8: opschrift uit 1841 op een oudere zerk.
9-12: grafkelder van Paulus Wirtz.
162: standerdmolen.
269: met rest miskelk, toebehorend aan heer Bruyn Jacobsz, stichter van het Sint-Pancratiusaltaar, begraven in 1467.

Hamburgerkapel

Tegen de westmuur ligt een rijk versierde dubbele zerk uit omstreeks 1741 van schepen Cornelis Graafland en echtgenote met rijke barokversiering rond alliantiewapens en de spreuk *'Het Leeven is van Arm of Ryk Een tedre bloem of rook*

gelyk'. Hij lag oorspronkelijk op plaats 39-40 in deze kapel maar ruimde daar het veld omdat er een toegang naar de bergplaats buiten de kerk is gemaakt.

In het midden van de kapel zijn de oorspronkelijke graven van de Hamburger Broederschap, nummers 12-15 en 20-23, waarvan een aantal het wapen van Hamburg draagt[57-1:15]. 14-15 is een Gobertanger steen uit de bouwtijd van de kapel. De blauwe steen nr. 12 met het wapen van Van Schulenborch dateert uit 1516 en werd bij de verkleining van de zerken grotendeels van zijn randopschrift ontdaan[57-1:15].

In de Hamburger graven 12-13 werd in 1727 het gebeente bijgezet van Cornelis Cruys. Eigenlijk heette hij Niels Olsen Creutz en was geboren in 1657 in Stavanger[238]. Deze zeeman en scheepsbouwmeester trad in 1697 als onder-equipagemeester in dienst van de Admiraliteit van Amsterdam. Tsaar Peter de Grote nam hem een jaar later mee naar Rusland, waar hij als vice-admiraal de grondslag legde van de Russische zeemacht. Hij overleed in Sint-Petersburg. In 1741 werd het graf geruimd en de resten in de torenkelder geborgen.

Op 6-7 is de zerk uit 1575 gelegd van Neeltje Reyniersdr Brunt en haar echtgenote Dirck Hendricksz Opmeer, die oorspronkelijk Tussen de pilaren 17-18 heeft gelegen, maar daar bij de funderingverbetering in 1724 het veld heeft moeten ruimen. 25: zerk met vroeg-17de-eeuws ornament van Jan Jacob van Hinloopen (ca. 1550-1613), mede-oprichter van de Vereenigde Oost-Indische Compagnie (1602).

Binnenlandvaarderskapel

3: gotische zerk van oude maat.

9: sterk afgesleten originele gotische zerk uit 1554, in het midden getooid met Sint-Michael op de verslagen draak, eronder het merk Iacob Broersz. met links en rechts de initialen van I(an) D(uyn), die er in 1589 werd begraven.

17: wapen van Van Beresteyn en in de hoeken vier wapens met beren. In het randschrift komt het jaartal 14.2 voor.

25: zerk van Michael Jansz. en echtgenote, respectievelijk overleden 1523 en 1517 (?); heeft nog het oude formaat (afb. 640).

26-27: is een Gobertanger steen uit 1560 met kruisende banderollen in ruitvorm uit de laatgotische periode.

31-32: bedekt het graf van de kerkmeester Cornelis Schellinger uit 1625, waarschijnlijk van Doornikse steen.

Weitkoperskapel

Voor de portalen lagen geen sterk bewerkte zerken, ten eerste omdat dat struikelen in de hand zou werken en ten tweede omdat de bezitter van een dergelijke zerk liever niet had dat er veel over gelopen zou worden.

641 Weitkoperskapel 43, Calckoen. Tekening B. Bijtelaar.

642 Mariakapel 11-12, Herman Ter Molen. Tekening B. Bijtelaar

In 1642 werd Saskia van Uylenburch, echtgenote van Rembrandt, in de Weitkoperskapel begraven. De gladde zerk 29 met de K van kerkgraf werd in 1953 voorzien van het opschrift *SASKIA 19 JUNI 1642*.

Onder de trap naar het koororgel ligt de zerk van de familie Calckoen uit 1624 (afb. 641).

Sint-Joriskapel

7:1758, draagt de naam van de familie Hollard en een sierlijk monogram.

18-19: behoorde toe aan Jacob de Bruinnen, die in 1661 overleed. De zerk is rijk gebeeldhouwd met schreiende putti en twee doodshoofden rond een wapenschild en als helmteken drie vogels en twee dansende engelen.

21: Claes Hansz Pottebacker, 1603, tekst in gotische letters, in 1618 op dezelfde wijze aangevuld en in 1622 met Romeinse letters.

27: kruidenier Willem Jansz uit 1620, gemerkt WI; op de zerk een vijzel waarin een stamper die door een hand wordt vastgehouden.

40-41 (149-150 zuiderzijbeuk): 1545 Allert Dircksz Fasol, schepen. Over beide zerken een banderol in ruitvorm met gotische inscriptie.

44-45: gotische zerk van omstreeks 1565 met tekstbanden langs de randen en cirkelvormig aangebrachte tekst in het midden.

51: tegen de noordmuur de roodzandstenen zerk, door mej. Bijtelaar 1385 gedateerd, later voorzien van een ovaal.

Snijderskoor

351-352: hier werd kerkmeester, advocaat en notaris Nicolaas Listingh in 1705 begraven. Zerk nu in Mariakapel 29-30.

355: zerk met initialen IAS van Jan Agges Scholten (1690-1772), tabakshandelaar en bestuurder V.O.C., bouwer van huis Scholtenburg, Prins Hendrikkade 142.

356-358: gladde zerken die ooit toebehoorden aan burgemeester Jan Claesz van Hoppen II, één van de schenkers van het Maria-Sterfbedglas, overleden in 1573. Later werd er burgemeester Coenraad van Beuningen (1622-1693) begraven en tenslotte was eigenaar jhr. David Willem Elias, burgemeester van Amsterdam van 1818 tot 1828.

361-362: zeer rijk geornamenteerd met bronzen platen, graf van Daniel Bernard, heer van Cattenbroek (bij Linschoten). Zijn echtgenotes Clara Alewyn en Cornelia Munter werden er begraven in 1674 en 1690 en hijzelf in 1714. Behalve de wapens van beide vrouwen wordt de zerk gesierd door de wapens van Bernard, Corbault, Moor en Nicquet.

363: hier vond de befaamde schilder Jacob de Wit (1695-1754) zijn laatste rustplaats. Op de zerk een ingekrast merk, toebehorend aan eigenaars die het graf in 1557 kochten.

381: alliantiewapens van de familie van der Put (eigenaar sedert 1657), drie dolfijnen en een leeuw voor een boom.

382-383: gebeeldhouwd alliantiewapen, Jan Raphoen, eigenaar in 1642, kwab- of Lutmaornament.

434 (kooromgang 16): marmeren zerk, dekte het graf van Hendrik Pantel (overleden 1747), die in zijn tijd de grootste steenhouwerij in Amsterdam bezat.

Mariakapel

11-12: Harmen ter Molen, burgemeester, vermoedelijk van Narwa in Estland (afb. 642)[239]. De zerk heeft op de vier hoeken een cirkel waarin de vier evangelisten. Het randschrift luidt: *'Anno dni 1559 de 18 Julius starf der Her Harmen ter molen burgemeister van der nerver die god genedich sey'*. In het midden is een ovaal waarin een engel die twee wapenschilden houdt: een met een hertenkop en een met een handmerk. In de renaissance-omlijsting zijn boeketten van vruchten en bloemen[62-1:63].

23-24: twee alliantiewapens onder helm, Joan van de Poll († 1708), Geertruyd Blaauhelm († 1692).

29-30: de zerk waaronder in 1705 kerkmeester Nicolaas Listingh werd begraven. Die behoort op graf 351-352 van het Snijderkoor thuis. Spreuk: *Na dit een beter*.

31-32: rijk geornamenteerde zerk van de familie Gordon uit 1786, afkomstig van kooromgang 43-44.

33-34: Uytenbogaert- Van Hoorn (1652), rijk bewerkt in Lutma-ornament. Joannes Uytenbogaert was Ontvanger-generaal van Amsterdam en kunstliefhebber[240.]

43-44: zerk die toebehoorde aan de familie Rijser. De 16de-eeuwse zerk was in de 18de eeuw gebroken en werd vervangen door een nieuw exemplaar in de stijl van die tijd met het oude opschrift.

643 Mariakapel 49-50, Harmen Cruck. Tekening B. Bijtelaar

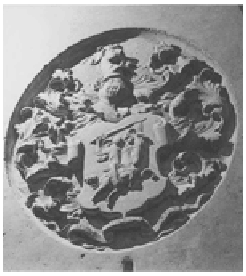

644 Mariakapel 68-69, Van Bassen. RCN

49 en 50: twee zerken uit 1559 van Henrick Jansz Croeck, wiens naam verloren is gegaan. Op de ene zerk staat: *'(har)men Jacop so(en) kruck va(n) wesel starf de 5e dach december a. 1570 b.v.d.z.'*, op de andere: *'jansz. va(n) vree(n) smit starf int jaer 1559 de 10 augusty' en '... vrou symens sy(n) huysvr., .. b.v.d.z.'*. Lambert Jansz van Vreen was smid op de Zeedijk. Op de zerk staat Sint-Eloy, patroon van het smidsgilde (afb. 643).

56: priesterzerk Eggert (van Snijderskoor 427).

59-60: Willem van den Bergh en echtgenote die eigenaar van het graf werden in 1694.

68-69 (afkomstig van 9-10): de zerk van Abraham Ernst van Bassen uit 1680 (afb. 644). In een cirkel is in relief een wapenschild waarop een geharnaste ridder te paard, omgeven door gekrulde acanthusbladen en met als helmteken het bovendeel van een steigerend paard. Onder het wapen een lint met de spreuk: Andentes Fortuna invat.

70-71: Pieter van Dam (1621-1706), advocaat-generaal en geschiedschrijver van de Vereenigde Oostindische Compagnie[40]241. In het jaar van zijn overlijden was hij kerkmeester.

72: in dit graf werd Walich Sieuwertsz (1549-1606) begraven, schrijver van het traktaat ‘Roomsche mysterien ondeckt’ tegen gebruiken in de katholieke mis[96, 98-1]. Hij was ook kerkmeester.

78-79 (Mariakapel 80-81): in 1679 werd hier Jacob Jacobsz Hinloopen, lakenkoopman, schepen en raad begraven. In 1709 werd er ook zijn gelijknamige zoon begraven, die het tot burgemeester had gebracht.

Kooromgang

45-46: Nicolaas Abeleven, koopman en koster van de kerk, overleden in 1740. De zerk toont een groot ovaal met helm en dekkleden, het helmteken is een uitkomend schaap. Het wapen is gedeeld: boven drie sterren, onder een schaap.

47: Arnoldus Abeleven, 1777. Zelfde wapen in rococo-omlijsting.

63: typisch renaissance-ornament, 1610, graf van Geertruyd van Steenbergen, weduwe van Adolf van Gelder, zoon van Karel de Oude, bastaard van Karel van Egmond, de laatste hertog van Gelre.

92: in 1712 werd hier de schilder en uitvinder van de brandspuit Jan van der Heyden ter aarde besteld.

99 of 100 op de overgang van de kooromgang naar het Buitenlandvaarderskoor: in 1621 is hier de organist en componist Jan Pietersz Sweelinck begraven. Ook zijn zoon en opvolger Dirck kwam in dat graf.

Buitenlandvaarderskoor

92 en 93: in 1575 is hier de schilder Pieter Aertsz of Aertsen bijgenaamd Lange Pier begraven[66, 45]. Het opschrift op zerk 92 luidt in Romeinse letters: ‘DER LANGE FIER /SCHILDER HIER/ EN OVT BEIAERT/ IN KONST VERMAERT’. Midden op beide zerken een ovale cartouche met schildersattributen, in het midden een merk en de initialen P A. Daaronder op zerk 93 in pseudo-gotische letters: Anno en op 92 M.D lxxv (afb. 645). Zijn zoon Pieter Pietersz, eveneens als schilder bekend geworden, is daar in 1612 ter aarde besteld.

645 Buitenlandvaarderskoor 92-93, Pieter Aertsz. HJ

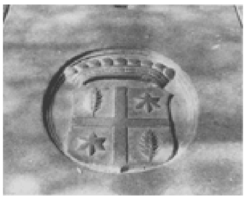

646 Buitenlandvaarderskoor 110-111 v.d. Spelt. HJ

647 Zuiderzijbeuk 230-231, Bouwen Jacopsz. HJ

78:16de-eeuwse zerk waaronder in 1669 de edelsmid Janus (Johannes) Lutma, ontwerper van het koorhek van de Nieuwe Kerk, is begraven en zijn zoon Johannes de Jonge twintig jaar later. De zerk toont een uitgediepte cirkel met daarin een hart in reliëf. Het zilvermerk van Lutma was eveneens een hart[66:32].

110-111: zerk uit 1702 van de familie Van der Spelt, graankooplieden. In een ovaal is een wapenschild met herenkroon. Het wapen is gevierendeeld en in twee delen staat een tarwe-aar. Spelt is een grove tarwesoort (afb. 646).

Zuiderzijbeuk

167-166: rand met Romeinse letters, Trijn Stegemanns (1587), echtgenote van burgemeester Roelof Egbertsz, die er in 1619 werd begraven. Zijn merk en initialen staan op de zerk. Tekst: T. MOET OM LEVEN STERVEN, 1. COR. C 15.V.36.

230-231: uit 1568, dekt de graven van Bouwen Jacopsz en zijn familie. In de vier hoeken zijn de evangelistensymbolen, in het midden een wapenschild, gehouden door twee putti, waarin de initialen B en I (afb. 647).

235: vroeg-19de-eeuwse zerk van de familie Talbot met in een bewerkt ovaal een springende leeuw; erboven een muts waarop eveneens een leeuw (afb. 648).

323: gotische zerk uit 1573 van Pieter Adriaensz, glazenmaker in de Pijlsteeg. Merk met A en P, ovaal met afgesleten wapen waarboven doodshoofd in cirkel (afb. 649).

337: voor de Huiszittenkapel, onder een wapenschild met merk is een leidekkershamer afgebeeld (afb. 650). Het begin van de tekst luidt: *Hier leit begraven Gherrijt*

648 Zuiderzijbeuk 235, Talbot. HJ

649 Zuiderzijbeuk 323, Pieter Adriaensz. HJ

650 Zuiderzijbeuk 337, Gherrijt Pietersz Leydecker. HJ

651 Zuiderzijbeuk 396, Michiel Cornelisz de Lange. HJ

652 Sint-Sebastiaanskapel, pastoor Simon Alewijnsz. Tekening B. Bijtelaar

653 Smidskapel 49-50. HJ

Pietersz Leydecker. Hij werd begraven op 25 september 1567. In het graf is ook zijn echtgenote Anna Pietersdochter ter aarde besteld.

396: vroeg-17de-eeuws rolwerkornament, dekt het graf van de in 1618 overleden Michiel Cornelisz de Lange. In het midden is een ovaal met wapen, de initialen MC staan in een cirkel daaronder. Later zijn hier vele andere personen begraven maar de zerk bleef altijd dezelfde, ondanks het feit dat bij de verkleining de zijden zijn afgekapt (afb. 651).

397: hier werd in 1801 de organist en dirigent Bartholomeus Ruloffs begraven.

447-450 voor doopkapel: grafkelder over vier graven van Johanna Elisabeth Blesen, vrouwe van de Werve, overleden .11 november 1738

In de *doopkapel* werden de volgende personen begraven:

Cornells de Graeff, burgemeester en raad van de stad Amsterdam (1599-1664).
Agneta Deutz, echtgenote van Cornelis de Graeff (overleden 1678).
Andries de Graeff, burgemeester en raad van de stad Amsterdam, broer van Cornelis (1611-1678).
Cornells de Graeff (1650-1678), zoon van Andries.
Pieter de Graeff (1638-1707), zoon van Cornelis.
Cornelia de Graeff, dochter van Pieter (1669-1688).
Cornelis de Graeff (1671-1719), zoon van Pieter.

In 1995 zijn van deze personen kisten en grafplaten teruggevonden.

Sint-Sebastiaanskapel[50-2]

31: priesterzerk.

44 (8K, uit Lysbeth Gavenkapel): Simon Alewijnsz, de één na laatste pastoor van de kerk. Rechte rand zonder hoekmotieven. Randschrift in gotische letters: *'Hier leit begrave Simon Alewyns z^{o} pastoor van dese sterf Anno 1573 den 22 in Augustij een pater noster en Ave maria voor die ziel om gods wil'* (afb. 652).

54-55:1540 burgemeester Hobrecht Jacobsz met randen en hoekmotieven.

De rijk bewerkte witte zerk op in de hoek bij de houten wand op nummer 81 is afkomstig van het Sinte-Barbaraklooster en dekte daar het graf van de priester Wouter Jacobsz Ruysch de jonge, overleden in 1480.

Smidskapel

Voor de toegang tot librije ligt een aan de randen afgehakte en sterk afgesleten dubbele witte zerk (49-50). Binnen een laat-gotische ornamentatie ligt een lijk van een vrouw uitgestrekt. Aan de voeten is een doodshoofd, aan de zijkanten een banderol (afb. 653). Deze zerk lag oorspronkelijk in de zuiderzijbeuk voor de Huiszittenkapel.

Huiszittenkapel

11K: op de scheiding met de zijbeuk werd in 1532 begraven Johan Franckens alias Jan van Covelens (Koblenz), de bekendste orgelbouwer uit het begin van de 16de eeuw[242].

654 Lysbeth Gavenkapel, Boreel-Coeyman. HJ

13-14: Casparus Commelin, de schrijver van het boek *Beschryvinge van Amsterdam*, dat in 1693, het jaar van zijn overlijden, verscheen.

15-16: Justus Vingboons, architect van onder meer het Trippenhuis en maker van de plattegrond van de kerk uit 1683, werd hier in 1698 bijgezet. Sedert de 18de eeuw was de familie Backer eigenaar van deze graven.

21: ingekorte zerk uit het begin van de 16de eeuw met rand en vierpas. In het midden een ruitvormig gevouwen banderol, waarin opschrift betreffende *'......Albertsz Fekerdey ende Nel syn wyf'* (afb. 637).

33 (zuiderzijbeuk 372): 17de-eeuwse zerk van Abraham Muyssart, wapen met drie Sint-Jacobsschelpen.

34-35 (zuiderzijbeuk 237-238): zerk met alliantiewapen van Wouter Jacobsz Valckenier (overleden 1710) en zijn vrouw.

Lysbeth Gavenkapel

15 en 16: 17de-eeuwse zerken met het wapen van de familie Van Outshoorn die de kapel stichtte.

26-27: vice-admiraal Gilles Schey die in 1703 een natuurlijke dood stierf. Daarom kreeg hij geen grafmonument (afb. 635).

29-30 tegen zuidmuur: georiënteerd naar noordzijde: Boreel-Coeyman (afb. 654).

38-39 (voorheen zuiderzijbeuk 381-382): families Van Loon en Slicher, begraven tussen 1730 en 1769.

Hoge Koor[243]

16-17: Mathijs Coenraetsen Burgh, brouwer, koopman en regent van het Sint-Pietersgasthuis, 1595.

18-19: Johannes Poppen, koopman, bewindhebber van de Oostindische Compagnie, 1616.

20 (voorheen koor 94): Nicolaes van Bambeeck, koopman, hoofd-ingeland van de Beemster, 1615. Zerk ingekort en versmald.

33-34: burgemeester Jacobus Boelen, 1621.

39-40: Paulus van Lutselen, 1606.

45-46: familie Alewijn-Lestevenon, 1724, gravenkroon met 9 parels.

47 en 48: twee zerken met het wapen van Jan Six (hier niet begraven).

49 (koor 14): familie Emtinck, 1645.

50-51: burgemeester Gerrit Hooft, 1767. Daarvoor familie Panhuys[51-4].

54 (= 55): Jacob Willemsz Warmond, huiszittenmeester, 1640.

58-59 (voor koorbank): Johannes Hudde, burgemeester en mathematicus (1628-1704), komt ook voor in burgemeestersglas.

60: stadsbeschrijver Tobias van Domselaer, 1685. Later familie Scherenberg-Deutz.

72-73: Hendrick Arentsen Hudde, raad en schepen, 1596, Vredeman-de-Vriesornament (afb. 638).

655 Hoge Koor 108-109, De Graaf. HJ

79: Susanne de Wildt + Jean Lucas Pels, heer van Hoogelande, 1739-1741, kroon met drie bladen en twee parels (markies).

86-87: hier werden sedert 1699 vele leden van de familie Rendorp begraven, o.a. de burgemeesters Pieter († 1760) en Joachim († 1792). Beiden zijn opgenomen in het tweede burgemeestersglas.

101: Hans Verheiden, 1606, helmteken met gevleugeld monster.

107: Maarten Jansz Koster, burgemeester en medicus, overleden 1592; = 4K Sint-Joriskapel (ook in burgemeestersglas).

108-109: familie De Graeff. De zerk vertoont de alliantiewapens van De Graeff en Boelens in een rijke omlijsting met kwabornament. Twee lange Latijnse teksten hebben betrekking op de burgemeesters Dirck Jansz († 1589) en Jacob Dircksz († 1638) (afb. 655).

112: bij de deur aan de noordzijde werd in 1765 Conrad Friedrich Hurlebusch (organist sedert 1742) begraven, en in graf 123 in 1830 Anthony Boursse, eveneens organist van de kerk. De laatste woonde in het organistenhuis ten noorden van de toren. De zerk behoorde toe aan de in 1615 overleden vrouw van burgemeester Reinier Pauw.

124: hier werd in 1832 de blinde organist Daniel Brachthuyzer, die het orgel van de Nieuwe Kerk bespeelde, begraven. Zijn broer Willem Hendrik Brachthuyzer, organist van de Oude Kerk, werd een jaar later in graf 125 ter aarde besteld onder een dubbele zerk met een ouder opschrift.

133-134: familie Huydecoper, onder meer burgemeester Joan (1599-1661. Op linker zerk wapen met drie ossenschedels en huismerk.

135-136: Mr Hendrik De Dieu, 1727, met wapen van voorvaderen Oetgens naast het wapen een zandloper, doodshoofd en als helmteken een koehoorn met overhoeks kruis.

In 1677 wilde men in het koor een grafkelder maken voor Michiel Adriaensz de Ruyter maar dit plan kwam niet tot uitvoering omdat raad Cornells Roch weigerde afstand te doen van zijn dubbele familiegraf nr. 147 op die plaats[244]. Toen is het graf in de Nieuwe Kerk tot stand gekomen. Cornells Roch zelf werd op Nieuwjaarsdag 1682 in het familiegraf bijgezet

Middenbeuk

45 bij kolom 29 onder het orgel: Lucretia van Merken († 1789) en Nicolaas van Winter († 1795), voor wie een gedenkteken tegen de westmuur van de noorderzijbeuk werd aangebracht; initialen NSVW en LWVM.

247: Cornelis Twisk, die in 1767 het huisje tegen de Sint-Sebastiaanskapel bouwde en in 1770 betrokken was bij de verbouwing van het zuiderportaal; medebouwer Felix Meritus (Keizersgracht 324, 1787-'88); initialen CT.

251: merk van Jan Claes Goerten, schepen in 1464, en initialen ADG van Anthonius de Graaf, overleden 1839.

Viering 326-327: doctor Jacobus Barra de jonge, na 1662, wapenschild met als helmteken een vijfpuntige ster en verder twee doodshoofden en een omgevallen zandloper. De zerk draagt de nummers 258-259 maar is afkomstig van middenschip 236-237.

Herstel en onderhoud van de zerkenvloer

Omdat de sterk in relief gehouwen zerken enerzijds een kostbaar goed vormen en anderzijds afslijten onder de vele voetstappen en een lastig obstakel vormen, is wel eens voorgesteld sommige belangrijke exemplaren verticaal tegen de muur te plaatsen[245]. Dit middel is echter erger dan de kwaal omdat de steen dan met zijn natuurlijke lagen verticaal komt te staan, hetgeen funest is. Voorbeelden in Zeeland, onder andere te Kapelle, bewijzen dat.

Bij de restauratie is men er van uitgegaan dat fraaie of bijzondere zerken niet onder de koorbanken zouden blijven liggen of terecht zouden komen. Hierdoor is een enkele maal afgeweken van de historische positie.

Tot omstreeks 1950 werd de kerk iedere week met een brede bezem geheel geveegd met vochtig fijn zand. Daardoor liepen eventuele open voegen tussen de zerken vol, hetgeen mede verzakkingen tegenging. Vuil en stof werden op deze manier ook verwijderd. Het zand werd geborgen in een ruimte aan de noordkant van het portaal in de kooromgang, die derhalve het zandhok heette. Later is men de vloer met water gaan reinigen, waardoor het zand juist tussen de voegen wegspoelde.

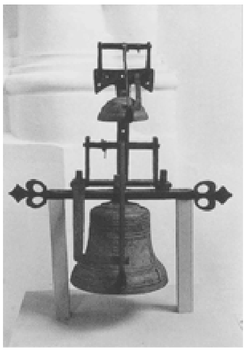

656 Klokje uit 1508 dat boven orgel hing; 2000. HJ

Eindnoten:

235 Notitie Bijtelaar 12-6-1974.
236 B. Bijtelaar, 'De afbraak van de Eilandskerk, en wat daarbij aan de dag kwam', *Amstelodamum* 37 (1950), p. 147-152.
237 B. Bijtelaar, art. cit.
238 J.F.N.F.C.zn, 'Cornells Cruys 1657-1717', *Ons Amsterdam* 3 (1951), p. 151.
239 H.F. Wijnman, 'De herberg De Gulden Hand in de Warmoesstraat als centrum van de Oosterse handel te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 55 (1963), p, 61-62.
240. S.A.C. Dudok van Heel, 'Mr Joannes Wtenbogaert (1608-1680), een man uit remonstrants milieu en Rembrandt van Rijn', *Jaarboek Amstelodamum* 70 (1978), p. 146-169.
241 H. Voorham, 'Een oude grafzerk', *Amstelodamum* 27 (1940), p. 61-62.
242 Jan van Covelen bouwde onder meer in 1521 een orgel in de Sint-Bavokerk te Haarlem.
243 Een uitgebreid overzicht van begravenen in het koor zie [64-1, 49-50].
244 I.H.v.E(eghen), 'De nakomelingen van Michiel Adriaensz de Ruyter', *Amstelodamum* 44 (1957), p. 42.
245 H. Voorham, art. cit., p. 61-62.

2.e Klokken en uurwerk

Inleiding

Toen de toren omstreeks 1325 gebouwd werd, kreeg het bovenste lid galmgaten. Dit geeft aan dat er vanaf het begin luidklokken in de toren zijn geweest. Daarover is echter niets bekend.

De nieuwe spits van omstreeks 1510 kreeg wijzerplaten en bovenin een open lantaarn. Dit houdt in dat er toen een uurwerk moet zijn gekomen en een klein klokkenspel of voorslag, waarmee uren en wellicht kwartieren mee kenbaar konden worden gemaakt. Door de verhoging van de middenbeuk van de kerk werden de galmgaten aan de oostzijde dichtgemetseld. Aan de oostzijde was het klokgelui dus slecht hoorbaar. De verhoging van de toren in 1565 bracht daar verbetering in.

Klokken werden niet alleen geluid om kerkdiensten aan te kondigen, ook voor het oproepen van de poorters voor het doen van mededelingen. Tegen betaling werden de klokken tot 1796 geluid voor het aankondigen van begrafenissen[246].

In de dakruiter moet een angelusklok hebben gehangen, maar ook daarvan is niets bekend.

Slechts twee oude klokken bleven behouden, een middeleeuwse klok boven in de lantaarn en een klokje uit 1508, dat achter het orgel met het uurwerk meesloeg, waardoor de kerkgangers van de juiste tijd op de hoogte waren[52-5]. Het laatste klokje staat nu in de kerk, opgehangen in een beugelconstructie waarboven ook een komschel is bevestigd (afb. 656). In 1835 was de verbinding met het torenuurwerk verbroken.

Luidklokken[88]

Waarschijnlijk bezat de toren voor 1500 twee luidklokken en een alarmklok.

Luidklokken kregen de naam van een heilige en werden gewijd omdat zij een heilig doel dienden, andere klokken zoals een brandklok of andere alarmklok dienden een profaan doel en werden niet gewijd.

Een 15de-eeuwse klok zonder naam hangt nog steeds boven in de torenspits. Het opschrift luidt in gotische letters: *nou waer heen dat ie nitt en kan gheneren dat doet mi verdraghen leren* (afb. 657).

In de eerste helft van de 16de eeuw bezat de toren de volgende vier luidklokken. In 1540 vermeldde het *Hamboech scutterienboeck* onder meer: *'des sonnendaechs savens die boevecloc gheluyt met drie grote cloeken, daer xv man an gheluyt hebben een uure lanc ...'*[247].

Het gaat om de volgende klokken:

1. *Salvator* met een gewicht van 3700 kg en een middellijn van 168,5 centimeter, in 1511 gegoten door Willem en Jasper Moer (of Moor) uit 's-Hertogenbosch. Het opschrift luidt in gotische letters: Salvator vocor, fulgura frango, defuntos plango. Vox mea est vox vite. Voco vos ad sacra. Venite. Anno domini mcccccxi Wilhelmus Moer et Jaspar fratres me fecerût (Verlosser heet ik, ik breek de bliksems, ik beween de overledenen. Mijn stem is de stem des levens. Ik roep u tot het gewijde. Komt. In het jaar onzes Heren 1511 hebben de gebroeders Willem en Jaspar Moer mij gemaakt). Op de klok staan de beeltenis van de Verlosser en het wapen van Amsterdam met twee leeuwen en keizerskroon (afb. 658). Deze klok is omstreeks 1659 overgebracht naar de Zuidertoren.

2. *Petrus*, gewicht 298 kg, middellijn 79 centimeter, in 1512 gegoten door Willem en Jaspar Moer. Opschrift in gotische letters: *Defleo defunctos festa decoro Petrus Anno Dni xv^{c}xii Wilhelmus Moer et Jaspar Fres me fecerut* (Ik beween de overledenen, ik luister de feesten op. Petrus. In het jaar onzes Heren 1512 hebben de gebroeders Willem en

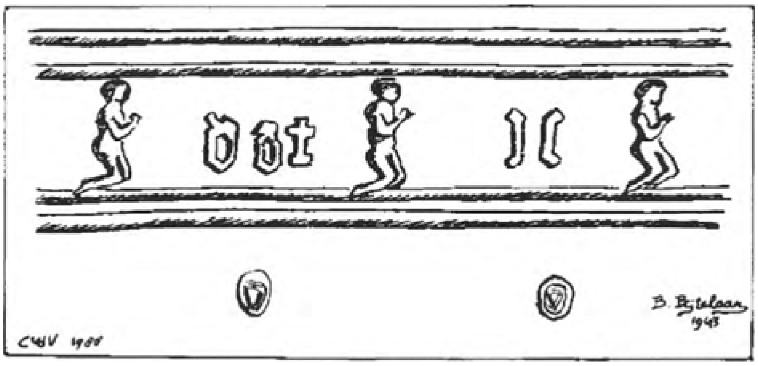

657 Fragment van de 15de-eeuwse klok boven in de toren. Naar B. Bijtelaar.

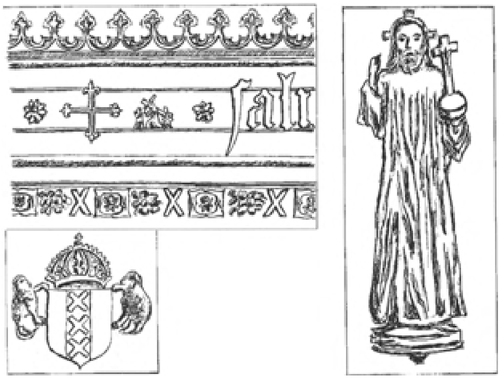

658 Randversiering en andere versieringen op de luidklok 'Salvator', 1511. Naar B. Bijtelaar.

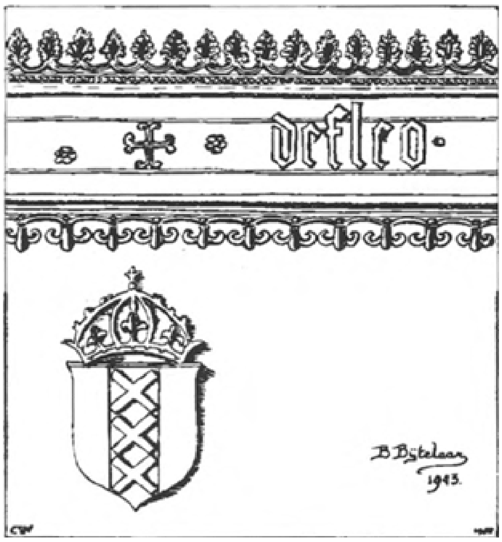

659 Versieringen op de luidklok 'Petrus', 1512. Naar B. Bijtelaar.

Jaspar Moer mij gemaakt) (afb. 659). Sinds 1659 hangt deze klok in de toren van de Hervormde Kerk te Purmerland (N.H.)[248].

31. *Nicolaas*, gewicht 603 kg, middellijn 101 centimeter, is in 1530 gegoten door Gobel Zael. Het opschrift is geplaatst tussen sierranden en luidt in Latijnse hoofdletters: *Sanctus Nicolaus is minen naem. Miin gheluit is voer gode bequaem. int jaer ons Heren mcccccxxx Gobel Zael me fe* (afb. 660). Op de klok staat de beeltenis van Sint-Nicolaas en het wapen van Amsterdam met leeuwen en keizerskroon. Deze klok hangt sinds ongeveer 1659 in de toren van de Hervormde Kerk te Hauwert (N.H.).

4. *Regina*, ook wel 'boevenklok' genoemd. Van deze klok die ook rond 1659 uit de toren verdween, is verder niets bekend.

François Hemony (ca. 1609-1667) goot in 1659 vier nieuwe luidklokken. Daarvan zijn nu de grootste en de kleinste nog over. De tweede en derde klok barstten en werden vervangen, respectievelijk in 1689 door een klok van Hemony's opvolger Claude Frémy en in 1771 door een klok van Pieter Seest.

De volgende luidklokken hangen in de toren:

1. Gewicht 3700 kg, middellijn 175 centimeter, gegoten door François Hemony in 1659. Opschrift in Latijnse hoofdletters: Optima quaeque dies miseris mortalib

‘aevi prima fugit: subeunt morbi tristique senect’, et labor, et durae, rapit inclementia mortis (de eerste en mooiste dag vlucht van ons, ellendige stervelingen, en daarna volgen ziekte, de trieste ouderdom en het zwoegen, en de hardvochtigheid van de ongenadige dood rukt ons weg). Boven het randschrift een reeks musicerende engeltjes, eronder een reeks acanthusbladeren. Op de flank staat het stadswapen, daaronder 1659; voorts de wapens van de burgemeesters Cornelis de Graeff en Joan Huydecoper. De kroon is versierd met mannenkoppen (afb. 661).

2. Gewicht 1700 kg, middellijn 140 centimeter, gegoten in 1689 door Claude Frémy. Opschrift in Latijnse hoofdletters: Delectat roseo surgens aurora cubili: delectat rediens vespere grata quies Claudy Fremi me fecit Amstelodami Anno 1689 (De

660 Randversiering van de luidklok ‘Nicolaas’, 1530. Naar B. Bijtelaar.

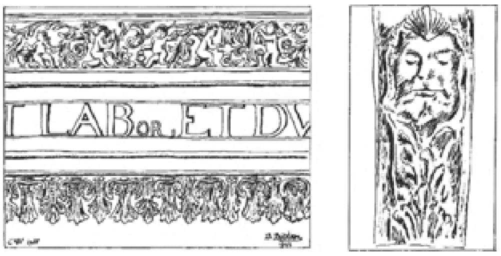

661 Randversiering en kroonversiering van de grootste luidklok, 1659. Naar B. Bijtelaar.

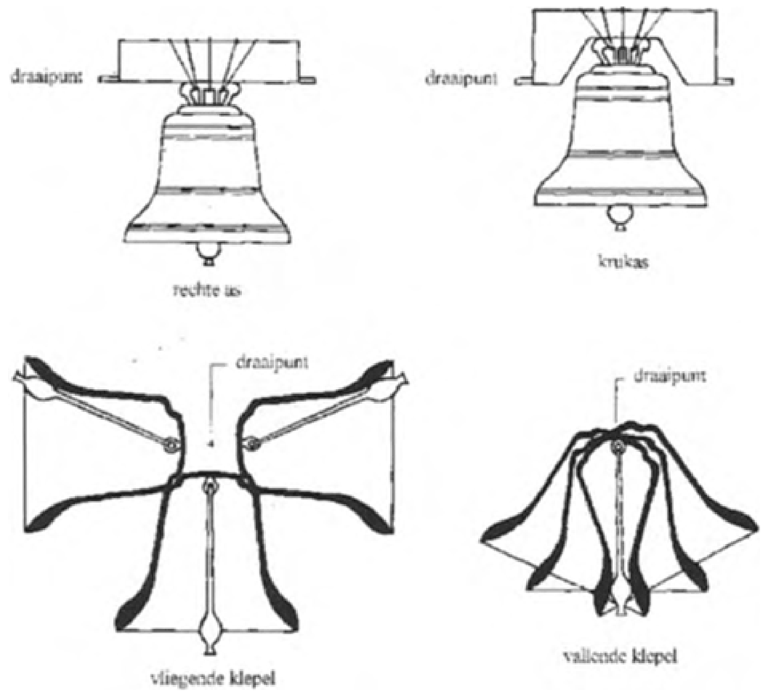

662 Klok met vliegende en vallende klepel.

dageraad die opstaat van zijn rozige zetel verkwikt ons: en 's avonds verkwikt ons de welkome, telkens weerkerende rust....). De rand is soortgelijk als de Hemonyklok. Op de flank staat het wapen van Amsterdam, aan de andere zijde de wapens van de burgemeesters Nicolaas Witsen, Joan de Vries en Willem van Loon.

3. Gewicht 875 kg, middellijn 117 centimeter, in 1771 gegoten door Pieter Seest. Opschrift; Pieter Seest Amselodami Anno 1771 me fecit. De randversiering is overeenkomstig de beide vorige klokken. Op de flank staat het stadswapen.

4. Gewicht 450 kg, middellijn 87 centimeter, in 1659 gegoten door François Hemony. Opschrift: Sit nomen domini benedictum Franciscus Hemony me fecit Anno Domini 1659 (De naam des Heren zij geprezen ...). Sierranden en stadswapen als voren. Deze klok is de voormalige boomklok die ooit geluid heeft om 's avonds het sluiten van de bomen in de waterwegen aan te geven[249]. In 1866 werd het heffen van stedelijke accijnzen beëindigd, waardoor de bomen niet meer gesloten behoefden te worden[250]. De klok hing daarna tot 1902 in het torentje van het voormalige politiebureau op het Leidseplein gehangen en vervolgens in het torentje van het American Hotel. In 1947 keerde de klok terug naar zijn plaats in de Oudekerkstoren[251].

In de klokkenstoel is te zien dat de klokken vroeger lager waren opgehangen aan een rechte luidas. Toen luidde een klok hoog op en de vliegende klepel gaf een vol geluid[252]. Op een plaats is een sleuf in de verticale delen van het houtwerk gehakt om een te grote klok ruimte te geven.

Later zijn de klokken aan een krukas in zogenoemde balansophanging geplaatst. Daardoor zwaait een klok minder hoog op en geeft de vallende klepel een wat doffer geluid aan de klok. De galmgaten zitten dientengevolge nu te hoog ten opzichte van de klokken (afb. 662).

Speelklokken en carillon

In 1450 is er sprake van speelklokken in de Oudekerkstoren[52-2][253]. Dit kan slechts een voorslag geweest zijn. Daarvoor was geen speciale plaats in de toren, dus die klokken zullen bij de luidklokken hebben gehangen. Na de bouw van de nieuwe spits hebben de speelklokken in het open lantaarntje gehangen en zijn als zodanig zichtbaar op de Loterijprent van 1558, compleet met hamers. Ook is daar een uitgestoken stok met een neerhangend touw te zien, wellicht behorend bij het slagwerk.

In 1563 zijn er door Jan Jaspersz Moer klokken geleverd voor de toen nog niet voltooide verhoogde toren. Zij werden voorlopig in de stadhuistoren opgehangen maar voldeden niet[254]. Jacob Waghevens en Adriaen Steylaert te Mechelen goten in 1566, na de totstandkoming van de nieuwe torenbekroning, een klokkenspel van 13 speelklokken[75-1:20]. Men schijnt enkele oude klokken behouden te hebben, want in 1617 bestond het spel uit achttien klokken. In dat jaar werden het uurwerk en de toen aanwezige speelklokken naar de Zuidertoren overgebracht en werden achttien nieuwe klokken gegoten in Utrecht. Ook deze voldeden niet. In 1628 leverde Hendrick Aeltsz van Meurs uit Utrecht 28 klokken en nadien nog acht. De klokken hingen boven in de zestien openingen van de onderste lantaarn en de resterende daarbinnen.

François Hemony goot in 1658 een spel van 35 klokken. De grootste klok kreeg

663 Deel van randversiering op de klokken Hemony. Naar B. Bijtelaar.

een middellijn van 176 centimeter, de kleinste van 22 centimeter. De klokken zijn alle voorzien van een rand met opschrift op de manier zoals Hemony en veel van zijn opvolgers die maakten. Boven de tekst staan putti, die met klokken spelen (afb. 663) en eronder is een rand met acanthusbladen.

De Hemony-beiaard werd in 1699 uitgebreid met twee klokjes, gemaakt door de Amsterdamse gieters Claes Noorden en Jan Albert de Grave.

In 1932 werd een grote restauratie uitgevoerd door de firma Addicks, de stadsuurwerkmaker. Er kwam een klokje bij van de Engelse gieter John Taylor en in 1940 een van Petit & Fritsen te Aarle-Rixtel (N.B.)[255]. In 1952 goot B. Eijsbouts te Asten (N.B.) een vierde octaaf van twaalf kleine klokjes. Daarbij ontstond commotie onder de klokkenkenners omdat het nieuwe octaaf niet goed aansloot bij de klank van de bestaande gecorrodeerde en vervuilde klokken[256]. De drie nieuwste klokken werd uit het spel verwijderd. Nadien zijn de nieuwe klokken nog aangepast[56-1].

In 1964-'65 werd de beiaard weer rigoureus onderhanden genomen[257]. Van de 35 Hemony-klokken zijn de zwaarste veertien nog in het huidige carillon, 21 zijn thans opgehangen op de vierde verdieping in de toren. Eijsbouts goot 33 nieuwe klokken[65-2].

Uurwerk en speeltrommel

Zolang er wijzers en speelklokken op de toren zijn - dus vanaf het begin van de 16de eeuw - zal er een uurwerk met een speelwerk zijn geweest. Daarvan is echter niets bekend.

De Oudekerkstoren kreeg in 1618-'19 een nieuw uurwerk en een nieuw klokkenspel. Het nog aanwezige uurwerk werd gemaakt door Wouter Geurtsz[258]. Op een piëdestal onder een van de gietijzeren zuiltjes van het frame van het uurwerk staat onder elkaar:

ANO/ WOV / TER / GVER / TSZ° / 1619

De montage van de speelklokken en het speelwerk, behorende bij het Hemonycarillon van 1659, verzorgde Jurriaen Spraeckel uit Zutphen. De speeltrommel kon maar 27 klokken bereiken[259].

Door de eeuwen heen was dagelijks een man een uur bezig om het uurwerk op te winden. Sedert 1928 wordt het automatisch opgewonden[260].

Eindnoten:

246 I.H.v.E(eghen), ‘Het luiden van de kerkklokken in Amsterdam’, *Amstelodamum* 41 (1954), p. 26-30.
247 B. Bijtelaar, ‘Klokkenluiden en beieren’, *Amstelodamum* 41 (1954), p. 93.
248 B. Bijtelaar, *De zingende torens van Amsterdam*. Amsterdam 1947.
249 H.W. Alings, ‘De Boomklok’, *Amstelodamum* 30 (1943), p. 41-44.

250 I.H.v.E., art. cit. (noot 246).
251 *Amstelodamum* 34 (1947), p. 28.
252 A. Lehr, *Van vaardebel tot speelklok, de geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen*. Zaltbommel 1961, p. 90.
253 Bijtelaar, *De zingende torens*, p. 55.
254 Ton Koot, *Klockmuzyck t'Amsterdam*. Amsterdam z.j. (1944), p. 13.
255 F. Timmermans, *Luidklokken en beiaarden in Nederland*, Amsterdam 1944, p. 62.
256 Lehr, *o.c.*, p. 362.
257 Lehr, *o.c.*, p. 364.
258 Wouter Geurtsz werd in 1632 in de zuiderzijbeuk in graf 384 begraven.
259 Koot, *o.c.*, p. 37.
260 M.G. Niessen, 'Torenuurwerken in Amsterdam', *Ons Amsterdam* 20 (1968), p. 55-61.

2.f Gebrandschilderde glazen

Inleiding

In de Middeleeuwen werden de vensters geheel of gedeeltelijk voorzien van gebrandschilderd glas, waardoor het licht in talloze sprankelende kleurvariaties de kerkruimte verlichtte. Van de glazen uit de perioden voor de bouw van de zijkapellen weten wij weinig. Van een glas dat de eerste Sint-Sebastiaanskapel sierde is uit de schriftelijke bron veel bekend maar er bleef geen afbeelding bewaard. Eerst over de glazen in de zijkapellen is iets meer tot ons gekomen, maar ook daarvan bleef niets over. De wonderschone glazen in de Mariakapel zijn (zij het in gewijzigde en sterk gerestaureerde vorm) als oudste nog steeds te bewonderen. Uit de latere tijd bleven slechts enkele vensters bewaard. Wij beschrijven in dit hoofdstuk kort wat ons bekend is van de glazen die verloren zijn gegaan. De nog aanwezige glazen worden uitvoeriger behandeld.

In het totaal zijn 33 glazen bekend; het merendeel dateert uit de 15de en de 16de eeuw, vier uit de 17de eeuw en één uit de 18de eeuw[56-2].

In de Middeleeuwen hadden niet-gefigureerde glasruiten over het algemeen de meetkundige ruitvorm, doorgaans als overhoeks aangeduid. Tegen het midden van de 16de eeuw werden dat, onder invloed van de veranderende glasfabricage, langzamerhand rechthoeken[261]. Op oude afbeeldingen van de kerk komen op verschillende plaatsen ruitvormige glaspatronen voor. Daaruit is de ouderdom van het glas op dat moment af te lezen.

Techniek

Glas is een zeer bijzonder materiaal. Het wordt bij hoge temperatuur (circa 1100°C) gesmolten als een mengsel van zand, kalk, potas of soda en kleine toevoegingen metaaloxiden. Als het in de vereiste vorm is gebracht, koelt het snel af. Dat gebeurt zo vlug dat het niet de gelegenheid krijgt uit te kristalliseren. Daardoor krijgt het bij doorvallend licht een briljante schittering. Metaaloxiden kunnen er prachtige kleuren aan geven. Paarse en violette tinten worden in hoofdzaak veroorzaakt door mangaan-

oxiden, flessengroen door ijzeroxiduul, geelgroen door andere ferri-oxiden, lichtgroen door koperoxide, robijnrood door koperoxiduul en diepblauw door kobaltoxide. De beide laatste kleuren zijn zo intens dat ze slechts in een heel dunne laag doorzichtig zijn en daarom tijdens de glasfabricage in een heel dunne laag op de een of twee millimeter dikke blanke glaslaag worden aangebracht. Men spreekt in dat geval van plaquéglas. Als men de gekleurde laag uitslijpt, ontstaat in het rood of blauw een blanke of witte lijn of een blank vlak. De Goudse gebroeders Crabeth hebben in de jaren na 1550 optimaal gebruik gemaakt van de mogelijkheden die het glas hun bood. In opdrachten aan hen wordt gesproken over ‘borgoens’ glas en ‘Hessels’ glas. Het Hessische glas, afkomstig uit de Spessart in de ‘Mainviereck’ in het vroegere Kurhessen (thans Noord-Beieren in Duitsland), werd vervaardigd in schijven van omstreeks 90 centimeter diameter en circa 2 mm dik. Het Bourgondische glas vertegenwoordigde een in die tijd modernere fabricagemethode, waarbij vensterglas, geblazen als cilinders tenslotte in vlakke platen van ongeveer 1,20 meter vierkant en 1 tot 2 mm dikte werd gemaakt. Het glas werd gesneden door er over te strijken met gloeiende puntige einde van een ijzeren ‘pook’. Aan één zijde smolt het glas, aan de andere kant brak het. Onregelmatigheden werden met een tang ‘gegruizeld’.

Al vroeg in de Middeleeuwen werden stukjes gekleurd glas in loodstrips gevat en op die wijze samengevoegd tot een kleurig glasmozaïek. In het radvenster in het noordelijke zijkoor zijn daar resten van gevonden. Vaak werd op het glas een tekening in bruine en zwarte tonen ingebrand; men bracht er met een mengsel van glaspoeder met een laag smeltpunt en ijzeroxiden de tekening op aan en liet deze bij een temperatuur van ruim 600°C op het glas insmelten zodat de tekening er een onverbrekelijk geheel mee vormde. Wanneer deze temperatuur iets te laag is geweest vond er geen volledige vereniging van de beide glassoorten plaats en kan de tekening op den duur vervagen. De tekening onderscheidt zich in dunne bruine tonen, aangebracht met een penseel of getamponneerd met een kwast van dashaar (grisaille) en zware nagenoeg zwarte lijnen (contour). Door uitkrassen van de grisaille zijn zeer geraffineerde effecten te bereiken. Contour en grisaille zijn meestal aan de binnenzijde van het glas aangebracht.

In het begin van de 14de eeuw ontwikkelde men een techniek waarbij zilververbindingen aan de buitenzijde op het glas werden ingebrand. Dan ontstond een zeer dunne laag helder geel, het zogenoemde zilvergeel. In de 15de eeuw werd voor het eerst gebruik gemaakt van een glasverf, die in dunne lagen vleesrood is en in dikkere lagen steenrood, naar zijn uitvinder Jean-Cousinrood of antiekrood genoemd. Wanneer dit op zilvergeel wordt aangebracht, ontstaat een schitterend oranje.

Aan het einde van de 16de eeuw ontwikkelde men een techniek waarbij gekleurde emailverven, die op het blanke glas werden ingebrand, schilderingen konden worden gemaakt. In de glazen uit de 17de eeuw ontbreken gekleurde ruiten vrijwel geheel en nemen de veel minder doorzichtige emailschilderingen hun plaats in. Door hun van elkaar verschillende eigenschappen en optimale brandtemperaturen zijn de emailschilderingen minder bestand tegen de invloeden van vocht en temperatuurwisselingen en verdwenen zij geheel of gedeeltelijk.

Middeleeuwse glazen

In de rekeningen van de Heren van Voorne uit 1462[262] komt de volgende post voor: '*Item den IIsten dach in Augusto betaelt Aechten Zweers de glaesmakers wijf in den Haghe ende Zweer gemaict heeft bij bevele van mijnen heer tot Amstelredamme in St. Sebastiaens capelle een glas groot wesende IX panden hoge ende IIII panden breed, zijn XXXVI panden. Item V panden voor t hernasch maict te samen XLI panden al bescreven werck, elken pand houdende VI voeten, maken IICXLVI voeten, elken voet IX groot, facit gelijc de certificatiy van de overmans van St. Sebastiaens gilde van den hantboge t Amstelredamme vorscr, ende Zweers quitancie inhouden ende man hier overlevert.....IX lb IIII sc. VI g.'*. Opdrachtgever was Frank van Borselen (rond 1400-1470), heer van Voorne. Zweer van Opbueren wordt in andere rekeningposten aangeduid als *'glaesmaker in den Hage'*. Hij maakte in de periode 1453-'68 ongeveer 50 *'bescreven'* glazen in opdracht van Frank van Borselen.

Wij kunnen ons enigszins een voorstelling vormen van de afbeeldingen die op dit glas zullen zijn weergegeven. Er bestaan namelijk nog delen van een glas, dat Frank van Borselen in 1460 door dezelfde Zweer van Opbueren liet maken voor de Heilig Bloedkerk te Wilsnack (D)[263]. Daarin staan de wapens van de families Van Polanen, Van Hoorne, Van Sevenbergen Strijen, Van Zuylen van Anholt (afb. 677), Van Baer, Van Bergen-Glymes (Boutersem) en Van Merksem. Onder de wapendragers staan dieren, die als dragers van banieren met de familienaam fungeren. Verder is er nog het familiewapen van Van Borselen met bijbehorende banierdrager. Tevens is er nog

een afbeelding van Jacobus Major, die enige overeenkomst vertoont met de gewelfschotel in de noorderzijbeuk voor de Weitkoperskapel in de Oude Kerk.

Zeven van de wapens komen ook voor onder de wapens, die Arent van Buchell in zijn handschrift van 1592 weergeeft bij zijn beschrijving van het glas van Frank van Borselen in de grafkapel van bisschop Jan van Arkel in de Dom te Utrecht[264]. Hier werden vermeld de wapens van Van Borselen (zonder sterren), Strijen, Zuilen (hetzelfde als Anholt te Wilsnack), Baernens (dat niet te Wilsnack voorkomt), Boutersem, Pelanen, Merxen en Horne.

Van de 36 rechthoekige panden zullen er waarschijnlijk 24 zijn voorzien van familiewapens met bijbehorende banierdragers.

In dit verband is het ook interessant dat Johan Tack, secretaris van de stad Kleef, in de 16de eeuw een kwartierstaat van Van Zuylen van Anholt optekende uit de glazen van de Oude Kerk[62-1:53]. Dit kan te zien zijn geweest in het ‘Van Borselen-glas’. Als dat zo was, heeft men delen van het glas na de afbraak van de eerste Sint-Sebastiaanskapel in 1516 in de nieuwe kapel herplaatst.

Emanuel de Witte beeldde omstreeks 1660 op een weinig betrouwbaar schilderij in de Sint-Sebastiaanskapel een glas af waarop een koning is voorgesteld, zittende op een troon en met enige personen die voor hem staan. Dit zou een tafereel kunnen zijn van Salomo's eerste recht; het is bekend hoezeer Karel de Soute op een gestrenge uitoefening van het recht gesteld was. Van Buchell vermeldt: *‘Daer staet noch een glas met de wapens van Hollant ende Amsterdam met de historie van Salomons oordeel wel gemaect.*’

Van Buchell beschrijft wapens met een voetboog in enkele glazen, klaarblijkelijk in de Sint-Jorisskapel[59-1:24]: *‘In een ander* (glas) *staen die van de Voetboge, geheel gewapent met hare bogen, den baer(t) aff ende het haer ront, seer out* en *in seecker oudt glas staet dit wapen meermaals’*, waarbij het wapen van Sint-Joris getekend staat.

Commelin vermeldt aan de zuidzijde in het Buitenlandvaarderskoor drie glazen[265]. Eén verbeeldt de kinderen van Israel die het Paaslam eten. De andere twee geven voorstellingen van oude historiën of legenden weer. In het zakboekje van Memoriemeesters wordt één van de glazen aangeduid als het glas van Oetewaal[66-1:20]. Het dorp Oetewaal lag tussen de stad en de Watergraafsmeer en stond bekend om de heiers die er woonden.

Toen in 1724 op de kosterij een verdieping werd gezet, verdwenen die glazen en werden de onderste vakken van de betreffende vensters dichtgezet.

In de Hamburgerkapel was een glas met de bekering van Paulus[266][57-1:15,22] Boven in het venster waren twee oude wapens, een met het wapen van Hamburg en een met de netelbladen van Holstein.

In de Smidskapel was het Smids- en Kuipersglas, waarop de vier evangelisten stonden uitgebeeld, schrijvend aan een tafel[54-1]. In 1542 scheidden smeden en kuipers zich, zodat dit glas zal dateren van voor dat jaar. Emanuel de Witte heeft op een zeer onbetrouwbaar schilderij het glas afgebeeld, maar in de context van de Weitkoperskapel[267].

Volgens Von Zesen[268] bevond zich in het oostelijke venster in het Snijderskoor boven het voormalige Maria-altaar een glas met de beeltenissen van alle stam- en voorvaderen van Maria in een lange rij omhooglopend vanaf Koning David tot aan haar vader, bij wie zij staat met een kroon op het hoofd.

In de Weitkoperskapel was een glas dat Commelin in 1693 vermeldt en waarover Wagenaar in 1765 schrijft dat het allang vervangen is door *'gewoonlyke Kerkraamen'*.

Mariakapel

Na het gereedkomen van de nieuwe kapel aan de noordzijde van het koor werden ook hier de vensters voorzien van gebrandschild glas. Deze drie glazen bleven door de eeuwen heen behouden, zij het dat er in de loop der tijden verschillende reparaties en wijzigingen werden uitgevoerd.

Het ontwerp van de twee glazen aan de noordzijde van de kapel wordt toegeschreven aan de architect en kunstschilder Lambert van Noort. Hij is rond 1520 geboren in Amersfoort, werd in 1549 lid van het Sint-Lucasgilde in Antwerpen en is daar overleden 1570 of 1571[83][269]. Van Noort had geen invloed op de uitvoering, die een in glas vertaalde tekening zonder inspiratie van de ontwerper laat zien. Het brandschilderwerk is van de hand van de glasschrijver Digman Meynaertsz, ook woonachtig in Antwerpen. Deze twee voorstellingen zijn geplaatst in een groots architectonisch decor met Corinthische zuilen en pilasters, gedekt door zware

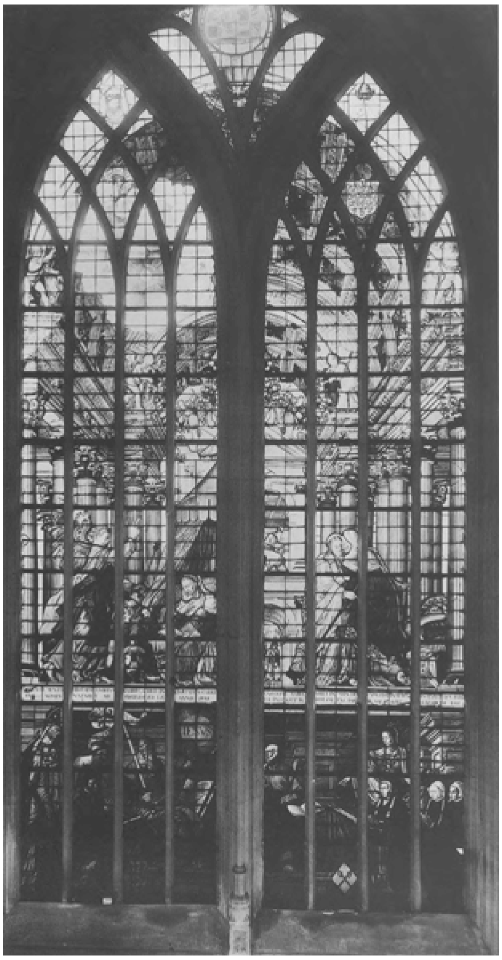

664 Mariakapel, glas Maria Boodschap; ca. 1925. RdMz

665 Mariakapel, glas Maria Boodschap, detail; 1968. RCN

666 Mariakapel, glas Aanbidding der Herders; ca. 1925. RdMz

667 Mariakapel, glas Aanbidding der Herders, detail. W. Bogtman

668 Mariakapel, glas Maria Sterfbed; ca. 1925. RdMz

669 Mariakapel, glas Maria Sterfbed, detail. W. Bogtman

670 Mariakapel, glas Maria Sterfbed, detail. W. Bogtman

671 Mariakapel, glas Maria Sterfbed, detail bovenste deel, wellicht van Gerard van Houten. RCN

672 Mariakapel, glas Maria Sterfbed, carton, gedeelte.

kroonlijsten en overspannen door bogen en tongewelven met cassetten.

Het westelijk glas verbeeldt Maria Boodschap en Maria bij Elisabeth (Annuciatie en Visitatie) (afb. 664, 665 en 678). Het glas is gesticht door familie Van Hoppen. Jan Claesz van Hoppen II was in 1549 burgemeester.

Er zijn twee teksten. In de westelijke helft staat: IN MENSE SEXTO MISSUS EST ANGELVS GABRIEL A DEO IN CIVITATEM GALILE CUI NOMEN NAZARET AD VIRGINEM ZC LVV ANNO 1555 (In de zesde maand is de engel Gabriël gezonden door God naar een stad in Galilea genaamd Nazaret tot de maagd enzovoort, Lucas 1-26).

In de oostelijke helft staat de tekst: EXSVRGENS MARIA ABIIT IN MONTES CVM FESTINATIONE IN CIVITATEM IVDAH ET INTRAVIT IN DOMVM ZACHARAIAE AC SALUTAVIT ELIZABETH 1555 (Maria stond op en ging haastig de bergen in naar een stad van Juda en trad het huis van Zacharias binnen en groette Elizabeth; Lucas 1-39/40).

In het schenkersvak staan burgemeester Jan Claesz van Hoppen II met zijn vrouw Lysbeth Pietersdr Rodingh en hun beide kinderen. De beschermheiligen zijn: een gemijterde abt, een onbekende en de heilige Elisabeth van Hongarije.

Links in de schenkerszone is een banderol met opschrift ‘Nemo laeditur nisi a se ipso’ (niemand lijdt schade [aan zijn ziel] dan door eigen toedoen). In schenkerszone wordt Van Hoppen gepresenteerd door een niet geïdentificeerde abt en Van Hoppens vrouw Lysbeth Pieters door de H. Elisabeth van Hongarije. Zittend in het midden zijn de apostelen Petrus en Paulus, die samen een stralende zon met inschrift IESVS ophouden.

Links boven de tekstband staat de aartsengel die Maria de Boodschap brengt, tegen een achtergrond van een Corinthische zuilenarchitectuur en een groene baldakijn. Rechts omhelst Elisabeth haar nicht Maria, omgeven door eenzelfde architectuur, hier met volledige cassettengewelven. Op de achtergrond een relatief vlak bouwwerk met twee verdiepingen, gedekt door een timpaan.

In de tracering rechts staat een blauw wapen, links een spreuk. In de vlieger staan links de zweetdoek, rechts twee gekruiste sleutels met daartussen een tiara en midden boven het kofschip.

Later zijn (bij een restauratie in 1634?) enkele veranderingen aangebracht. Links boven is wellicht God de Vader uit wolken verwijderd.

Op 7 april 1554 besloot de Vroedschap dat op stadskosten een glas zou worden gegeven in het Vrouwekoor[270]. Het betreft het oostelijke glas, de Aanbidding der Herders (afb. 666, 667 en 679). In de stichterszone zijn in het linker deel paarsgewijs de patroons van de beide Amsterdamse kerken weergegeven: van de Oude Kerk Sint-Nicolaas en Johannes de Doper en van de Nieuwe Kerk Maria en H. Catharina van Alexandrië. In de rechter helft staat boven *Anno* 1555 het wapen van Amsterdam in rolwerkcartouche, gedekt door de kroon van Maximiliaan van Oostenrijk en geflankeerd door twee leeuwen. Links een banierdrager met de banier van Amsterdam. De geest en de sfeer van dit deel is geheel anders dan van het linker gedeelte en kan een latere aanpassing zijn.

De tekst op de lijst erboven luidt: *vbi venit plenitvdo temporis misit devs filv svvm factu ex mvliere factv svb lege vt eos / qvi svb lege erant redimeret adoptionem vt filiorvm reciperemvs* (Toen de tijd vervuld was zond God zijn zoon, geboren uit een vrouw, geboren onder de wet opdat hij diegenen die onder de wet waren zou bevrijden en opdat wij als zonen zouden worden aangenomen, Galaten 4-5).

Boven de tekstband staan in het linker deel vijf herderfiguren, rechts Maria, het kind waarboven twee ossen en achter de Lieve vrouwe vier figuren. Daarboven rijst een ronde tempel op met gladde Corinthische zuilen die een kroonlijst dragen. Daarop staat een balustrade die een tamboer met ronde vensters omgeeft waarop een koepel rust. In het linker deel is een architectuur met gecanneleerde Corinthische pilasters, zware kroonlijsten en aanzetten van tongewelven. Op de achtergrond, doorlopend in het rechter deel van het venster, zijn bakstenen bogen en aan de voet van de ronde tempel een ronde halfzuil. De open hemel doorbreekt de gewelven en is gevuld met engelen en wolken. In de tracering rechts staat het wapen van Karel V, links het Habsburgse wapen. In de vlieger staan twee knuppelkruisen, de wapens van Holland en Amsterdam en het kofschip.

In het venster aan de oostzijde van de kapel is een vijf vakken breed glas aangebracht met erop Het Sterfbed van Maria, toegeschreven aan de Goudse glasschilder Dirck Crabeth (afb. 668-672 en 680). Het glas werd geschonken door de kinderen van burgemeester Cornelis Brunt (overleden 1542). Dit blijkt uit de volgende aantekening in het grafboek bij een dubbel graf in de Mariakapel: *'dese twye enkele graven coemen thoe die kinderen van Cornelis Brunt, hyervan ghyen gelt ontfangen, overmits dat glas ende een nieuwe cilvern arck die zij die kerck ghegeven hebben, mit noch veel goede die kerck van hoerluyden ghescydet'*[62-1:60].

Tekst in de bandwerk-cartouche: Ad laudum deiparae Virginus Mariae Brundtorum pieter Mies. (Tot lof van de Maagd Maria vanwege de Brunten Pieter Mies). Daaronder staat: me fecit 1555. De betekenis en de juistheid van de naam Pieter Mies is onbekend en onduidelijk is of dit wellicht een gevolg is van latere restauraties.

Onder in het glas zijn tegen de achtergrond van een pilasterarchitectuur de schenkers afgebeeld[62-1:59; 86][271]. Het zijn Cornelis Brunt en zijn vrouw Trijn of Lysbeth Cornelis Bruntendr met hun wapens en patroonheiligen H.-Cornelius (met pauselijke tiara en een hoorn in zijn hand) en Sint-Catharina (met kroon en zwaard). Verder zijn afgebeeld Gijsbrecht Brunt († 1562), kanunnik van Sint-Marie in Utrecht, een in zwart geklede man (vermoedelijk Reijnier Brunt, ca. 1490-1539) en twee vrouwen met zwarte kappen en mantels, vermoedelijk Hillegont Hendricksdr (weduwe van Reijnier Brunt, † 1573) en Lijsbeth Brunten († 1573, begraven Mariakapel 51 / 52). Hillegondt Hendricksdr (geboren in Gouda) zou een belangrijke rol hebben gespeeld bij het leggen van contact met Dirck Crabeth, die toen ook begonnen was aan de glazen in de Sint-Janskerk te Gouda.

De architectuur is veel minder overheersend en mist de theatrale tongewelven, die Van Noort gebruikte.

Er zijn twee wapens in het glas aangebracht. In het glas is het kobaltblauwe glas overheersend

In dit glas is te zien dat de ontwerper zelf met meesterhand en inspiratie zijn kunstwerk in glas heeft gebracht. Zo komen in de figuur van de bisschop schitterende partijen voor van oranje met witte parels, een typisch werkwijze van Crabeth. In de mijter is uitgeslepen rood te bewonderen, elders uitgeslepen groen. Uiterst links is een kruisvenster aangegeven, dat interessante bouwkundige details vertoont. In het onderste vak is een glasvenster dat met een haakje vast zit aan de stenen raamstijl. In dit draaibare deel is overhoeks glas aangegeven met een rand van langwerpig rechthoekige stroken. In het bovenste vak is alleen overhoeks glas te zien.

In hogere vakken zijn latere toevoegingen met veel email. Ook hier zijn veranderingen in de wolkenpartijen.

In het glas is veel gerestaureerd door Gerard van Houten, door De Angelis en door Schouten.

Fokkens (1661) meldt dat de drie glazen in de Mariakapel door Lange Pier geschilderd zijn[272]. Ook Dapper (1663) en Von Zesen (1664) vermelden dit. Commelin (1693) schrijft dat de glazen door Lange Pier ontworpen en gebakken werden te Antwerpen. Wagenaar heeft uit het Memoriaal van de Kerkmeesters opgetekend dat de glazen geschilderd werden door ene Digman.

Hoge Koor

Zeven glazen in het Hoge Koor zijn volgens Commelin tot stand gekomen uit een bijdrage van de Spaanse koning en één werd betaald door Willem van Oranje. Het laatste betreft het noordoostelijke venster in de koorlantaarn, dat de kruisiging en het overboord werpen van de profeet Jonas voorstelde[b18:119].

De kerkmeesters wendden zich in 1562 tot Nicolaes van Nieuwland, de pas benoemde bisschop van Haarlem, maar kregen van hem geen toezegging voor een bijdrage voor het laatste glas, dat dus leeg bleef[63:48].

Er bestaat een ontwerptekening voor een gebrandschilderd glas voorstellende de Graflegging en Opstanding, door Lambert van Noort in 1561 gemaakt en gesigneerd[273] (afb. 673). Het betreft het glas in het noordoostelijke venster in de koorlantaarn, geschonken door koning Philips II. Omdat het een ontwerpschets betreft, is de begrenzende architectuur oppervlakkig behandeld.

De schenkerszone aan de onderzijde vertoont een illusionistische architectonische indeling die veel overeenkomst vertoont met die van het Maria-Sterfbedglas. Het bovenste deel vertoont naast elkaar twee scènes die een over beide helften lopend geheel vormen. Links wordt Christus ten grave gedragen in het rotsgraf van Jozef van Arimathea, hier weergegeven als een vrijstaande sarcofaag onder een overhangende rotspartij. Rechts heeft, omgeven door een wolk van putti en engelen, de opstanding plaats. Daaronder is de schenker weergegeven in een ruimte met een zware architectuur van pilasters en rondbogen. Begeleid door zijn beschermheilige, de apostel Philippus, knielt de koning op een bidstoel om het heilig sacrament,

uitgestald in een monstrans, te vereren. Het wapen tegen de voorkant van de piëdestal in het rechter deel van het venster is niet ingevuld maar het helmteken is dat van Castilië en Leon.

Op de tekening is de tracering weergegeven. In beide vakken lopen links en rechts de montants tot in de bogen en de beide middelste stroken worden in de boog voorzien van een boogje. Erboven zijn twee eenvoudige visblazen. In de vlieger werden in drie lagen boven elkaar vijf vereenvoudigde visblazen getekend waarin alle kwartieren van het wapen van de vorst. Boven de boogaanzet is nog een brugstaaf aangegeven. In de tracering van het linker deel is de vuurslag en het knuppelkruis van de Bourgondische hertogen voorgesteld, in het rechter deel een bundel van vier pijlen. Beide symbolen komen ook in het grote venster van de Sint-Sebastiaanskapel voor.

Rechts onder staat: *Lambert van noort // inv 1561*. Op de middenstijl is dwars de tekst: *Hier moet op elcke syde een wapen staen dats // in als acht wapenen*. Dit slaat op het feit dat Van Noort slechts zes wapenschilden tekent.

Arent van Buchell vermeldt in zijn aantekenboek uit 1612 dat hij een glas heeft gezien met de kwartieren van hertog Karel van Bourgondië[67-1:34]. In 1681 is het glas door Gerard van Houten gerepareerd[274]. Er bestaat een rekening van de glazenmaker Barend Donker uit 1777 waarin vermeld is dat er *'een geheel pant met 80 stucks nieuwe glaase'* gemaakt is. Wellicht is toen het Verrijzenisglas uitgenomen.

Het glas in het venster ertegenover stelde de Hemelvaart voor, het glas ernaast is nooit beschilderd geweest[b18:119].

673 Glas koorlantaarn. Ontwerp Lambert van Noort 1561. Teylers Museum Haarlem

De glazen in de sluiting Hoge Koor komen voor op de doorsnede van Listingh uit omstreeks 1683[b18:137]. Zij werden geschonken door Philips II. In het middelste venster was waarschijnlijk oorspronkelijk een afbeelding van Christus, maar aan het eind van de 17de eeuw een wapen van Amsterdam, gehouden door twee leeuwen. In de andere glazen zijn gemijterde figuren. In de onderste panelen van de glazen zijn wapenschilden opgenomen waarin heraldische figuren zijn weergegeven. In vak 14-15 zijn zichtbaar: links Leon en rechts een plantaardig motief, waarschijnlijk Granada. In vak 15-16 is links Oostenrijk en rechts Vlaanderen en Tirol aangegeven. In vak 16-17 staat links het wapen van Oud-Bourgondië, rechts twee klimmende leeuwen, die zowel in de wapens van Holland en Brabant als in dat van Henegouwen voorkomen. Al deze wapens komen ook voor in de ontwerptekening van Lambert van Noort.

Genoemde glazen zijn vaag afgebeeld door Emanuel de Witte. Commelin meldt de afbeelding van graven en gravinnen. Bijtelaar stelt dat de kleine glazen Christus en de apostelen voorstelden[b18:119].

17de en 18de eeuw

Een hele reeks glazenmakers en glasschilders is betrokken geweest bij het maken en herstellen van de glazen gedurende de 17de eeuw. Wij noemen in volgorde: 1626, 1639 en 1656 Hendrick Gerritsz (Velthoen), glazenmaker. 1634-1639 Jan Frerycksz, glazenmaker; Willem Dircksz glasschrijver.

1639-1669 Pieter Jansz of Pieter Janssen (1612-1672) glasschrijver, wellicht zoon van Jan Frerycksz.
1699-1709 Jan Smit glazenmaker.
1669-1706 Gerard van Houten[1895:137]. Geurt van Houten van Breda, glasschilder, werd in 1675 ingeschreven als poorter van de stad Amsterdam. In 1706 is hij begraven in de Nieuwe Kerk[275].

In 1669 waren er nog 33 glazen, die van Houten tot zijn dood heeft onderhouden. Daarna kwam er snel de klad in. Na 1700 worden genoemd Isaac Voegman, Jan Jansz Slob, Jan van Houten en Otto van Polen[66:33][276]. Ook is melding gemaakt van schilders uit Augsburg en Jever, waarvan de naam niet is genoemd.

In 1625 werd het glas in de Hamburgerkapel in verband met de slechte staat vernieuwd in blank glas. De nog bestaande Hamburger broederschap liet in acht panden twee Hamburger wapens plaatsen en daarbij het opschrift *HAMBORCH* en daaronder: *Anno 1495 gefondert, Ao 1626 gerepareert*. Boven in het venster werden de twee oude wapens gehandhaafd. De werkzaamheden werden verricht door de glazenmaker Hendrick Gerritzen (Velthoen)[57-1:22].

In 1634-35 zijn twee Mariaglazen verlood en schoongemaakt door Jan Frerycksz, reparaties werden uitgevoerd door Willem Dircksz[54-1]. In 1639-40 is Maria Sterfbed onderhanden genomen[62-1, 73]. Toen was er een andere glazenmaker, Hendrick Gerritsz Velthoen. Het schilderwerk werd verricht door Pieter Jansz.

In 1639 werd het glas in de Smidskapel gerepareerd[62-1:73] door Pieter Jansz en eind 17de eeuw door Gerard van Houten[48-2; 73:30].

Kooromgang

In het meeste zuidelijke venster kwam een glas, voorstellende de Vrede van Munster in 1648, vervaardigd 1656[98-2]. Het stelt voor de ondertekening van het vredesverdrag door de Spaanse koning Philips IV (afb. 681). De plechtigheid heeft plaats aan de rand van een plein in het volle zonlicht. Philips overhandigt de vertegenwoordiger van de Generale Staten het gezegelde en ondertekende vredesverbond. De koning is in vol ornaat; om zijn hals draagt hij de keten van het Gulden Vlies. De houding en het optreden van de vertegenwoordiger, die zijn hoed ophoudt, is tekenend voor de onafhankelijkheid van de Nederlanders. Toch is er wel enige afstand tussen beide milieus: de koning staat een traptrede hoger en kijkt daardoor neer op de burger. Schuin achter de vertegenwoordiger van de Staten staat een drager met in de linkerhand het symbool van de vrijheid, een hoed op een lange stok. Om de hoofdpersonen staan enige volgelingen en metgezellen geschaard. Om de gebeurtenis op het eerste plan te stellen, werd niet alleen een sterke belichting weergegeven maar ook een gedeeltelijke omlijsting in de vorm van een donkere voorgrond die links in het glas is geplaatst. Een schildwacht staat met de rug naar de beschouwer en aan zijn voeten ligt een hond. De achtergrond wordt gevormd door een perspectivisch weergegeven classicistisch bouwwerk en verder op de achtergrond is vaag nog een

monumentaal gebouw geschetst. Geheel rechts in het glas staat een hoge zuil waarop een ruiterbeeld. Een merkwaardig detail is het mannenhoofd tussen de benen van de vertegenwoordiger van de Staten (wellicht de maker van het glas).

In het bovenste deel van het glas is een wolkenlucht weergegeven. Een bazuinende engel wordt omgeven door enkele putti. In het wolkendek zijn een viertal wapens te zien van burgemeesters die ten tijde van de vrede van Munster in functie waren. Het betreft: boven Gerrit Schaep, links daaronder Wouter Valckenier, eronder Gerbrant Pancras en rechts Cornelis de Graeff.

Onder de traptreden is in de onderste zone in de middelste drie panden een cartouche met opschrift geplaatst.

> *Philippus teekent met syn handen*
> *Het Vreê Verbondt met Seven Landen*
> *En Sta(et) Syn Recht en Tytel Aff*
> *Dit Tuyght Het Segel Dat hy Gaff*

De cartouche wordt omgeven door mager rol- en bladwerk. In de beide panden aan weerszijden zijn vier wapens geschilderd.

Blijkens de rekeningen berustte de uitvoering van dit glas bij Pieter Jansz en Hendrick Velthoen. Rekeningen die hierop betrekking hebben, zijn opgenomen in bijlage 1.

In 1681-1706 zijn reparaties uitgevoerd door Gerard van Houten en in 1708-'09 door

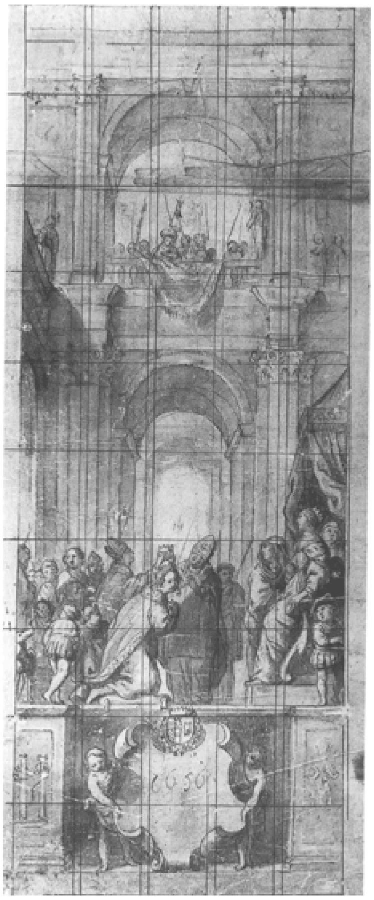

674 Philipsglas ontwerp (vidimus). GAA

Isaäc Voegman in de periode dat elders in de kerk de oorspronkelijke vensters geheel vervangen werden door bakstenen[62-1:74].

In vak 45-46 kwam eveneens in 1656 het zogenoemde Philipsglas, dat de kroning van Philips de Schone weergaf (afb. 674). Het ontwerp was van Jan Gerritsz van Bronckhorst (ca. 1603-1661)[277]. Het glas is in de 18de eeuw verdwenen[48-2]. De tekst luidde volgens Dapper (1663):

D'Aerdts-bisschop kroont hier met zijn handt
Den schoonen Filips met diamant,
Tot Koning op Kastiliens troon,
Dus erfde ons Nederrlandt die Kroon.

Burgemeestersglas[278]

De oudste kerk van Amsterdam kreeg een gebrandschilderd glas met de wapens van de burgemeesters die de stad sedert 1578 hebben bestuurd (afb. 675 en 682). Op de beslissing het glas niet in de Nieuwe Kerk te plaatsen zal de invloedrijke burgemeester Cornelis de Graeff (die ook de doopkapel tot begraafplaats van zijn familie maakte) zijn stempel hebben gedrukt. Dit glas kwam in de oostgevel van het Buitenlandvaarderskoor en werd in 1654 begonnen door Pieter Jansz.[48-2; 49-2] Het werd aangevuld tot 1757, toen het vol was. Zie bijlage 7. In ieder glasvak zijn vier wapens weergegeven. Boven de wapens is een timpaan, op welks schuine zijden twee geharnaste krijgers zitten. De linker figuur houdt in zijn ene hand een vaandel met de kleuren van het stadswapen, in zijn andere hand omvat hij ter hoogte van het fronton een wapenschild met het stadsschild, het koggeschip. De rechter figuur houdt in zijn linkerhand een stok waarop een vrijheidshoed, met zijn rechterhand omvat hij het wapen van Amsterdam, omgeven met een cartouche.

Op dit glas zijn teksten met hoofdletters ingevuld. Daarbij is vaak een slechte verdeling gemaakt van de tekst en heeft de schilder zich ook grote vrijheden veroorloofd ten aanzien van de juistheid van de weergegeven naam. Het lijkt erop dat het hier een ongeletterd schilder betreft. Pieter Jansz was wel degelijk in staat fraaie teksten te schilderen, hetgeen onder meer blijkt uit de glazen die hij maakte voor de kerk te Oudshoorn (Alphen aan den Rijn)[279].

Er is reden om de gegevens over de drie hiervoor genoemde glazen (Vrede-van-Munsterglas, Philipsglas en Burgemeestersglas) nog eens kritisch te bekijken. Holsteyn - wij weten niet om wie het hier gaat - krijgt in het begin van 1653 voor het maken van een tekening van een glas 30 gulden. In de periode van 1654 tot 1657 ontvangen de glasschrijver Pieter Jansz en de glazenmaker Hendrick Velthoen samen ruim 2500 gulden voor werkzaamheden aan *glasen*, dus meer dan één glas. Er is ook sprake van een groot glas en wapens van heren burgemeesteren. Jan van Bronckhorst ontvangt 1350 gulden in 1657 voor een nieuw glas, waarvan de ontwerptekening het jaartal 1656 vertoont. Pas in 1681 vermeldt de rekening van de glasschrijver Gerard van Houten reparaties aan *pieter Jansens glas* en in 1692

aan het *glas daer de koonink van Spanje syn reght afstaat door pieter jansen geschildert*. In dezelfde periode worden ook reparaties opgetekend *in bronckhorsten glas* en *in de krooning van de kooninck van Spanje door bronckhorst geschildert*.

Wij nemen aan dat Holsteyn een tekening leverde met de opzet voor het burgemeestersglas. In 1654 zijn daarin ongeveer 60 wapens geschilderd met daarbij de onbeholpen teksten. Het Vrede-van-Munsterglas vertoont een vaardige en brede hand van schilderen. Dezelfde opzet vertoont de vidimus voor het kroningsglas en eenzelfde brede architectuur en historische achtergrond is eveneens te herkennen in het glas dat Van Bronckhorst in 1650 voltooide voor de Nieuwe Kerk.

Op grond van het bovenstaande veronderstellen wij dat Van Bronckhorst het ontwerp leverde voor de beide glazen in de kooromgang en wellicht bepaalde onderdelen daarvan zelf op glas schilderde. Pieter Jansz zal het meer eenvoudige schilderwerk van beide glazen en het brandwerk hebben uitgevoerd terwijl Hendrick Velthoen het glas in lood heeft gezet en de glazen heeft geplaatst. Pieter Jansz en Velthoen zullen het burgemeestersglas hebben gemaakt en aangevuld zoals uit de rekeningen blijkt. Daarbij zal Velthoen de namen hebben geschilderd. Waarom in 1681 en daarna het Vrede-van Munsterglas aan Pieter Jansz en het Philipsglas aan Van Bronckhorst werd toegeschreven, is niet duidelijk.

In 1669 werd de taak van Pieter Jansz overgenomen door Gerard van Houten. 1681 is door Jacob Colijns een wapen bijgemaakt.

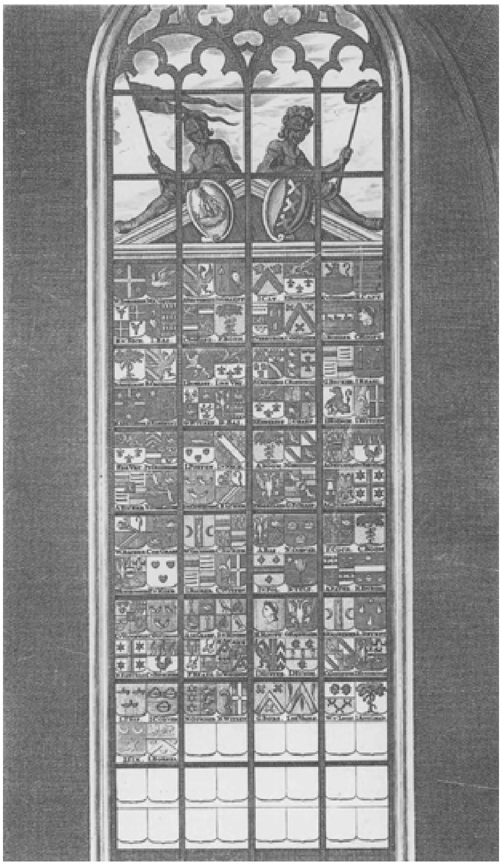

675 Gravure weergevende het eerste burgemeestersglas, als illustratie in Commelin, Beschrijving van Amsterdam, uitgave 1693. De namen bij de wapens zijn niet juist aangegeven. Van de voornamen zijn alleen de beginletters vermeld en de namen zijn vaak verkeerd geschreven. Jaartallen ontbreken.

Commelin beeldt in 1693 een gravure van het venster af waarin onder het timpaan vijf rijen wapens zijn weergegeven en de zesde rij ten dele gevuld is (afb. 675). Hier zijn de namen bij de wapens niet juist weergegeven. Van de voornamen zijn alleen de beginletters vermeld en de namen zijn vaak verkeerd geschreven. Jaartallen ontbreken. Later kwamen er tot 1759 nog de rest van die rij en de daaronder gelegen panelen bij. De oorspronkelijke tracering die Commelin nog aangeeft, is vermoedelijk in 1702 door een vorktracering vervangen.

Er bestaat een afbeelding van het glas, in 1745 gemaakt door de glazenmaker Albertus Glasius[280], die echter niet in de boeken van de Oude Kerk voorkomt. Later zijn op

dezelfde aquarel de ontbrekende wapens tot 1759 aangevuld. Met welk doel deze afbeelding is gemaakt, is niet bekend (afb. 682).

Grafkapel De Graeff

Pieter Jansz maakte in 1663 ook een wapenglas voor burgemeester Cornelis de Graeff in het middelste venster van de doopkapel[49-2; 77:18]. Het vertoonde de wapens van Cornelis de Graeff en zijn tweede vrouw Catherina Hooft, vergezeld van ornamenten en putti. Het glas werd afgebeeld bij Commelin en is verloren gegaan in de 19de eeuw.

De Angelis

In 1756 zocht men contact met de glasschilders De Angelis, woonachtig in Brussel en van 1746 tot 1757 bezig met het herstellen van de glazen in Sint-Janskerk te Gouda. Sedert 1751 hadden leden van de familie De Angelis een onderkomen in Gouda. In 1766 kocht P.J. De Angelis daar een huis in de Spieringstraat. Merkwaardig is dat De Angelis in België praktisch onbekend is[281]. Emmanuel de Angelis en Nicolas Tournay voerden in 1754-'58 reparaties uit aan glazen in de Sint-Goedele te Brussel[282].

Zoon Petrus Josephus reisde naar Amsterdam en sprak daar zowel over de glazen van de Oude Kerk als die van de Nieuwe Kerk. In 1759 werd een brief geschreven door vader Michael Emmanuel De Angelis aan de Regering van de Stad Amsterdam. Hij stelde voor zowel voor de Oude als de Nieuwe Kerk het herstel van de glazen en de leverantie van een nieuw burgemeestersglas te verzorgen. Alle jaren zou hij de genoemde kerken vereren met een nieuw glas, beschilderd met historiën of gebeurtenissen die burgemeesters zullen gelieven te ordonneren. Als tegenprestatie werd geen geld gevraagd maar nam hij van de stad turfas af voor de prijs die door anderen voor die meststof gegeven werd, 60 schepen per jaar gedurende 30 achtereenvolgende jaren. Ter Gouw diepte deze geschiedenis op uit het stadsarchief[283].

In 1761 kreeg De Angelis een voorschot voor vracht, tollen en licentie ten behoeve van de Boodschap van Maria, de Groetenis van Elisabeth benevens het nieuw aangelegde burgemeestersglas. Twee jaar later werd Petrus Josephus De Angelis betaald voor een geschilderd raam (Aanbidding der Herders?).

De stad kon echter niet aan de verplichting tot leverantie van 60 schepen as voldoen. In 1763 was men slechts bij machte 45 schepen te leveren. In 1765 werd het contract verbroken, op grond van meermalen gebleken financiële achteruitgang van de firma, die reeds vaak moeite had gedaan de as op krediet te ontvangen.

In 1761 voerden De Angelis & zn reparaties uit aan de glazen van de kerk te Oudshoorn, ook in ruil voor schepen vol turfas.

De turfas kon worden gebruikt als potas bij de fabricage van glas[284]. Vermoedelijk was dit schaarse product een lucratieve handelswaar.

Het Maria-Boodschapglas behield de originele tracering met gedeeltelijk de oorspronkelijke ruiten in de vorm van liggende rechthoeken van ongeveer 20 × 27

centimeter. Het Herdersvenster kreeg een nieuwe vorktracering waarin De Angelis nieuw glas plaatste met de toen gebruikelijke verticale rechthoekige vorm van ongeveer 14 × 20 centimeter. Het Maria-Sterfbedglas heeft bovenin ook die nieuwe ruitmaat, waaruit men zou kunnen concluderen dat De Angelis ook dit deel vernieuwd heeft.

Ook in het Vrede-van-Munsterglas werden reparaties verricht. De onderste linker en rechter panelen moeten toen geheel vernieuwd zijn. Links van de cartouche staat: *AANGELEGT ANNO 1648* en rechts: *VERNIEUVWT ANNO 1767*. Beide teksten zijn geschilderd door De Angelis. Links erboven staan de dan nieuw aangebrachte wapens van Mr. Egbert de Vrij Temminck (met jaartal 1749) en Jan Calkoen (1754) en rechts de wapens van Gerrit Hooft (1766) en François de Witt (1766). De jaartallen geven aan wanneer de heren voor het eerst burgemeester werden. De beide eerste wapens komen ook voor onder in het eerste burgemeestersglas, de beide laatste in de bovenste rij van het tweede burgemeestersglas.

Tweede burgemeestersglas

M.E. De Angelis & zn begon ook aan het tweede burgemeestersglas (afb. 676), dat in 1759 in het Snijderskoor in de plaats kwam van een glas met de stamboom van Maria[49-2]. In het begin werden alle glaspanelen ingevuld met blanke wapenschilden. Tot 1795 werden er wapens aan toegevoegd van burgemeesters en daarna nog wethouders uit de periode 1803 tot 1806, dus ten tijde van de Bataafse Republiek. Zie bijlage 7.

De vormgeving van de bekroning is gelijkvormig aan die van het eerste burgemeestersglas.

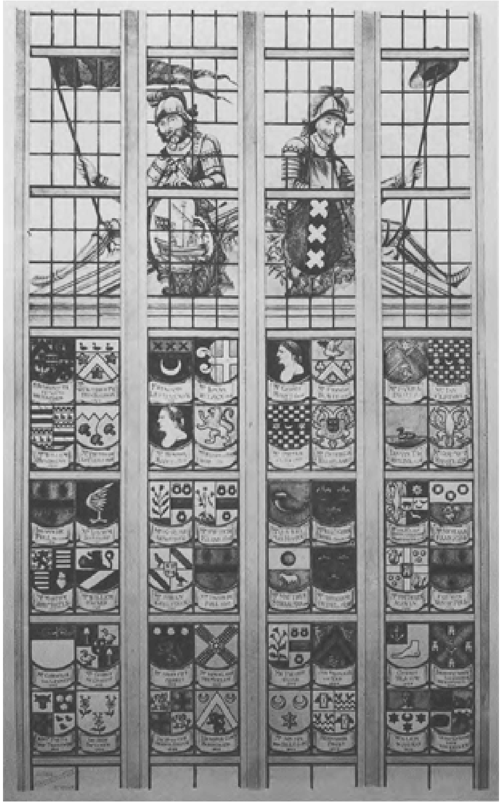

676 Tweede burgemeestersglas. Tekening door Antonie Grevenstuk in opdracht van J. Schouten, 1907.

In het glas waren van boven tot onder niet ingevulde wapenschilden aangebracht, zoals blijkt uit een aquarel van H.R Schouten uit 1786. Nu is het lege gedeelte ingevuld met blank glas-in-lood. In het totaal zijn onder het timpaan vier rijen glaspanelen gevuld met wapens.

19de eeuw-1940

In de jaren 1843 en 1844 werden door de kerkmeester J.M. van Maanen pogingen ondernomen om gebrandschilderde glazen uit andere kerken voor de Oude Kerk te verwerven, maar die inspanningen leverden niets op[51-3].

Tegen het einde van de 19de eeuw werd een aanvang gemaakt met de restauratie van de gebrandschilderde glazen door het atelier 't Prinsenhof van ir. J.L. Schouten (1852-1936) te Delft[285]. Daarbij werden vooral werkstukken van De Angelis uitgenomen en vervangen.

In het Maria-Sterfbedglas is aan de onderzijde een tekst aangebracht die vermeldt: In 1894 hersteld en opnieuw in lood gevat, Jan. 1898 Prinsenhof.

In 1900-1901 werden de Burgemeestersglazen door Schouten gerestaureerd[66:37]. Onder in het eerste glas staat: Reparata A° 1901 JS Delft.

In het Maria-Boodschapglas staat: Hersteld in 1905, Jan Schouten Prinsenhof Delft.

De Aanbidding der Herders kwam daarna aan de beurt en kreeg het inschrift: Hersteld 1906 monogram JS 't Prinsenhof-Delft.

Het Vrede-van-Munsterglas is in 1909 naar Schouten gegaan voor restauratie en in 1911 kwam het (na lang aandringen) terug.

Schouten heeft de delen, die hij in de beide glazen van Van Noort heeft vervangen in kisten gepakt en aan de kerkvoogdij overgedragen. Zij zijn bij de restauratie op een aantal plaatsen in de kerk herplaatst. Vergelijking van deze panelen met de huidige leert helaas dat er in beide glazen weinig origineel werk is te vinden[286]. Van de architectuurdelen zijn nauwelijks oude stukken terug te vinden, maar wellicht is dit een gevolg van de ver vergane grisailleschildering.

In hoeverre er in het Maria-Sterfbedglas en het Vrede-van-Munsterglas originele stukken te vinden zijn, kan nu moeilijk worden nagegaan omdat daarvan geen oude delen bewaard zijn gebleven. De bij de laatste restauratie gebruikte beschermingsmethode met dubbele beglazing maakt het niet mogelijk snel panelen uit te nemen om een bestudering mogelijk te maken.

Gebrandschilderd glas in de Tweede Wereldoorlog en daarna

In maart 1944 nam de firma W. Bogtman en zoon te Haarlem alle gebrandschilderde glazen uit. Tijdelijk werden de vensters gedicht met bont gekleurd kathedraalglas gevat in zinken profielen. De glazen werden in kisten gepakt en opgeborgen in de rijksschuilkelder in de duinen bij Zandvoort. Later werden ze naar Paasloo bij Steenwijk overgebracht. Eerst in 1948 kwamen de panelen daar weer vandaan ter gelegenheid van de tentoonstelling over glasschilderkunst, die in de kerk werd georganiseerd.

Bij de restauratie werden de glazen sedert 1961 door het atelier Bogtman te Haarlem hersteld[79-3]. Door de wijziging van de tracering van het Maria-Boodschapvenster in de Mariakapel moest ook in dit glas weer veranderingen worden aangebracht. Daarbij is in het rechter deel het cassettengewelf nogal donker uitgevallen.

Bij de restauratie werden in het venster aan de westzijde van de Sint-Joriskapel fragmenten van het Herderglas aangebracht. Toegevoegde tekst: Fragment van een glas in de Mariakapel, gemaakt 1761, uitgenomen 1905, hier geplaatst 1979 (afb. 684). In de Binnenlandvaarderskapel kwamen ook restanten, die Schouten had uitgenomen uit zowel het Maria-Boodschap en Annuntiatieglas en het Herdersglas met de tekst:

Fragment van glazen i.d. Mariakapel hier gepl. AD 1979 (afb. 685 en 686).

In de Lysbeth Gavenkapel kwamen eveneens fragmenten uit het Maria-Boodschapglas. De tekst vermeldt: Fragmenten AD 1761 gemaakt voor de restauratie van een glas in de Mariakapel van deze kerk door M.E. d'Angelis. Daaruit AD 1905 weggenomen en hier geplaatst AD 1977 (afb. 687).

In oostelijke venster Sint-Sebastiaanskapel bevindt zich thans de gehele schenkerszone van het Herderglas, door Schouten verwijderd. Opschrift toegevoegd: Hoc vitrum quod sae culo XVIII De Angelis Bruxellensis ad originale copia vit hic repositum Anno restaurationis XIV (1968) (afb. 688).

In het grote venster van de Sint-Sebastiaanskapel werden boven links twee kruisende pijlen in geel glas geplaatst, rechts een Bourgondische vuurslag.

677 Wilsnack (D), Heilig Bloedkerk, glas uit 1460 van Zweer van Opbueren, detail. Inst. für Denkmalpflege.

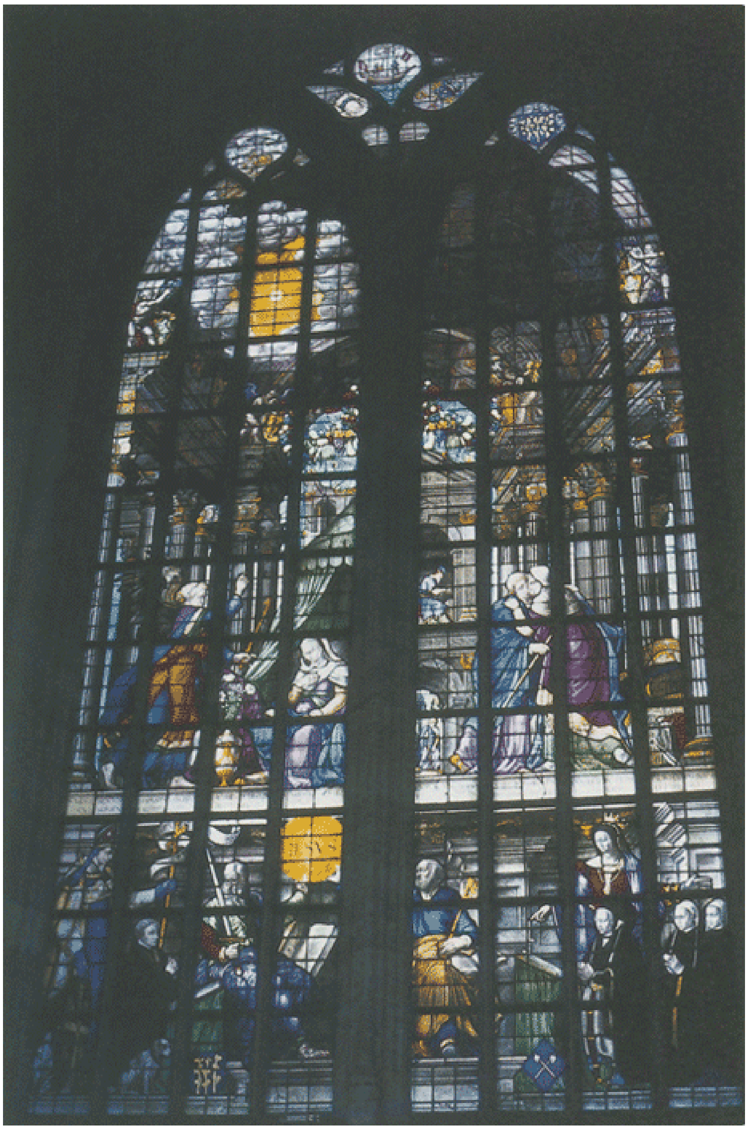

678 Mariakapel, glas Maria Boodschap; 1981. HJ

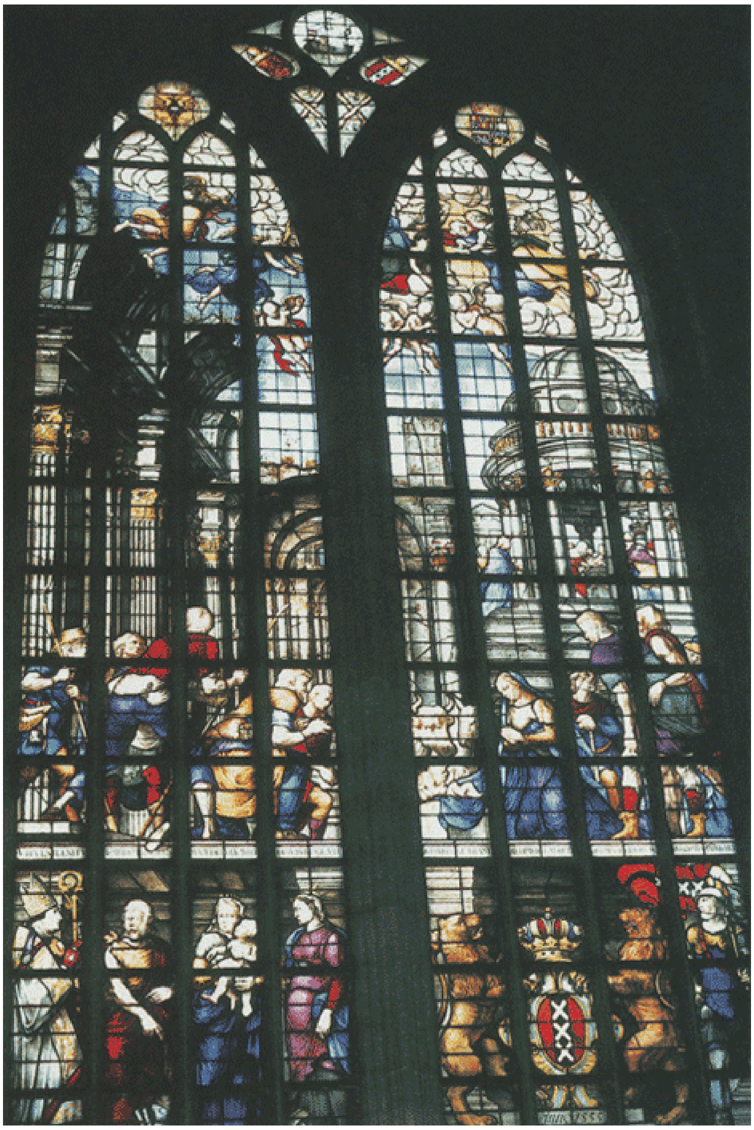

679 Mariakapel, glas Aanbidding der Herders; 2000. HJ

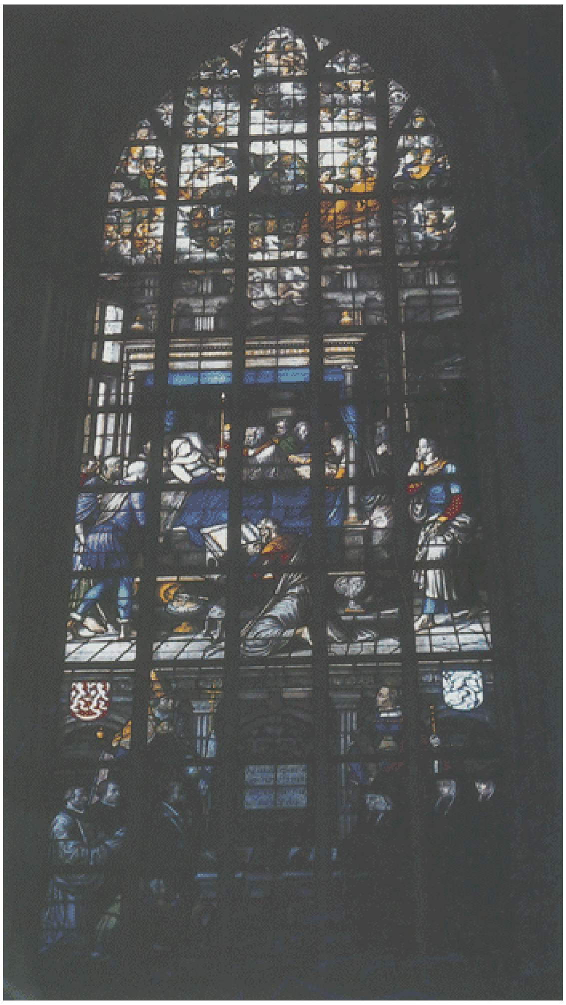

680 Mariakapel, glas Maria Sterfbed; 1981. HJ

681 Kooromgang, glas Vrede van Munster; 2000. HJ

682 Eerste burgemeestersglas, tekening door A. Glasius, 1745.

683 H.R Schouten, Mariakapel met glas Maria Sterfbed en tweede burgemeestersglas, 1786. GAA

684 Sint-Joriskapel, herplaatste glasfragmenten. HJ

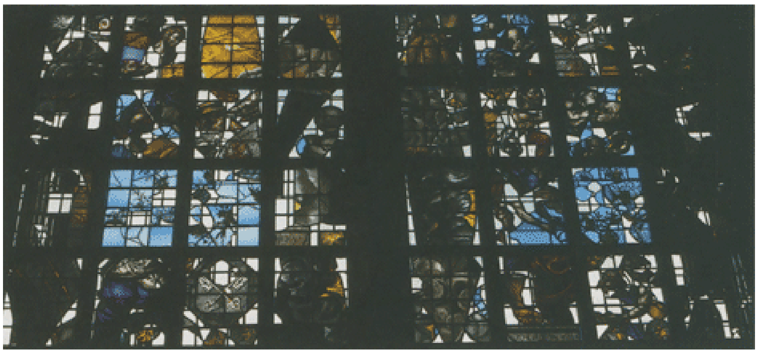

685 Binnenlandvaarderskapel, herplaatste glasfragmenten, bovenste reeks. HJ

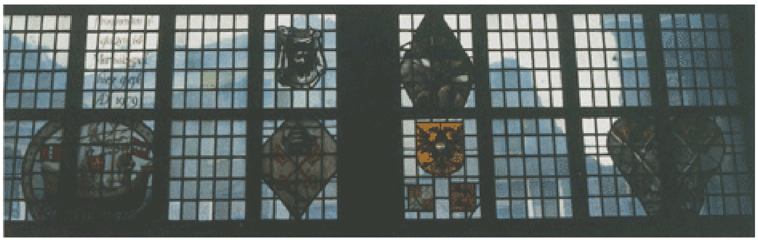

686 Binnenlandvaarderskapel, herplaatste glasfragmenten, onderste reeks. HJ

687 Lysbeth Gavenkapel, herplaatste glasfragmenten. HJ

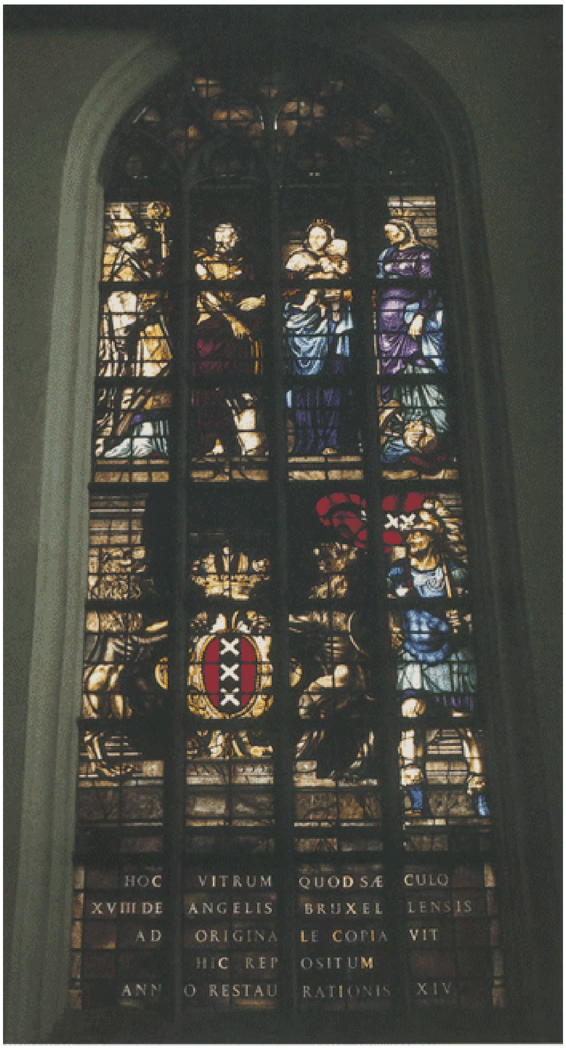

688 Sint-Sebastiaanskapel, herplaatste glasfragmenten. HJ

Eindnoten:

261 H. Janse, ‘Glas-in-lood patronen’, *Restauratievademecum* RVblad Glas-in-lood 01 (1987).
262 A.A. Arkenbout, *Frank van Borselen. Het dagelijkse leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied*. Stichting Historische Publicaties Rotrodamum, Rotterdam 1994, p. 179. *Rekening No. 5586* - (25 febr. 1462-25 febr. 1463).
263 H. Janse, ‘Een Nederlands gebrandschilderd glas in de Heilig Bloedkerk te Wilsnack (D.)’, *Bulletin KNOB* 91 (1992), p. 21-26.
264 A. van Buchell, *Monumenta passim in templis ac monasteriis Trajectinae Urbis atque agri inventa*, Utrecht 1592. Catalogus bibliotheek stad Utrecht nr. $1840^{x}/543^{xx}$ op folio 9vo Zie ook: S. Muller, *De Dom van Utrecht*, Utrecht 1906, p. 15.
265 Commelin I(1693), p. 434.
266 Wagenaar, *Beschrijving van Amsterdam*, 3, 2, p. 94-95.
267 Schilderij in de collectie van de Royal Academy of Arts, Londen.
268 Filips von Zesen, *Beschreibung der Stadt Amsterdam*. 1664, p. 465.

269 A. van der Boom, 'Monumentale Glasschilderkunst in Zuid- en Noord-Nederland', in: *Kunstgeschiedenis der Nederlanden* IV, Renaissance (Phoenix Geïllustreerde standaardwerken), 1963, p. 692. Zs. van Ruyven-Zeman, *Lambert van Noort inventor*. Dissertatie. VU Amsterdam 1990.

270 Ter Gouw 5, p. 148.

271 Zie ook *Jaarboek Amstelodamum* 1985. p. 31.

272 M. Fokkens, *Beschryvinge der wyd-vermaarde koop-stadt Amstelredam*, 1662, p. 191.

273 Z.v.R-Z. in: *Kunst voor de beeldenstorm*, J.P. Filedt Kok e.a. (red.), deel II catalogus, 's-Gravenhage 1986, p. 239; Zs. van Ruyven-Zeman, *Lambert van Noort inventor.*

274 GAA inv. nr. 378, Oude Kerk nr. 37.

275 Gerard van Houten maakte in 1682 glazen in de Westzijderkerk te Zaandam en in 1688 in de Oostzijderkerk aldaar. W. Bogtman, *Nederlandsche glasschilders*, Amsterdam 1944. Van Houten leverde in 1698 het wapenglas van burgemeester Tulp in de Oosterkerk te Amsterdam.

276 Jan Jansz Slob, glasschrijver te Hoorn, later te Edam, bracht in 1715 wapens aan in een glas in de Grote Kerk te Edam. W. Bogtman, *Nederlandschc glasschilders*, p. 102.

277 Jan van Bronckhorst, schilder, glasschilder en wapentekenaar, was afkomstig uit Utrecht en vestigde zich in 1650 in Amsterdam. In die tijd schilderde hij ook het glas in het venster van het noordertransept van de Nieuwe Kerk. Th. Döring, *Studien zur Künstlerfamilie Van Bronckhorst. jan Gerritsz (ca 1603-1661), Johannes (1627-1656) und Gerrit van Bronckhorst (ca 1636-1661) in Utrecht und Amsterdam*. Alfter 1993.

278 Betreffende wapens van Loen en Boelen: S.A.C. Dudok van Heel, 'Amsterdamse portretten uit de zestiende eeuw (IV), *Amstelodamum* 73 (1986), p. 74 noot 5.

279 *De kerk te Oudshoorn*, Alphen aan den Rijn 1980, p. 89 e.v.

280 Albert Petersz Glasius (Winschoten 1707 - Amsterdam 1771) werd in 1734 lid van het Amsterdamse Sint-Lucasgilde als schilder-glazenmaker. Gegevens verstrekt door ir. W.K. Wolters te Aerdenhout.

281 Vriendelijke mededeling mevr. Y. Vanden Bemden te Brussel.

282 *Bull. KNOB* 1953, kol. 82.

283 Met als opbergplaats: lade K3, No. 13.

284 H. Janse (red.), *Kleurig glas in monumenten*. 's-Gravenhage 1985, p. 9.

285 H. van Dolder, 'Ir. J.L. Schouten, een gedreven kunstenaar', *Tidinge van Die Goude* 9 (1988), p. 43-47.

286 Ook in de Sint-Janskerk te Gouda heeft Schouten zeer veel origineel werk en reparaties naar eigen inzicht vervangen. Daartegen is ernstige kritiek geuit. Zie: A. van der Boom, 'Het herstellen van gebrandschilderde ramen. Een critische confrontatie van werkbeginselen aan resultaten', *Oudheidkundig Jaarboek (Bulletin NOB)* 1941, p.34-49, in het bijzonder p.41-44.

Deel 3
Restauratie en consolidatie 1950-2000

3.1 De toestand omstreeks 1950 en de voorbereidingen tot de restauratie

Algemeen

'Restaureren is vernielen' schreef John Ruskin (1819-1900), maar de stelling dat restaureren niet nodig is en er alleen goed onderhoud gepleegd moet worden, gaat voor veel bouwwerken niet op en zeker niet voor de Oude Kerk. In de omgeving van het noorderportaal en het noordelijke dwarsschip waren in de 15de eeuw dermate grote fouten gemaakt bij het maken van de funderingen dat hierdoor in de loop van de eeuwen zeer ernstige verzakkingen waren opgetreden. Men had regelmatig gepoogd daaraan paal en perk te stellen maar het mocht niet baten. Ingrijpende maatregelen waren onafwendbaar. Helaas was het daarom nodig hele conglomeraten van muurwerk af te breken en te vervangen door stevige muren die rusten op nieuwe funderingen van gewapend beton. Veel gegevens die de oude muren opleverden, zijn na uitvoerige documentatie in het bouwwerk zelf verloren gegaan. Andere gegevens waren juist aanleiding tot reconstructie van onderdelen die al in de 18de eeuw bij constructieve 'verbeteringen' onzichtbaar waren geworden.

Er is gestreefd naar evenwicht tussen behoud van oorspronkelijke waarden en bruikbaarheid in de moderne tijd. Tot die maatregelen behoorde ook het aanbrengen van een verwarming zodat het gebouw ook in de koude jaargetijden kon functioneren. Dat paste in het denkbeeld de kerk ook een museale bestemming te geven.

Als men aan een restauratie van een dergelijke omvang begint, is het ondanks nauwkeurige opmetingen ongewis wat men tegen zal komen, zeker wanneer er in het verleden nog niet intensief onderzoek aan de gebouwde materie is uitgevoerd.

De bouwhistorische aanpak, zo kenmerkend voor de restauraties in het laatste decennium van de 20ste eeuw, bestond bij de aanvang van de restauratie van de Oude Kerk nog niet. Schoorvoetend werden de gevonden gegevens als leidraad bij de herstelwerken gebruikt. In dat opzicht is hier pionierswerk verricht. Van meet af aan is alles uitvoerig gedocumenteerd. De bij het samenstellen van dit boek veelvuldig geraadpleegde mappen zijn daar een voorbeeld van. Alleen was er nog onvoldoende systematiek. Bij het onderzoek van de kappen is gepoogd daarin een ordening aan te brengen.

De restauratie, voorbereidingen en uitvoering

In 1938 vormde zich een Comité van Vrienden der Oude Kerk, dat heeft geijverd voor een restauratie van het gebouw, tot in de jaren na 1950 duidelijk werd, dat alle inspanningen beloond zouden worden door de toekenning van belangrijke financiële steun van de overheden.

Ondertussen werden incidenteel herstellingen uitgevoerd onder leiding van J.RL. Petri jr, architect van de Hervormde Gemeente van Amsterdam. In 1946 is de fundering op de hoek van het Snijderskoor en de kooromgang hersteld[53-1:20] (afb. 689 en 690). De muurkolom 44 was ten opzichte van de kolom 13 van het koor 42 centimeter gezakt[b14:75]. Er werden betonpalen in de grond gebracht waarover een

fundering van gewapend beton werd gestort. De zettingen en scheuren werden niet gecorrigeerd.

In 1951 is de nog aanwezige aanzet van de kruisbloem van de top van de Sint-Sebastiaanskapel afgenomen. Op de top van de Lysbeth Gavenkapel stond toen nog een dergelijk aanzetstuk.

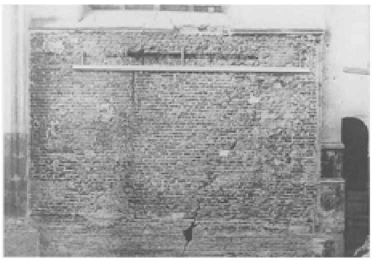

689 Snijderskoor oostmuur voor en na verwijderen beklamping; 1946.

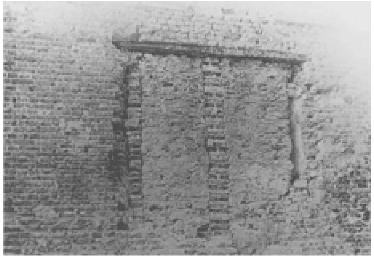

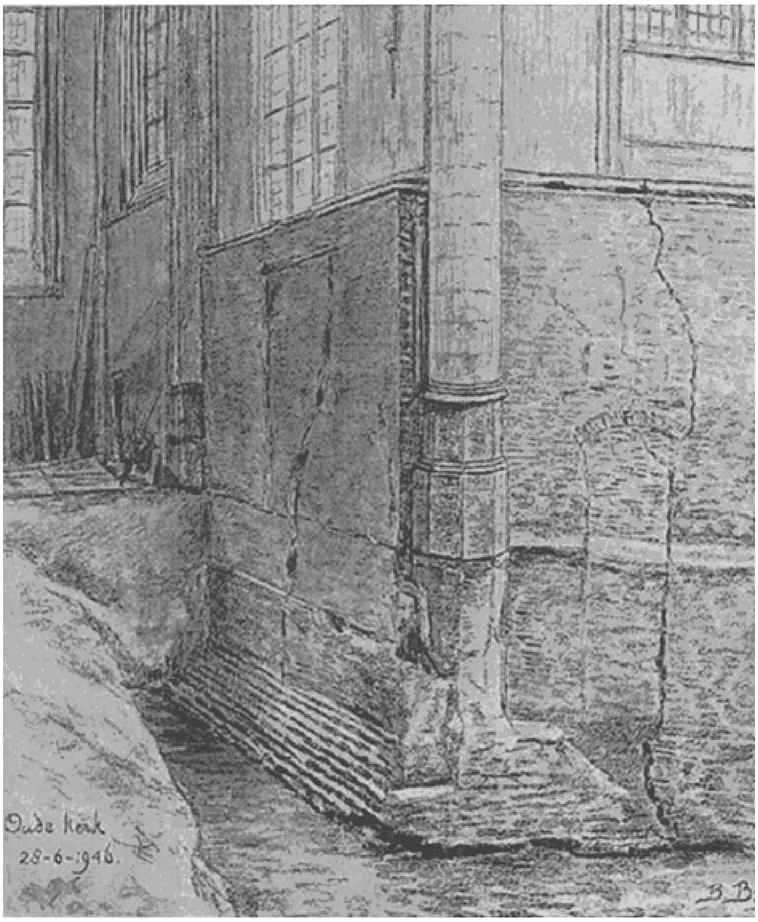

690 Hoek Snijderskoor - kooromgang tijdens ontgraving; 1946. Tekening B. Bijtelaar.

Langzamerhand werden ook voorbereidingen getroffen die moesten leiden tot de algehele restauratie van het gebouw. Daartoe werd de heer Petri bijgestaan door architect A.A. Kok, die echter in 1951 overleed. Toen moest een andere architect aangewezen worden. Het bouwkundig verantwoordelijke lid van de Bouwcommissie van de Hervormde Gemeente was architect C. de Geus, secretaris van de kring Amsterdam van de Bond van Nederlandse Architecten (B.N.A.). Ir. C. Wegener Sleeswijk (later hoogleraar aan de Technische Hogeschool te Delft) was voorzitter van diezelfde kring. Hij had enige ervaring op het gebied van restauratie als medewerker van ir. J. de Bie Leuveling Tjeenk, die voor 1940 verantwoordelijk was voor de restauratie van het Paleis op de Dam. Voorzitter van de B.N.A. was in die jaren ir. A.J. van der Steur, die enkele restauraties had uitgevoerd. Kortom: in 1951 werd aan Petri voor de restauratie van de Oude Kerk toegevoegd ir. C. Wegener Sleeswijk. Adviseur werd ir. A.J. van der Steur die is overleden in 1963 en daarna is D. Verheus, voorheen architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, in deze functie aangesteld. Petri is later in 1963 overleden.

Het opmeten en in tekening brengen van het gebouw werd uitgevoerd door Chr.W. de Wijn en H. Janse tot 1950, H. Janse, C. Dijkstra, J.M. de Jong en H. van Erp tussen 1950 en 1958.

Er waren van het gebouw geen betrouwbare opmetingen. De hele kerk is in de periode 1950-1955 opgemeten, gewaterpast en getekend. Daarbij kwamen talloze verborgen gebreken aan het licht. Onder andere bleek dat de middenstijl van het

grote venster van de Sint-Joriskapel door roestvorming van de brugijzers verticaal geheel in tweeën was gespleten. Over de hele hoogte waren ijzeren beugels rond het metselwerk aangebracht. Ook hadden de 18de-eeuwse bakstenen dagkanten weinig verband meer met het omringende oude metselwerk.

Op 15 juni 1951 moest de kerk gesloten worden voor het publiek. Aanleiding was het naar beneden vallen van een (gipsen) kraagsteen onder een kapbeeld bij pijler 58, tengevolge van het volledig vermolmen van de kapvoet ter plaatse.

Het Genootschap Amstelodamum belegde een vergadering in het Ministerie van de Nieuwe Kerk (!), waar prof. Bakhuizen van den Brink in een vlammend betoog, gebaseerd op tal van historische gegevens, het behoud van de Oude Kerk bepleitte[287]. Talrijke aangetaste plekken in de kapvoeten werden in de tweede helft van 1951 en in 1952 onderzocht en waar nodig van tijdelijke stutten voorzien. Dat was vooral het geval op de punten waar een aantal gebintstijlen van de kap bij elkaar komen in de lantaarn van het schip en in de zuidelijke zijbeuk. Bij die gelegenheid zijn alle kapvoeten zoveel mogelijk gezuiverd van vuil en leipuin dat werklieden voordien sedert een reeks van jaren onder de zoldervloeren hadden laten vallen. Daarbij kwamen verschillende zaken zoals gereedschappen, pijpenkopjes, speelkaarten, borrelglaasjes (zonder voetje!) en papieren te voorschijn[53-2].

De boog aan de noordelijke ingang van de kooromgang werd gestut, gezien de deplorabele toestand van het metselwerk tengevolge van de verzakking die in 1947 tot staan gebracht werd.

691 Opmeten dakruiter; 1949. HJ

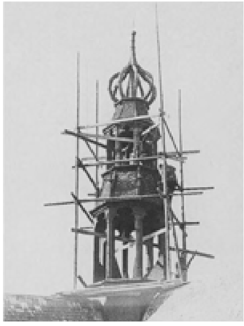

692 Steigeren dakruiter voor demonteren bovenste deel; 1952. HJ

693 Steenhouwers met aanzetten middenmontant; 1956. HJ

In 1952 werd een gedeelte van de kerk weer opengesteld. In dat jaar werd het bovenste deel van de dakruiter gedemonteerd (afb. 692) en in de kerk provisorisch in elkaar gezet om later als model te dienen.

Het huisje Oudekerksplein nr. 5 aan de noordzijde van de Mariakapel werd omstreeks 1952 door de laatste bewoners verlaten.

In 1955 droeg de Hervormde Gemeente de kerk over aan de Stichting De Oude Kerk te Amsterdam.

Eindnoten:

287 J.N. Bakhuizen van den Brink, ‘De Oude Kerk in gevaar’, *jaarboek Amstelodamum* 45 (1953), p. 1-9.

3.2 De restauratie van 1955 tot 1978

Een week na het tot-stand-komen van de Stichting nam de restauratie een aanvang.

Het opmeten en in tekening brengen van talrijke onderdelen werd sedert 1958 uitgevoerd door P. Postma (overleden 1964), J. Verhaar, N. Andriessen, A. van Rooijen en R.C. Nieuwenhuis. Het toezicht op de uitvoering was achtereenvolgens in handen van H. Janse en J.M. de Jong, P. Postma, P. Zwart en R.C. Nieuwenhuis.

De werkzaamheden werden uitgevoerd door de firma I. Woudenberg en Zonen te Rhenen. Uitvoerders waren F. Meeder, J. de Keyzer en P Meijs.

Algemeen

Twee veranderingen hadden in de ogen van de architecten een bijzonder ongunstige invloed gehad op het aspect van het interieur[70-2:24]. Ten eerste is dat het veranderen

van de vensters en ten tweede het overschilderen van de houten gewelven. Bovendien vonden voor het totale aspect minder belangrijke, maar daarom niet minder betreurenswaardige veranderingen aan onderdelen plaats. Dit betekende nagenoeg altijd een vereenvoudiging, namelijk het verwijderen van details die onderhoud of herstel vroegen. Bijna alle vensters kregen in het verleden vereenvoudigde traceringen, vaak uiterst armoedig gedetailleerd. De laatste resten van de middeleeuwse beschilderde beglazing gingen verloren. Sommige vensters werden geheel, andere ten dele dichtgemetseld. Een en ander was vooral het gevolg van het roesten van de brugijzers, hetgeen door de eeuwen heen altijd een groot probleem is geweest. Alles vormde een verarming die het gehele gebouw koeler en onverzorgder maakte. De kerk maakte rond 1950 een verarmde, wat 'afgekloven' indruk.

Slechts ten dele kan het gelukken iets van de vroegere rijkdom weer aan het licht te brengen of te herstellen, aldus Wegener Sleeswijk. Als voorbeelden noemde hij: de beschilderingen, het noorderportaal, het Heilig Graf en de Collegekamer.

Sommige papieren reconstructies kwamen tot een materiële reconstructies, in die

694 Leidekkers van fa. Broeders op Hamburgerkapel; 1957. HJ

695 Noorderportaal, fundering traptoren; 1953. HJ

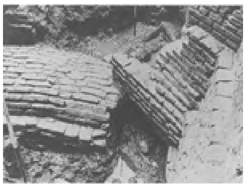

696 Noorderportaal, riool en hoeksteunbeer; 1955. HJ

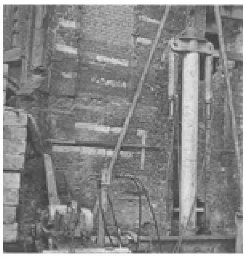

697 Noorderportaal inbrengen betonpalen; 1957. HJ

gevallen waarin geoordeeld werd dat dit voor het resultaat van de restauratie nodig was en de interpretatie voldoende eenduidig was om een verantwoord resultaat mogen verwachten.

Men wilde het inwendige van het gebouw zo ongeschonden mogelijk laten. Het spel van licht en schaduw is door de restauratie versterkt. Naar buiten toe werden de sterk geschonden vensters weer in oude vormen hersteld, gebruik makend van gegevens die in het gebouw zelf te vinden waren en aan de hand van oude afbeeldingen. Aan de buitenzijde werden topgevelafdekkingen gecompleteerd met hogels, kruisbloemen en pinakels.

Begin van de restauratie aan de noordzijde

Grote verzakkingen van de Weitkoperskapel waren er de oorzaak van dat het noorderportaal ernstig vervormd was. Bij de opzet van de restauratie werd er dan ook van uitgegaan dat dit gedeelte een van de eerste objecten was, die hersteld moesten worden. De oorzaak van de verzakkingen bleek te zijn het feit dat de steunbeer tussen de Weitkoperskapel en de Binnenlandvaarderskapel rustte op de fundering van de veel kleinere steunbeer van het eerste noorderportaal en het westelijke gedeelte van de noordgevel van de kapel was opgetrokken op een boog die over de funderingen van dat oude portaal was geslagen. Op het punt 66 was hierdoor een zeer grote belasting komen te rusten, hetgeen uiteindelijk resulteerde

in een verzakking van 56 centimeter. Het plint lag er op 1,55 + NAP, bij de Binnenlandvaarderskapel 20 centimeter hoger en bij de Hamburgerkapel op circa 1,95 + NAP. Reeds is vermeld dat in 1912 op de noordwesthoek de fundering werd versterkt om de verzakkingen daar het hoofd te bieden.

Het grote venster van de Weitkoperskapel en de zeer flexibele houtconstructie van trekbalken en kap hebben deze verzakkingen met grote vervormingen kunnen doorstaan zonder desastreuze gevolgen.

Door het Instituut voor Prae- en Protohistorie (I.P.P.) van de Universiteit van Amsterdam werden in 1955 in samenwerking met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.) opgravingen verricht op het open terrein ten noorden van de Binnenlandvaarderskapel. Daarbij kwamen de oude kerkhofsloot

698 Noorderportaal, westgevel tijdens restauratie; 1957. HJ

699 Noorderportaal, stempels noordelijke steunbeer; 1957. HJ

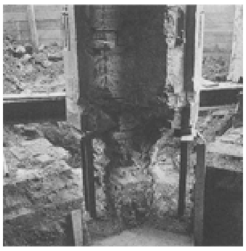

700 Noorderportaal, fundering eerste portaal en ontlastingsboog; 1956. HJ

met ingemetseld overkluisd riool, de steunbeerfundering van de voorganger van de kapel en de fundering van de traptoren tegen het noorderportaal te voorschijn (afb. 695 en 696). De opgravingen stonden onder leiding van prof. dr. A.E. van Giffen met assistentie van H. Miedema[56-3].

Funderingen noordzijde

Het werkelijke restauratiewerk begon met een onderzoek naar de toestand van de fundering van de scheidingsmuur tussen de Sint-Joriskapel en de Weitkoperskapel. De daarop staande muur vertoonde vele scheuren en was zichtbaar scheefgezakt. Dit had tot gevolg dat de er tegenover staande kolom in de viering door de constructieonderdelen van de kap scheef werd gedrukt. Daardoor ontstond een zeer ongewenste situatie.

De fundering werd geheel ontgraven. Hierbij werd de hulp ondervonden van het Anthropo-biologisch laboratorium van de toenmalige Gemeente-Universiteit voor het bergen en determineren van de graven, terwijl het I.P.P. het onderzoek naar oude funderingen uitvoerde. Toen de opgravingsput de 15 centimeter uit het lood staande noordwestelijke vieringkolom nadere, werd de archeologen verzocht de opgravingen te staken.

Er bleken vele oorzaken voor de verzakkingen van de scheidingsmuur aanwijsbaar te zijn. De muur bestond uit verschillende delen, zoals in hoofdstuk 2.2 is uiteengezet (afb. 703). Steunbeer 37 van het hallenschip bleek niet recht boven de paalfundering te zijn gebouwd, zodat de muur hierdoor scheef was gezakt. Ook de diverse stadia van het kleine orgel hadden de nodige doorbrekingen tot gevolg gehad. Versterkingen die in de 17de eeuw tegen de verzakkende muur werden gebouwd, maakten de toestand nog slechter. De muur moest geheel afgebroken worden. Eerst werden de zerken gelicht en de orgelkas en de gaanderij weggenomen. De betonconstructie uit 1911 werd met veel moeite gesloopt.

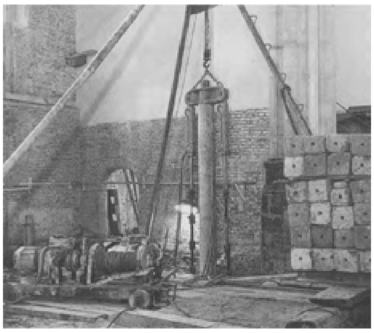

701 Binnenlandvaarderskapel, inbrengen betonpalen; 1957. W.A. Meischke

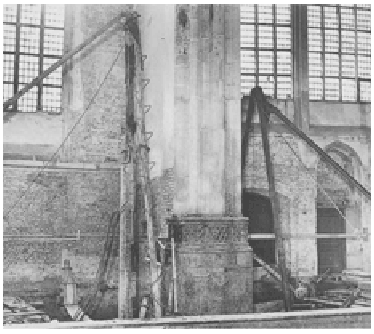

702 Binnenlandvaarders- en Weitkoperskapel, inbrengen betonpalen; 1957. W.A. Meischke

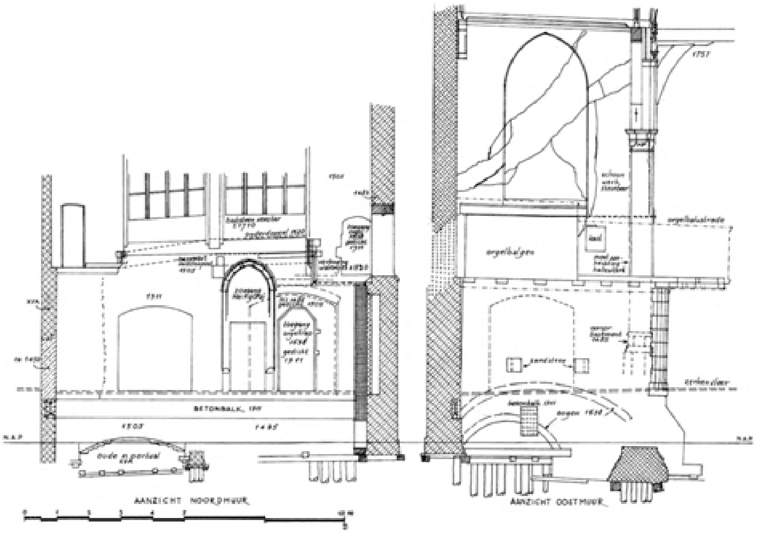

703 Weitkoperskapel, situatie 1955. Schaal 1:150.

704 Weitkoperskapel, noordoostelijke hoek met dichtgezette spaarnis en opgang naar orgel; 1955. HJ

Rond de muur tussen Weitkopers- en Sint-Joriskapel werden in 1956 zes betonpalen gedrukt ter lengte van 17 meter. Eén van de palen stuitte op ongeveer 13 meter -NAP op een zwaar stuk hout, wellicht van het vaak beschreven oerbos, en kon niet verder worden gedrukt. Op de palen is een betonnen draagbalk gestort. De kap werd opgevangen op zware houten palen die hun steunpunt hadden op die betonconstructie. Daarna kon de verzakte en verzwakte muur worden weggebroken (afb. 708 en 709). Hierbij zijn alle gegevens die de muur opleverde nauwkeurig gedocumenteerd. De zes betonpalen werden benut om de nieuwe muur te dragen. Over de betonconstructie werd een vloer gestort, waarop de muur in zijn oude vorm maar massief werd teruggebracht. In het inwendige zijn nieuwe machinaal vervaardigde bakstenen gebruikt maar de uiterlijke vorm komt overeen met de toestand na 1659. De orgelgalerij en -kas werden herplaatst in september 1958, de afwerking vond pas plaats in 1965.

Vervolgens werden in de winter van 1956-'57 naast de muren van de Weitkoperskapel, het noorderportaal en de Binnenlandvaarderskapel, inbegrepen de scheidingsmuur met de Hamburgerkapel 37 palen van 13 meter gedrukt (afb. 697, 700 en 701). De palen waren steeds aan weerszijden van de te ondervangen muur paarsgewijs gerangschikt. Ter hoogte van de palenparen werden rechthoekige gaten in de muur gehakt, haaks op de lengterichting van de muur. Daarin werd een balk

van gewapend beton gegoten, die op de twee palen rust. Boven deze dwarsbalken is dan aan een zijde de muur voor ongeveer de helft uitgehakt en in de sleuf werd een langsbalk gestort die op de dwarsbalken rust. Na verharding werd deze werkwijze aan de andere kant van de muur herhaald. Op die wijze is het hele gewicht van de muur op de palen overgebracht. Het betonwerk kwam gereed in april 1957.

Er werd rekening mee gehouden dat de scheiding met de fundering van de Hamburgerkapel uit 1912 zich na enige tijd wel als geringe scheur in het metselwerk zou manifesteren, hetgeen daadwerkelijk ook gebeurde.

In 1956 openbaarde zich plotseling een verschuiving van circa 1 centimeter westwaarts van de funderingsmuur van de rij kolommen tussen middenschip en zijbeuk bij de toren. De 18de-eeuwse kolommen 2 en 3 konden deze verplaatsing niet goed meemaken en de basementen begonnen enigszins af te brokkelen. De oorzaak van de problemen was het plaatsen van een groot aantal grafzerken (opgenomen voor de funderingswerken) op enkele meters van de bedoelde muur. Dat gaf een niet

705 Muur tussen Sint-Joris- en Weitkoperskapel ontdaan van pleisterwerk; 1956. HJ

706 Sint-Joriskapel, scheidingsmuur met Weitkoperskapel zonder koororgel; 1956. HJ

707 Sint-Joriskapel, westmuur met scheur en deel orgelgalerij; 1956. HJ

verwachte horizontale gronddruk, die resulteerde in de verplaatsing. De zerken werden meer verdeeld en de beschadigde basementen kregen een tijdelijke betonnen omhulling.

Hamburgerkapel

Terwijl men met de werkzaamheden aan de muur tussen de Weitkoperskapel en de Sint-Joriskapel bezig was, werd de restauratie van de Hamburgerkapel aangevat. Hier werd het 18de-eeuwse bakstenen venster vervangen (afb. 710) door een natuurstenen venster in de middeleeuwse vormen. Deze handeling zou nadien bij vele vensters in de kerk plaatsvinden, waarbij op sommige plekken bewaard gebleven onderdelen konden worden gehandhaafd. De vormgeving van de tracering van de Hamburgerkapel is nieuw ontworpen in de geest van de afbeelding van Claes Jansz Visscher van de zuidzijde, omdat er geen betrouwbare oude afbeeldingen van bekend zijn (afb. 711). Het glas werd in 1956 geplaatst. Een belangrijke verbetering was de vervanging van het ijzer in de vensterconstructie door brons; de revetbouten werden van rood koper gemaakt. De verwoestingen die door het roestende ijzer in muren en

vensters waren aangericht, waren desastreus. Dit was één van de belangrijkste oorzaken van de slechte toestand waarin het gebouw verkeerde. De natuurstenen afdekking van de geveltop werd met hogels en kruisbloem teruggebracht en de steunberen werden eveneens van verloren gegane onderdelen voorzien. De hogels op de toppen van de

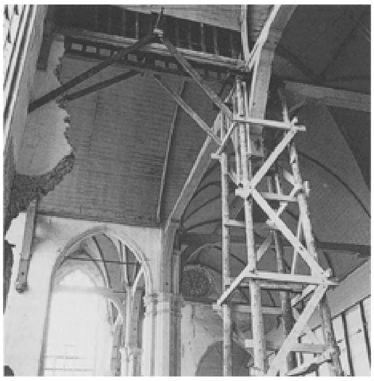

708 Tussenmuur Weitkopers- en Sint-Joriskapel weggebroken, kap gestut; 1956. HJ

709 Tussenmuur Sint-Joris- en Weitkoperskapel weggebroken, gezicht op westmuur van Weitkoperskapel; 1956. HJ

710 Hamburgerkapel, sloop middenvork venster; 1955. HJ

711 Hamburgerkapel exterieur na restauratie; 1957. HJ

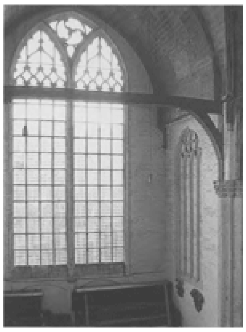

712 Hamburgerkapel, interieur; 1967. RCN

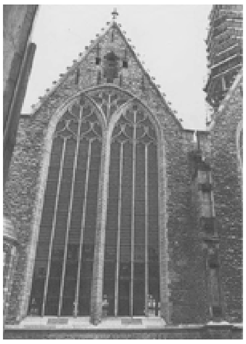

713 Binnenlandvaarderskapel gevel na restauratie; 1959. PP

Hamburgerkapel en de Binnenlandvaarderskapel werden gereconstrueerd nadat eerst gipsen modellen waren gemaakt en op de gevel geplaatst. Voor de vormgeving werden adviezen gegeven door A. Slinger, beeldhouwer van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Later werd een originele hogel gevonden. Er werden geen pinakels op de steunberen herplaatst op de nog aanwezige overhoekse aanzetten. Als vervanging van Ledesteen werd kalksteen uit de omgeving van het dorp Faverolles

ten zuiden van Soissons in Noord-Frankrijk gebruikt. Voor de Bentheimer zandsteen is Krenzheimer muschelkalksteen uit de omgeving van Würzburg toegepast.

De noordelijke hoeksteunbeer bezit nog de originele kraagsteen in het tweede lid. In het derde lid is het oorspronkelijke baldakijn en de afdekking nog aanwezig. Het baldakijn in het tweede lid en de kraagsteen in het derde zijn bij de restauratie bijgemaakt. De westelijke hoeksteunbeer heeft in het tweede en het derde lid het oorspronkelijke baldakijn. Ook de afdekking is oorspronkelijk. De beide ontbrekende kraagstenen zijn bijgemaakt.

In de westgevel van de noorderzijbeuk is de steunbeer uit de periode van de hallenkerk voorzien van een nieuwe kop naar het model dat gevonden werd. De klaverbladvormige bekroning werd gereconstrueerd.

In 1959 werd, na restauratie van de gevel, het glas in het venster geplaatst.

Binnenlandvaarderskapel en Weitkoperskapel

In augustus 1955 begon men het afbikken van de muren van de Binnenlandvaarderskapel. De dichtgemetselde opening naar de voormalige timmerloods werd opengemaakt en tijdelijk als werkingang gebruikt. Onder de bakstenen middenmontant zat een zandstenen basement. Eenzelfde basement was goed bewaard gebleven in de Huiszittenkapel en dat werd als model voor de restauratie gebruikt. Ook elders kwamen in dichtgemetselde delen van de brede vensters van de dwarskapellen dergelijke aanzetten van middenmontants te voorschijn.

Bij de restauratie is de vrij gebleven noordwestelijke zijde van de steunbeer van het hallenschip aan de kant van de Binnenlandvaarderskapel weer zichtbaar gemaakt. Aan de zijde van de Weitkoperskapel is de secundair aangebrachte boog tussen de boogjes in de muur van het voormalige noorderportaal en het kapiteel uit 1506 verwijderd en de muur vlak gemaakt overeenkomstig de zandsteenblokken van de driekwart bundelkolom. Er zijn dus twee boogjes overgebleven (afb. 709). Het zijpoortje van het oude noorderportaal is weer geopend. Dit was verantwoord omdat de fundering gestabiliseerd was. Ook de toegang van het nieuwe noorderportaal tot de voormalige galerij in de Weitkoperskapel is weer geopend. Aan de kerkzijde werd de opening afgesloten met een ijzeren hekje. Het gedeeltelijk zichtbare anker van kolom 35 naar de buitenzijde in steunbeer 66 werd verwijderd. De uitholling aan de zuidwestzijde van de kolom was gevuld met baksteen. Die is verwijderd en ingevuld met Vaurion, alhoewel het de vraag is of de uitsparing er niet vanaf het begin geweest was.

Ook voor de vorm van de venstertracering van Binnenlandvaarderskapel is gekeken naar de prent van Claes Jansz Visscher en daarvan gebruikt de tracering van

714 Noorderportaal, interieur na restauratie; 1961. RdMz

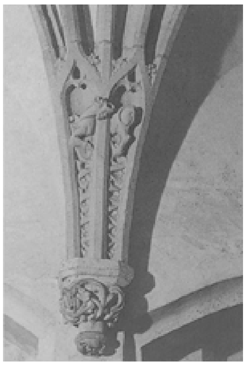

715 Noorderportaal, nieuwe gewelfaanzet oostzijde; 1965. ZR

716 Noorderportaal, nieuwe gewelfaanzet westzijde; 1965. ZR

de Huiszittenkapel bij gebrek aan betrouwbare afbeelding van de noordzijde van de kerk (afb. 713). Het glas draagt het jaartal 1959.

De top van de Weitkoperskapel was geheel scheefgezakt in westelijke richting doordat het westelijke steunpunt van de gevel 56 centimeter verzakt was. Het bleek nodig de gevel in 1957 tot de aanzet van de vensterboog te slopen en het hele bakstenen venster uit te breken. De brugijzers bleken nog de oorspronkelijke te zijn, in het bezit van de oude revetbouten. Bij het opmetselen van het venster werd de scheve stand van de onderdorpel gereduceerd tot iets minder dan de helft. Er is een nieuw middenmontant-basement gehakt. De tracering staat geknikt naar het westen, omdat ook de geveltop scheef werd opgemetseld. Voor de tracering van dit venster heeft geen ander model gestaan. Er zijn van de noordzijde alleen schilderijen van

Emanuel de Witte maar die bieden te weinig houvast. Derhalve is, boven elkaar doorkruisende spitsbogen een stelsel van in elkaar grijpende visblazen ontworpen. Daarbij blijft de verticale richting van de montants de hoofdlijn. Ook in de vlieger zijn vijf in elkaar grijpende visblazen. Hier werd het glas in 1958 geplaatst, waarmee de restauratie van de Weitkoperskapel gereed was.

Noorderportaal en Heilig Graf

Het noorderportaal en het ernaast gelegen Heilig Graf waren bij het begin van de restauratie in een erbarmelijk slechte toestand (afb. 133). Het gewelf in het portaal had de zettingen niet kunnen meemaken en was in de 18de eeuw gesloopt. Ook de westwand was ernstig ontzet en de traptoren al lang geleden afgebroken. In de westmuur van het portaal werden sporen van het traptorentje gevonden en ook de fundamenten daarvan bleken nog aanwezig. Het torentje werd gereconstrueerd uit de magere gegevens die het nog aanwezige werk opleverde. Resten van treden lieten het spiraalvormige verloop van de zandstenen traptreden reconstrueren. De grote verzakkingen op dit punt noopten tot constructieve ingrepen die uitstekend te combineren waren met de herbouw van het torentje. De fundering van de traptoren was in verband gemetseld met de muur van het portaal. Op de fundering is een nieuwe traptoren opgetrokken (afb. 719). De inwendige vormgeving van de reconstructie is dus gebaseerd op reële gegevens. Het uitwendige berust, met uitzondering van de achthoekige vorm en plint- en waterlijst, vrijwel geheel op fantasie. De nissen zijn ontworpen naar analogie van de nis in de westgevel van het portaal. Zij zijn afgesloten met eenvoudige rondboogjes met toten. Op de hoeken van de afsluitende lijst daarboven zijn gebeeldhouwde figuurtjes aangebracht in dezelfde geest als die op de waterlijst boven de ingangen. Ze zijn van de hand van J.F. van Huisstede. Het torentje wordt gedekt door een helm, zoals die in het begin van de 16de eeuw elders ook voorkomt. De gehele westelijke muur van het portaal werd weggebroken en opnieuw opgemetseld (afb. 608).

717 Heilig Graf, hanggewelf; 1961. RdMz

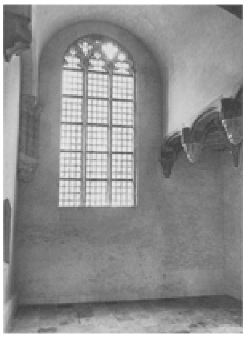

718 Heilig Graf, interieur met venster; 1961. RdMz

Aanvullingen en reparaties aan de noordwestelijke steunbeer zijn uitgevoerd in muschelkalksteen.

In het portaal kwamen achter later metselwerk de oorspronkelijke muurnissen aan het licht en ook de duidelijke aanzetten van een stenen gewelf. Die bleken te wijzen in de richting van een netgewelf, dat in grote lijnen gelijk was aan dat in het zuiderportaal. De vormgeving van de aanzetten in het midden is geïnspireerd op die van de aanzetten in het zuiderportaal (afb. 714). Drie ribben vermeerderen zich tot vijf en rond de aanzetten is door Van Huisstede een dierenfiguur gemodelleerd (afb. 715 en 716). De ingewikkelde uitslagen van het gewelf werden gemaakt door de uitvoerder F. Meeder. De gedichte openingen naar het Heilig Graf werden weer geopend.

De in richting verlopende montants en tracering van het noordelijke venster van het Heilig Graf zijn gereconstrueerd naar uitslagen van Meeder. In het vertrek werd de grote schouw verwijderd. Het herstel van de bijzonder fraaie natuurstenen overhuiving heeft veel aandacht gevraagd. Van de hangende aanzetstenen was alleen de noordelijkste in verweerde vorm bewaard gebleven. De andere twee waren door roestwerking van de ophangstaven verloren gegaan (afb. 735). Het ajourwerk van het hanggewelf is aangevuld met behoud van enkele oorspronkelijke delen, die de tand des tijd hadden doorstaan. Voor de ophanging werd uiteraard gebruik gemaakt van materiaal dat niet kan corroderen. De randjes met hangende tootjes in de sponningen van de lateien zijn achterwege gebleven alhoewel er wel resten aanwezig waren (afb. 717). De ruimte kreeg tussen het hanggewelf en het noorderportaal een stenen overwelving die bestaat uit een tongewelf, dat aan de kant van de

Weitkoperskapel wordt gesloten door een half tongewelf. Zo ontstond een soort wangewelf. De inwendige snijlijnen lopen in de kruin van het gewelf teniet.

Het Heilig Graf kreeg een nieuwe toegangsdeur met vijftien cirkels waarin geen roosjes zijn gestoken.

Sint-Joriskapel

In het begin van 1958 werden de beide huisjes aan de voet van de Sint-Joriskapel gesloopt. De fundering bestond uit een brede strook metselwerk van dezelfde vale stenen als waarvan gedeelten van de hallenkerk zijn opgetrokken. Bovendien bevonden zich hierin een aantal stukken geprofileerde Gobertanger steen, die van een schoorsteen afkomstig geweest moeten zijn. Bij de bouw van een opstal op deze plaats, wellicht de voorganger van de 18de-eeuwse huisjes, is gebruik gemaakt van middeleeuws sloopmateriaal.

Onderhand werd een aanvang gemaakt met het herstel van de Sint-Joriskapel. Daarbij zijn ook de beide vensters in de zijgevels opengemaakt en van een passende tracering voorzien. Daardoor werd benadrukt dat de kapel als dwarsschip buiten de muren van de zijkapellen uitsteekt. De omlijsting van het dichtgemetselde venster in de oostgevel van de Sint-Joriskapel is geheel vervangen door nieuw materiaal.

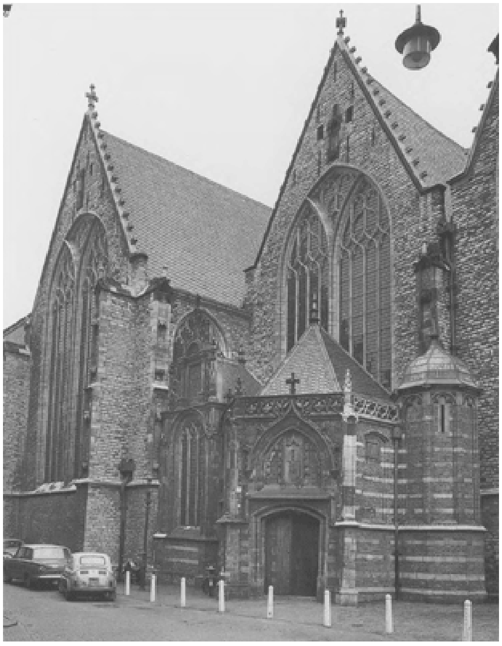

719 Sint-Joriskapel, Weitkoperskapel, noorderportaal met traptoren; 1964. RdMz

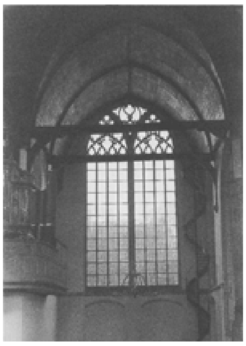

720 Sint-Joriskapel, venster; 2001. HJ

Afkomende Ledesteen is gebruikt bij het herstel van de Mariakapel, alhoewel dat materiaal omstreeks 1552 niet meer werd gebruikt, ook niet secundair verwerkt.

De tracering van het grote venster aan de noordzijde werd gereconstrueerd aan de hand van de schilderijen van Emanuel de Witte van omstreeks 1660 (afb. OA 13 en 14, 720). Het glas in de vensters aan west- en noordzijde draagt het jaartal 1957, aan de oostkant 1960.

Tijdens de werkzaamheden werd begonnen met het verwijderen van de verflagen op balken en houten gewelven. In het begin was onbekend dat er zich schilderingen onder zouden bevinden maar allengs kwamen resten van belangrijke resten van de oorspronkelijke uitmonstering te voorschijn. Lang is geëxperimenteerd om de juiste middelen en werkwijzen te vinden om de schilderingen zo onbeschadigd mogelijk onder de vele, soms steenharde verflagen bloot te leggen.

Voor het aanvullen van gewelfbeschot dat in de loop van de tijden door naaldhout was vervangen, werd gebruik gemaakt van eiken planken. In de eerste jaren van de restauratie waren die gezaagd uit balken die afkomstig waren van de Hervormde Kerk te Lexmond[288].

In 1960 werden in het schip bij de toren opgravingen verricht door het I.P.P. onder leiding van prof. dr. W. Glasbergen. Ook werd een verder deel van het onvoltooide transept bij kolom 39 blootgelegd.

Op 17 december 1960 werd tijdens een bijeenkomst de voltooiing van de restauratie van de noordbeuk met kapellen, het noorderportaal en het Heilig Graf, de kast en de galerij van het kleine orgel, vier grote en drie kleine vensters gepresenteerd.

721 Sint-Joriskapel, oostgevel voor restauratie; 1960. PP

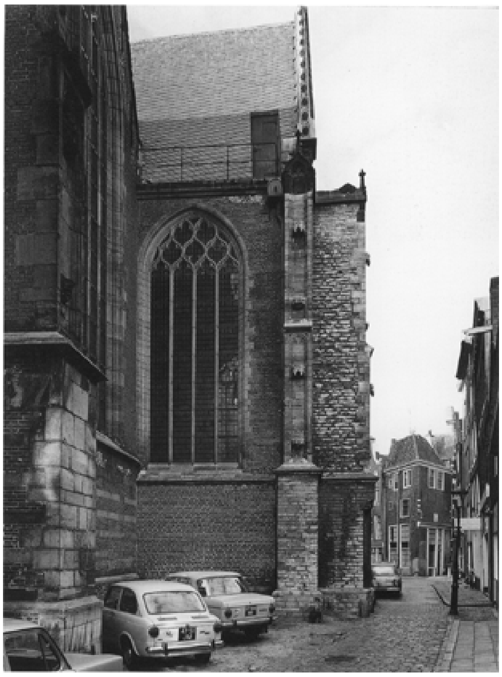

722 Sint-Joriskapel, oostgevel na restauratie zonder aanbouw; 1972. RdMz

Toen verklaarde Wegener Sleeswijk dat er niet naar gestreefd werd de kerk in haar middeleeuwse glorie te herstellen. Dit zou trouwens ook te veel eisen en onontkoombaar zou toch de geest van de tijd de middeleeuwse sfeer weer vertroebelen. Men moet wat nu geschiedt zien als een nieuwe fase in de geschiedenis van de kerk, die overigens de eeuwen door steeds veranderd is.

Mariakapel en Snijderskoor

In 1960 en 1961 kwamen de Mariakapel en het Snijderskoor aan de beurt. Om meer ruimte voor begravingen te krijgen, werden in de loop van de tijd de penanten ter weerszijden van de vensters in de noordgevel van de kapel boven en onder de zerkenvloer weggehakt. Zij werden weer opgemetseld. De noordmuur van de Mariakapel staat koud tegen de oostmuur van de Sint-Joriskapel, hetgeen bij de herstellingen is gehandhaafd.

Bij het herstel van de noord- en oostgevel werd het metselwerk boven de vensters afgebroken en opnieuw opgemetseld. Een kettinganker boven de venstertoppen had het metselwerk uiteen gespleten. De zandstenen vensteromlijstingen in de noordgevel

waren gescheurd en werden gedemonteerd. Bij de herbouw werd veel in muschelkalksteen vervangen. De bakstenen traceringen werden in natuursteen in de oorspronkelijke vorm teruggebracht.

De balk 11-41 werd geheel vervangen met de bijbehorende muurstijl boven kolom 41 van de Mariakapel.

723 Mariakapel, oostgevel; 1962. PP

724 Snijderskoor, oostwand met vrijgelegd radvenster en gestutte boog; 1952. RdMz

In 1961 zijn opgravingen verricht in de Mariakapel en in de noorderzijbeuk ter hoogte van 9-11, waarbij de 'sacristie' te voorschijn kwam.

In de kap werd de dakkapel op de noordoostelijke hoek weggelaten. Op de beide wangen van de dakkapel aan de oostzijde van de noordzijde waren een aantal 18de-eeuwse initialen met jaartallen ingekerfd (zie bijlage 3). Bij de restauratie is het beschot vervangen door nieuw.

De verzakte oostelijke muur van het Snijderskoor (afb. 724) moest grotendeels worden gedemonteerd, inclusief het radvenster en de boog naar de kooromgang. In juli 1961 werd in de oostmuur van de Mariakapel een Ledestenen hogel gevonden die nadien als model diende voor de topgevelafdekkingen aan oost- en zuidzijde.

De helft van de natuursteen van het radvenster bleek nog te gebruiken, de rest is nieuw gemaakt in Riedener tufsteen. In het venster kwam in 1970 een gekleurd glas voorstellende een duif met olijftak boven de zondvloed, terugkerend naar Noachs Ark, naar ontwerp van Carla Wenckebach. Zij maakte later een soortgelijk glas in het zuidelijke radvenster.

Het burgemeestersvenster herkreeg een tracering zoals die door Commelin werd afgebeeld in het eerste burgemeestersglas in het Buitenlandvaarderskoor.

Collegekamer

In 1962 was de gehele noordzijde van de kerk gereed. Toen kwam de Collegekamer aan de beurt. Al in 1955 was de insteek uitgebroken. De uitbreiding naar zuidelijke kant uit 1625 werd opgeofferd om een verwarmingsruimte te bouwen. Op de oude plaats werd de zuidelijke afsluiting van het vertrek herbouwd, inclusief de

hoekpilaster, waarvan onderdelen nog aanwezig waren. Het basement week af van dat op de noordelijke hoek dat door herhaalde aanrijdingen in het verleden vaak hersteld was. Beide basementen kregen hun oorspronkelijke vormgeving.

In de Collegekamer werden nieuwe moerbalken gelegd omdat de oude door aanlassen en verrotting te kort waren geworden. In de kap werd de dakkapel vernieuwd. De in 1625 verplaatste kraagstenen zijn weer op hun oude plaatsen gelegd en er zijn er twee bijgemaakt in een Franse kalksteen met een fijne structuur, Domroy[289].

Aan de buitenzijde werden de speklagen uitgehakt en vernieuwd. Gedeeltelijk zijn daarvoor oude stukken gebruikt; nieuwe delen zijn gemaakt in Ledesteen, afkomstig van de afdeklijsten op de topgevels van het Snijderskoor en de kooromgang.

Er waren zeer eenvoudige houten kruiskozijnen, maar uit de sporen in het natuursteenwerk er omheen was het mogelijk natuurstenen kruisvensters met gebogen bovendorpels te reconstrueren. De plaats van het natuurstenen kalf en de diefijzers viel vast te stellen. In de boogzwikken werden naar renaissance-model gipsen medaillons met koppen aangebracht maar omdat de proef niet bevredigend uitviel, is van uitvoering afgezien.

Boven de kapitelen van de pilasters en de gevelsteen was 18de-eeuws metselwerk,

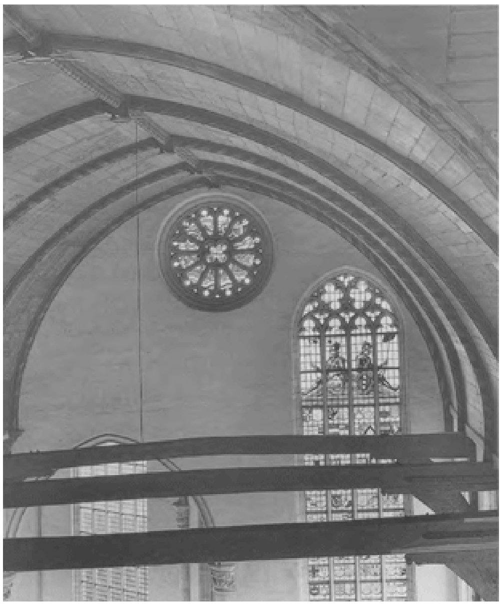

725 Buitenlandvaarderskoor na restauratie; 1970. RdMz

726 Kooromgang, exterieur na restauratie; 1969. RCN

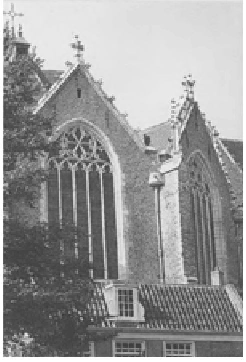

727 Kooromgang na restauratie; 1965. ZR

waaruit zou kunnen worden opgemaakt dat toen de kroonlijst verwijderd is. Voor de reconstructie van de kroonlijst ontbraken voldoende gegevens in het werk. Evenwel viel uit de detaillering van de vensteromlijsting en de hoekpilasters op te maken dat de ontwerper in 1571 de beschikking had over toen moderne architectuur-modelboeken. Zoals gebruikelijk interpreteerde hij de voorbeelden niet slaafs maar vrij. De restaurateurs zijn met de voorbeelden hetzelfde gaan doen en kwamen tenslotte tot een reconstructie die naar hun mening goed harmonieerde met wat er nog over was. Het nieuwe hoofdgestel is gemaakt van zandsteen, die in

Duitsland volgens tekening is gehakt. Op de beide hoeken werd een obelisk van Vaurionsteen geplaatst.

De uitgehakte boog van de altaarnis in de tussenmuur met de Mariakapel is vervangen door een boog in gele steen. De deur werd ontdaan van het ontsierende ijzerwerk uit 1936.

Op de plaats van de oorspronkelijke uitbreiding van de Collegekamer kwam een geheel nieuwe stookruimte voor de verwarmingsinstallatie en de pompinstallatie voor de brandblusinstallatie. De vloer is verlaagd en de gevel aan de straat is opgetrokken op de plaats van de oude muur, maar met een gewijzigde indeling. Het gebouwtje kreeg een kapje, in tegenstelling tot de oorspronkelijke ruimte. In de muur onder de waterlijst werd een grote brede opening in de muur gehakt die werd overspannen door een betonbalk. Door de opening zou warme lucht in de kerk worden geblazen. In dat gat kwam een natuurstenen kozijn met twee openingen, die met een luik kunnen worden afgesloten. Voor de afvoer van de verbrandingsgassen werd de steunbeer gesloopt en vervangen door een schoorsteenkanaal van ongeveer gelijke omvang, uitgevoerd in nieuwe rode handvormsteen. In tegenstelling tot de oorspronkelijke toestand werd de steunbeer geheel in baksteen opgetrokken en verhoogd met een geprofileerde geleding die eindigt in een afdeklijst van Domroy. Het geheel werd bekroond door een roodkoperen kanaaluitmonding. De invoer van

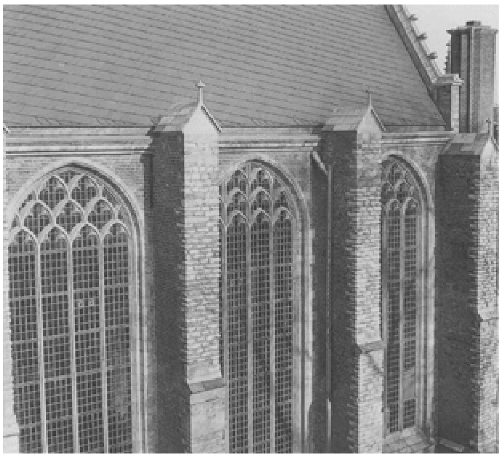

728 Buitenlandvaarderskoor, exterieur na restauratie; 1967. RCN

729 Hoge Koor, noordgevel na restauratie; 1962. PP

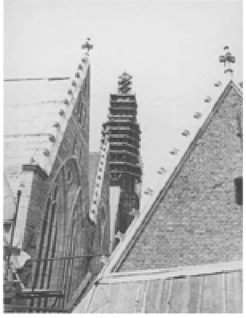

730 Hoge Koor, noordgevel, oostgevel Snijderskoor. Toren in restauratie; 1962. PP

de koude lucht kwam onder de zerken en werd afgedekt met een rooster. Helaas heeft deze verwarmingsinstallatie niet voldaan. Thans vormen de twee brede met glas bezette openingen in de oostelijke sluitmuren van de zijbeuken de duidelijk zichtbare overblijfselen van. Ook de ongebruikte schoorstenen vormen een overblijfsel van deze pijnlijke vergissing.

De oude doorgang van de kooromgang naar het voormalige zand- en berghok bleef in gebruik. De onderdorpels van beide vensters zijn op het oorspronkelijke niveau teruggebracht.

Kerkmeesterskamer

In 1962 was ook de restauratie van het interieur van de kerkmeesterskamer voltooid. In de westelijke zijmuur werd het oorspronkelijke stenen kruisvenster gevonden en in oude vorm hersteld. Aan de binnenzijde is een deel van het houten schotwerk dat het oude venster afdekt, draaibaar gemaakt. Daartoe werd het bord met de wapens van de kerkmeesters verplaatst naar het noordelijke vak van deze wand. Op de plaats van de binnendeur is nu een hardglazen deur aangebracht, die de bezoeker de gelegenheid geeft het interieur van de kamer te bekijken.

Hoge Koor

Inmiddels waren in het Hoge Koor de werkzaamheden in uitvoering. In 1960 werden in verband met de nodige steigerwerken de koorbanken losgemaakt van de achterwand en tijdelijk opgeslagen in de Hamburgerkapel. Achter de 19de-eeuwse vuren betimmering kwam het oorspronkelijke koorschot te voorschijn. De eenvoud van het ongeprofileerde stijl- en regelwerk en de moeten op de bovenste panelen wezen erop dat het schot oorspronkelijk betimmerd zal zijn geweest, zoals trouwens ook blijkt uit een schilderij van Emanuel de Witte (afb. OA 13).

In de koorlantaarn waren aan de binnenkant vrijwel alle natuurstenen onderdelen van de boogfriezen en vensters zeer verweerd met uitzondering van enkele zandstenen onderdelen. Er zijn veel delen vervangen en de traceringen van de grote vensters werden in de oorspronkelijke vorm teruggebracht. In de kleine vensters in de sluiting zijn de zandstenen traceringen origineel, verder is veel vervangen in de Franse kalksteen uit Saint Pierre Aigle. Op de topgevels kwamen afdekkingen met hogels en kruisbloemen.

In 1962-'63 werden opgravingen in het koor gedaan, waarvan in deel 1 van dit boek verslag is gedaan.

731 Hoge Koor, koorschot met balustrade en zijtoegang; 1958. RdMz

Koorschot en koorbanken

Na een proef in 1960 is men in 1963 begonnen met het verwijderen van het hoofdgestel met de gedraaide balustertjes op het koorschot, onder het argument dat de tapijtschilderingen en daaronder aangebrachte wijdingskruisen erdoor oversneden werden. Na verwijdering kon een indruk worden verkregen van de ruimtelijke werking van het oude koorschot, zoals het ten tijde van het maken van de tapijtschilderingen ongeveer moet zijn geweest. In oktober 1964 bezocht de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg de kerk en ging akkoord met het verwijderen van het hoofdgestel. Er is vrijwel niets van bewaard gebleven. De eiken kern achter de profiellijsten is als hout bij de restauratie hergebruikt! Het is volstrekt onbegrijpelijk hoe men een gaaf element uit 1589 op vermeende architectonische en historische overwegingen prijs heeft kunnen geven zonder dat er restauratietechnisch en constructief enige reden voor bestond. De opbouw werd gesloopt zonder voorafgaande documentatie. Weliswaar zijn enkele onderdelen bewaard gebleven maar het verwijderen is op deze wijze onomkeerbaar geworden. De schilderingen op de kolommen werden gerestaureerd en voor het publiek zichtbaar gemaakt.

De brede 18de-eeuwse toegang is verwijderd. Daarom werden in de travee 19-20 panelen vernieuwd. Bij kolom 22 zijn panelen en een stijl vernieuwd, de 19de-eeuwse toegang is verwijderd. Ook elders zijn reparaties verricht aan stijl- en regelwerk. In de traveeën 12-13 en 18-19 zijn toegangen aan de zijkant ontworpen en aangebracht op

732 Hoge Koor, koorschot zonder balustrade; 1976. RdMz

de plaats waar in de 18de eeuw een smalle toegang was. Ook de tekst naar Melanchton boven het deurtje aan de zuidzijde is toen verdwenen.

De restauratie van het koorschot en de koorbanken is uitgevoerd door J.F. van Huisstede en heeft zich uitgestrekt over de jaren 1971 tot 1974. Eerst werd een heropstelling van het koorschot gemaakt. In de koorsluiting werden verzakkingen verminderd. Waar brede doorgangen zijn geweest, werd het plint aan de buitenzijde met nieuwe hardstenen platen bekleed. Reparaties aan het koorschot betroffen de onderzijden van enkele panelen die vergaan waren. De bovenste lijst van het schot werd aangeheeld op die plaatsen waar 18de-eeuwse doorgangen waren geweest. In het van na 1578 daterende schot ter plaatse van het sacramentshuis werd de voetregel vernieuwd. In het koorschot werden nieuwe zijdeuren gemaakt. In de bovenste helft ervan zijn spijlen geplaatst naar nieuw ontwerp.

Voor een nieuwe opstelling van de koorbanken zijn allerlei plannen gemaakt. Wij volgen voor de omschrijving van de beweegredenen tot verandering de tekst van de documentatieband[b20:216]. De moeilijkheid was om de hartmaten van de zittingen te laten corresponderen met de variërende hartmaten van de panelen van het koorschot. Uitgesloten was het om een middeleeuwse betimmering te gaan fantaseren. Een dergelijke afwerking zou strijdig zijn geweest met de toekomstige functie en niet in overeenstemming met de afzwakking van de gotische details zoals die overal in de kerk door de tijd heeft plaatsgevonden. Bovendien zouden de kosten zeer hoog zijn

733 Nieuwe misericordes. HJ
1. Mej. Bijtelaar.
2. Tekenaar.
3. Beeldhouwer.
4. Disselen.
5. Houtsnijder.
6. Organist Willem Vogel.

geweest. Er is daarom met de koorbanken net zo lang geschoven en gepuzzeld tot een optimale overeenstemming van schotwerk en banken was bereikt, afgezien van de aangetroffen volgorde van de banken. Tot zover de beweegredenen van de restauratieleiding.

Resultaat van dit alles is de volgende opstelling. De eerste dertien zetels aan de noordzijde bleven aan die kant. Er kwam aan weerszijden een plaats bij en de hele rij schoof naar het westen op. De overblijvende acht banken verhuisden naar de zuidkant. Aan beide zijden werd een plaats bijgemaakt, aan de westkant aansluitend op de twaalf plaatsen die er al waren. De banken zijn opgesteld op een nieuw eiken podium. Daarvoor zijn de voorschotten met lezenaarplank op ruime afstand voor de banken geplaatst. De opening tussen de schotten bedraagt aan de noordzijde ongeveer drie zitplaatsen, aan de zuidkant zijn de beide openingen zoals voorheen slechts één zitplaats breed. Bij de banken aan de zuidzijde bevindt zich aan de oostzijde een beëindiging die grotendeels origineel is (afb. 368). Dit onderdeel is bij de restauratie van de bank aan de overzijde spiegelbeeldig gekopieerd. Hier is op de lijst een kat met een hoge rug gesneden.

Aan de zijde van het koorhek zijn beide bankenrijen voorzien van een eindschot met dezelfde vormgeving als de tussenschotten.

Bij de restauratie is de plaats bij de aansluiting van de twee banken tot stand gekomen door twee halve ‘zetels’ (de uitstekende einden van twee afdeklijsten) met elkaar te combineren en een nieuwe zitting met misericorde te snijden. Deze plaats is smaller omdat de uitstekende einden van de afdeklijst maatgevend waren. De banken ten westen hiervan dragen op de scheiding tussen twee zetels op kwartcirkels een monster dat onder een schildje of dekkleed verborgen zit. De extremiteiten zijn

mensenvoeten, vinnen, poten enzovoort. Hij lijkt erop dat dit restanten zijn van grotere knoppen.

Bij de restauratie zijn vijf consoles door de beeldhouwer Joop van Huisstede nieuw gesneden (afb. 733 nr.1-5). In de banken aan de noordzijde werd aan de oostzijde toegevoegd een console voorstellende mejuffrouw Bijtelaar, vanuit haar woning door het deurtje in de kooromgang komend. Aan de westzijde: bouwkundig tekenaar Jan Verhaar voor een tekenschot. Aan de zuidzijde is aan de oostkant beeldhouwer Koos

van Huisstede met houten klopper in de hand weergegeven, werkend aan een zijwang van een koorzetel. Op de aanhechting van de beide oorspronkelijke banken is opperman Jan Dop bezig met het disselen van een balk. Aan de westkant tenslotte heeft beeldhouwer Joop van Huisstede zichzelf uitgebeeld met een houten hamer bezig met het hakken van een misericorde.

In 2003 werd de enig overgebleven lege zetel aan de zuidzijde voorzien van een herinnering aan de organist Willem Vogel, gesneden door Kees van Mierlo (afb. 733 nr. 6).

Het oude voorschot aan de oostkant bestaat aan beide zijden uit een geprofileerd stijl- en regelwerk waartussen elf panelen zijn gevat die aan de voorzijde vlak zijn en aan de achterkant rondom een bossing hebben. Aan de einden zijn zijwangen, voorzien van snijwerk. Twee panelen met tussenstijl komen overeen met één zetel. De voorzijde van de bovenregel ligt in het vlak van de tussenstijlen en heeft dezelfde profilering. De profilering komt min of meer overeen met die van het schotwerk in de koorsluiting. Het oostelijke paneel is bij de restauratie toegevoegd. Aan de achterzijde liggen de panelen circa 1,5 centimeter terug bij de daar ongeprofileerde tussenstijlen die 1 centimeter terug liggen ten opzichte van de bovenregel. Bij de restauratie zijn aan de onderzijde enkele nieuwe stukken ingezet. Op de bovenregel is een zware geprofileerde afdeklijst aangebracht. Vermoedelijk rond 1843 is het profiel afgehakt en voorzien van een lezenaarplank van vurenhout. Bij de restauratie is de neuslijst weer toegevoegd.

Het oostelijke voorschot aan de noordzijde is bij de restauratie geheel nieuw gemaakt naar oude voorbeelden.

Het oostelijke voorschot aan de zuidzijde heeft aan de oostzijde een zijwang waarvan het voorste deel origineel is. De achterste helft is spiegelbeeldig daarnaar gekopieerd. Erboven was een lijst die verloren is gegaan. Datzelfde geldt voor de neuslijst en de achterzijde van de afdeklijst. De neuslijst is bij de restauratie weer aangevuld.

De koorbanken zijn in de 17de eeuw bij een herziening van de hoogte van de zerkenvloer geplaatst op klossen met een voluutvormig gesneden einde. Deze klossen zijn bij de restauratie verwijderd.

In de koorsluiting werd van hout tegen het koorschot een rondlopende podiumvormige verhoging gemaakt.

Schilderingen op de koorkolommen

In 1907 waren de schilderingen op de kolommen van het koor al aan het licht gebracht en helaas toen niet geconserveerd. Het gevolg daarvan is geweest dat ze in de volgende halve eeuw sterk achteruit zijn gegaan. Het was volkomen uitgesloten ze bij de restauratie in de oorspronkelijke toestand terug te brengen. De gevonden resten waren hier en daar te vaag en het opnieuw aanbrengen van een grondlaag van bladgoud zou meebrengen dat de nog aanwezige schildering zou worden afgedekt. Beter leek het om de oorspronkelijke beschildering te behouden en waar mogelijk aan te vullen zonder gouden ondergrond. Ook in deze vorm geven ze een boeiende verrijking aan het koor, zij het zonder de rijke schittering die ze eens hebben bezeten.

In 1964 en 1965 werden de schilderingen op de kolommen van het koor gerestaureerd[b6:5-9]. De tapijtschilderingen hadden een zeer instabiel grauw en schilferachtig oppervlak waarin als regel een bepaald patroon te herkennen viel. Men heeft getracht de verfresten, die alleen nog uit pigment met wat resten bindmiddel bestonden, te activeren. Vele malen zijn de schilderingen bespoten met een oplossing van 50 g bariumhydraat en ¼ liter taptemelk in 5 liter verzadigd kalkwater, teneinde de verfresten in een calcium-caseïnaat te binden. Bij nader inzien bleek de concentratie te gering waardoor geen voldoende resultaat verkregen werd. Om een stabieler resultaat te krijgen, werden de verfdelen gefixeerd met een oplossing van een kunststof (Mowilith) in een mengsel van isopropyl-alcohol en water. Daardoor werden de verfresten niet door water van de steen gedrukt en had langslopend water geen invloed meer. De kleuren werden weer zichtbaar en het goud op de ondergrond was weer goed te onderscheiden. Een aanvullende beschildering die op dit oppervlak werd aangebracht, tast het origineel niet aan. Om de tekening bij te werken is caseïneverf gebruikt. Ook de kapitelen, de schilderingen op de aanzetten van de scheibogen en de blauwe schildering op de scheiboog ter plaatse van het voormalige sacramentshuis zijn op deze wijze behandeld en aangevuld.

Kooromgang

In de jaren 1961 tot 1964 werd de kooromgang gerestaureerd. De bakstenen montants van de vensters zijn uitgenomen. Van twee vensters (in de traveeën 45-46 en 48-49)

734 Schiplantaarn, gestutte kapspanten; 1952. RdMz

waren de dagkanten in de 18de eeuw geheel vervangen door baksteen. De Ledestenen blokken van de dagkanten van drie vensters waren aan de buitenzijde sterk verweerd maar aan de binnenkant nog in goede staat. Het werd niet wenselijk geacht deze raamomlijstingen te handhaven. Men verving ook de goede delen aan de binnenkant door geheel nieuw materiaal (Faverolles), met uitzondering van de drie blokken bij de aanzet aan de onderkant. De overblijvende stukken Ledesteen werden gebruikt om er nieuwe stukken van te hakken. Gevolg van deze beslissing was dat de hele vensterboog vervangen moest worden en dus werden ook de vijf toppen geheel nieuw opgetrokken. De traceringen werd nieuw ontworpen. Elk veld wordt aan de bovenzijde afgesloten door een getote spitsboog. De spitsbogen ontstaan door de zich herhaald kruisende rondbogen. Het bovenste gedeelte van de tracering wordt ingenomen door een forse cirkel die aan weerszijden wordt geflankeerd door een liggende visblaas. De traceringen alterneren omdat de cirkels afwisselend zijn gevuld met drie regelmatige in een cirkel geplaatste vierpassen en met zes regelmatige getote visblazen met het ontmoetingspunt in het hart van de cirkel. Het glas in het middelste venster draagt het jaartal 1963.

Op de steunberen waren vage resten aanwezig van kruisbloemen en pinakels. Zij zijn geheel gereconstrueerd en uitgevoerd in Domroy. De spuwerachtige delen zijn weggebleven, zodat het totaalbeeld afwijkt van de oorspronkelijke contouren.

De scheiboog 14-15 tussen het Hoge Koor en de kooromgang was verzakt en werd opnieuw gesteld.

De zakgoten tussen de kapjes van de kooromgang bleken in de loop van de tijd hoger gelegd te zijn op een grenen hulpconstructie. Bij de restauratie zijn de goten weer op het oorspronkelijke niveau gelegd. Veel onderdelen aan de kapvoeten, zoals enkele trekbalken, muurplaten en blokkeels, moesten vernieuwd worden.

In 1963-'66 werden alle huisjes en dienstruimten tegen de kooromgang gerestaureerd. Daarbij werden uitgebroken delen van steunberen en kerkmuren weer in de oorspronkelijke omvang hersteld. De plintlijsten en hoekblokjes van de steunberen onder de versnijding werden voor een deel gehakt van de oude Ledestenen vensteromlijstingen die - zo staat in het restauratieverslag - ‘afgedankt waren’. Alle huisjes kregen een steilere dakhelling om de kerkvensters tot de waterlijst open te houden. Alleen onder in het zuidelijkste venster met het Vrede-van-Munsterglas bleven de onderste vakken dicht. In het huis rond de noordoostelijke ingang van de kerk werden in de doorgang toegangen gemaakt naar de flankerende ruimten.

De ruimte ten westen van het noordoostelijke portaal was zowel vanuit de kerk als van buiten toegankelijk. De doorgang uit de kerk werd dichtgemetseld. De buitendeur werd vervangen door een kozijn met schuiframen en luiken. In de zijmuur naar het portaal werd een nieuwe doorgang gemaakt. Ten zuiden van de portaaldoorgang zijn

735 Middenschip gezien naar noordelijke kapellen; 1959. RdMz

in de benedenruimte van het huisje nr. 70 scheidingswanden uitgebroken. Tegen de zuidelijke zijmuur is een schouw geplaatst, een kopie van een beschadigd exemplaar uit huis nr. 74. Ook van de verdieping boven het portaal werd één ruimte gemaakt.

De ruimte tussen de woningen 70 en 72 werd bij nr. 72 getrokken. De grote deuren in de gevel werden vervangen door een kozijn met schuifraam en luiken, de opening van de kleine deur werd dichtgemetseld. De gevel van nr. 72 was nauwelijks gefundeerd en werd op een betonbalk op vier pulspalen geplaatst.

Bij de restauratie werd tussen de bergruimte Oudezijds Voorburgwal 72 en het huisje 74 de noordelijke muur van de voormalige Heilig Grafkapel teruggevonden en gedocumenteerd. Omdat de vroeg-16de-eeuwse muur niet paste in de opzet om hier toiletten ten dienste van de kerk te maken, werd helaas het laatste restant van de kapel gesloopt. Ook de fundering van de oostelijke muur van de kapel is gevonden (afb. 201). Iets zuidelijker is een nieuwe muur gemetseld zodat een portaal ontstond. Ter plaatse van het huis Oudezijds Voorburgwal 74 kwamen de funderingen van de muur van de oude kerkmeesterskamer en van de muur aan de overkant van de gang naar de toegang in de kooromgang te voorschijn (afb. 204).

Buitenlandvaarderskoor

Het Buitenlandvaarderskoor was onder handen van 1962 tot 1966[b9:27]. Begonnen werd met de kapvoet aan de noordzijde. Daar waren onderdelen sterk aangetast door de aanwezigheid van de zakgoot. De nodige reparaties zijn uitgevoerd. Het beeldje van Jacobus Major in de zuidoostelijke hoek was aan de achterkant vermolmd en kreeg een nieuwe achterzijde. De aangetaste grenen trekbalk bij de dwarsbeuk is in oorspronkelijke vormen hersteld. Bij de andere trekbalken zijn de nodige restauraties uitgevoerd. Van te vervangen onderdelen werden de contouren van de oorspronkelijke beschilderingen overgenomen en op de nieuwe onderdelen aangebracht. Daarna werd een en ander in kleur gezet. In het gewelf werd een hijsluik gemaakt.

De verweerde topgevel is geheel gesloopt tot de top van het wapenvenster en het 18de-eeuwse metselwerk werd verwijderd. Op de geveltop kwam een afdekking met aan weerszijden 15 hogels in een sponning. De gevel werd bekroond door een finaal met kruisbloem. De tracering van het venster is hersteld overeenkomstig de gravure

in Commelin en Wagenaar (afb. 675). Begin 1966 keerde het burgemeestersglas terug na meer dan twintig jaar afwezigheid.

De ruimten in het huisje Oudezijds Voorburgwal 74 tegen de oostmuur werden bestemd om er een installatie voor de centrale verwarming onder te brengen, gelijk dat aan de noordzijde van de kooromgang is gebeurd. Ook is een afvoer in de vloer van het Hoge Koor gemaakt. Bij de graafwerkzaamheden kwam tegen de oostwand van de zijbeuk een altaarfundering te voorschijn.

In de zuidgevel werden vensters en afgeschuinde steunbeerkoppen gesloopt. De

736 Koor naar westen gezien. Zuidoostelijke vieringkolom omkranst; 1976. RdMz

steunberen aan de zuidzijde en op de zuidoosthoek zijn voorzien van afdekkingen naar de oorspronkelijke vorm, beschreven in hoofdstuk 1.7. Nieuwe vensters, waterlijsten en dergelijke werden vervaardigd in Domroy. Binnen zijn nog enkele gave stukken dagkant in Ledesteen gebruikt. De natuurstenen goot werd, gebruikmakend van een aantal oude Ledestenen stukken, weer geheel hersteld. De venstertraceringen in de zuidgevel werden ontleend aan de gravure van Claes Jansz Visscher van omstreeks 1612. Bij vergissing is de alternerende volgorde omgewisseld. Het glas werd weer verder naar beneden doorgetrokken. In het tweede venster van oost gerekend staat 19, in het derde 66.

Alle verroeste kettingankers zijn verwijderd. De zuidmuur was ter plaatse van de kosterij op talrijke plaatsen uitgeroofd. Dat alles is weer aangevuld tot de oorspronkelijke dikte. De toegang tot het voormalig Heilig Graf is weer zichtbaar gemaakt.

Kosterij - sacristie

De kosterij was ontstaan uit de oude sacristie waarbij in de 17de tot de 19de eeuw een reeks aanbouwen was opgetrokken. Het bestond in hoofdzaak uit een bouwlichaam met verdieping en kap, dat zich uitstrekte langs twee traveeën van het Buitenlandvaarderskoor. In de richting van de Oudezijds Voorburgwal werd het complex voortgezet door een gedeelte met een verdieping en een plat dak, dat met een gepleisterde gevel aansloot op de schuin verlopende rooilijn langs de gracht. De ingang droeg het huisnummer 76. Hierop sloot aan de zuidzijde een U-vormig gebouw met lage vleugels aan, gelegen langs de Oudezijds Voorburgwal, het Oudekerksplein en de Sint-Sebastiaanskapel. Het was afgedekt met verschillende dakvormen: plat, een lage kap en een lessenaardak. Deze drie vleugels omsloten een binnenplaats. Aan het Oudekerksplein was een ingang met het huisnummer Oudezijds Voorburgwal 78.

Men achtte de bijgebouwen uit 1786 architectonisch van weinig belang, ook al omdat ze nadien sterk gewijzigd waren en in slechte staat verkeerden. Het vrijmaken van de hoog oprijzende kerkmuur werd een architectonische verbetering gevonden. Ook de voormalige sacristie verkeerde in een zeer bouwvallige staat, mede doordat de tussenmuren niet of nauwelijks gefundeerd waren. Daarom werd besloten het hele complex te slopen, hetgeen in het najaar van 1964 en het voorjaar van 1965 gebeurde. De funderingen bleven behouden. De voormalige sacristie herbouwde men in een vorm zoals die rond 1660 moet zijn geweest. Daarvoor waren veel gegevens voorhanden.

De twee westelijke kruisvensters konden worden gereconstrueerd en precies op de oude plaats worden herbouwd. De Lodewijk-xv schoorsteen werd herplaatst in de kamer waar eens de commissarissen voor huwelijkse zaken zaten en het hele vertrek is weer voorzien van het geschilderde behang. Van het volgende venster en de deur zijn de ontlastingsboogjes teruggevonden en opgemeten, zodat hiervan maten en plaats in de gevel bekend waren. Van het venster met de luiken en bovengelegen dakkapel is bij het onderzoek niets teruggevonden. Het hier ontworpen venster is een reconstructie naar de tekening van Beerstraten. Dit is ook het geval met de

naastgelegen schoorsteen. De hoogte van de kap van de oude sacristie was nauwkeurig bekend door de dakmoet in de muur van de Sint-Sebastiaanskapel. Van het plafond met de schildering van Antonie Hendricks was slechts tweederde bewaard gebleven. Het is gerestaureerd en in het nieuwe gebouw opgenomen. In dat vertrek werd ook de bedstedewand herplaatst.

De plaats van het voormalige kostershuis wordt ingenomen door een transformatorruimte, waarin de elektrische installaties van de kerk zijn geconcentreerd.

De herbouw van de sacristie vormt een mengsel van 16de-, 17de- en 18de-eeuwse elementen die nooit tegelijkertijd hebben bestaan.

Sint-Sebastiaanskapel

Van 1965 tot 1968 is er aan de Sint-Sebastiaanskapel gewerkt. Veel reparaties werden verricht aan de kapvoeten, waar veel vergaan grenenhout van vroegere herstellingen werd vervangen door eiken. De grenen trekbalk aan de noordzijde werd vervangen door een eiken balk met dezelfde (18de-eeuwse) vormgeving. De omtimmering van de Engelse trap was omstreeks 1950 al verdwenen en vervangen door een slap hekje, bespannen met jutedoek. In 1966 werden de zoldertrap, de zolderbalklaag met vloer en plafond inclusief de lijsten onder de koppen van de blindvensters en tenslotte de Brabantse wand gesloopt. Ook de 18de-eeuwse luifel werd zonder duidelijke motivering verwijderd. De Engelse trap werd aan de onderzijde tot de zerkenvloer doorgetrokken en aan de bovenzijde werden vier treden en een bordesje toegevoegd, zodat met over de muurplaten door een nieuwe dakkapel de goot kan bereiken.

Sedertdien loopt de toegang tot de zolders langs een ladder over het dak naar de zuiderzijbeuk tussen de Smidskapel en de Sint-Sebastiaanskapel.

Enkele beschilderde gewelfdelen die tengevolge van het maken van de doorgang naar de goot moesten verdwijnen, werden herplaatst in de linker benedenhoek van het noordoostelijke gewelfveld.

De noodzakelijke herstellingen aan muren en blindvensters werden verricht waarbij verroeste kettingankers ter hoogte van de geboorten van de vensterbogen werden weggehaald.

Achter de vulling van het zuidelijke venster aan de oostzijde bleek zich een complete oorspronkelijke tracering te bevinden. De oude blindering werd verwijderd en het venster weer in ere hersteld en met glas gevuld.

De geveltop was constructief zo slecht dat slopen en herbouwen noodzakelijk bleek. De plaats van alle oorspronkelijke natuurstenen onderdelen werd voor de demontage nauwkeurig vastgelegd. Met behulp van een tekening op ware grootte werd eerst bestudeerd welke onderdelen van de beeldnis met bekroning aanvullende stukken nodig waren en welke vorm ze zouden moeten krijgen. Daarna is een proefopstelling van de nis met omringend metselwerk gemaakt waarbij de nog nader te bepalen stukken in was werden gevormd om de juiste vorm te kunnen vaststellen. Tenslotte is het ontbrekende bijgemaakt en bij het weer monteren van de geveltop ingevoegd.

Voor de reconstructie van de tracering van het grote venster heeft uiteraard de betrouwbare tekening van Claes Jansz Visscher van omstreeks 1612 model gestaan. In het oostelijke vak lijkt de vormgeving minder exact dit gegeven te volgen. Met name zijn de beide naar beneden gekeerde visblazen bovenin te groot en minder vloeiend van lijn en daardoor de grote visblaas in het midden daaronder te gedrukt van vorm.

De onderste vakken van het venster, in 1767 dichtgemetseld ten behoeve van het huisje, werden weer geopend.

De beide steunberen op de zuidwestelijke hoek waren aan de bovenzijde afgeschuind en werden weer voorzien van een afdekking in de oorspronkelijke vormen.

Oudekerksplein 25

Het dak van het huisje kreeg aan de kapelzijde een veel steilere helling om de onderkant van het venster vrij te maken. In de loop van de tijd was de kerkmuur aan de buitenzijde flink uitgeroofd, hetgeen nu weer ongedaan is gemaakt. Op oude foto's staan de schuiframen al voor 1900 lichtgekleurd als de kozijnen, een kleurstelling die afwijkt van wat verder rond de kerk gebruikelijk was, maar tot de restauratie gehandhaafd is.

De vensters van de bovenverdieping hadden sedert de 19de-eeuwse wijziging van kozijnen met een vast kalf naar gewone schuiframen geen luiken gehad. Bij de restauratie zijn de raamkozijnen boven en onder weer van een vast kalf en een kleine roedeverdeling voorzien en kregen alle weer luiken voor de onderste gedeelten. Thans

zijn de schuiframen donkergroen, hetgeen een wezenlijke verandering van het aspect is.

Smidskapel

In de jaren 1968 tot 1971 werd gewerkt aan de Smidskapel[b12:25]. Van het venster waren de gehele zandstenen omranding en de vork origineel. De middenmontant en de verdere vulling van het venster waren in de loop van de tijd vervangen door baksteen, inclusief de kantmontants. In de onderste punt van de vlieger resteerde nog een klein stuk van de originele tracering. Alles is weer aangevuld in vervangende natuursteen (muschelkalksteen) en is vormgegeven overeenkomstig de tekening van Claes Jansz Visscher. In de topgevel zijn de dagkanten van de beeldnis en de zoldervensters hersteld in overeenstemming met de oorspronkelijke vormgeving. De gevonden vogelgaten werden, om inwatering en andere voor de muur ongunstige gevolgen uit te sluiten, dichtgezet met een donker stukje baksteen op 5 centimeter achter het gevelvlak.

Gedeelten van de natuurstenen doorgang naar het zuiderportaal werden blootgelegd met een gaaf basement aan de oostzijde en een aanzet voor de onderste boog (afb. 102). Er zijn ook oude duimen gevonden waarop de deuren draaiden. De onderzijde van de boog die de deuropening overdekte, is in aanzet teruggevonden, maar over de bovenzijde van dit onderdeel bestond geen duidelijkheid. Gekozen is voor een horizontale lijst met in het midden een console versierd met beeldhouwwerk[b12:26]. Onder op de kraagsteen is het jaartal 1971 aangebracht. Het in 1915

737 Zuiderportaal, librije, IJzeren Kapel en Kerkmeesterskamer; 1979. RCN

heropende poortje tussen de librije en het zuiderportaal bleek oorspronkelijk in de Smidskapel te hebben gezeten. Daar was in het metselwerk als het ware de contravorm van de natuursteenblokken nog aanwezig. Het poortje werd naar zijn eerste plaats teruggebracht. Daarbij werd een nieuwe deur op de oorspronkelijke plaats aan de achterzijde aangebracht en werd de weggehakte profilering aangevuld.

Het blindvenster aan de oostzijde werd ontdaan van de 18de-eeuwse toevoegingen (lagere top, tracering en montants) en teruggebracht in de oorspronkelijke vorm met een top die achter de voorlijst onder het houten gewelf verdwijnt. Als consoles werden twee kraagsteentjes van het heropende venster aan de oostkant van de Sint-Sebastiaanskapel gebruikt en een derde werd gekopieerd.

Zuiderportaal, librije en IJzeren Kapel

In 1976 nam men de beslissing dat de bestaande 18de-eeuwse doorgang van het portaal wordt gehandhaafd.

De notulen van de directievergadering van 13-5-1976 melden daarover: ‘Door de grootschaligheid van de kerkmeesterskamer zou een herhaling van de kleine middeleeuwse poort te miezerig uitkomen. In de dichtgemetselde doorgang is een raampje gedacht ter vermenselijking van die hoek. Het raam als architectonisch element in de librije krijgt door een gotische tracering zijn bijzonderheid terug’. Op de IJzeren Kapel komt een opengewerkte borstwering. Hoogte en indeling zijn bekend. De bakstenen borstwering tussen de pinakels op het portaal wordt weggenomen, de pinakels worden hersteld. ‘Op deze manier ontstaat het eigen karakter van portaal, librije en IJzeren Kapel tussen het huiselijke gewriemel’.

De benadering van het te restaureren object was architectonisch, niet vanuit een historisch perspectief.

De librije verloor hierbij het unieke neerwaarts schuivende raam uit 1770. De kastenwand uit 1770 is gesloopt omdat die ‘de ruimte bedierf’ en bovendien bij handhaving de mogelijkheid ontnam om het gotische poortje op zijn oorspronkelijke plaats terug te brengen.

De omlijsting van de schuingeplaatste westelijke doorgang van het portaal is hersteld en weer dichtgemetseld. In de vulling is een lichtopening gemaakt, die met glas-in-lood bezet is. De in baksteen gemetselde opbouw boven het fries is verwijderd

en de gehavende pinakels zijn weer aangevuld. Op de zuid- en westgevel werd een opengewerkte borstwering gereconstrueerd. De enige gegevens die ter beschikking stonden waren de hoekstijl tegen de westelijke steunbeer van de Sint-Sebastiaanskapel en de kraagstenen, die onder de andere stijlen aangebracht waren. De borstwering bestaat thans uit een aantal elkaar snijdende ellipsbogen waarbinnen drie- en vierpassen zijn beschreven. Voor dit patroon heeft de noordwestelijke borstwering van het noorderportaal model gestaan. Het geheel is uitgevoerd in muschelkalksteen.

Op de IJzeren Kapel werd weer een tentdak aangebracht.

In het portaal werd het in 1770 gewijzigde gewelf in de oorspronkelijke toestand hersteld. Na het weghalen van het poortje naar de librije is het terug liggende deel van de nis hersteld. De oorspronkelijke kraagsteen is daarbij vrijgekomen. Ook de oorspronkelijke positie van de gewelfribben is hersteld. De latere kraagsteen is echter als curiosum op zijn plaats gebleven.

In de zijgevel van het portaal zijn een paar stukken van de tracering van het venster van de librije gevonden. Doordat ook de plaats van de aanzet van de tracering in het bestaande werk was aangetroffen, achtte men een reconstructie mogelijk. Van het zware traliehek dat alle 17de-eeuwse en latere tekenaars weergeven, zijn de gaten voor de brugijzers en de gaten voor de verticale staven in de gevonden natuursteenstukken aangetroffen[85: 49]. Het laat-18de-eeuwse schuifraam werd vervangen door een natuurstenen venster met glas-in-lood.

In de doorgang van de librije naar de Sint-Sebastiaanskapel werd de betimmering aan de zuidzijde verwijderd op zoek naar aanwijzingen voor een oudere (en niet gevonden) doorgang. De muur werd bezet met 18de-eeuwse blauwe tegels, die afkomstig zijn uit gesloopte aanbouwen van de kerk. In een kast die in de zuidwestelijke steunbeer van de kapel is gebroken, bevond zich een 18de-eeuws fonteintje met bijbehorend waterreservoir. Dat is helaas in het laatste stadium van de restauratie ontvreemd[b21:14]

Op een halve tot anderhalve meter onder de houten vloer werd een geheel verzakte natuurstenen vloer gevonden. Deze is herlegd op het niveau van die houten vloer.

In 1971 werd in de zijmuur van de Kerkmeesterskamer een originele hogel gevonden[85:48].

Viering

Om werkzaamheden aan de labiele kolommen van de viering en de erboven staande constructies mogelijk te maken, werden in 1967 tijdelijk tralieliggers tussen de punten boven de vieringkolommen aangebracht en diagonaal werden trekstangen bevestigd. In de daarop volgende periode zijn onderdelen van de kap hersteld. Aan de buitenzijde werden de houten topgevels voorzien van windveren overeenkomstig het model dat op oude prenten te zien is. Reeds in 1965 was het in 1952 afgenomen deel van de dakruiter hersteld en van een nieuwe koningstijl voorzien. Nu werd het resterende deel van het torentje van lood ontdaan, gerepareerd en weer van de bekroning voorzien. Na bekleding met lood waren de werkzaamheden voltooid in 1970.

Door versterking van de houtconstructies en de verankering werd de toestand van de sterk scheefstaande noordwestelijke vieringkolom gestabiliseerd. In 1974 werd boven de kolom een stalen manchet aan trekstang naar de kolom van de preekstoel bevestigd. Bij onderzoek boven de vieringkolom werd onder de halfronde diagonale hoekcolonnet uit de 18de eeuw de moet gevonden van een stenen voorganger met een ojiefvormige peerkraal als doorsnede. Bij herstel van de houtconstructie is de oude vorm teruggebracht. In 1977 is de ingepakte zuidoostelijke vieringkolom gerestaureerd. Alleen de ommanteling bleek te zijn gescheurd als gevolg van roestende

ankers. De 15de-eeuwse kern die omgeven was door ijzeren beugels, bleek nog geheel intact.

Lichtbeuk schip

De vier oostelijke topgevels aan de noordkant werden voorzien van een in baksteen gemetselde afdekking waarvan de profilering geïnspireerd is op de oorspronkelijke zandstenen afdekking, die aan de westzijde nog gedeeltelijk behouden bleef. Aan de zuidzijde kregen alle toppen op het 18de-eeuwse metselwerk een ezelsrug-afdekking in basaltlava. Er werden geen hogels en kruisbloemen aangebracht.

De vensters waren in de 18de eeuw voorzien van een vorktracering en herkregen nu de tracering zoals Emanuel de Witte die ooit had geschilderd. Aan de noordzijde is in het vak 5-6 het jaartal 1973 in het glas aangegeven, in het vak 2-3 het jaartal 1974.

Bij de restauratie zijn rondom de aanzet van de scheiboog boven de kolommen 4, 5, 6, 25, 26 en 27 (oostelijke helft) beugels van roestvast staal gemaakt die voorzien zijn van aangesmede ogen, waar de trekstangen in grijpen. Dit is geschied in navolging van 18de-eeuwse voorzieningen boven de kolommen 27 (westelijke helft), 28 en 29. Al het ijzerwerk is vuilwit geschilderd om niet tegen het pleisterwerk of de natuursteen af te steken. Voorheen waren de trekstangen zwart geschilderd.

In augustus 1977 viel een van de marmeren bekledingsplaten van de pilasters onder het grote orgel naar beneden. Dit was gevolg van gebrekkige verankering of van zettingen in de toren.

In 1978 werden scheuren in de kapitelen van de 18de-eeuwse kolommen 2 en 3 volgegoten met kunststof.

Huiszittenkapel

De restauratie van de gevel ving aan in september 1969. De afwijkende opbouw van de topgevelafdekking werd beschreven in hoofdstuk 1.9. De hogels werden hier apart aangevuld (afb. 109b).

Van het venster waren de onderste stukken van de dagkanten, het basement van de middenmontant en de tussenmontants nog aanwezig. Aan de oostkant was dat Ledesteen die aan de buitenzijde sterk verweerd was. Dat deel is vervangen door muschelkalksteen. De middenmontant, andere montants en traceringen waren in de 18de eeuw door baksteen vervangen. Boven het spruitstuk zijn de beide delen van de vorm nog in zandsteen aanwezig. Alle bakstenen delen zijn in muschelkalksteen vervangen. Er kwam een geheel nieuwe tracering, gebaseerd op de tekening van Claes Jansz Visscher. Het glas is 1976 gedateerd.

Het venster kreeg onder twee blinde vakken waarachter de bovenverdieping van het huis 23 zich bevindt. Voorheen was het venster hoger dichtgezet maar bij de restauratie is de goot tussen venster en het dak van het huis lager gelegd.

Lysbeth Gavenkapel

De gevel werd eerst in 1977 gerestaureerd. Ook hier werden topgevel en venster in dezelfde staat gebracht als bij de eerder gerestaureerde kapellen. De venstertracering werd eveneens geënt op de prent van Claes Jansz Visscher.

Doopkapel

De doopkapel en aansluitende westgevel werden gerestaureerd in 1976-'77. Ter plaatse van de doopkapel werd de verdieping van het voorgebouwde huis nr. 17 afgebroken en de bebouwing van een plat dak voorzien, zodat de kapel beter vanaf het plein zichtbaar is geworden.

Zerkenvloer

In de eerste jaren van de restauratie heeft mej. Bijtelaar een nauwkeurige studie van de zerkenvloer gemaakt. Veel zerken konden op grond van haar bevindingen weer op hun oorspronkelijke plaats teruggelegd worden. Soms bleken er twee zerken op één plaats te horen, de laatste en zijn voorganger, die later verkocht of anderszins verplaats was. Dan moest een compromis worden gezocht.

Oudekerksplein 23

In het vertrek tegen de Kerkmeesterskamer werd ca. 350 blauwe tegels verwijderd. Waar die gebleven zijn, is (april 1999) niet bekend. De spiltrap tussen hoofdverdieping en bovenverdieping werd opnieuw aangebracht.

Tussen de ingangspartij en de beide vensters links daarvan werd op beide verdiepingen een ovale lichtopening gemaakt die de spiltrap verlichten.

Door de architect werd overwogen de 18de-eeuwse verdieping te slopen maar het toenmalige stichtingsbestuur verhinderde dit. In de gevel zijn op de hoofdverdieping

738 Oudekerksplein 23 na restauratie; 2001. HJ

en de bovenverdieping in het deel voor de Lysbeth Gavenkapel drie vensters geplaatst in plaats van de twee die er sedert eeuwen zaten. Daartoe werd het linker kozijn meer naar links verplaatst en midden tussen de beide vensters nog een gelijkvormig kozijn aangebracht (afb. 738). Tussen de ingang en het kozijn daar links naast kwam een kleine ovale opening die voor verlichting op de gereconstrueerde spiltrap zorgt. De talrijke voorheen aanwezige balkankers verdwenen.

Er waren vroeger drie dakkapellen waarvan de middelste breder was dan de beide andere. Boven op de brede dakkapel was een eenvoudig kuifvormig opzetstuk waarop een hijsbalk rustte (afb. 579 en 580). Bij de restauratie kwam er slechts een kleine dakkapel in het midden zonder bekroning en hijsbalk.

Het pothuis is in 1960 gesloopt waardoor de zijgevel van de Kerkmeesterskamer met het geopende kruisvenster vrij kwam. Ook het tochthokje voor de toegang tot het souterrain verdween.

Slotopmerkingen

De officiële opening van de gerestaureerde kerk vond plaats op 14 maart 1979. Het zuiderportaal was toen nog niet gereed.

Bij de restauratie is de beleidslijn grotendeels bepaald door het architectonisch inzicht en de waardebepaling van de architect, niet door respect voor het gegeven dat veel na de Middeleeuwen werd veranderd naar de inzichten uit die eeuwen.

Tekenend voor deze zienswijze zijn de overwegingen die golden bij het aanbrengen van de patronen in het nieuwe glas-in-lood. De middeleeuwse vensters hadden een overhoeks ruitvormig glaspatroon, dat door Claes Jansz Visscher rond 1612 nog in alle vensters werd weergegeven. Later is dat overal gewijzigd in een rechthoekig glaspatroon. In de vensters zijn bijna overal de middeleeuwse traceringen en profileringen teruggebracht. Bij de beglazing werden verticale en horizontale loodstrippen toegepast, hetgeen naar de opvattingen van de architect een rustig beeld geeft in harmonie met de hoofdzakelijk ook horizontale en verticale lijnen die door de vensters te zien zijn. Dit spreekt vooral aan de noordzijde van de kerk, waar de omringende bebouwing dicht op de vensters staat. De lijnen van het glas en het wazige beeld van de gevels erachter vormen samen een rustig samenvallend beeld. In de Sint-Sebastiaanskapel is de afstand tot de omringende bebouwing aanmerkelijk groter dan elders. Hier is het samenvallen daarom van minder betekenis. De markante plaats aan de kop van het zuiderdwarsschip maakt een afwijkende behandeling juist hier aanvaardbaar. Als consequentie van het aanbrengen van een tracering en een beglazing volgens de tekening van Visscher met een diagonaal knuppelkruis en kruisende pijlen was hier een diagonale beglazing geëigend, aldus de architect.

Ter verantwoording staat bij de vensters in de lantaarn van het schip vermeld dat dit werd gedaan omdat het ‘passend’ was ‘bij de andere kerkramen in het rustiger beeld dat is nagestreefd’[b18:18]. Niet is verantwoord waarom dan de 18de-eeuwse vorktraceringen vervangen zijn door de bepaald minder rustige gotische traceringen.

Op de zolder werden een groot aantal stenen bouwfragmenten opgeslagen, waaronder kraagstenen en baldakijns uit steunberen. Eén ervan is van Ledesteen, uitzonderlijk

goed behouden gebleven. Vermoedelijk is dit baldakijn afkomstig uit de kooromgang of het Buitenlandvaarderskoor. Ook zijn er zandstenen onderdelen van latere perioden. Er zijn erbij waarvan men zich afvraagt waarom ze niet op de oorspronkelijke plaats zijn gebleven of teruggeplaatst.

Toren

Restauraties en herstellingen aan de toren, eigendom van de gemeente Amsterdam, staan geheel los van werkzaamheden aan de kerk.

In 1954 werd het stenen gedeelte van de toren hersteld. Delen van de mantel van 1738 waren losgelaten, met name aan de zuidzijde. Een probleem vormden vooral de talrijke ijzeren ankers, die in het 18de-eeuwse metselwerk opgesloten zaten. Er zijn nieuwe trekankers met wartels aangebracht, die binnen in de toren zichtbaar zijn.

Bij die gelegenheid zijn ook de uit 1738 daterende steungevels tussen toren en zijbeuken weggebroken.

In het tweede lid is aan de westzijde onder de al aanwezige jaartallen 1565 en 1738 het jaartal 1955 aangebracht. Van deze werkzaamheden is vrijwel geen documentatiemateriaal bewaard gebleven.

In 1962 is het bovenste deel van de toren in de steigers gezet voor een normale onderhoudsbeurt[290]. Op twee plaatsen bleken bijzondere voorzieningen nodig. De

boogvormige ribben van de peer, elk met een doorsnede van ca. 15 × 15 centimeter bestonden elk uit enige zware stukken eikenhout, die destijds uit zwaar plaathout waren gezaagd, overeenkomstig de gewenste kromming. De oorspronkelijke constructie zal bestaan hebben uit krommers aan één stuk. De in 1962 aangetroffen schenkels zullen al een reparatie geweest zijn. De stukken waren onderling met ijzeren strippen en bouten aan elkaar gezet. Op verschillende plaatsen waren de houten stukken gescheurd, deels verrot of door roest van het ijzerwerk uit elkaar gedrukt. In het verleden was het geheel al eens met ijzeren schoren versterkt. Die schoren verstoorden het silhouet van de bekroning. Desondanks was er enige beweeglijkheid te constateren. Het was nodig de hele kroon te vernieuwen. De nieuwe krommers zijn elk samengesteld uit lamellen van Amerikaans grenenhout, die in vier lagen verspringend met gegalvaniseerde gesmede ijzeren nagels tot één geheel op elkaar zijn gespijkerd, nog versterkt door koperen bouten.

Een tweede, ingrijpender voorziening werd in 1963 getroffen aan de hoofdstijlen van de lantaarn waar de carillonklokken hangen.

Eindnoten:

288 Bij de restauratie van deze kerk in 1954-'58 o.l.v. ir. J.B. Baron van Asbeck werd het hele dak vernieuwd.

289 Slinger, Janse en Berends, *Natuursteen in Monumenten* (noot 29), p. 60.

290 J.B. Visser, ‘Mee- en tegenvallers bij torenonderhoud’, *Ons Amsterdam* 15 (1963), p. 46-47.

3.3 De consolidatie van 1994 tot 1997

Bij het afsluiten van de restauratie in 1978 waren een aantal zaken nog niet afgerond. Het betrof met name de verbetering van het klimaat in de kerk en de bescherming van het glas in de vensters. Ook bleken toiletten op een onjuiste plaats te zijn gesitueerd en was er gebrek aan bergruimte voor meubelen, tentoonstellingsmaterialen en dergelijke. Reeds in de plannen van Wegener Sleeswijk was het voornemen tot herbouw van het huis nummer 11 en de voormalige timmerloods aan de noordwestzijde van de kerk opgenomen, maar de financiën maakten toen de uitvoering onmogelijk.

In september 1994 begonnen werkzaamheden, die een consolidatie van de technische staat van het gebouw tot doel hadden. Architect was prof. J. van Stigt, opzichter B. Massop.

Klimaat in de kerk

De verwarmingsinstallatie, gestookt vanuit de beide oostelijke hoeken van de zijkoren, had nooit goed gefunctioneerd. Het moet uitgesloten worden geacht met een geforceerde hete-luchtinstallatie een ruimte als deze kerk voldoende en verantwoord

te verwarmen. Besloten werd de beide verwarmingseenheden te verwijderen. Een voorstel tot integrale vloerverwarming onder de zerken is niet tot uitvoering gekomen. Wel heeft men door middel van het aanbrengen van een dubbele beglazing van de vensters een stabilisatie van het binnenklimaat voorzien. De houten gewelven kregen geen isolatie omdat een constantie luchtstroom door de kappen het behoud van de unieke middeleeuwse houtconstructies garandeert. Op die wijze krijgen schimmels en houtwormen er geen vrij spel. In totaliteit zijn schommelingen in temperatuur en vochtigheid verkleind.

Een gevaar dat zich sedert de jaren van de eerste restauratie openbaart, is het verpulveren van de Ledestenen basementen van de kolommen door de werking van hygroscopische zouten. Door het nivelleren van het klimaat in de kerk wordt het condenseren en optrekken van vocht in de doorgaans koudere kolomvoeten in de hand gewerkt. Dat heeft vochttransport en verdamping tot gevolg. Een adequate oplossing voor dit probleem is nog niet gevonden.

Bescherming van de vensters

De ontsierende gaasramen voor de gebrandschilderde glazen die ook van binnen uit een storend effect gaven, werden verwijderd. Rond de hele kerk moest een andere bescherming tegen ingooien van het glas worden aangebracht. Bovendien moest aan het binnendringen van regenwater door het onbeschermde glas-in-lood een einde worden gemaakt. In navolging van acties in de Sint-Janskerk te Gouda, de Grote Kerk in Edam en andere kerken in Nederland, achtte men het noodzakelijk de historische beglazing van de Oude Kerk van een beschermende dubbele beglazing te voorzien. De kostbare methode die in de genoemde kerken is gekozen, achtte men voor de Oude Kerk niet toepasbaar, ook omdat om andere redenen alle andere beglazingen in de kerk van een dergelijke bescherming voorzien dienden te worden. De gekozen oplossing wekte weerstand op bij sommige oudheidminnende groepen in Amsterdam. Middels een gerechtelijke uitspraak heeft men geprobeerd dit te voorkomen, maar tenslotte is deze dubbele beglazing goedgekeurd.

Ter bescherming van alle glas-in-lood vensters, ook de gebrandschilderde, is aan de buitenzijde een messing raamwerk geplaatst met daarin handgeblazen verre

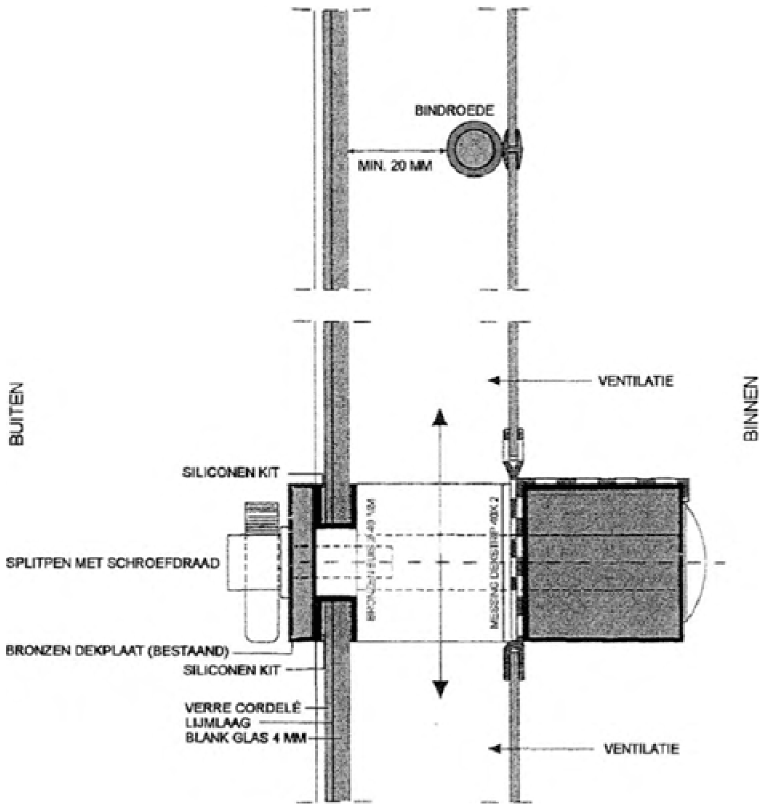

739 Constructie dubbele beglazing. Naar tekening arch, bureau J. van Stigt.

cordelé dat met epoxyhars op blank glas gelijmd is (afb. 739). De bestaande beglazing bleef op zijn oorspronkelijke plaats. Men maakte tussen dat glas en de nieuw aan te brengen glaslaag aan de buitenzijde een spouw van 3 tot 3½ centimeter, geventileerd met lucht uit het interieur van de kerk. Dit heeft voor de gebrandschilderde glazen het voordeel dat de klimatologische omstandigheden aan beide zijden van het glas vrijwel dezelfde zullen zijn. In ieder geval is aan de verwerende invloed van regenwater aan de buitenzijde en condensvocht aan de binnenzijde een eind gekomen.

De voortzetglazen zijn in de dagkanten binnen de holle profilering van de montants geplaatst om aldus de plasticiteit van de vensters te handhaven. De bronzen brugstaven en dekplaten van de eerste restauratie zijn gehandhaafd. Tussen staaf en dekplaat is een nieuwe langere bout aangebracht die tevens de beide beglazingen uit elkaar houdt. Deze nieuwe bouten zijn weer op een oorspronkelijke manier met wiggen vastgezet.

Door het oude glas op zijn oorspronkelijke plaats in de glassponningen te laten en het toegevoegde glas aan de buitenzijde te plaatsen, kon een spouw worden verkregen waarin de verticale luchtstroom nagenoeg niet wordt onderbroken, hetgeen wel het geval is als aan de binnenzijde steeds brugstaven de doorgang verkleinen.

De gaasramen aan de buitenzijde zijn verwijderd en vervangen door per paneel een weinig zichtbaar gaasraam.

De dubbele beglazing heeft een aantal bedoelingen. Ten eerste wordt het ingooien van de glazen met stenen, bierflessen en dergelijke zeer bemoeilijkt. Ten tweede wordt op deze wijze een stabieler klimaat in de kerk bewerkstelligt doordat een zekere isolatie wordt verkregen. De pieken en dalen in vochtigheid en temperatuur worden

op deze wijze afgevlakt. Het uitnemen van de oude glazen is echter op deze wijze zeer omslachtig en er is gevaar voor beschadiging.

Technische verbeteringen

Een maatregel die op veel plaatsen nodig bleek was het vervangen van te harde voegen aan de buitenzijde door materiaal dat meer in overeenstemming is met het achterliggende metselwerk om een evenwichtig vochttransport te bewerkstelligen. Vooral de koppen van de steunberen behoefden voorzieningen.

Het voegwerk van de topgevels van de lantaarn van schip en koor moest geheel hersteld worden. Ankers, die de beide lantaarns met de kappen van de zijbeuken verbinden, zijn waar mogelijk vrijgemaakt, ontroest en van een beschermende zinklaag en epoxylagen voorzien.

De westgevel van de Hamburgerkapel was gerestaureerd met een rode steen, die gedeeltelijk te zacht bleek te zijn. De daardoor ontstane schade is hersteld.

740 Aanbrengen van vochtscherm bij Hamburgerkapel; 1996. Arch, bureau J. van Stigt.

De leidekker had vanaf het begin van de vorige restauratie tegen de topgevels in de Rijndekking kleine losse loodstukjes aangebracht om het water van de gevel op het dak te leiden. Deze zogenoemde schutschootjes bleken echter uit de specie gezakt te zijn en werden door degelijke loodslabben vervangen.

Op de zolders zijn brandwerende schotten gemaakt om zo het snel overslaan van een eventuele brand moeilijker te maken. De brandblusinstallatie werd in secties verdeeld om een effectiever brandbestrijding te bewerkstellingen. Er werden detectoren toegevoegd die hitte, rook en onverwachte schokbewegingen registreren.

De oostgevel van het Snijderskoor bleek werking te vertonen door de ongelijke belastingen in deze wankele constructie. Men heeft de stabiliteitsjukken die in 1946 zijn aangebracht, voldoende gevonden en heeft zich beperkt tot het dichtzetten van scheuren met een flexibele kunsthars.

De boog en de tracering van het grote zuidelijke venster van de Sint-Sebastiaanskapel waren bij de vorige restauratie opnieuw aangebracht. Daarbij is het baksteenmetselwerk geheel blijven staan en is de nieuwe boog daarin geplaatst. Het gevolg is geweest, dat het nieuwe venster niet belast werd door het baksteenwerk en los kwam te staan. Door het injecteren van de naden werd het euvel verholpen. Ook het voorzetglas verleent extra stevigheid.

In de goten van de kooromgang waren geen scheidingen aangebracht, waardoor scheuren optraden. Thans zijn broekstukken aangebracht. Ook het loodwerk van de hoge kappen is waar nodig herzien. Bij het zuiderportaal zijn koperen dilatatiestrippen in het lood aangebracht.

Rondom de kerk is tegen de ombouwing een voorziening aangebracht om hemelwater (en manlijk afvalwater!) van de gevels naar buiten te voeren, zodat het water niet in de kerkmuren kan dringen. Hiertoe is een 70 centimeter diepe en 80 centimeter brede sleuf langs de gevels gegraven. Tegen de muur werd een drainmat van kunststof aangebracht die schuin naar buiten is gelegd. Buiten de mat is op ca. 50 centimeter diepte een drainageleiding aangebracht (afb. 740).

Grafkelder De Graeff

In 1995 is de grafkelder in de doopkapel leeggepompt. Er werden kisten en bronzen platen met inscripties aangetroffen van leden van de familie De Graeff, beschreven in hoofdstuk 2.d. Ook werd een klein dichtgesoldeerd kistje gevonden.

Ruimten buiten de kerk

De verwarmingsinstallatie, die slecht functioneerde, is geheel verwijderd. Daardoor kwamen de ruimten ten noorden en zuiden van de kooromgang vrij voor andere doeleinden. De grote roosters naar de kerk in de oostelijke sluitmuren van de noorden

741 Gietijzeren console onder omloop toren. Links is het metselwerk gedeeltelijk verwijderd. 2001. HJ

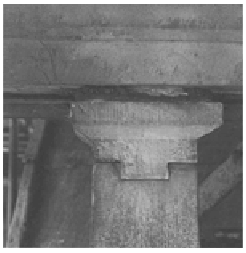

742 Ingezet stuk in balustrade toren. 2001. HJ

en zuidbeuk van de hallenkerk werden vervangen door glas. De roosters in de kerkvloer bleven vooralsnog gehandhaafd. Ook de schoorstenen, die de oostelijke steunberen op de beide hoeken vervingen, bleven bestaan.

In 1997 is het woonhuis Oudekerksplein 13 gerestaureerd. Om het karakter van een geheel door bebouwing omsloten kerk weer te herstellen, werd besloten de open gaten op de noordwestelijke hoek van de kerk, ontstaan in 1912, weer te vullen. Nu werden in de geest van het oorspronkelijke werk het huisje nummer 11 en de loods weer opgetrokken. De hoek bij het noorderportaal werd echter vrijgelaten om de gereconstrueerde traptoren zichtbaar te houden. Doordat de loods bergruimte voor stoelen en dergelijke uit de kerk bood, kwam de bergruimte bij de Mariakapel vrij, zodat daarin toiletten konden worden ingericht. Hierdoor kwam weer ruimte vrij in de huizen langs de kooromgang.

Met dit alles werd de kerk weer omgeven met een beschermende gordel van lage aanbouwen, zoals die door de eeuwen was gegroeid. Alleen de huisjes aan de voet van de Sint-Joriskapel en de kosterij zijn niet herbouwd.

3.4 Torenherstel 2001

In 2001 werd de gehele toren in opdracht van de gemeente Amsterdam rondom in de steigers gezet voor een grote onderhoudsbeurt. Architect W. Kramer had de leiding van deze werkzaamheden. Daarbij was het mogelijk een aantal waarnemingen aan de buitenzijde te doen. Met name de balustrade rond de eerste omgang aan de voet van de houten lantaarn en de consoles daaronder konden worden bekeken.

Het betreft hier werkzaamheden die vermoedelijk in 1861 zijn uitgevoerd. Het metselwerk onder de balustrade werd toen aan de buitenzijde geheel verwijderd. De consoles onder de omgang werden vervangen door holle gietijzeren elementen die ca. 30 centimeter in het metselwerk steken en aan de achterzijde dwars uitstekende einden hebben (afb. 741). De profilering aan de bovenzijde van de consoles is alleen aangebracht over het gedeelte dat buiten het muurwerk uitsteekt. De gietijzeren 'bakken' zijn gevuld met baksteenmetselwerk en de muur is geheel hersteld in een baksteen die iets kleiner en enigszins harder is dan die van de ommanteling van 1738. Op de consoles rust een dikke en zeer brede plaat Bentheimer zandsteen. Daarop staan de zandstenen balusters. Een gedeelte daarvan werd aan de bovenzijde voorzien van een ingezet stuk dat afkomstig moet zijn van de balustrade van 1738 (afb. 742). Over de balusters loopt een doorgaande horizontale bronzen staaf die het geheel aan elkaar koppelt. Daarboven is de zandstenen handlijst aangebracht. Op elke hoek staat een gietijzeren obelisk.

Het steenhouwwerk van 1738 is uitgevoerd in een lichte Bentheimer zandsteen die met een zeer fijne slag bewerkt is. Het 19de-eeuwse steenhouwwerk is van een Bentheimer die erg zwart verweerd is en van een zeer grove beitelslag voorzien werd.

In de galmgaten is aan de binnenzijde de Naamse steen van 1565 te zien waartegen aan de buitenkant zandstenen omlijstingen zijn aangebracht. De dikte daarvan wisselt en is afhankelijk van de dikte van de ommanteling van 1738 (afb. 491).

Op een aantal plaatsen is het metselwerk gerepareerd in de hierboven aangeduide paarse baksteen.

Hier en daar vertonen zich scheuren die te wijten zullen zijn aan werking van het metselwerk van de mantel ten opzichte van de kern van de toren. De algemene toestand is redelijk stabiel en nergens verontrustend.

Geconstateerd werd dat de ommanteling van de torenromp bij de herstellingen in 1738 niet geheel rechthoekig is uitgevoerd. Met name aan de zuidzijde wijkt de lijn aan de zijde van de kerk iets uit.

Bij de restauratie, die in december 2001 afgerond werd, is het stadswapen in het tweede lid in kleur geschilderd. Bij de reeds bestaande jaartallen werd 2001 aangebracht.

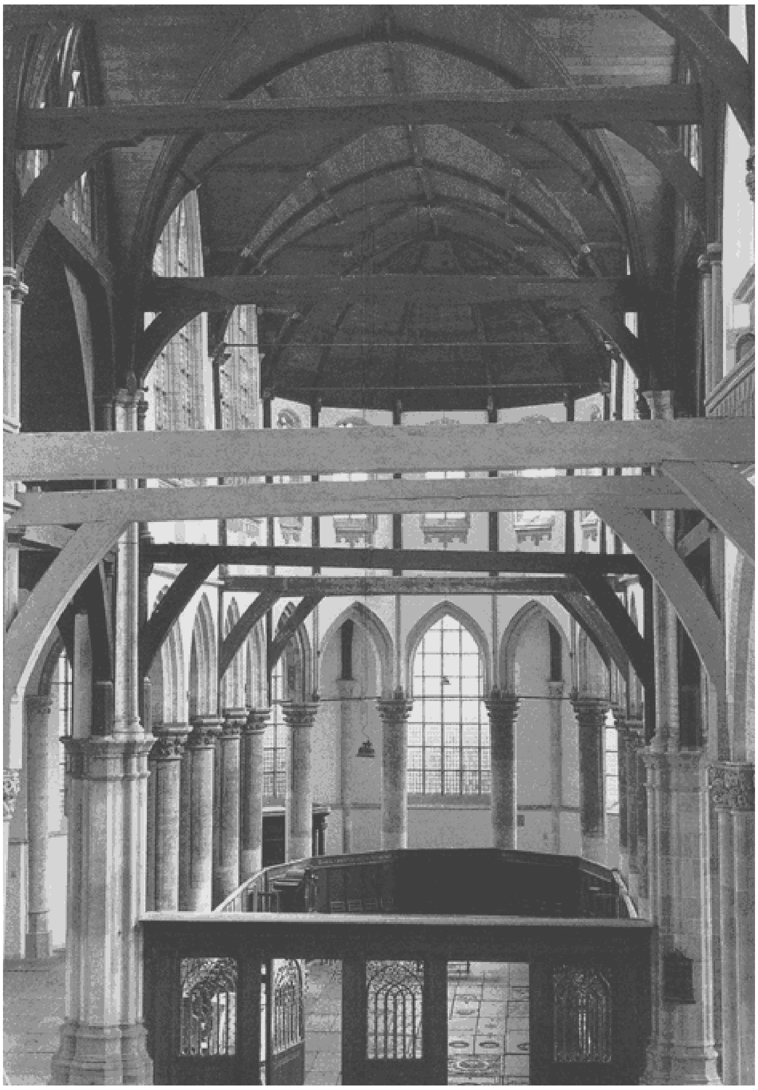

Epiloog
De betekenis van de Oude Kerk voor de architectuur- en bouwhistorie

De Oude Kerk is altijd beschouwd als een merkwaardig hybridisch bouwwerk. Met in zich kenmerken van een groots opgezette hallenkerk met kooromgang, een dwarsschip, reeksen dwars geplaatste kapellen en een verhoogd middenschip is het dat natuurlijk ook. Latere uitbreidingen maakten er een steeds minder harmonieus bouwwerk van. Maar het blijft een boeiend gebouw met steeds wisselende belichtingen en lichtinval.

Hallenkerk en zijkapellen

De Oude Kerk had haar meest gave vorm als complete hallenkerk, een kerktype dat afkomstig is uit de Vlaamse kuststreken. Er zijn vrij sterke overeenkomsten tussen de Oude Kerk als voltooide hallenkerk en de Sint-Nicolaaskerk te Monnickendam. De bouw van die kerk is begonnen in het begin van de 15de eeuw en duurde tot in het begin van de 16de eeuw. Ook dit gebouw heeft een schip van acht traveeën lang en een koor waarvan het rechte deel vier traveeën lang is. Alleen de koorsluiting is geheel anders, gesloten met drie achtsten van een achthoek. Er is daar geen kooromgang.

In Den Haag begon men in 1434 met de vergroting van het oorspronkelijke pseudobasilicale schip van de Sint-Jacobskerk door het bestaande dwarsschip twee maal westwaarts te herhalen, waarbij om de andere een kolom verviel en men met een minimum aantal steunpunten kon volstaan. Omstreeks 1455 was het schip in zijn huidige vorm voltooid. Het voorbeeld werd gevolgd te Vianen, Voorburg en Aalsmeer. Ten onrechte worden het zogenaamde ‘Haagse hallentype’ en de Amsterdamse hallenkerk met toegevoegde dwarskapellen door verschillende auteurs tot één vorm gerekend[291]. Ongetwijfeld zullen de Amsterdamse bouwmeesters zich hebben laten inspireren door het Haagse voorbeeld maar de architectonische werking van het Amsterdamse type is door de drie parallelle tongewelven heel anders dan die van het Haagse type. Daarbij worden de zijbeuken geheel gedekt door dwars geplaatste tongewelven die ook het tongewelf van de middenbeuk doorsnijden. Het Amsterdamse type werd onder meer nagevolgd in de Sint-Janskerk te Gouda, met dien verstande dat daar geen scheidingsmuren zijn tussen de dwars gerichte ruimten.

Uit het voorgaande blijkt, dat het houten tongewelf zeer bepalend is voor verschillende verschijningsvormen van de laat-middeleeuwse kerkelijke architectuur in westelijk Nederland. Dit wordt mogelijk gemaakt door innig samengaan van bouwkunst en bouwkunde.

Vorm van het koor

De opeenvolgende vergrotingen van het koor zijn ook interessant voor de ontwikkeling van de liturgie. Het eerste kleine en rechtgesloten koor kan slechts een beperkte

altaardienst gediend hebben. Het veel grotere en veelzijdig gesloten koor was een aanpassing aan de zich uitbreidende liturgie in de 14de eeuw. Het uitgestrekte hallenkoor met omgang maakte een groot aantal nevenaltaren en processies mogelijk. In deze ontwikkeling werd ook een Onze-Lieve-Vrouwekapel op de gebruikelijke plaats ten noorden van het hoofdkoor geïncorporeerd. Een hallenkoor met kooromgang bezat alleen ook de Nieuwezijds Kapel, die in 1908 is afgebroken. De verbinding tussen beide gebouwen als gevolg van het Mirakel van Amsterdam ligt daaraan ten grondslag.

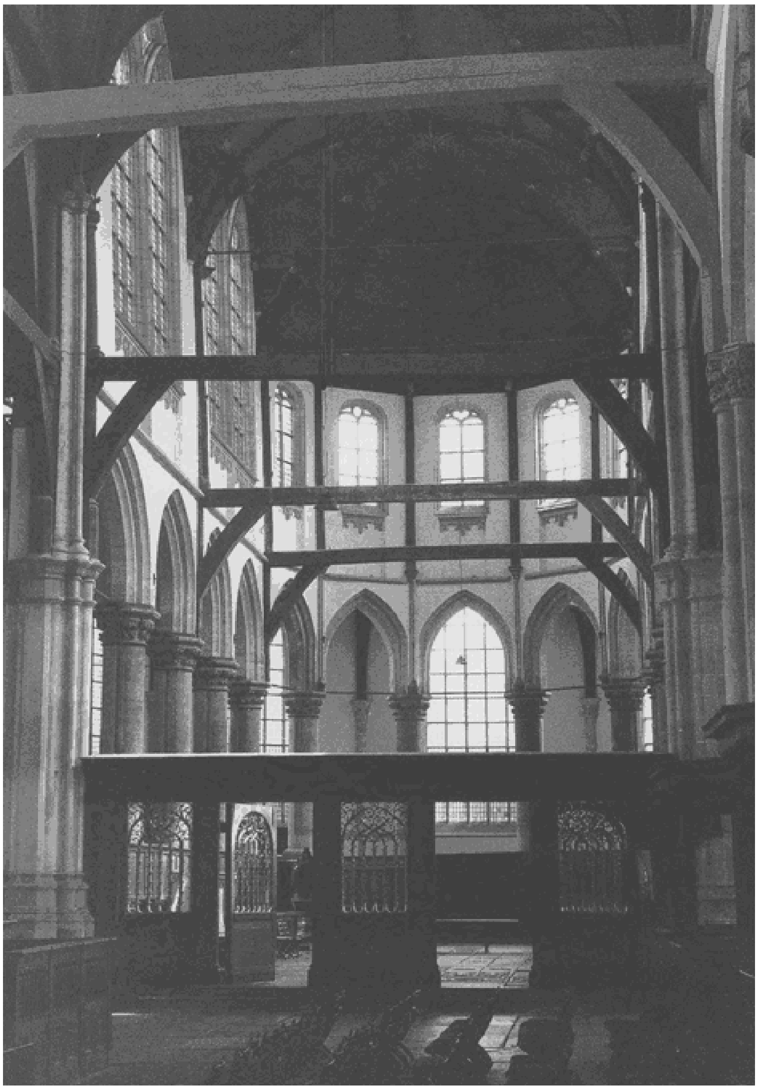

Kappen en tongewelven

De Oude Kerk wordt overdekt door kappen met houten tongewelven, die zich uitstrekken over meer dan elf bouwperioden in een tijdvak van bijna drie eeuwen. Bovendien heeft de kerk de grootste oppervlakte in Nederland die wordt gedekt door middeleeuwse kapconstructies. Het is derhalve de meest waardevolle bron voor de studie van kapconstructies in Nederland. Met betrekking tot de houten tongewelven is de Oude Kerk het belangrijkste gebouw in Nederland en zelfs in de hele brede kuststrook van Noord-Frankrijk tot Noord-Duitsland.

De ontwikkeling van de constructie van kappen met houten tongewelven is over een tijdperk van ongeveer twee en driekwart eeuw te volgen. Waar te nemen valt dat de oudste constructiewijze met makelaars en een middenfliering nog tot omstreeks 1500 model heeft gestaan voor de nieuwe kappen. Maar daar tussendoor is ook de nieuwere ontwikkeling waar te nemen. Tenslotte komt in de laatst gebouwde kap de ondersteuning met gordingen en tevens de verdeling van het houten gewelf met vijf horizontale ribben. Met de kerk te Medemblik vormt de Oude Kerk het noordelijkste punt waar deze bouwwijze is toegepast.

Doordat deze kappen een periode van bijna drie eeuwen omspannen, is ook de ontwikkeling en de diversiteit van de telmerken goed te volgen. De ongeschreven gebruiken en werkwijzen van de timmerlieden zijn erin te ontrafelen.

De gewelfschilderingen staan in verbinding met die in andere kerken in westelijk Nederland, met name met die in de kerk te Naarden. Zij laten ons zien hoe ook de gewelven van vele andere kerken in het gebied er uit zullen hebben gezien. Bekend is dat de kerken van Weesp en Diemen dergelijke schilderingen hebben gehad en onlangs keerden de beschilderde onderdelen van het gewelf van de Sint-Laurenskerk te Alkmaar na een eeuw afwezigheid weer in de kerk terug.

Het gebouw bezit het grootste aantal houten beelden en in hout gesneden gewelfschotels in de kap van alle kerken met een houten tongewelf in de West-Europese kuststrook.

Constructies

De hallenkerk biedt de mogelijkheid met een minimum aan steunpunten een maximaal grondoppervlak te overdekken. In een ruimte van ongeveer 30 bij 70 meter stonden slechts 28 steunpunten die de overkapping ondersteunden. De houten tongewelven maakten bovendien met een minimum aan gewicht een maximale hoogte van de ruimte mogelijk. Trekbalken en trekstangen hielden de constructie in evenwicht en verzekerden de nodige stijfheid, zonder geweld te doen aan de flexibiliteit ervan, die door de slappe ondergrond onontbeerlijk was. Deze opbouw bleef bij de uitbreidingen steeds behouden. Er verdwenen zelfs nog twee steunpunten. Een gewaagde onderneming was het verhogen van de middenbeuk. Daarbij kwam er een niet onaanzienlijk gewicht bij op diezelfde steunpunten. Met behulp van stangen werd de lantaarn zelfs aan de kappen van de zijbeuken verankerd. Deze op het oog zeer

labiele constructie heeft de eeuwen getrotseerd. Tot een uitbouw van een volwaardige lantaarn van het dwarsschip is het nooit gekomen: dat was te riskant.

Uit de geschiedenis van de constructies van de Oude Kerk blijkt dat de middeleeuwse bouwers, ondanks het ontbreken van rekenmethoden, goed in staat zijn geweest de mogelijkheden en onmogelijkheden van verantwoorden bouwwijzen in te schatten.

Brabantse kapitelen met twee bladkransen

Al rond 1390 kregen de kolommen tussen de beuken van de hallenkerk kapitelen die twee strak gestileerde rijen bladeren vertonen. Als materiaal voor kolommen en kapitelen is Ledesteen gebruikt, het materiaal waarin vooral de Brabantse bouwmeesters hun bouwwerken deden optrekken, uiteraard naast de veelvuldig toegepaste bakstenen. De Oude Kerk heeft de vroegst bekende Brabantse kapitelen met twee bladkransen. Een bijzonderheid is een aantal niet afgewerkte bladstelen, waaruit blijkt dat het steenhouwwerk weliswaar bij de steengroeven werd gemaakt maar de kapitelen eerst ter plaatse werden afgewerkt.

Planvorming en financiering

Er zijn geen bouwmeesters bekend. De vorm en de constructie haken aan bij de provinciale bouwkunst. De uiteindelijke basilicale vorm probeert een vertaling van de grote architectuur te zijn in provinciale vormen. Al met al blijft op de kerk de aanduiding ‘poldergotiek’ van toepassing.

Uit de gang van zaken bij de bouwactiviteiten sedert 1485 valt af te lezen hoe de planvorming en de financiering van dergelijke projecten verliep. Uit de zeer lange tijd die er nodig was om het dwarsschip en de zes zijkapellen tot stand te brengen, is af te lezen dat men uitging van een duidelijk vastgelegd bouwplan, maar vervolgens dertig jaar nodig had om dit te realiseren. De kapellen werden gefinancierd door schutterijen, gilden en particulieren. Tegelijkertijd liet de stad een aanvang maken met de verhoging van de middenbeuk, waarvan het plan volledig onafhankelijk met dat van de zijkapellen schijnt te zijn ontwikkeld. De latere verhoging van de toren is weliswaar in opdracht van de kerkmeesters te zijn geschied maar zal door de stedelijke overheid zijn bekostigd.

Renaissance

De topgevel van het Heilig Graf, opgetrokken omstreeks 1515, is te beschouwen als het vroegste bouwwerk met renaissance-ornament in Nederland. Dergelijke vormen zijn ook aangebracht op het processievaandel van de Heilige Stede, waarvan aangenomen wordt dat het ongeveer 1515 tot stand kwam. Ook in de gewelfschilderingen in de Grote of Sint-Vituskerk te Naarden uit de jaren kort voor 1518 komen dergelijke ornamenten voor. De vormgeving is vergelijkbaar met die van het epitaaf voor Willem Eggert in de Nieuwe Kerk, dat tussen 1519 en 1522 werd aangebracht. Ook verdient vermelding het merkwaardige hanggewelf, dat evenwel in vormgeving meer aansluit bij de bouwcampagne van de Sint-Sebastiaanskapel, waarin ook al renaissance-trekjes te bespeuren vallen.

De gevels van de Mariakapel vormen een volgende fase in de ontwikkeling van de architectuur. Tijdens de bouw schijnt het plan gewijzigd te zijn, waarbij van de gebruikelijke topgevels boven de vensters werd afgezien en horizontale afdekkingen werden gemaakt. Hier wordt de overgang van verticale architectuur naar horizontale gedemonstreerd. De Noorder- en Zuiderkerk in Amsterdam geven de uitwerking van deze vormgeving te zien. In de vensters kwamen verticaal doorlopende montants en nauwelijks traceringen, een situatie die ook waarneembaar is bij de herbouw van de Sint-Janskerk te Gouda na de brand van 1552.

Toren

De toren had in haar eerste verschijningsvorm een romp zonder hoeksteunberen met drie geledingen, waarvan de beide bovenste aan iedere zijde drie eenvoudig geprofileerde nissen hadden. Daarmee volgde men de gebruikelijke eenvoudige vormgeving, zoals die onder meer ook aan de toren van Vreeland te zien is. Ook latere torens als die van Naarden en Soest kennen deze opbouw. Rond 1500 kreeg de toren een naaldspits met open lantaarn die de gelegenheid bood er een klein klokkenspel in aan te brengen. Nadat het schip verhoogd was, kwam de spits nog maar nauwelijks uit boven de daknok, een situatie die nu nog in Weesp te zien is. Daarom verhoogde men in 1565 de stenen romp en bouwde er een hoge houten

bekroning op. In principe is deze opgebouwd uit elementen, die zowel in constructief opzicht als in vormgeving ontleend is aan de laat-middeleeuwse bouwwijzen. Het is als het waren een uitvergroting van datgene wat ook de dakruiter op de viering te zien geeft. De houtconstructie is opgesmukt met een aantal versieringselementen die deels voortborduren op de middeleeuwse vormgeving, deels aan de renaissance zijn ontleend. Deze vormen luidden de nieuwe generatie van renaissance-torenbekroningen in Nederland in. Het is de eerste toren waarbij de wijzerplaten, gevat in klassieke aediculae, een integrerend onderdeel van de compositie vormen.

De nieuwe bekroning heeft overal in den lande aandacht getrokken en werd tot voorbeeld genomen bij het ontwerpen van torenspitsen. Nadat in 1566 de toren van de Sint-Stevenskerk te Nijmegen door brand geteisterd was, betaalde men Jan Kelffken *'8 st., van dat ontwerp van den tarn te Amsterdam, van die kap, om daer ein kap op onser tarn na to maicken'*[292]. Een gereduceerde vorm kreeg de Waagtoren te Alkmaar tegen 1600.

Stabiliteitsverbetering van de toren

De verbetering van de fundering en de ommanteling van de toren in 1738 vormen een belangrijk hoofdstuk in de geschiedenis van de problematiek die aan de stabiliteit van vele Nederlandse toren heeft gekleefd. Bij talrijke torens traden verzakkingen op door gebrekkige funderingen en overbelasting als gevolg van verhogingen. Daarvoor zijn veel verschillende oplossingen bedacht[293]. De constructiewijze waarbij de romp van de toren werd opgehangen in een mantel, die op een nieuwe fundering buiten en

binnen de toren werd ondersteund, was echter een inventieve vondst die tot dan niet was toegepast.

Ook het feit dat zowel van voorstudies als van de uitgewerkte plannen stukken in het archief aanwezig zijn, maakt deze onderneming van groot belang voor de geschiedenis van de constructietechniek.

Gebrandschilderde glazen

De vensters van de kerk zijn vrijwel alle van gebrandschilderd glas voorzien geweest. Wat rest maakt een vergelijking met glazen in andere kerken mogelijk. In de noordgevel van de Mariakapel kregen twee glazen naar ontwerp van Lambert van Noort een plaats. Van een derde glas van zijn hand in de lantaarn van het koor is een tekening bekend. Deze gegevens vormen belangrijk vergelijkingsmateriaal met andere glazen van Van Noort, met name in de Sint-Janskerk te Gouda. In die kerk vormen de glazen van de gebroeders Crabeth het belangrijkste werk. Vergelijking maakte het mogelijk in de Oude Kerk het Maria-Sterfbedglas aan Crabeth toe te schrijven. De nog aanwezige glazen zijn niet onberoerd gelaten. Restauraties door de eeuwen heen leveren studiemateriaal voor de werkwijzen van glazeniers zoals De Angelis en Schouten, die ook hun sporen in andere Nederlandse kerken achterlieten.

De kerk in afbeeldingen

Het gebouw inspireerde talrijke tekenaars en schilders tot het maken van een kunstwerk, het ene meer betrouwbaar dan het andere. Er is wellicht geen ander gebouw waarvan zo veel oude afbeeldingen bestaan, zowel van het exterieur als van het interieur. Wij ontlenen zeer veel informatie aan deze prenten die in een periode van de 16de tot de 19de eeuw ontstaan zijn. Daarna nam de fotografie de plaats in van de topografische tekenaars.

Eindnoten:

291 C.L. Temminck Groll, De kerk van Maria ten Hemelopneming te Vianen’, *Bulletin KNOB* 1957, kol. 65-94, m.n. 85-88; J.J.F.W. van Agt, ‘De Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage’, *Bulletin KNOB* 1961, kol. 153-180, m.n. 166.

292 J.J.F.W. van Agt, ‘De Sint Stevenskerk te Nijmegen’, *Bulletin KNOB* 1954, kol.126.

293 H. Janse, ‘Het rechtzetten en consolideren van scheefgezakte torens’ (noot 169).

Bijlagen

Bijlage 1
Rekeningen, bestekken en andere bronnen

In chronologische volgorde.

1512: Hamburger Broederschap[57-1]

Rekenboek Evangelisch Lutherse Gemeente Amsterdam (GGA).

Ithem noch hebbe de older lude van sunte peter und pawel gegeven den kerckmesters to hulppe to dat heyen en de sütsyde van de olde kercke 1 dach den arbesluden lont koste de sunte pawel xviij koppen guld. dyt müste wij den kerkmesters to will doon umme frunsschopp wylle mer wy wylle yt ok nycht mer doen.

1537: schilderen deuren hoogaltaar[63:35]

Archief Huydecoper, Rijksarchief Utrecht.

In Novembry anno xvc xxxvij hebben Peter Cantert, Symon Martsz. ende Florys Floryszoon, kerckmeesteren[1] *van Sinter Nicolaes prochiekercke binnen der stede van Aemstelredamme bestaedt ende Meester Martyn Jacobsz. schilder van Heemskerck heeft anghenoomen te schilderen die vier zijden van de twee binnenste deuren vant hooghe altair in de voirsz. kercke, voir de somme van twee hondert ende tzeventich gouden karolusguldens. The betalen dertich derzelver guldenen ghereet ende de rest binnen twee jaren mettertyt ende zoo vrouch twerck gelevert zal wesen. Welverstaende dat de voirsz. Meester Martijn gehouden zal weesen de twee binnenste zyden te maken voir kersmisse anno xxxviij. Ende zullen de voirsz. kerckmeesteren heur keurre hebben, off zy de twee buytenzyden mede gemaict willen hebben ift nyet, ende dat zullen zy gehouden wesen den voorn. Meester Martijn Jacobszoon te zegghen, zoo vrouch hy de twee binnenste zyden kenlycken ende merckelycken beghost zal hebben te maken. Ende indien de kerckmeesteren de twee buytenzyden mede begheeren gemaict te hebben, zoo zal Meester Martyn gehouden wesen die meede te maken ende te leveren voor kersmisse anno xvc xxxix, ende indien zy die nyet en begheren, zullen zy voir de twee binnenste zyden nyet meer betalen dan de helfte van de voors. tweehondert lxx gulden bekopende hondert vyf ende dertich gouden karolusguldenen, en de kerckmeesteren in der tyt wesende, zullen mede (zoo wanneer de voorsz. vier zyden gemakt zyn) hoore keure hebben off zy de twee binnenzyden van de buytenste deuren mede gemaict willen hebben, ende indien hen dat belieft, zal Meester Martijn gehouden wesen die mede te maken ende te leveren binnen anderhalf jaren na kersmisse anno xxxix ende dat om hondert vyf ende dertich karolusguldenen, te betalen binnen de tyt van tmaken ende oick zoo vrouch als die gelevert zullen wesen. Sonder arch ende list. Hier zyn by an ende over geweest als zegsluyden Eersamen ende wysen Meester Claes Boelen*[2]*, provisor, Claes Gherit Matheuszoon*[3]*, Gelys*

Janszoon[61-1:92] *ende Burchman Wouterszoon*[4]*. Toorconde van dien deser cedullen twee alleensluydende vuyt malcander gesneeden per ABCDEF.*

Martyen Jacopz. Hemskerick.

De laatste zin betekent dat er op één stuk papier twee gelijke teksten waren geschreven en van elkaar gescheurd nadat er op de strook tussen de twee teksten letters waren geschreven. Over de authenticiteit van de beide teksten kon naderhand aldus geen discussie ontstaan.

Op de achterkant van het contract staan de volgende notities:

Ic Marten hebbe ontfangen van die buttenste duoerren die somme van wieftich caerlsgulden, actum die viiden febryuarie ANOMDXLI. Ith. hijer op heeft m. Marten noch ontvangen net hondert gulden den 20 decembris ano 41.

Hijr ken ic ontvangen te hebben vijef pont goet flaems.

It. noch hijer op ontfangen vijef pont groet an[o] *mvc en xxxix iij januariis.*

Ith. noch hijer op ontvangen hondert gulden den 3 februario an[o] *veertich.*

Ic Martijnus kenne betaelt te wesen van dije bynnenste duoerren van heet hoege outaer van D. Nicolaes proghijkercke byne de stede van Aemsterdam.

1539: wenteltrap[b12,21]

bet. die kerck voer een stuck hartsteen op die wyndeltrap vi st. Bet mr harman steenhouwer ende metzeler voer syn arbeytsloen ende mit die opperknacht ij guld.

1552-1556: Mariakapel[39:156]

Item dit sijn die ongkosten die die Olde Kerck ghelydt heft van den 25 April 1552 tot den 18 Maert Anno 1553.

In den eerste die kandelaren die daer staen op die lijste ... 41 gl. 8 st. 12 png.

Item soe hebben die lijsten ghekost van maken en het hout ... 73 gl. 11 st. 4 png.

Item an het niewe vrouwen koer vertimmert tot dien dach toe als boven ghescr. staet ... 311 gl. 12 st. 8 png.

Er wordt ook nog gewag gemaakt van een betaling aan *'die steede over 17 voet blancke steen ... 5 gl. 19 st.* -., waarmee zandsteen bedoeld zal zijn. Verder is er *'Noch betaelt 17 voet blauwe steen'*.

In 1553 was er uitverkoop van bouwmaterialen[b14:39].

Ith. noch op den 27 augusti an[o] *53 ontfanghen van floris floris zoen onsse mede broeder van die ouwe plancken die coemen van dat ouwe vack f. 7.-.-.*

Ith. noch de 29 novembris an[o] *1553 ontfanghen van een rowe balck deser stede fabriekmiester Jan van Hoern vercoft den 4 novembris voor f. 9.-.-.*

De pastoor verkoopt enige *pruijse delen en ses noortse delen*. In 1556 blijken de kerkmeesters nog een schuld te hebben aan Gerrit Heijn wegens '*ij* (2) *quartiier heijdelen*'[62-1:54] In datzelfde jaar leverden Coenraad van Neurenburg en Jacob

Pierson de Lambillon van Namen zeven dubbele en twee enkele grafzerken *'int nuwe vrouwenkoer'*[54-1; 62-2:56]. Er is een brief bewaard gebleven van Hans van Maeseick, waard in de herberg 'Gorcum' te Nijmegen, waarin hij de kerkmeesters kennis geeft dat Coen van Nuerenborch *'twee schepen uyt namsche steenen'* zendt[b14:44].

1559: verhoging koor e.d., rekening smid[39:157] (iets ingekort)

Muntwaarden: 1 gulden = 20 stuivers, 1 schelling = 6 stuivers, 1 stoter = 2½ stuiver; 1 groot = 11\2 stuiver.

Item dye ouwe kerck. Lest gerekent met die kerckmeesters den 27 October anno 1559.

Ten eersten gemaect VIII houdevasten opt nuwe werck/ daer die goten op leggen XVIII st.

Noch verdient an die roe vant vrouwen outer I st.

Noch verdient an III breeckizers vier st.

Noch gescharpt III hondert isers / an verdient XVIII st.

Noch gemaect 76 glaeseroen (brugijzers, in werkelijkheid 74) / *an verdient IIIgl. XVI st.*

Noch gemaect twe nuwe hensselen an die kist daer die boecken in leggen VIII st.

Noch verdient ant slot an die selfte kiste vier st.

Noch gemaect V paer cruis hensselen boven int nuwe werck an die veinsters / an verdient II gl.

Noch gemaect XXIIII haecken en crammen an die veinsters / an verdient VI st.

Noch gemaect vier paer duimhensselen an die veinsters / an verdient XX st.

Noch gescharpt V hondert isers / an verdient V schelling

Noch gescharpt II saechen / an verdient II st.

Noch gemaect X houdevasten an die gevel / an verdient X st.

Noch een slot ofgehaelt van die kas / II slotels toegemaect III st.

Noch een slot ofgehalt / een slotel toegemaect III groot

Noch gemaect een haeck ant block / an verdient III st.

Noch gemaect een breeckiser / an verdient V st.

Noch verdient ant slot van die hout loos III groot

Noch gemaect een avegeer voor die kerck / an verdient VIII st.

Noch verdient an twe breeckisers een stoter

Noch verdient een stoter an een saech

Noch verdient an een sloopnagel (toogijzer) *V st.*

Noch verdient an II breeckisers I st.

Noch verdient an een slotel I st.

Noch verdient an twee sluitnagels (toogijzers) *II st.*

Noch verdient an een breeckhamer een st.

Noch gescharpt VI hondert isers / an verdient XXXVI st.

Noch gemaect VI houdevast / an verdient VIII st.

Noch verdient an VI bouts int coor 50 st.

Noch verdient an vier anckers int coor III gl.

Noch verdient an dye lamp int coor III groot
Noch gemaect een slotel voor die gravemaecker / an verdient een st.
Noch verdient ant iser van die funt (doopvont) *X st.*
Noch verdient an die Paescaers III gl.
Noch verdient ant iser van die croon XIIII st.
Noch gemaect vier houdevasten an die apostelen / an verdient XIIII st.
Noch gemaect II duimen met twee ogen an die apostelen / an verdient VIII st.
Noch gemaect vier dubbele ogen an die pilers van die apostelen / an verdient X st.
Noch geschaprt V hondert isers / an verdient V st.
Noch verstaelt XXVII isers / an verdient XXVII st.
Noch gemaect twee houdevasten an die gevels wegende 44 pondt. / an verdient XXXVI st.
Noch een slot afgehalt van die syelkerck / twe slotels toegemaect / an verdient V st.
Noch een slot afgehalt van die torendoor / een slotel toegemaect / an verdient een stoter
Noch gemaect II houdevasten ant outer / an verdient IIII st.
Noch gemaect VII duims met ogen an die apostelen / an verdient X st.
Noch verdient an die roen an die apostelen V st.
Noch verdient an dye isers daer die vaenen opstaan VI st.
Noch gemaect IIII plaeten met een pen / an verdient VI st.
Noch verdient ant iser daer die lantaren an hand vier st.
Noch gemaect twe stekers voort Sakerment daer die keerssen opstaen / an verdient vier st.
Noch gemaect vier spilitveren an die kraen (de bouwkraan) / *an verdient vier st.*
Noch gemaect een boor voor die koster / an verdient VI st.
Noch verstalt VII isers / an verdient VII st.
Noch gescharpt XXV isers / an verdient III groot
Noch verdient an die gordinroe vant Vrouwenouter II st.
Noch gemaect IIII schiven an boutesarsch opt nuwe werck vier st.
Noch gemaect VII splitveren an die blaesballegen vant orgel an verdient IIII st.
Noch verdient ant vijlen van die anckers XX st.
Noch verdient ant iserwerck van die clockken V schelling
Noch gemaect een bogel daer die vanen op staen II st.

(Na de slag bij Westbroek in 1481 tegen de Utrechtsen schonken Maximiliaan en zijn stadhouder Joost van Lalaing de stad de banier en de schutterswimpel van Utrecht, die in de Oude Kerk werden gehangen[39:27].)

1560-61: tapijten in Hoge Koor[63:49]

Archief Huydecoper, Rijksarchief Utrecht.

In manieren ende op conditiën hier nae verclaert, hebben de kerckmeesteren van doude Kercke hier onder geschreven besteet ende besteen mits desen Willem Andriesz. de Raet, tapessier woenende tot Leyden, vier tstuckken tapesserye om te hanghen int hoge chopir van de vorsz. kercke.

In den eersten sal de vorsz. meester Willem Andriesz. de vorsz. stuckken maken elck lanck omtrent xi ellen ende diep drie ellen min een half vierendeel, sulx dat die wel ende bequamelyck passen sullen over wedersyden vant vorsz. choir.

Voorts sullen de vorsz. kercentimetereesteren ghehouden zyn den vorsz. meester Willem te leveren het vidimus van tghene hem gelieven sal in deselve tapeyten gemaect te hebben tot horen costen. Maer die patroonen die nae het vorsz. vidimus gemaeckt sullen werden, sal de vorsz. meester Willem bevestighen ende sierlyck doen maken, volgende het vidimus hem daeraf by den vorsz. kercentimetereesteren ghelevert.

Welverstaende dat de vorsz. meester Willem ghehouden sal zyn de vorsz. gemaeckte patroonen van stuck tot stuck den kercentimetereesteren weder te verthoenen voor ende alleer hij de vorsz. tapeyten beginnen sal te maken.

Noch znt vorwaerden dat dese vorsz. stuckken ghewrocht sullen werden op goet vlassen garen ende den inslach van goet wollen garen ende saye gestoffeert met goede zijde keeten ende niet argher als de tapeyten in de Niewe kercke ende het tapeyt bij meester Cornelis Dobbesz. in de Oude kercke ghegeven, al na den eysche ende proportie vant werck.

Voort sullen de vorsz. kercentimetereesteren den vorsz. meester Willem ghelooft te gheven ten tijde van de volleveringe tot een scenck twe ponden vlaems. Ende dit bij soe ware men alsdan bevint dat hij tselve daeran verdient sal hebben.

Es noch gecontractueert dat de vorsz. meester ghegeven sal zyn dese vorsz. vier stuckken tapeyts te vollenden Sacramenty[5] *XVC lxij een maent ofte twee onbegrepen.*

Ten laetsten ist noch ondersproken dat de vorsz.

kercentimetereesteren den vorsz meester op dit werck tevoren op de hant gheven sullen ten tijde als zij hem hoer vidimus leveren: tien pondt groot vlaems, welcke penninghen men corten sal in de levrencie van de laetste stuckken, om elx vijf pondt groot.

In oirconde dat het tgene vorsz. waer is, soo hebben wij kercentimetereesteren ter eenre ende Willem Andriesz., vorsz. ter andere zijden ons ghewoentlyck hantscrift hieronder gestelt, in Amsterdam, desen negende novembris XVC *sestich.*

Gerrit Janz. Coesvelt

Henrik jansz. Croock

Henrik Jacobszoen[6] *Pieter Bicker Willemsz.*

Willem Andriess. de Raet

Op dit contract is betaelt de ixe Novembris ao xvc lx in handen van meester Willem voirsz. xij gl.

den xxviije Novembris noch betaelt Magdalene die dochter van Willem voirsz. iij gl.

den xxiije Januarij ao Lxj noch Willem Andrysszoen vorsz. neffens het eerste vidimus gesonden xlv gulden.

Opten xxvije dach marty ao xvc een en tsestich es gecommuniceert bij den kerckmrs van St. Nicolaesprochie binnen Amsterdamme in der tyt zynde, an mr. Willem Andriesz. de Raet, tapessier binnen Leyden woonachtich, te moegen ontfangen bij Elysabeth Bruntendr. de somme van hondert kar. guld. ende heeft noch ontfangen van de kerckmeesters voorn, net veertich kr. gl. boven de bovengeschrevene tsestich gulden bij hem ontfangen, maeckende tesamen tweehondert karolus gl., omme met dieselffen penninghen te moeghen coopen alle zyne stoffen ende andere ghereetschappen hem dienende tot de taepeete voorsz. ende dat op zyn erbaer, ende beloeft de voorn. mr. Willem Andriesz. bij deesen, dat hij die twee eerste stuckken sal opleveren op Lichtmis[7] *eerstkoemende, waernae men cortten sal an elcke stick vyftich ka. gl., ende sal vorts zyn contract vorn. in allen menieren onderhouden ende die tappeten op die prefixen dach leveren, sonder eenich excusatie te moegen maken vant patroon dat hem laeter soude moegen gelevert zyn alst geseyt was. Ende tot waerborghe ende vorsekeringhe van dien soo heeft mr. Willem Andriesz. voorn. ghestelt in handen van die kercentimetereesteren voorn. sekere quytscheldinge van zijn huysen ende erve die hij binnen Leyden heeft staende, daer hij nu ter tyt inn woonende es ende oeck te huere ghaen; verbindende denselffte zyn persoen ende alle zyne goedenen onder 't verbandt van heerlycken ende reale executie van den Hove van Hollandt ende alle andere voern. In kennisse der waerheijt zoo heeft mr. Willem Andriesz. de Raet dit also ghel. en onderteyckent,*

Willem Andriessen de Raet.

Noch es (gecontractueert?) *op de 25 septembris ao xvc een ende tsestich, dat Willem Andriesz. voorn. alle die chieragiën die in de voorn. tappeeten zouden moegen zyn, sal verderen met gout, sulver ende met syde, alsoe dat werck eyschen sal, 't welck hem sal betrout wordden by zyn conschientie ende doen alsoo dat eyschen sal.*

Waervoor hy hebben sal hondert gulden corent, waerop hy ontfangen heeft vyftich gulden corent, te weten 25 gl. by Lysbet Brunte & 25 gl. by de kerckmeesters voorn. ende ander gl. sal hy hebben als dat eeste stuck sal gelevert werden.
Willem Andriessen de Raet.

1564: bestek van de trans van de toren[39:170]

Contract cedul van de trans van den thoorn ende zijn ancleven. Augusto A^{o} 1564.

Op huyden den XIen Augusti A^{o}. XV^{c} vier ende tsestich hebben de kerkmrs. van Sunte Nicolaes parochi binnen Amsterdam besteet te maecken bij tusken spreecken vande eersame perzoon hieronder gescr. ende Pierson van Namen vervanghende zijn medebroeder Meester Koen, heeft anghenomen te leveren hartsteen werck van de thoorn derselven kerck voor May eerstcoomende. Zoo hier nae volcht van zeer goede Naemze arduyn vanden alderbesten steen. Wat stucke ofte steen enich ghebreck heeft, salmen nyet int werck setten noch betaelen, maer zij zullen dat sulven an hoer houden ende ander goet steen leeveren.

Inden eersten zullen zij maecken de blinde velden mit blawe steen ofgheschoten. Alzoo hoor luyden het bort hier of ghelevert is. Het neder schieten vande wellemgaten (galmgaten), *sal zijn vijff voeten breet. Vijff voeten hooch. Eenen halven voet dick. Dat bovenste een voet int viercant. Alzoo hier gheteykent steef. Die pylaeren int midden anderhalve voet breet. Vier voeten drie duym lanck. Ende sestien voeten hooch.*

Een lijste onder de Korthoyzen (kardoezen, consoles) *een halve voet dick welghestart. Naet patroen, henluyden hier of ghelevert. Ende zal van dat voorn. stienwerck naet patroen henluyden ghetoont .... hondert voet ende ses en twyntich van XL grooten de guld. te weeten watmen zien mach. De Corthoyzen zullen twee voeten hooch zijn, thien duym breet ende vierdalve* (3½) *voeten lanck. Vier dubbele, op elcke hoeck een. Ende acht int midden. Voort vier en veertich enkelen. Des zoo zullen de voorn. hoekkorthoyzen elx voor vier enkele gherekent worden. Het stick voor een gulden seeven thien stuvers. Op dueze korthoyzen sal legghen een lijst, naet bort henluyden hier of ghelevert zal dick zijn een voet ende vier voet diep. Vant borduer voor of ghemeeten. De lenckte van dueze lijststucken zal zijn. Dat elck velt sal hebben vijff sticken ende sal dueze lijst ghemeeten worden in de lenckte een ende nyet meer. De voet voor twee gul. dertich stuvers.*

Op dueze lijst sullen coomen de pylaers vande ffoy (torentrans), *zullen lanck zijn vier voeten acht duym het naeckt. Te muerwart thien duym. De dubbele twalef duym het stick voor een gulden XVII st. De vier hoeckpylaers elx op vier enckelen gherekent. Daer op een lijst van acht duym hooch, de lencte op elcke syde, an ses stucken naet patroen henluyden ghelevrt, de voet twaleff stuvers. Te meeten in de lenckte eender als vooren. Welverstaende, dat dueze ffoy zoo van binnen als van buyten slecht ghehouden zal zijn. Ende voorts al dat werck te keveren suver ende reyn, nae winckelhaeck ende ryghe ghehouden, zoe dat behoort, alk dinkc sonder arch of list in kennisse der waerheyt hier of ghemaeckt ende twee cedullen vuyt malcander ghesneden alleens luydende A., B., C. Ende alles verteykent op datum als vooren.*

A. Brouwer
Moy Pirsson Lambillon

Jan v. Hoppen
Frans Andrieszn.
Reyer Cornelisz
Claes gerretszn.
Jan Rijser Janszn.

1565: betalingen steenhouwwerk toren[39:171]

8 juni: Koen van Nuereberch verklaart ontvangen te hebben *dye somme van vierhondert gl, cr.* voor blauwe steen die hij *dye kercke gehouet* heeft *ende noch houenen zall*.

27 september: *Pirçon Lambillon* verklaart van de kerkmeesters ontvangen te hebben voor geleverde steen *pour edifier leur eglis la çomme de VI cent et XXIIII flourin et XIX patart*. Tevens verklaart hij geen geld meer te vorderen te hebben.

22 oktober: laatste betalingen aan Koen van Nuereberch vande halffen werck blouwen steyn vanden torne.

1568: banken en betimmeringen in Buitenlandvaarderskoor en kooromgang

In het Buitenlandvaarderskoor moesten tegen de zuidelijke muur over de twee oostelijke traveeën twee rijen banken en een beschieting tegen de muur gemaakt worden.

Het contract luidt:

Ick Hendrick Jansz kistemaker heb aengenomen van die goede Heeren die kerckmeesters van die oude kercke twee vaecke bancx, twee bancken hooch tot die glasen, after beschoten tot die glasen toe met meester Sijmons stoel daerin met een latryn (lezenaar), *vore die somme van dit voersz. werck voer twee ende twintich pont, ende wanneer hy 't nyet en maect als dat patroon vuytwijst, zoe sal ick nyet meer hebben dan twintich pont, ende ist dat ick dit vaerscreven werck nyet en leverde voir paesschen, zoe sal ick Hendrick voirnoemt een pont verbueren, alle siecten oft ongeval vuytgeseyt. Alle arghelist wtgeseyt, ende salt maken dat hij dair eer an begaen zal. In kennisse der wairheyt zoe sijn hieroff gemaect twee cedulle wt malcanderen gesneden all eensluydende op A b c d ende vuyt malcanderen gesneden, de xxen dach Novembris a^{o} 1568*[b9:14].

Een tweede bestek handelt over banken voor de zangers en een beschieting tegen de muur van de twee zuidelijke traveeën van de kooromgang.

Ick Hendrick Jansz kistemaker heb angenomen van mijne Heeren die Kerckmeesters dat werck after 't choor, die lange latrijn thien voets lanck, dat schodt tot die afterlijste hooch, meester Lucas een stoel ende dat schodt tot die waterlijst hooch, een latrijn voor meester Lucas'stoel, dat schodt van die bierdragers liever Vrou (tot die waterlijst hooch totter aerden toe) streckende totter butenlantsvaerders outare; daerin gewracht die trapdoor ende die memoriemeestersdoor; datselver werck sal ik Hendrick Jansz leveren op myn eygen costen met hout met al, voor de somme van neghentien pont groot vlaems, ende dat te leveren drie weeken voor paeschen, of een pont vlaems te verbueren, alle sieckte en ongheval vuytgeseyt. Des t'oorconde zijn hierof gemaeck twee cedullen vuyt malcanderen gesneden, alleens ludende op a b c d e ende van ons partyen onderteykent[75-1:25].

Dit bestek is niet gedateerd maar aangenomen kan worden dat het ook hier de periode november 1568 tot Pasen 1569 betreft.

1594: schilderen teksten[b18:61]

11 januari:... *betaelt an cornelis Dirricksz schilder van de ordinansy teges de onsturichh. 12 gl. en voor ant Choor buyten en binnen mit vergulde Letteren gesch. daer an verdient 28 gul. facit. f 40.-.*

1594: reparatie balk (Uitgiftboek)[75-1:26]

betaelt an Beniamin (de doodgraver) *voor een balck ende hout tot een carbeel ende sleutel, noch voor 4 masten, slopen van hout, is tsamen f 52.16.8.*

1599: schilderen teksten e.d.[b18:62]

De 23 september betaelt an Cornelis Dircksz van die gouden letteren te scryven in die kerck en de tapete na luit syn Rekening f 50.-.-.

1611: Huiszittenkantoor (B. Bijtelaar, Uittreksels p. 38)

Den 5 Jully an de Coster getelt om de oosten vant huyssitten cantoor te betaellen f. 115.-.-

Den 5 July de steenhouwer pieter ariaensz gegeven op Rekening f. 200.-.

Den 19 Jully an de tymmerman ariaen Jansz arbeytsloon betaelt f. 49.4.-.

Den 19 July an de metselaer arbeytsloon betaelt f. 70.18-,

Den 19 July door de coster ant huyssittencantoor betaelt na luyt syn Rekening f. 522.2.-.

Den 26 July door de coster van 2 balck sleepen / puyn dragen / hout sagen / steen opdragen / tsamen betaelt f. 22.6.-.

Den 26 July betaelt an auke syverts syn frou 2½ balck samen f. 30.-.-.

Den 2e (Aug.) *voor searchge vant huyssitten cantoor f. 4.6.-.*

Den 16 augusto op Rekening beta(elt) an die steenhouwer pieter ariaensz f. 171.11.-.

Den 23 augusto noch pieter arentsz steenhouwer betaelt op Rekening f. 100.-.-.

Den 23 augusto die coster betaelt van sant / calck op draghen f. 26.8.-.

Den 27e an de metselaer Jan vybartsz betaelt door de graeffemaecker ant hyussittencantoor f. 63.14.-.

Den 25 ochtober die steenhouwer betaelt die rest van die groote Reken. f. 83.7.8.

Den 1 november dirck heindrichsz van steen betaelt na syn Rekening f. 62.16.4.

Den 1 november barent van hoorn van plancke beta(elt) opt huissitten coor f. 79.12.8.

Den 29e (nov.) *an de lotgietter voor loot getelt op rekening vant huyssitten cantoor f. 225.-.-.*

Den 29e betaelt an de glaesmaecker voor arbeytsloon ant huyssitten cantoor ende voor anders f. 42.4.-.

Den 20e an de leydecker betaelt op Rekening vant Huyssittencantoor f. 120.-.-.

1614: gebrandschilderde glazen

den 4 febrewari Jan arieaensz glaesmaker voor wapens en anders na syn Rekening beta f 20.-.-.

1620: herstel muurstijlen en korbeels (uitgiftboek)

Den 24 mert door de coster voor 3 bakken Jacob cornelisz betã om in die kerck eenige stylen ende carbiels te voorsten f 102.10.-.

1642-1644: preekstoel en kronen[75-1:30] (uitgiftboek)

1642, 4 febr.: *Aen Jan Pieters kistemaker volgens reec. en de op reec. vn de nieuwe preecstoel hem aenbesteedt voor iiij^{c} guld., daerboven Lg. tot discretie van kerckmrn indien hij ze curieus opmaect, f 100.-.*

26 aug.: *ditto aen Jan Pieters kistemaker op reec. van de preecstoel f 300.-.*

2 sept.: *ditto getelt aenJoost Gerritsz geelgieter in minderinge ende op reeck. van de coopere nieuwe croonen die hij leveren sal f 2500.-.*

28 okt: *Dito betaelt aen Jan Jansz draijer voor 64 knopen à 15 st. 'tstuk f 48.-.*

9 dec: *Dito aen Adriaen Jansz schilder over arbeytsloon en 't vergulden van de knoopen boven de cronen f 66.3.-.*

1643, 20 jan.: *dito betaelt aen Nicasius van Eyckelbeeck beeltsnijder voor een en sestich knoppen aen de ijsers, daer de cronen aan hangen à 18 st. 't stuck f 54.18.-.*

Dito betaelt aan Joost Gerritsz geelgieter op rekeninge van de croonen die gemaeckt en gemaeckt sullen worden f 1000.-.

14 april: *Dito aen Joost Gerrits noch in minderinge van de nieuwe croonen en het ander gemaeckt werck f 1500.-.*

8 dec.: *Dito betaelt aan Adriaen Jansz schilder voor afwassen van de knopen, ende verwen van de ijsers van de groote cronen f 13.4..*

1644, 9 febr,: *Dito aen Joost Gerrits geelgieter tot rest syneder reec. hebbende octob. 1643 ontvangen f 1000.-.*

Is daer goet van xvj oude croonen die huyden op den ontvange brengen f 340.-.

synde hem nu in gereet gelt voorts getelt, daermede hij tevreden is geweest en kerckmrn bedanct heeft f 700.-. (totaal) *f 2040.-. en aen syn knechts vereert f 15.-.*

1634-1649: glazen[b15:40] (uitgiftboek)

1634: *den 3 ochtober Jan frerycksz voor glas van hoppen van verloden ende schoon maken na syn rekeninge betâ f 248.10.-.*

Den 12 Desember Willem Dircksz glaesscryver na syn rekening betaalt f 41.2.-.

1635: *Dito aan Jan frerciksz glaesemaker is den 20 Marty 1635 op rekening vant verlooden van de twee groote glaese int Vrouwe koor betaelt f 50.-.-.*

ende op dato de resto wegens syn rekening betaelt f 249.15-

18.10.1639: *ditto betaelt aen pieter Jans voor 't glas int Vrouwe Choor te schrijven mitsgaders voor 18 stucken int smits en cuijpers glas alles an luit synder reeck. f 154.-.-*

Voor sijn afteyckeningh f 8.-.-

18 ochtober betaelt aen Hendrick Gerritsz Velthoen glasemaker voor de vermakinge van de voorsz. glasen ende syn werck tot nu toe tsame f 213.8.-

9.10.1640: *ditto betaelt aen Pieter de Keyser over arbeytsloon ende steen gelevert ter verbeteringe der glasen volgens syn rekeningh f 405.-.-*

dito aen de glaese schryver piter Jansz van reparaties van glaesen kolen en teer volgens syn rekeningh f 54.10.-

8.10.1641: *aen piter Jansz glaseschryver van gebacken glasen ... f 38.6.-*

8.6.1649: *Dito betaelt aen Pieter Jansz voor glase schryven vant Jaer 1642 tot op dato aen de kerck verdient volgens syn rekeningh f 88.5.-*

1653-1657: Glazen kooromgang en Burgemeestersglas

Uytgift-Boeck:

17.3.1653: *Dito betaelt aan Holsteyn voor de teeckeningh van een glas f 30.-.-.*

noch aen Velthoen voort vernis f 3.6.-.

4.11.1653: *7 printen om de glasen daer nae te schilderen f 2.26.-*

20.1.1654: *Dito pieter Jansz glase schryver voor verscheyde dingen in de glasen laten backen en gemaeckt f 28.18.-*

17.3.1654: *Den 17 dito betaelt aen pieter Jansz glaeseschryver voor 9 panden gebacken van de 7 probintus f 72.-.-* (wellicht kerkmeesterskamer)

12.1.1655: *dito betaelt aan Mr. Hendrick glasemaker voor Mr. Pieter Jansz glaseschryver op rekening van het verdient en noch te verdienen arbeytsloon van glasen aen de kerck gemaeckt f 200.-.-.*

25.3.1655: *dito betaelt aen Mr. Pieter Jansz glasescryver, daer op hy voor desen f 100 op ontvangen heeft, rest op dese rekeningh f 208.-.-.*

15.6.1655: *dito betaelt aen Mr. Hendrick Velthoen volgens syn rekening daer hij voor desen 100 gl. op ontvangen heeft f 160.-.-.*

4.7.1656: *Diti betaelt aen Pieter Jansz glasescryver f 400, aen Hendrick Velthoen f 200 op rekening vant maecken van de glasen die noch onderhanden syn, sal door Velthoen behandelt worden f 600.-.-.*

6.2.1657: *Dito betaelt aen Jan van bronckhorst de somma van ses hondert vijf ende seventich gulden voor de helft van de beloofde somma dattet glas beloopt dat hy onderhanden heeft.*

5.6.1657: *dito getelt aen Pieter Jansz voor rest van tgeene comt voort sch. van een groot glas f 550.-.-.*

noch eenighe wapens van d'Hrn Borgermeesteren f 8.-.-.

18.12.1657: *betaelt aen Jan van Bronckhorst de somma van ses hondert vyf en seventich gl synde de ander helft van de bedonge somme voort maecken van een nieu glas waer van de eerste paert op 6 february 1657 betaelt is f 675.-.-.*

1669-1671: Glazen

3.9.1669: *d^{o} aen Gerrit van Holt* (Gerard van Houten) *voor schilderen van glasen f 62.-.-.*

3.2.1671: *aen Gerrit van Holte glase schryver f 37.-.-.*

17.9.1671: *aen Gerrit van Holte glas schryver f 81.7.-.*

9.2.1672: *aen Gerrit van Holt wegens ' schryven van glasen f 81.7.-.*

1681-1692: Vredesglas[48-2]

Rekeningen van Gerard van Houten, glasschilder

18.11.1681: *In pieter Jansens glas een troonij f 5.-.-.*

id. noch geschildert een hant f 3.-.-.

id. noch een beenstuck met de voet f 3.-.-.

1683: *In Pieter Jansens glas 6 stucken f 6. ende een root kleet opgeschildert daer aen verdient f 5.*

21.10.1684: *In Pieter Jansens glas een kintje levensgroot f 4.-.-.*

20.7.1692: *int glas daer de koonink van Spanje syn reght afstaat door pieter jansen geschildert ses beenstucken 't stuck twee gul. f 12.-.-.*

een stuck van een hooft f 2.-.-.

1681-1692: Bronckhorstglas[48-2]

Rekeningen Gerard van Houten.

Int glas van bronckhorst daer de koningh philippus gekroont wort, gemaeckt een been van een kintje daen aen verdient 3 gul.

noch een naeckten arm met een hant daer aen verdient f 3.

noch een stuck uijt de tapijt daer aen verdient 2 gul.

18.11.1681: *In bronckhorsten glas 4 stucken tot een gul. t'stuck f 4.*

12.10.1683: *In bronckhorsten glas geschildert een been van een kintje levensgroot f 3.*

noch twee stucken daer aen verdient f 3.10.-.

21.10.1684: *In Bronckhorsten glas een stuck in de tapijt f 3.*

een been van een kintje levensgroot 3.

een stuck uit pasis (?) kleet op gekoluert glas 3.

noch twee stucken van twee gul t'stuck 4.

noch vier stucken van een gul. t'stuck 4.

9.4.1688: *geschildert int glas van Bronckhorst*
een voedt daen aen verdient f 3.3.-
twee stucken uijt den aertsbisschop sijn kleet 4.-.-
noch een stuck daer voor 1.10.-
een kapiteel stuck daer voo 2.10.-
drij stucken uijt het gebouw t'stuck een gul. 3.-.-
20.6.1692: *in de krooning van de kooninck van Spanje door bronckhorst beschildert, heb ik op glas geschildert een licham van een kint daarvoor f 4.*
vier beenstucken t'stuck twee gul. tien stuijvers 10.
twee voeten 4.
ses stucken in de tapijt 12.
twee stucken geborduert in de passes (?) broeck 4.
twee stucken van hoofde 5.

1682-1684: glazen Mariakapel

1682: *de groetenis noch een naeckt kintje geschildert, daer aen verdient 5 gul.*
1684: *een groot stuck in de Bootschap van Maria f 2.10.-.*
Glas geboorte van Jezus, rekeningen Gerard van Houten
18.11.1681: *ende ter sijden 't koor daer verheelt wort de geboorte, 4 stucken f 4.-.-.*
noch 2 stucken gekluert in de beelden, 't stuck voor 2 gul.
10 stuijvers f 5.-.-.
Int glas ter sijden 't koor daer verheelt wort e geboorte Christi gemaeckt een naeckten arm van een Engel, daer aen verdient f3.-.-.
21.10.1684: *In de geboorte tersijden 't koor geschildert een troonij lvensgroot f 5.-.-.*
noch een stuck gekoluert glas in een Bisschopsrock f3.-.-.

noch een stuck gekoluert glas int kleet van Maria f3.-.-.
noch de poot van een leeuw leevensgroot f 2.-.-.
noch aght stucken 't stuck een gul. f 8.-.-.
10.12.1688: *heb ick terseyden het koor op glas geschildert int glas van de geboorte Christi, een poot van den leeuw, daen aen verdient f 1.10.-*
een groot stuck in een kolom daer voor f 1.10-
een groot kapiteel stuck daer voor f 2.10-
1702: *Noch heb ik geschildert de naam van S.Nicolaas f 0.12-*
Noch 2 dubbelde stucken ter seijden het koor 't stuck twee gulden f 4.-.-
Glas Sterfbed van Maria, rekeningen Gerard van Houten
18.11.1681: *Int Sterfbed van Marija een stuck f 1.-.-*
Int Sterfbed van Marija de wijpot f 3.3.-
21.10.1684: *Int Sterfbed van Marija twee tronies levensgroot f 10.-.-*
Noch een naeckt kintje voor dry gul.
12.12.1687: *Int Sterfbed van Marija een naeckte voedt meer dan leevensgroote, daer aen verdient f 4.-.-*
Een been van een kientje f 3.-.-.
Noch een grooten aerm met een groot wit kleet f 4.-.-.
Noch twee stucken van twee gul. 't stuck f 4.-.-.

1680-1681 werkzaamheden koor

Rekening Adriaen Cuyper, meester beeldsnijder:
1680 16 Juny ½ dach getekent f 0.15.0
1 Julij ¾ dach getekent f 1.2.8
6 augustie een dach getekent f 1.10.-
1681 6 maij een model tot het kooperwerck f 60.-.-

1680-1681: rekening van Gillis Wybrants, geelgieter.
D'Heeren Kerckmeesteren van de Oude kerck zyn debet
1680 6 November Aan de sleper betaalt voort halen van 't out koper f -.18.-
1681 18 April Aan twe kopere traliën weg. 917 pond à 22 st. f 1008.14.-
6 September Aan een dito tralij 471 pond à 22 st. f 518. 2.-
Aan de slepers betaalt in twe parteyen f -.12 .-
23 December Aan twe uijtgewerkte traliën met holle pijlaaren weg. 880 pond à 24 st. f 1056.-.-
Aan de sleper f -.8.-
25 dito Arbytsloon van ses knegs om 't werk in te setten en schoongemaakt f 10.-.-
1682 16 Maart Aan 16 koperen plaaten met 20 stucx dito lysten wegende 352 pond à 18 st. f 316.16.-
Aan een geslage plaat 25¾ pond met 8 pont koperdraat à 16 st. 't pond f 27.-.-
Aan 81 dagen arbytsloon van myn knegs à 24 st. daags f 97.4.-
[Totaal] *f 3035.14.-*
U.E. dw. dr. Gillis Wybrants

De Heeren Kerckmeesteren van de Oude kerck syn credit
1680: 6 November Per out koper f 730. 9.-
1681: 9 October Per cassa aan gelt ontf.1260.-.-
1682: 16 Januarij Per cassa aan geit ontf. 315.-9.-
Rest mij per slot van reek. f 730.5.-
Somma f 3035.14.-
U. Ed. d. dr. Gillis Wybrants

Bekenne by myn onderget. - bekenne van de bovenstaande somma van sevenhondert dartigh
guld. voldaan te syn waarmede dese reekeningh is voldaan den 2 Juny 1682 Gillis Wybrants
(Volgens het Uijtgift-Boeck is op 2 juni 1682 *f* 686.10-
betaald, zodat van *f* 730.5.- een
bedrag van *f* 43.15.- is gekort)

augustus 1681: rekening van Johannes Lutma jr.
Voor de E. Heeren Regenten van de Oude Kerk een teeckeningh vant koor van de Oude kerck gemaeckt op de voetmaat daar voor comt f 18.-.-
den inhout deeses ten danck ontfangen. UE ten dienst Joannes Lutma.

1683: opmeting door Justus Vingboons (archief Herv. Gemeente, Oude Kerk 37)

Augustus: *wegens het meeten, affteeckenen, en opstellen van verscheyde modellen, en daar uyt te formeeren de volgende gronden en opstel bij forme van parspectief van gemelte kerck. Te weeten een teeckeningh van de gront met alle huysingen, camers en vertrecken rontom mitsgaders de graeven en vordere particulariteyten. Item noch een dito met alle de nombers der graven, ende eijntelijck, den opstal bij forme van een parspectieff te samen .. f* 240.-[8].
(Timmerman Barent Gelthouwer en een knecht hielpen Vingboons van 25 januari 1682 tot 30 januari 1683 bij het opnemen van de maten.)

1684: Kerkmeesterskamer

12 augustus: *Voor d'Oude kerck gemaeckt int cantoor van d'E. Heren kerckmeesteren gelevert een vergulde verlackte lijst om out Amsterdam, 21 voet à 8 stuijvers f 8.8.-; d'oude raam wat vermaackt en opgespannen f -.6.-; het statswapen op de lijst f 1.15.-; 2 ijsere ogen f -.6.-; Debet somma f 10.15.-.*
1684 den 8 november betaelt aan Pieter Heromans in de Calverstr[69-1:41].

1695: huizen noordoostzijde[b14:42]

Ende noch een woningtie wat verder na de fluwele burgwall, geteeckent no. 13.

Ende eyndelyck heeft de kerck tegen de Noordelycke muyr achter het Choor een peerdestall daer in yff plaatsen die door de Kerkmeesteren begeven werden.

1697: fundering kleine orgel[59-1:29]

14 november: *Door order van de Ed. Groodt Achtb. Heren Tresorieren aen de graefmaker betaelt voor soo veel verstaen is de kerck te raecken, het ruijmen van de graven, versetten van de lycken rontsom de pijlaer vant cleyne orgel, boven & behalve tgene de Stadt heeft betaelt, de somma van f 80.-.-*

Als boven voor drinckgelt van de Stadsmetselaers 31 aug. f 12.-.-

Noch aen deselve doen (se) gedaen hadden f 8.9-

1702-1709: Vredesglas[1895]

8.4.1702: *int glas van pieter jansen geschildert vier ruijten 't stuck een gulden f 4.-.-.*

14.5.1703: *1 stuck int glas boven de klijne deur*

1708, 1709: *De Heeren Kerkmrn van de Oude kerk Debent Aan Isaac Voegman glas schil.*

voor 't Reepareeren van 't Groote geschilderde glas, daerin verheelt wert, de Afstant van Konink Philippus van de nederlanden, daeraan verdient als mede voor 2 wapens f 300

14.12.1708: *Op Reeck. van verdiende arbijtsloon vant schilderen & verbacken vant glas achter het Koor ... f 25.-*

6.3.1709: *in d'kerck boven d'klijne deur 60 geschilderde glaasen en loot houde 1020 voet daar toe gedaen in't geheel 201 stucken f 202.5.-*

in 't winket (klein draaiend deel) *6 glaasen gemaekt 9. -.-*
Den inhoudt ten Danck betaalt Den 25 april 1709
Gilles van Ruijtenburg
25.4.1709: *Betaalt aan Isaack Voegman mr glasschilder, voor schilderen van 201 ruyten int verniewde glas alsmede voor 2 wapens f 300.-.-*

1716: Kerkmeesterskamer

Rekening van Hendrik Knoop, meester steenhouwer:
September 1716 geleevert een breemer steen schorsten mantel met holle hoekke stande in haar Ed.e Comtoor in de oude kerck f 37.-.-; een slepwage van dieto f -.8.-; october 4 stuckke wiete mormer tot de legende hartbant (liggende haardband) *voor dieto mantel f 11.10.-; en een knegt dar bey 2¼ daage 36 st. dags 1/4 4.1.-.*

1724: orgelkas

Contract tussen Thesaurieren en Jurrian Westerman (GGA). *Op huifden den 14 September 1724 hebbe de Edele Achtbaarre Heerre thesauriere ordinaris der Stat Amsterdam, besteet an Jurrian Westerman, Mr. Steen- en beelthouwer, het arrebeijtsloon van de steenhouwerij van al het geen dat tot de voet van 't orggel in de oude kerck, volgges de tekening, die de Edele Heere besteders hebbe voor goet gekeurdt, so van lof als beeldtwerck, ent sage van de marmer, hetgeen dat tot de voorschreve voet moet gemaackt worde, mits dat de Edele Heere besteeders de steen ant werck moete leveren. Nog sal de aenneemer moete make alt houte beeldt en sierraatwerck, dat tot het heele orggel volgges de voorschreve tekening moet gemaackt werde, so van arrebijsloon en het houdt te leveren dat tot de voorschreve beeldt en sierraade moet gebruijkdt werde, en helpe anpasse. Al dit voorschreven sal den aenneemer net en ordentelijk moete make, en oock de groote tekening, daar al het werck na gemaackt moet werde, dat voor de somma* [van] *vijfduijsent guldens, en als het voorschreve werck is opgenome tot genoegge van de Edele Heerre besteeders, sal den aennemer genieten een vereering van drie hondert gulden bove het bedongge kapitaal.*
So den aenneemer, als de marmerme voet is gemaackt, eennig gelt tot afrekening van node hadt, sulle de Edele Heerre besteeders hem so veel geven als haar Edele belieft; de aennemer moet make dat na syn werck niet gewagdt wert.
Aldus hiervan gemaakdt twe eensluijdende bestecken, soo voor de Edele Heerre besteders, als voor den aenneemer. Al dit bovestaande beken ik ondergetekent aangename te hebbe en te volvoere....
Jurrian Westerman

1731-1735: toren (transcripties drs. G. van Tussenbroek)

1731. Meting van de scheefstand van de toren.

GAA, Archief van de Burgemeesters, inv.nr. 555, portefeuille K 1. Stukken betreft reparatie (rechtzetten) van de toren van de Oude Kerk met tekeningen (1731-1735).

Eed^e Groot - Achtb. Heeren Burgemeesteren en Regeerders der Stad Amsterdam

Wij ondergeschrevenen geven Eerbiedig aan UEed. Groot-Achtb. Heeren te kennen, als dat wij met alle vlijd hebben nagezien na de grond en de opstal van de Tooren aan de Oude Kerk en bevonden als dat de drumpel van den ingang, aan de Pielaster aan de Noordzij uit een steenen plint daar een Eizere hek op staat, voor een huis daar over staande, 9¼ duym lager leit; dat de bovenkante van de Bazementen onder de Pielasters, naast de ingang van de toorendeur, die aan de Zuid-zijde 1¾ duym hoger staat, als die aan de noord-zijde; de binnen zark onder het orgel leid 65/8 duim hoger als de buiten zark aan de ingang van de straat onder het hek; de grond voor de portaal deuren in 't portaal, leid van 't Zuide na het noorde Paralel, anders waterpas; de grond van binnen in de kerk zijnde de zarken waar op de marmere Pilasters van het orgel staan, leid aan de Buitenste Cornis hoek van de Pielaster aan de noord-zij circa ½ duim hoger, als aan de buitenste Cornis hoek van de buitenste pielaster aan de zuid-zijde, en de grond van die buitenste Cornis hoek, leid 29 3/8 duym lager als de bovekant van de blaawe plint, waar op het marmere Bazement van de Pielaster aan de Zuid-zijde staat, van het Graave koor [= doopkapel]; *De marmere Pielasteren onder het orgel naas de doorgang of deur, held die, die aan de noordzijde staat, circa ½ duym over na de zuidzijde, en die, die aan de zuid-zijde staat, sleept aan de kant van de noord-zijde 3/8 duym; en die zelve pielaster, aan de zuid-zijde, hangt na de westzij ¼ duym over, of sleept zo veel aan de zijde inde kerk; en boven inde middel kap van de kerk, staat de muur van de tooren, vlak tegen de kap van de kerk aan.*

Het welke UEed. Groot Achtb. Heeren Burgemeesteren dient tot berigt. Gedaan de Eerste decemb. 1731.

Dirck Borsman, stadsmeestermetselaar
Willem van Diede, Stadstimman [sic]
Jacobus Boelen, Meestertimmerman
Dirk Treur, Meester metselaere

1735. Ontwerpbestek van Sibout Bollard voor het rechtvijzelen van de Oudekerkstoren.

GAA, Archief van de Burgemeesters, inv.nr. 555, portefeuille K 1. Stukken betreft reparatie (rechtzetten) van de toren van de Oude Kerk met tekeningen (1731-1735).

I. Memorie om de toren vande Oude kerk door een goed fondement te bevrijden voor sakken, en deselve daer op regt te setten sonder het alderminste gevaer, of schrik.

Voor eerst het orgel cirka 25 voet op een stelling daer toe te maken bij provisie van de Toren afte brengen, om te kunnen schoren leyen etc.

Een goede vaste beddingh te maken daer de buijtenste steek vijsels op komen 't staen sirka op de helft van t metzelwerk van de Toren, dat de lij daer onder door kan die de toren rontsom sullen ondersteune, dat deselve gekist by heen kan werden gegraven, op een voet end soo diep als de eerste laag van de Toren, en dieper voor eerst niet.

Aldaer moet de tweede beddingh werde geleyt om de langste schoor vijsels op te stellen welke de toren onbeweegelijk ondersteune sullen, soo dat het heijen sonder het alderminste gevaer, alsdan kan geschieden.

Rontsom de Toren 3 a 4 regels masten te heijen, inde langste paal tegen paal, van binnen in de Toren. 4 regels insgelijk paal tegen paal in de lengte, alsoo de kespen daar op komen, welks kespen voor de fondemens plank daar het muerwerk op rust moet diennen alsoo de gront niet als voor een klijn gedeelte telkens mag los gemaakt werden en weer op de kesp aan werden gestopt, eer de andere of naast staende maste gekapt werden.

Het fondement aan de hooge of Zuytzijde van de Toren, 2 voet dieper te leggen als aan de noort zij, en onder het fondement met dikke kalk te ondermetzelen, soo dat nootwendig moet treden. Vervolgens die 2 voet hoogte nieuwe muer bij vakken daer weer uijt, en met een laag minder in dikke kalk weer onderstopt Twelk de 3 sijden van de Toren soo dikwijls moet werden gedaen ider rijs een laag minder dat genoeg is, en sol dan ook op zulk een fondement nooit meer kunnen treden en onbeweeglijk staen.

Vervolgens het nieuwe fondement breder op het buytenstaende hijwerk uijtgeset en scheppent opgemetselt als de voet van 't stathuys, tot de hoogte van sirka 50 voet krijgende alsoo sterkte en steun daer deselfver het swaks is, en te gelijk een nieuwe Rok waer door alle de klijne bogte inde mueren van de Toren sullen weg gewerkt werden, welke snijding boven door een dekplint van harsteen, waar aan een hol gewerkt is, gelijk als aan de wester

Toren, gedekt moet werden.

Laatstelijk het bovenwerk boven de eerste galderij of hervijsers, alsoo dat op zijn selfs zuijt west overhangt, te welk aen de laage zij door vijsels wat kan werden opgeligt tot regt boven sijn voetstuk komt te staen. Wijl her selve maer hout is met loot bekleet en rondsom voort geluyt van de klokken open en zulks van geen over grote swaerten en kan door steekvijsels ook wat geschrankt werde. Als alles alsoo regt is gestelt moet inde Toren dieverse kruys schore werde gebracht om deselve te versterken voornamentlijk Zuyden en Noorden.

1735. Bestek van Willem van Diede voor het stabiliseren van de Oudekerkstoren.

GAA, Archief van de Burgemeesters, inv.nr. 555, portefeuille K 1. Stukken betreft reparatie (rechtzetten) van de toren van de Oude Kerk met tekeningen (1731-1735).

Memorie aan de Edele Groot Agtbaare Heeren Burgemeesteren wegens het herstellen van de Oude Kerks Tooren. En op wat wijze, als volgt,

1. Voor eerst, aan wederzijde de Huysjens 9 à 10 voeten weg te nemen, en zover tot door de opgaande Muur in de kerk, want die vernieuwt moeten worden en dan te graven, van binnen en van buyten, tot op 't rooster werk.

2. En dan van buyten te zetten op de eenen zijde 4 à 5 stutten, onder, ofte tot de eerste verdieping onder de Balken, die door de Muur komen te leggen en die stutten wel aan te remmen met vijzels, zo veel daar bij nodig zijn.

3. Nog van binnen te slaan 6 à 8 paalen ofte masten om daar op te leggen balken, om op te stutten onder de eerste verdieping en boven op die verdieping weer stutten, en vijzels, die daartoe nodig zijn, deze moeten vrijstaan omte haajen.

4. En dan zo kort aan 't werk te haaijen als 't doenlijk is en volgens de bijgaande schets en dan die zijde zo ver gehaajt zijnde, zal eerst leggen een raam van balken voor 't uytbreeken van de Muuren om die daar op ten eersten weer te stoppen onder dit raam te leggen Balken, daar dat Raam opleyd, om te dienen voor de vijzels en stutten.

5. Dit dan, zo ver gebrooken zijnde, als doenlijk is, ofte genoegzaam tussen de pinanten int geheel weg, dan weder voorts te haajen zo ver, als men daar bij kan, ofte wel zo ver als nodig is, deze Masten, gehaajt zijn daar over te leggen, Balken of Kepsen en die wel op de Masten te keepen na den Eijs van het Werk, en deze moeten zo lang wezen, dat se ruym half door de Tooren komen, te leggen om aan de andere zijde die daar tegen komt aan malkanderen te sluyten.

6. Deze balken te dekken met Planken van 5 à 6 duym dik, tussen deze planken te leggen in de midden van de Muur een Balk ofte een Strijkbout voor Spatie van 't afschuyven, dit strijkhout op de Balken te keepen met voorloeven zo dat behoord, alles te voorzien van houten nagels en spijkers na de Eijs van 't Werk.

7. Binnen aan 't Orgel aan weder zijde van de Pinanten, te haajen tot in de kerk van agteren, om daar van agteren wel uyt te breeken zo veel als 't doenlijk is. En dan verder tot zo hoog boven de grond als men ziet, dat nodig zal vinden, ofte als de bijgaande schets;

8. de binnenste pinanten dan die daar tegen komen te staan ook uijt te breeken, en te haajen volgens de schets, om het orgel te houden staan, om dat niet van de plaats te doen want dat veel ombrasie zou geven in de kerk, ende veel schaden konnen veroorsaaken. En dit werk voor eerst aan de eene zijde geheel klaar zijnde, er dat men aan de andere zijde gaat beginnen.

9. Nu, om de tooren regt te zetten zoude wel konnen geschieden, maar het orgel zoude dan als het zo blijft staan, wel wat last lijden maar met veel moeiten om de Tooren regt te krijgen, want hij twee hingers heeft, en zoude van verdieping tot verdieping moeten gedaan worden want die scheuren die daarin gemaakt worden, ofte die ontzetting noijt zo goed weer gekregen worden als hij nu is, ofte hij zoude vrij wat uijtgebrooken moeten worden zo dat na mijn verstand, voor haar Edele Groot Agtbaare Heeren Burgemeesteren niet raadsaam zoude zijn.

10. Dit alles wel te voorzien van goede vlakke klinkers, sement en kalk, zo dat behoord na den Eys van 't Werk, en zonder zwaarigheijd ofte eenige perijkel van 't Werk.

UEde Onderdanige dinaar Willem van Diede.

1756: Vredesglas Memoriaal van Thesaurieren[482]

7.1.1756: *Aan Angelis Glasschilder voor Rijskosten f 42.-.-*

9 Juni (175.??): *aen Joost Sickes voor de Angelis & Broeder* (moet zijn: zoon), *voor verschot van Vragten & Regten in het heen en weer brengen na Brussel op hier, voort verschilderde Glas, voor de Oude kerk. Volgens rekening f 55.12.-.*

1761-'62: portaal kooromgang Uitgiftboek[b10:10]

6.10.1761: *Aan Wynand van Leeuwen voor het heyen van 31 Juffers & 5 masten, tot de Nieuwe Kerkdeur en woning daar benevens f 54.-*

31.1.1762: *Aan* (Jacobus) *Bootsma Beeldhouwer, volgens reek. f 64.-*

24.2.1762: *Aen Jurriaan Noltmeyer voor het Graven van het Fondament & Regenbak agter de Kerk f 128.-*

1767: Oudekerksplein 25 Uitgiftboek

5 november 1767: *Aan Pieter Jespers voor het graven van het huijssie op het pleyn & adsistentie bij het opdelven & transporteeren van de doodsbeenderen in het Fondament f 144.19-*

Aan Wynand van Leeuwen voor het Heijen van 20 Masten tot het Huijssie op het pleyn f 68.-.-

1769-1771: Kerkmeesterskamer

1769: *De Wel Edle Heeren Kerkmeesteren van de Gereformeerde Oude Kerk Debent Aan L. Viervant, Mr. Steenhouwer, voor het volgende gekeverd in de kerk: October 11 Een blauwe steene schoorsteenlegger lang 6 ¼d. f 5.-.-; October 11 Cruijloon f -.6.-; October 11 Lucas in de kerk 2 dagen 33 st. f 3.6.-; October 14 Vier emmers witte slijk 8 st. f 1.12.-; October 21 Lucas 6 dagen in de kerk f 9.18.-; October 21*

Een Bardiglio Marmere schoorsteen mantel in de kamer van de Edle Heeren Kerkmeesteren, met holle stijlen en een ornament in het midden zeer cierlijk gemaakt met dekstuk en brandplaate f 180.-.-; Novemb. 11 Lucas 6 dagen in de kerk, sleep, vragd f 10.6.-; Novemb. 18 Lucas 2 dagen f 3.6.-; Twee bardiglio marmere paneelen op de zijde van de schoorsteen, met steen en arbijdsloon en polijste f 24.-.-; Novemb. 25 Conne 3 dagen in de kerk 31 st. f 4.13.-; Decemb. 9 Lucas 2 dage. Decemb. 16 Lucas 1½ dag in de kerk 4½ dag. Decemb 23 Lucas 1 dag f 6.29.8; Somma f 249.6.8; Voldaan den 20 desemb 1770 L. Viervant.

1769: De Ed. Heeren Kerkmeesteren van de Oude Kerk alhier, debent aan Jacob en Hendrik Husly voor het bestucadooren van 't Wulf in de Ede Heeren Kerkmeesters Comptoir, 16 Octobr Al de wulften en de schinkels gerepareert, de witsel afgenoomen, en op noeiuw overraapt en vevolgens met lijsten en ;ofwerk versiert; de schoorsteen met lijsten, lof- en bloemwerk gestucadoort, en een basrelief van speelende kindertjes, met wapens van de Ed. Heeren Regenten, in de midden gemaakt, alles zeer cierlijk uitgevoert, en daarbij gelevert plijster, bloem van stuyfkalk, quasten penceelen en ingredienten f 475.-.-. Ao 1770 26 Meij Al het voorgemelde werk, de wulften en de schoorsteen afgestoft, afgewassen en gerepareert, met de matriaalen van kalk, plijster, quaten enzovoort f 22.16.-.

1770: *De Edl. Heere Kerkmeesteren van de Oude Kerk debent aan Adr. Mol* (meester beeldsnijder),

3 Januarij Voor het snijde van 2 stukke booven de duiren van eekenhout f 32.-.-; 6 dito Voor het snijde van een Minnike kap van eekenhout met het steeke van de sponninge voor spiegel f 42.-.-; 6 diti voor het snijde van een palmet over de capitate leijst met zijn vistonne en het klaarmaake aan een Poefetkast saamen f 48.10.-; 6 dito 8 holle pilasterstukken op duiren met het klaarmaaken f 42.-.-; 6 dito Voor 2 klauwen en 4 cardoeseen en 2 vaasen, saamen f 68.12.-; 6 dito Voor het snijde van een damlijst met linte en een lijst daarbooven met zijn vistonne en het klaarm. f 147.4.-; 6 dito Voor het besnijde van een groote lijst met linte, en 4 waapens en een schilt met de keijserskroon, saamen f 66.15.-; 447.1.-; Hout f 32.-.-; (totaal) *f 479.-.-; Voldaan den 20 desemb. 1770 Adr. Mol.* 1771: *6 febr. Voor hout en klaarmaaken van een ljst f 6.-.-; Voor het snijde van een antieke lijst* (om) *een kaart f 75.-.-; Totaal f 81.-.-. Voldaan 18 december 1771 Adr. Mol.*

1770: *D'Heer Abeleven debet aan Jan van Diemen: 30 janua. het wapenstuk schoongemaakt en gefernist f 7.-.-; het stuk Faro in de see schoongemaakt en gefernist f 3.-.-; een spieraam gemaakt en het stuk opgespanne f 3.-.-; 2 stukken van de Wit schoongemaakt gefernist f 6.-.-; een kerkkie van Streek schoongemaakt gefernist f 1.-.-; 3 feb. een spiegel lijst paneel en oog f 4.-.-; een holle lijst 8 voet, 8 st.*

de voet, en oog f 3.6.-; 14 mij 2 holle lijste saame 43 voet, 8 st. de voet f 17.4.-; een stuk op een doek geplakt en spieraam f 15.-.-; het stuk schoongemaakt en late verhelpen f 5.-.-; 15 sep. 2 dueren van het orgel schoongemaakt en gefernist f 12.-.-.; Soma f 76.10.-; De 20 desem, voldaan jan van Diemen.

1770 koperslager Pieter van 's-Herenberg: *20 aug. Een groot koperen fontyn met zijn bak f 28.-.-; 24 dito*

Een koopere kruk met een wervel aan 1 bovet kast f 0.10.-.

18 januari 1771: *De Heeren Kerkmeesteren van de Ouwde Kerk debet aan Dirk Langeraat, Voor twee gekeverde spiegelglass dienende tot een damspiegel, groot te saamen 98 duijm, breet 20, te saamen f 175.-.-; Nog agt glaasen dienende tot een perspecttief- fkas in de ondescheijde grootens, door malkanderen à 3 f 24.-.-; Nog 20 stuks voor de kas, 13½ bij 11½ à 2.6 f 46.-.-; 2 Febru. Een spiegel het glas verfoeliet en gep.* (opijst) *f 6.-.-; Totaal f 251.-.-; Voldaan, 20 xb. 1770 Pr ordre Abeleven.* (koster Jan Arent Abeleven).

1770: zuiderportaal-librije

Uittreksel van de rekeningen van Leendert Viervant:

29 augustus: Twee blaauwe steene neute lang zame 2½ vt. aan de Nieuwe Zuyderdeur f 6.17.8.

een blok Bremersteen tot twee opgaande pylasters aan dito deur, lang 7 voet 6 d., yder houden zame in maat 30 vt. cubiq f 54.-. Twee blokken Bremersteen tot het middenstuk en twee cromme stukken in maat 48½ voet cubiq.

Oct. 3. Een bremer steene schinkel lang 31.10.10, met arbeyd f 4.15.-.

Oct. 6. Een blauwe steen ligdrumpel in de Aanneemskamer met steen en arbijd, lang 7 voet 7 dm f 14.4.8.

Oct. 13. Twee stukken benthemer steen tot style onder het cosijn van de aanneemkamer, houd in maat 6 voet, met lijsten met steen en arbijd f 12.6.-.

Twee blaauwe steenen neuten tegen de poort.

Oct. 23. een blauwe steene drumpel tussen de neuten van de Poort ingekeept lang 7 vt. 8 dm., dik 5 dm, met steen en arbydsloon f 18.-.-.

een stuk benthemer steen in maat 6 voet met een lijst f 9.12.-. een blaauw basement 2 voet f 5.10.8, houd 4½ voet met arbeyd 24 st. en cruyloon f -.6.-.

Rekening van loodgieter Joost Crammer:

1770, dec. 8. Aan de Zuyderdeur 10 ogen en 12 dooken van loot gegooten 50 pond f 7.10.-.

2 schuyraamlooden gegooten 53 pond f 6.12.4.

nog de oogen en dooken aan de schoorsteen vastgegooten f 17.7.10. dec. 15. Suyder Deur gegooten nog 60 pond smeltlood f 5.14.-.

2 oogen van loot gegooten f 1.5.8.

een mand coolen f -.15.-.

dec. 31 aan de Suyderdeur 2 oogen van loot gegooten f 1.5.8.

de cramme, dooken, en lantaare vastgegooten f 9.2.6.

9

10

11

12

13

14

Eindnoten:

1 Op kerkmeestersbord worden achtereenvolgens genoemd: Floris Florisz Kant, Pieter Kanter Willemsz en Sijmen Marten Dircksz van Ruwiel.
2 Claes Hillebrantsz Boelensz den Otter was een bekend Amsterdams theoloog.
3 Claes Gerrit Matheusz was raad en schepen en meermaals burgemeester. Zijn zoon Gerrit Claes Matheusz werd in 1541 kerkmeester.
4 Burghman Woutersz Dob werd in 1539 kerkmeester.
5 De eerste zondag na Pinksteren.
6 Hendrick Iacobsz van Swieten van Leyden.
7 Op kerkmeestersbord worden achtereenvolgens genoemd: Floris Florisz Kant, Pieter Kanter Willemsz en Sijmen Marten Dircksz van Ruwiel.
8 Claes Hillebrantsz Boelensz den Otter was een bekend Amsterdams theoloog.
9 Claes Gerrit Matheusz was raad en schepen en meermaals burgemeester. Zijn zoon Gerrit Claes Matheusz werd in 1541 kerkmeester.
10 Burghman Woutersz Dob werd in 1539 kerkmeester.
11 De eerste zondag na Pinksteren.
12 Hendrick Iacobsz van Swieten van Leyden.
13 2 februari.

14 I.H. van Eeghen, ‘De familie Vinckboons-Vingboons’, *Oud Holland* 1952, p. 224. Justus Vingboons overleed in 1698 en werd begraven in graf 15/16 in de Huiszittenkapel.

Bijlage 2
Telmerken in de kappen

Inleiding

Bij het onderzoek van de kappen in 1955 viel het op, dat er op de hanenbalken en op andere plaatsen tekens voorkomen, die in het hout gesneden zijn. Bij de tekens die wij aantroffen, is sprake van een stelsel van strepen en dwarsstrepen, die een getal aangeven. Wij noemden die tekens daarom telmerken (zie: H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft/Zeist 1989, p.29-62).

Bij handwerk verschillen alle maten van de onderdelen en de verbindingen, zodat verwisseling ervan niet mag plaatsvinden. De vele onderdelen van een dergelijke constructie dienden dus in de werkplaats nauwkeurig te worden gemerkt om ze na transport bij elkaar te kunnen brengen. De telmerken werden gesneden met een gootvormig mesje, voorzien van een snijkant aan één zijde van de goot die een breedte heeft van enkele millimeters.

Bij de strepen van de *gesneden merken*, die met een dergelijk gootvormig mesje zijn aangebracht, is kenmerkend, dat de geul aan het begin geleidelijk in het hout loopt en aan het einde op dezelfde wijze omhoog komt. Dit is in tegenstelling tot de met een beitel *gehakte merken* uit latere perioden, die aan het begin en het einde van de strepen steil in het hout zijn gestoken en een V-vormige doorsnede hebben.

Het grondsysteem van de telmerken is eenvoudig. De ‘1’ is één streep, die ongeveer loodrecht op de lengterichting van het constructiedeel in het hout is getrokken (/). De ‘2’ bestaat uit twee strepen (//), de ‘3’ en de ‘4’ zijn drie en vier lijnen (///, ////). De ‘5’ lijkt soms op een V, maar staat meestal ondersteboven. Vaak is het een schuine lijn, op het midden waarvan een stuk lijn schuin naar beneden loopt. Deze figuur moet worden beschouwd als een schuine streep met aan één zijde een dwarslijn. De schuine streep is een balk, waarop de tientallen worden genoteerd. Een ‘10’ wordt aangeduid door een schuine streep met een kruisende dwarsstreep (X). De ‘5’ wordt dus als een half tiental gesneden; de ‘15’ is een schuine streep met anderhalve dwarsstreep. De ‘20’ is een balk met twee dwarsstrepen enzovoorts (afb. 34). De tussenliggende getallen hebben één, twee, drie of vier strepen naast de hele of halve tientallen. De ‘6’ is een op zijn kop staande V met één streep ernaast. De plaats van deze streep doet er niets toe; die kan zowel ervoor als erachter staan. Een teken dat bestaat uit een V met links ernaast een streep is dus geen 4 maar 6.

Bij de lange kappen zijn de hoge tientallen steeds genoteerd als een balk met zes of zeven dwarsstrepen, ondanks het feit, dat het menselijk oog eigenlijk maar vijf strepen ineens kan overzien. Het tellen van deze grotere aantallen is iets lastiger.

Oude Kerk

Een werkwijze, die veel ingang vond, was het aanbrengen van een figuur, bestaande uit twee elkaar doorsnijdende cirkelsegmenten (). Een rondlopende lijn laat zich met een rits slecht snijden. Daarom is de figuur meestal hoekig van vorm. In de wandeling wordt dit merkteken een visje genoemd. De onderdelen van de kap van de noordbeuk van het schip (1390, d) dragen aan de linkerzijde naast het telmerk een visje (afb.

35). In de zuidbeuk zijn naast de merken aan de rechter zijde pijlvormige tekens aangebracht, bestaande uit een op zijn kop staande V met een streep in het midden.

Omstreeks 1400 begon het gebruikelijk te worden tegenover de / een > te plaatsen, dus als een gebroken /. De 2 kan dan aan de onderscheiden zijde als een rechte streep met een gebroken streep (/ >) of als twee gebroken strepen (>>) weergegeven worden. Enigszins aarzelend is het links of rechts gebroken merksysteem toegepast in de noord- en de zuidbeuk van het omstreeks 1450 gebouwde hallenkoor. De onderdelen van de Sint-Joriskapel, de Hamburger- en Binnenlandvaarderskapel, de Lysbeth Gaven- en Huiszittenkapel en de Weitkoperskapel dragen alle links of rechts gebroken merken. Bij het deel van de Sint-Joriskapel dat in de zijbeuk snijdt, gaan de merken bovendien vergezeld van een gaatje dat van twee zijden met een guts is ingehakt (afb. 95). Datzelfde is het geval bij de merken in de Huiszittenkapel, ter onderscheid van de Lysbeth Gavenkapel waar de merken een half maantje dragen, ingehakt met een guts die twee keer van dezelfde kant is ingeslagen. Dit wijst erop dat de onderdelen van beide kappen gelijk zijn klaargemaakt, hetgeen het dendrochronologisch onderzoek bevestigt.

Er komt nog een ander gesneden telmerktype voor. In de kap van de Sint-Sebastiaanskapel en die van de Smidskapel zijn merken aan te treffen, die aan twee zijden een onderscheidingsteken dragen. In de Sint-Sebastiaanskapel is aan de linker kant een schuine streep aan de telmerken gesneden, rechts een haaks omgebogen lijn. Dat laatste geeft ons aanleiding deze merken stoeltjesmerken te noemen (afb. 148). In de kap van de Smidskapel kregen de merken van meerdere onderdelen twee schuine of gebroken lijnen. Ook de doopkapel en het Heilig Graf hebben dit soort merken.

De onderdelen van de vele gedeelten van de omstreeks 1510 gebouwde kappen van de lichtbeuk van het schip kregen naast de telmerken cirkelvormige gaatjes, streepjes en halve maantjes, met gutsen en beitels ingehakt.

Sedert de tweede helft van de 15de eeuw kwam een nieuw merksysteem op, dat samenhing met twee andere verschijnselen, het toepassen van een nokgording en de verbetering van de ijzerkwaliteit. Door de toepassing van de nokgording en van tussengordingen vervielen de hanenbalken en was het niet meer nodig dat sporen paarsgewijs met elkaar correspondeerden. Daarmee verviel de noodzaak om systematisch telmerken op de sporen aan te brengen. Het was in het algemeen niet meer nodig hoge getallen als telmerk aan te geven. In dezelfde periode werd de kwaliteit van het ijzer zoveel verbeterd, dat het mogelijk werd beitels te maken met een geslepen rechte snede, waarmee in eikenhout kon worden gehakt. Nu kon men korte strepen met een V-vormige doorsnede in het hout hakken, meestal 5/4 of 1½ duim (32 of 38 mm) lang. Op die manier was het mogelijk 1 tot 4 met streepjes aan te geven, 5 als V, 6 tot 9 als V met streepjes, 10 als X enzovoort. In hoofdzaak werden deze merken op kapspanten aangebracht, maar ook daarbij was een onderscheid tussen links en rechts nog steeds noodzakelijk. Dit systeem komt voor in de kappen van de Mariakapel, de viering en het Hoge Koor. In de laatste kap kregen rechte strepen en zelfs halve maantjes een zijstreep op Vlaamse wijze (afb. 253)

Een verhaal apart vormen de kapjes van de kooromgang. De zuidelijke kap, dendrochronologisch gedateerd 1559, heeft een strijkspant, gemerkt met rechts een gehakte I, links hetzelfde met een naar schuin beneden gerichte dwarsstreep. Het tweede gebint is op dezelfde wijze voorzien van

de merken II en de beide zijwaarts naar de goot gerichte hoekkepers dragen III. De hier ten noorden staande kap draagt gesneden merken: / en <, // en </, /// en // <, de volgende kap /// < en ////, gebroken V en V, gebroken V/ en V/, de hierop volgende kap op dezelfde wijze de nummers 7 tot 9. De noordelijke kap draagt gehakte halve maantjes met aan de linker zijde een schuin naar beneden gerichte dwarsstreep, nummers 1, 2 en 3. In deze kap zitten onderdelen met gebroken telmerken, niet op volgorde verwerkt, die van oudere kappen afkomstig lijken te zijn.

Op de volgende bladzijden volgt een volledig overzicht van de telmerken die in de kappen zijn aangetroffen.

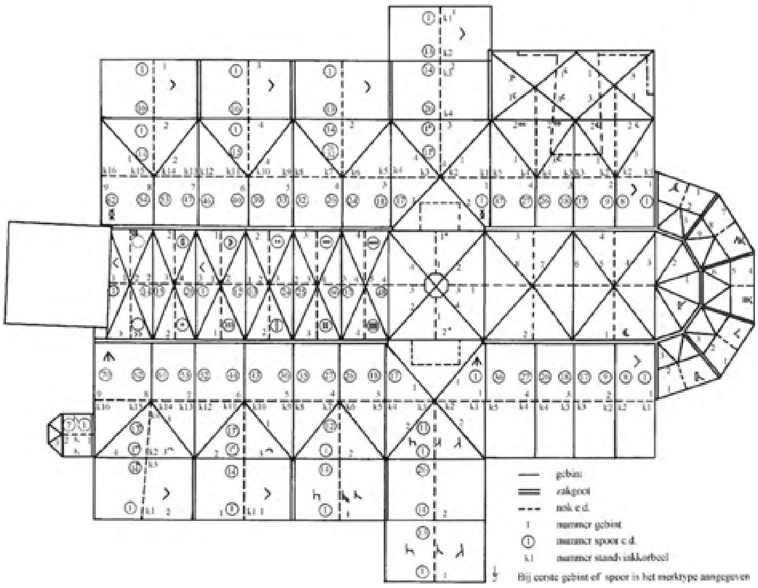

Kapplattegrond met overzicht van telmerken.

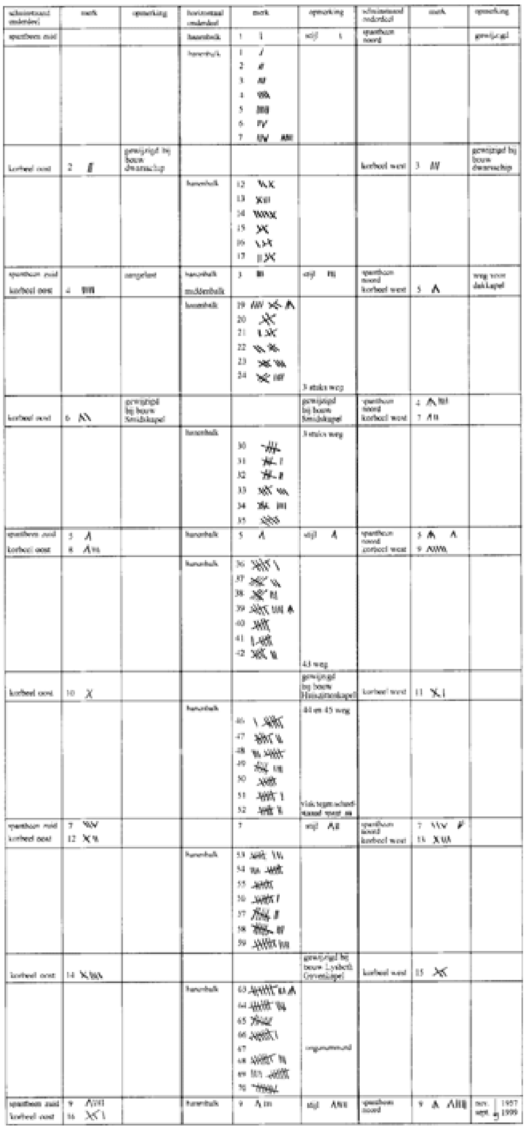

schuinstaand onderdeel	merk	opmerking	horizontaal onderdeel	merk	opmerking	schuinstaand onderdeel	merk	opmerking
spantbeen zuid			haanebalk	1	stijl 1	spantbeen noord		gewijzigd
			haanebalk	1 2 3 4 5 6 7				
korbeel oost	2	gewijzigd bij bouw dwarsschip				korbeel west	3	gewijzigd bij bouw dwarsschip
			haanebalk	12 13 14 15 16 17				
spantbeen zuid korbeel oost	4	aangelast	haanebalk middenbalk	3	stijl	spantbeen noord korbeel west	5	weg voor dakkapel
			haanebalk	19 20 21 22 23 24	3 stuks weg			
korbeel oost	6	gewijzigd bij bouw Smidskapel			gewijzigd bij bouw Smidskapel	spantbeen noord korbeel west	4 7	
			haanebalk	30 31 32 33 34 35	3 stuks weg			
spantbeen zuid korbeel oost	5 8		haanebalk	5	stijl	spantbeen noord korbeel west	5 9	
			haanebalk	36 37 38 39 40 41 42	43 weg			
korbeel oost	10				gewijzigd bij bouw [illegible]kapel	korbeel west	11	
			haanebalk	46 47 48 49 50 51 52	44 en 45 weg Vlak tegen schuinstaand spant [illegible]			
spantbeen zuid korbeel oost	7 12			7	stijl	spantbeen noord korbeel west	7 13	
			haanebalk	53 54 55 56 57 58 59				
korbeel oost	14				gewijzigd bij bouw Lysbeth [illegible]kapel	korbeel west	15	
			haanebalk	63 64 65 66 67 68 69 70	ongenummerd			
spantbeen zuid korbeel oost	9 16		haanebalk	9	stijl	spantbeen noord	9	nov. 1957 sept. 1999

Zuiderzijbeuk, 1390. Merken aan oostzijde van noord-zuid gerichte onderdelen.

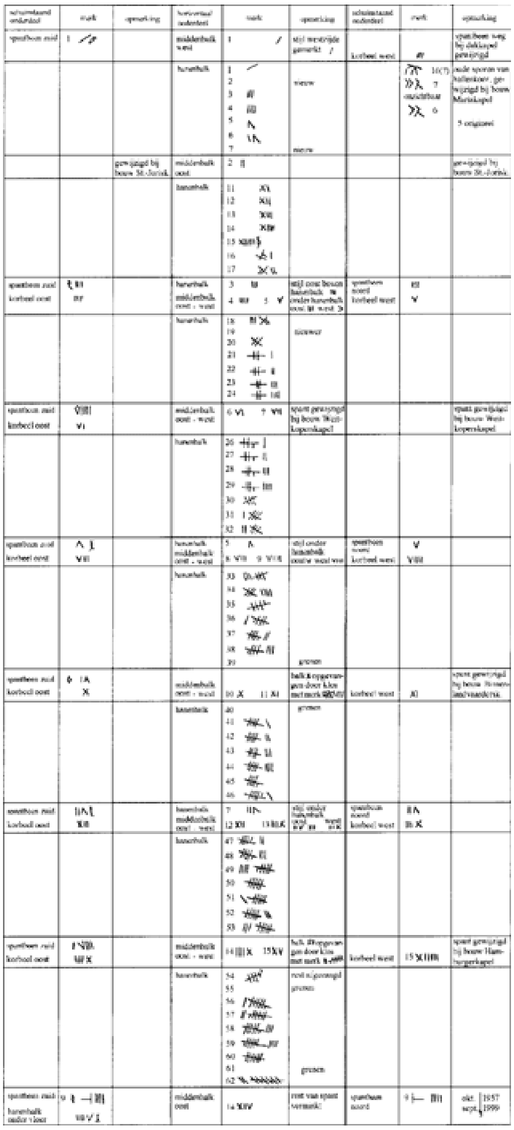

Noorderzijbeuk, 1390 (d). Merken aan oostzijde van noord-zuid gerichte onderdelen.

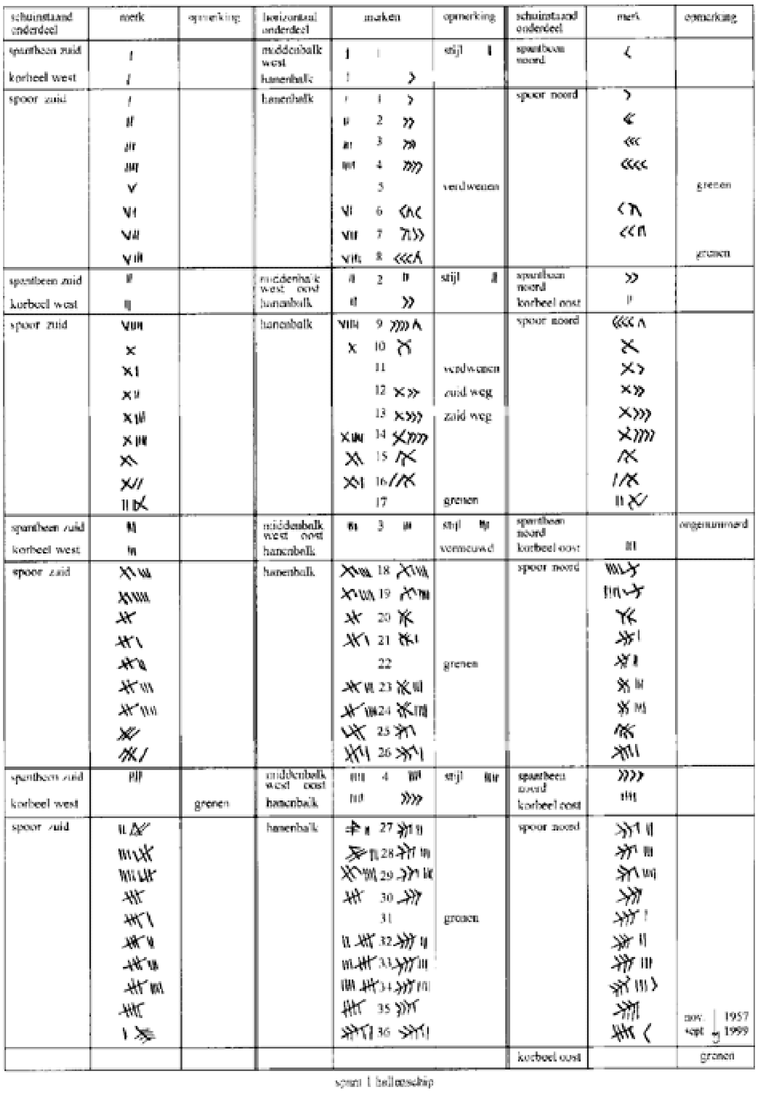

Buitenlandvaarderskoor, 1455 (d). Merken aan oostzijde van noord-zuid gerichte onderdelen.

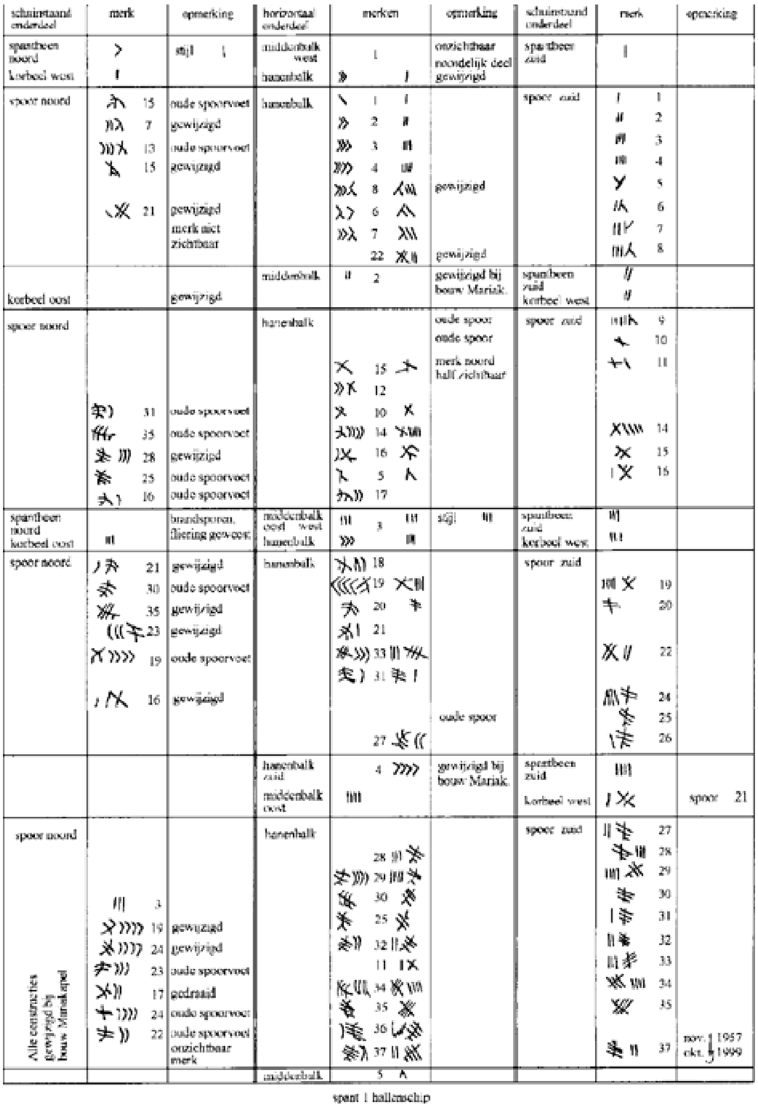

Snijderskoor, 1455 (d). Merken aan westzijde van noord-zuid gerichte onderdelen.

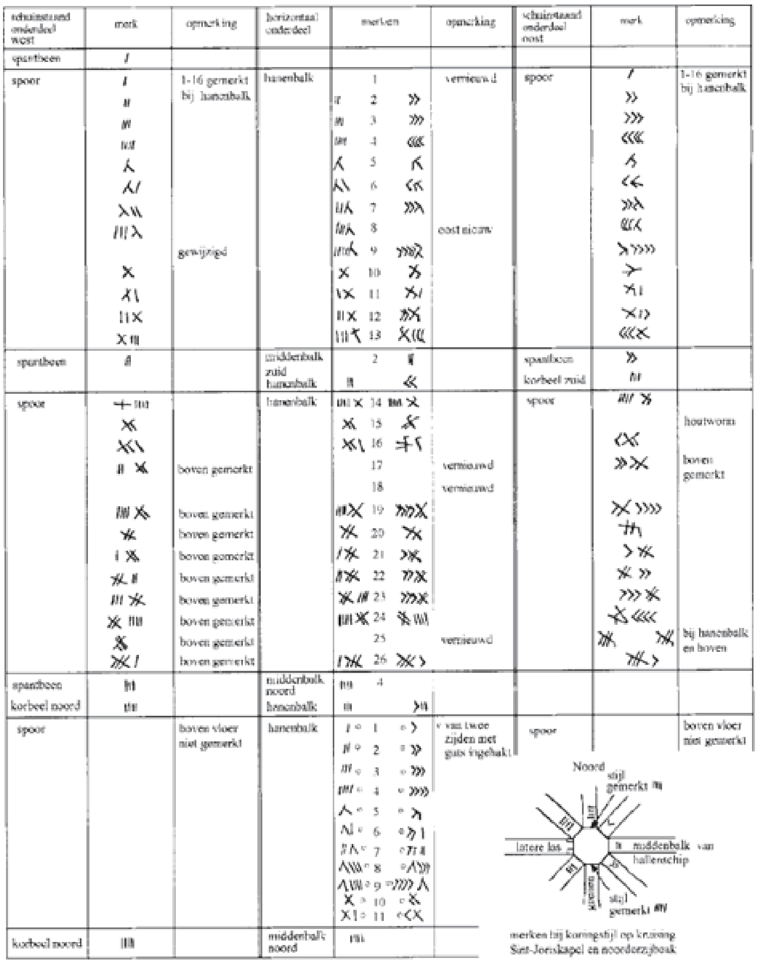

Sint-Joriskapel, 1488(d). Merken aan zuidzijde van oost-west gerichte onderdelen.

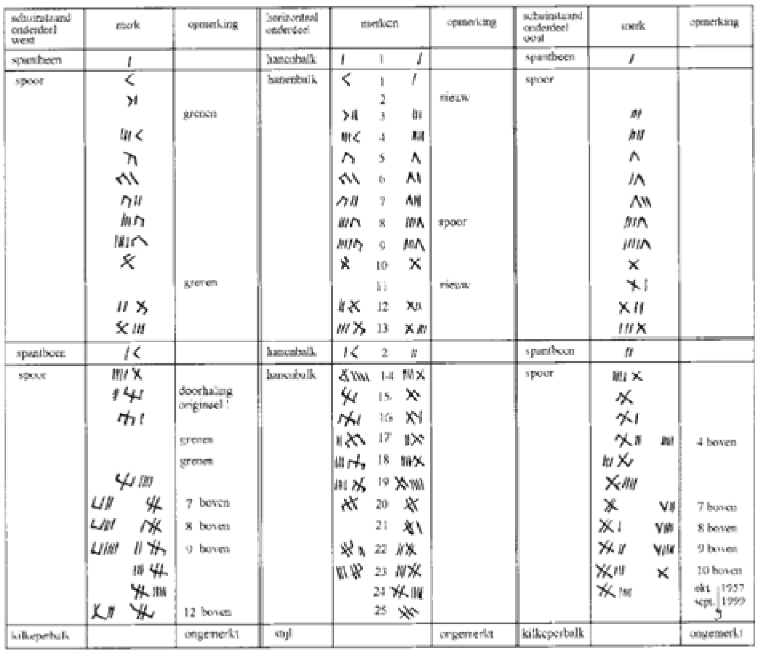

Weitkoperskapel, 1506 (d). Merken aan noordzijde van oost-west gerichte onderdelen.

schuinstaand onderdeel west	merk	opmerking	horizontaal onderdeel	merken	opmerking	schuinstaand onderdeel oost	merk	opmerking
spantbeen	I		hanenbalk	I >		spantbeen	>	
spoor		meest gemerkt onder vloer waarschijnlijk aan de voet	hanenbalk	1 \		spoor		
				2 II				
				3 III				
				4 >IIII				
				5 Λ				
				6 IΛ				
				7 IIΛ				
	IIIΛ	onder hanenbalk		8 IIIΛ			IIIΛ	onder hanenbalk
				9 ΛIIII				
				10 X				
				11 IX				
	XII	onder hanenbalk		12 XII				
				13 XIII				
	IIIIX	onder hanenbalk		14 XIIII			IIII X	onder hanenbalk
				15 /X				
				16 /XI				
			hanenbalk	II 2 I<				
spoor	>	onder hanenbalk	hanenbalk	> 1 I		spoor	I	
	>I	id.		>I 2 II				achter plankje
	II<	id.		II< 3	oost ongemerkt			niet gemerkt
	III<	boven hanenbalk		>III 4 IIII			IIII	boven hanenbalk
	Λ	id.		Λ 5 Λ			[illegible]	id.
	ΛI	id.		ΛI 6 ΛI			I [illegible]	id.
	ΛII	id.		ΛII 7 ΛII			ΛII	onder h.
	ΛIII	id.		ΛIII 8 IIIV			ΛIII	boven h.
	IIII<	boven fliering		9 IIIΛ				
	X	id.		10 X			X	aan voet
	XI	bij kil		11 XI			XI	bij kil
	XII	id.		12 XII				
	XIII	boven hanenbalk		13 IIIX			IIIX	boven h.
				14 IIIIX				
		4 ongenummerde sporen						4 ongenummerde sporen
kilkeperbalk n.w.zijde	I		koningstijl hanenbalk	I II n.w. n.o. I II		kilkeperbalk n.o.zijde	II	

Hamburgerkapel, 1493 (d). Merken aan zuidzijde van oost-west gerichte onderdelen.

schuinstaand onderdeel west	merk	opmerking	horizontaal onderdeel	merken	opmerking	schuinstaand onderdeel oost	merk	opmerking
spantbeen	III		hanenbalk	III 3 II>		spantbeen	II>	
spoor	/		hanenbalk	1 \		spoor	\	
				2 II				
	III			3 III			>II	
				4 IIII				
				5 Λ				
				6 IΛ				
	IIΛ			7	nieuw		VII	
				8 IIIΛ				
				9 IIIIΛ				
				10 X				
	IX			11 IX				
				12 XII				
				13 IIIX				
				14 IIIIX				
				15 /X				
				16 I/X				
spantbeen	IIII		hanenbalk	IIII 4 <III		spantbeen	>III	
spoor			hanenbalk	1 I				
				2 II				
				3 III				
				4 IIII				
				5	nieuw			
				6 IΛ				
				7 IIΛ				
	ΛIIII			8 IIIΛ			IIIΛ	
	IIIIΛ			9 IIIIΛ			IIIIΛ	
	X			10 X			X	hier kil boven vloer, dus voetmerken zichtbaar
	IX			11 IX			IX	
	IIX			12 IIX			II X	
	IIIX			13 IIIX			II<X	
	IIIIX			14	ontbreekt		IIII X	
	/X			15	id.		/X	
kilkeperbalk n.w.zijde		ongemerkt	koningstijl	IIII n.o.		kilkeperbalk n.o. zijde	IIII	nov. 1957 okt. 1999

Binnenlandvaarderskapel, 1493 (d). Merken aan zuidzijde van oost-west gerichte onderdelen.

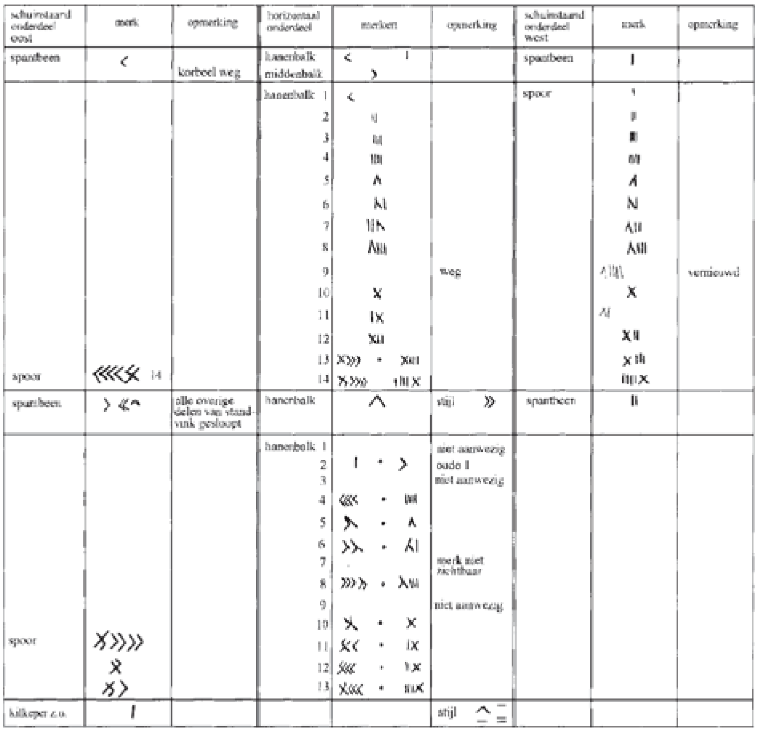

Huiszittenkapel, 1503 (d). Merken aan noordzijde van oost-west gerichte onderdelen.

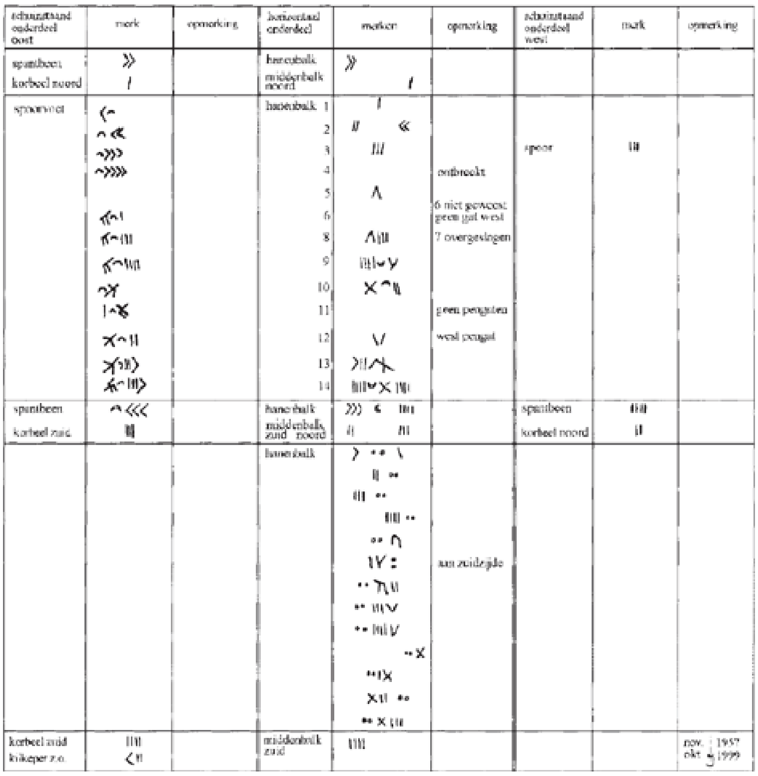

Lysbeth Gavenkapel, 1503 (d). Merken aan noordzijde van oost-west gerichte onderdelen.

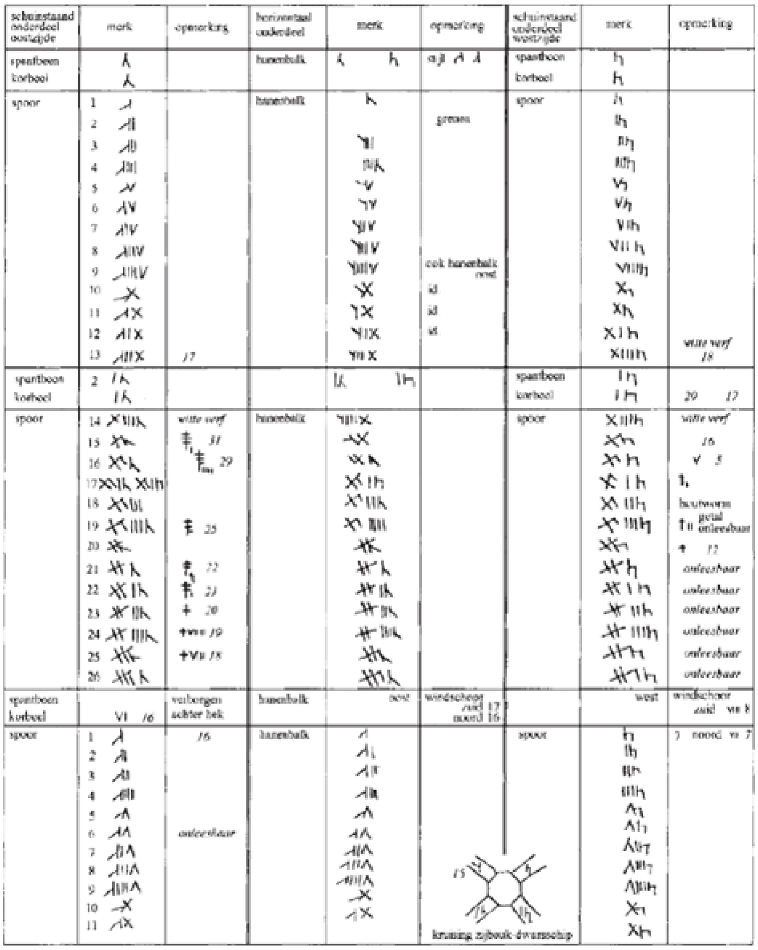

Sint-Sebastiaanskapel, 1516 (d). Merken aan noordzijde van oost-west gerichte onderdelen.

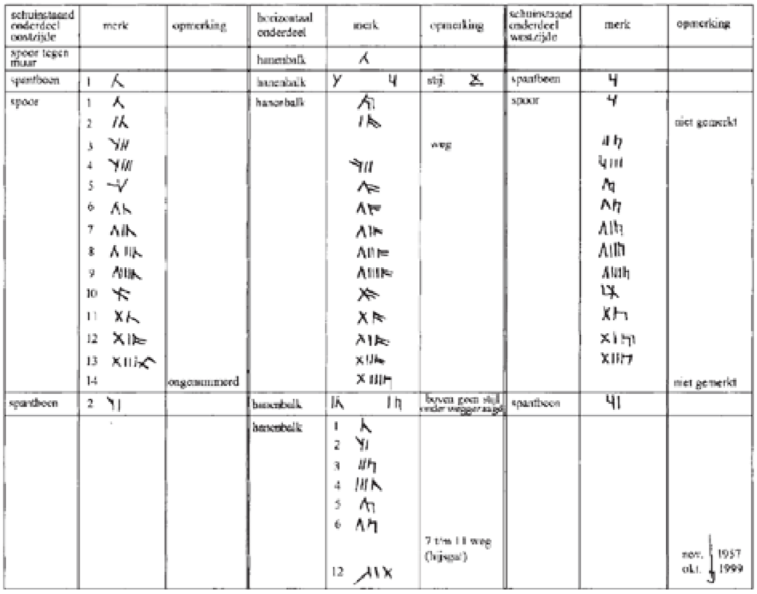

Smidskapel, 1516 (d). Merken aan noordzijde van oost-west gerichte onderdelen.

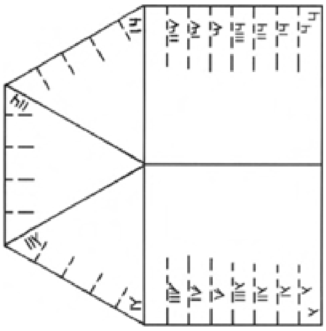

Doopkapel, 1504 (d)

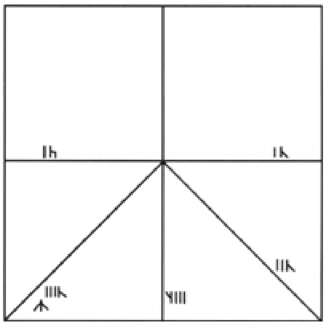

Heilig Graf, na 1510 (d).

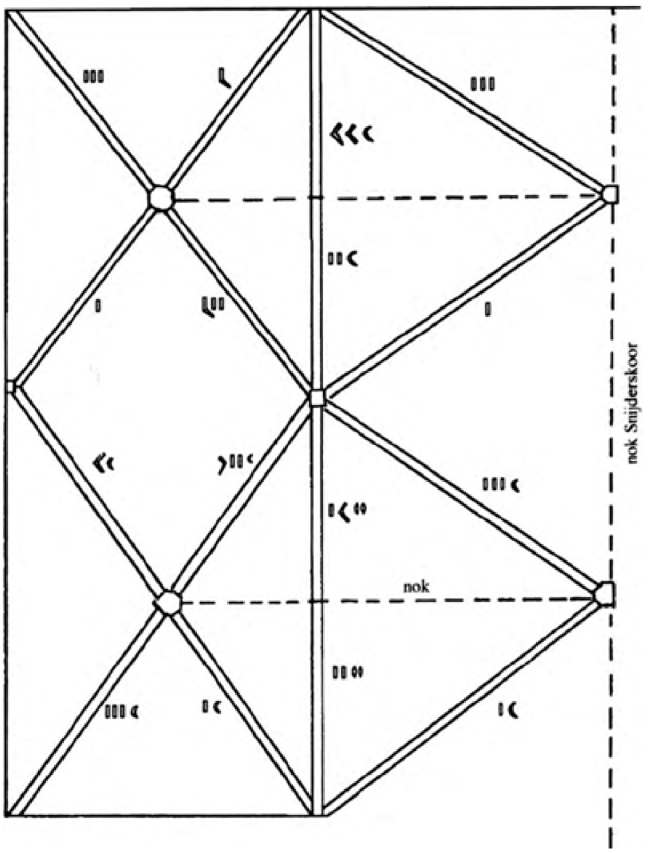

Mariakapel, 1553. Oudere kaponderdelen gebruikt. Merken met beitel en guts ingehakt, sporen en dergelijke niet gemerkt.

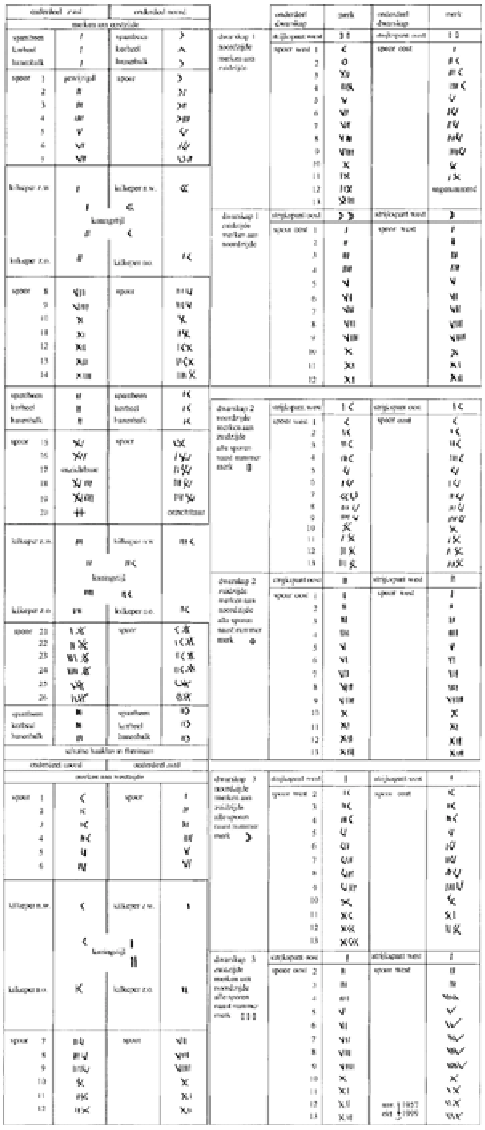

Middenschip westelijk deel, 1510 (d). In deze kap zijn veel sporen van de oude kap verwerkt.

Middenschip oostelijk deel, 1510.

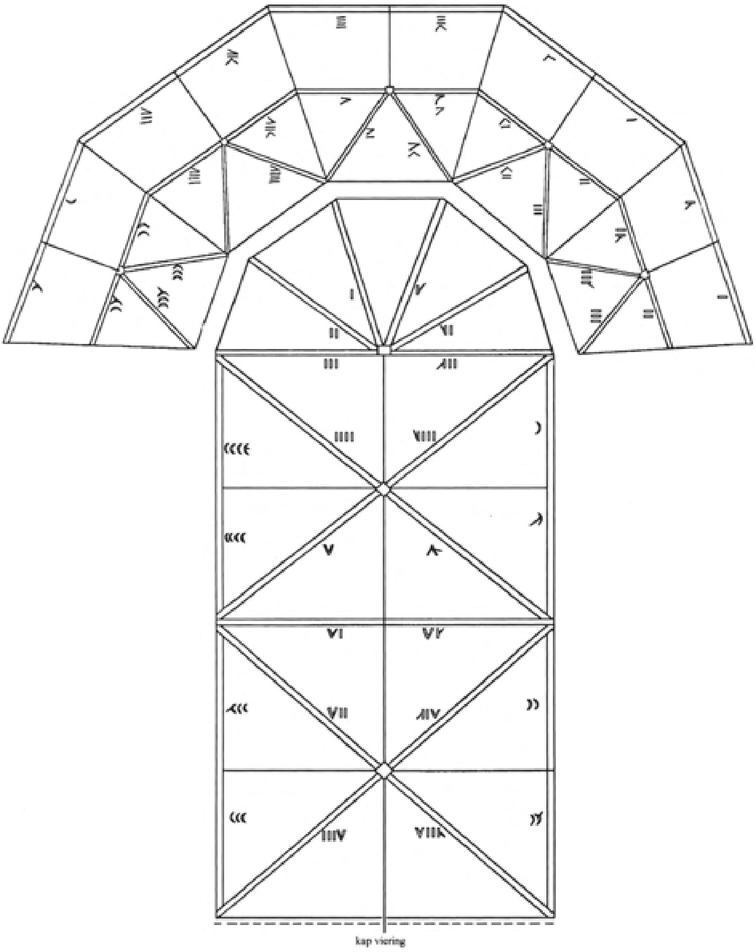

Kooromgang, 1559 (d). De merken van de drie middelste kappen zijn gesneden, van noordelijke en zuidelijke kap gehakt.
Hoge Koor, 1559.
Viering en dakruiter, 1554 (d).

Bijlage 3 Merken en inschriften in de kappen van de kerk en in de toren

Op onderdelen van de kappen en van de toren zijn talrijke tekens, in- en opschriften aangebracht. Globaal zijn die onder te brengen in vier categorieën.

1. Ingesneden strepen op onderdelen van kappen die tijdens het transport en het verhandelen van het hout zijn aangebracht voordat de onderdelen zijn gereedgemaakt (vlot- of eigendomsmerken).
2. Ingesneden merken die te beschouwen zijn als de handtekeningen van de makers (timmermansmerken).
3. Later ingesneden, ingehakte, ingekraste of met verf aangebrachte namen van werklieden die in het gebouwwerkzaamheden verrichtten.
4. Losse plankjes met geschreven teksten, die werklieden bij hun werk achterlieten.

Soms zijn vlotmerken en timmermansmerken niet of nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Daarom zijn zij in één tekening bijeengebracht (afb. -1-)

Op de zuidwestelijke hoekstijl van de dakruiter is een aantal inscripties ingehakt, een combinatie van een merk en initialen (wellicht HCRM) uit 1636, een handmerk met verbrede einden (schreven), een handmerk met initalen IIVH en een leidekkershamer (afb. -2-).

In de westelijke wang van de dakkapel aan de zuidzijde van de noordelijke zijbeuk in travee 2-3 staat gesneden: 1689 8/1 DIT DACK BEGONNE HENDRICK TEBBE V.REES, waarnaast een leidekkershamer.

In de andere wang staat: HHM 1724 (H en H aan elkaar).

Op de beide wangen van de dakkapel aan de oostzijde van de noordzijde van de Mariakapel waren een aantal 18de-eeuwse initialen met jaartallen ingekerfd[b14:tek-6 en 7]. Bij de restauratie is het beschot vervangen door nieuw.

IW 1728, 1736, 1739; IBW 1746
IHM 1731, 1760: vermoedelijk I of J Hzn M.
HAM 1733, 1735: vermoedelijk H Azn M.
HKS 1737, 1739, 1740, 1746
HF 1755, 1760
KB 1760
AWW 1761
GT 1761
IDFK 1761
BD 1773

Uit de voet van de kap aan de oostzijde van de Binnenlandvaarderskapel is - tussen veel afval van de voormalige loodgieterszolder boven de Weitkoperskapel - een grenen plankje te voorschijn gekomen met het opschrift: *Pieter Star en Maria Huijser Anno 1843 16 July eergedachnis*. Ook in de kapvoet van de Hamburgerkapel zijn

soortgelijke plankjes gevonden, onder meer met de namen van Jan Bontjes en Jacobus Tiest.

In 1952 werden aan de voet van de kap in de Hamburgerkapel drie plankjes gevonden die met potlood beschreven waren. De teksten luidden:
Pieter Star en Jan Bontjes beide Timmerlieden 1843
Pieter Star en Maria Huyser 22/11 1843
Pieter Star en Maria Huyser Anno 1843 is deze Kerk geschilderd en gemaakt

In 1951 werd aan de voet van het oostelijke schild van de Sint-Sebastiaanskapel een plankje gevonden waarop geschreven stond:
Jacob Tiest timmerman van de Oude Kerk heeft dit werk gerepareerd 1843
Op de blindtracering 73-74 stond: *P. Tor 1855*
In de kap van de Smidskapel staat met witte verf geschilderd: *J.V. Gorkum 1851*
Boven kolom 21 in het Buitenlandvaarderskoor is tijdens de restauratie in de kapvoet een plankje gevonden met het opschrift *pieter Star 1843*.

Op beglazing aan de noordzijde van het Hoge Koor is een aantal inscripties gevonden.
Gerrit Snoer (die ook zijn naam op een gording van een dwarskap had geschilderd), Jurriaan Alessie, Glasemakers, Geschreven Den 18 October Anno 1802

Lucas van Welp
Ariel
Lucas
G. Pieters 1887

In de dakkapel in de noorderzijbeuk tegenover de Binnenlandvaarderskapel staan de namen ingekrast van H. de Smit en T. Verhoef, vergezeld van het jaartal 1884.

Van de herstellingen in 1899 zijn, onder andere in het Hoge Koor, in de gewelven plankjes gevonden met de namen van J. Wevering, J. en W. Sauerbrij.

Op de leidekkerszolder van de Weitkoperskapel was tegen het dakbeschot een leitje gespijkerd met opschrift: *Gemaakt den 2 September 1912 door J.S.*

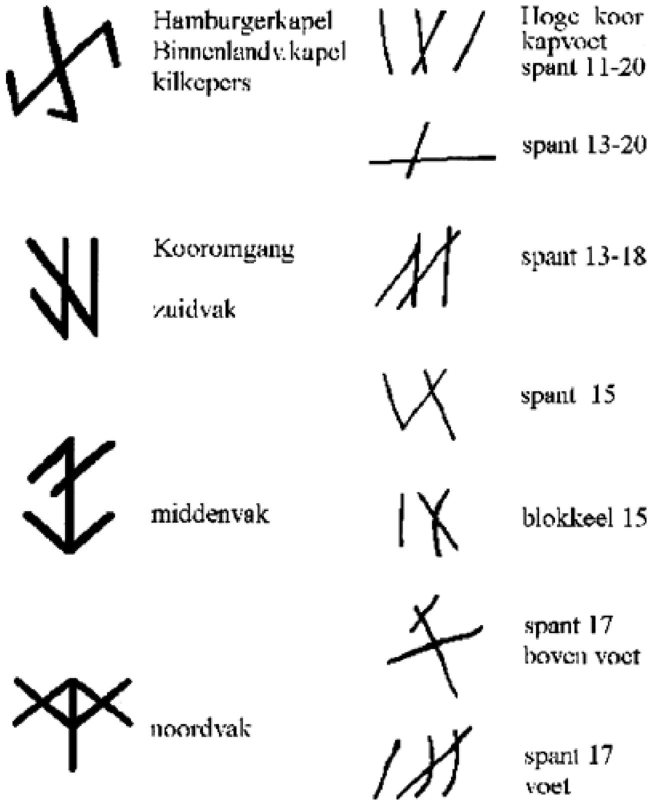

1 Vlot- en timmermansmerken. Opname HJ 1957, AvR 1977.

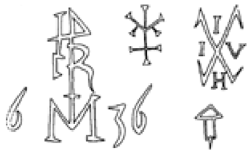
2 Merken op dakruiter. Tekening A. Reinstra.

Toren

Ter hoogte van de eerste omloop:
Haan-bal & / wyzerplaten geschilderd & verguld / Mei 1923 door / L.A. Swart C.T. Huussen / J. Visser P.H. v.d. Linden / L.A. Godschalk / werkz. Gem. werkpl

Geschilderd en verguld / Haan en Bal in 1939 / Wijzerplaten Juni 1940 / door: W.C. Brugmans / en W. de Boer / Schilders gem. werkplaats / opz. Ph. Cohensius

Wijzerplaten en pinakels / gerestaureerd door / E.C.v/d Graaf, R. Rill en / C.W. v. Vlijmen / van Boogert / Schilderwerken / Begeleid door A. Vink en J.F. Cassee / Oktober 1982

Ter hoogte van de tweede omloop:
1806

Door Evert van Gelder Harm[s] */ van Hellendoorn en Willem / van Vliet is verguld en geschil / dert dese tooren zo als voorheen / is geschied, op order van baas drost / is dit het langst gedaan door wien /en in welk jaar dit staat hierboove aan.*

Als men schreef duijsent jaar, en half soo veel als vooren / en viermaal vijftig, en nog tien maal vijf en een, / liet Jacobus de Paauw van Boven tot beneen / dees toore schildren en vergulden naar behooren / dit werk is maar alleen van drie mannen gedaan / daarom so is haar naam geschreven onder aan.
Frederik Groennenborg Willem Terwijs Pieter Hekker (1751)

Op de zolder van de kerk werd in 1997 een stukje zwaar bladlood gevonden met de inscriptie: *'Toren in het lood gezet in juni anno 1950 door T. Sloeserwij en F. Onverwagt'.*

Bijlage 4
Overzicht van baksteenformaten

Algemeen:
Het valt op dat in funderingen vaak grotere stenen zijn gebruikt dan in het opgaande werk. Die grotere stenen zijn soms afkomstig van afbraakmateriaal van een voorgaande periode.

bouwjaar	deel van de kerk	maten in centimeter	10 lagen	verband	kleur
ca. 1300	*kasteel N.Z. Kolk*	*29-32 × 14-15 × 7-8(9)*		*Vlaams*	*geelrood*
ca. 1300	oudste stenen kerk + koor	28-30 × 13,5-14,5 × 6,5-7		staand	bruinrood
	oostgevel	25-27 × 12,5-13 × 7,5-8			
ca. 1300	sacristie	28-30 × 14-14,5 × 6,8-7,5			
ca. 1320	toren	27-29 × 13-14 × 6,5-7			
	oostgevel	25-27 × 12,5-13 × 7,5-8	81-83	staand	rood
ca. 1325	vulling kerk-toren	28-30 × 13,5-14,5 × 6,2-7			
ca. 1330	*kerk Vreeland*	*27,5-28 × 13,5-14 × 7*			
1369	veelzijdig gesloten koor	23-25 × 11,5-12 × 5-6			
1369	*Haarlem, Gravenzaal*	*24-24,5 × 11,5-12 × 5,3*	*63*		
1390	hallenschip, westgevel noord	22,5-23,5 × 11-11,5 × 5-5,5			bleekrood

	scheibogen	21,5 × 10,5 × 5		
	muur bij Smidskapel	20-22 × 10,-11 × 4,5-5		grauw roodbruin
1385-1400	*Nieuwe Kerk Amsterdam, koor*	*22-22,5 × 11 × 5,5*		
ca. 1410	zuiderportaal I, fundering	22,5-23,5 × 11-12 × 4,5-5		
	westmuur	21-23 × 10,5-11,5 × 4,5-5,5		bruingeel
ca. 1430	noorderportaal I	20,5-21 × 10,5 × 4,5-5		
begin 15de eeuw	riool noordzijde	21-22 × 10-10,5 × 4,5		rood
ca. 1440	*Nieuwe Kerk A'dam, schip*	*20 × 9,5 × 4,5*		
	lichtbeuk	*24 × 11-12 × 5*		
1448-1454	hallenkoor, fundering	21-23 × 9,5-11 × 4,5-5		rood-
	hoger	19,5-21 × 9,5-10 × 4,5		genuanceerd
	onder kolommen	22 × 10 × 4		
	kooromgang	20-22 × 9,5-10,5 × 4,5	staand	rood-geel
ca. 1460	Sint-Sebastiaanskapel I,	25 × 12 × 7 (secundair)		
	fundering	22,5-23 × 11 × 5		
		21,5-22 × 10-10,5 × 4,5-5		

ca. 1460	Binnenlandvaarderskapel I, fund.	22-23 × 10,5-11 × 5-5,5			
	hoger	22 ×10 × 4,5			
ca. 1470?	latrine buiten	22 × 11 × 5			
	Binnenlandvaarderskapel				
1485	Sint-Joriskapel noordgevel onder	25,5 × 12,5 × 5,5			
	boven waterlijst	22 × 10 × 5-5,5			
	boven vensteraanzet	19,5-20,5 × 9,5 × 4-4,5			
	fundering oost	21,5-22 × 10,5 × 4,5			
1495	Hamburgerkapel westgevel	21,5-22,5 ×10,5-11 × 5-5,5	62	staand	rood
	top	22 × 10-10,5 × 4,5			
1495	Binnenlandvaarderskapel, altaar	21,5 × 10,5 ×5			
1503	Huiszittenkapel + L. Gavenkapel	21-22 × 10-11 × 5			roodbruin
	top	22,3-22,8 × 10,7-11 × 5-5,3			bleekrood
ca. 1510	noorderportaal II	22 × 10,5 × 4,5			
	fundering traptoren	23 × 10,5 × 5-5,5			
1510	schip lichtbeuk	21-21,5 × 10,5 × 4,5-5	62-63	staand	rood
ca. 1510?	dichting nis Weitkoperskapel	20 × 10 × 4,5			
1512-15	Sint-Sebastiaans- en Smidskapel,				

	fundering	21,5-23 × 10,5-11 × 5-5,5			helderrood
	hoger	18,5-20 × 8,5-9,5 × 4,5-5	55	staand + kruis	rood gevlekt
1516	Librije-IJzeren Kapel	18,5-19,5 × 8,5-9,5 × 4,5-5			
	gewelf IJ.K.	16,3 × 8 × 3,8		visgraat	

bouwjaar	**deel van de kerk**	**maten in centimeter**	**10 lagen**	**verband**	**kleur**
1516	zuiderportaal II	19-21 × 9-10 × 4-5			roodbruin
1516	sacristie fundering	20,5-21,5 × 9,5 × 4-5			
	opgaande muur	19-20 × 9-10 × 3,8-4			rood
1520	Heilig Grafkapel koorомgang	18,5 × 8-9 × 4,2-4,5		kruis	
1551	Mariakapel	19-20 × 9-9,5 × 4,3-4,5	52	kruis	rood
1551	timmerloods tegen	22 × 10,5 × 4,5			
	Binnenlandvaarderskapel				
1559	koor, lantaarn	19,5-20,8 × 10 × 4,5			bleekrood
ca. 1560	eerste kerkmeesterskamer	19 × 9,5 × 4,3			bleekrood
1565	toren verhoging	19,5/21 × 9/9,5 × 5	66	kruis	rood
	trap	21/22,5 × 10,5 × 4/4,5			
1571	Collegekamer	19-20 × 9-10 × 4-4,5	54	kruis	rood
1582	rond Roodeur	16,5-17,5 × 8-9 × 4			
1582	sacristie deelmuur	19 × 9 × 4			rood
1618	kostershuis	18,5-19 × 9 × 3,8		kruis	lichtrood
1649?	Collegekamer, dichting	22-22,5 × 10,5/11 × 4			rood
	lichtopening naar Mariakapel				

ca. 1660	gevels Oudekerksplein 17-21	18,5-19 × 8,5 × 3,5	43	kruis	paars
1708	Sint-Sebastiaanskapel middenstijl venster	22,3 × 10,3 × 4,2			paarsgrauw
1724	kosterij verhoging	21,5-22,5 × 10,5 × 4-4,5			
1738	ommanteling toren	21-23 × 10 × 3,5-4	48,5		paarsbruin
	reparaties binnen	23/24 × 11-11,5 × 4/4,5	52-53		rood
	westgevel noordbeuk	22,5 × 10,5 × 4			
1756	Smidskapel deur zuiderportaal en top oostelijk blindvenster	18 × 9 × 3,5			rood
1767	gevel Oudekerksplein 25	22,5 × 10,5 × 3,5	39	kruis	paars
1770	zuiderportaal dichtmetseling	21-22 × 10,5 × 4		kruis	paars
1861	toren reparaties	21,5 × 10 × 4	48,5	kruis	paars

Bijlage 5
Steenhouwersmerken

Als bronnen zijn gebruikt: eigen waarnemingen van de auteur, documentatiemap 18, p. 93-97 en inventarisatie van J. Soentgerath juni 2000.

De grootte van de merken is 2,5 tot 4 centimeter.

In het triforium zijn de vakken 1-2 en 29-30 dichtgemetseld en zijn de onderdorpels van 2-3 en 28-29 vervangen door baksteen. Van deze vakken zijn dus geen gegevens.

Merk	**Plaats in Oude Kerk**	**Bouwjaar**	**Merk komt elders in dezelfde periode (± 45 jaar) voor in:**
	1. Kolom 60 tussen Lysbeth Gaven- en Huiszittenkapel	1503	
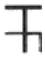	2. Kolom 35 tussen Weitkopers- en Binnenlandvaarderskapel. Triforium n. + z., vieringkolommen 7 en 24	1506 1510	Dordrecht, Grote Kerk 1460-'70
	3. Triforium n. + z., vieringkolom 7	1510	Kampen, Buitenkerk voor 1490 Lochem, kerk rond 1500 Gildehaus, Annakerk ca. 1480
	4. Triforium n. + z., vieringkolom 7 en 24	1510	
	5. Triforium n. boven kolom 4 vieringkolom 7	1510	Deventer, Lebuïnuskerk voor 1470; Delden, 1464-'80; Gildehaus, Annakerk ca. 1480; Oldenzaal, ca. 1480

	6. Triforium n. + z., vieringkolommen 7 en 24	1510	
	7. Triforium n. + z., vieringkolommen 7 en 24	1510	Nijmegen, Stevenskerk ca. 1500
	8. Triforium z., n. boven kolom 4, vieringkolom 24	1510	
	9. Triforium n. + z.	1510	Dordrecht, Grote Kerk 1460-'70; Veldhausen (D), ca. 1480
	10. Triforium n.+z., enkele	1510	Kerken bij Bentheim / Gildehaus, 1480-1505; Deventer, Lebuïnus-kerk, 1486-1502
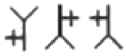	11. Triforium n.+z., enkele, vieringkolom 7	1510	
	12 Triforium z., enkele	1510	

Merk	Plaats in Oude Kerk	Bouwjaar	Merk komt elders in dezelfde periode (± 45 jaar) voor in:
	13. Triforium z., enkele	1510	
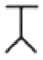	14. Triforium n., zwart gekleurd	1510	Kampen, Buitenkerk voor 1490
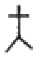	15. Triforium n. + z., vieringkolom 24	1510	Gildehaus, Annakerk 1480; Gouda, Sint-Janskerk 1485;
	Heilig Graf	1515	Kampen, Bovenkerk 1470; Utrecht, Dom voor 1475
	16. Triforium z. (26-27),	1510	Deventer, Lebuïnuskerk,
	enkele Heilig Graf	1515	1486-1500
	17. Heilig Graf	1515	
	18. Heilig Graf	1515	
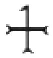	19. Mariakapel, oostgevel	1552	

Bijlage 6
Altaren en beelden

Enkele auteurs (Noach[39:138], Bijtelaar[73]) hebben gepoogd altaren, die in verschillende bronnen genoemd zijn, een plaats in de kerk te geven. Onjuist aangenomen bouwdata en ook het feit dat eerst in 1512 twee kolommen het veld moesten ruimen voor het creëren van een viering, hebben in een aantal gevallen tot onjuiste plaatsingen of verkeerde conclusies geleid. Soms zijn voor een altaar zelfs twee verschillende plaatsen opgegeven. In het onderstaande is een alfabetische opsomming van genoemde altaren gegeven en er is getracht de juiste plaats te vinden. Waar dat niet is gelukt, zal worden aangegeven waar, op grond van de bekende data, het altaar wellicht stond.

De nummers () corresponderen met de bijgevoegde plattegrond, die de toestand omstreeks 1560 aangeeft.

Altaren

Hoogaltaar (1)

Sedert 1370 is dit altaar niet meer verplaatst (zie hoofdstuk 1.3). Het kende geen naamheilige en was aan de Heilige Drie-eenheid gewijd.

Sint-Adriaansaltaar (3)

Dit altaar stond tegen kolom 3 aan de noordzijde. De oudst bekende vicarie dateert uit 1496.

Sinte Agatha-altaar (13)

Er is geen stichtingsdatum of capellerie bekend op dit altaar dat niet georiënteerd in de kooromgang tegen kolom 15 stond[65-1:19]. Patronen waren de overlieden van het Onze-Lieve-Vrouwegilde[39:136].

Sint-Agnesaltaar (10)

Het altaar stond tegen kolom 12 in het noordelijke zijkoor, dus dicht bij sacramentshuis. De oudste vicarie is in 1466 gevestigd, kort na het gereedkomen van het hallenkoor.

Sint-Andriesaltaar = *Sacramentsaltaar* (33)

Sint-Anna-altaar (34)

De eerste capellerie die op dit altaar bekend is, werd gesticht in 1418[661:18]. Later stond het op de noordoostelijke hoek van de Sint-Sebastiaanskapel. Dit altaar heeft dus oorspronkelijk tegen de oostmuur van het hallenschip gestaan en kreeg na de doorbraak en de bouw van de eerste Sint-Sebastiaanskapel een bescheiden plaats tegen kolom 54. Het altaar was ook gewijd aan Sint-Geertruid, Sint-Lucia en Sint-Bernard[66:17]. In dit verband is vermeldenswaard dat het op Sacramentsaltaar, dat later in het Buitenlandvaarderskoor stond, in 1416 een capellerie is gesticht.

Sint-Anthoniusaltaar (14 of 16)

Dit bestond volgens Noach al in 1465. Er is geen exacte plaats bekend. Gezien de datum stond het wellicht in het zuiderzijkoor.

Sint-Barbara-altaar (21)

Bijtelaar plaatst het tegen kolom 27 in de zuiderzijbeuk. Zij meldt in 1473 een pachtbrief aan het Schoenmakersgilde voor missen op dit altaar. In 1468 waren de schoenmakers uit het Smidsgilde getreden[75-3:11].

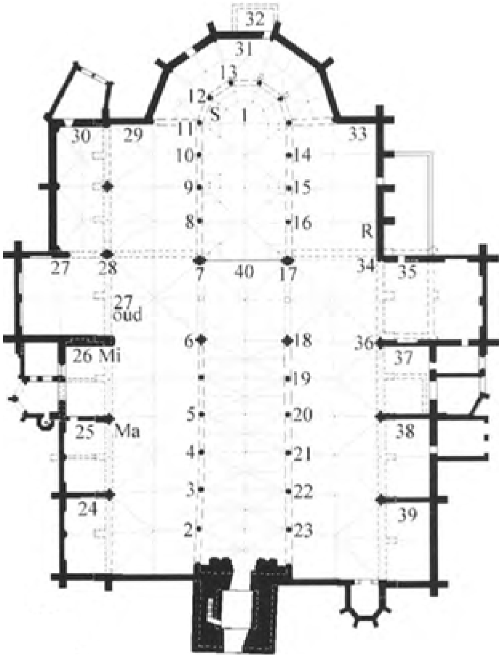

1 Hoogaltaar
2 Sint-Jacobsaltaar
3 Sint-Adriaansaltaar
4 Kruis- of Jan Bethszoonsaltaar
5 Maria Magdalena-altaar
6 Sint-Jan Baptistaltaar
7 Salvatoraltaar
8 Petrus- en Paulusaltaar

9 Sint-Philippusaltaar
10 Sint-Agnesaltaar
11 Sint-Catharina-altaar
12 Drievuldigheidsaltaar
13 Sint-Agatha-altaar
14 Sint-Anthoniusaltaar
15 Sint-Pietersaltaar
16 Sint-Anthoniusaltaar
17 Sint-Nicolaasaltaar
18 Sint-Mathijsaltaar
19 Jezusaltaar
20 Sint-Maartensaltaar
21 Sint-Barbara-altaar
22 Sint-Jan Evangelistaltaar
23 Sint-Cornelisaltaar
24 Petrus en Paulusaltaar (Hamburgers)
25 Sint-Pieters- of Kruisaltaar (Binnenlandvaarders)
26 Sint-Jacobsaltaar
27 Sint-Pancratiusaltaar
28 Sint-Jorisaltaar (Voetboogschutters)
29 Maria-altaar, na 1555 Sint-Barbara-altaar
30 Maria-altaar
31 Bierdragers Onze-Lieve-Vrouwealtaar
32 Heilig Grafaltaar
33 Sacramentsaltaar (Buitenlandvaarders)
34 Sint-Anna-altaar (Sint-Lucienaltaar)
35 Sint-Sebastiaansaltaar (Handboogschutters)
36 Maria-altaar
37 Sint-Eloy-altaar (Smeden)
38 Hieronymusaltaar
39 Verrijzenisaltaar

Ma. beeld van Sint-Maarten
Mi. beeld van Sint-Michaël
R. beeld van Sint-Rochus
S. Sacramentshuis

Sint-Barbara-altaar van de snijders **(29)**

Omstreeks 1555 kregen de snijders de beschikking over het oude Vrouwekoor, waar zij een altaar gewijd aan Sinte-Barbara onderhielden. Daar stond eerst het Maria-altaar.

Sint-Bernardsaltaar

Zou volgens Bijtelaar hetzelfde zijn als het Sint-Annaaltaar[66:17].

Sint-Catharina-altaar **(11)**

Dit zou in 1382 al bestaan hebben en dus een van de oudst bekende altaren in de kerk zijn.[1] Later stond het tegen kolom 13 aan de noordzijde op de scheiding tussen Vrouwekoor en kooromgang. Het kan in 1382 niet op die plaats gestaan hebben.

Sint-Cornelisaltaar **(23)**

Dit stond tegen de eerste kolom van de toren aan de zuidzijde[77:11]. Wagenaar noemt het Brundten- en Drebbers- of S. Cornelisaltaar. Het is gesticht door Cornelis Jansz, bijgenaamd de Drebber. Gijsbert Brunt was een van zijn executeurs-testamentair. Volgens Noach is er in 1540 een vicarie op gesticht.

Altaar van de Drie-eenheid = *Hoogaltaar* (1)

Driekoningenaltaar **(12)**

In 1473 is een capellerie gesticht op dit altaar dat *in den ommeganc an die noirtzyde van den chore* stond tegen kolom 14[65-1:18].

Elfde-mis-altaar = *Sint-Jorisaltaar* (28)

Sint-Eloy-altaar **(37)**

Na voltooiing van de Smidskapel verlieten smeden en kuipers het Sint-Matthijsaltaar en stichtten hun eigen altaar, gewijd aan hun schutspatroon. De kuipers traden in 1542 uit het Smidsgilde en namen toen het oude Sint-Mathijsaltaar weer over.

Altaar van het Heilig Graf (32)

In de Heilig Grafkapel aan de oostzijde van de kooromgang stond een altaar waarop in 1520 een vicarie werd gesticht[65-1:21].

Sint-Hieronymusaltaar (38)

Noach meldt op dit altaar een oudste vicarie in 1450 en in 1465 een volgende. In 1485 wordt melding gemaakt van een fundatie van Willem Heynricksz *'aen de zuytsyde in den transyt'*[59-1:17]. Daarna volgen nog drie giften. De oorspronkelijke plaats van dit altaar is niet bekend. Wellicht kan *transyt* als zijbeuk worden uitgelegd. In 1503 was de Huiszittenkapel voltooid en kreeg het altaar daar een plaats.

Sint-Hubertusaltaar = *Sint-Nicolaasaltaar* (17)

Sint-Jacobsaltaar (2)

Dit stond tegen de eerste kolom van de toren aan de noordzijde. Oorspronkelijk was dit altaar aan Sint-Paulus gewijd en werd onderhouden door de al in 1421 bestaande Hamburger Broederschap. De overheden van deze broederschap waren volgens Wagenaar verantwoordelijk voor het *Sunte Pouwle altaer*.

Sint-Jacobsaltaar (26)

Ook in de Weitkoperskapel kwam een altaar gewijd aan Jacobus Major. In 1500 werd er een vicarie op gesticht door Jan Claesz van Hoppen[39:139;54-1].

Altaar van Sint-Jan Evangelist (22)

Dit altaar stond tegen kolom 28 en in 1391, juist toen het hallenschip voltooid zal zijn, werd er een vicarie op gesticht[39:139].

Sint-Jansaltaar (6)

In 1370 had de kerk twee schutspatronen: Sint-Nicolaas en Sint-Jan Baptist. Er zal dus in dat jaar ook een altaar zijn geweest dat aan Johannes de Doper gewijd was. Sint-Jan was al in het begin van de 15de eeuw patroon van de fruitverkopers[73:27]. In 1471 of 1473 scheidden de Binnenlandvaarders zich af van de Buitenlandvaarders en deelden daarna een altaar gewijd aan *sinte jan baptisten en sinte blasius* met de fruitverkopers en de bontwerkers. Het zal toen tegen de kolom 23 in de zuiderzijbeuk

hebben gestaan. Erboven kwam een schildering in het gewelf met eenzelfde afbeelding en spreuk als omstreeks 1495 in de nieuwe Binnenlandvaarderskapel werd aangebracht. Vanaf dat jaar zullen de schippers het onderhoud van het Sint-Jansaltaar aan de beide andere gilden hebben overgelaten.

Na het ontstaan van de viering schijnt het Sint-Jansaltaar een plaats gekregen te hebben tegen de noordwestelijke vieringkolom. Na 1527 gingen de snijders weg van het Sint-Nicolaasaltaar en voegden zich bij fruitverkopers en bontwerkers. In 1555 gingen de snijders naar het oude Vrouwekoor.

Jezusaltaar (19)

Dit stond tegen over de preekstoel. In het grafboek wordt de kolom meermalen vermeld als *'dye bloedyghe IHS pylaer'*. In het zakboekje van de memoriemeesters worden altaar en kolom met vele namen aangeduid: py.ihs, al.salvatoris, al. ihs en py.salvatoris flagellati (pilaar van de gegeselde verlosser). De laatste naam maakt duidelijk hoe de kolom aan de naam uit het grafboek komt.

Sint-Jorisaltaar (28)

Oorspronkelijk stond het altaar tegen het zuidelijke deel van de oostwand van de kapel van de voetboogschutters. Na de doorbraak van de muur tussen Sint-Joriskapel en Mariakapel omstreeks 1552 kreeg het altaar een bescheiden plaats tegen de kolom op de hoek met het Vrouwekoor. De voetboogschutterij had in die tijd in belang ingeboet. Het altaar wordt door de memoriemeesters steeds elfde-misaltaar genoemd, vermoedelijk omdat er om 11 uur 's ochtends een mis werd gelezen[59-1:20].

Kruisaltaar (40)

Voor koorhek stond een altaar, dat vermoedelijk vereenzelvigd kan worden met het vaak vermelde Kruisaltaar.

Kruisaltaar of Sint-Pietersaltaar (4)

Dit stond tegen kolom 4 voor de Binnenlandvaarderskapel. Het werd ook Jan Bethszoonsaltaar genoemd. Volgens Noach werd er in 1471 een vicarie op gesticht.

Sint-Lucia-altaar

Dit altaar vermeldt Noach met een vicarie uit 1478. Bijtelaar identificeert aan de hand van een rentebrief uit 1561 als het Sint-Anna-altaar[66:18].

***Sint-Maartensaltaar* (20)**

Dit stond tegen kolom 26 in de zuiderzijbeuk en werd onderhouden door het Grootkramersgilde[74:39]. Werd ook Kramersaltaar genoemd.

***Maria-altaar achter het Hoogaltaar* (31)**

Dit werd in 1449 gesticht, gewijd aan Maria, Sint-Anthonius en Sint-Mattheus[65-1:16]. Het stond tegen de oostwand van de middelste travee van de kooromgang. Ook uit 1465 is een vicarie bekend. In 1568 wordt het altaar aangeduid als Bierdragers Lieve Vrouw.

***Maria-altaar* (29 oud)**

Tot de bouw van de nieuwe Mariakapel stond dit altaar tegen de oostwand van het oude Vrouwekoor. Nog in 1531 werd er een vicarie op gesticht.

***Maria-altaar* (30)**

In de nieuwe Mariakapel kreeg het altaar een plaats tegen de oostwand, alwaar een nis werd aangetroffen.

***Maria-altaar* (36)**

Op de noordwesthoek van de Sint-Sebastiaanskapel plaatste kapelaan Simon Alewijnsz een Mariabeeld in een kastje achter glas op een speciaal voor dit beeld gesticht altaar. Ter ere van dit beeld had de kapelaan ook een eigen gilde gesticht, het 'Maagdengild' ter ere van de Heilige Moeder Gods[1899:19]2.

***Maria-Magdalena-altaar* (5)**

Dit altaar tegen kolom 5 in de noorderzijbeuk werd onderhouden door het Sinte-Magdalenagilde, een godsdienstige vereniging van vrouwen.

***Sint-Mathijsaltaar* (18)**

Dit altaar heeft een bewogen geschiedenis. Oorspronkelijk stond tegen kolom 23 vermoedelijk het altaar dat mede door de Binnenlandvaarders werd onderhouden, getuige de schildering op het gewelf erboven. Na het ontstaan van de viering kreeg het Sint-Matthijsaltaar, dat wellicht eerst tegen de gesloopte kolom 23 heeft gestaan, hier een plaats. Smeden en kuipers onderhielden het tot 1516. In het zakboekje van de memoriemeesters wordt het Smidsaltaar genoemd, in het grafboek van 1523 Kuipersaltaar. Het werd in 1516 overgenomen door het Soeten Naamsgilde en heette toen Zoete-Naam-Jezusaltaar. In 1516 kregen de smeden en kuipers een eigen altaar in de toen gereedgekomen Smidskapel, gewijd aan Sint-Eloy. De kuipers traden in 1542 uit het Smidsgilde. Toen namen ze het oude Sint-Mathijsaltaar weer over.

Sint-Nicolaasaltaar **(17)**

Kolom 22 aan de zuidwestelijke kant van het koor was *'Sinter Nicolaes pilaerne'*, zegt het grafboek. In 1461 heet het ook het *'snyders outaer'*. Het altaar gaat na 1527 over aan Sint-Hubrechtsgilde. Dit gilde omvatte o.a. boogmakers, een uitstervend beroep. In 1541 gaat het weer over naar Bakkersgilde. Dan heet het ook Sint-Obertaltaar, want Sint Obert staat voor Ausbertus, de patroon van de bakkers. Na beeldenstorm komt er een nieuw altaar met een altaarstuk door Pieter Aertsz.

Sint-Obertaltaar = *Sint-Nicolaasaltaar* (17)

Sint-Pancratiusaltaar **(28)**

Dit werd opgericht in 1439 door heer Bruninc Jacob Claes Brunincssoen, afgekort Bruyn Jacobsz. Deze werd (vermoedelijk in 1467) begraven in de noorderzijbeuk voor de Sint-Joriskapel in het graf dat later 269 genummerd is. In 1464 schonk neef heer Willem Brunincssoen een jaarlijkse rente, waarbij vermeld is dat het altaar zich bij de noorderdeur bevond[59-1:23]. Uit dit alles kan worden opgemaakt dat het altaar eerst in de noorderbeuk van de hallenkerk stond iets ten westen van steunbeer 38. In het oudste grafboek staat het vermeld op de graven 77, 78 en 79 in de Sint-Joriskapel, dus zuidelijk van de nog bestaande nis aan oostzijde tussen de beide vensters die er oorspronkelijk waren[59-1:22]. Het werd dus bij de bouw van het noorderdwarsschip verplaatst naar de oostwand daarvan. In 1495 werd er een dienst van vier missen op gevestigd en later werd het van nog meer giften voorzien. Bij de doorbraak van de muur naar de Mariakapel in 1552 kon het altaar op zijn plaats blijven.

Sint-Pietersaltaar **(25)**

Bijtelaar plaatst dit altaar in het Buitenlandvaarderskoor tegen een kolom van het koor[66:90]. In 1475 werd er een vicarie op gesticht.

Sint-Petrus en Paulusaltaar (8)

Er stond een Petrus- en Paulusaltaar aan de noordzijde van het koor tegen kolom 10. In 1463, kort na het gereedkomen van het hallenkoor, werd het begiftigd met een vicarie. In het Snijderskoor getuigen nog twee beelden onder de kap van dit altaar.

Sint-Petrus en Paulusaltaar (24)

Ook in de Hamburgerkapel was een altaar aan beide heiligen gewijd.

Sint-Philippusaltaar (9)

Bijtelaar plaatst dit altaar tegen kolom 11 van het noordelijke zijkoor. In 1462 is er, eveneens na de voltooiing van het hallenkoor, een vicarie op gesticht.

Sacramentsaltaar (33)

Dit stond in het Buitenlandvaarderskoor tegen de oostwand en was ook bekend als het Sint-Andriesaltaar[66-1:12]. De eerste capellerie dateert uit 1416, maar toen moet het dus een andere plaats gehad hebben.

Sint-Salvatoraltaar (7)

Tegen de meest westelijke kolom van het koor aan de noordzijde stond het ‘Altaar van de Heiland’. In 1497 is het vernieuwd door de priester Jacob Jacob Pillenzoon[59-1:24]. Een andere naam was: H. Verlossersaltaar.

Sint-Sehastiaansaltaar (35)

Dit stond al in de eerste Sint-Sebastiaanskapel en kreeg in 1473 een vicarie. Later kwam het in de grotere kapel tegen de oostwand te staan.

Tiende-misaltaar, zie *Verrijzenisaltaar* (39)

Verrijzenisaltaar (39)

Dit stond in de Lysbeth Gavenkapel[71-1:31] en werd ook tiende-misaltaar genoemd, wellicht omdat er iedere dag om 10 uur 's ochtends een mis werd gelezen[59-1:20].

H. Verlosser-altaar = *Salvatoraltaar* (7)

Zoete-Naam-Jezusaltaar, zie *Sint-Matthijsaltaar* (18)

Beelden

Er is niet erg veel bekend over de beelden in de kerk. Tegen de koorkolommen waren apostelen bevestigd. Een smidsrekening van 1559 (zie bijlage 1) vermeldt houvasten en duimen met een of twee ogen aan de apostelen en dubbele ogen aan de pijlers van de apostelen.

In het Buitenlandvaarderskoor heeft aan de zuidzijde een beeld van Sint-Rochus met zijn hond gestaan[b9:13]. De plaats was ongeveer boven de huidige zerken 90 en 115.

Tegenover de preekstoel was aan de kolom een beeld van de gegeselde Jezus aangebracht.

Blijkens aantekeningen in het oudste begraafboek bevond zich in de Weitkoperskapel onder het koororgel een beeld van Sint-Michael[b11:7].

Tegen kolom 35 stond diagonaal aan zijde van Binnenlandvaarderskapel een beeld van Sint-Maarten[b5:6] (afb. 130). Deze kolom kwam eerst tot stand bij de voltooiing van de Weitkoperskapel in 1506.

Eindnoten:

1 J.G. Kam, ‘De vicarie op het S. Catharina altaar in de Oude of S. Nicolaaskerk te Amsterdam en de nakomelingen van Willem Eggert’ *Jaarboek Amstelodamum* 54 (1962), p. 31-48.

2 P. van Dael, ‘Wandelen met Walich langs de wallen: in en rond kerken en kapellen in het zestiende-eeuwse Amsterdam’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 47 (herfst 1998), p. 8.

Bijlage 7
Burgemeestersglazen

Het eerste glas werd aangelegd in 1654 door Pieter Jansz en aangevuld tot 1757. Het tweede glas werd in 1759 aangelegd door M.E. en P. de Angelis en gevuld met burgemeesters tot 1795 en wethouders uit de periode 1803-1806.

In de kolom bijzonderheden wordt de plaats van begraven aangeduid met b. Voor de data van de begravingen is gebruik gemaakt van de lijst met zerken en begravingen, samengesteld door mevr. G.J. den Boggende.

nr	**Naam op glas (werkelijke naam)**	**eerste jaar in ambt**	**bijzonderheden**
	Eerste glas		Hoofdletters tot 1662
1	Mr. W. Bardesius (Wilhem Dircksz Bardes)	1578	aanvoerder Geuswording Amsterdam
2	Mr. MN-Janse Coster (Maerten Jansz Koster)	1578	medicus, b. 1594 Hoge Koor 107 (=4 St.-Joris)
3	A. Reinierse Cromhout (Adriaen)	1578	b. Hamburgerkapel 7/8
4	Dr. Ansen Graef (Dirck Jansz Graeff)	1578	b. 1589 Hoge Koor 108/109
5	Yan Claesz Cat	1579	† 1593
6	Egbert Roelofs	1579	
7	C(ornelis). F(lorisz). van Teylingen	1579	1598 kerkmeester
8	Reynier Cant	1580	b. 1595 Nieuwe Kerk
9	Reynier van Neck (Simonsz)		† 1581
10	Mr. Jacob Bas	1582	† 1589
11	Claes Boelis in Hamborch (Claes Boelensz)	1582	† 1597
12	Mr. Pieter Boom Cornelisen		b. 1609 Hoge Koor 147 (39/40), wapen 3 bomen

13	Yan Verburch	1584	† 1604
14	Claes Fransen Oetgens		† 1624
15	Ian Claes Boellen	1587	
16	C. Pietersen Hooft (Cornelis)		b. 1626 Nieuwe Kerk
17	Balthasar Appelman	1590	
18	Bartholt Cromhout (Adriaensz)	1591	b. 1624 Hoge Koor 117/118
19	Yacob Boelissen (Jacob Boelensz)	1595	b. 1621 Hoge Koor 33/34
20	Yan de Vry Egbertsen	1596	1586 Kerkmeester
21	Frans Henricksen Oetgens	1599	b. 1625 Hoge Koor 135/136
22	Cornelis Banningh	1601	† 1617
23	Gerrit Bicker	1603	† 1637
24	Yan Reael (Johan Pietersz)	1604	b. 1621 Huiszittenkapel 9/10
25	Mr. Renier Adriaensz Pau (Reijnier Pauw)	1605	† 1636
26	Dr. Sebastia(en) Egbertsen	1606	medicus, b. Lysbeth Gavenkapel
27	Mr. Gerrit Iacob Witsen	1609	
28	Dr. Dirck Bas	1610	† 1637
29	Roelofs Egbertsen	1613	b. 1619 zuiderzijbeuk 166/167
30	Yacob Graeff (Dircksz)	1613	b. 1638 Hoge Koor 108/109
31	Yacob Gerritsen Hoingh	1618	b. 1625 St.-Sebastiaanskapel 7
32	Yonas Cornelisen Witsen	1619	b. 1626 Buitenlandvaarderskoor 31
33	Frederick de Vry	1620	† 1646

34	Pieter de Vlaming van Outshoorn	1621	
35	Yacob Poppen	1621	† 1624
36	Yacob van Neck	1622	† 1638
37	Abraham Boom	1625	b. 1642 Buitenlandvaarderskoor 97
38	Yan Cornelisz Geelvinck	1626	† 1651
39	Antoni Oetgens van Wavere	1626	† 1644
40	Guert Dircksen van Beunig (van Beuningen)	1627	†1633
41	Dr. Andries Bicker	1627	† 1652
42	Mr. Volckert Overlander	1628	† 1630
43	Dirck de Vlamingh van Outs(hoorn)	1630	
44	Iacob Backer		
45	Pieter Hasselaer	1635	† 1651
46	Gerrit Schaep Symonsen		b. 1666 Hoge Koor 78
			Wapen in Vrede-van-Munsterglas 1656

nr	Naam op glas (werkelijke naam)	eerste jaar in ambt	bijzonderheden
47	Gerbrant Claesen Pancras	1636	† 1649, wapen in Vrede-van-Munsterglas
48	Albert Coenraets Burch	1638	b. 1648 Hoge Koor 16/17
49	Willem Backer	1642	† 1652
50	Cornelis de Graef	1643	b.1664 doopkapel
			Wapen in Vrede-van-Munsterglas 1656
			Wapen op grootste luidklok 1659
51	Dr. Wouter Valckenier	1644	(maantjes zonder schaduw)
			Wapen in Vrede-van-Munsterglas 1656
52	Cornelis Bicker van Swieten	1646	b. 1659 Hoge Koor 34
53	Dr. Albert Bas	1647	
54	Nicolaes Corver		
55	Dr. Frans Banning Cocq	1650	† 1655
56	Cornelis Boom	1651	b.1651 Buitenlandvaarderskoor 99
57	Mr. Huydekooper (Joan)		wapen op grootste luidklok 1659, b. 1661 Hoge Koor 133
58	Franck van der Meer	1652	
59	Ian Bicker		† 1653
60	Dr. Cornelis Witsen	1653	† 1669
61	Yan van de Pol		b. 1678 middenschip 85=143

62	Dr. Nicolaes Tulp	1654	medicus, b. 1674 Nieuwe Kerk
63	Albert Dircks Pater	1654	
64	Mr. Hendrick Spiegel	1655	
65	Cornelis van Vlooswycq		
66	Cornelis de Vlaming Van Oudts(hoorn)	1656	† 1688
67	Mr. Andries de Graefl	657	b. 1678 doopkapel
68	Mr. Symon van Hoorn	1658	† 1667
69	Hendrick Hooft	1662	† 1678 Hoofd- en kleine letters
70	Mr. Jan Hasselaer	1665	
71	Mr. Gilles Valckenier	1665	(maantjes met schaduw)
			Hoofdletters
72	Lambert Reynst	1667	b. 1679 Mariakapel 17/18
73	Nicolaes Pancras		† 1678
			Schrijfletters (*Gerard van Houten 1669-1701*)
74	Mr. Conradius (Coenraed) van Beuningen	1669	b. 1693 Snijderskoor 356-358
75	Dr. Frans Reael	1669	b. 1669 Binnenlandvaarderskapel 9/10
76	Jan van Waveren	1670	b. 1670 Hoge Koor 134
77	Jan Munter	1670	† 1685
78	Johannis Hudde	1672	wis- en natuurkundige; aan hem werd door Nicolaas Listingh de doorsnede van Vingboons

			opgedragen., b. 1704 Hoge Koor 58/59
79	Cornelis Geelvinck	1673	
80	Jan Huydekooper	1673	b.1703 Hoge Koor 134
81	Louijs Trip	16..	† 1684
82	Mr. Jan Corver	1681	† 1716
83	Mr. Nicolaes Opmeer	1681	
84	Mr. Nicolaes Witsen	1682	† 1717
85	Mr. Gerard Bors v. Waveren	1683	
86	Joan de Vries	1686	b. 1708 Hoge Koor 110
87	Mr. Willem van Loon	1686	† 1695
88	Jean Appel Man	1688	
89	Jan Six	1691	beschermer van Rembrandt; b. 1700 Nieuwe Kerk
90	Mr. Jacob Boreel	1691	† 1697 (N.B. tot hier bij Commelin 1693)
91	Mr. Jacob Jacobsz. Hinloopen	1694	b. 1705 Mariakapel 78/79 (80/81)
92	Mr. Jeronimo de Haze Georg-(de Haze de Georgio)	1695	b. 1725 Nieuw-Loosdrecht
93	Cornelis Valckenier	1696	† 1700
94	Dr. Dirck Bas	1696	b. 1709 Binnenlandvaarderskapel 3/4
95	Francois De Vicq	1697	† 1707. Aan hem werd door Listingh de plattegrond van Vingboons opgedragen

nr	Naam op glas (werkelijke naam)	eerste jaar in ambt	bijzonderheden
96	Mr. Dirck Munter	1698	† 1701
97	Mr. Franscois de Vroede	1701	† 1706
			Hoofdletters
98	Mr. Gerbrandt Pankras	1702	† 1721
99	Mr. Jan Graaflandt	1703	
			Schrijfletters
100	Cornelis van Bambeek	1705	b. 1705 Hoge Koor 22
101	Cornelis Munter	1706	
102	Alexander Velters	1707	† 1719
103	Mr Jan Trip	1707	†1732
104	Mr Gerrit Hooft	1708	† 1717
105	Gerbrand Pancras Michielsz.	1709	
106	Quirijn van Strijen	1709	b. 1719 zuiderzijbeuk 185
107	Mr. Nicolaas van Bambeek	1711	b. 1725 Zuiderkerk
108	Mr. Hendrik Bicker	1713	† 1718 Hoofdletters
109	Mr. Yoan van de Poll	1718	b. 1745 middenschip 85=143
110	Mr. Nicolaas Sautyn	1718	b. 1743 noorderzijbeuk 124/125 Schrijfletters
111	Egidius van den Bempden	1719	† 1737 Hoofdletters
112	Mr. Ian Six	1719	† 1750
			Schrijfletters
113	Mr. Lucas Trip	1720	† 1734
114	Mr Lieven Geelvink	1720	b. 1743 Nieuwe Kerk

115	Mr. Matheus Lestevenon	1722	† 1743, b. Hoge Koor 89
116	Willem Six	1722	† 1731
117	Mr. Willem Munter	1726	
118	Mischel van Collen	1727	
			Hoofdletters (meer handen herkenbaar)
119	Mr. Gerrit Corver	1731	† 1756 (In 1995 onjuist vernieuwd)
120	Balthasar Scott	1735	† 1741
121	Mr. Dirck Trip	1735	† 1748
122	Mr. Daniel Hooft	1737	b. 1743 Hoge Koor 91
123	Mr. Hendrick Bicker	1737	† 1738
124	Mr. Gilles van den Bempden	1738	† 1748
125	Ian Elias Huydekoper	1739	† 1744
126	Mr. Ferdinand van Collen	1743	† 1764
127	Mr. Pieter Six	1744	† 1755
128	Mr Jan Sautyn	1745	† 1750
129	Mr. Herman Hendrick van de Poll	1745	
130	Mr. Pieter Rendorp	1746	b. 1760 Hoge Koor 86/87
131	Mr. Nicolaas Geelvink	1747	† 1764
132	Mr. Pieter van de Poll	1748	b. 1766 Hoge Koor 76
133	Mr. Cornelis Trip	1748	† 1753
134	Mr. Gerard Aarnoud Hasselaar	1748	† 1766
135	Willem Gideon Deuts	1748	† 1757
136	Mr. Ioan HuydeKoper van Maarseveen	1749	b. 1764 Hoge Koor 134

137	Mr. Egbert de Vry Temminck	1749	† 1785 In onderste deel Vrede-van-Munsterglas (1767)
138	Mr. Iohan Graafland (Cornelisz)	1750	b. 1778 zuiderzijbeuk 292
139	Mr. Hendrick van Swieten	1750	
140	Gerrit Hooft	1752	b. 1767 Hoge Koor 50/51
141	Mr. Cornelis Hop	1753	† 1762
142	Mr. Daniel de Dieu	1753	† 1765
143	Mr. Jan Kalkoen	1754	† 1788 In onderste deel Vrede-van-Munsterglas (1767)
144	Mr. Yan Baptista Slicher	1757	

nr (werkelijke naam)	Naam op glas in ambt	eerste jaar	bijzonderheden
Tweede glas			Hoofdletters
1	Mr. Bonaventura Oetgens van Waveren	1760	
2	Mr. Gualterus Petrus Boudaan	1761	
3	François Lestevenon	1762	
4	Mr. Ionas Witzen	1765	† 1767
5	Mr. Gerrit Hooft Gert	1766	† 1780 In onderste deel Vrede-van-Munsterglas (1767)
6	Mr. François de Wit	1766	In onderste deel Vrede-van-Munsterglas (1767)
7	Mr. Daniel Deutz	1767	
8	Mr. Ian Cliffort	1768	
9	Mr. Willem Huyghens	1768	† 1786
10	Mr. Pieter de la Court	1769	b. Nieuwe Kerk
11	Mr. Hendrik Hooft (Dan^{sz})	1769	
12	Mr. Will(em) van Heemskerk	1770	1784
13	Mr. Pieter Clifford	1773	b. 1783 Hoge Koor 111
14	Mr. Pieter Co^{s} Hasselaar	1773	† 1795
15	Ian van Tarelink	1774	
16	Mr. Gerrd Nic^{lsz} Hasselaar	1775	b. 1781 noorderzijbeuk 8
17	Ian van de Poll Pieterszn	1779	b. 1781 Hoge Koor 76

18	Mr. Ioachim Rendorp	1781	b. 1792 Hoge Koor 8
19	Mr. Iãc (Jacob) Elias Arnoudsz	1781	b. 1800 Hoge Koor 69
20	Mr. Pieter Elias	1781	b. 1781 Sint-Sebastiaanskapel 34/35
21	Mr. Ouir- Will- van Hoorn (Quirijn Wilhelm)	1789	† 1797
22	Mr. Will Gerr^{t} Dedel Salomonsz	1784	b. 1801 Hoge Koor 84 (nu 64)
23	Mr. Ian Elias Huydecoper van Maarsseveen	1785	
24	Mr. Nicolaas Faas	1786	b. 1799 Sint-Joriskapel 74
25	Mr. Marten Adri^{n} Beels	1787	† 1789
26	Mr. Willem Backer	1787	b. 1803 Hoge Koor 47
27	Mr. Iohan Geelvinck	1787	
28	Mr. Jan van de Poll	1787	† 1801
29	Mr. Matthys Straalman	1787	
30	Mr. Abraham Dedel	1788	† 1798
31	Mr. Frederick Alewyn	1789	
32	Egidius van de Poll	1792	*Vanaf hier wethouders*
33	Mr. Cornelis van Lennep	1803	† 1813
34	Mr. Gerrit de Graeff	1803	
35	Mr. Iohan Piet Farret	1803	
36	Mr. Samuel van der Muelen	1803	† 1809
37	Mr. Pieter Elias	1803	† 1813

38	Ian Nicolaas van Eys	1804		
39	Gerrit Blaauw	1804		b. 1825 noorderzijbeuk 187
40	David Mattheus van Gelder de Neufville	1804		
41	Adri^{n} Paets van Troostwyk	1804		
42	George Severyn	1805		
43	Jacob van Oosterwyk Bruyn	1805		
44	Hendrik Cor^{s} Serrurier	1805		
45	Mr. Ian Six van Hillegom	1805		† 1823
46	Hermannus Drost	1806		
47	Willem Woudman	1806		
48	Isaac Gerard Thin van Keulen	1806		b. 1815 Hoge koor 4/5

Bijlage 8
Namen van kerkmeesters op het bord in de kerkmeesterskamer

Het wapenbord is in 1681 opgezet door Jacob Colijns. Zijn vroegst bekende naam, Robrecht Jacobsz, trad volgens Colijns in 1529 in functie, volgens Ter Gouw in 1528[b22:24-25]. Steeds werden nieuwbenoemden ingevuld. Vergelijking met Ter Gouw leert dat de lijst niet volledig is. Een enkele naam wordt twee maal genoemd (Gerred Klaes Matteusz 1541 en Gerred Klaesz 1543).

nr	Anno	naam	bijzonderheden	begraven in Oude Kerk
1	1529	Robrecht Jacobsz A:	Raed en 1525 Burgerm^{r}.	
2	1529	Volcherd Iansz de Snijder		
3	1529	Gijsbert Iansz Beresteijn	1530 Scheepen en 1532 Raed	
4	1530	Iacob van Hoeuf		
5	1530	Mr Pieter Bicker	en 1534 Scheepen	
6	1530	Klaes Ieroensz	en 1535 Scheepen	
7	1530	Hendrick Pauelsz	en 1531 Scheepen	
8	1531	Sijmon Lours Koppens	1519 Scheepen en 1520 Raed	Middenschip 180 familiegraf
9	1531	Hendrick Brouwer		
10	1532	Pieter Jansz Pletser	en 1530 Scheepen	
11	1532	Mr Cornelis Gerbrants Ruijs	1537 Scheepen en 1557 Raed	
12	1533	Lambert IJsbrand Koppens	en 1533 Scheepen	Middenschip 180 familiegraf
13	1533	Iacob Mewis		
14	1534	Hendrick Fransz		

15	1536	Floris Florisz Kant	1539 Scheepen en 1540 Raed	
16	1537	Pieter Kanter Willemsz	1533 Raed en 1534 Burgermeester	na 1565 L. Gavenkapel 24-26
17	1537	Sijmen Marten Dircksz van Ruwiel	1537 Raed en 1552 Burgerm^{r}	
18	1538	Klaes Volcherisz	1527 Scheepen	
19	1538	Pieter Klaesz Smit		
20	1539	Klaes Mewis	1538 Scheepen	
21	1539	Burghman Woutersz Dob		
22	1541	Gerred Klaes Matteusz	1553 Raed en 1552 Burgerm^{r}	1557 Binnenlandv.kapel 22
23	1541	Cornelis Iacobsz Brouwer	1555 Raed en 1562 Burgerm^{r}	
24	1541	Klaes Hendricksz Bas	1536 Raed en 1544 Burgerm^{r}	
25	1543	Gerred Klaesz (=22)		
26	1545	Cornelis Antheunisz	1544 Scheepen en 1547 Raed	In Heilig Graf[61-1:91]
27	1545	Cornelis Iansz Hollesloot		
28	1546	Sijbrand Buijck Iacobsz Bam	en 1539 Scheepen	
29	1547	Meinentsz v. Alkemade	1548 Scheepen en 1553 Raed	
30	1548	Willem Hendricksz Molenaer		
31	1548	Lourens Sijmonsz van Neck	en 1553 Scheepen	
32	1548	Mr Cornelis Dobbens	1523 Raed en 1553 Burgerm^{r}	

33	1550	Hendrick Trock		
34	1552	Ian Harmensz Gouwenbergh	1547 Scheepen en Raed	
35	1552	Frans Dirck Marcus	en 1551 Scheepen	
36	1556	Mr Pieter Bicker Willemsz	1557 Scheepen en Raed	1573 Mariakapel 76/77
37	1557	Klaes Iacobsz van Swiete van Leyde	1555 Raed en 1569 Burgerm^r^	
38	1558	Hendrick Iansz Kroock	1549 Scheepen en 1558 Raed	Mariakapel 33/34
39	1558	Andries Boel Hollesloot	en 1563 Raed	
40	1560	Gerred Iansz Koesveld		1578 middenschip 180
41	1562	Ian Ryser		1570 Mariakapel 43/44
42	1562	Hendrick Iacobsz van Swieten van Leyde	en 1562 Schepen	
43	1563	Klaes Gerretsz Bontwerker	1558 Raed en 1559 Scheepen	1559 zuiderzijbeuk 345
44	1565	Mr Dirck Florisz Kant	1562 Scheepen en 1567 Read	
45	1566	Adriaen Iansz Roest inde Klaeuw		
46	1566	Klaes Buijck Ioostensz		

nr	Anno	naam	bijzonderheden	begraven in Oude Kerk
47	1567	Cornelis Iansz Rootkruijs van Lis (Lee?)	en 1567 Raed *Jrb. Amstelodamum* 1985, p. 27.	1586
48	1568	Cornelis Iansz Roothart		
49	1568	Ian Michielsz Loef	1567 Scheepen en Raed	
50	1569	Sijbrand Willemsz Stam		1593
51	1572	Evert Korsz Schoch	1573 Raed en 1578 Scheepen	
52	1572	Iacob Pietersz Kanter	en 1567 Scheepen	
53	1573	Iacob Floris Martensz van Alkemade	en 1578 Raed	
54	1573	Dirck Klaesz Buijck		
55	1575	Willem Adamsz	en 1577 Scheepen	
56	1578	Ian Ryser Iansz	en 1563 Scheepen	
57	1578	Cornelis Florisz van Teijlingen	1579 Burgermeester	
58	1578	Gerred Schaep	en 1578 Raed	
59	1578	Gerred Iansz Koesveld	1578 Raed	1578 middenschip 180
60	1578	Dr Klaes Katt		
61	1579	Klaes Boelense	en 1582 Burgerm^r (=Claes Boelen in den Hamburch, Warmoesstraat 50)	
62	1579	Wessel Becker		

63	1579	Adriaen Kromhout	1578 Burgermeester en Raed	Hamburgerkapel 7/8
64	1579	Hendrick Olfe(rtsz) Fuijck	1578 Scheepen	1590 Hoge Koor 50/51
65	1581	Iacob Pietersz Schaep	en 1583 Scheepen	
66	1583	Dirck Iacobs Roosekrans		voor 1607 Snijderskoor 318
67	1584	Iacob Paeuw		
68	1584	Klaes Sijmonsz Heemskerck	1578 Raed en 1582 Scheepen	1633 noorderzijbeuk 133
69	1586	Ian de Vry	en 1596 Burgerm^{r}	
70	1587	Cornelis Schellingher		1635 Binnenlandv.kapel. 31/32
71	1592	Reynier Paeuw	1591 Raed en 1605 Burg^{mr}	
72	1592	Waligh Sievertsz		1606 Mariakapel 72
73	1594	Vincent van Bronchorst		
74	1601	Pieter Bas	en 1595 Scheepen	
75	1604	Iacob Klaesz Rogh		
76	1604	Iacob Pietersz Noppit	1590 Scheepen en 1591 Raedt	
77	1618	Albert Feliker		
78	1624	Ian de Wale		
79	1630	Iacob Bicker		1676 57/58 (z.pl.)
80	1635	Iacob Iacobsz Rogh		
81	1636	Rombout Iacobsz		1652 Hoge Koor 119

82	1640	Casper van Dronckelaer		1686 Hoge Koor 69
83	1646	Willem van Erpikum (Erpecum)		1666 Hoge Koor 7
84	1653	Iacobus Trip		
85	1654	Abraham de Visscher		
86	1658	Niclaes van Rijn		
87	1658	Klaes Pietersz van Hoorn		
88	1665	Mr Niclaes Listingh		1705 Snijderskoor 351/352, nu Mariakapel 29/30
89	1665	Rombout Hudde	en 1674 Scheepen	
90	1666	Iohannes Hudde	1667 Raed en 1672 Burgerm^{r}	1704 Hoge Koor 58/59
91	1667	Gillis Reijniers		
92	1668	François de Vicq	1673 Scheepen, 1679 en 1697 Burgerm^{r}	
93	1668	Mr Pieter van Dam		1786 Mariakapel 70/71
94	1669	Iohan Pels		
95	1676	Iean Bernard		
96	1682	Steven de Geer		
97	1685	Abraham Ortt		
98	1689	Jan Bilers		
99	169	8M^{r} Gerbrand de Vicq		
100	1699	Aernold de Cock		
101	1700	Pieter Reyniers		

102	1706	Ian Reaal	Commisarius 1723 Schepen	1740 Hoge Koor 18 (nu 32)
103	1706	Mr Pieter van Dam		1706 Mariakapel 70/71

nr	Anno	naam	bijzonderheden	begraven in Oude Kerk
104	1716	Philips Anthoni Van der Ghiessen	1719 Scheepen en 1720 Raed	
105	1719	Mr Ian Wolters	en 1720 Scheepen	
106	1720	Louis Boddens		1769 Buitenlandv.koor 53
107	1720	Ian Gabriel Voet		
108	1721	Francois Lestevenon	1723 Secretaris	
109	1723	Hendrick Lijnslager		1768 Noorderzijbeuk 202
110	1727	Gerrit Hooft Gerrit Soon	1728 Secretarius	
111	1722	Ian Hop		
112	1732	Lambert Alewijn		
113	1734	Albertus Van Westerhof		
114	1735	Lucas Trip		
115	1743	Pieter Trip		
116	1752	Abraham Bredius		
117	1754	Mr Willem Gerrit Dedel Salomonsz		
118	1757	Isaac Ernst de Petersen		
119	1761	Nicol. de Marez		
120	1771	Cornelis Munter		
121	1775	Iacob Temminck		

122	1777	Ian Andr[s] Munter	
123	1786	M[r] Leonard Beels	1793 Zuiderzijbeuk 212 =82
124	1787	Dirk Hendrik Bosboom	
125	1787	Iacob Tiewelen Beels	
126	1788	M[r] Iacob[s] Salomon Vande Poll	
127	1791	Iacob Boreel Van Hogelanden	
128	1793	Willem Huijdecoper	
129	1797	D[r] Gerard Nierop	
130	1797	Silvester Amilius Verburg	
131	1798	Gerhard van Blyenburgh	
132	1803	Nicolaus Holtius	
133	1805	Gerard Jacobus Thin van Keulen	

Bronvermeldingen en literatuur

Iedere publicatie is van een kenmerk voorzien, bestaande uit een (afgekort) jaartal en soms een nummer. Een aanduiding is dan:[60-1:15] of[63:14], waarin het laatste getal de pagina aangeeft.

De documentatiebanden zijn in de tekst aangeduid met[b12:34], waarbij het laatste getal het paginanummer, een afbeelding of tekening aangeeft.

Documentatiebanden

Band 1: A. van Rooijen, Beschrijving collegekamer van het Onze Lieve Vrouwe Gilde, 1964.
Band 2: A. van Rooijen, Beschrijving van de kosterij, Oude Zijds Voorburgwal 76-78, band 1, 1966.
Band 3: A. van Rooijen, Beschrijving van de kosterij, Oude Zijds Voorburgwal 76-78, band 2, 1966.
Band 4: A. van Rooijen, Beschrijving Hamburgerkapel en naastgelegen deel Noorderzijbeuk, 1967.
Band 5. A. van Rooijen, Beschrijving Binnenlandvaarderskapel en naastgelegen deel Noorderzijbeuk, 1968.
Band 6. E. Puettmann, Beschrijving van de restauratie van de tapijtschilderingen op de kolommen van het Hoge Koor, 1968.
Band 7. R.C. Nieuwenhuis, Beschrijving Sebastiaanskapel en naastgelegen deel Zuiderzijbeuk, band 1, 1968.
Band 8. R.C. Nieuwenhuis, Beschrijving Sebastiaanskapel en naastgelegen deel Zuiderzijbeuk, band 2, 1968.
Band 9. R.C. Nieuwenhuis, Beschrijving Buitenlandvaarderskapel, 1968.
Band 10. R.C. Nieuwenhuis, Beschrijving Kooromgang, 1969.
Band 11. A. van Rooijen, Beschrijving Weitkoperskapel en naastgelegen deel Noorderzijbeuk, 1969.
Band 12. R.C. Nieuwenhuis, Beschrijving Smidskapel en naastgelegen deel Zuiderzijbeuk, 1971.
Band 13. A. van Rooijen, Beschrijving Noorderportaal en Heilig Graf, 1971.
Band 14. A. van Rooijen, Beschrijving Sint Joriskapel en naastgelegen deel Noorderzijbeuk, 1972.
Band 15. A. van Rooijen, Beschrijving Mariakapel en Snijderskapel, band 1, 1974.
Band 16. A. van Rooijen, Beschrijving Mariakapel en Snijderskapel, band 2, 1974.
Band 17. A. van Rooijen, Beschrijving. Het transept van de Oude Kerk, 1977.
Band 18. A. van Rooijen, Beschrijving Schip, Viering, Koor, band 1, 1985.

Band 19. A. van Rooijen, Beschrijving Schip, Viering, Koor, band 2, 1985.
Band 20. A. van Rooijen, Beschrijving Schip, Viering, Koor, band 3, 1985.
Band 21. A. van Rooijen, Beschrijving Zuiderportaal, Librije, IJzeren kapel, 1987.
Band 22. A. van Rooijen, Beschrijving Huiszittenkapel en naastgelegen deel Zuiderzijbeuk, 1989.

Literatuuroverzicht

1895: A.J.M. Brouwer Ancher, ‘Een paar rekeningen als bijdragen tot de geschiedenis van de Oude kerk te Amsterdam’, *Oud Holland* 13 (1895), p. 129-142.
1899: B.J.M. de Bont, ‘De Oude of S. Nicolaaskerk te Amsterdam, hare kapellen, altaren en fundatiën’, *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 24 (1899), p. 1-94. (veel foutieve transcripties)
18: J.F.M. Sterck, ‘De Calvarieberg door Jan van Scorel in de Oude Kerk te Amsterdam’, *Jaarboek Amstelodamum* 16 (1918), p. 178-192.
32: W.F.H. Oldevelt, ‘De charterkast uit de IJzeren Kapel in de Oude kerk’, *Jaarboek Amstelodamum* 29 (1932), p. 2-7.
37: A. Noach, *Het materiaal tot de geschiedenis der Oude Kerk te Amsterdam*. Dissertatie Amsterdam 1937.
39: A. Noach, *De Oude Kerk te Amsterdam, biografie van een gebouw*. Amsterdam 1939.
40: H. Voorham, ‘Een oude grafzerk’, *Amstelodamum* 27 (1940), p. 61-62.
48-1: *Glasschilderkunst*. Tentoonstelling van fragmenten van 16de en 17de eeuwse glazen, ontwerpen en werktekeningen in de Oude Kerk. 1948.
48-2: B. Bijtelaar, ‘Twee “Vredesglazen” in de Oude Kerk te Amsterdam’, *Oud-Holland* 63 (1948), p. 49-59.
49-1: J. van Breen, ‘De geschiedenis van de bouw der Oude Kerk te Amsterdam’, *Bouwkundig Weekblad* 67 (1949), p. 573-588, 593-606.
49-2: B. Bijtelaar, ‘Twee glazen met wapens van burgemeesters in de Oude Kerk te Amsterdam’, *Jaarboek Amstelodamum* 43 (1949), p. 1-12.
49-3: I.H. van Eeghen, ‘De geestelijke en wereldlijke functionarissen verbonden aan de Oude of S. Nicolaaskerk te Amsterdam (tot 1578)’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 37 (1949), p. 65 e.v.
49-4: I.H. van Eeghen, ‘Een kladboekje van de memoriemeesters der Oude Kerk te Amsterdam’, *Huldeboek pater Dr. Bonaventura Kruitwagen O.F.M.*, 's-Gravenhage 1949, p. 131-137.
50-1: B. Bijtelaar, ‘De lotgevallen van de Oude Kerk sedert de scheiding van kerk en staat’, *Jaarboek Amstelodamum* 44 (1950), p. 112-118.
50-2: B. Bijtelaar, ‘De vloer van de Sebastiaanskapel’, *Amstelodamum* 37 (1950), p. 102-104 en 116-118.
51-1: S.v. W(oerden), ‘De Oude Kerk en haar problemen’, *Amstelodamum* 38 (1951), p. 145-146.
51-2: H. Voorham, ‘Een pand ons toevertrouwd’, *Amstelodamum* 38 (1951), p. 97-101.

51-3: B. Bijtelaar, 'Een kerkmeester op zoek naar oude glazen', *Amstelodamum* 38 (1951), p. 120-124.
51-4: B. Bijtelaar, 'De zerk van Pieter Panhuys', *Amstelodamum* 38 (1951), p. 124.
52-1: B. Bijtelaar, 'Wapenborden in de Oude Kerk', *Amstelodamum* 39 (1952), p. 77-79.
52-2: B. Bijtelaar, 'Vergroting van de beiaard in de Oudekerkstoren', *Amstelodamum* 39 (1952), p. 145-148.
52-3: H. Janse, 'Vondsten in de Oude Kerk', *Ons Amsterdam* 4 (1952), p. 54.
52-4: B.M. Bijtelaar, Uittreksels van archieven bevattende gegevens die bij de restauratie van belang kunnen zijn. Typeschrift 30-6-1952. Archief Stichting De Oude Kerk te Amsterdam.
52-5: B. Bijtelaar, 'Een klokje ging op stap en kwam terug', *Amstelodamum* 39 (1952), p. 158.
52-6: B. Bijtelaar, '"De tapijten van de Oude Kerk",' *Amstelodamum* 39 (1952), p. 5-7.
53-1: B. Bijtelaar, 'De geschiedenis van de Collegekamer van het Onze Lieve Vrouwegilde', *Jaarboek Amstelodamum* 45 (1953), p. 10-20.
53-2: B. Bijtelaar, 'Repareren met oude stenen', *Amstelodamum* 40 (1953), p. 31.
53-3: B. Bijtelaar, in: *Het Orgel*, orgaan van de Nederlandse Organistenvereniging 1953.
53-4: A.M. van de Waal, 'De Oude Kerk, een nationaal monument in gevaar!', *Ons Amsterdam* 5 (1953), p. 103-106.
54-1: B. Bijtelaar, 'Het geslacht Van Hoppen en de Oude Kerk, *Amstelodamum* 41 (1954), p. 18-21 en 34-39.
54-2: B. Bijtelaar, 'De vloer van de Oude Kerk als historisch document voor de vroegste bouwperioden', *Amstelodamum* 41 (1954), p. 131-137.
55: B. Bijtelaar, 'De Binnenlandvaarderskapel van de Oude Kerk', *Jaarboek Amstelodamum* 47 (1955), p. 17-26.
56-1: B. Bijtelaar, 'Het klokkenspel van de Oudekerkstoren', *Amstelodamum* 43 (1956), p. 45.
56-2: B. Bijtelaar, 'De geschilderde glazen van de Oude Kerk te Amsterdam', *Oud Holland* 71 (1956), p. 204-211.

56-3: A.E. van Giffen en H. Miedema, 'Voorlopige mededeling over de opgravingen bij en in de Oude Kerk', *Amstelodamum* 43 (1956), p. 68-75.
57-1: B. Bijtelaar, 'De Hamburgerkapel in de Oude Kerk', *Jaarboek Amstelodamum* 49 (1957), p. 10-26.
57-2: B. Bijtelaar, 'De geschilderde glazen van de Oude Kerk te Amsterdam', *Oud Holland* 1957, p. 209.
58-1: H. Janse, 'De restauratie van de Oude Kerk. Wat in ruim twee jaar tot stand werd gebracht', *Ons Amsterdam* 10 (1958), p. 43-48.
58-2: H. Janse, 'De overkapping van de Oude Kerk te Amsterdam', *Bulletin KNOB* 1958, p. 141-178.
59-1: B. Bijtelaar, 'Het Sint Joriskoor van de Oude Kerk', *Jaarboek Amstelodamum* 51 (1959), p. 15-36.
59-2: H. Janse, 'De wapens aan het Zuiderportaal van de Oude kerk', *Amstelodamum* 46 (1959), p. 142
59-3: H. Janse, 'De Oude kerk te Amsterdam. Middeleeuwse houtconstructies en versieringen', *Houtvoorlichting* juli 1959, p. 4.
60: B. Bijtelaar, 'De oudste afbeelding van de Oude Kerk', *Jaarboek Amstelodamum* 52 (1960), p. 38-41.
61-1: B. Bijtelaar, 'Het complex Weitkoperskapel, Noorderportaal en Heilig Graf inde Oude Kerk', *Jaarboek Amstelodamum* 53 (1961), p. 85-94.
61-2: H. Janse, 'Weitkoperskapel, Noorderportaal en Heilig Graf van de Oude Kerk', *Jaarboek Amstelodamum* 53 (1961), p. 66-84.
61-3: H.H. van Regteren Altena, 'De opgravingen bij en in de Oude Kerk te Amsterdam', in: W. Glasbergen en W. Groenman-van Waateringe (red.), *In het Voetspoor van A.E. van Giffen*. Amsterdam 1961, p. 137-145.
62-1: B. Bijtelaar, 'Het Snijderskoor en het Vrouwenkoor van de Oude Kerk', *Jaarboek Amstelodamum* 54 (1962), p. 49-81.
62-2: H. Janse, 'Houtsculptuur aan de kappen van de middeleeuwse kerkgebouwen in westelijk Nederland', *Bulletin KNOB* 1962, kol. 279-285.
62-3: H.H. van Regteren Altena, 'De opgraving in het Hoge Koor van de Oude Kerk', *Amstelodamum* 49 (1962), p. 202-206.
62-4: J.G. Kam, 'De vicarie op het S. Catharina altaar in de Oude of S. Nicolaaskerk te Amsterdam en de nakomelingen van Willem Eggert', *Jaarboek Amstelodamum* 54 (1962), p. 31-48.
63: B. Bijtelaar, 'Het Hoge Koor van de Oude Kerk te Amsterdam (I)', *Jaarboek Amstelodamum* 55 (1963), p. 20-56.
64-1: B. *Amstelodamum* 40 (1953), p. Bijtelaar, 'Het Hoge Koor van de Oude Kerk te Amsterdam (II)', *Jaarboek Amstelodamum* 56 (1964), p. 31-50.
64-2: H.H. van Rechteren Altena, 'De opgravingen in het Hoge Koor van de Oude Kerk', *Jaarboek Amstelodamum* 56 (1964), p. 11-30. Ook IPP-publicatie 81.
65-1: B. Bijtelaar, 'De kooromgang van de Oude Kerk', *Jaarboek Amstelodamum* 57 (1965), p. 11-47.
65-2: B. Bijtelaar, J.B. Visser, R.J. de Wit:, 'Het carillon van de Oude Kerk', *Ons Amsterdam* 17 (1965), p. 372-380.
66: B. Bijtelaar, 'De Buitenlandvaarderskapel van de Oude Kerk te Amsterdam', *Jaarboek Amstelodamum* 58 (1966), p. 11-47.

67-1: B. Bijtelaar, ‘De Sint Sebastiaankapel van de Oude Kerk’, *Jaarboek Amstelodamum* 59 (1967), p. 29-62.
67-2: H.H. van Regteren Altena, ‘Amsterdam, Oude Kerk’, *Nieuwsbulletin KNOB* 1967, p. *10.
68-1: B. Bijtelaar, ‘Het complex Smidskapel, zuiderportaal, librije en IJzeren Kapel van de Oude Kerk’, *Jaarboek Amstelodamum* 60 (1968), p. 15-52.
68-2: P.H.J. van der Laan, *Inventaris van het archief van de Memoriemeesters van de Oude- of St. Nicolaaskerk te Amsterdam*. Amsterdam 1968, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam.
69-1: B. Bijtelaar, ‘De Kerkmeesterskamer van de Oude Kerk’, *Jaarboek Amstelodamum* 61 (1969), p. 24-64.
69-2: C.H. Edskes, ‘The organs of the Oude Kerk in Amsterdam at the time of Sweelinck’, in: A. Curtis, Sweelinck's keyboard music, a study of English elements in seventeenth-century Dutch composition. Leiden enz. 1969, p. 163-200.
70-1: B.M. Bijtelaar, ‘De Huiszittenkapel van de Oude Kerk te Amsterdam’, *Jaarboek Amstelodamum* 62 (1970), p. 14-36.
70-2: C. Wegener Sleeswijk, *Vijftien jaar restauratie in de Oude Kerk te Amsterdam*. Amsterdam, Stichting De Oude Kerk 1970.
71: B.M. Bijtelaar, ‘De Lysbeth Gavenkapel in de Oude Kerk’, *Jaarboek Amstelodamum* 63 (1971), p. 29-43.
72: B.M. Bijtelaar, ‘Huizen aan de Oude Kerk’, *Jaarboek Amstelodamum* 64 (1972), p. 54-74.
73: B.M. Bijtelaar, ‘Het middenschip van de Oude Kerk (I)’, *Jaarboek Amstelodamum* 65 (1973), p. 13-34.
74: B.M. Bijtelaar, ‘Het middenschip van de Oude Kerk (II)’, *Jaarboek Amstelodamum* 66 (1974), p. 35-55.
75-1: B.M. Bijtelaar, *De orgels van de Oude Kerk in Amsterdam*. Amsterdam 1975. Publicatie door de Gemeente Amsterdam overgenomen van de Stichting Orgelcentrum, t.g.v. het 700-jarig bestaan van de stad en het Sweelinckconcours.
75-2: B.M. Bijtelaar, ‘Het middenschip van de Oude Kerk (III)’, *Jaarboek Amstelodamum* 67 (1975), p. 12-32.
75-3: W. Kloek, *Gewelfschilderingen in de Oude Kerk te Amsterdam*. Amsterdam, Stichting De Oude Kerk 1975.
76-1: B.M. Bijtelaar, ‘Het middenschip van de Oude Kerk (IV)’, *Jaarboek Amstelodamum* 68 (1976), p. 49-70.
76-2: H. Janse, ‘De kolommen van het schip van de Oude Kerk’, *Amstelodamum* 68 (1976), p. 84-88.
77: B.M. Bijtelaar, ‘De doopkapel van de Oude Kerk’, *Jaarboek Amstelodamum* 69 (1977), p. 11-22.
79-1: (C. Wegener Sleeswijk), ‘Restauratie van de Oude Kerk’, *Ons Amsterdam* 31 (1979), p. 158-162.
79-2: J.H. Kruizinga, *De Oude Kerk in nieuwe luister*. Lelystad, IVIO, 1979, AO-boekje 1755.
79-3: A. Bogtman, ‘De restauratie van de gebrandschilderde glazen in de Oude kerk te Amsterdam’, *Spiegel Historiael* 14 (1979), p. 365-369.
82: Ch. van de Ven e.a., *De luidklokken van de Oude Kerk, liturgisch gebruik en korte beschrijving*. Amsterdam, Stichting De Oude Kerk 1982.

83: A.C. Esmeijer, ‘Lambert van Noort als ontwerper van gebrandschilderd glas te Gouda en Amsterdam’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 17 (herfst 1983), p. 15-25.

84: J.A.J.M. Verspaandonk, *De Oude Kerk in Amsterdam; de koorbanken*. Amsterdam 1984, Misericorde reeks IV.

85: A. van Rooijen, *De Oude Kerk te Amsterdam in vogelvlucht*. Amsterdam, Stichting De Oude Kerk 1985.

86: S.A.C. Dudok van Heel, ‘Amsterdamse portretten uit de zestiende eeuw’ (IV) (Het Brunten-raam in de Oude Kerk en de Goudse glazen), *Amstelodamum* 73 (1986), p. 73-80.

88: C. v.d. Ven, ‘Luidklokken en klokken luiden in Amsterdam’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 26 (1988), p. 3-24, in het bijz. 6-11.

89: J.H. Giskes, ‘Jacobus van Noordt (ca. 1616-1680), organist van Amsterdam’, *Jaarboek Amstelodamum* 81 (1989), p. 83-123 (p. 97, orgel 1657).

96: H. de Kruif e.a., ‘Van Kerstmis tot Pasen in Walich Sieuwertsz.’ traktaat “Roomsche mysterien ondeckt”’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 42 (lente 1996), p. 3-23.

97: J. Baart, ‘Een stuk kerkland voor kapelaan Jacop Dier. De oorsprong van het Oudekerksplein’, *Ons Amsterdam* 49 (1997), p. 277-280.

98-1: P. van Dael e.a., ‘Wandelen met Walich langs de wallen: in en rond kerken en kapellen in het zestiende-eeuwse Amsterdam’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 47 (herfst 1998), p. 3-20.

98-2: A. de Groot, ‘Het Vredesglas in de Oude Kerk te Amsterdam’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 47 (herfst 1998), p. 21-25.

2002: a.M. Klijn, *Hooggeplaatste figuren in hout*. Figuraal houtsnijwerk aan kerkgewelven in Holland en Zeeland in de late middeleeuwen en vroege renaissance. 2 delen. Doctoraalscriptie VU Amsterdam 2002.
b. dez., ‘Hooggeplaatste figuren in hout. Gesneden beelden en koppen aan Hollandse kerkgewelven’, *Bulletin van de Stichting Oude Hollandse Kerken* 54 (lente 2002), p. 3-25.

Glossarium
Korte verklaring van termen

Hier worden bouwkundige, kunst- en architectuurhistorische termen kort verklaard. Nadere omschrijving vindt men in: E.J. Haslinghuis en H. Janse, *Bouwkundige Termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*. Vierde druk, Leiden 2001.

aanzet geboorte of begin van een boog of gewelf.
aanzetsteen hoekblok waarop of waartegen een gewelf of een vensterboog begint.
aedicula versieringsmotief, ontleend aan de klassieke kunst, een samenstel van twee pilasters, hoofdgestel en fronton. Geliefd motief voor grafmonumenten, epitafen, altaren, wijzerplaten en geveltoppen.
afzaat hellend bovenvlak van een horizontale lijst, in het bijzonder onder een venster.
arabesk(e) siermotief, gevormd uit een gestileerde, meestal plastisch uitgewerkte plantenrank.
architraaf onderste dragende deel van een hoofdgestel naar klassieke trant.
arduin harde kalksteen uit België, onderscheiden in blauwe arduin (Escosijnse steen, hardsteen, Naamse steen) en witte arduin. Onder de laatste aanduiding worden begrepen Vlaamse arduin (Ledesteen) en Brabantse arduin (Gobertanger steen).
astragaal smal ringvormig profiel tussen schacht en kapiteel van een zuil.
baldakijn verhemelte, overhuiving, dienend tot beschutting, maar vooral als teken van waardigheid, in het bijzonder in steen boven een beeld van een heilige.
Bardiglio blauwgrijze geaderde Italiaanse marmersoort.
basement basis of voet van een zuil, pijler of pilaster.
basiliek langwerpig gebouw, meestal verdeeld in drie beuken door twee reeksen zuilen of pijlers, geplaatst evenwijdig aan de lengteas. De middelste gedeelte is breder dan de zijbeuken en hoger opgetrokken, waardoor het licht kan ontvangen door vensters hoog in de zijwanden. Bij de pseudobasiliek zijn er geen vensters.
Baumberger steen fijne zandige kalksteen, geelgroen van kleur, afkomstig uit groeven in de omgeving van Billerbeck, 20 km ten westen van Münster (Westfalen).
bebording bedekking van een kap, bestaande uit planken (vroeger borden genaamd), die over de gordingen of de daksporen zijn aangebracht.
beeldsnijder ambachtsman, die beelden in hout snijdt.
Bentheimer zandsteen grofkorrelige gelige zandsteen met veel ijzerverontreinigingen, uit groeven in Bentheim en Gildehaus ten oosten van Oldenzaal.
beschot schot, lichte afscheiding van planken die kan fungeren als niet dragende wand of als bebording van een dak.
beuk romp, lichaam van een gebouw en wel ter onderscheiding van de meer ondergeschikte delen. In het bijz. bij kerken, die aldus in een hoofd- of

middenbeuk, een dwarsbeuk en één of meer zijbeuken kunnen hebben. Beuk en schip worden vaak door elkaar gebruikt.
bint balk.
blokkeel horizontaal houten element aan de voet van een kaponderdeel dat de voet van een kapstijl of dakspoor kan verbinden met een standzoon of een muurplaat.
bomberen buigen van een vlak.
bossage, bossering bewerking van rechthoekige blokken natuursteen die aan de voorzijde ruw behakt worden. Ook komt het motief voor op banden, die dan vaak over pilasters of muurzuilen worden doorgetrokken.
Bremer zandsteen rode of witte zandsteen uit het gebied langs de Wezer ten zuiden van Minden (D), bewerkt, verhandeld en overgeladen in Bremen.
brugijzer horizontale ijzeren staaf die de hoge stijlen van gotische vensters verbindt en verstevigt.
bundelkolom, -pijler pijler die bestaat uit een kern bezet met zuilen, halfzuilen, colonnetten of schalken.
cannelure verticale groef of gleuf in zuilschachten of pilasters.
capellerie fonds uit de vruchten waarvan een priester kon worden betaald voor het celebreren van missen op een door de stichter te bepalen altaar. Het fonds bestond doorgaans uit goederen waarvan de inkomsten gebruikt werden. Er zijn twee soorten capellerieën. Bij de *vicarie* werd een priester aangesteld die belast werd met het lezen van zielmissen op het altaar; hij kon niet worden afgezet. Bij een *officie* werd een verkort gebed (brevier) gelezen en was de priester wel afzetbaar.
casement verdiept, uitgespaard veld, bijvoorbeeld aan steunberen, pilasters, fioelen. Ook: spiegel.
colonnet kleine kolom of zuil. Het woord wordt vooral gebruikt voor dunnere dragende delen in de middeleeuwse architectuur.
dag (in de) open ruimte tussen vlakken van dorpels en stijlen die naar een opening gekeerd zijn. De opening kan een venster, poort, ingang, boog, raamof deurkozijn zijn. Ook de afstand tussen twee zuilen, pijlers of dammen wordt dag genoemd. Die afmeting wordt opgegeven 'in de dag' of als dagmaat.
dagkant zijkant van een venster, poort, ingang of boog, meestal af geschuind of geprofileerd.
dagstreep lijn in voegwerk, ontstaan door gebruik van de dagge, voeggereedschap waarmee vers metselwerk direct werd afgevoegd. Soms er in de zool een scherp randje in het midden, zodat er een sneetje in de voeg werd gemaakt.
dakbedekking materiaal en constructie waarmee een dak is afgedekt om te voorkomen dat er water binnen kan komen.
dakbeschot bedekking van een kap, bestaande uit planken die over de daksparren zijn aangebracht.
dakruiter torentje, meestal van hout, dat op de nok van een dak schijnt te rijden.
dakhelling schuinte van een dakvlak.
dakkapel klein uitspringend venster dat een dakvlak onderbreekt.
dakmoet nog zichtbare voeg in het metselwerk of rand specie, restant van een vroeger aansluitend dak.
dakruiter torentje dat op de nok van een dak schijnt te rijden.

dakspar, -spoor betrekkelijk dun stuk hout, rond of rechthoekig van doorsnede, dat van de dakvoet tot de nok loopt. De spar draagt door middel van latten of dakbeschot de dakbedekking.
dekkleed (heraldisch) in lobben afhangend kleed over een helm.
dekplaat *1*. draagplaat, liggend op een kapiteel als afzonderlijk deel dat tussen de drager (kapiteel) en gedragene (balk of boog) bemiddelt.
2. horizontale afdekking van natuursteen op een boven een dak uitstekend geveldeel.
dektrede afdekking op een traptrede, meestal van slijtvast eikenhout, om een uitgesleten trede af te dekken.
Domroy crèmekleurige Franse kalksteen uit dep. Meuse.
doopboog boog van geelkoper of smeedijzer, ter bekroning van een ingang van een doophuis.
doophek hek dat het doophuis omsluit.
doophuis rechthoekige ruimte binnen het doophek. Daarin wordt de doop toegediend en de preekstoel en de zitplaatsen van de kerkenraadsleden bevinden zich erin.
Doornikse steen blauwzwarte gelaagde kalksteen zonder fossielen, uit de omgeving van Doornik.
driepas gotisch geometrisch motief gevormd naar een schema van drie elkaar rakende cirkels die beschreven zijn uit de hoekpunten van een gelijkzijdige driehoek.
dwarsschip bouwdeel waarvan de as loodrecht op die van de lengterichting is gericht, zodat de plattegrond een kruisvorm heeft. Het is tot dezelfde hoogte als het schip opgetrokken, gewoonlijk in open verbinding ermee en bestaat uit drie delen: de kruising of viering (het gedeelte dat het met het schip gemeen heeft) en de kruisarmen ter weerszijden.
ellipsboog boog die een halve ellips beschrijft.
Engelse schoorsteen relatief smalle stookplaats omgeven door een schoorsteenmantel, waarin kolen werden gestookt.
epitaaf gedenkteken voor een persoon die in de buurt ervan is begraven, vast aan een muur of kolom aangebracht. Wordt gevormd door een omlijsting rond een stenen of houten plaquette waarop de lof van de overledene wordt bezongen. Vaak in de vorm van een aedicula.
Escosijnse steen grijze kolenkalksteen of hardsteen uit de omgeving van Ecaussinnes, Arquennes en Feluy in Henegouwen.
ezelsrug, -boog boog waarvan de beide delen licht in- en uitgezwenkt zijn en bij hun snijding een spits vormen.
finaal kruisbloem.
fioel pinakel.
fliering horizontaal draaghout in een kapconstructie onder de daksporen in de lengterichting van het dak tussen kapvoet en nok. Ook: vliering.
foliën bedekken van een spiegel met amalgaam van tin en kwik.
fratskop gebeeldhouwde kop met karikaturale eigenschappen.
fries onderdeel van een hoofdgestel naar klassieke trant, het horizontale deel tussen architraaf en kroonlijst. In ruime zin horizontale band om een muurvlak aan de bovenzijde te begrenzen of in te delen.

frijnen bewerking van de oppervlakte van gehouwen steen met fijne evenwijdige slagen.
frontaal wimberg.
fundament grondvesten van een gebouw, het geheel van al of niet onderheide, gemetselde of in beton gegoten werken onder het maaiveld of de begane grond dat het gebouw draagt.
fundering ondergrondse gelegen ondersteuning van een gebouw, waarop het fundament wordt opgetrokken.
galerij dienstgang in of langs de muren van een kerk, soms van hout uitgebouwd op balken.
gebint samenstel van een bint met twee vrijstaande stijlen en bijbehorende hoekverstijvingen. Gebonden gebint: balk met sleutelstukken, muurstijlen en korbelen. Men onderscheidt normale gebinten (met verticale stijlen, o.a. trekbalkgebint) en gebinten, die deel uitmaken van een kapconstructie (kapgebint).
gebrandschilderd glas vlak blank of gekleurd glas waarop bij hoge temperatuur (c. 610° C.) een tekening en kleuren zijn ingebrand.
gek draaibare kap op een schoorsteen, van hout of metaal. De gek richt zich door middel van een windvaan op de wind zodat de rook aan de open zijde onbelemmerd kan wegstromen.
gepijpt gedeeltelijk rondstaafvormige opvulling van een cannelure.
gespan samenstel van twee daksporen (spannen) met bijbehorende hanenbalken, blokkelen enz.
gewelfhout gebogen verbinding tussen een dakspar en de bijbehorende hanenbalk of de nokrib in een kap met houten tongewelf.
gewelfschelp veld van een gewelf, ontstaan uit de snijding van gewelfvlakken, begrensd door graten of ribben.
gewelfschotel houten schijf, al of niet met houtsnijwerk en beschilderd, bevestigd op de kruising van de gewelfribben in een houten tongewelf.
glazenier een vrije artistieke kunstenaar, die gerechtigd is gebrandschilderd glas te maken.
glazenmaker ambachtsman die glas in lood plaatst, panelen glas-in-lood in vensters zet of glasruiten in vensters aanbrengt.
Gobertanger steen zandige kalksteen, grijswit van kleur, met verkiezelde strepen die de steen een generfd aanzien geven. Afkomstig uit de streek ten oosten en noordoosten van Brussel, m.n. uit Gobbertingen of Gobertange.
gordelboog boog die loodrecht staat op de lengteas van een langgerekt gewelfveld of een opeenvolging van gewelfvlakken.
gording houten ligger, aangebracht in de lengterichting van een kap, waarvan twee zijden evenwijdig zijn aan het dakvlak.
groteske versieringsmotieven uit de Romeinse kunst, die ca. 1490 in Italië ontdekt werden in onderaardse ruimten en toen door de kunstenaars van de renaissance werden nagevolgd. Volkomen vrij, naar de ingeving van het ogenblik gevormd speels ornament, samengesteld uitbladmotieven, dier- en mensfiguren.
hallenkerk kerkgebouw waarbij de zijbeuken ongeveer even hoog en breed zijn als het middenschip.

handmerk teken dat uit een aantal doorgaans rechte strepen bestaat en diende als handtekening en als herkenningsteken van een persoon. Ook huismerk.
hanenbalk horizontaal verbindingselement tussen twee daksporen, die tegenover elkaar staan.
hanenkam strek (zie daar) waarvan de bovenzijde verspringend of boogvormig verloopt.
hangereel hangend verticaal element in een kapconstructie.
hardsteen oorspronkelijk alle soorten natuursteen. Later fossielenrijke blauwgrijze kolenkalksteen uit het gebied van Ecaussinnes en Soignies in Henegouwen.
harnas het geheel van neg- en middenstijlen, bogen en tracering van een gotisch venster.
hart op hart gemeten van het midden van een pijler, balk, stijl of muur tot het midden van een andere.
hoefijzerboog boog die meer dan een halve cirkel beschrijft.
hoekkeper kaponderdeel dat zich bevindt op de snijlijn van twee dakvlakken die elkaar onder een uitspringende hoek snijden.
hogel kenmerkend siermotief in de gotiek, knopvormig of zich tot omkrullend bladwerk ontplooiend. Op regelmatige afstanden geplaatst, opklimmend langs wimbergen, pinakels, torenspitsen en bogen.
Hollands classicisme kunstvorm in de Nederlandse architectuur die de antieke, vooral Romeinse beschaving tot voorbeeld neemt en zich daarbij baseert op elementen, die uit de Italiaanse architectuurtractaten en de Franse voorbeeldboeken en ornamentprenten werden overgenomen.
hoofdgestel breed horizontaal lijstwerk, naar klassiek voorschrift bestaande uit een architraaf, fries en kroonlijst.
judas getralied venstertje in een deur om iemand heimelijk te bespieden.
kalf *1*. dwarsregel tussen een deur en haar bovenlicht.
2. horizontale regel in een kruiskozijn of schuifkozijn tussen luikopening onder en glasvak boven.
3. schuin verbindingsstuk in de driehoek tussen muurstijl, korbeel en sleutelstuk in een balkgebint, tussen dakspoor en gewelfhout in een kapconstructie, tussen spantbeen en korbeel in een kapconstructie of tussen andere kaponderdelen.
kandelaber kandelaarvormig element in de bouwkunst van de vroege renaissance.
kapgebint samenstel van dragende onderdelen van een kap in één vlak, haaks op het dakvlak, opgebouwd uit een of meer elementen op elkaar.
kapiteel doorgaans versierd kopstuk van een kolom, zuil, pijler of pilaster, in het algemeen om de gedragen last op een smaller draagvlak over te brengen.
kapspant kapgebint.
kapvoet onderste deel van een kap.
kepel kapje, piramidale beëindiging van een gotisch fioel of pinakel, meestal met hogels bezet.
keperlaag horizontale laag metselwerk waarin de stenen onder 45° t.o.v. de wandvlakken liggen.
kesp verbindingsbalk over de koppen van heipalen.
kettinganker doorlopende ijzeren verankering in muurwerk, bestaande uit stangen die op geregelde afstanden met ogen in elkaar grijpen.

kielboog boog waarvan de beide onderste gedeelten bestaan uit ingezwenkte cirkeldelen en de bovenste twee uitzwenken; in hun raakpunt vormen zij een spits.
kilkeper spoor of balk op de inwendige ontmoeting van twee dakvlakken.
klamp *1*. regel, schroot of deel, die ter versteviging dwars, schuin (steekklamp) of verticaal (spiegelklamp) over een opgeklampte deur of luik of een schotwerk wordt geslagen.
2. verticale laag van stenen op hun plat, die kan dienen om een deel van een muur te verzwaren of als plaklaag om waterkerende muren van een kelder of regenwaterbak dicht te maken.
klauw aanzet van een traphek met een fantasierijke krul, voornamelijk in de periode van de barok.
klezoor gedeelte van een baksteen, een kwart van de lengte lang.
klokkenstoel stellage waarin luiklokken zijn opgehangen.
kloosterkozijn kozijn met één opening afgesloten door een luik, waarboven één glasopening.
kolom rond stenen steunpunt. Een zuil is een kolom met een vormgeving volgens de klassieke architectuurregels.
koningstijl middenstijl van een kap, makelaar waarin de hoekkepers, de straalbalken en ook de kruisribben van een houten gewelf samen komen. Vgl. makelaar
koor afzonderlijk deel van een kerk waar zich het hoofdaltaar bevindt.
koorafsluiting lage muur, schot- of traliewerk dat het koor van de kooromgang en zijkoren scheidt, vaak verbonden met het koorgestoelte.
koorbank één zetel van een koorgestoelte. Het meervoud koorbanken wordt gebruikt om het koorgestoelte aan te duiden.
koorgestoelte dubbele reeks zetels die zich aan beide zijden van het koor uitstrekken, dienend tot zitplaats voor de koorheren.
koorhek afsluiting van het koor aan de zijde van het schip of het dwarsschip.
kooromgang wandelgang die de koorzijbeuken om de absis heen verbindt.
koorsluiting afsluitend muurwerk van de korte zijde van het koor.
korbeel (kromme) schoor tussen een verticaal of schuinstaand en een horizontaal onderdeel van een houtconstructie.
korfboog boog samengesteld uit vijf, zeven of meer cirkeldelen. De vorm lijkt op een liggende ellips.
kornissen een profiel van een kroonlijst of een andere lijst om uitsprongen of verstekken leiden.
korteling kort horizontaal geplaatst onderdeel van een steiger, haaks tegen of in de muur, waarover de steigerdelen gelegd worden.
kortelinggat opening in muurwerk, ontstaan na verwijdering van een ingemetselde korteling.
kozijn raamwerk van steen, hout of ijzer, de omranding van een deur of venster, bestaande uit een boven- en een onderdorpel en twee of meer verticale stijlen, om een ingangs- of lichtopening te vormen.
kraagsteen in een muur gemetselde, uitstekende steen, die dient om de geboorte van bogen of gewelfribben of het einde van een balk te dragen.
kroonlijst de bovenste uitspringende lijst van het hoofdgestel van de klassieke ordonnanties. In vrijere toepassing elke enigszins uitdrukkelijk geprofileerde

of geornamenteerde dekkende lijst boven langs een muur of ander belangrijk bouwdeel.
kruisbloem gotische beëindiging, behorende bij de versiering met hogels van wimbergen, pinakels en geveltoppen. Het motief bestaat uit een ronde of prismatische stam, enigszins toelopend en bekroond door een pumeel. Onderaan is de schacht afgezet door een knoop of ring, op halve hoogte bot een viertal bladknoppen of hogels uit.
kruisgewelf, kruisribgewelf gewelf dat ontstaat door de doordringing van twee halve cilindervlakken. Daardoor vormen zich boven een vierhoekige plattegrond snijdingslijnen die elkaar in het middelpunt ontmoeten.

kruisverband metselverband met afwisselend strekken- en koppenlagen, waarbij de strekken in opvolgende lagen een halve steen of kop verspringen.
kruiswerk dwarsschip.
lambris, lambrisering wandbetimmering, meestal bestaande uit paneelwerk, aangebracht tegen het onderste gedeelte van een muur.
lampet neerwaartse beëindiging, afhangende versiering onder een klein gewelf of het soffiet van een orgel e.d.
lancetboog smalle hoge spitsboog.
lantaarn *1*. bovenste deel van een basiliek dat van glasvensters voorzien is. Ook: lichtbeuk.
2. bovenste, opengewerkte geleding(en) van een toren.
las verbinding van constructiedelen om ze met elkaar te verlengen of onder een hoek te vergaren.
latei balkvormig element van hout, steen of ijzer dat een venster, ingang of andere opening van enige breedte overspant en het bovenliggende muurwerk steunt.
latrijn, latrine gemak, toilet.
lectrine lezenaar.
Ledesteen zachte gele tot geelbruine zandige kalksteen, die in de harde kern groen tot blauwachtig bruin van kleur is, afkomstig uit Oost-Vlaanderen, met name Lede, Impe en Balegem.
lessenaardak dak dat op de wijze van een lessenaar helt.
lintvoeg horizontale voeg tussen twee lagen metselwerk.
loopbrug smalle overbrugging van een ruimte, meestal bestaande uit een balk voorzien van leuningen.
losange ruitvormig zinken dakbedekkingselement.
luizolder vertrek in een toren waar men aan de touwen van de luiklokken trekt.
maaiveld bovenkant van een terrein dat een bouwwerk omgeeft.
maaswerk tracering.
makelaar middenstijl van een kapspant, waarin de kapbenen en ev. de nokgording zijn ingelaten, Vgl. koningstijl.
maliënmotief ornament bestaande uit een reeks over elkaar liggende ringen of schijven. Afgeleid van het Franse maille: schalm. Vgl: maliënkolder.
marmeren, marmerimitatie het voorstellen van gepolijst marmer met schilderkunstige middelen zoals verf en vernis.
messing en groef houtverbinding waarbij stukken hout (b.v. planken) over de lengte met elkaar verbonden worden. In de ene lange zijde is een groef geploegd en aan de andere steekt een messing uit die daarin past.
metope vlak tussen de trigliefen in een Dorisch fries.
montant stenen stijl in een kerkvenster. Vroeger post.
mop grote baksteen
muraal boog die in verband en evenwijdig met een muur is geslagen ter ondersteuning van een gewelfkap, overstek of verzwaring van de bovenliggende muur.
muurplaat zware houten plaat, overlangs op een muur gelegd, waarop de daksporen rusten.

muurstijl houten stijl in en tegen een muur, meestal verbonden met een balk, sleutelstuk en korbeel.
naald *1*. nokgording in een kapconstructie.
2. nokrib in een houten tongewelf.
3. aanslaglijst van een deur of raam.
negge schuin ingesneden dagkant van een deur- of vensteropening, vaak met profilering.
netgewelf laatgotisch veeldelig gewelf, waarvan de ribben mazen vormen als van een net.
nok *1*. de horizontale snijlijn van twee dakvlakken.
2. nokgording.
3. bovenste begrenzing van een hoge, meestal overwelfde ruimte.
4. uitsteeksel aan een dakpan of daktegel.
nokgording rib in of vlak onder de nok van een gebouw waarop sporen of staand dakbeschot zijn bevestigd.
nokrib bij een houten tongewelf: naald.
oculus rond venster
onderslagbalk balk, die haaks op de richting van de balken onder een balklaag ligt om de overspanning te verkleinen en een gedeelte van het gewicht te dragen.
pand *1*. vak, travee in kerkgebouw; vgl. dwarspand.
2. gebouw, (woon)huis.
3. paneel glas-in-lood, dat in een venster begrensd wordt door twee opvolgende brugijzers en twee montants.
parellijst astragaal, versierd met een reeks parelvormige knopjes.
parement natuursteenbekleding van bakstenen muur.
peerkraal gotisch profiel van peervormige doorsnede met sterk in- en uitgezwenkte contour en afgeplat of met een vlak bandje belegd.
piëdestal voetstuk.
pijler vrijstaand massief stuk metselwerk, dienende om een bovenbouw te dragen. De pijler is meer hoog dan breed, van doorsnede vierkant, rechthoekig of kruisvormig.
pilaster weinig uitspringende muurpijler of tegen een pijler aangebrachte verzwaring, voorzien van een basement, een gladde of gecanneleerde schacht en een kapiteel, naar de eisen van de klassieke orden.
pinakel slanke beëindiging in de vorm van een spits gotisch torentje. Het komt voor boven en naast frontalen van vensters en portalen, op steunberen en borstweringen. De pinakel of fioel bestaat uit een voet, een schacht of lijf en een spits of kepel.
plaat stuk hout van ten minste ruim 6 centimeter dik en van een breedte die in verhouding tot de dikte aanzienlijk is.
plint voetplaat, onderdeel van het basement van een zuil, kolom of pijler. *2*. stootlijst in steen onder langs een gevel of in hout langs een kamerwand.
pseudobasiliek type kerk waarbij het middenschip wel boven de zijbeuken uitrijst, maar niet zo hoog dat er plaats is voor bovenlichten.
putto (mv. putti) naakt kinderfiguurtje, vaak in de vorm van een engeltje.
pumeel knop van een pinakel.
ravélen het maken van een samenstel van balken rond een gat in een balklaag.

revetbout nok of bout aan een AEbrugrjzer in een venster, waarin een sleuf is aangebracht ter bevestiging van een dekplaat. Tussen brugijzer en dekplaat wordt het glas-in-lood vastgeklemd.
rocaille aan rotsvormen ontleend siermotief, waaraan het rococo (Lodewijk-XVI stijl) zijn naam ontleent.
rondstaaf halfrond profiel
roosterfundering paalfundering waarbij de palen zijn geslagen binnen een raamwerk van kruislings met elkaar verbonden balken.
roseren uit een deur- of luikklamp een cirkelsegment steken, zodanig dat in het midden een roos bleef staan. Vier klampen rond een paneel vormen op die wijze een cirkel met vier roosjes.
rouwbord, -kas los opgehangen houten gedenkteken in een kerk, voor iemand die in de buurt van het bord begraven is. Wapens vormen het belangrijkste element, in tegenstelling tot de epitaaf.
sacramentshuis bewaarplaats voor de H. Eucharistie, dus dicht bij het hoofdaltaar, meestal in of bij de noordwand van het koor; zelfstandig torenachtig bouwsel dat bestaat uit twee of meer verdiepingen, gedragen door een voet en bekroond door een spits met hogels, pinakels en een kruisbloem. Het sacramentshuis was doorgaans van steen.
sacristie bewaarplaats voor de roerende zaken, die bij de eucharistieviering gebruikt werden (altaargerei en paramenten), vertrek in de nabijheid van het altaar, dus meestal naast het koor gelegen, waar de geestelijke zich klaarmaakt voor het officie. Het woord is afgeleid van het Latijnse sacer, hetgeen heilig of gewijd betekent.
schacht opgaand deel van een zuil, schalk, pilaster of pinakel, in doorsnede rond of prismatisch. De schacht is gevat tussen het basement en het kapiteel.
schalk (= knecht) drager in de vorm van een halfzuiltje of colonnet, rond, driekwart rond, peervormig van doorsnede.
schalkbeeld houten of stenen beeld dat deel uitmaakt van een schalk. Soms onderdeel van een kapconstructie. Vgl. schraagbeeld.
scharreren het bewerken van de oppervlakte van natuursteen, waarbij de vlak voorbewerkte kant met de beitel zo beslagen wordt, dat het oppervlak ribben en groeven vertoont.
scheiboog boog, gewoonlijk onderdeel van een reeks die de scheiding vormt tussen het middenschip en de zijbeuken van een kerk.
schieter staaf die meestal verticaal door het oog van de veer van een anker wordt gestoken.
schip deel van een kerk tussen het koor of het dwarsschip en de toren. Het schip is eenbeukig of onderverdeeld in middenbeuk of -schip en zijbeuken of -schepen.
schouder horizontale aanzet van een schuine zijde van een puntgevel.
schraagbeeld beeld dat een onderdeel ondersteunt, vaak deel van een houten kapconstructie. Vgl. schalkbeeld.
sleutelstuk langwerpig plat stuk hout ter ondersteuning van een balkeinde. Het vergroot het draagvlak onder het einde van een balk en rust meestal op een muurstijl en een korbeel of op een natuurstenen kraagsteen of is direct opgelegd in de muur.
sliet rondhout van soms tamelijk grote lengte en een diameter van 10 à 12 centimeter in het midden.
slikblokkeel blokkeel in één vlak met de bovenkant van de trekbalken.

soffiet ondervlak van een architraaf, kroonlijst, latei, galerij of dergelijk overstek, veelal versierd met caissons, rozetten, ornament enz.
spant kapspant.
spantbeen stijl van een kapspant of kapgebint, die schuinstaand de krachten naar een onderliggend constructiedeel overbrengt.
spekband, -laag lichte natuurstenen band als afwisseling in baksteenmetselwerk.
spiegelklamp staande klamp aan deur of luik, die een spiegel formeert.
spielaag varken.
spitsboog boog, gevormd door twee elkaar snijdende bogen met gelijke straal.

spoor dakspoor.
sporenkap kapconstructie die bestaat uit sporen en hanenbalken, ev. ondersteund door flieringen op kapgebinten.
staand verband metselverband met afwisselend strekken- en koppenlagen, waarbij de strekken boven elkaar zijn aangebracht.
standzoon verticale stijl aan de voet van een spantbeen of dakspoor.
steenhouwersmerk merk, door een steenhouwer aangebracht op een gereed werkstuk.
ster balkkruis onder torenspits of in een viering van een kerk. Bestaat uit één overhoeks gelegde balk, waarin loodrecht daarop twee andere stukken zijn ingelaten. Onder 45° met de vier daardoor gevormde richtingen zijn nog vier balkstukken aangebracht, die worden opgevangen in zwaarden tussen de eerstgenoemde vier balkstukken.
stergewelf veeldelig ribgewelf, waarvan de ribben zo geregeld zijn, dat zij stervormige figuren vormen.
steunbeer massieve plaatselijke verzwaring van muurwerk om dit te versterken en zijdelingse druk van op de muur rustende gewelven en kappen te weerstaan.
stootvoeg staande voeg in metselwerk.
stoppen eindigen van een profiel.
strek *1*. strekse horizontale boog, hanenkam.
2. lange zijde van een baksteen.
strijkgebint, -spant kapgebint langs een gevel.
stuiknaad naad tussen twee in elkaars verlengde liggende houten onderdelen.
tamboer trommel, ringvormige onderbouw waarop een koepel rust.
tandlijst lijst van blokjes zoals aan Ionische kroonlijsten.
telmerk merk op onderdelen van een houtconstructie dat een getal aangeeft.
tentdak dak gevormd door driehoekige schilden die in één punt samenkomen.
timmermansmerk in hout gesneden merk, bestaande uit lijnen of initialen, waarmee een timmerman aanduidde, dat hij dat werkstuk had gemaakt.
tongewelf gewelf dat te beschouwen is als de bovenste helft van een liggende cilinder. De doorsnede is dan een halve cirkel maar kan b.v. ook een spitsboog zijn. Een houten tongewelf is geen gewelf in de ware zin van het woord maar een plafond.
toot spitsvormige versiering of ‘neus’ die uit de dagkant van een gotische boog steekt. Het is de soms afgeknotte ontmoeting van twee boogsegmenten en ligt meestal terug t.o.v. het voorvlak. In de latere gotiek vaak verrijkt met bloem-, bol- en pijlvormen.
tootboog een met toten versierde boog.
tracering versierende verdeling in de koppen van in het bijzonder gotische vensters, nissen en muurvlakken.
trachiet grijs vulkanisch uitvloeiingsgesteente met grote kristallen, grofkorrelig met een grijze, blauwe of bruinachtige grondmassa met meestal lichte spikkels, afkomstig van de Drachenfels aan de Rijn.
transept dwarsschip.
travee afstand tussen twee opvolgende steunpuntassen in de lengterichting van een gebouw of bouwdeel.

trekbalk balk o.a. aan de voet van een kapconstructie om de zijdelingse krachten op te nemen.
trekbalkgebint gebint bestaande uit een trekbalk, sleutelstukken, muurstijlen en korbelen.
triglief elk van de, op regelmatige afstand van elkaar geplaatste versieringen in een Dorisch fries.
triomfboog boog waarmee het koor zich op het schip of de kruising opent.
troggewelf tongewelf waarvan de welflijn een gedeelte van een halve cirkel is.
trommel elk van de cilindervormige stenen waaruit een zuil- of kolomschacht is samengesteld.
varken schuin verlopende laag metselwerk die dient om een niet waterpas liggende onderlaag te corrigeren.
velling afschuining van een hoek van een stuk hout of steen, meestal onder een hoek van 45°.
versnijden, versnijding lichte sprong in metselwerk, meestal van een fundering, waardoor deze op een bredere voet komt te rusten.
Overeenkomstige insnoering of versmalling van opgaand metselwerk en aan steunberen en torens.
versnijdingslijst lijst die een versnijding markeert.
vidimus ontwerptekening, bijvoorbeeld voor gebrandschilderd glas of wandtapijt, getoond aan en goedgekeurd door de opdrachtgever.
vierpas motief in gotisch maaswerk, gevormd door vier cirkels met het midden van de zijden van een vierkant als middelpunt en met een straal van een halve zijde. De cirkels snijden elkaar en de segmenten in het vierkant zijn weggelaten.
visblaas laatgotisch siermotief in maaswerk van vensters, nissen, borstweringen, friezen in de vorm van een gerekte pas van amandelvormige contour of als een blaasbalg.
Vlaams verband metselverband met in iedere laag afwisselend strek en kop. In opvolgende lagen liggen de koppen juist boven de strekken in de vorige laag.
vlieger niet historische benaming voor de sferische vierhoek in een spitsboogvenster met een zware middenmontant boven de splitsing daarvan.
voeg naad tussen de stenen van metselwerk in baksteen en natuursteen, verticaal (staande of stootvoeg) of horizontaal (liggende of lintvoeg).
vogelgat opening in metselwerk waarachter vogels kunnen broeden.
voluut spiraalvormige versiering van Ionische en Corinthische kapitelen.
voorlijst binnenste muurplaat of onderste beëindiging in een kapconstructie met houten tongewelf.
vorktracering eenvoudige tracering waarbij de stijlen cirkelvormig in de spitsboog dooreen gevlochten zijn.
wangewelf gewelf dat bestaat uit vier gebogen vlakken die uit de zijden van een rechthoek naar elkaar toelopen. In de bovenkant van het gewelf is dus een horizontale lijn.
waterlijst lijst met een afzaat of hellend bovenvlak waarlangs het hemelwater afvloeit. Van onderen voorzien van een waterhol om het regenwater vrij van de muur te laten neerdruipen.
wimberg driehoekige siergevel boven venster- en deuropeningen en klein als beëindiging van steunberen e.d., versierd met vlechtwerk, geflankeerd door hogels en bekroond door een kruisbloem.

windschoor schuin oplopend stuk hout, in de lengterichting van een kapconstructie aangebracht tussen een spantdeel en een fliering of gording.
windveer plank bevestigd langs de kanten van een dak ter afdekking van de voorrand.
wolfeind afgeschuinde kant aan de korte zijde van een dak.
zakgoot goot tussen twee dakvlakken of een dakvlak en een opgaande muur.
zandsteen afzettingsgesteente bestaande uit kwartskorrels (½-3 mm groot) die omhuld en aan elkaar gekit zijn door een bindmiddel, o.a. leem, kalk, kiezel, glimmer of veldspaat of een combinatie daarvan. Kan ook ijzer of andere metalen bevatten en daardoor bruin, rood of paars van kleur zijn. De in Nederland ingevoerde zandstenen komen in hoofdzaak uit Duitsland, het graafschap Bentheim (Bentheimer-, Gildehauser steen), het Wezergebied (Bremer-, Buckeberger- of Obernkirchner steen), Westfalen (Baumberger steen).
zuil kolom, ronde pijler, vrijstaand dragend bouwdeel waarvan de horizontale doorsnede een cirkel is, met klassieke vormgeving.
zwaard houten verbindingsbalk, onder een hoek van 45° aangebracht tussen twee elkaar haaks kruisende balken, waarin weer een kortere balk wordt geraveeld, meestal in een torenconstructie.

Samenvatting van de bouwgeschiedenis

2de helft 13de eeuw	Ovale heuvel met begravingen.
ca. 1300	Begin van de bouw van stenen kerk als pseudobasiliek met klein rechtgesloten koor.
ca. 1325	Voltooiing toren.
1370	Vergroting koor.
1390	Vervanging pseudobasiliek door driebeukig hallenschip.
ca. 1400	Noorder- en zuiderportaal (waarvan nog resten aanwezig zijn).
1445-1455	Vervanging koor door hallenkoor met kooromgang.
1460	Eerste Sint-Sebastiaanskapel.
1487	Sint-Joriskapel.
1493	Hamburger- en Binnenlandvaarderskapel.
1503	Huiszitten- en Lysbeth Gavenkapel en kleine Huiszittenmeesterskamer.
1505	Doopkapel.
1506	Weitkoperskapel.
ca. 1510	Noorderportaal.
1510	verhoging middenbeuk schip, toren krijgt naaldspits.
1512-1517	Sint-Sebastiaanskapel, Smidskapel, zuiderportaal, librije en IJzeren Kapel.
ca. 1515	Heilig Graf naast noorderportaal, beeldengroep Graflegging onder baldakijn.
ca. 1516	Sacristie.
1520	Heilig Grafkapel achter kooromgang
1552	Mariakapel.
1554	Verhoging viering.
1559	Verhoging middenbeuk koor.
1565	Verhoging toren. Op romp werd 10 meter gebouwd en een hoge opengewerkte lantaarn.

1571	Collegekamer Onze-Lieve-Vrouwebroederschap.
1582	Roodeur.
1612	Vergroting Huiszittenmeesterskamer.
1642	Preekstoel en dooptuin.
1648	Doopkapel wordt grafkapel familie De Graeff.
1654	Huiszittenmeesterskamer in gebruik genomen door kerkmeesters.
1658	Vernieuwing koororgel.
1681	Koorhek.
17de-18de eeuw	Bouw huisjes tegen kerk (nr. 23 was in de 16de eeuw al doodgravershuis).
1708 en later	Vervanging middeleeuwse vensters door eenvoudige bakstenen traceringen.
1724	Grote orgel door Chr. Vater.
1738	Fundering verbetering en ommanteling toren, waarbij oude torenromp als kern behouden bleef.
	Ook torenspits van Bilhamer bleef gehandhaafd.
	Herstel orgel door Johann Caspar Müller.
1755-1758	Groot herstel aan kappen.
1779	Verbouwing Kerkmeesterskamer.
1842-1845	Grote onderhoudsbeurt.
1912-1914	Gedeeltelijk herstel noordwestzijde van de kerk.
1951	Tijdelijke sluiting.
1955-1978	Grote restauratie.
1994-1997	Consolidatie.

Registers

Cursief gedrukte cijfers verwijzen naar het nummer van de pagina waar het trefwoord voorkomt in een bijschrift bij een afbeelding.

Personenregister

Hierin zijn opgenomen personen die bij de bouw en het onderhoud van de kerk en de ombouwing een rol hebben gespeeld, met beroep en jaar (jaren) waarin zij aan de kerk werkzaam waren.

Addicks, stadsuurwerkmaker 1932: 352
Adriaensz, Jan, glazenmaker 1611, 1614: 258, 425
Aertsen, Pieter (Lange Pier), schilder 1555-1567: 137, 160, 260, 344, 360
Ahrend en Brunzema, orgelbouwers 1965: 315, 322
Albertsz, Otten, beeldsnijder 1512-1520: 207
Alessie, Jurriaan, glazenmaker 1802: 445
Alewijn, Adriaan, schilder 1716: 264
Alewijnsz, Simon, kapelaan, pastoor 1560-1573: 159, 341, 346, 453
Andriessen, Jan, wieldraaier 1589: 324
Andriessen, N., bouwk. tekenaar 1960-1970: 383
Andriesz, Jan, geelgieter 1597: 330
Angelis, M.E. en P.J. de, glazeniers 1756-1767: 281, 360, 366, 369, 429, 455
Ariensz van Delft, Pieter, steenhouwer 1611, 1618: 258, 260, 425
Bakhuyzen, Ludolf, schilder 18de eeuw: 260
Bangert, J.F., behanger 1861: 291
Benoit, Jacques Etienne, schilder 18de eeuw: 260
Berg, Henrik van den, steenhouwer 1552: 136
Bilhamer, Joost Jansz, landmeter, beeldhouwer 1565: 156
Boelen, Jacobus, timmerman 1731: 266, 428
Boer, W. de, schilder 1940: 446
Bogtman, W. en A., glazeniers 1944-1979: 368
Bohemen, N. van, restaurator 1965: 321
Bollard, Sibout, timmermanaannemer 1735: 268, 428
Bontjes, Jan, timmerman 1843: 445
Boorsma, Jacobus, beeldhouwer 1762: 284, 429
Borsman, Dirk, stadsmetselaar 1731, 1736: 266, 270, 428
Bosch, Apollonius, orgelbouwer 1686: 315
Bouman, H., model kerkkroon 1832: 331
Brizé, Cornelis, schilder 1659: 321
Bronckhorst, Jan Gerritsz van, schilder 1656-1657: 263, 364, 426
Brugmans, W.C., schilder 1940: 446
Bruijn, Roeloff de, doodgraver 1738: 266
Büchler, D.D., bouwkundige 1844-1846: 289
Buyck, Jacob, laatste pastoor 1573-1578: 251
Campen, Jacob van, architect 1651: 261

Coelen, Hanske van, orgelbouwer 1539: 315
Coensz, Jaep, metselaar 1565: 156
Cohensius, Ph., opzichter gem. Amsterdam 1940: 446
Colijns, David, schilder 1626: 260
Colijns, Jacob, schilder 1681: 259, 364, 459
Cornelisz, Gerrit, slotenmaker 1597: 330
Cornelisz, Jacob, houtkoper 1620: 425
Cornelisz, Jan, timmerman 1565: 156
Cornelisz, Reyer, stadsmetselaar 1565: 156
Crabeth, Dirck, glasschilder 1555: 142, 359, 421
Crammer, Joost, loodgieter 1770: 287, 430
Crammer, Simon Jacobsz, steenhouwer 1767: 313
Cuyper, Adriaen, beeldsnijder 1681: 259, 263, 323, 427
Diede, Willem van, stadstimmerman 1731-1738: 266, 268, 270, 428, 429
Diemen, Jan van, schilder 1770: 430
Dijkstra, C., bouwk. tekenaar 1951-1953: 382
Dircksz, Cornelis, schilder 1589-1599: 254, 323, 324, 330, 425
Dircksz, Willem, glasschrijver 1634-1639: 361, 362, 426
Dom, Willem, koperwerk, sloten 1770: 287
Donker, Barend, glazenmaker 1777: 360
Egbertsz, Jan, metselaar 1611: 258
Eijsbouts, B., klokkengieter 1952, 1964: 352
Erp, H. van, bouwk. tekenaar 1955: 382
Eyckelsbeeck, Nicasius van, beeldsnijder 1620-1643: 325, 326, 330, 425
Eynde, Cornelis van der, geelgieter 1531: 83
Frémy, Claude, klokkengieter 1689: 350
Frerycksz, Jan, glazenmaker 1634-1639: 361, 362, 426
Gabriël, Paulus Josephus, beeldhouwer 1827, 1832: 331, 336
Geelgieter, Joost Gerritsz: zie Gerritsz
Geerdinck, Artus, beierman en klavecimbelmaker 1616-1624: 263, 310
Gelder, Evert van, schilder 1806: 446
Gelthouwer, Barent, timmerman 1682: 427
Gerretsz, Cornelis, kistenmaker 1582: 251, 254
Gerritsz, Joost, geelgieter 1642-1644: 325, 326, 330, 425
Gersterman, Ot, beeldsnijder 1512-1520: 207
Geurtsz, Wouter, uurwerkmaker 1619: 352
Giffen, A.E. van, archeoloog 1955-1957: 385
Glasbergen, W., archeoloog 1960: 391
Glasius, Albert, glazenmaker 1745: 365
Godschalk, L.A., schilder 1923: 446
Gorkum, J. van, dakwerk 1851: 445
Graaf, v.d., E.C., schilder 1982: 446
Grave, Jan Albert de, klokkengieter 1699: 352
Greef, Jan de, stadsarchitect 1830: 319
Groennenborg, Frederik, schilder 1751: 446
Hagen, Nicolaas van, orgelbouwer 1686: 315
Hagerbeer, Jacobus Galtusz van, orgelbouwer 1658-1659: 310, 315, 320
Hamer, P.J., architect 1842-1845: 288
Harman, steenhouwer en metselaar 1539: 422

Havercamp, Evert, organist-klokkenist, voor 1727: 310

Heemskerck, Maarten Jacobsz van, schilder 1537-1560: 149, 201, 315, 317, 422
Heg, Jan, loodgieter 1611: 258
Heijn, Gerrit, houtkoper 1556: 137, 422
Hekker, Pieter, schilder 1751: 446
Hellendoorn, Harms van, schilder 1806: 446
Helt, Pieter, kistenmaker 1654: 328
Hemony, François, klokkengieter 1659: 350, 351
Hendricks, Antonie, schilder 1628: 257
Herenberg, Pieter van 's-, koperslager 1768-1770: 332, 430
Heromans, Pieter, lijstenmaker 1681, 1684: 259, 427
Heyndricksz, Dirck, steenhouwer 1611: 258, 425
Hilten, B. van, schilder 1842-1845: 288, 319
Hoenderdosje, J.F., behanger 1861: 291
Holsteyn, tekening glas 1653: 426
Hoogstraten, Marinus van, lijstenmaker 1716: 264
Hoorn, Barent van, houtkoper 1611: 425
Hoorn, Jan van, houtkoper en stadsfabriekmeester 1553: 137, 422
Hoornbeeck, Cornelis van, orgelbouwer 1720: 317
Hoppen, Jan Claesz van (I), burgemeester ca. 1500: 84
Hoppen, Jan Claesz van (II), burgemeester 1555-1567: 136, 343, 358, 424
Houten, Claes van, timmerman 1700: 330
Houten, Gerard van, glasschrijver 1669-1706: 260, 360-364, 426, 456
Houten, Jan van, glazenmaker 1708: 362
Huijser, Maria, timmerman 1843: 445
Huisstede, J.F. van, beeldhouwer 1955-1974: 207, 389, 397
Huisstede, Koos van, beeldhouwer 1971-1974: 398
Husly, Hendrik, stukadoor 1769: 285, 429
Husly, Jacob (Otten), stukadoor 1768-1769: 285, 332, 429
Husly, Jacob, stukadoor 1739: 278
Huussen, C.T., schilder 1923: 446
Iperen, D.J. van, opzichter 1940: 307
Jacobsz, Hendrick, stadstimmerman 1565: 156
Jacopsz, Dirck, timmerman 1565: 156
Janse(n), Gerrit Albertsz, timmerman 1802: 328
Jansz (Bilhamer), Joost, landmeter, beeldhouwer 1565: 156
Jansz van Groningen, Jelis, timmerman 1565: 156
Jansz, Adriaen, schilder 1642: 330, 425
Jansz, Ariaen, timmerman 1611: 258, 425
Jansz, Hendrick, kistenmaker 1568: 160, 425
Jansz, Jan, draaier 1642: 330, 425
Jansz, Pieter, glasschrijver 1639-1669: 263, 362-366, 427, 455
Jansz, Pieter, stadstimmerman 1565: 156
Jespers, Pieter, graafwerk 1767: 429
Johanson, Jasper, orgelbouwer 1545: 315, 320
Jong, J.M. de, opzichter-tekenaar 1955-1957: 382, 383
Jonge, Adriaen de, kistenmaker 1681: 323

Jongh, Cornelis de, tegelhandelaar 1716: 264
Kalf, Jan, directeur Monumentenzorg 1937: 307
Keijzer, J. de, uitvoerder ca. 1970: 383
Ketting, O., beeldhouwer 1956-1965: 211
Keyser, Hendrick de, beeldhouwer 1609: 332
Keyser, Pieter de, steenhouwer 1640: 263, 426
Knol, Dirk en Jacobus, spiegelmakers 1716: 264
Knoop, Hendrik, steenhouwer 1716: 264, 428
Kok, A.A., architect 1948-1951: 382
Krey, Abraham, witwerk 1590: 252
Lambillon, Jacob Pierson de, steenhouwer 1556-1565: 137, 156, 423, 424
Lange Pier: zie Aertsen, Pieter
Langen, Wijnand van, stadsheibaas 1734: 277
Langeraat, Dirk, spiegelmaker 1771: 4302
Leeuwen, Wijnand van, heibaas 1761-1767: 284, 313, 429
Lijken, Frans, houtsnijder 1739: 277
Lin, Jacob Jansz du, orgelbouwer 1619: 315, 320
Linden, P.H. v.d., schilder 1923: 446
Listingh, Nicolaas, kerkmeester 1663-1705: 260, 330, 343
Loofs, Maria Catharina, steenkoopster 1770: 286
Lucas, schilder 1560: 202
Lutma, Johannes, edelsmid 1669: 345
Lutma, Johannes de jonge, edelsmid 1681-1689: 322, 345, 427
Lyensz, Jan, schilder 1597: 317
Massop, B., opzichter 1994-1997: 409
Maybaum, G.F., stadsbouwmeester 1754: 280
Meeder, F., uitvoerder 1955-1964: 383, 390
Meijers & Co, schilders 1905: 319
Meijs, P., uitvoerder ca. 1968: 383
Meurs, Hendrick Aeltsz van, klokkengieter 1628: 351
Meynaertsz, Digman, glasschrijver 1555: 141, 354, 360
Miedema, H., ass. archeoloog 1955-1957: 385
Minne, metselaar 1842-1845: 288
Moer, Jan Jaspersz, klokkengieter 1563: 351
Moer, Willem en Jasper, klokkengieters 1511: 134, 349
Mol, Adrianus, beeldsnijder 1770: 285, 430
Müller, Christian, orgelbouwer 1724: 315, 317, 321
Müller, Johann Caspar, orgelbouwer 1738-1742: 277, 315, 317
Musscher, Michiel van, schilder 1700: 317
Neurenburg, Coenraad van, steenhouwer 1556-1565: 137, 156, 422, 424
Niehoff, Henrick, orgelbouwer 1539-1545: 87, 315, 320
Niehoff, Herman, orgelbouwer 1539: 315
Nieuwenhuis, R.C., opzichtertekenaar 1964-1978: 383
Nijhoff, Gerrit, timmerman en orgelmaker 1842-1845: 288, 289
Noltmeijer, Jurriaan, graafwerk 1761-1762: 284, 429
Noorden, Claes, klokkengieter 1699: 352
Noort, Lambert van, schilder 1555, 1561: 141, 149, 354, 360, 421
Noort, Sybrandt van, organist 1685: 310
Onderhorst, Deetlef, orgelmaker 1767: 321

Onverwagt, F., loodgieter 1950: 446
Opbueren, Zweer van, glasschilder 1462: 62, 353
Ot de beeltsnider, beeldsnijder 1512-1520: 207
Petit & Fritsen, klokkengieters 1940: 352
Petri, J.P.L. jr., architect 1945-1963: 306, 381
Pieters, G., glazenmaker (?) 1887: 445
Pietersz, Jan, kistenmaker 1620, 1642: 325, 326, 425
Pietersz, Pieter, schilder -1612: 344
Polen, Otto van, glazenmaker na 1700: 362
Posthumus Meyjes, C.B., architect 1887-1920: 187, 289, 292, 293, 306
Postma, P., opzichter 1958-1964: 383
Puettmann, E., restaurator 1964: 187
Quellinus, Artus, beeldhouwer 1651: 261
Quirynsz, Jelis, timmerman 1565: 156
Raet, Willem Andriesz de, tapijtwever 1560-1563: 137, 149, 202, 423

Rees, Hendrick Ebbe van, leidekker 1689: 445
Rill, R., schilder 1982: 446
Roeloffsz, Jan, kistenmaker 1590: 326
Rooijen, A. van, documentalist 1964-1990: 383
Royer, L., toezicht herstel grafmonumenten 1844: 289
Ruyter, P. de, restaurator 1976: 193
Sauerbrij, J. en W., timmerlieden 1899: 445
Schalck, Adriaen, kistenmaker 1539: 315
Schoonekamp, D., restaurator 1976: 193
Schouten, J.L., glazenier 1894-1911: 360, 367, 368
Schröder, Joh. H., beeldhouwer 1911, 1919: 305, 336
Schuppius, Georg Stephan, houtsnijder 1778: 325
Scorel, Jan van, schilder 1536: 201
Seest, Pieter, klokkengieter 1771: 350, 351
Simonsz, Ot, geelgieter 1621: 330
Slinger, A., beeldhouwer 1956: 388
Slob, Jan Jansz, glazenmaker na 1700: 362
Sloeserwij, T., loodgieter 1950: 446
Smit, H. de, dakwerk 1884: 445
Smit, Jan, glazenmaker 1699-1709: 362
Smit, Jan, timmerbaas 1802: 328
Snoer, Gerrit, glazenmaker 1802: 445
Spraeckel, Jurriaen, uurwerkmaker 1659: 352
Star, Pieter, timmerman 1843: 445
Steur, A.J. van der, architect 1951-1963: 382
Steylaert, Adriaen, klokkengieter 1566: 351
Stigt, J. van, architect 1994-1997: 409
Suys, T.F., architect 1827: 336
Swart, Dirck Pietersz de, orgelbouwer 1619: 315, 320
Swart, Pieter Jansz de, orgelbouwer 1567, 1588: 87, 315, 320
Swart, L.A., schilder 1923: 446
Sweelinck, Jan Pietersz, organist - 1621: 320, 337
Sweris, Pieter, smid 1716: 264
Syverts, Auke, houtkoper 1611: 425
Taylor, John, klokkengieter 1932: 352
Terwijs, Willem, schilder 1751: 446
Tiest, Jacob, timmerman 1843: 445
Tor, P., inschrift blindtracering 1855: 445
Treur, Dirk, metselaar 1731-1738: 266, 428
Twisk, Cornelis, metselaar 1767, 1770: 286, 313, 348
Ulhoorn, Johannes, organist-klokkenist, 1727, 1738: 310, 317
Vater, Christian, orgelbouwer 1724: 265, 315, 317
Velthoen, Hendrick Gerritsz, glazenmaker 1626-1668: 260, 362-364, 426
Verbeeck, Salomon, klokkenist 1661: 310
Verhaar, J., bouwk. tekenaar 1965-1974: 383, 398
Verheus, D., architect 1963-1978: 382
Verhoef, T., dakwerk 1884: 445

Verhulst, Rombout, beeldhouwer 1670, 1675: 333, 339
Viervant, Leendert, steenhouwer 1769-1771: 285, 286, 429, 430
Vingboons, Justus, architect 1683: 260, 347, 427
Vliet, Willem van, schilder 1806: 446
Vlijmen, C.W. van, schilder 1982: 446
Voegman, Isaac, glazenmaker 1708: 362, 364, 427
Vries, J. de & Zn, schilders 1830: 288, 319
Vries, Johannes de, schilder 1842-1845: 288
Vybartsz, Jan, metselaar 1611: 425
Waghevens, Jacob, klokkengieter 1566: 351
Warners, Pieter, smid-slotenmaker 1770: 287
Wegener Sleeswijk, C., architect 1951-1978: 382
Welp, Lucas van, glazenmaker? 1887: 445
Wenckebach, Carla, ontwerp glas radvensters 1970: 393
Westerman, Jurriaan, steen- en beeldhouwer 1724: 317, 428
Wevering, J., timmerman 1899: 445
Wijn, Chr. W. de, opzichter-tekenaar 1947-1950: 382
Willemszen, Cornelis, beeldsnijder 1573: 160
Wit, Jacob de, schilder -1754: 343
Witt, Artis de, beeldhouwer 1666: 332
Wybrants, Gilles, geelgieter 1681: 323, 427
Zael, Gobel, klokkengieter 1530: 350
Zwart, P., opzichter 1964-1970: 383

Topografisch register

Aalsmeer, kerk 415
Aalten, Gereformeerde Kerk 288, 321
Alkmaar, Sint-Laurenskerk 122, 133, 169, 417
- stadhuis 257
- Waagtoren 419

Amstel (rivier) 15
Amsterdam, Agnietenkapel 257
- Eilandskerk 270, 342
- Kapel ter Heilige Stede 48
- kasteel N.Z. Kolk 447
- Lutherse Kerk 186
- Minderbroedersklooster 341
- Nieuwe Kerk 18, 33, 48, 68, 69, 82, 85, 91, 92, 128, 306, 330, 419
- Nieuwezijds Kapel 48, 50, 51, 305, 329, 330, 341, 415
- Noorderkerk 419
- Oudeliedenhuis Roeterstraat 321
- Ronde Lutherse Kerk 317
- Sinte-Barbaraklooster 314, 343
- Sint-Olofskapel 110
- stichting van de stad 17

- Zuiderkerk en -toren 288, 321, 349, 351, 419

Breda, Grote Kerk 55,
Brielle, Sint-Catharijnekerk 134
Brouwershaven, kerk 47
Damme (B), O.-L.-Vrouwekerk 33
Delden, kerk 133
Delft, Nieuwe Kerk 55, 82
Deventer, Lebuïnuskerk 133
Diemen, kerk 417
Edam, Sint-Nicolaaskerk 47, 55
Enkhuizen, Westerkerk 82
- Zuiderkerk 110

Gildehaus (D), Annakerk 133
Gouda, O.-L.-Vrouwetoren 266
- Sint-Janskerk 52, 136, 359, 366, 415, 419, 421
- Westhaven 65 257

Groningen, Martinitoren 133
Den Haag, Hofkapel, kapittel 18
- Ridderzaal 23
- Sint-Jacobskerk 415

Haarlem, Gravenzaal 447
- Sint-Bavokerk 202

Hauwert, Hervormde Kerk 350
Ilpendam, Hervormde Kerk 205
Kalkar (D), Sint-Nicolaaskerk 135
Kampen, Bovenkerk 133
- Buitenkerk 133

Katwijk aan de Rijn, kerk 24
Leiden, Pieterskerk 41, 53, 56, 82
Lexmond, Hervormde Kerk 391
Lochem, kerk 133
Maarssen, Goudesteyn 257
- Huis Ten Bosch 257

Medemblik, kerk 154, 417
Monnickendam, Sint-Nicolaaskerk 41, 46, 47, 53, 54, 55, 194, 415
Muiden, kerk 16
Naarden, Sint-Vituskerk 168, 170, 180, 184
Nieuw-Loosdrecht, kerk 23, 26
Nijmegen, Sint-Stevenstoren 419
- Waag 258

Oegstgeest, kerk 24

Oldenzaal, Sint-Plechelmuskerk 133
Ouderkerk aan de Amstel, kerk 16, 24, 26
Oudewater, toren 28
Oudshoorn (Alphen aan den Rijn), Hervormde Kerk 364
Poortugaal, kerk 24
Purmerland, Hervormde Kerk 350
Soest, toren 419

Tholen, kerk 47
Utrecht, Dom 91, 133, 354
- Janskerk 167

Vianen, kerk 415
Voorburg, kerk 415
Voorhout, kerk 24
Vreeland, kerk 16, 24, 26, 419, 447
Weesp, Sint-Laurenskerk 135, 417, 419
Willemstad (NB), Voorstraat 257
Wilsnack (D), Heilig Bloedkerk 353
Winterswijk, toren 133
Zevenbergen, kerk 24
Zwolle, O.-L.-Vrouwetoren 134

Register van onderdelen van de kerk

Aanbidding-der-Herdersglas 359, 366, 368
aanneemkamer 266, 286, 430
altaarfundering 18, 24, 26, 31
altaarschildering 260
altaarstuk 160
altaren 12, 451
archiefkast 117
as van de kerk 24, 30
balgenkamer 157
balustrade koorschot 187, 324
bankblakers 330
banken 329, 424
basiliek 157
beelden 454
Bierdragers Lieve-Vrouwe-altaar 425
Binnenlandvaarderskapel 44, 63, 65, 77, 85, 87, 146, 170, 182, 204, 214, 292, 339, 341, 342, 368, 345, 386, 388, 431, 438, 445, 447, 452, 454
Bloedige IHS pilaar 452
bouwloods 110, 146
Bronckhorstglas 426
Buitenlandvaarderskoor 44, 49, 54, 55, 60, 119, 124, 160, 169, 173, 181, 203, 214, 258, 264, 292, 293, 324, 340, 344, 354, 364, 401, 403, 424, 435, 445, 451, 453, 454
burgemeestersglas, eerste 364, 368, 401, 455
burgemeestersglas, tweede 366, 368, 393, 458
carillon 351
cathechiseerkamer 289

Cellebroedersgalerij 99, 101, 258, 282
Collegekamer 138, 144, 160, 164, 260, 291, 306, 393, 448
consistoriekamer 256
dakruiter 53, 148, 330, 406, 445
doodgravershuis 308, 311, 312
doopbogen 326
doophuis 289, 325
doopkapel 82, 281, 288, 346, 366, 407, 411, 431, 444
doopvont 83
dwarsschip 32, 64, 70, 72, 73, 94, 96, 124, 134, 146, 381
galerij Weitkoperskapel 388
galmgaten 157
gebrandschilderde glazen 292, 307, 352
gedenkteken Carel van Mander 337
gedenkteken Feike Asma 337
gedenkteken Kiliaen van Renselaer 337
gedenkteken mej. Bijtelaar 337
gedenkteken Sweelinck 337
gedenkteken Van Winter - Van Merken 336
gewelfschilderingen 19, 43, 59, 64, 70, 99, 144, 167, 216, 391, 417
gewelfschotels 43, 59, 70, 85, 144, 149, 155, 212, 417
grafkelder 288, 166, 339, 342, 346, 348, 411
grafmonument Abraham van der Hulst 333
grafmonument Cornelis Jansz de Haan 252, 332
grafmonument Isaac Sweers 333
grafmonument Jacob van Heemskerck 332
grafmonument Willem van der Zaan 333
grafzerken 13, 165, 337
hallenkerk 24, 33, 126, 415
hallenkoor 13, 19, 48, 144, 148, 447
hallenschip 14, 19, 33, 73, 157, 219, 385, 388, 447
Hamburgerkapel 44, 63, 65, 69, 77, 160, 170, 176, 182, 204, 207, 214, 292, 305, 339, 341, 342, 354, 362, 387, 388, 431, 438, 445, 447, 453
hanggewelf Heilig Graf 91-93, 390
hangtapijten 202
Heilig Graf 13, 61, 86, 87, 89, 91, 262, 287, 290, 305, 309, 391, 419, 431, 444
Heilig Graf zuidzijde koor 60, 91, 120, 403
Heilig Grafaltaar 122
Heilig Grafkapel kooromgang 61, 122, 263, 314, 401, 448, 452
herenbanken 326
Hoge Koor 14, 49, 149, 180, 193, 201, 210, 220, 307, 324, 340, 347, 360, 395, 431, 444, 445, 454
hoofdaltaar, hoogaltaar 14, 24, 29, 30, 49, 160, 201, 422
Van Hoppenglas 136, 358, 426
Huiszittenkapel 44, 65, 78, 80, 99, 111, 169, 172, 177, 182, 205, 215, 289, 292, 346, 388, 389, 407, 431, 439, 447, 452
Huiszittenmeesterskamer 48, 79, 81, 111, 118
IJzeren Kapel 13, 41, 104, 108, 111, 112, 114, 116, 286, 291, 405, 447
Jezus-geboorteglas 426, 427

Jezusaltaar 193
kabinetorgel 321
kamer Commissarissen Huwelijkse Zaken 254, 264, 283
kerkenraadskamer 163
kerkhof 17, 146, 164
kerkhofsloot 164, 384
kerkmeesterskamer 160, 260, 264, 285, 287, 289, 291, 395, 426-429, 459
kerkmeesterskamer kooromgang 448
kerkmeesterskamer, eerste 124, 259, 260, 263
kerkmeesterskamer, wapenbord 459
klokken 349
klokkenstoel 157, 158
knekelhuis 164
kolommen 19, 23, 29, 34, 35, 43, 44, 49, 53, 55, 59, 68, 110, 126, 186, 399
kolommen, viering zie vieringkolommen
koor, lantaarn 149, 281, 417, 448
koor, rechtgesloten 23, 415, 447
koor, veelhoekig 29, 447
koorafsluiting 60, 324
koorbanken 60, 195, 265, 395, 396
koorhek 30, 44, 58, 146, 149, 289, 322
kooromgang 13, 48, 49, 53, 55, 122, 136, 145, 154, 220, 287, 340, 344, 362, 381, 393, 399, 431, 445, 452, 453
koororgel 87, 261, 288, 289, 320, 385
koorschot 194, 265, 289, 324, 395, 396
koorsluiting 29, 50, 59, 60, 153
kosterij 258, 264, 282, 291, 403, 448
kronen 330
Kruisaltaar 75
lantaarn schip 124, 309, 406
latrine 146, 447
librije 13, 101, 111, 112, 253, 286, 405, 430, 447
luidklokken 349
luidzolder 157
luifel Sint-Sebastiaanskapel 281, 403
Lysbeth Gavenkapel 65, 78, 80, 169, 172, 179, 182, 205, 215, 292, 347, 368, 381, 407, 431, 439, 447, 453
maquette kerk Botermarkt 330
Maria-altaar 48, 136, 137
Maria-Boodschapglas 358, 366, 368, 426
Maria-Sterfbedglas 360, 368, 421, 427
Mariakapel 19, 44, 66, 136, 161, 168, 169, 172, 180, 184, 202, 210, 218, 219, 264, 281, 340, 341, 343, 354, 362, 368, 391, 392, 419, 422, 426, 431, 441, 445, 448, 453
memoriemeestersdeur 425
middenbeuk, -schip 180, 340, 341, 348, 442, 443
misericordes 200, 399
noorderportaal 87, 91, 111, 164, 287, 305, 309, 329, 381, 384, 386, 388, 389
noorderportaal, eerste 46, 63, 70, 74, 84, 86, 384, 388, 447

noorderzijbeuk 170, 181, 213, 214, 220, 340, 342, 434, 445, 453
Onze-Lieve-Vrouwealtaar 50

Onze-Lieve-Vrouwebroederschap 136, 160
organistenhuis 273
orgel 125, 157, 265, 315, 432
orgel, kleine = koor- 87, 197, 261, 288, 289, 310, 315, 317, 320, 321
oriëntatie 24
Oudekerksplein 1: 308
Oudekerksplein 3 en 5: 263, 308, 383
Oudekerksplein 7 en 9: 263, 308, 390
Oudekerksplein 9a: 310
Oudekerksplein 11: 263, 412
Oudekerksplein 13: 263, 274, 310, 412
Oudekerksplein 17: 273, 310, 407, 448
Oudekerksplein 19 en 21: 311, 448
Oudekerksplein 23: 308, 311, 312, 407
Oudekerksplein 25: 313, 404, 429, 448
Oudezijds Voorburgwal 70: 289, 314, 401
Oudezijds Voorburgwal 72: 314, 401
Oudezijds Voorburgwal 74: 316, 402
Oudezijds Voorburgwal 76: 284, 403
Oudezijds Voorburgwal 78: 403
paardenstal 427
Petrus en Paulusaltaar 210
Philipsglas 280, 364, 426
Pieter Jansens glas 426
portaal kooromgang 263, 284, 400, 429
preekstoel 324
preekstoel koor 289, 324
priesterzerken 340
pseudobasiliek 23, 447
radvenster 49, 55, 59, 264, 353, 393
receptiekamer 256
regeringsbanken 326, 330
riool noordzijde 161, 164, 384, 447
Roodeur 254, 293, 448
rouwbord Gilles Scheij 336
rouwbord Hendrick Gerritsz Zeehelm 335
rouwbord Paulus Wirtz 335
rouwkas Jacob Baron de Petersen 336
rouwkas Pieter de Graeff 336
Sacramentsaltaar 50
sacramentshuis 50, 60, 149, 194, 324, 399
sacristie 61, 66, 106, 119, 254, 284, 403, 448
sacristie noordzijde koor 24, 26, 447
scheibogen 39
schilderingen kolommen 39, 60, 399
schildering koorafsluiting 60, 195
schip, lantaarn = lichtbeuk 124, 307, 382, 406, 447

schuurkamer 266, 286
Secreet 46
Sint-Agatha-altaar 190
Sint-Anna-altaar 108
Sint-Barbara-altaar 175, 452
Sint-Catharina-altaar 12
Sint-Corneliusaltaar 173
Sint-Hieronymusaltaar 64
Sint-Jacobsaltaar 84, 216
Sint-Jan-Baptistaltaar 64
Sint-Jorisaltaar 70
Sint-Joriskapel 13, 31, 44, 48, 64, 70, 72-74, 85-87, 113, 137, 164, 168, 170, 177, 182, 203, 214, 261, 287-289, 330, 340-343, 354, 368, 381, 382, 385, 390, 392, 431, 437, 447, 452, 453
Sint-Maartensaltaar 175, 216
Sint-Matthijsaltaar 99, 179
Sint-Pancratiusaltaar 340
Sint-Paulusaltaar 74, 452
Sint-Pietersaltaar 75, 187
Sint-Sebastiaanskapel 13, 66, 68, 69, 71, 94, 97, 102, 108, 110, 112, 117, 169, 172, 179, 182, 207, 216, 217, 252, 264, 281, 287, 298-293, 340, 346, 353, 368, 381, 403-408, 419, 431, 440, 445, 447, 448, 451, 453
Sint-Sebastiaanskapel, eerste 61, 447
Smids- en Kuipersglas 427
Smidskapel 44, 66, 94, 97, 99, 101, 108, 112, 169, 172, 179, 182, 207, 216, 289-292, 330, 346, 354, 362, 404, 405, 431, 440, 445, 447, 448, 453
Snijderskoor 12, 137, 145, 161, 169, 173, 181, 218, 219, 293, 340, 343, 354, 381, 392, 436, 452, 453
speelklokken 351
speeltrommel 157, 352
steunmuren toren 275
stoelen 329
stookhok 284
tapijtschilderingen 19, 396, 399
timmerloods 263, 266, 284, 288, 310, 388, 448
tochtportaal 305, 329
toegang kooromgang zuidzijde 263
toren 14, 23, 28, 43, 155, 265, 266, 291, 307, 349, 408, 419, 428, 446-448
toren, ommanteling 157, 266, 272, 406, 412, 419, 448
torenbekroning 155, 157, 419
torenbekroning, model 289
torenspits 28
torentrans 424
torenuurwerk 157, 352
traptoren 34, 87, 90, 263, 273, 385, 389
triomfboog 30, 39
Verrijzenisaltaar 78
viering 96, 146, 220, 406, 444
vieringkolommen 96, 131, 143, 146-148, 406

Vrede-van-Munsterglas 362, 366, 368, 457, 458
Vredesglas 426, 427
Vrouwekoor 50, 70, 136, 452, 453
wapenborden 288, 335
Weitkoperskapel 44, 48, 66, 70, 72, 74, 84, 85, 87, 169, 170, 177, 205, 212, 216, 252, 261, 287, 289, 305, 329, 342, 354, 384, 385, 388, 431, 438, 445, 447, 452, 454
westgevel noorderzijbeuk 389
westgevel zuiderzijbeuk 407
zijkapellen 64, 415
zuiderportaal 13, 82, 101, 105, 111, 113, 118, 253, 286, 291, 307, 330, 390, 404, 405, 430, 448
zuiderportaal, eerste 44, 66, 80, 99, 447
zuiderzijbeuk 170, 173, 181, 206, 215, 329, 340, 341, 345, 382, 433

Zaakregister

altaarnis 394
altaarstenen 340
baksteenformaten 447
bakstenen 25, 26, 28, 30, 35, 43, 44, 46, 47, 59, 62, 64, 73, 80, 90, 97, 119, 122, 131, 144, 151, 157, 286
baldakijn 67, 79, 103-105, 139, 388
balkbeschildering 252
balustrade koorschot 324, 396
bankblakers 329
basaltlava 406
basement 34, 36, 43, 53, 55,, 57, 59, 62, 85, 131, 142, 143
- van middenmontant 67, 75, 85, 93, 140, 388

Baumberger steen 93, 119, 288
beeldhouwwerk 71, 72, 97, 105, 113, 118, 131, 161
beeldnis 75, 79, 96, 99, 102, 103
beenderenkelder 266
beenderenzolder 282
beglazing 148
behangsels 283
Bentheimer steen 67, 69, 70, 73-75, 79, 80, 83, 90, 93, 97, 101, 103, 105, 106, 108, 119, 120, 122, 131, 137, 139, 144, 146, 148, 151, 152, 258, 260, 262, 265, 275, 279, 286, 388, 430
beschermende beglazing 409
betimmeringen 424, 430
betonpalen 386, 401
blindvenster 75, 79, 96, 101, 108, 252, 404, 405
bouwhistorie 13
bouwkraan 423
Brabantse muur, wand 289, 403

brandemmers 258
Bremer steen (rode) 26
bronzen grafplaten 339
brugijzers 38, 58, 67, 69, 292, 389
bundelkolom 48, 68, 85, 96, 126, 131, 142
constructies 406, 417
dagstreep 69, 144
dakbedekking 307
dakbeschot 145
dakhelling 39, 48, 97, 126, 145, 154
dakkapel 133, 151
dakkruis 151
dakruiter 52, 148
daksporen 40, 59, 81, 98
daktegels 38, 120

dendrochronologische datering 11, 13, 33, 48, 70, 74, 78, 82, 84, 91, 94, 119, 125, 145, 146, 155, 156
deur 92, 117, 122, 144, 163, 254, 390, 394
- ijzer 116

Domroysteen 393, 394, 400, 403
doofpot 308
Doornikse steen 338
eigendomsmerken 84
eikenhout 43
Escosijnse steen 338
ezelsrug 54
Faverollessteen 388, 400
financiering 417
fontein 430
fratskop 98, 105, 114, 118, 131
fundering 25, 38, 46, 48, 58, 72, 86, 90, 102, 122, 146, 262, 265, 266, 381, 384, 427
funderingverbetering 419
gaasramen 410
galmgaten 349, 351, 424
gebrandschilderd glas 62, 102, 126, 141, 149, 264, 280, 352, 409, 421
geheng 256
gevelafdekking 55
gewelfbeschot 42, 58, 59, 167, 391
gewelfribben, hout 41-43, 58, 59, 69, 133, 144, 148, 153
- vijf horizontale 153, 154
- steen 83, 118

glas 55,, 353
glas-in-lood 59, 67, 85, 121, 126, 148, 311
glaspatroon 408
Gobertanger steen 28, 43, 55, 59, 67, 69, 74, 79-81, 83, 96, 97, 110, 119, 338, 341, 342, 390
goot 41, 74, 106, 117
gordelboog 115
gordijnen 331
gording 153
goudleer 265
grafzerken 423
grendel 256
grenenhout 403
Haagse hallentype 415
hallenkerk 33, 52, 55,, 415
hanenkam 310
hanggewelf 92, 93
hardsteen 260, 338, 422

- blauwe 338, 422, 432

heidelen 137
heien 265, 269, 274, 284
heimasten, -palen 38, 269
hogel 54, 68, 78, 99, 102, 144, 287, 387, 394, 396, 401, 406
houten beelden 77, 203, 417
houten tongewelf 26, 29, 33, 41, 122, 126, 212, 288, 415, 417
inscripties 195, 201, 445
jaartalsteen 157, 161
judas 254
kapbeeld 59, 70, 78, 85, 87, 96, 99, 137, 203, 289, 401
kapconstructie 13, 27, 30, 39, 58, 73, 77, 81, 83, 87, 97, 132, 145, 148, 153, 155
kapiteel 50, 55,, 62, 68, 70, 74, 77, 80, 85, 96, 110, 131, 142, 143, 186, 193, 265, 281
kardoezen 424
keperlaag 62, 64, 68, 110
kettinganker 38, 58, 69, 119, 132, 392, 403, 404
klok luiden 351
klok orgel 319
klokken 135
klokkenspel 155
klokkenstoel 155, 158, 351
kloosterkozijn 258
kolommen 50, 55,
komschel 319
koor, vorm 415
kortelinggat 102
kraagsteen 57, 67, 72, 78, 79, 81-83, 87, 93, 99, 103, 104, 108, 112, 115, 118, 126, 131, 139, 163, 186, 252, 260, 388, 405
kruisbloem 53, 68, 99, 102, 287, 387, 395, 400
kruiskozijn 258, 260, 261, 282, 311, 393
kruisribgewelf 117
kruisvenster 120, 122, 161, 393, 395, 403
kruisverband 144
kusthallenkerk 33
lantaarn 430
Ledesteen 39, 41, 43, 54, 55,, 59, 61, 69, 73, 74, 80, 81, 83, 86, 97, 105, 106, 108, 117, 119, 134, 137, 143, 144, 148, 151, 258, 263, 338, 388, 391, 393, 400, 403, 407
leien 307
lessenaardak 48
loopbrug 34, 132, 148
losanges 307
marmer 283, 286, 317, 339, 406, 428, 429
- Rouge royale 317

moer- en kinderbinten 161

montant 68, 69
muschelkalksteen 388, 390, 392, 404, 405, 407
muurdikte 23, 24, 35, 38, 44, 46, 58, 61, 63, 68, 69, 80, 103, 104, 108, 111, 132, 144
muurschildering 108
naaldspits 125
Naamse steen 156-158, 338, 424
netgewelf 83, 90, 118, 286, 390
nokgording 153, 155
oculus 45
onderslagbalk 145
onderzoek 11
opgravingen 23, 24, 38, 39, 62, 164, 266, 384, 391, 393
paalfundering 58, 63, 68, 90, 124
parement 59, 69, 80, 96
petit granit 291
pinakel 54, 388, 400
piron 82, 84, 119, 144, 149
plaatsingsmerken 110
planvorming 419
plavuizen 257, 259
pothuis 309
radvenster 50, 55,, 393
renaissancevormen 91, 92, 94, 138, 142, 212
roestwering 101
roosterwerk 38, 68, 90, 124
rouwkas 307
scheibogen 50, 57, 193
schoorsteen 264, 283, 287, 292
schoorsteengek 287
schoorsteenmantel 264, 286, 428, 429
schouw 283, 284, 288, 390
schuifraam 283-287, 292, 310, 310-315, 400, 401, 404, 406
schuifraamloden 287, 430
schutgootjes 411
secundair verwerkt materiaal 145, 155
sleutelstuk 38, 40, 43, 58, 69, 81, 98, 132, 144, 147
slietenfundering 25-28, 30, 31, 57, 71, 262, 266
slot 256
smidsrekening 423
spaarbogen 30, 44, 117, 194, 260
spekbanden 67, 69, 80, 83, 92, 96, 97, 101, 102, 104, 106, 108, 110, 119, 122, 139, 144, 151, 393
spiegelglas 264
spielaag 108
spuwer 54, 400
St Pierre Aiglesteen 395
steenhouwersmerk 80, 84, 94, 126, 133, 146, 449
steenhouwwerk 156

stergewelf 115
steunbeer 35, 37, 43, 44, 46, 54, 67, 86, 90, 97, 104, 138, 139, 387
stucwerk 317
stutten 268, 271, 273, 305, 382, 387, 400, 429
tapijtschilderingen 60, 186
tegels 253, 257, 264, 265
tekst op balk 64
telmerken 13, 42, 58, 59, 73, 77, 81, 83, 87, 98, 110, 133, 146, 148, 149, 153, 155, 159, 212, 431
- in witte verf 98

timmermansmerk 78, 445
topgevelafdekking 54, 57, 67, 72, 78, 79, 97, 102, 126, 140, 251, 279, 307, 384, 387, 393, 395, 401, 406
torenhaan 446
torenkruis 149
torenspits 125, 134
torenuurwerk 319

tracering 55, 55, 59, 62, 79, 82, 85, 92, 94, 96, 99, 103, 107, 112, 126, 263, 281, 288, 388, 392, 400, 401, 403, 404, 407
trachiet 26, 28, 59, 148
tralie 117, 121
trap 159, 275, 281, 293
- Engelse 403

traveemaat 25, 38, 57, 126
trekbalk 23, 34, 37, 38, 42, 43, 58, 62, 69, 70, 78, 81, 96, 98, 126, 132, 137, 144, 147, 148, 155, 280, 417
trekring 256
trekstang 39, 51, 58, 86, 96, 153, 406, 417
triforiumgalerij 126, 128, 133
tufsteen 59, 119
turfas 366
Vaurionsteen 388, 394
venster 54, 55, 58, 67, 69, 71, 73, 75, 79, 82, 83, 85, 92, 99, 103, 106, 120, 126, 133, 138, 140, 147, 149, 263, 280, 292, 391
verf 167, 168, 186, 289, 399
verflagen balken en gewelven 167, 251, 288, 391
versnijdingen 38, 46, 63
versnijdingslijst 66, 71-74, 78-82, 84, 91, 99, 101, 144
verwarmingsinstallatie 409, 411
verzakkingen 24, 26, 28, 31, 34, 90, 262-267, 289, 317, 381, 385, 389, 419
vieringkolom 26, 44, 58, 67, 96, 131-133, 143, 146-148, 187, 193, 194, 196, 385, 406, 449
vijzel 268, 269, 271
vlotmerken 84
voegen 28, 46, 54, 68, 117, 138, 144, 286, 410
vogelgaten 102, 404
vorktraceringen 28, 148, 251, 263, 264, 281, 292, 307, 365, 366, 406, 408
waterlijst 28, 35, 53, 70, 90, 108, 140
wenteltrap 422
werkdoorgang 73, 96
wijzerplaat 135, 157, 158, 317, 319, 349, 419
windschoor 153-155
windvaan 149, 151
windveer 147
zakgoot 34, 55, 81, 94, 97, 138, 253, 401
zandlaag, vaste 38
zandsteen
- Bentheimer 67, 69, 70, 73-75, 79, 80, 83, 90, 93, 97, 101, 103, 105, 106, 108, 119, 120, 122, 131, 137, 139, 144, 146, 148, 151, 152, 258, 260, 262, 265, 275, 279, 286, 388, 430
- Bremer 264, 286, 428, 430
- Obernkirchner 284
- rode 26, 28, 43, 59, 148, 338